वामनजयादित्यविरचिता

काशिका

न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-सहिता

प्रथमो भागः

[१.१—१.२]

सम्पादकौ
डा. जयशङ्कर लाल त्रिपाठी
डा. सुधाकर मालवीयः

तारा प्रिण्टिंग वर्क्स

वामनजयादित्यविरचिता

काशिका

न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-सहिता

प्रथमो भागः

[१.१—१.२]

सम्पादकौ

डा. जयशङ्कर लाल त्रिपाठी

डा. सुधाकर मालवीयः

तारा प्रिंटिंग वर्क्स

प्राच्यभारतीग्रन्थमाला—१७

Prācyabhāratīgranthamālā—17

का शि का

डॉ० जयशङ्कर लाल त्रिपाठी

डॉ० सुधाकर मालवीय:

Prācyabhāratīgranthamālā --17

KĀŚIKĀ

(A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMAR)

of

VĀMANA & JAYĀDITYA

with

NYĀSA or VIVARAṆAPAÑJIKĀ

of

JINENDRABUDDHI

and

PADAMAÑJARĪ

of

HARADATTA MIŚRA

with

BHĀVABODHINĪ

Hindi Exposition by Dr. JAYA SHANKAR LAL TRIPATHI

Critically Edited by :

Dr. Jaya Shankar Lal Tripathi

Vyākaraṇācārya (Goldmedalist), M. A., Ph, D , D. Litt.,

and

Dr. Sudhakar Malaviya

Sahityācārya, M. A., Ph. D.,

Department of Sanskrit, Banaras Hindu University

Foreword by

Prof. Biswanath Bhattacharya

Mayūrabhañja Professor & Head, Department of Sanskrit, Banaras Hindu University

Volume I

[Adhyāyas 1.1—1.2]

TARA PRINTING WORKS

VARANASI

1986

प्राच्यभारतीग्रन्थमाला—१७

श्रीमद्वामन-जयादित्यविरचिता

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

का शि का

श्रीजिनेन्द्रबुद्धिविरचितया 'न्यासा'परपर्यायकाशिकाविवरणपञ्जिकाख्यया

विद्वद्वरश्रीहरदत्तमिश्रविरचित-'पदमञ्जरी'-समाख्यया च व्याख्यया सहिता

डॉ० जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचितया 'भावबोधिनी' हिन्दीव्याख्यया च विभूषिता

संपादकौ

डॉ० जयशङ्कर लाल त्रिपाठी

व्याकरणाचार्यः (लब्धस्वर्णपदकः), एम० ए०, पी-एच्० डी०, डी० लिट्०

डॉ० सुधाकर मालवीयः

साहित्याचार्यः, एम० ए०, पी-एच्० डी०

संस्कृत-विभागः, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः

प्रस्तावकः

डॉ० विश्वनाथ भट्टाचार्यः

मयूरभञ्ज प्रोफेसर, विभागाध्यक्षः, संस्कृत-विभागः, कला-संकायः

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः

प्रथमो भागः

(१.१—१.२ अध्यायात्मकः)

तारा प्रिंटिंग वर्क्स

वाराणसी

१९८६ तमः खिष्टाब्दः] [२०४३ तमो वैक्रमाब्दः

प्रकाशकः
तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा
वाराणसी–२२१०१० (उ० प्र०)

Published by
Tara Printing Works
Kamachha
Varanasi-221010 (U. P.)

प्रथमं संस्करणम्
मूल्यम् रू० ८५.००
(षडशीतिरूप्यकाणि)

First Edition
Price : Rs. 85.00
(Rupees Eightyfive only)

मुद्रकः
तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा, वाराणसी

Printed at
Tara Printing Works
Kamachha, Varanasi

PUBLISHERS' NOTE

We have the pleasure in presenting the first Volume of Kāśikā with Nyāsa and Padamañjarī along with the new Hindi exposition Bhāvabodhinī by Dr. Jaya Shankar Lal Tripathi.

The learned editors of the present edition—Dr. Jaya Shankar LaL Tripathi, Reader and Dr. Sudhakar Malaviya in the Sanskrit Department, Banaras Hindu University have taken great pains and care in editing the text and the Hindi exposition. They have provided, in addition to Hindi exposition, critical notes and references which, we are sure, will render this edition more useful and valuable than all the earlier editions.

The whole work shall be completed in ten Volumes as follows :

Volume	*Adhyāya/Pāda*	*to*	*Adhyāya/Pāda*
I	1	—	1/2
II	1/3	—	2/2
III	2/3	—	3/2
IV	3/3	—	4/1
V	4/2	—	5/1
VI	5/2	—	6/1
VII	6/2	—	6
VIII	7		
IX	8		
X	Indices		

We hope that the present edition shall be appreciated and warmly welcomed by students and scholars alike.

मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ।

—पाणिनि शिक्षा

—:o:—

'ब्राह्मणेन हि निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'—इति श्रुतिः ।

—:o:—

षट्स्वङ्गेषु प्रधानं व्याकरणम्, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति ।

—पतञ्जलिः

FOREWORD

Introducing the *FIRST* Volume of the *Kāśikāvṛtti* provides me with a great pleasure and a sense of academic achievement. Dr. Jaya Shankar Lal Tripathi a senior colleague and Reader and Dr. Sudhakar Malaviya, the Senior Research Assistant in the Department of Sanskrit have undertaken the publication of the renowned *Vṛtti* on Paninian *Aṣṭādhyāyī* by Vāmana and Jayāditya along with the two well known commentaries *Nyāsa* (Kāśikāvivaraṇapañjikā) by Jinendrabuddhi and *Padamañjarī* by Haradatta Miśra. I congratulate them for undertaking such an ambitious project which, when completed, will meet a long-felt need of providing a thoroughly dependable edition of the basic texts of *Aṣṭādhyāyī* and *Kāsikā* along with two most important commentaries.

In addition to the meticulous care taken by the editors in printing the text as flawlessly as possible, they have provided useful critical notes and references whenever necessary and extensive indices to render the edition almost indispensible for the students following the Sūtra-Vṛtti-Bhāṣya mode of grammatical study in particular and researchers in general. Dr. Tripathi has also added a Hindi rendering of the *Vṛtti* which happens to be a pioneering effort. Translation of *Śāstras*, especially of one like the Vyākaraṇa where extreme precision is truly the soul of style, is a difficult and different job. I am happy to note that Dr. Tripathi with his firm grounding in the *Śāstra* has given an exposition which, apart from being faithful to the text, has done full justice to the purport as well.

Publication of the Kāśikā as planned is a stupendous work and the learned editors happen to be ideally qualified to fulfill the same. While congratulating both of them, I only hope and pray that they succeed in bringing out all the ten volumes as early as possible. I am sure that the entire Sanskritic world will welcome the grand scholarly venture.

BISWANATH BHATTACHARYA

Professor & Head, Department af Sanskrit

Banaras Hindu University

November 25, 1985

येनाऽक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ।।

सम्पादकीयम्

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रे ।
यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥

—ऋ० ८.५९.६ ।*

विश्वस्य प्राचीनतमास्वखिलासु भाषासु संस्कृतं सर्वा अपि अतिशेते इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यम् । आश्चर्यविषयोऽयं यत्सत्स्वपि बहुविधेषु राजनैतिकपरिवर्तनेषु धार्मिकान्दोलनेषु चापि यदि काचिद् भाषास्ति तादृशी याऽस्मिन् विशालेऽपि भारते आसेतु हिमाचलं मूलभाषापदवीमारूढा भाषणादिव्यवहारपदवीमधिष्ठिता सञ्जागर्तितराम, तर्हि सा केवलमियं सुरभारती एव इति विमर्शका आकलयन्ति ।[1] वस्तुतोऽस्य वैशिष्ट्यस्य हेतुषु अस्या व्याकरणं प्रामुख्यं भजते, येनाद्यापीयं भाषाऽक्षुण्णरूपेण विराजमाना सर्वान् सम्मोहयति ।

व्याकरणस्य महत्त्वम्

संस्कृतस्य विशालं वाङ्मयं, तत्र च वेदानां महत्त्वं सर्वसम्मतम् । वेदानां सम्यग्ज्ञानाय तेषां षडङ्गानां ज्ञानं प्राचीनकालादेव प्रचलितं विद्यते । तानि च षडङ्गानि—शिक्षा, कल्पम्, व्याकरणम्, निरुक्तम्, ज्योतिषम्, छन्दश्चेति । तत्र—

१. **शिक्षाग्रन्थाः**—वस्तुतो ध्वनिविज्ञानस्यैव मूलरूपाः सन्ति । शिक्षाऽप्यध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं प्रतिपादयति ।

२. **व्याकरणम्**— वैदिकं व्याकरणं प्रातिशाख्यं च प्रकृति-प्रत्ययविभाजनज्ञानद्वारा वाक्तत्त्वस्य विश्लेषणं प्रतिपादयतः । तत्र व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकरोति ।

३. **निरुक्तम्**—निर्वचनप्रधानत्वात् संज्ञाशब्दानां निरुक्तिं व्याचष्टे । एवं निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव कात्स्न्र्यम् ।

४. **छन्दोविचितिः**—'गायत्र्या यजति' 'त्रिष्टुभा शंसति' इत्यादौ श्रुतानां गायत्र्यादिशब्दानां लक्षणतोऽर्थमाचष्टे ।

५. **ज्योतिषम्** —अध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति ।

---

*तेभ्यः ऋषिभ्यः मन्त्रदृग्भ्यः मनीषादिश्रुतान्तं सर्वं युवाम् अदत्तं दत्तवन्तौ इत्यहं तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्यं सर्वतो दृष्टवानस्मि । **मनीषा** = अत्र चिज्जडविवेकवती बुद्धिः । **वाचः** = उपनिषल्लक्षणा गिरः । **मतिः** = मननं तर्कसामर्थ्यम् । **श्रुतं** = शास्त्रमीमांसालक्षणम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमच्चरणप्रसादाल्लब्धज्ञानेन मया ज्ञातमित्यृषेर्वक्तुरभिप्रायः इति तत्र सायण ।

१. 'Even at the present moment, after a Century of English rule and English teaching, I believe that Sanskrit is more widely understood in India than Latin was in Europe at the time of Dante." इति विद्वद्धुरीणो भट्टमोक्षमूलरः; 'India : What can it Teach us.'

६. कल्पसूत्राणि—प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगं कल्पयन्ति । एवं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणं पदपदार्थज्ञानस्य तदायत्तत्वात् प्रधानमिति[1] सुधियो वदन्ति ।

व्याकरणस्य प्राचीनत्वम्

ब्राह्मणग्रन्थेषु इन्द्र-वरुण-वृत्रादिशब्दानां निर्वचनं तदर्थप्रतिपादनं च प्राप्यते । ऐतरेय-ब्राह्मणे वाक्तत्त्वं सप्तधा विभज्यते[2] । गोपथब्राह्मणे ओंकार-शब्दे धातु-प्रत्यय उपसर्ग-निपात-विभक्त्यादिव्याकरण-शास्त्रीयशब्दानां प्रयोगः सर्वप्रथममुपलभ्यते[3] । इन्द्र एव प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणस्य प्रथमः प्रवर्तकः । तथा च तैत्तिरीयैराम्नातम्—

'वाग्वै पराच्य व्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमां नो वाचं व्याकुर्विति ।……तामिन्द्रो मध्यतोऽव-क्रम्य व्याकरोत् ।'[4]

"एवं हि श्रूयते—बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम ।"[5]

पुराष्टप्रभेदं व्याकरणं प्रचलितमासीत् । यथा—

ब्राह्ममैशानमैन्द्रं च प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।
त्वाष्ट्रमापिशलं चेति पाणिनीयमथाष्टमम् ॥[6]

किन्तु वाल्मीकीयरामायणे[7] तथा श्रीतत्त्वविधिग्रन्थे नवप्रभेदं व्याकरणं दृश्यते—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम् ॥

एतेषु व्याकरणसम्प्रदायेषु ऐन्द्रं व्याकरणं प्रमुखमासीत् । तिब्बतीयग्रन्थानुसारम्—'ऐन्द्रं' व्याकरणं पञ्च-विंशति-सहस्रश्लोकपरिमितमासीत् । एतद् व्याकरणं पाणिनीयव्याकरणतः पञ्चविंशतिगुणमधिकमिति विज्ञायते—

यान्युज्जहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणार्णवात् ।
पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे ॥[8]

---

१. (i) छन्दः पादौ तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
(ii) छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्त्रं कल्पं पाणी ज्योतिषं चक्षुषी च ।
शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षड् हि ॥ १ ॥
मीमांसाद्या न्यायविद्या पुराणं स्मृतिस्तथोपाङ्गचतुष्टयं मतम् ।
अङ्गोपाङ्गोपस्कृतः शुद्धबुद्धिः पश्येद् वेदमितरो नैव पश्येत् ॥ २ ॥
— ऋक्सर्वा० : षड्गुरुशिष्यकृता भूमिका, श्लो० १४ ।

२. 'सप्तधा वै वागवदत्'—ऐ० ब्रा० ७.७ ।

३. 'ओङ्कारं पृच्छामः, को धातुः, किं प्रातिपदिकम्, किं नामाख्यातम्, किं लिङ्गम्, किं वचनम्, का विभक्तिः, कः प्रत्ययः, कः स्वर, उपसर्गो निपातः, किं वै व्याकरणम्……किं स्थाननादानुप्रदानानुकरणम्'—गो० ब्रा० ५०.१–२४ ।

४. तै० सं० ६.४.७ ।

५. महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम् ।

६. निरुक्तम्, दुर्गाचार्यः, पृ० ७४ ।

७. सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता……(वा० रा०, उ० का० ३६–४७) ।

८. महाभारतम्, देवबोधकृता ज्ञानदीपिका टीका ।

समुद्रवद् व्याकरणं महेश्वरे तदर्धकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ।
तद्भागभागाच्च गतं पुरन्दरे कुशाग्रबिन्दूत्पतितं हि पाणिनौ ॥[1]

महर्षिः पाणिनिः (खि० पू० ५०० वर्षकालिकः)

तत्र सत्सु बहुषु व्याकरणेषु शिवप्रसादादधिगतवैशिष्ट्यं पाणिनीयं व्याकरणं लौकिक-वैदिकोभयशब्दानां साधुत्वस्य नियामकम्।[2] महर्षिः पाणिनिः स्वकीययाऽद्भुतप्रतिभया सकल-शब्दशास्त्र-समुद्रं समुन्मथ्याष्टस्वध्यायेषु नवनीतमिवापेक्षितं सर्वं व्याकरणं सूत्ररूपेण प्रोक्तवान्। तत्राष्टाध्याय्यां सप्तनवत्यधिकनवशतोत्तर त्रिसहस्राणि (३९९७) सूत्राणि वर्तन्ते। तस्यां व्याकरणशास्त्रसम्बद्धाः सर्वेऽपि विषयाः सूत्रशैल्यां प्रतिपादिताः।

अष्टाध्यायीसूत्राणां प्रमुखविषयाः सामान्यज्ञानायात्र प्रस्तूयन्ते—

विषयाः	सूत्राङ्काः
प्रथमाध्याये	
प्रथमे पादे	
प्रत्याहारप्रकरणम्	मा० सू० १–१४
वृद्ध्यादिसंज्ञाप्रकरणम्	१.१.१
प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणम्	१.१.११
घ्वादिसंज्ञाप्रकरणम्	१.१.२०
सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम्	१.१.२७
अव्ययसंज्ञाप्रकरणम्	१.१.३७
सर्वनामस्थानसंज्ञा	१.१.४२
विभाषासंज्ञा	१.१.४४
सम्प्रसारणम्	१.१.४५
टित्कित्मितः	१.१.४६
आदेशनियमाः	१.१.४८
स्थानिवद्भावप्रकरणम्	१.१.५६
लोपसंज्ञादिप्रकरणम्	१.१.६०
टि-उपधासंज्ञे	१.१.६४
ग्रहणकशास्त्रप्रकरणम्	१.१.६८
वृद्धसंज्ञाप्रकरणम्	१.१.७३
द्वितीये पादे	
ङित्प्रकरणम्	१.२.१
कित्प्रकरणम्	१.२.५
ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः	१.२.२७
उदात्तादिसंज्ञाः	१.२.२९
एकश्रुतिविधयः	१.२.३३
प्रातिपदिकप्रकरणम्	१.२.४५
संख्यातिदेशप्रकरणम्	१.२.५१
एकशेषप्रकरणम्	१.२.६४
तृतीये पादे	
धातु-संज्ञा	१.३.१
इत्संज्ञाप्रकरणम्	१.३.२
आत्मनेपदप्रकरणम्	१.३.१२
उभयपदप्रकरणम्	१.३.७२
परस्मैपदप्रकरणम्	१.३.७८
चतुर्थे पादे	
नदीसंज्ञाप्रकरणम्	१.४.३
घिसंज्ञादिप्रकरणम्	१.४.७

१. सारस्वतभाष्यम्।

२. यथा (पाणिनिः)—'उभयथर्क्षु' (८.३.८), 'यजुष्युरः' (६.१.११७), 'देवसुम्नयोर्यजुषि काठके' (७.४.३८), 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' (१.२.३४), 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२.३.६०) प्रभृतिसूत्रेषु केषाञ्चिद्विधीनां लक्ष्याण्यपि विविच्य निर्दिशति।

अत्र वेदविषये कश्चिद् विशेषः। पाणिनिः क्वचित् 'वा षपूर्वस्य निगमे' (६.४.९) इत्यादौ **निगम**-शब्दम्, 'मन्त्रे घसंवरणश·········' (२.४.८०) इत्यादौ **मन्त्र**-शब्दं च व्यापकार्थे गृह्णाति। किन्तु प्रायशश्छन्दश्शब्दमेव व्यवहरति। छन्दश्शब्देन च छन्दोनिबद्धो मन्त्र एव विवक्षित इति नियमो न कृतः आचार्येण। वस्तुतस्तु 'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनं (अन्यतरस्यां)' (१.२.६१) इति सूत्रेण विहितं ह्येकवचनं 'पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता' इति छन्दोहीने यजुषि दृश्यते। अतः '**छन्दसि**' इति पदं वैदिकभाषासामान्य-वाचकम्, 'काठके'—प्रभृतीनि इतराणि पदानि तु विशेषवाचकानीति ज्ञेयम्। निगमशब्दोऽप्यर्थस्वारस्यात् सामान्यवाचक एव। किन्तु स शब्दः केषुचिदेव सूत्रेषूपात्तः। '**आर्ष**'-शब्दोऽप्येकत्र सूत्रे छन्दःपर्यायो दृष्टः; यथा—'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' (१.१.१६)। एवमेव पाणिनिः साम्प्रतमनुपलब्धब्राह्मणविषयेऽपि निर्दशति।[1]

वार्त्तिककारः कात्यायनः (ख्रि० पू० ३०० **वर्षकालिकः**)

पाणिनि-परवर्तिषु वैयाकरणेषु वार्त्तिककारः कात्यायनः विशेषतोऽत्र उल्लेखनीयः। पाणिनीयसूत्रे उक्तानुक्तदुरुक्तार्थान् विवेचयता समीक्षणत्वेन वार्त्तिकानि कात्यायनेन विरचितानि। तान्यपि सूत्राणीव प्रमाणानीति सर्वे स्वीकुर्वन्ति। किन्तु वार्त्तिकानां स्वरूपादिकमद्यापि न व्यवस्थितमिति खेदावहम्।

---

१. 'अनुब्राह्मणादिनिः' (पा० सू० ४.२.६२)

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः (ख्रि० पू० १५० वर्षकालिकः)

किन्तु सूत्राणि वार्त्तिकानि चैतदुभयमपि संक्षिप्तरूपेण व्याकरणसिद्धान्तान् प्रत्यपादयत्, येनाभिप्राय-बोधने काठिन्यमन्वभूयत । अतो महर्षिणा पतञ्जलिना अनुपमे स्वकीये महाभाष्ये सरलया भावगम्भीरया च शैल्या विशदरूपेण विषयाणां प्रतिपादनमकारि । एवं **पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलयो 'त्रिमुनि'** इत्याख्यया वैयाकरणैः स्तूयन्ते ।

व्याख्यानस्य द्वैविध्यम्

कालान्तरे पुनः शास्त्रसौकर्याय बालावबोधनाय च प्रयोगप्रक्रियाक्रमं संलक्ष्य नैकेषां प्रक्रियाग्रन्थानां रचना सञ्जाता । अस्मिन्, शब्दशास्त्रे ये ग्रन्थाः पाणिनिविरचितसूत्रक्रमेण वर्त्तन्ते, ते**ऽष्टाध्यायीक्रमा**वलम्बिनः, ये च प्रयोगानुसारेण विद्यन्ते, ते **प्रक्रियाक्रमा**वलम्बिनः कथ्यन्ते । तत्र वामनजयादित्येन कृता **'काशिकावृत्तिः'** अष्टाध्यायीक्रमस्य उपलब्धवृत्तिषु प्रथमा वृत्तिः । प्रक्रियाकौमुदीकारः रामचन्द्राचार्यः (ख्रि० १४००), वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकारः शब्दकौस्तुभ—प्रौढमनोरमादिग्रन्थकृद् भट्टोजिदीक्षितः (ख्रि० १६००), मध्यसिद्धान्तलघुसिद्धान्तकौमुदीकारो वरदराजाचार्यः शब्देन्दुशेखरादीनां प्रणेता नागेशभट्टश्च विशेषतोऽत्र प्रक्रियाक्रम उल्लेखनीयाः ।

परवर्त्तिषु वैयाकरणेषु वाक्यपदीयकारो **भर्तृहरिः**, **'काशिका'**–वृत्तिकारौ वामन-जयादित्यौ, **न्यास**-कारो जिनेन्द्रबुद्धिः, **पदमञ्जरी**कारो हरदत्तमिश्रः, महाभाष्यस्य **प्रदीप**–टीकाकारः कैयटः, महाभाष्यस्य शब्द-कौस्तुभव्याख्याकारः सिद्धान्तकौमुद्यादिप्रणेता श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः, महाभाष्यस्य **उद्द्योत**टीकाकारः, परिभाषेन्दुशेखर–मञ्जूषा–शब्देन्दुशेखर-स्फोटवादादीनां च प्रणेता नागेशभट्टः—इमे परां प्रतिष्ठामलभन्त ।

सर्वेष्वेतेषु ग्रन्थेषु पतञ्जलेर्महाभाष्यं भर्तृहरेर्वाक्यपदीयञ्च व्याकरणरत्नस्वरूपे स्तः । वाक्यपदीये श्लोकरूपेण व्याकरणदर्शनस्य, पद-पदार्थ-वाक्य-वाक्यार्थ-स्फोटसिद्धान्ता यथा प्रतिपादिताः, न तथान्यत्र ।

काशिका

अष्टाध्यायीक्रममवलम्ब्य संपादितेषु सर्वेष्वेतेषु ग्रन्थेषु पाणिनेः संक्षिप्ता शैली, अपरत्र च महाभाष्य-कारस्य अतिविस्तृता बहुपरिश्रमसाध्या च शैली । अत्र मध्यममार्गेण व्याकरणशास्त्रस्य सर्वेषां विषयाणां परिज्ञानाय कैश्चिद् वृत्तिकारैः प्रयासो व्यधायि । तत्र वामन–जयादित्याभ्यां (ख्रि० ७००) महाभाष्यसमाश्रिता सरलरीत्या सोदाहरण-सूत्र-व्याख्यान-प्रतिपादनपरापेक्षितभावप्रकाशिका **'काशिका'** नाम्नी वृत्तिर्विरचिता ।

सा चेदानीमियं वृत्तिः पाणिनीयाष्टाध्याय्या उपलब्धवृत्तिषु प्राचीनतमा । अस्यां प्रतिसूत्रम् अनुवृत्त्युदा-हरण–प्रत्युदाहरणानि शङ्कासमाधान-पुरःसराणि समुपलभ्यन्ते । काशिकाकाराभ्यां पाणिनिशास्त्रोपरि परम्पराप्राप्तस्य विषयजातस्य प्रयत्नेन रक्षणं कृतम्, यतो गणपाठोपसंख्यानेष्ट्यादीनां परिष्कृतरूपेण सह वृत्तिभाष्य-नामधातु-पारायणादिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य [=व्याकरणशास्त्रस्य] सारसङ्ग्रहोऽत्र जिज्ञासुभिः सारल्येनोपलभ्यते । अत्र पाणिनिपरम्परावगाहित्वात् काशिकायां विपुलमैतिहासिकं विषयवस्तु सुरक्षितं विद्यते नात्र संशय-लेशोऽपि ।

उद्धृतिविषयेऽत्र कश्चिद् विशेषः—

काशिकागतानामुदाहरणानां मूलस्थानं महाभाष्ये उताहो काशिकातः पूर्ववर्तिषु व्याकरणग्रन्थेषु समाहितमस्ति; यथा—१. 'समवप्रविभ्यः स्थः' (१.३.२) इति सूत्रे—'अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ।' २. 'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' (१.३.२१) इति सूत्रे 'आङिनुपृच्छयोरुपसंख्यान' मिति वार्त्तिके 'आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुम् । 'शप उपलम्भन इति उपसंख्यानम्' इत्यत्र च देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय

शपते।' ३. 'उपान्मन्त्रकरणे' (१.३.२५) इति सूत्रे 'वा लिप्सायां' मिति वार्त्तिके 'भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति।' ४. 'अनुर्लक्षणे' (१.४.८४) इति सूत्रे—'शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्।' ५. 'आङ् मर्यादावचने' (१.४.८९) इति सूत्रे 'आ कुमारं यशः पाणिनेः।' ६. 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' (१.३.४८) इति सूत्रे '………वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः'—इत्यादि। एवमियं काशिकावृत्तिः उदाहरणविषये बाहुल्येन महाभाष्यमेवाश्रयति। अतो यत्र यत्र एवं महाभाष्येण सह तुल्यता दृश्यते, तत्र तत्र सर्वत्र प्रस्तुतसंस्करणे '(म० भा०)' इति सङ्केतः कृतः।

छान्दससूत्रेषु कानिचित् तादृशानि अपि उदाहरणानि प्रदर्शितानि यानि प्रचलित-वैदिकग्रन्थेषु सर्वजनबोध्यानि नैव सन्ति। कुत्रचित् अनुपलब्ध-वैदिकग्रन्थानामपि उद्धरणानि प्रदर्शयन् स्वीयं वैदिकं विपुलं ज्ञानं प्राचीकटत् काशिकाकारः।

काशिकायाः वैशिष्ट्यम्—

१. अस्याः पूर्ववृत्तिग्रन्थेषु अनुपलब्धस्य गणपाठस्यात्रोल्लेखः।

२. विलुप्तवृत्तीनां तद्ग्रन्थकाराणाञ्च क्वचित् सङ्केतः।

३. भाष्येऽनुपलब्धस्य व्याख्यानस्य प्राचीनवृत्तीनामाश्रयेण प्रतिपादनम्। अत एव कुत्रचित् भाष्यकारेण सह विरोधोऽपि दृश्यते।

४. उदाहरणानि प्रत्युदाहरणानि च प्रायशः प्राचीनवृत्तीनामनुसारेणैव, येन ऐतिहासिकतथ्यानां परिज्ञानं भवति।

व्याख्यानपद्धतिः—

सर्वप्रथमं काशिकावृत्तेः सूत्राणां सूक्ष्मरूपेण परिशीलनेन शैलीविषये इदं वक्तुं शक्यते यदयं ग्रन्थकारः प्रथमं सूत्रस्य सामान्यमर्थं प्रस्तौति। तदनुसारेण सम्भावितानि सर्वाणि उदाहरणानि निरूपयति। एतदनन्तरं सूत्रे विद्यमानानां प्रत्येकं पदानां किं प्रयोजनम्? इति साधनार्थं प्रत्युदाहरण-प्रदर्शनेन प्रतिपादयति। सूत्रस्थानां विशेषपदानामग्रे कुत्रानुवृत्तिर्भवतीत्यपि स्पष्टरूपेण निरूपयति। साम्प्रतं व्याकरणग्रन्थेषु अनुवृत्तिविषये अयमेव सर्वप्रथमः प्रतिपादक इति न तिरोहितं विदुषाम्। सूत्रविशेषे ज्ञायमानायाः संज्ञायाः पारिभाषिकशब्दस्य वा कुत्रान्यत्र प्रयोगः? इत्यपि व्याख्यानप्रसङ्गे निरूपयति।[1]

भाष्यादौ उपलब्धानां वार्त्तिकानां ग्रहणं कुर्वताऽपि अनेन केवलं उपयोगिवार्तिकानामेव संग्रहो व्यधायि।

अस्तु, नव्यवैयाकरणैः शास्त्रार्थरसिकैः नैयायिकसरणिमनुसरद्भिः यो वाग्व्यापारो विहितः सोऽध्येतॄणां केवलं क्लेशाय एव, न त्वपेक्षितशब्दशास्त्रज्ञानाय। अतएव साम्प्रतमष्टाध्यायीक्रममाश्रित्यैव काशिकादिवृत्त्यनुसारेणैव व्याकरणाध्ययनमधिकलाभप्रदमिति प्रामाणिकाः समालोचकाः स्वीकुर्वन्ति।

एवं गम्भीरपर्यालोचनया इदं प्रतीयते यद्यदि धैर्येण मनोयोगेन च काशिकावृत्तेः किञ्चित्-कालपर्यन्तं स्वाध्यायोऽभ्यासश्च क्रियते, तदा पाणिनीयशब्दशास्त्रे नैपुण्यं निश्चितमित्यत्र न काचित् संशीतिः।

काशिकायाः व्याख्याः—

१. न्यासः।

२. पदमञ्जरी।

३. भावबोधिनी।

---

१. यथा 'घुप्रदेशाः'—पृ० १०८।

(१) न्यासः (काशिकाविवरणपञ्जिका)

काशिकावृत्तेः टीका **काशिकाविवरणपञ्जिका**पर्याया **'न्यास'** इत्याख्यया प्रसिद्धा आचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता (७०० ई०)। इयं सरलापि गम्भीराऽपेक्षितपदार्थबोधनसमर्थेति बोध्यम्।

(२) पदमञ्जरी

काशिकावृत्तेः अपरा प्रौढा टीका **'पदमञ्जरी'** श्रीविद्वद्वर-हरदत्तेन (११०० ई०) प्रणीता। अत्र काशिकायाः प्रतिसूत्रं प्रति-पदं व्याख्यानं दृश्यते। अस्याः गाम्भीर्यं महत्त्वं च विदुषां सुस्पष्टम्।

हरदत्तस्य पिता पद्मकुमारः, माता 'श्री' नाम्नी, 'अग्निकुमारः' ज्येष्ठभ्राता, 'अपराजितः' तस्य गुरुश्चासीत्[1]। दक्षिणदेशवासी[2] हरदत्तः द्रविडः[3], शैवमतावलम्बी चासीत्[4]। 'कूचिमञ्चीत्यादयः'[5] इति प्रयोगानुसारेण सः आन्ध्रप्रदेशस्य निवासीत्यनुमीयते। 'कूचिमञ्चि' इत्याख्यः आन्ध्रप्रदेशस्य कश्चिद् ग्रामः।

(३) भावबोधिनी

अत्र न्यास-पदमञ्जरी-समाश्रिता सकलकाशिकावृत्तेः विशदा डॉ० जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचिता **'भावबोधिनी'** नामधेयाऽभिनवाऽपूर्वा हिन्दी-व्याख्या विरजते। अस्यां सूत्राणां विस्तृतं व्याख्यानं प्रदर्श्य प्रक्रियाज्ञानसौकर्याय प्रकृति-प्रत्ययादिनिर्देशपुरस्सरं व्युत्पादनम्, अथ च 'विमर्श' इत्येतदन्तर्गतं गम्भीरविषय-विवेचनं जिज्ञासु-शङ्का-समाधानाय समायोजितम्।

अथेदानीं सप्रश्रयं सामोदं च विद्वज्जनसमक्षं प्रस्तूयते—आचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया **न्यासा**-परपर्याय **'काशिकाविवरणपञ्जिकाख्यया'** श्रीविद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया **पदमञ्जरी**समाख्यया व्याख्यया च सहितायाः, अथ च डॉ० जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचितया **भावबोधिनी**त्याख्ययाऽभिनवया हिन्दीव्याख्यया च विभूषितायाः—**'काशिका'** नाम वृत्तेः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादपर्यन्तः **प्रथमो भागः**।

संस्करणस्यास्य वैशिष्ट्यानि—

१. सम्पूर्णकाशिकायाः हिन्द्यां विशदं व्याख्यानम्।

२. काशिकावृत्तावुपलब्धानामुद्धरणानामाकरग्रन्थेभ्यः संशोधनं विधाय मूलस्थाननिर्देशपुरस्सरं संयोजनम्।

३. वृत्तावुदाहरणत्वेनोद्धृतानां वैदिकपाठानां स्वराङ्कनसहिता प्रस्तुतिः।

४. न्यासस्य पदमञ्जर्याश्च विविधपाठानां समीक्षणपूर्वकं संपादनम्।

५. टीकाद्वये उपलब्धानामुद्धरणानां बाहुल्येन मूलनिर्देशः।

तत्र तावत् तत्तत्पाठसंशोधनार्थं यानि पुस्तकानि प्रयुक्तानि दृष्टानि वास्माभिः नामग्राहं तानि निर्दिश्यन्ते—

---

१. तातं पद्मकुमाराख्यं प्रणम्याम्बां श्रियं तथा।
ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्यमाचार्यमपराजितम्॥ (पृ० १, श्लो० ३)

२. यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिक्षु दक्षिणः। (पृ० १, श्लो० ४)

३. लेट् शब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगुप्सितः, यथात्र द्रविडदेशे निविशब्दः। (पा० सू० ६.१.१९२)

४. तस्मै शिवाय परमाय दशान्याय साम्नाय सादामयं विहितं प्रणामः। (पृ० १, श्लो० १)

५. पदमञ्जरी, प्र० भाग, पृ० ७।

१. काशिकामूलपाठसमीक्षार्थम्—

(क) हस्तलिखितो ग्रन्थः सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थः। १, ३–४ अध्यायाः। क्रमसंख्या ३८०९९। लिपिकालः १८३८।

(ख) हस्तलिखितो ग्रन्थः सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थः (काशिकापदमञ्जरीसहिता) क्रमसंख्या ३८०५६।

(ग) पण्डितपत्रस्याधारेण काश्यां तारायन्त्रालये मुद्रितं द्वितीयं संस्करणम्, पं० बालशास्त्रिभिः संशोधितम्।

(घ) 'काशिका' चौखम्बासंस्कृतसीरीजमुद्रितः ग्रन्थः, पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुमहोदयैः सम्पादितः, १९५२।

(ङ) काशीस्थतारायन्त्रालये मुद्रितः न्यास-पदमञ्जरीसहिता 'काशिका' ग्रन्थः, १९६५–६७।

(च) 'काशिका' ग्रन्थः संस्कृतपरिषद्, उस्मानियाविश्वविद्यालयतः मुद्रितः, डॉ० आर्येन्द्रशर्ममहोदयैः सम्पादितः।

(छ) काशीस्थरत्नापब्लिकेशन्स-कमच्छा-वाराणसीतः मुद्रितः ग्रन्थः (१९८५ ख्रि०) डॉ० श्रीनारायण-मिश्रमहोदयैः सम्पादितो ग्रन्थोऽप्यवसानावसरेऽवलोकितः।

२. 'न्यास' मूलपाठसमीक्षार्थम्—

(क) हस्तलिखितो ग्रन्थः, सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थः, प्रथमाध्यायः, क्रमसंख्या ३८११९। लिपिकालः १५२१।

(ख) वारेन्द्र-रिसर्च-सोसायटी-राजशाही-बंगालतः मुद्रितः, श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभिः सम्पादितः, १९१३–१९२५।

(ग) काशीस्थतारायन्त्रालये मुद्रितं संस्करणम्, १९६५–१९६७ ख्रि०।

(घ) काशीस्थरत्नापब्लिकेशन्स-कमच्छा-वाराणसीतः मुद्रितः ग्रन्थः। डॉ० श्रीनारायणमिश्रमहोदयैः सम्पादितः, १९८५।

३. 'पदमञ्जरी' मूलपाठसमीक्षार्थम्—

(क) हस्तलिखितो ग्रन्थः सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थः। क्रमसंख्या ३७९५८। लिपिकालः १७३२ (१५३३)।

(ख) हस्तलिखितो ग्रन्थः, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागस्थः।

(ग) काशीस्थ 'मेडिकल-हाल' यन्त्रालये मुद्रितं संस्करणम्, १९५२, वैक्रमाब्दः (१८९५ ख्रि०)

(घ) काशीस्थमासिकपण्डितपत्रिकायां मुद्रिता पदमञ्जरी, Vols X-XXI, १८८८–१८९९ ख्रि०।

(ङ) डॉ० श्रीनारायणमिश्रमहोदयैः सम्पादितः काशीस्थरत्नापब्लिकेशन्स-कमच्छा-वाराणसीतः मुद्रितः ग्रन्थः (१९८५ ख्रि०)।

(च) 'पदमञ्जरी' ग्रन्थः संस्कृतपरिषद्, उस्मानिया विश्वविद्यालयतः मुद्रितः, १९८१ ई०, भागद्वयात्मकः।

एतद्व्यतिरिक्तं पदमञ्जरीसंशोधनार्थं श्रीवत्साङ्काचार्यस्य राघवनफेलिसिटेशनग्रन्थे चौखम्बा-ओरियन्टालिया-वाराणसीतः मुद्रितः (१९८२) निबन्धोऽप्यवलोकितः। एवमुपरिनिर्दिष्टानि पुस्तकान्यवलोक्य

संशोधितः ग्रन्थोऽयं प्राकाश्यं नीयते । व्यतिरिक्तमेतद् एतेषु पुस्तकेषु यत्र क्वापि उद्धृतांशेषु त्रुटयोऽवलोकिताः तत्तदाकरग्रन्थेभ्यः मूलपाठं संशोध्य ताः बाहुल्येनापकृता अस्माभिः ।

पाठान्तरटिप्पण्यः—

एवं प्रस्तुतसंस्करणस्य संपादनावसरे केचन प्रकाशिताः ग्रन्थाः दृष्टिपथमायाताः । परिशीलनेन तेषु कुत्रचित् स्थलेषु अनवधानताज्ञानजन्याः अशुद्धयोऽप्यनुभूताः । एतद्विषये यद्यपि विद्वद्वरैः डॉ० श्रीनारायण-मिश्रमहोदयैरपि महान् प्रयासोऽकारि, तथापि काश्चन त्रुटयः असंशोधिता एव विद्यन्ते । अस्माभिः तासां संशोधनार्हत्वं विचार्य यथाशक्ति प्रयासो विहितः । प्रथमभागस्थानां दिग्दर्शनमत्र प्रस्तूयते—

पृ०	स्थलानि	पङ्क्तः	अशुद्धः पाठः	शुद्धः पाठः
८	पद०	३०	विशेषलणान्वितस्य	विशेषलक्षणान्वितस्य
२२	का०	१	प्रक्लृप्तः, क्लृप्तः, क्लृप्तवान्	प्रक्लृप्तः, प्रक्लृप्तवान्
२८	न्या०	१९	अनवयवभूतैस्तुल्यकृतय	अनवयवभूतैस्तुल्याकृतय
३८	का०	१	यर्कार्यत्वं	यर्कार्यं
५०	का०	२	चाश्ग्रहणेषु च ग्रहणं	चाश्ग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं
६९	का०	२	पर्णं नयेः	पर्णं नवेः
८९	का०	१	उभयोर्ऋवर्णस्य चान्त०	उभयोर्ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चान्त०
९१	का०	२	अग्नी इति, माले इति	अग्नी इति । वायू इति । माले इति
११६	का०	३–४	च' इति । उभये ।	च' इति उभाभ्यां हेतुभ्यां वसति, उभयोः हेत्वोः वसति । उभये ।
१२६	का०	२–३	नित्यायां प्राप्तायां	नित्यायां सर्वनामसञ्ज्ञायां प्राप्तायां
१३५	का०	३	पुरा सूर्यस्योदेतो०	व्युष्टायां पुरा सूर्यस्योदेतो०
१३५	का०	६	पुरा जतृभ्यः	पुरा जत्रुभ्यः
१३७	का०	२	विसृप' इति	विसृपो विरप्शिन् इति ।
१४३	का०	२–३	अदुहितरामिति	अदुहितरामिति । द्युभ्यामित्यत्र 'दिव उत्' इति तपरकरणाद् दीर्घो न भवति
१५१	न्या०	२	प्राप्तानामनन्तरमानाम्	प्राप्तानामन्तरतमानाम्
१५५	न्या०	८	उदात्तानुदात्तस्य	उदात्तादनुदात्तस्य
१५५	पद०	१	यणो येऽन्तरमा	यणो येऽन्तरतमा
१५६	पद०	९	रपत्वं न स्यात्	रपरत्वं न स्यात्
१५६	पद०	१३	मात्रिकस्य; मात्रिके	मात्रिकस्य मात्रिके
१६०	का०	६	समीपम् ॥	प्रतीपम्, समीपम् ॥
१६५	का०	३	किमः कादेशे	'किमः कः' इति कादेशे
१६५	का०	५	ल्यबादेशे कृते	क्त्वो ल्यबादेशे कृते
१६५	का०	९	उपस्तुत्य	उपहूत्य उपस्तुत्य
१८०	का०	१	प्रति न	प्रति [अजादेशः] न
१८४	का०	८	अक्षन्नमीमदन्त	अक्षन्नपितरोऽमीमदन्त
१९३	पद०	१२	नेकसंज्ञाकरण०	अनेकसंज्ञाकरण०

पृ०	स्थलानि	पङ्क्तिः	अशुद्धः पाठः	शुद्धः पाठः
२००	न्या०	२	०लक्षणे लुवा । मता	०लक्षणे वा । लुमता
२०९	पद०	६	उदीरता सुभिन्नासु	उदीरतासु भिन्नासु
२११	पद०	१३	स्वार्थो हि	स्वार्थो [स्वम्, अर्थो] हि
२१२	का०	६	अश्वपोषम् ।	विद्यापोषम्, अश्वपोषम् ।
२१२	न्या०	१	सित्तद्विशेषाणामित्यत्यादि	सित्तद्विशेषाणामित्यादि ।
२१३	का०	४	अथैकस्येष्यते	अस्यैकस्येष्यते
२१४	पद०	५	त्विकारादिभिः	न त्विकारादिभिः
२१६	पद०	१२	सामर्थ्यात्तदीया क्रियान्तरेण	सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरेण
२२१	पद०	१	वृक्षादीनातो (?)	वृक्षादीनामतो स्वातंत्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव सम्भवति किन्तु वैवक्षिकम् ।
२२३	न्या०	९	इत्येनानचोऽपि	इत्यनेनानचोऽपि
२२४	का०	१	सभासन्नयनः	साभासन्नयनः
२२४	न्या०	६	[अत्र 'पौरुषेयं नाम''''इत्यारभ्य इति उद्योतः ।' इत्यन्तः ग्रन्थः मुद्रणभ्रमात् न्यासे प्रक्षिप्तः । इयमस्माभिः कृता टिप्पणी ।]	संज्ञा वेदितव्या । तेष्वेव
२२५	पद०	४	पाणिनस्यापत्यं पणिनो युवेति	पाणिनस्यापत्यं युवेति
२२६	पद०	६	इतश्च	इवश्च
२२६	पद०	३	त्यादायॅनिरिति	त्वादायनिरिति
२२७	न्या०	६	एङ् प्राचां वेश इति	एङ् प्राचां देश इति
२३७	पद०	१	बभूविव	बभूव
२५०	पद०	५	उक्षरत्र	उत्तरत्र
२५१	न्या०	४	च्लेरकारस्य	च्लेरिकारस्य
२५१	पद०	२	आत्मनेपदं ङिति	आत्मनेपदे ङिति
२५१	पद०	१२	'अदिताम्'	अनिदिताम्
२५७	का०	३	इत्येभ्यः	इत्येतेभ्यः
२५७	पद०	१३	ञिद्भिः	ञीद्भिः
२५९	न्या०	१	ऊदुपधाद्	उदुपधाद्
२६३	न्या०	३	तेन विकल्पार्थं	ननु विकल्पार्थं
२६५	का०	१	ऊ ऊ ऊ ३	उ ऊ उ ३
२६६	का०	१	देवदत्ता ३	देवदत्त ३
२६८	का०	४	देवदत्ता ३, यज्ञदत्ता ३'''' अग्निची३त् सोमसू३त्	देवदत्त ३ यज्ञदत्त ३'''''''' अग्निचि३त् सोमसु३त्
२६७	पद०	३	दीर्घसंज्ञायामभावात्	दीर्घसंज्ञाया अभावात्
२६८	न्या०	१३	अः स्थाने	अचः स्थाने

पृ०	स्थलानि	पङ्क्तिः	अशुद्धः पाठः	शुद्धः पाठः
२७०	न्या०	८	अनुदात्तमुच्चैरुच्यत	न चानुदात्तमुच्चैरुच्यते
२७०	पद०	१९	अतिव्याप्तिरव्यस्था	अतिव्याप्तिरव्यवस्था
२७३	पद०	६	शिल्पशिक्यकाश्मर्य०	तिल्यशिक्यमत्यकाश्मर्य०
२७६	का०	१	देवदत्ता ३	देवदत्त ३
२७८	का०	३	समत्रिणं दहा ३	समत्रिणं दह ३
२७८	का०	४	गीतय ऊच्यन्ते	गीतय उच्यन्ते
२७९	का०	२	उच्चैस्ततरां	उच्चैस्तरां
२८०	का०	४	वीयते ।	वीतये ।
२८१	का०	२५	'व्यवस्थिविकल्पोऽयं'''' इत्यारभ्य भवतीति सिद्धम्' इत्यन्तः पाठः	अधिकोऽयं पाठः । अतः पादटिप्पण्यां स्थापितः ।
२८५	पद०	५	व्वग्रहे मा.	अवग्रहे मा
२८५	पद०	५	व्यवध्यापक	व्यवधायक
२८७	न्या०	१०	अल्मुदायस्य	अल्समुदायस्य
२८८	का०	४	पाचकवृन्दाकारिका	पाचकवृन्दारिका
२८८	पद०	७	पदान्तर्निरपेक्ष०	पदान्तरनिरपेक्ष०
२८८	पद०	८	समं चूर्णमिति	अन्नेन समं चूर्णमिति
२९२	पद०	६	सर्वमेकविभक्तिम्	सर्वमेकविभक्तिकम्
२९८	का०	३	अर्थवत्समुदायानां''''''' नियमार्थम् ।	वार्तिकमिदम् । अतः वार्तिकरूपेण मुद्रितम् ।
३०४	का०	२	पञ्चशष्कुलिः	पञ्चशष्कुलः
३०५	पद०	६	वचनासामर्थ्याद्	वचनसामर्थ्याद्
३०६	न्या०	८	भाष्यमाणोऽण्	भाव्यमानोऽण्
३२२	पद०	७	तत्रापि न	तत्रापि च
३३०	का०	२	भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिकौ	भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ
३३५	न्या०	५	स च देवदत्तस्य	स च देवदत्तश्च
३३६	न्या०	२	इत्यक्तं	इत्युक्तं

सम्पादन-शैली—

प्रतिसूत्रमत्र उट्टङ्किता प्रथमसंख्या अष्टाध्यायी-सूत्रस्यानुपूर्वि-क्रमावलम्बिनी। सूत्रस्य पश्चाद् गृहीता संख्या तत्सूत्रस्य अष्टाध्यायीक्रमागत-पादस्यान्तर्गत-सूत्रस्य संख्यां बोधयति। तदुपरि कोष्ठके गृहीता संख्या निर्णयसागरमुद्रणालयतः प्रकाशित—'सिद्धान्तकौमुदी'स्थ-सूत्रस्य संख्यां द्योतयति। मन्ये, एतत् शोधच्छात्राणां विद्वद्वराणां वा किमपि उपकाराय संपद्येत। रीतिरियं विद्वद्वरेण्येन डा० आर्येन्द्रशर्ममहोदयेनापि समादृता, सैवाऽनुसृताऽस्माभिरपि।

सुविदितमेव हि इदमस्य ग्रन्थस्याध्येतॄणां यत्—अस्मिञ्च्छास्त्रे निबद्धानि गम्भीरवाक्यान्यतिक्लिष्टानि, तथापि श्रीमद्गुरुचरणेभ्योऽखिल-विद्यापारंगतेभ्यः सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्व-विद्यालयस्य व्याकरण-

विभागाध्यक्षचरेभ्यः पण्डितप्रकाण्डेभ्यः श्रीमद्भ्यो मुरलीधरमिश्र-महोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यो भूपेन्द्रपति-त्रिपाठि-महोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यो भूपनारायण-झा-महोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यो रामप्रसादत्रिपाठिमहोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यः कालिकाप्रसादशुक्लमहोदयेभ्यश्च यदुपलब्धं तदेवास्य संस्करणस्योपजीव्यम् ।

अन्ते, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागाध्यक्षाः प्राच्य-प्रतीच्योभयविधविद्यापारङ्गताः सूक्ष्म-समीक्षकाः श्रद्धेयाः मनीषिणः डॉ० विश्वनाथभट्टाचार्यमहोदयाः अस्य ग्रन्थस्य प्रास्ताविकं विलिख्यास्मान् भृशमनुगृहीतवन्त इति तेषां कृतज्ञतां प्रकटयामः ।

काशीस्थ-तारायन्त्रालयाधिपतीनां दुर्लभ-प्राचीनसंस्कृतग्रन्थरत्नानां प्रकाशने रतानां श्रीमद्रमाशङ्कर-पण्ड्या-महोदयानामाभारोऽस्माभिः हृदयेन स्वीक्रियते यैः सौष्ठवसम्पन्नं सत्वरञ्चैतत् संस्करणं विद्वत्समक्ष-मुपस्थापितम् ।

यच्छास्त्रं निकषो सदैव विदुषां सूक्ष्मेक्षकाणां धियां
यच्चाश्रित्य बुधैर्व्यधायि विपुलो व्याख्याप्रपञ्चः पुरा ।
तत्राराजत 'काशिका'ऽतुलगुणैस्सम्मोहयन्ती बुधान्
तामाश्रित्य भवेद्वियं कृतिरलं सन्तुष्टये वै सताम् ॥

ज्योतिपर्व
२०४२ वैक्रमाब्दः
१०-११-१९८५

जयशङ्करलाल-त्रिपाठी
सुधाकर-मालवीयः

भूमिका

भारतीय मनीषियों ने शब्दतत्त्व का सूक्ष्म विवेचन प्राचीन काल से ही आरम्भ कर दिया था। वेदों की सुरक्षा के लिए षडङ्गों—१. शिक्षा, २. कल्प, ३. ज्योतिष, ४. व्याकरण, ५. छन्द, और ६. निरुक्त—की रचना की गई है। इन षडङ्गों में व्याकरण को ही प्रधान कहा गया है—**'मुखं व्याकरणं स्मृतम्'**। उनके गम्भीर अनुशीलन के फलस्वरूप ही प्रातिशाख्यों तथा विभिन्न व्याकरण-ग्रन्थों का प्रणयन हुआ। विश्व-साहित्य में वे प्राचीनतम हैं। महाभाष्यकार ने भी व्याकरणाध्ययन के प्रयोजनों में वेदों की रक्षा को सबसे पहले रखा है—**'वेदानां रक्षार्थमध्येयं व्याकरणम्'**। व्याकरण को प्रारम्भ में शब्दानुशासन कहा जाता था। शब्दानुशासन का विस्तृत एवं विशाल रूप सुदीर्घ वैदिक युग से ही प्राप्त होता है। ऋग्वेद में व्याकरणशास्त्र का उत्स[1] **चत्वारि वाक् परिमिता पदानि**[2]··· के रूप में सर्वप्रथम प्राप्त होता है।[3] तैत्तिरीय एवं शतपथ आदि **ब्राह्मणग्रन्थों** में शब्दों के निर्वचन का प्रारम्भ दृष्टिगोचर होता है। किन्तु **गोपथब्राह्मण** में पाणिनीय व्याकरण में प्रयुक्त अनेक पारिभाषिक शब्दों का सर्वप्रथम विवेचन उपलब्ध होता है—

"ओङ्कारं पृच्छामः—को धातुः? किं प्रातिपदिकम्? किं नामाख्यातम्? किं लिङ्गम्? किं वचनम्? का विभक्तिः? कः प्रत्ययः? कः स्वर उपसर्गो निपातः? किं वै व्याकरणम्? को विकारः? को विकारी? कतिमात्रः? कतिवर्णः? कत्यक्षरः? कति पदः? कः संयोगः? किं स्थाननादानुप्रदानानुकरणम्"···? (गोपथ-ब्राह्मणम्, पू० १.२४)।

यास्क के **निरुक्त** में वैयाकरणों का मत उद्धृत हैं—**'नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः'**—(नि० १३.२) **वाल्मीकीय रामायण** तथा **महाभारत** के उद्धरणों से यह स्पष्ट है कि संस्कृत भाषा का व्याकरण अत्यन्त प्राचीन है—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।
बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम्॥ (वा० रा० कि० का० ३.२९)
सर्वार्थानां व्याकरणाद् वैयाकरण उच्यते।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा॥ (महाभा०, उद्योग पर्व ४३.६१)

अन्तिम कड़ी के रूप में, पातञ्जल महाभाष्य के उद्धरण से इस व्याकरणशास्त्र पर अत्यन्त प्राचीनत्व की मुहर लगा दी गयी है—**'पुराकल्पे एतदासीत्—संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते।'** महाभा० (पस्पशा०)।

पाणिनि-पूर्ववर्ती वैयाकरण

सम्प्रति यद्यपि पाणिनीय अष्टाध्यायी ही सर्वाङ्गपूर्ण और सर्वविद्वज्जनों द्वारा समादृत है। परन्तु पाणिनि की इस अद्भुत कृति में पूर्ववर्त्ती आचार्यों के योगदान को अस्वीकार नहीं किया जा सकता। उनके मतों का सम्यगनुशीलन करके नीरक्षीरविवेकन्याय से पाणिनि ने नियमों, (सूत्रों) की रचना की है।

अष्टाध्यायी में उल्लिखित आचार्य

अष्टाध्यायी के अध्ययन से यह ज्ञात होता है कि पाणिनि के भी पहले—काश्यप (पा० सू० १.२.२५), सेनक (पा० सू० ५.४.११२), आपिशलि (पा० सू० ६.१.९२), स्फोटायन (पा० सू० ६.१. १२३), चाक्रवर्मण

१. पा० महाभा०, पस्पशाह्निक। २. ऋ० १.१६४.४५।

३. तुलनीय— चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश॥ ऋ० ४.५८.३।

(पा० सू० ६.१.१३०), भारद्वाज (पा० सू० ७.२.६३), गार्ग्य (पा० सू० ८.३.२०), शाकल्य (पा० सू० ८.३.१९), शाकटायन (पा० सू० ८.४.५०), गालव (पा० सू० ८.४.६७)–ये दश आचार्य हो चुके थे। यहाँ इनका संक्षिप्त परिचय देना अनुपयुक्त नहीं होगा––

१. काश्यप––पाणिनि ने दो बार इनका उल्लेख किया है।[1] इन्होंने व्याकरण, कल्प[2], छन्दशास्त्र, आयुर्वेद, पुराण और दर्शनशास्त्र के ग्रन्थों का प्रणयन किया था। इनका समय अनुमानतः वि० सं० के पूर्व तीन हजार वर्ष माना जाता है।

२. सेनक––पाणिनि द्वारा एक बार ही इनका उल्लेख हुआ है।[3] इनका समय अनुमानतः २९५० वर्ष वि० सं० पूर्व माना जाता है।

३. आपिशलि––यद्यपि पाणिनि ने इनका उल्लेख एक बार ही किया है[4] तथापि इनके कृतित्व का उल्लेख हमें अनेकत्र प्राप्त होता है। वामन, पाल्यकीर्ति और वर्द्धमान के मत में आपिशलि के पिता का नाम 'अपिशल' था। आपिशल व्याकरण या आपिशलीय परम्परा का उल्लेख महाभाष्यकार ने एक-दो विशिष्ट स्थलों पर किया है। पदमञ्जरी में हरदत्त के उल्लेख से ये पाणिनि से कुछ ही वर्ष पूर्व के जाने जाते हैं। इनका समय विक्रम से ३००० वर्ष पूर्व माना गया है। कात्यायन और पतञ्जलि के समय में भी उस व्याकरण का प्रचार था। पा० सू० ४.१.१४ के महाभाष्य से विदित होता है कि इसे कन्याएँ भी पढ़ती थीं। वामन, न्यासकार, कैयट तथा मैत्रेयरक्षित आदि ने इनका उल्लेख किया है। पाणिनि-शिक्षा के अन्तिम प्रकरण में भी आपिशलि का उल्लेख है। उज्ज्वलदत्त के अनुसार 'बाह्वादित्वात् इञ्' करके 'आपिशलि' बना है। अतः उनके पिता का नाम 'अपिशलि' होना चाहिए। किन्तु बाह्वादि-गण में 'अपिशलि' पद नहीं है। काव्यमीमांसा और वाक्यपदीय की वृषभदेव की टीका में भी 'आपिशलीय' पद का प्रयोग मिलता है। अतः आपिशलि के लिए 'आपिशल' नाम का भी व्यवहार होता था।

४. स्फोटायन––पाणिनि ने एक सूत्र में ही इनका उल्लेख किया है।[5] पदमञ्जरीकार हरदत्त ने इन वैयाकरण का उल्लेख किया है।[6] इनका समय वि० सं० पूर्व २९५० वर्ष माना गया है। ये व्याकरणसम्प्रदाय के प्रसिद्ध 'स्फोटवाद' के आदि प्रवक्ता प्रतीत होते हैं।

५. चाक्रवर्मण––इनका उल्लेख पाणिनि की अष्टाध्यायी[7] और उणादिसूत्रों (३.१४४) में मिलता है। शब्दकौस्तुभ में भट्टोजिदीक्षित ने इनका मत उद्धृत किया है। अपत्यार्थक प्रत्यय के अनुसार इनके पिता का नाम चक्रवर्मा था। गुरुपदहालदार ने वायुपुराण के अनुसार इन्हें काश्यप का पौत्र माना है।[8] इनका समय ३००० वि० सं० पूर्व माना जाता है।

---

१. पा० सू० १.२.२५ तथा ८.४.६७।

२. 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः' (पा० सू० ४.३.१०३) सूत्र पर वार्तिककार कात्यायन के मत से काश्यप कल्प का निर्देश है।

३. पा० सू० ५.४.११। ४. पा० सू० ६.१.९२। ५. पा० सू० ६.१.१२३।

६. स्फोटोऽयनं = परायणं यस्य स स्फोटायनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः। ये त्वौकारं पठन्ति, ते नडादिषु अश्वादिषु वा (स्फोटशब्दस्य) पाठं मन्यन्ते––पा० सू० ३.१.१२३ पर पदमञ्जरी।

७. पा० सू० ६.१.१३०। ८. व्याकरण-दर्शनेर इतिहास, पृ० ५१९।

६. **भारद्वाज**—अष्टाध्यायी में भारद्वाज का निर्देश गोत्रप्रत्ययान्त 'भारद्वाज' शब्द से किया गया है।[१] यद्यपि ४.२.१४५ में भी भारद्वाज शब्द का प्रयोग है तथापि काशिकाकार जयादित्य के मतानुसार यह 'भारद्वाज' शब्द देशवाची है, आचार्यवाची नहीं। भारद्वाज का व्याकरण-सम्बन्धी मत तैत्तिरीय प्रातिशाख्य में भी मिलता है। इनका समय वि० पूर्व ३००० वर्ष माना गया है। इनके अन्य ग्रन्थ भारद्वाज-वार्तिक, आयुर्वेद-संहिता, अर्थशास्त्र आदि थे।

७. **गार्ग्य**—अष्टाध्यायी और प्रातिशाख्य में उद्धृत मतों से पता चलता है कि इनका व्याकरण भी सर्वाङ्गपूर्ण था। पाणिनि ने तीन बार इनका उल्लेख किया है।[२] निरुक्त, सामवेद-पदपाठ, शालाक्यतन्त्र भूवर्णन, तंत्रशास्त्र, लोकायतशास्त्र, देवर्षिचरित, सामतन्त्र आदि ग्रन्थ भी इनके द्वारा प्रणीत हैं।

८. **शाकल्य**—इनके मतों का उल्लेख पाणिनि ने चार बार किया है।[३] शौनक और कात्यायन के प्रतिशाख्य में भी इनके मतों का उल्लेख है। शाकल्य का मत शाकल नामान्तर से भी प्राप्त है (६.१.१२७ पर म० भा०)। इनके पिता का नाम शकल था। शौनक का काल वि० पू० २९०० वर्ष है। अतः शाकल्य का समय ३१०० वि० पू० है। शाकल्य के व्याकरण में लौकिक-वैदिक उभयविध शब्दों का अन्वाख्यान था। संस्कृत-वाङ्मय में शाकल्य, स्थविर शाकल्य, विदग्ध शाकल्य और वेदमित्र (देवमित्र) शाकल्य ये चार नाम उपलब्ध हैं। पाणिनि द्वारा स्मृत शाकल्य और ऋग्वेद के पदकार वेदमित्र शाकल्य, ये दोनों, युधिष्ठिर मीमांसक के मत से एक ही हैं।[४]

९. **शाकटायन**—अष्टाध्यायी में इनका तीन बार उल्लेख है।[५] वाजसनेयि और ऋक्प्रातिशाख्य में इनका अनेक बार निर्देश है। निरुक्तकार ने शाकटायन का मत उद्धृत किया है।[६] शाकटायन सभी शब्दों को धातुज मानते हैं। काशिका में १.४.८६–८८ के उदाहरणों 'अनुशाकटायनं वैयाकरणाः' और 'उपशाकटायनं वैयाकरणाः' से विदित होता है कि शाकटायन वैयाकरणों में प्रमुख थे। नडादिगण में शकट शब्द आया है। महाभाष्य (३.३.१) के अनुसार शाकटायन के पिता का नाम शकट था। अतः 'नडादिभ्यः फक्' (४.१.९९) से शाकटायन शब्द निष्पन्न है। इसके व्याकरण में लौकिक-वैदिक उभयविध पदों का अन्वाख्यान था। निरुक्त (१.१३) की वृत्ति में दुर्गाचार्य ने लिखा है कि शाकटायनाचार्य ने कई पदों की सिद्धि अनेक धातुओं से की थी और कई पदों की एक-एक धातु से।[७] उनके मत में जातिशब्द, गुणशब्द और क्रियाशब्द—ये तीन प्रकार के शब्द हैं।[८] इनके जिन ग्रन्थों के उल्लेख मिलते हैं वे हैं—दैवतग्रन्थ, निरुक्त, कोष, ऋक्तन्त्र, लघुऋक्तन्त्र, सामतन्त्र, पञ्चपादी उणादिसूत्र और श्राद्धकल्प। इनका समय ई० पू० ३१०० माना गया है।

१०. **गालव**—पाणिनीय अष्टाध्यायी में इनका चार बार उल्लेख हुआ है।[९] व्याकरण के अतिरिक्त संहिता, ब्राह्मण, क्रमपाठ, शिक्षा, निरुक्त, दैवतग्रन्थ, शाकल्यतन्त्र तथा कामसूत्र एवं भू-वर्णन आदि भी इनकी रचनाएँ हैं। भाषावृत्ति में इनका मत उद्धृत है।[१०] इनके अनुसार यण्सन्धि में 'दध्यत्र' और 'मध्वत्र' के स्थान पर 'दधियत्र' और 'मधुवत्र' भी

१. पा० सू० ७.२.६७।
२. पा० सू० ७.३.९९, ८.३.२०, ८.४.६७।
३. पा० सू० १.१.१६, ६.१.१२७, ८.३.१९, ८.४.५१।
४. सं० व्या० शा० का इति० (संक्षिप्त०) पृ० ६८।
५. पा० सू० ३.४.११, ८.३.१८, ८.४.५०।
६. 'तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च' (निरु० १.१२)।
७. शाकटायनाचार्योऽनेकैश्च धातुभिरेकमभिधानमनुविहितवान् एकेन चैकम्। (निरु० १.१३ पर दुर्ग०)
८. तदेवं निरुक्तकारशाकटायनदर्शनेन त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिः।
जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दा इति। (पा० सू० ३.३.१ पर न्यास)
९. पा० सू० ६.३.६१, ७.१.७४, ७.३.९९, ८.४.६७।
१०. इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याडिगालवयोरिति वक्तव्यम्। (६.१.७७ पर पुरुषोत्तमदेवकृत भाषावृत्ति)

साधु प्रयोग हैं। 'भूवादयो धातवः' इस सूत्र में इस यण्सन्धि के यण्व्यवधान के पक्ष को पाणिनीय ने भी स्वीकार किया है, ऐसा कुछ लोग मानते हैं। उनका समय वि० संवत् से ३१०० पूर्व माना गया है।

अष्टाध्यायी में अनुल्लिखित आचार्य

अष्टाध्यायी में कुछ आचार्यों के मतों का उल्लेख सर्वनाम शब्दों के द्वारा भी किया गया है, जैसे—उदीचाम् (४.१.५३), एकेषाम् (४.१.१७), आचार्याणाम् (८.३.१०४), प्राचाम् (८.३.५)।

पाणिनि द्वारा अनुल्लिखित भी अनेक वैयाकरण पाणिनि से पूर्व विद्यमान थे जिनका निर्देश अन्यान्य ग्रन्थों में उपलब्ध होता है। ये हैं—१. इन्द्र, २. भागुरि, ३. पौष्करसादि, ४. चारायण, ५ काशकृत्स्न, ६. वैयाघ्रपद, ७. माध्यन्दिनि, ८. रौढि, ९. शौनक, १०. गौतम तथा ११. व्याडि।

पाणिनि और उनका काल (५०० ई० पू०)

'त्रिकाण्डशेष' में पुरुषोत्तमदेव ने पाणिनि के विभिन्न नाम इस प्रकार लिखे हैं—१. पाणिन, २. पाणिनि, ३. दाक्षीपुत्र, ४. शालङ्कि, ५. शालातुरीय (=सालातुरीय), तथा ६. आहिक। इनका वंश इस आधार पर पं० शिवदत्तशर्मा ने इस प्रकार दिया है—

दक्ष { दाक्षी—दाक्षीपुत्र—पाणिनि
दाक्षि—दाक्षायण व्याडि }

परन्तु युधिष्ठिर मीमांसक ने इसे इस प्रकार बताया है—

व्यड (दक्ष) { पणिन् + दाक्षी (व्याडचा)—पाणिनि
दाक्षि अथवा दाक्षायण—व्याडि }

महाभाष्य में पाणिनि की माता का नाम दाक्षी बताते हुए पाणिनि को दाक्षीपुत्र कहा गया है। षड्गुरुशिष्य ने ऋक्सर्वानुक्रमणी की वेदार्थदीपिका में छन्दःशास्त्र के प्रणेता पिङ्गल को पाणिनि का अनुज कहा है।[1]

पाणिनि के समय के निर्धारण में विद्वानों में अत्यधिक मतभेद है। उपरितम सीमा के रूप में सत्यव्रत सामश्रमी आदि कुछ विद्वान् इनका समय २४०० ई० पू० और राजवाडे एवं वैद्य ९००-८०० ई० पू०; वेलवलकर ७००-६०० ई० पू०; भण्डारकर ७०० ई० पू०, बलदेव उपाध्याय ५०० ई० पू०, मैकडानल ५०० ई० पू०, मैक्समूलर ३५० ई० पू० और निम्नतम सीमा के रूप में कीथ आदि विद्वान् इन्हें ३०० ई० पू० का स्वीकार करते हैं। युधिष्ठिर मीमांसक इनका समय वि० पू० २९०० वर्ष में मानते हैं। डा० वासुदेवशरण अग्रवाल इनकी तिथि ई० पू० पञ्चम शतक का मध्य निर्धारित करते हैं।[2]

सूत्र, वार्त्तिक और भाष्य

सूत्र का सामान्य अर्थ 'अत्यन्त लाघव' से कार्य करना है। भामती में सूत्र का लक्षण है—

लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥ (ब्रह्मसूत्र १.१.१ पर भामती)

अर्थात् छोटे रूप में जो सूचित कर दे वह सूत्र है। तदनुसार सूत्र अर्थात् तन्तु के अवयवों के समान अनेक अर्थों को वेष्टित करने वाला अर्थात् अपने में गुम्फित करने वाला 'सूत्र' होता है। यह विस्तृत अर्थों की सूचना देने वाला होता है अर्थात् इनका अभिप्राय संकेतमात्र कर देना होता है।

---

१. ऋक्सर्वा०, षड्गुरु, पृ० ४०। २. 'India as known to Panini' pp. 456–475.

सूत्र का दूसरा लक्षण विष्णुधर्मोत्तरपुराण में इस प्रकार है—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो: विदुः ।।

अर्थात् सूत्र में अल्प अक्षर हों, और जो असन्दिग्ध हो उसे सूत्र कहते हैं। इस प्रकार अष्टाध्यायी में सभी लक्षणों से युक्त सूत्र रूप में व्याकरण के सिद्धान्त प्रस्तुत किये गये।

वार्त्तिक की परिभाषा इस प्रकार है—

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुर्वार्त्तिकज्ञा मनीषिण: ।।

भाष्य की परिभाषा इस प्रकार है—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभि: ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।।

पाणिनि की अष्टाध्यायी

इतिहासकारों के अनुसार पाणिनि ने 'जाम्बवतीविजय' (इसे पातालविजय भी कहते हैं) की भी रचना की थी। परन्तु इनकी कीर्तिपताका अष्टाध्यायी के कारण ही है। इसका स्वरूप नाम से ही स्पष्ट है—आठ अध्याय। इनमें प्रत्येक अध्याय चार-चार पादों में विभक्त हैं। कुल मिलाकर बत्तीस पाद हैं। इसमें लगभग चार हजार सूत्र (काशिकानुसार ३९९२) हैं। यद्यपि आपिशलि का व्याकरण भी आठ अध्यायों में हैं किन्तु 'अष्टाध्यायी' यह शब्द पाणिनीय व्याकरण के लिये ही योगरूढ़ हो गया है।

इसकी गम्भीरता, वैज्ञानिकता और व्यापकता देखकर पाश्चात्त्य आलोचक भी प्रशंसा किये विना नहीं रह सके। अपनी लोकोत्तर प्रतिभा से पाणिनि ने यह अभूतपूर्व कृति प्रस्तुत की है। इसकी जितनी भी प्रशंसा की जाय, थोड़ी है। इसके अनुशीलन से संस्कृत-भाषा का ही नहीं, प्रत्युत प्राचीन भारतीय संस्कृति तथा समाज की अनेक बातें हमारे सामने आती हैं। पाणिनि केवल शब्दशास्त्र के ही पण्डित नहीं थे। उनके व्यापक ज्ञान और सूक्ष्म दृष्टि को देखकर प्रत्येक समालोचक नतमस्तक हुये विना नहीं रह सके। यही कारण है कि काल के कराल हाथों की चपेट से भी पाणिनि प्रभावित नहीं हुये। उनका महत्त्व आज भी सर्वमान्य और निर्विवाद है।

अष्टाध्यायी का द्विविध अध्ययन

यह स्पष्ट है कि पाणिनि ने अपने समय में विद्यमान विशाल संस्कृत-साहित्य का गम्भीर परिशीलन किया था। पूर्ववर्त्ती वैयाकरणों का अन्धानुकरण न करके तर्कसंगत नियम सूत्ररूप में लिखे थे। इसीलिये इन्हें स्वयं भी छात्रों को पढ़ाना पड़ा था जिसके लिये इन्होंने वृत्तिग्रन्थ भी लिखे थे।

पाणिनीय अष्टाध्यायी के सूत्रों के स्वरूप के नियम में पतञ्जलि ने महाभाष्य में लिखा है कि उत्सर्ग और अपवाद रूप में सूत्रों को बनाकर विशाल शब्दराशि का ज्ञान कराना सम्भव हो गया। इस पद्धति से सूत्रों के प्रणयन में पाणिनि ने महती सावधानी रखी है। अत्यन्त लघुभूत कलेवर वाले सूत्रों से उन्होंने अपने इष्ट की सिद्धि कर ली। इसका आधार सूत्रों की रचना का एक विशेष दृष्टिकोण है। प्रत्येक सूत्र स्वरूप और स्थान दोनों से कुछ भी बदलना इष्ट का बाधक बन जाता है। प्रत्येक सूत्र का स्थान सोंच समझकर निश्चित करके रखा गया है। अपने रूप और स्थान किसी से भी परिवर्तित करके सूत्र का अध्ययन करना इष्टसाधक नहीं बन सकता। इस प्रकार का अध्ययन अष्टाध्यायी-क्रमानुसारी कहा जाता है।

इसमें सूत्रार्थ के अध्ययन पर विशेष ध्यान दिया जाता है। परन्तु कालान्तर में लक्ष्य (=प्रयोग) को प्रधानता दी जाने लगी और अध्ययन की दो धारायें बन गयीं।

(क) अष्टाध्यायी-क्रम

पाणिनि ने अष्टाध्यायी में सूत्रों के उपन्यास में एक विशेष क्रम का ध्यान रखा है। उसका रहस्य कभी-कभी अति गूढ़ भी होता है। परन्तु यदि धैर्य के साथ मनोयोगपूर्वक इसी क्रम से अध्ययन किया जाय तो कुछ समय बाद इसके लाभ सामने आने लग जाते हैं। पाणिनि के उद्देश्य की सिद्धि भी इसी के अनुसार अध्ययन से होती है। सभी प्राचीन व्याख्यायें इसी क्रम को मानकर लिखी गई। आज व्याकरण-ज्ञान की अपरिपक्वता में इस क्रम के अध्ययन का अभाव ही प्रमुख कारण है। कात्यायन के वार्त्तिक और पतञ्जलि का महाभाष्य अष्टाध्यायी-क्रम पर ही आधृत हैं। यह काशिकावृत्ति इस क्रम का परम उपयोगी ग्रन्थ माना जाता है।

(ख) प्रक्रिया-क्रम

पाणिनि से लेकर एक लम्बी अवधि तक व्याकरण का अध्ययन अष्टाध्यायीस्थ सूत्रों के क्रमानुसार ही प्रचलित होता रहा। परन्तु कुछ विद्वानों के दृष्टिकोण में परिवर्तन आया और प्रचलित पद्धति में परिवर्तन करके एक नया रूप दिया गया। अभी तक सूत्रार्थ-ज्ञान की प्रधानता भी, अब लक्ष्यसिद्धि-मात्र-प्रधान होने लगी। इसमें साधुत्व की प्रक्रिया क्रमानुसार सूत्रों का उपस्थापन किया जाने लगा। इससे उपयोगी आंशिक ज्ञान में शीघ्रता प्रतीत होने लगी।

प्रक्रिया-क्रम में सबसे प्राचीन ग्रन्थ ११ वीं शती के धर्मकीर्ति का **रूपावतार** है। इसके बाद विमल सरस्वती की **रूपमाला** का स्थान है। प्रक्रिया-क्रम के प्रारम्भिक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों में रामचन्द्राचार्य की 'प्रक्रियाकौमुदी' और इसके बाद भट्टोजि दीक्षित की 'वैयाकरण-सिद्धान्त कौमुदी' अति प्रसिद्ध है। प्रक्रिया-कौमुदी में केवल लौकिक शब्दों पर ही विचार है। किन्तु सिद्धान्तकौमुदी में लौकिक एवं वैदिक उभयविध शब्दों की प्रक्रिया का विवेचन है। इसमें सम्पादक ने अपनी बुद्धि के अनुसार प्रकरणों की कल्पना करके लक्ष्यों के आधार पर सूत्रों को प्रस्तुत किया है। आजकल यही पद्धति विशेष प्रचलित है। भट्टोजि दीक्षित के शिष्य वरदराजाचार्य द्वारा लिखित 'मध्य-सिद्धान्तकौमुदी' और 'लघुकौमुदी' अति लोकप्रिय हैं।

अष्टाध्यायी-क्रम का वैशिष्ट्य

किसी भी मूल ग्रन्थ के लेखक की अपनी एक योजना होती है, एक उद्देश्य होता है, तदनुसार ही वह लिखता है। पाणिनि की भी अपनी योजना थी, उद्देश्य था, उसी के अनुसार उन्होंने सूत्रों का प्रणयन करके उन्हें स्थानविशेष पर रखा। यदि इसका उल्लंघन करके अध्ययन किया जाता है तो निश्चित ही उक्त उद्देश्य की सिद्धि नहीं हो सकती। उन्होंने सूत्र शैली को अपनाया है और पूर्ववर्ती पद या पदसमूह को अग्रिम सूत्रों से सम्बद्ध करने के लिये 'अनुवृत्ति' पद्धति मानी है। इसलिये आगे केवल अतिरिक्त अंश ही लिखने की आवश्यकता पड़ी। कहीं-कहीं अधिकारसूत्र मानकर अपेक्षित सभी सूत्रों में उसका सम्बन्ध कर लिया गया है। इस प्रकार सूत्रों के स्वरूप में अति लाघव सम्भव हो सका और अध्येता को इसका पूरा लाभ मिलता है। प्रक्रिया के अनुसार पूर्ववर्त्ती सूत्र की अपेक्षा परवर्त्ती सूत्र की बलवत्ता मानी जाती है—"विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (१.४.२) इसका ज्ञान अष्टाध्यायी-क्रमानुसार अध्ययन से ही सम्भव है। अत्यन्त प्रसिद्ध सूत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.२.१) में संकेतित 'पूर्व के प्रति पर असिद्ध होता है' का ज्ञान अष्टाध्यायी-क्रम के अध्येता को ही सरलतया हो पाता है। प्रत्याहार-प्रक्रिया का समुचित ज्ञान भी इसी क्रम से अध्ययन में सुगम है।

प्रक्रिया-क्रम में शब्दरूपसिद्धि की प्रधानता है। अतः प्रक्रियांश का अच्छा ज्ञान सम्भव हो जाने पर भी सूत्रार्थ-सम्बन्धी अपेक्षित सम्यग् ज्ञान अपूर्ण ही रहता है। इसके लिये सूत्र के साथ-साथ वृत्ति भी रटनी पड़ती है। यह दोहरा

श्रम करना पड़ता है। इस प्रक्रिया-क्रम की उपयोगिता कुछ सीमा तक शब्दरूपों और उसकी सिद्धि के ज्ञान में सहायक मात्र है।

जिज्ञासु जब से धैर्य छोड़कर थोड़े समय में केवल कुछ ही शब्दों तक अपने ज्ञान की इतिश्री समझने लगे तब से यह पद्धति लोकप्रिय होने लगी और विद्वानों का प्रयास इसी दिशा में होने लगा। इससे सबसे बड़ी हानि यह हुई कि मूल को छोड़कर शाखा और पत्रों की ओर ही ध्यान केन्द्रित हो गया। प्रारम्भ में यह पद्धति सरल प्रतीत होती हुई भी अन्ततोगत्वा कठिन और श्रमसाध्य है। इसके विपरीत अष्टाध्यायी-क्रम पर आश्रित अध्ययन प्रारम्भ में कुछ उद्वेगकारक होता हुआ भी अन्ततोगत्वा अतिलाभप्रद होता है। इसमें धीरे-धीरे परन्तु पूर्ण और सम्यग् ज्ञान होता है। क्योंकि एक साथ ही अपेक्षित सूत्रार्थ-सम्बन्धी समस्त अध्ययन कर लिया जाता है।

अष्टाध्यायी-क्रम की वैज्ञानिकता की उपेक्षा करके कुछ उपयोगी शब्दों का शीघ्र ज्ञान कराना ही प्रमुख उद्देश्य मानकर सिद्धान्तकौमुदी आदि प्रक्रियाग्रन्थों की लोकप्रियता बढ़ी। इससे व्याकरणशास्त्र के अध्ययन की सही दिशा छूट गयी और लोग यत्किंचिदंश में ही अपना पाण्डित्य सुरक्षित करने में लग गये। वैदिक शब्दों के विषय में सर्वथा अज्ञान ही रहने लगा। अष्टाध्यायी में एक साथ ही दोनों प्रकार के शब्दों का अध्ययन करने से उनका अन्तर सरलतया समझ में आ जाता है। यह सच है कि नव्यव्याकरण की पद्धति से शब्दरूप-सिद्धि के सूक्ष्मातिसूक्ष्म रहस्य उद्घाटित हो जाते हैं किन्तु उनमें जितना श्रम और समय लगता है, उतना यदि अष्टाध्यायी-क्रमाश्रित ग्रन्थों (महाभाष्य तथा काशिकावृत्ति आदि) के अध्ययन में लगाया जाय तो निःसन्देह पूर्ण ज्ञान हो सकता है।

अष्टाध्यायी का अपना अलग वैशिष्ट्य है जो कभी भी समाप्त नहीं हो सकता। इसकी संक्षिप्तता ही इसकी प्रमुख विशेषता है। पाणिनि का ध्यान सदैव संक्षेप की ओर ही रहा है। वे व्याकरण के प्रत्येक नियम को सूत्र रूप में अति संक्षिप्त करके प्रस्तुत करना चाहते थे। संस्कृत भाषा पर उनका पूर्ण अधिकार था। भाषा की ऐसी समाहार-शक्ति स्यात् ही कहीं देखने को मिल सके। इसीलिए पाश्चात्य विद्वानों ने इस ग्रन्थ की भूरि-भूरि प्रशंसा करते हुए इसे विश्व के वाङ्मय की अपूर्व घटना के रूप में ही उद्घोषित कर डाला।[1]

इसमें सन्देह नहीं कि इन सभी नियमों को अति संक्षिप्त करने में पाणिनि को अनेक विधियों का आश्रय लेना पड़ा है जिनमें से कुछ इस प्रकार हैं—१. प्रत्याहार-विधि, २. गणपाठ, ३. अनुबन्ध (ल् आदि इत्संज्ञक वर्ण), ४. अनुवृत्ति, ५ संज्ञाएँ और परिभाषाएँ, ६. उपधा, ७. पद (सुप् एवं तिङ्), ८. प्रातिपदिक, ९. सर्वनामस्थान, १०. विभाषा, ११. निष्ठा, १२. संहिता, १३. प्रगृह्य, १४. सार्वधातुक, १५. भ संज्ञा, १६. घु संज्ञा, १७. घ संज्ञा, १८. टि संज्ञा, १९ सवर्ण संज्ञा, २०. सत् संज्ञा (शतृ शानच्)।

संक्षिप्तता की दृष्टि से पाणिनि ने कुछ पारिभाषिक शब्दों का भी प्रयोग किया है जिनमें से कुछ इस प्रकार हैं—१. प्रकृतिभाव, २. एकादेश, ३. पूर्वरूप, ४. पररूप, ५. आगम और ६. आदेश। पाणिनि की इन संक्षिप्तता की विधियों को प्रस्तुत काशिका के 'द्वितीय भाग' के परिशिष्ट में समझाकर बता दिया गया है। इसके अतिरिक्त संक्षिप्तता में प्रयुक्त कुछ अन्य पारिभाषिक शब्दों का कोष भी देने का प्रयास किया गया है, जैसे—योगविभाग, नियम सूत्र, अपवाद-सूत्रादि। प्राचीन काल में पाणिनि पद्धति का अध्ययन का क्रम सर्वप्रथम उसे बालकों को रटा देने का था और नित्य उसका पाठ करने का था जिससे शास्त्र सदैव सूत्ररूप में स्मरण रहे। बाद में पाणिनि-व्याकरण में प्रयुक्त संक्षिप्तता की विधियों का ज्ञान कराते हुए उसके अध्ययन में छात्र को प्रवृत्त कराया जाता था। इसी विधि से शास्त्र हस्तामलकवत् रह सकता है।

1. "This Graunmar (of Panini) ....is one of the greatest monuments of human intelligence." (Bloomfield, in 'Language' p. 11).

वैज्ञानिक पद्धति

अष्टाध्यायी में किसी विषयविशेष से सम्बद्ध सभी सूत्र एक ही प्रकरण में अपने-अपने स्थान पर अवस्थित हैं। उदाहरणार्थ—णत्व, षत्व, कित्त्व, पित्त्व, प्रगृह्यसंज्ञा, आत्मनेपदप्रक्रिया, परस्मैपदप्रक्रिया, समासान्त, एकसञ्ज्ञाधिकार, एकदेशाधिकार आदि। इसी प्रकार इत्संज्ञा करने वाले सभी सूत्र एक स्थान पर ही हैं, जैसे—

१. उपदेशेऽजनुनासिक इत्	१.३.२.	२. हलन्त्यम्	१.३.३
३. न विभक्तौ तुस्माः	१.३.४	४. आदिर्ञिटुडवः	१.३.५
५. षः प्रत्ययस्य	१.३.६	६. चुटू	१.३.७
७. लशक्वतद्धिते	१.३.८	८. तस्य लोपः	१.३.९

इनके अतिरिक्त इत्संज्ञाविषयक सूत्र अन्यत्र कहीं भी नहीं हैं। अब इसकी वैज्ञानिक पद्धति यह है कि पहले सूत्र में कहा गया कि उपदेश अवस्था में अनुनासिक अच् की इत् संज्ञा होती है और बाद के छः सूत्रों में भी पहले सूत्र के 'इत्' पद का अन्वय होगा, अतः उन छः सूत्रों में कथित प्रत्यय आदि की भी इत्संज्ञा होती है—यह अन्वय से लभ्य अर्थ प्राप्त हो जाता है। फिर वहीं पर आचार्य ने इत्संज्ञक के लिए लोप की व्यवस्था आठवें सूत्र 'तस्य लोपः' से कर दी। वस्तुतः ये आठों सूत्र मिलकर एक वाक्य है। अतः इन्हें यदि केवल समझ ही लिया जाय तो इनकी वृत्ति की क्या आवश्यकता है। यही लाघव से ज्ञान कराना अष्टाध्यायी की अपनी वैज्ञानिक विशेषता है, जो कभी भी समाप्त नहीं हो सकती। परन्तु कौमुदीत्रय में जब उसकी आवश्यकता प्रक्रिया में पड़ी तब उसको पढ़ा गया, जैसे—१.४.१०३ सूत्र 'विभक्तिश्च' है अर्थात् सुप् और तिङ् 'विभक्ति' संज्ञक होते हैं और यहीं पर दीक्षित आदि प्रक्रिया के विद्वानों ने १.३.४ सूत्र 'न विभक्तौ तुस्माः' को प्रस्तुत कर दिया अर्थात् 'विभक्ति में स्थित तवर्ग सकार और मकार इत्संज्ञक नहीं होते।' यही विभक्ति संज्ञा का उपयोग प्रक्रिया-क्रम में दिखा दिया गया। इसमें लाघव नहीं है; क्योंकि 'न विभक्तौ तुस्माः' सूत्र 'इत्' पद की अपेक्षा रखता है जो अष्टाध्यायी में तो वहीं पर विद्यमान है किन्तु कौमुदीत्रय में वह पद विद्यमान नहीं है। अतः कौमुदीत्रय में 'न विभक्तौ तुस्माः' सूत्र पढ़ने से पाठक को यह जिज्ञासा हो ही जाती है कि वास्तव में सूत्र में तो 'इत्' पद है नहीं, तो फिर सूत्र से यह अर्थ कैसे निकल रहा है कि विभक्ति में सकार आदि 'इत्संज्ञक' नहीं होते। सूत्र से तो इतना ही अर्थ निकल रहा है कि 'विभक्तौ' अर्थात् विभक्ति में तु अर्थात् तवर्ग स् अर्थात् सकार और म अर्थात् मकार नहीं होते।' अब तुरन्त वहीं पर पाठक को आकाङ्क्षा होती है कि क्या नहीं होते ? अष्टाध्यायी में इस सूत्र के पहले ही 'इत्' पद है। अतः अन्वय हो जाता है कि 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्, हलन्त्यम्, न विभक्तौ तुस्माः।' इस प्रकार मात्र बीस अक्षरों में बहुत-सी बात संक्षिप्त रूप से कह देना ही अष्टाध्यायी की वैज्ञानिक विशिष्टता है।[1] 'तुस्माः' आदि पारिभाषिक शब्द का तथा प्रथमा आदि विभक्तियों को और उसकी वैज्ञानिक पद्धति को तो पाठक को मस्तिष्क में बैठाना ही होगा। यदि एक बार इस लाघव-पद्धति का आनन्द पाठक को मिल गया तो अष्टाध्यायी के अतिरिक्त किसी भी व्याकरण के ग्रन्थों को आखिर वह क्यों देखेगा।

अब इस अष्टाध्यायी की प्रक्रिया को समझने के लिए पाठक को सूत्र का पदच्छेद करना होगा। उसे पदों की विभक्ति और उनके वचन का परिज्ञान करना होगा। पिछले सूत्रों से आ रहे अनुवृत्त पद और उनकी विभक्ति एवं

---

१. यच्छास्त्रं वटुभिर्दिनैः कतिपयैः क्रीडामनस्कैरपि,
स्वाचार्याश्रमवासिभिः सरलया रीत्या पुराधीयते।
गुर्वर्थं परिपूर्णमुत्तमतया सङ्क्षिप्तकायञ्च यत्,
तत्कीदृग्विपरीतरूपमधुना हा हन्त ! जोघुष्यते ॥
—आर्षं पाणिनीयं व्याकरणम्; हरिशङ्करशर्मा पाण्डेयकृत।

वचन तथा समास को समझ लेना होगा। यह सब कुछ इस संस्करण की 'भावबोधिनी' हिन्दी व्याख्या में समझाने का पूर्ण प्रयास किया गया है। प्रक्रिया-क्रम की दृष्टि से उपयोगी विषयों का यथास्थान निर्देश कर दिया गया है।

वार्त्तिककार कात्यायन (ई० पू० ३००)

कात्यायन वार्त्तिककार के रूप में जाने जाते हैं। इनका समय पाणिनि के बाद ई० पू० तीसरी शती माना जाता है। पाणिनि की अष्टाध्यायी के बाद भाषा में प्रविष्ट हुए नवीन रूपों का औचित्य सिद्ध करने के लिए कात्यायन ने वार्त्तिकों की रचना की। ये वार्त्तिक पाणिनि की अष्टाध्यायी का मण्डन ही करते हैं। वस्तुतः ये अष्टाध्यायी के पूरक हैं। अतः कात्यायन पाणिनीय सम्प्रदाय के द्वितीय आचार्य माने जाते हैं। परन्तु कात्यायन ने पाणिनि के नियमों के पूरकों का ही नहीं निर्माण किया बल्कि अनावश्यक प्रतीत होने वाले नियमों को अस्वीकृत भी कर दिया। इस प्रकार इन्होंने एक जीवन्त भाषा की आवश्यकताओं को पूर्ण करने की दृष्टि से अष्टाध्यायी के सूत्रों में सुधार भी किया।

वार्त्तिककार भी कई हुए हैं। विभिन्न ग्रन्थों में जिनका उल्लेख प्राप्त होता है वे हैं १. कात्यायन (कात्य) अथवा वररुचि २. भरद्वाज, ३. सुनाग, ४. क्रोष्टा और ५. वाडव। इनमें अग्रगण्य कात्यायन गोत्रोत्पन्न वररुचि हैं। अधिकतर वार्त्तिक इन्हीं के हैं। महाभाष्य आदि ग्रन्थों में सौनाग के वार्त्तिक का उल्लेख है।[1] भारद्वाज के वार्त्तिक का भी उल्लेख महाभाष्य में है।[2] क्रोष्टा का उल्लेख 'इको गुणवृद्धी' की व्याख्या के प्रसंग में महाभाष्य में आया है। वाडव का उल्लेख भी 'वाडवः पद्धति' करके महाभाष्य में आया है।[3] इन वार्त्तिककारों के अतिरिक्त वैयाघ्रपद्य और व्याघ्रभूति का भी उल्लेख प्राप्त होता।[4]

महाभाष्यकार पतञ्जलि (ई० पू० १५०)

सूत्रों तथा वार्त्तिकों का अत्यन्तसारगर्भित और संक्षिप्त रूप होने से उन पर समय-समय पर विभिन्न आचार्यों ने व्याख्या-ग्रन्थों का प्रणयन किया। इनमें पतञ्जलि (१५० ई० पू०) का महाभाष्य सर्वोत्कृष्ट है। पतञ्जलि ने कुछ ऐसी पारिभाषिक युक्तियों का प्रयोग किया है जिनके आधार पर इन्होंने पाणिनि के मूल सूत्रों के क्षेत्र में प्रभावशाली ढंग से विस्तार कर दिया। किन्तु इस कार्य के लिए इन्होंने कात्यायन की भाँति किसी संवर्धन के समावेश का साहस अत्यल्प ही किया है। महाभाष्य सभी सूत्रों पर उपलब्ध नहीं है। इसका गद्य लालित्य, संक्षिप्तता और प्रसादगुण के लिए प्रसिद्ध है।

इस प्रकार इन तीन महर्षियों ने मिलकर पाणिनीय व्याकरण को पूर्णता प्रदान की। इसीलिए इन्हें बाद में **-त्रिमुनि'** की संज्ञा से अभिहित किया गया।

वस्तुतः महाभाष्य को न्यासकार और पदमञ्जरीकार दोनों ही कात्यायन वररुचि आदि के वार्त्तिकों की व्याख्या स्वीकार करते हैं।[5]

---

१. म० भा० २.२.१८, ३.२.४६; ४.१.७४, ८७; काशिका ७.२.१७; भाषावृत्ति (पुरुषोत्तमदेव) ७.२.१७; पदमञ्जरी ७.२.१९।

२. म० भा० १.१.२०; ४६; १.२.२२; १.३.६७।

३. म० भा० ८.२.१०६।

४. सं० व्या० शा० का इति०, भाग १, पृ० २९९-३०१।

५. (i) भाष्यम्—कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां विवरणं पतञ्जलिप्रणीतम्। —न्यास, भाग १ पृ० ८।

(ii) आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम्, तद्धि कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां पतञ्जलिप्रणीतं विवरणम्।

—पदमञ्जरी, भाग १, पृ० ८।

भर्तृहरिकृत वाक्यपदीय

पाणिनीय व्याकरण का विकास तीन क्रमों में परिलक्षित होता है—१. अष्टाध्यायीक्रम, २. प्रक्रियाक्रम और ३. दार्शनिक-क्रम। दार्शनिक क्रम के अन्तर्गत शब्दार्थ-सम्बन्ध की व्याख्या की जाती है। अन्ततः स्फोटवाद तक पहुँच कर यही गम्भीर चिन्तन दर्शन का रूप ले लेता है। इसका व्यवस्थित रूप से विवेचन भर्तृहरि के वाक्यपदीय में हुआ है। इसमें तीन काण्ड हैं।

पाणिनि-भिन्न व्याकरण के सम्प्रदाय

पाणिनि-सम्प्रदाय के अतिरिक्त अन्य भी अनेक व्याकरण के सम्प्रदायों का आविर्भाव कालान्तर में हुआ इनका उल्लेख इस प्रकार हैं—

१. चान्द्र-सम्प्रदाय

चन्द्रगोमिन् ईसा की पाँचवी शती के मध्य हुए थे। भर्तृहरि ने वाक्यपदीय में वैयाकरणों के चान्द्र सम्प्रदाय का उल्लेख किया है। चन्द्रगोमिन् का उद्देश्य पाणिनि की पद्धति को स्पष्ट संक्षिप्तता के साथ पुनः व्यवस्थित करना था। चान्द्र व्याकरण ने भी सम्भवतः लाघव के ही कारण पर्याप्त प्रसिद्धि प्राप्त की और इस व्याकरण की अनेक टीकायें बाद में रची गई। ये टीकाएँ अब अधिकांश रूप से तिब्बती अनुवादों में ही सुरक्षित हैं।

२. जिनेन्द्र-सम्प्रदाय

जिनेन्द्र का काल ईसा की पाँचवी शती का उत्तरार्द्ध माना जाता है। इन्होंने पाणिनि के सूत्रों तथा वार्त्तिकों का अपने ढंग से संक्षिप्तीकरण किया। इनके व्याकरण की दो प्रमुख टीकाएँ हैं—१. अभयानन्दी (ई० ७५०) की टीका और २. सोमदेव की 'शब्दार्णवचन्द्रिका'।

३. शाकटायन-सम्प्रदाय

इस सम्प्रदाय के संस्थापक, पाणिनि द्वारा उद्धृत शाकटायन नहीं हैं। इन शाकटायन ने शब्दानुशासन की रचना नवीं शती के प्रथम चतुर्थांश में की थी। इनकी एक अन्य कृति अमोघवृत्ति है। शाकटायन ने अपने शब्दानुशासन को पाणिनि, कात्यायन और जिनेन्द्र पर आधारित किया है। इन्हीं शाकटायन को परिभाषासूत्र, गणपाठ, धातुपाठ, उणादिसूत्र और लिङ्गानुशासन की रचना का भी श्रेय दिया जाता है।

४. हेमचन्द्र-सम्प्रदाय

हेमचन्द्र का शब्दानुशासन ईसा की ग्यारहवीं शती की रचना है। इस व्याकरण में चार हजार से भी अधिक सूत्र हैं। यह एक मौलिक रचना न होकर संकलनात्मक हो गया है। इस व्याकरण पर हेमचन्द्र की स्वोपज्ञवृत्ति भी है जिसका नाम 'शब्दानुशासनबृहद्वृत्ति' है।

५. कातन्त्र-सम्प्रदाय

कातन्त्र सूत्रों के रचयिता सर्ववर्मा हैं जो कौमार या कालाय के नाम से भी जाने जाते हैं। ईसा की प्रथम शती में इस व्याकरण का जन्म हुआ था। किन्तु बाद में प्रक्षिप्त अंशों के जोड़ने का भी प्रमाण मिलता है। इस व्याकरण में अनेक स्थलों पर सर्ववर्मा के मत पाणिनि से भिन्न हैं। इस व्याकरण पर दुर्गसिंह ने अपनी प्रसिद्ध वृत्ति की रचना की। दुर्गसिंह की वृत्ति पर वर्धमान की टीका ईसा की ग्यारहवीं शती में लिखी गई। वर्धमान की टीका की उपटीका लिखी गई। कातन्त्र व्याकरण का प्रचलन बंगाल और कश्मीर में अधिक था।

६. सारस्वत-सम्प्रदाय

सारस्वत प्रक्रिया के रचयिता अनुभूतिस्वरूपाचार्य ईसा की चौदहवीं शती के मध्य हुए थे। अभिव्यक्ति की संक्षिप्तता

इस सम्प्रदाय की एक विशिष्टता है। इस प्रक्रिया के अनेक टीकाकारों में पुञ्जराज, अमृतभारती और क्षेमेन्द्र आदि प्रमुख हैं।

७. मुग्धबोध-सम्प्रदाय

मुग्धबोध व्याकरण के रचयिता बोपदेव ईसा की तेरहवीं शती में हुए। इस व्याकरण की शैली सरल और संक्षिप्त है। अनेक स्थलों पर इनके पारिभाषिक शब्द पाणिनि से भिन्न हैं। इस व्याकरण के सर्वाधिक प्रख्यात टीकाकार राम तर्कवागीश है।

८. जौमर-सम्प्रदाय

क्रमदीश्वर का संक्षिप्तसार ईसा की तेरहवीं शती में लिखा गया। ग्रन्थ आठ खण्डों में विभक्त है और उदाहरण भट्टिकाव्य से संग्रहीत किए गए हैं। संक्षिप्तसार का जुमरनन्दी ने आद्योपान्त संशोधन किया और 'रसवती' नामक एक टीका भी लिखी। पश्चिम बंगाल में इस व्याकरण का प्रचार था।

९. सौपद्म-सम्प्रदाय

सुपद्म व्याकरण के लेखक पद्मनाभ ईसा की चौदहवीं शती में हुए। अन्य पद्धतियों की भाँति ही इस व्याकरण की पद्धति भी पाणिनि पर आधृत है। व्याकरण की सुपद्मपञ्जिका नामक टीका स्वयं पद्मनाभ ने लिखी है।

१०. मतवादी सम्प्रदाय–हरिनामामृत और चैतन्यामृत

रूपगोस्वामी ने 'हरिनामामृत' व्याकरण की रचना ईसा की सोलहवीं शती में की। यहाँ कृष्ण और राधा के नामों का व्याकरण के वास्तविक पारिभाषिक शब्दों के रूप में प्रयोग किया गया है। भक्ति से ओतप्रोत होने के कारण एक मत को लेकर चलने वाला होने से यह मतवादी सम्प्रदाय है। इस व्याकरण को मथुरा वृन्दावन के किसी भक्त ने १९७२ में छापा था। जीवगोस्वामी ने भी इसी नाम का एक व्याकरण रचा था। कोलब्रुक ने चैतन्यामृत नामक एक तृतीय वैष्णव व्याकरण का भी उल्लेख किया है।[1]

अष्टाध्यायी के व्याख्यान

व्याख्यान उसे कहते हैं जो सूत्रों के संकेतों का अभिप्राय हृदयंगम करा दे। पतञ्जलि के अनुसार—'व्याख्यान में पदच्छेद, वाक्याध्याहार [पूर्वप्रकरणस्थ पदों की अनुवृत्ति] उदाहरण और प्रत्युदाहरण होना चाहिए।[2]

यह व्याख्यान पाँच प्रकार से किया जाता है—१. पदच्छेद, २. पदों का अर्थ, ३. समस्तपदों का विग्रह, ४. वाक्य योजना, और ५. पूर्वपक्ष एवं समाधान।[3]

लघु व्याख्यान रूप ग्रन्थ को ही 'वृत्ति' कहते हैं। यह सूत्रार्थ-प्रधान होता है।[4]

---

१. इस सम्प्रदाय का उल्लेख युधिष्ठिर मीमांसक ने अपने इतिहास में नहीं किया है। यद्यपि इसका उल्लेख न करने का कोई औचित्य नहीं प्रतीत होता है।

२. न केवलं चर्चापदानि व्याख्यानम्—वृद्धिः आत् ऐज् इति। किं तर्हि? 'उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारः' इत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति। पस्पशाह्निक।

३. पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना।
पूर्वपक्षसमाधानं व्याख्यानं पञ्च लक्षणम्॥
—पुरुषोत्तमदेव-कृत भाषावृत्ति की सृष्टिधर कृत विवृत्ति के प्रारम्भ में।

४. सूत्रार्थ प्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः, पदमञ्जरी, काशिका भाग १, पृ० ८।

पाणिनि की अष्टाध्यायी पर अनेक आचार्यों ने वृत्तिग्रन्थों की रचना की थी। इन वृत्तिग्रन्थों का उल्लेख अनेक आचार्यों ने किया है जिनमें से कुछ महत्त्वपूर्ण वृत्तिकारों का विवरण इस प्रकार है—

१. पाणिनि—

अनेक उल्लेखों से यह सिद्ध होता है कि पाणिनि ने स्वयं एक स्वोपज्ञ वृत्ति लिखी थी। सूत्रकार ने स्वयं ही अपने शिष्यों को दोनों प्रकार की व्याख्याएँ पढ़ाईं थीं। यह बात महाभाष्य के उल्लेख से सिद्ध होती है।[1]

२. श्वोभूति—

पतञ्जलि ने श्वोभूति का उल्लेख एक श्लोकवार्त्तिक में 'श्वोभूते' सम्बोधन पद से किया है।[2] कैयट के मत से ये श्वोभूति श्लोकवार्त्तिककार के शिष्य थे।[3] कुछ इन्हें पाणिनि का साक्षात् शिष्य मानते हैं। न्यास में इनका उल्लेख है।[4] यहाँ श्वभूति का पाठान्तर 'सुभूति' भी है। इनका समय ईसा पूर्व पञ्चम शतक समझना चाहिए।

३. व्याडि—

न्यास के उल्लेख से ही यह अनुमान है कि व्याडि ने भी श्वोभूति के ही समान किसी अष्टाध्यायी की वृत्ति की रचना की थी।

४. कुणि

भर्तृहरि, प्रदीपकार कैयट और हरदत्त ने इनका उल्लेख किया है।[5] पतञ्जलि के पूर्वकालिक वृत्तिकारों में कुणि भी थे। इनका समय २००० वि० पू० माना गया है।

५. माथुर

महाभाष्य और पुरुषोत्तमदेव की भाषावृत्ति में माथुरीवृत्ति का उल्लेख है।[6] कीलहार्न के महाभाष्य के संस्करण में 'माधुर' पाठ भी है। महाभाष्य के अनुसार 'अशिष्य' का प्रयोग क्षेत्र १.२.५७ तक है किन्तु माधुरी वृत्ति के अनुसार

---

१. (i) 'उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः—पा० सू० १.४.१ पर महाभाष्य।
(ii) 'उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः' पा० सू० १.१.४५ पर भर्तृहरिकृत महाभाष्यप्रदीपिका।
(iii) 'सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः। तदुभयमपि प्रमाणम्' पा० सू० ५.१.५० पर काशिका।

२. पा० सू० १.१.५६ पर महाभाष्य।

३. 'श्वोभूतिर्नामि शिष्य'—कैयटकृत प्रदीप (१.१.५६)।

४. 'केचिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति'—काशिका ७.२.११ पर—केचित्तु श्वभूति व्याडिप्रभृतयः 'श्र्युकः किति' इत्यत्र द्विककारनिर्देशेन हेतुना चर्त्वभूतो गकारः प्रश्लिष्ट इत्येवमाचक्षते—न्यास।

५. (i) 'अत एषां व्यावृत्त्यर्थं कुणिनापि तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्। अतो गणपाठ एव ज्यायान्, अस्यापि वृत्तिकारस्य इत्येतदनेन प्रतिपादयति'—पा० सू० १.१.३८ पर भर्तृहरिकृत महाभाष्य टीका।
(ii) 'कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं च व्याख्यातम्'''''भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रयत्'—पा० सू० १.१.७५ पर म० भा०, कैयट।
(iii) 'कुणिना तु प्राचां ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्याख्यातम्, भाष्यकारोऽपि तथैवाशिश्रयत्।' काशिका,'''' पर पदमञ्जरी।

६. (i) 'यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतं माथुरीवृत्तिः'—पा० सू० ४.१.१०१।
(ii) माथुर्यां तु वृत्तावशिष्यग्रहणमापादमनुवर्तते। पा० सू० १.२.५७ पर भाषावृत्ति।

पादसमाप्ति (१.२.७३) तक है। चान्द्रव्याकरण में १.२.५३ से ५७ तक के सूत्रस्थ विषयों का 'अशिष्य' होने के कारण समावेश नहीं किया गया है और १.२.५८ से ७३ तक के सूत्रस्थ वचनातिदेश और एकशेष का निर्देश भी नहीं किया गया। अतः अनुमान करना पड़ता है कि चान्द्र माथुर से प्रभावित होने के कारण ही ऐसा करते हैं। माथुर का अर्थ होता है 'मथुरा का वासी।' अतः महाभाष्य के 'यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतं माथुरीवृत्ति'—इस वचन के प्रामाण्य से यह स्पष्ट है कि माथुरीवृत्ति के प्रवक्ता माथुर थे किन्तु रचयिता कोई अन्य ही रहे होंगे।

६. वररुचि –

'निरुक्तसमुच्चय' के कर्ता वररुचि ने अष्टाध्यायी की एक वृत्ति लिखी थी। ये वार्तिककार वररुचि कात्यायन से अर्वाचीन हैं। संभवतः विक्रमादित्य के नौ रत्नों में से एक ये थे। इस वृत्ति का एक हस्तलेख मद्रास के राजकीय पुस्तकालय में है।[1] आइफेक्ट महोदय ने भी इस हस्तलेख का अपने बृहत् सूची पत्र में उल्लेख किया है। काशिका से प्राचीन कातन्त्र व्याकरण के वृत्तिकार दुर्गसिंह के मतानुसार कातन्त्र व्याकरण का कृदन्त भाग वररुचि कात्यायनकृत है।[2]

७. देवनन्दी—

इनका उल्लेख शिमोगा जिले की 'नगर' तहसील के ४३ वें शिलालेख में है। यहाँ जैनाचार्य देवनन्दी को पूज्यपाद शब्द से भी उल्लिखित किया गया है। देवनन्दी 'जैनेन्द्रशब्दानुशासन' के रचयिता हैं। इन्होंने ही 'शब्दावतार' नामक अष्टाध्यायी-वृत्ति लिखी थी। इसका उल्लेख कन्नड़भाषा के काव्य 'धर्मपरीक्षा' में वृत्तविलास (१.२१७ वि० सं०) ने काव्य की प्रशस्ति में किया है।[3] देवनन्दी का समय विक्रमाब्द के पाँचवें शतक के उत्तरार्ध और षष्ठ शतक के पूर्वार्द्ध के मध्य माना जाता है।

८. दुर्विनीत—

महाराज पृथिवीकोंकण के दान पत्रसे विदित होता है कि दुर्विनीत ने 'शब्दावतार' नामक ग्रन्थ लिखा था जो अष्टाध्यायी की टीका रही होगी। पूज्यपाद ने भी 'शब्दावतार' नामक ग्रन्थ लिखा था। महाराज दुर्विनीत आचार्य पूज्यपाद के शिष्य थे। अतः सम्भव है कि पूज्यपाद ने ग्रन्थ लिखकर अपने शिष्य के नाम से प्रचारित कर दिया हो।

९. चुल्लिभट्टि

चुल्लिभट्टि विरचित अष्टाध्यायी की वृत्ति का उल्लेख हमें जिनेन्द्रबुद्धि कृत 'न्यास' में और उसकी टीका 'तन्त्रप्रदीप' में उपलब्ध होता है।[4] यह वृत्ति काशिका से प्राचीन रही है। न्यास में चुल्लिभट्टि के स्थान पर चून्निभट्टि भी पाठान्तर है। मैत्रेयरक्षित कृत न्यास की टीका तन्त्रप्रदीप से अवगत होता है कि 'चुन्नि' पाठ ठीक नहीं है।

१०. निलूर

निलूर विरचित वृत्ति का उल्लेख भी 'न्यास' में ही है। काशिका के व्याख्याता श्री विद्यासागरमुनि ने भी इस वृत्ति का उल्लेख किया है। 'कातन्त्रपरिशिष्ट' में श्रीपतिदत्त ने इस वृत्ति का पाठ भी उद्धृत किया है। न्यास के राजशाही संस्करण के निलूर के स्थान पर काशी संस्करण में 'नल्लूर' पाठ है। श्रीपति ने निलूर पाठ ही लिया है अतः नल्लूर पाठ अशुद्ध है।

---

१. Cat of Sans. Mss. Govt Ms. Lib. Madras, p. 342, 1880.

२. वृक्षादिवदमी रूढा न कृतिना कृता कृतः।
कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धप्रतिपत्तये॥ दुर्गसिंहवृत्ति।

३. 'जैनसाहित्य और इतिहास'—प्रेमी, पृ० ११७-११९, प्र० सं०।

४. तत्र च वृत्तिः पाणिनिप्रणीतसूत्राणां विवरणं चुल्लिभट्टि-नल्लूरादिविरचितम्-काशिका पर न्यास, भाग १, पृ० २।

११. चूर्णिकार या चूर्णि

इनके उद्धरण श्रीपतिदत्त के 'कातन्त्रपरिशिष्ट' और जगदीश तर्कालङ्कार की 'शब्दशक्तिप्रकाशिका' में मिलते हैं। इसी आधार पर श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती ने 'चूर्णि' नामक किसी वृत्तिकार की सम्भावना प्रकट की है।[1] भर्तृहरि और इत्सिग की भारत यात्रा के विवरण के अनुसार पतञ्जलि ही चूर्णिकार हैं। इत्सिग के वर्णन में चूर्णि पर भर्तृहरि की व्याख्या का भी उल्लेख है।

काशिकावृत्ति

१२. जयादित्य और वामन (६५० ई०)

जयादित्य ने 'काशिका' नाम से प्रसिद्ध वृत्ति की रचना की है। उपलब्ध वृत्तियों में यह वृत्ति ही सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण और अत्यन्त प्राचीन है। इसके प्रणेता दो विद्वान् जयादित्य और वामन हैं। इनमें से प्रथम पाँच अध्याय जयादित्य विरचित हैं और शेष तीन की रचना वामन ने की है। महाभाष्य और भर्तृहरि विरचित वाक्यदीय के बाद काशिका वृत्ति सर्वाधिक समादृत और महत्वपूर्ण मानी जाती है।

काल

इत्सिग के भारत-यात्रा-विवरण में **जयादित्य** को 'काशिका' का रचयिता लिखा गया है। उनके अनुसार जयादित्य की मृत्यु वि० सं० ७१८ के लगभग हुई थी। यही जयादित्य की उपरितम सीमा है। भारवि का एक पद्यांश काशिका में उद्धृत है।[2] महाराज दुर्विनीत (वि० सं० ५३९-५६९) ने किरात के पन्द्रहवें सर्ग की टीका लिखी है। अतः भारवि ५३९ वि. सं. से पहले निश्चित ही थे। इसलिए काशिका की निम्नतम सीमा वि. सं. ५३९ है।

संस्कृत साहित्य में **वामन** नाम से अनेक विद्वान् प्रसिद्ध हैं—१. अलङ्कारशास्त्र के प्रणेता वामन (वि. सं. ९००), २. लिङ्गानुशासन के रचयिता वामन (वि. सं. ९००), ३. जैन व्याकरण 'विश्रान्तविद्याधर' के रचयिता वामन (वि. सं. ३७५-५७३) आदि। किन्तु काशिका के रचयिता वामन इनसे भिन्न हैं। भागवृत्ति में जयादित्य और वामन की वृत्तियों का खण्डन मिलता है। भागवृत्ति वि. सं. ७०२-७०५ के मध्य रची गई थी। अतः वामन का काल वि. सं ७०० से पूर्व ही मानना होगा।

काशिका नाम का आधार

पदमञ्जरीकार हरदत्त और वृत्तिप्रदीपकार रामदेव मिश्र के अनुसार काशी में रचे जाने के कारण इसका नाम काशिका पड़ा है।[3] भाषावृत्ति के विवृतिकार सृष्टिधराचार्य (१४०० ई०) के अनुसार सूत्रों का अर्थ प्रकाशित करने के कारण इसका नाम काशिका है।[4]

काशिका के अन्य नाम

इसे 'एकवृत्ति' भी कहा जाता है। वस्तुतः भागवृत्ति में पाणिनीय सूत्रों को लौकिक एवं वैदिक दो भागों में बाँट कर भागशः उन सूत्रों की व्याख्या की गई थी। इसीलिए इस वृत्ति का नाम भागवृत्ति पड़ा था। किन्तु काशिका में पाणिनीय क्रमानुसार लौकिक एवं वैदिक सूत्रों की यथास्थान व्याख्या होने से भागवृत्ति के प्रतिपक्ष में काशिका के लिए 'एकवृत्ति' शब्द का व्यवहार होता है।

---

१. श्रीशचन्द्रचक्रवर्ती सम्पादित न्यास की भूमिका पृ० ९।

२. 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः'—काशिका, भाग २, पृ० ३५ (१.३.२३) किरात ३.१४।

३. ''काशिकेति देशतोऽभिधानम्। काशिषु भवा 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' काशिका''—पदमञ्जरी, काशिका भाग १ पृ. ४।

४. काशयति = प्रकाशयति सूत्रार्थमिति काशिका, जयादित्यविरचिता वृत्तिः। काश्यां भवा वा। (सृष्टिधरः)

जयादित्य एवं वामन-कृत वृत्ति का विभाग

जयादित्य ने सम्पूर्ण अष्टाध्यायी पर वृत्ति लिखी थी और वामन ने भी सम्पूर्ण आठो अध्यायों पर वृत्ति की रचना की थी। इस बात के संकेत हमें न्यास के उद्धरणों से प्राप्त होते हैं। दस्तुतः न्यास सम्पूर्ण काशिका पर दोनों की सम्मिलित कृति पर ही लिखा गया है। न्यास के उद्धरण इस प्रकार हैं—

१. तथा हि —'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' (पा. सू. ३.२.१३९) इत्यत्र **जयादित्यवृत्तौ** ग्रन्थः--'' 'क्ङिति च' (पा. सू. १.१.५) इत्यत्र गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, तेन गुणो न भवति। 'श्र्युकः किति' (पा. सू. ७.२.११) इत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते, तेन भुव इड् न भवति।'' —पा. सू. १.१.५ पर न्यास।

'श्र्युकः किति' (पा. सू. ७.२.११) इत्यत्रापि **जयादित्यवृत्तौ** ग्रन्थः—'गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते भूष्णुरित्यत्र यथा स्यात्' इति। वामनस्य त्वेतत् सर्वमनभिमतम्। तथा हि तस्यैव (पा. सू. ७.२.११) सूत्रस्य **तद्विरचितायां वृत्तौ** ग्रन्थः—''केचिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति भूष्णुरित्येवं यथा स्यात्। सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य 'श्र्युकः किति' (पा. सू. ७.२.११) इत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वमाश्रित्य रोरुत्वं न कृतम्, विसर्जनीयश्च कृत इति। 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' इत्यत्र स्था+आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्थास्नोः सिद्धत्वान्न किञ्चिदेतत्''—इति।

--पा० सू० १.१.५ पर न्यास।

दूसरे उद्धरण में जयादित्य-कृत (७.२.११) की वृत्ति का भाग उद्धृत किया गया है जो अप्राप्त है। किन्तु 'केचिदत्र''किञ्चिदेतत्' आदि वामन की वृत्ति इसी प्रकार ७.२.११ पर मिलती है। अतः न्यासकार को जयादित्य की वृत्ति ७.२.११ पर भी प्राप्त रही होगी। फिर भी इस 'तद्विरचितायां वृत्तौ' से तो यह सिद्ध ही है कि न्यासकार के अनुसार ६–८ तक का भाग वामन द्वारा लिखित है।

२. इदितो नुम् धातोः (७.१.५८) इत्यत्र यद्वक्ष्यति--'तासिसिचोरिदित्कार्यं''पठ्यते'[1] इति तद्विरुध्यते? नास्ति विरोधः, भिन्नकर्तृकत्वात्। इदं हि **जयादित्यवचनम्**, तत् पुन**र्वामनस्य**। वामनवृत्तौ (३.१.३३) तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः पठ्यते, तेन विरोधो नाशङ्कनीयः। केन पुनरभिसन्धिना **जयादित्यस्तासे**रिकारस्य''कृतवान्? **वामनस्तू**च्चारणार्थताम्?[2]

न्यासकार द्वारा ३.१.३३ पर 'तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः पठ्यते'--आदि वामन-कृत वृत्ति का अंश उद्धृत किया गया है। अतः सम्पूर्ण अष्टाध्यायी पर दोनों की ही वृत्ति थी जो बाद में मिला दी गई। क्योंकि ३.१.३३ पर आगे न्यास पुनः है जहाँ कहा गया है कि 'जयादित्य द्वारा अनित्यत्व का प्रतिपादन किया जायगा।' यह अनित्यत्व प्रतिपादन ६.४.२२ में प्राप्त नहीं है क्योंकि वहाँ वामन की वृत्ति है और जयादित्य की वृत्ति वहाँ उपलब्ध नहीं है।

अनित्यत्वं तु प्रतिपादयिष्यते (६.४.२२) जयादित्येन। (३.१.३३ पर न्यास,।

'रुधादिभ्यः श्नम्' (३.१.७८ पर न्यास)।

'एतच्च वृत्तिकारः स्वयमेव वक्ष्यति। 'विश्नानाम्, प्रश्नानाम् इत्यत्र (६.४.२३) यद्यपि शकारवान् न शब्दः, तथापि तस्य न भवति, लाक्षणिकत्वात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्, न तु लाक्षणिकस्येति।'

यहाँ पर ६.४.२३ की जयादित्य-कृत वृत्ति उद्धृत है। अतः षष्ठ अध्याय पर भी जयादित्य की वृत्ति होने का अनुमान सिद्ध ही है।

३. 'प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः। तथा च 'ये च तद्धिते' इत्यत्र वक्ष्यति--'अणिजन्ताद्वा परः ष्यङ् प्रत्यय एषितव्यः।' संम्भवतः इस ६.१.१३ के हरदत्तकृत उद्धरण से युधिष्ठिर मीमांसक यह ऊह करते हैं कि वामन ने

१. ७.१.५८ पर काशिका। २. ३.१.३३, पर न्यास।

चतुर्थ अध्याय पर भी वृत्ति लिखी थी। किन्तु यह उद्धरण वस्तुतः 'ये च तद्धिते' पर न होकर 'अचि शीर्षः' (६.१.६२) पर उपलब्ध है।

वस्तुतः ६९१ ई० में इत्सिङ्ग ने मात्र जयादित्य का ही उल्लेख अपने यात्राविवरण में किया है।[1] अतः उसके बाद ही वामन की वृत्ति का सम्मिश्रण हुआ होगा।

'प्रौढ़मनोरमा' की हरिदीक्षित कृत 'शब्दरत्न' व्याख्या में प्रथम पञ्चम और षष्ठ अध्याय को जयादित्य-विरचित कहा गया है और शेष अध्याय वामन कृत बताए गए हैं।[2]

किन्तु भाषावृत्तिकार पुरुषोत्तमदेव के उद्धरणों से यह ज्ञात होता है कि प्रथम पांच अध्याय जयादित्य-विरचित हैं और शेष ६,७ और ८ वामनकृत हैं। भाषावृत्ति में उनके उद्धरण इस प्रकार हैं--

जयादित्य के नाम से निर्दिष्ट उद्धरण—

१. 'अत्रेष्टिः ग्रन्थिश्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम्' इति जयादित्यः (पा० सू० १.२.६)।

२. 'युष्मदि गुरावेकेषाम्' इति जयादित्यः—त्वं गुरुः, यूयं गुरवः। (पा० सू० १.२.५९)।

३. 'चकारेण बहुलग्रहणमनुकृष्यते, न तु 'छन्दसि' इति। तेन भाषायामनच्यपि यङ्लुक्—लालपीति, वावदीति'—इति जयादित्यः। (पा० सू० २.४.७४)।

४ युवतिशब्दाद् यौवतमिति जयादित्यः। (पा० सू० ४.२.३८)।

५. 'चिरपरुत्परारिभ्यस्त्न इति' जयादित्यः। (पा० सू० ४.३.२३)।

६. 'अन्ताच्च डिमच्' इति जयादित्यः। (पा० सू० ४.३.२२)।

७. 'णोऽपीष्यते' इति जयादित्यः। (पा० सू० ४.४.१०१)।

८. 'तस्य च विधानसामर्थ्यादलुगिति जयादित्यः। (पा० सू० ५.१.५७)।

९. योगविभागाद् ष्यञिति जयादित्यः। (पा० सू० ५.१.१२५)।

१०. 'इतवणिग्भ्याश्च' इति जयादित्यः। (पा० सू० ५.१.१२६)।

११. साहाय्यम्—इत्यपि ब्राह्मणादित्वादिति जयादित्यः। (पा० सू० ५.१.१३२)।

१२. 'विजायते' इत्यस्याननुवृत्तेरिति जयादित्यः। (पा० सू० ५ २.१३)।

१३. 'फलञ्च प्रयोजनम्' इति जयादित्यः। (पा० सू० ५.२ ८१)।

१४. 'कच्छा ह्रस्वश्च' इति जयादित्यः। (पा० सू० ५.२.१०७)।

१५ 'ह्रस्वादपि चाण्डिवम्'—इति जयादित्यः। (पा० सू० ५ २.११०)।

१६. 'त्रलमपि केचिदिच्छन्ति--कुत्र' इति जयादित्यः (पा० सू० ५.३.१२)।

१७. तेन 'बहुतरकम्' इत्यादि सिध्यतीति जयादित्यः। (पा० सू० ५.४ ५)।

१८. 'नित्यग्रहणाद् अल्पमेधसः' इति जयादित्यः। (पा० सू० ५.४ १२२)।

१९. परमः स्वो धर्मोऽस्य, तदा केवल एव धर्मशब्द इति परमस्वधर्मेत्येव भवति। यथा तु जयादित्यस्तथा नैतत्। (पा० सू० ५.४.१२४)

२०. 'चकाराद् अहिमूषिकगर्दभशिखरेभ्यश्च' इति जयादित्यः। (पा० सू० ५.४.१४५)।

२१. 'द्विपुमान्, द्विपुंस्कः वा' इति जयादित्यः। (पा० सू० ५.४.१५१)।

---

१. इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २६९।

२. 'प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा जयादित्यकृतवृत्तयः, इतरे वामनकृतवृत्तय इत्यभियुक्ताः। भाग १, पृ० ५०४। प्रौ० मनो० पर शब्दरत्न।

वामन के नाम से अभिहित उद्धरण

१. 'केचित् शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति' इति वामनवृत्तिः । (पा० सू० ६.३.७०) ।

२. इह 'समानस्य' इति योगविभागः, तेन सपक्ष-सधर्मसजातीयाः सिध्यन्तीति वामनवृत्तिः । (पा० सू० ६.३.८५) (किन्तु पर यह काशिका में ६.३.८४ प्राप्त होता है) ।

३. 'वृतो वा' इत्यस्येटो दीर्घो नेहास्तीति वामनवृत्तिः । (पा० सू० ७.२.७५) ।

उपर्युक्त उद्धरणों से सिद्ध है कि पुरुषोत्तमदेव के समय में यही धारणा थी कि एक से पाँच तक के अध्याय की वृत्ति जयादित्यविरचित है और छः से आठ अध्याय की वृत्ति वामन द्वारा विरचित है ।

काशिका का वैशिष्ट्य

काशिका में प्रत्येक पाणिनि-सूत्र की व्याख्या की गई है । इस व्याख्या में महाभाष्य के मत से भिन्न आचार्यों के मत भी व्यक्त किए गये हैं । किन्तु मुख्य रूप से यह वृत्ति महाभाष्य पर ही आधृत है । इसे वस्तुतः महाभाष्य का ही संक्षेप समझना चाहिए । इस वृत्ति की मुख्य विशेषता है कि वार्तिकों का पूरा स्वरूप यहीं उपलब्ध होता है । काशिका का मुख्य उद्देश्य पाणिनि की प्रक्रिया को समझाना है । इसीलिए आवश्यकतानुसार अनेक वार्तिकों को पाणिनि की इच्छा का अभिव्यञ्जक मानकर 'इष्टियों' के रूप में पढ़ दिया गया है । इसके अतिरिक्त कहीं-कहीं काशिकाकार ने वार्तिकों के मूल रूप में भी हेर-फेर कर दिया है । उसका कारण यह है कि वे वार्तिकों को भी संक्षेप के साथ अभिव्यक्त करना चाहते हैं । अतः बहुत से वार्तिक छूट भी गए हैं, और बहुत से वार्तिक ऐसे भी हैं जो महाभाष्य आदि में कहीं भी प्राप्त नहीं हैं, जैसे—'दासाच्छन्दसि (४.१.३५ वा०) आदि । काशिकाकार की अपनी एक शैली है । ये सबसे पहले 'अनुवृत्त अंश' का संकेत करते हैं । इसके बाद सूत्र का सामान्य अर्थ लिखते हैं । उसके उदाहरण देते हैं । प्रत्युदाहरणों के द्वारा सूत्रघटक पदों का फल बताते हैं । संज्ञासूत्रादि के लक्ष्यों का भी निर्देश करते हैं, और अन्ततः अपेक्षित गणपाठ भी सूत्र की वृत्ति के साथ-साथ प्रस्तुत करते हैं । इससे बहुत सुविधा होती है । सम्भवतः प्राचीनकाल में शिक्षण प्रक्रिया की यहीं पद्धति रही हो ।

काशिका में ऐसे अनेक ग्रन्थों का उल्लेख किया गया है जो अप्राप्त हैं । वैदिक उद्धरण प्रायः सभी शाखाओं से संगृहीत किए गए हैं । अतः काशिका में जो उदाहरण उन प्राचीन ग्रन्थों के संगृहीत हैं उनका भी ऐतिहासिक महत्त्व है । इस प्रकार वृत्ति से हमें उनसे पूर्व के वैयाकरणों और उनके ग्रन्थों के विषय में भी जानकारी प्राप्त होती है ।

काशिका के पाठभेद

निश्चय ही काशिकाकार का पाण्डित्य उद्भट है और उनकी पहुँच असीम है । सूत्रों के उदाहरण, प्रत्युदाहरण सजाने में उनकी सूक्ष्मेक्षिका आस्तिक साहित्य तक ही सीमित न रहकर नास्तिक साहित्य के कोनों में भी जा पहुँची है । किन्तु काशिका का प्रामाणिक संस्करण आज तक नहीं संपादित हो पाया है । बालशास्त्री द्वारा संपादित काशिका का पाठ और ज्ञानेन्द्र सरस्वती विरचित 'तत्त्वबोधिनी' में उद्धृत काशिका के पाठ में भेद 'रङ्कोरमनुष्येण् च' पा० सू० ४.२.१०० सूत्र पर इस प्रकार है—

काशिका : बालशास्त्री

तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः किं तर्हि नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । राङ्कवः कम्बल इति ष्फग न भवति । विशेषविहितेन च फकाणो बाधा मा भूदिति अण्ग्रहणमपि क्रियते ।

काशिका : तत्त्वबोधिनी में उद्धृत

अत्राह काशिकाकृत्—'नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किन्तु पर्युदासः । तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग् विधीयत इति राङ्कवः कम्बल इत्यत्र न ष्फक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यण् ग्रहणं च क्रियते ।

बालशास्त्री के पाठ में 'च फकाणो' अशुद्ध है 'ष्फका अणो' तत्त्वबोधिनी का पाठ ठीक है। इसे आर्येन्द्र शर्मा के संस्करण में यद्यपि ठीक कर दिया गया है; किन्तु ऊपर के पाठ पर कोई विचार नही किया गया है। वस्तुतः काशिका पाठभेदों से भरी पड़ी है। अतः संस्कृत वाङ्मय की उद्धृतियों के साथ पाठों को मिलाने का कार्य अत्यन्त आवश्यक है। प्रस्तुत संस्करण में उद्धृतियों को मिलाने की दिशा में कार्य किया जा रहा है और इसे हिन्दी व्याख्यान के विमर्श में यथा संभव प्रस्तुत किया गया है।

काशिका में ११ वीं शती में पाठभेद पर्याप्त मात्रा में विद्यमान थे। जिनका संकेत अनेक स्थलों पर पदमञ्जरीकार हरदत्त ने किया है। न्यासकार के समय में ही काशिका का पाठ इतना भ्रष्ट हो चुका था कि उन्होंने १.१.५ सूत्र पर अपनी भुझलाहट इस प्रकार प्रस्तुत की है—

अन्ये तूत्तरसूत्रे क्णिताऽश्वो रणिताऽव इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवितव्यम्; इह तु दुर्विन्यस्तकाकपदजनित-भ्रान्तिभिः कुलेखकैर्लिखितमिति वर्णयन्ति।' —१.१.५ पर न्यास।

इस प्रकार जब न्याससम्मत पाठ कुछ – और है तथा पदमञ्जरी का संकेतित पाठ कुछ और ही है जबकि दोनों ही प्रामाणिक टीका हैं। ऐसी स्थिति में काशिका का पाठ ठीक कर देना और प्रामाणिक संस्करण सम्पादित कर देना कोई हँसी खेल नहीं है। बहुत से वैदिक उद्धरणों के मूल ही प्राप्त नहीं हैं। अतः उसे किससे मिलाया जाय? फिर भी पाठभेदों की गुत्थी तभी खुल सकेगी जब इन्हें संस्कृत के मूल उद्धारणों से मिलाया जाय। महाभाष्य से काशिका की तुलना करने पर भी पाठभेदों को ठीक करने में बहुत सहायता प्राप्त होती है।

काशिका और महाभाष्य

काशिका में महाभाष्य के मतों और पूर्वाचार्यों का उल्लेख है। इनके उद्धरणों की तुलना करने से बहुत से तथ्यों का आकलन संभावित है। पा. सू. ४.१.७१ 'कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि' सूत्र पर महाभाष्य इस प्रकार है—'अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डल्वोरिति कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्।' यहाँ सूत्र में मात्र चार शब्दों को और जोड़ा गया है। सूत्र के दो शब्दों का उद्धरण काशिका में इस प्रकार आया है—

(i) 'कद्रूश्च वै सुपर्णी च' (तै. सं. ६.१.६.१) इसका पूर्ण रूप इस प्रकार है –

'कद्रूश्च वै सुपर्णी च आत्मरूपयोरस्पर्धेताम्। सा कद्रूः सुपर्णीमजयत्। साऽब्रवीत्—तृतीयस्यामितो दिवि सोमः। तमा हर। तेनात्मानं निष्क्रीणीष्वेति'॥

(ii) **'मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात्।'**

यहाँ पर 'मा स्म' पाठ भ्रष्ट है क्योंकि इससे सम्बन्धित दो उद्धरण इस प्रकार हैं –

(क) **यद्धिरण्यं ददाति तेजस्तेनावरुन्धे।**
यत्तिसृधन्वं वीर्यं तेन।
यदष्ट्रां पुष्टिं तेन।
यत्कमण्डलुं आयुष्टेन॥
(तै. ब्रा. २.७.९. २-३)

(ख) **सर्वान् यजमानो भक्षयित्वा**
हिरण्यं ब्राह्मणाय ददाति।
तिसृधन्वं राजन्याय,
अष्ट्रां वैश्याय।
माषकमण्डलुं शूद्राय॥

किन्तु इन दोनों ही उद्दधरणों में ह्रस्व है। जबकि प्रस्तुत सूत्र से ऊङ् होने पर दीर्घ ऊ होना चाहिए। वस्तुतः कमण्डलु शब्द का वास्तविक अर्थ यहाँ 'पशु' है; जैसा कि पा. सू. ४.१.१३५ 'चतुष्पादभ्यो ढञ्' पर काशिका इस प्रकार है—–

'चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ् प्रत्ययो भवति। अणादीनामपवादः। कामण्डलेयः। शौन्तिवाहेयः। जाम्बेयः'॥

यहाँ **न्यास** इस प्रकार है—

'....इहाप्यर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ।....बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासाय ।.... 'कमण्डलूशुन्तिबाहूजम्बुशब्दाश्चतुष्पाज्जातिवचनः ।'

और **पदमञ्जरी** इस प्रकार है—

'कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाद्वचनोऽस्ति । दृश्यते हि—'कमण्डलुपद आदधीतेति ।' जम्बुः शृगालः ।'

इस प्रकार हरदत्त भारद्वाज श्रौतसूत्र (५.८.१४–१६) का उद्धरण देते हुए किसी एक पशु के बारे में कहते हैं। भाष्य द्वारा जोड़े गए अन्य चार शब्दों के वैदिक उद्धरण इस प्रकार है—

(i) गुग्गुलूः (अथर्व० ४.३७.३) नदीं यन्त्वप्सरसोऽपां तारमवश्वसम् ।
गुल्गुलूः पीला नलद्यौ३ इक्षगन्धिः प्रमन्वनी ।
तत्परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥

(ii) मधूः (अथर्व० ७.५६.२) इयं वीरुन्मधुजाता मधुश्चुन्मधुला मधूः[1] ।
सा विह्रुतस्य भेषज्यथो मशकजम्भनी ॥

(iii) जतूः (मै० ३.१४.६) अह्ने पारावतानालभते, रात्र्यै सीचापू, रह्नः सन्धिभ्यां जतूः ।
संवत्सराय महतः सुपर्णान् मासेभ्यो वात्यौहान् ॥

(iv) पतयालूः (अथर्व० ७.११५.२) या मा लक्ष्मीः पतयालूरजुष्टाभिचस्कन्द वन्दनेव वृक्षम्[2] ।
अन्यत्रास्मत् सवितस्तामितोधा हिरण्यहस्तो वसु नो रराणः ॥

इसी प्रकार पा. सू. ६.१.७ 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' पर काशिका में 'तुतोज शबलान्' उद्धरण है। यह उद्धरण महाभाष्य (६.१.७) के अनुसार 'तुतोज शबलान् हरीन्' इस प्रकार है। यह अनुष्टुप् का एक चरण सम्भवतः किसी अप्राप्त लौकिक ग्रन्थ का है।

काशिका में वैदिक उद्धरण इस प्रकार है—

(i) तूतुजानः—(ऋ० १.३.६) इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥

इस प्रकार पाठभेदों की गुत्थी तभी खुल सकेगी जब महाभाष्य के उद्धरणों से भी काशिका को मिलाया जाय।

काशिका के उदाहरण

काशिका के अधिकांश उदाहरण महाभाष्य से ही लिए गए हैं। रामायण, महाभारत से तो उदाहरण जरुर संग्रहीत हैं किन्तु पुराणों से इसमें प्रायः नहीं के बराबर ही उद्धृतियाँ है। वैदिक संहिताओं एवं उनकी विभिन्न शाखाओं और ब्राह्मण ग्रन्थों से अनेक उदाहरण संगृहीत हैं। इन उदाहरणों में से पा० सू० १.३.४८ 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' सूत्र पर 'वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः' आदि उदाहरण महाभाष्य से ही संगृहीत है।

---

१. 'मधूः नामतः । सा एतत्संज्ञा उक्तविधगुणोपेता मधुव्याख्या ओषधिः ।' इति तत्र सायणः ।

२. 'पतयालूः पातयित्री दौर्गत्यकारिणी । पतगतौ वा इति चुरादौ अदन्तः पठ्यते । तस्मादालुच् प्रत्ययः । स्त्रियामूङ् ।' इति तत्र सायणः ॥

इस (अयि विजहीहि कुक्कुटा: आदि) पद्य को क्षेमेन्द्र ने औचित्यविचारचर्चा में कुमारदास का लिखा है। किन्तु सिंहल के सन्न ग्रन्थों में इस श्लोक से मिलता जुलता भी कोई अन्वयांश नहीं मिलता। उज्ज्वलदत्त की उणादिवृत्ति में भी यह उद्धृत है। प्रो० पीटर्सन तथा प्रो० भण्डारकर के बीच हुए पतञ्जलि के तिथि सम्बन्धी विवाद में प्रो० पीटर्सन ने उपर्युक्त तथ्य का उल्लेख किया है और उसे कुमारदास के बाद का बतलाया है। हो सकता है कि यह कुमारदास की किसी अन्य अप्राप्त कृति का हो। उज्ज्वलदत्त ने एक दूसरे स्थल पर कुमारदास की चर्चा करते हुए इस पद्य का उल्लेख किया है 'सम्बुद्धिह्रस्वत्वे वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा: इति वृत्ति:।' गंगादास की छन्दोमञ्जरी में इस श्लोक को भारवि का कहा गया है। राय मुकुट भी इसे भारवि का ही बताते हैं। इस श्लोक का भाव है—

'हे नवीन सङ्गम में भयभीत होने वाली प्रियतमे अपने दृढ़ालिंगन को ढीला करो और मुझे छोड़ दो। हे सुन्दर शरीर वाली मुर्गे बोलने लगे हैं। अब सूर्योदय होने वाला है।'

यहाँ यह बात विशेषतया उल्लेखनीय है कि काशिका की टीका पदमञ्जरी में हरदत्त ने तीन नितान्त भिन्न पंक्तियाँ दी हैं।[१]

इसी प्रकार 'न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्त:' (१.२.३७) सूत्र में सुब्रह्मण्या नामक निगद विशेष का उल्लेख है। यह निगद माध्यन्दिन शतपथ में उपलब्ध है।[२] किन्तु उन स्वरों के साथ हमें वहाँ नहीं प्राप्त होता है, क्योंकि शतपथ में मात्र भाषिक स्वर होते हैं। सम्पूर्ण शतपथ में स्वर जरूर हैं। किन्तु मात्र अनुदात्त का ही संकेत है।

यह निगद स्वल्प पाठान्तर के साथ काण्व शतपथ में भी मिलता है। किन्तु वहाँ भी पाणिनि तथा कात्यायन प्रदर्शित स्वर माध्यन्दिन और काण्व दोनों में ही नहीं प्राप्त होता। इतिहासकारों के मत से शतपथ का ही तीसरा भेद कात्यायन भी है[3]। युधिष्ठिर मीमांसक के अनुसार सम्भवत: पाणिनि और वार्तिककार प्रदर्शित स्वर उस (कात्यायन) में हों, अथवा इन दोनों का संकेत किसी अन्य ग्रन्थस्थ 'सुब्रह्मण्या निगद' की ओर हो। किन्तु यह सब धारणा गलत है। इसका विवेचन हमने शतपथब्राह्मण की भूमिका में 'शतपथ को स्वर-प्रक्रिया' शीर्षक के अन्तर्गत कर दिया है।

सुब्रह्मण्या निगद का व्याख्यान षड्विंश ब्राह्मण में आया है। यहाँ इसका अक्षरश: व्याख्यान किया गया है।[४]

काशिका के व्याख्यान

अत्यन्त प्रसिद्ध काशिका वृत्ति पर अनेकानेक व्याख्या ग्रन्थों का प्रणयन हुआ। इनमें कई का तो लोप हो गया है। कुछ अभी भी अप्रकाशित हैं। इनमें से जिनका नामोल्लेख हमें प्राप्त होता है या जो मुद्रित नहीं हो सकी हैं उनका विवरण इस प्रकार है—

१. इन्दुमित्र कृत अनुन्यास

इस वृत्ति का उल्लेख हमें माधवीया धातुवृत्ति[५] एवं उज्ज्वलदत्त की उणादिवृत्ति[६] में प्राप्त होता है। 'अनुन्यास' नाम से यह काशिका की प्रसिद्ध व्याख्या थी जो अब अप्राप्त है। परिभाषावृत्ति में पुरुषोत्तमदेव ने अनुन्यासकार को संक्षिप्त

१. काशिका, भाग २ पृ० ५६।

२. शत० ब्रा० ३.३.१.१९।

३. वै० वाङ्० का इति० भाग १, पृ० २७७ द्वि० सं०।

४. सामवेदीयषड्विंशब्राह्मण १.१.२।

५. माधवीया धातुवृत्ति, प्राच्य भारतीय संस्करण, पृ० २०१।

६. उणादिवृत्ति, जीवानन्द संस्करण, पृ० १,५५,८८।

नाम 'इन्दु' शब्द से निर्दिष्ट किया है।[1] इतिहास मर्मज्ञ मीमांसक जी यद्यपि इस व्याख्या को 'काशिका' की व्याख्या स्वीकार करते हुए इन (इन्दुमित्र) का समय वि० सं० ८००-११५० के मध्य स्वीकार करते हैं[2] किन्तु 'अनुन्यास' इस नाम से ऐसा प्रतीत होता है कि यह 'न्यास' की टीका थी जो अत्यन्त संक्षिप्त थी।

२. महान्यासकार

इस टीका के रचयिता का नाम अज्ञात है। किन्तु इस टीका का उल्लेख हमें उज्ज्वलदत्त कृत उणादिवृत्ति तथा सर्वानन्द विरचित 'अमरटीकासर्वस्व' में 'महान्यास' नाम से प्राप्त होता है। इस व्याख्या का काल प्रायः वि० सं० १२१६ से प्राचीन माना जाता है।[3] सम्प्रति यह अनुपलब्ध है।

३. विद्यासागरमुनीन्द्र कृत 'प्रक्रियामञ्जरी'

इस टीका की पाण्डुलिपि का विवरण राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास की सूची में है।[4] यह विद्यासागर मुनि की 'प्रक्रियामञ्जरी' नाम से काशिका की व्याख्या है। इस व्याख्या की एक पाण्डुलिपि त्रिवेन्द्रम में भी है।[5] इस व्याख्या की पुष्पिका से यह ज्ञात होता है कि इसके कर्त्ता सन्यासी थे।[6] प्रारम्भिक मंगलाचरण से यह भी ज्ञात होता है कि इनके गुरु का नाम श्वेतगिरि मुनीन्द्र था। यह टीका न्यास से परवर्ती है क्योंकि इन्होंने न्यासकार का उल्लेख किया है।[7] इसमें पदमञ्जरी का उल्लेख न होने से विद्यासागरमुनीन्द्र का काल न्यास और पदमञ्जरी के मध्य होगा। सम्प्रति यह भी मुद्रित नहीं हो सकी है।

४. रामदेव मिश्र कृत 'वृत्तिप्रदीप'

इस टीका की पाण्डुलिपि का विवरण हमें राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास तथा सरस्वती महल लाइब्रेरी, तञ्जौर के सूची पत्र में प्राप्त होता है। इसका हस्तलेख लाहौर के लालचन्द पुस्तकालय में भी था जो देश विभाजन के बाद सम्भवतः दिल्ली लाया गया। काशिका की इस व्याख्या के अनेक उद्धरण 'माधवीया धातुवृत्ति' में प्राप्त होते हैं। अतः यह निश्चित है कि ये सायण से पूर्व के हैं। सायण का समय १४ वीं शती होने से इनका समय १३ वीं शती होना चाहिए। सायण की मान्यता के अनुसार रामदेव मिश्र सिद्धान्ततः पदमञ्जरीकार के अनुयायी सिद्ध होते हैं।[8] अतः ये निश्चित रूप से हरदत्त के बाद के हैं और सायण के पूर्ववर्ती ही हैं। श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती ने न्यास की भूमिका में 'वृत्तिप्रदीप' और 'तन्त्रप्रदीप' को एक ही बताया है।[9]

---

१. परिभाषावृत्ति, पूनासंस्करण, पृ० ७९।
२. सं० व्या० का इति०, भाग १, पृ० ५१२।
३. वही, पृ० ४७१।
४. Cat of Mss, Govt. Ms. Library, मद्रास, Vol III, Part I A, p. 3507 Ms. No. 2493.
५. Cat of Mss, Vol. III, Ms. No 33, Trivendram.
६. वही, 'इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य विद्यासागरमुनीन्द्रविरचितायाम्.......।'
७. वही, 'न्यासकारवचःपद्मनिकरोद्गीर्णम्।'
८. माधवीया धातुवृत्ति, प्राच्यभारती संस्करण, पृ० ७०।
९. राजशाही संस्करण, न्यास की श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती कृत भूमिका, पृ० १९।

५. वृत्तिरत्नाकर

काशिकावृत्ति की एक व्याख्या 'वृत्तिरत्नाकर' का उल्लेख हमें राजकीय पुस्तकालय, त्रिवेन्द्रम के सूचीपत्र में प्राप्त होता है।[1] इसके कर्त्ता तथा देशकाल आदि का पता नहीं है।

६. चिकित्सासार

'चिकित्सा' नाम से काशिका की व्याख्या का उल्लेख आउफ्रेक्ट के कैटलाग में है। इसके अन्य विवरण अनुपलब्ध है। सम्भवतः यह किसी चिकित्सा ग्रन्थ की व्याख्या भी हो सकती है।

७. सनातन

काशिका के कुछ अंशों पर सनातन नाम के विद्वान् की व्याख्या का उल्लेख श्रीशचन्द्रचक्रवर्ती ने किया है। कुछ अंशों पर उनकी न्यास की भी व्याख्या है।[2]

अन्य वृत्तियाँ

पाणिनीयाष्टाध्यायी के सूत्र-क्रम के अनुसार लिखी गयी अन्य भी वृत्तियाँ हैं। जिनमें से कुछ मुद्रित हैं, कुछ अमुद्रित हैं और कुछ का उल्लेख ही मिलता है। ये इस प्रकार हैं—

१. भर्तृहर्युपनामक विमलमति की भागवृत्ति, २. जयन्तभट्टकृत वृत्ति, ३. केशवकृतवृत्ति, ४. इन्दुमित्र (इन्दु) द्वारा निर्मित इन्दुमतीवृत्ति, ५. मैत्रेयरक्षितकृत 'दुर्घटवृत्ति', ६. पुरुषोत्तमदेव विरचित भाषावृत्ति, तथा दुर्घटवृत्ति (?), ७. शरणदेवकृत (सर्वरक्षित प्रतिसंस्कृत) दुर्घटवृत्ति, ८. भट्टोजिदीक्षित विरचित शब्दकौस्तुभ, ९. अप्पय्यदीक्षित की 'सूत्रप्रकाश' व्याख्या, १०. नीलकण्ठवाजपेयी कृत 'पाणिनीयप्रदीपिका' (?), ११. विश्वेश्वरसूरि विरचित 'वैयाकरण सिद्धान्त सुधानिधि', १२. अन्नंभट्ट कृत 'पाणिनीयमिताक्षरा', १३. ओरंभट्टकृत व्याकरणदीपिका, १४. दयानन्दसरस्वती कृत अष्टाध्यायीभाष्य, १५. अप्पन नैनार्यकृत 'प्रक्रियादीपिका', १६. नारायणसुधी निर्मित 'शब्दभूषणापरनामा अष्टाध्यायी वृत्ति', १७. रुद्रधर कृत वृत्ति, १८. उदयनकृत 'मितवृत्त्यर्थसंग्रह', १९. उदयङ्करभट्ट कृत 'मितवृत्त्यर्थसंग्रह', २०. रामचन्द्रकृत वृत्ति, और २१. सदानन्दकृत तत्त्वदीपिका। इनके अतिरिक्त अज्ञातनामा लेखकों की अष्टाध्यायी पर अनेक वृत्तियाँ हैं।

काशिका की उपलब्ध महत्त्वपूर्ण टीकाओं में न्यास और पदमञ्जरी सर्वाधिक समादृत हैं। इन टीकाओं की भी व्याख्या बाद में रची गयी। सम्प्रति इनका विवरण इस प्रकार है—

१. जिनेन्द्रबुद्धि कृत 'न्यास'

काशिका के उपलब्ध व्याख्यानों में न्यासापरनामा 'काशिकाविवरण-पञ्जिका' व्याख्या सबसे प्राचीन है। इसके कर्ता बोधिसत्त्वदेशीय आचार्य जिनेन्द्रबुद्धि हैं। इनके लिए प्रयुक्त 'बोधिसत्त्वदेशीय' विशेषण से यह स्पष्ट है कि ये बौद्ध सम्प्रदाय के लब्धप्रतिष्ठ आचार्य थे।[3]

---

1. Cat of Sans. Ms., Trivendram.
2. One Sanatan too had Commentaries on portions of the Kasika, Nyasa & C. न्यास की श्रीशचन्द्रचक्रवर्ती कृत भूमिका, पृ० २९।
३. तु० पुष्पिका- ॥ इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्य जिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां····। काशिका भाग १, पृष्ठ २२८।

काल

न्यास के सम्पादक श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती महाशय ने जिनेन्द्रबुद्धि का काल ई० ७२१–७५० के मध्य माना है। कैयट ने महाभाष्य की टीका 'प्रदीप' में न्यासकार का खण्डन किया है। कैयट का समय १०२५ ई० के आस-पास माना जाता है। अतः न्यासकार का समय ९वीं शती मानना चाहिए। डा० कीलहार्न का मत है कि जिनेन्द्रबुद्धि ने अनेक स्थलों पर 'पदमञ्जरी' की बिलकुल नकल की है। अतः न्यासकार का समय हरदत्त के बाद दशम शती में होना चाहिए। किन्तु यह मत सर्वमान्य नहीं हैं। डा० याकोबी ने भविष्यत् पुराण के आधार पर हरदत्त का देहावसान ८७८ ई० में माना है।[1] यदि प्रमाणान्तर से यह तिथि परिपुष्ट हो तो न्यासकार को ९वीं शती के पूर्व माना जा सकता है।

न्यास और भामह

भामह के काव्यालङ्कार में न्यासकार[2] के मत का उल्लेख इस प्रकार है—'केवल शिष्ट प्रयोग से या न्यासकार के मत से तृच के साथ षष्ठी समास किसी प्रकार नहीं करना चाहिए। जैसे ('जनिकर्तुः' आदि) सूत्रज्ञापक मात्र से वृत्रहन्ता कहा गया है। अक से भी वृत्ति (समास) नहीं करना चाहिए, जैसे तदगमकः।'

इन श्लोकों में न्यासकार के मत का उल्लेख पाकर प्रो० पाठक ने यह निष्कर्ष प्रस्तुत किया कि भामह न्यासकार जिनेन्द्रबुद्धि के पश्चात् हुए हैं और जिनेन्द्रबुद्धि का समय उन्होंने इत्सिग के वृत्तान्त के आधार पर सातवीं शती में निश्चय किया है। अतः प्रो० पाठक के मत से भामह का समय आठवीं शती होता है। किन्तु डा० त्रिवेदी आदि विद्वान् इस मत को नहीं मानते। उनके कथनानुसार यहाँ जिस न्यास ग्रन्थ का उल्लेख है वह जिनेन्द्रबुद्धि को 'काशिकाविवरण-पञ्जिका' नहीं; अपितु कोई अन्य ही ग्रन्थ है।

न्यास शब्द सामान्य रूप से व्याकरण की टीका अथवा व्याख्यान ग्रन्थों के लिए प्रयुक्त होता आया है। अतः जिनेन्द्रबुद्धि के न्यास के अतिरिक्त अन्य भी अनेक न्यास ग्रन्थां का उल्लेख संस्कृत वाङ्मय में प्राप्त होता है। उदाहरणतः माधवाचार्य ने अपनी 'माधवीया धातुवृत्ति' में—क्षेमेन्द्रन्यास, न्यासोद्योत, बोधिन्यास, शाकटायन-न्यास आदि अनेक न्यासों का उल्लेख किया है।[3]

---

१. J. R. A. S., Bombay, Vol. 23 p. 31।

२. शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा।
तृचासमस्तषष्ठीकं न कथञ्चिदुदाहरेत्॥
सूत्रज्ञापकमात्रेण वृत्रहन्ता यथोदितः।
अकेन च न कुर्वीत वृत्तिं तद्गमको यथा॥ ६.३६–३७। काव्यालङ्कार, भामह,

३. (i) 'स्पष्टं चैवं गुपधूप इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्यादिषु। अत्र **क्षेमेन्द्रन्यासे** पणतेः सार्वधातुकेऽप्यायविकल्प उक्तः' (मा० धा०, पृ० १२७)।
(ii) 'अकथितं च इत्यत्र न्यासे जिर्वाह हृरि जिदण्डीन् प्रस्तुत्य............ **न्यासोद्योते** च अजादीनां ग्रामादीनां चेत्सिततमत्वमविशिष्टमियुक्तम्' (मा० धा० पृ० ५००)।
(iii) **बोधिन्यासे**ऽपि सतिः सुखे वर्तते सौत्र इति। जिनेन्द्रहरदत्तौ साहिहेंतुमन्यन्तः इति (मा० धा० पृ० ६५)।
(iv) 'शाकटाय नन्यासकृतोऽप्ययमेव पक्षोऽभिमतः' (मा० धा०, पृ० ५३)।

न्यास और बाणभट्ट

बाणभट्ट के हर्षचरित में 'कृतगुरुपदन्यासाः' पद प्रयुक्त है।[1] इसकी व्याख्या करते हुए इसके टीकाकार शङ्कर ने **'कृतोऽभ्यस्तोऽगुरुपदे दुर्बोधशब्दे न्यासो वृत्तिविवरणं यैः'**—इस प्रकार लिखा है। यहाँ टीकाकार ने न्यास पद से 'वृत्ति' या 'विवरण' अर्थ ही लिया है। इस न्यास पद से जिनेन्द्रबुद्धि के 'न्यास' का ग्रहण नहीं किया गया है। अन्यथा न्यासकार को बाणभट्ट का भी पूर्ववर्ती मानना होगा।

न्यास और महाकवि माघ

महाकवि माघ ने शिशुपालवध महाकाव्य में 'अनुत्सूत्रपदन्यासा' इत्यादि श्लोक में श्लेष से 'न्यास का उल्लेख' किया है।[2] न्यास के सम्पादक श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती ने इसी आधार पर माघ को न्यासकार से परवर्ती बताया है।[3] यह ठीक नहीं है क्योंकि प्राचीन समय में 'न्यास' नाम व्याकरण के ग्रन्थों का सामान्य रूप से होता था। एक न्यास का उल्लेख भर्तृहरि की 'भाष्यप्रदीपिका' में है। मल्वादिसूरि और पूज्यपाद अपर नाम देवनन्दी ने भी न्यास ग्रन्थों का प्रणयन किया था। माघ ने किस न्यास का संकेत किया है यह अज्ञात है। फिर जिनेन्द्रबुद्धि के 'न्यास' का उल्लेख तो इसमें नहीं है; क्योंकि माघ का काल ७०० ई० के मध्य का माना जाता है।

न्यास का वैशिष्ट्य

'न्यास' काशिका का बड़ा ही प्रौढ़, प्रयोगबहुल तथा पाण्डित्यपूर्ण व्याख्यान है। इसमें न्यासकार ने मूल के तथ्यों का विवरण बहुत अच्छे ढंग से दिया है।

इन्होंने काशिका की भाँति अपनी व्याख्या को भी अन्य व्याख्या-ग्रन्थों का उत्कृष्ट सार बताया है—

अन्यतः सारमादाय कृतैषा काशिका यथा।
वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा॥ (न्यास का प्रारम्भ)

इनमें पाण्डित्य का दर्प नहीं है। पाणिनीय प्रक्रिया का ज्ञान इनके पास अपार है। काशिका की गूढ़ पंक्तियों को इन्होंने सरल भाषा में स्पष्ट किया है। ये अधिकांश स्थलों पर भाष्य की अविकल पंक्तियाँ उद्धृत करके रहस्य को स्पष्ट करते हैं। इनके व्याकरणशास्त्रीय पाण्डित्य का लोहा नव्य वैयाकरणों ने भी माना है। आलोचकों ने जितनी अधिक आलोचना पदमञ्जरी की, की है उतनी 'न्यास' की नहीं।

काशिकावृत्ति के रचयिताओं के विषय में भी न्यासकार ने संकेत किया है। न्यासकार के सामने वामन और जयादित्य दोनों की कृतियों का सम्मिलित रूप था। अत एव इन्होंने उनके परस्पर भेद या विरोध का समाधान भी दिखाया है।

---

१. ''तच्छ्रुत्वा बाणस्य चत्वारः..............पितृव्यपुत्रा भ्रातरः प्रसन्नवृत्तयो गृहीतवाक्याः कृतगुरुपदन्यासा न्यायवादिनः सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवो लब्धसाधुशब्दा लोक इव व्याकरणेऽपि..........परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन्'—हर्ष० ३ अध्याय (पृ० ५९)।

२. अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिसन्निबन्धना।
शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पशा॥ (माघ० २.८०)

३. काशिका, पदमञ्जरी, भाग १, पृ० ८०।

२. हरदत्त मिश्र कृत 'पदमञ्जरी' (९वीं शती)

काशिका पर द्वितीय विद्वत्तापूर्ण टीका पदमञ्जरी पं० हरदत्तमिश्र विरचित है। यह टीका प्रायः काशिका की प्रति पद व्याख्या करती हुई चलती है। इसलिए इस टीका की अन्वर्थ संज्ञा पदमञ्जरी है। पाठभेदों पर विचार करना इस टीका का अपना एक अलग वैशिष्ट्य है। न्यास की अपेक्षा पदमञ्जरी सामान्य अध्येता के लिए कम उपयोगी है। इसका कारण इसमें पाण्डित्यप्रदर्शन की प्रवृत्ति का होना है। वस्तुतः हरदत्त की शैली अत्यन्त प्रौढ़ है। इस विषय में हरदत्त ने स्वयं ही गर्वोक्ति की है—

प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो हृष्टमानसः।
हरदत्तहरिः स्वैरं विहरन् केन वार्यते ॥ (पदमञ्जरी १.१.४)

अर्थात् प्रक्रिया और तर्क में गहन रूप से प्रविष्ट हृष्ट मनवाले हरदत्त रूप सिंह के स्वच्छन्द विहार को कौन रोक सकता है ?

ये अपने को महाभाष्य का तत्त्वज्ञ समझते थे।

एवं प्रकटितो ह्यस्माभिर्भाष्ये परिचयः परः।
तस्य निःशेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभः ॥ (पदमंजरी १।१।३)

इन्होंने काशिकाकार की कटु आलोचना भी की है - (i) "वयं तु ब्रूमः"—'सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहणं सामान्येन ज्ञापकमगतिगतिक' इति। (पदमञ्जरी १।१।६१)

(ii) 'वृत्तिकारेण तु नियमार्थमप्येतत् प्रत्ययलोपे सर्वत्र प्रवर्तते' इति मत्वोक्तं पदसंज्ञा भवतीति। (पदमं० १।१।६२)

(iii) वृत्तिकारपक्षे त्वेतत् सर्वं वचनात् साध्यम्। (पदमं० १।१।७५)

इनके पाण्डित्य दर्प को देखकर नव्यवैयाकरणों (भट्टोजि दीक्षित तथा नागेश भट्ट आदि) ने इनकी खूब समालोचना की है।

हरदत्त का काल

डा० कीलहार्न के मतानुसार हरदत्त को न्यास का पूर्ववर्ती होना चाहिए। उनके अनुसार न्यासकार ने पदमञ्जरी की नकल की है। किन्तु यह मत अप्रामाणिक है। वस्तुतः पदमञ्जरीकार ने स्वयं न्यासकार का उल्लेख किया है।[1] किन्तु यह मत न्यास में वहाँ उपलब्ध नहीं है।[2] यह मत 'बिस्ताच्च' सूत्र पर उपलब्ध है।[3] अतः न्यास के परवर्ती ही हरदत्त है। क्योंकि न्यासकार का समय ८वीं शती है अतः हरदत्त का समय नवीं शती होना चाहिए। डा० याकोबी ने भविष्यत् पुराण के आधार पर लिखा है कि हरदत्त का देहावसान ८७८ ई० के लगभग हुआ। श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती ने और वरदाचारी ने हरदत्त को ११वीं शती का माना है और युधिष्ठिर मीमांसक इनका समय १११५ वि० सं० (१०५८ ई०) के लगभग का स्वीकार करते हैं।

---

१. न्यासकारस्तु द्वौ बिस्तौ परिमाणमस्येति विगृह्णन् बिस्तं परिमाणं मन्यते।..........द्विविस्तेति। परिमाणत्वे ठञोलुक्, उन्मानत्वे ठकः—काशिका, भाग ४ पृ० ३१३ (४.१.२२) पर पदमञ्जरी।

२. द्विबिस्तेति। द्वौ बिस्तौ पचति। 'सम्भवति अभ्यवहरति पचति' इत्यनेन आर्हीयष्ठक्, तस्य पूर्ववल्लुक्—काशिका, भाग ४, पृ०, ३१३ ४.१.२२ पर न्यास।

३. द्विबिस्तम् इति। द्वौ बिस्तौ परिमाणमस्येति ठञ्, तस्य लुक् ५.१.३१ पर न्यास, काशिका भाग ५।

हरदत्त का परिचय

हरदत्त ने पदमञ्जरी के आरम्भ में स्वयं ही अपना परिचय दिया है। तदनुसार उनके पिता का नाम पद्मकुमार और माता का नाम श्री तथा उनके अनुज अग्निकुमार थे।[१] उनके गुरु का नाम 'अपराजित' था। हरदत्त द्रविड़ देश के निवासी थे।[२] इनका आवास कावेरी नदी के तटवर्ती किसी गाँव में था।[३]

'कूचि मञ्चि' प्रयोग के आधार पर इन्हें आन्ध्र का निवासी सिद्ध करने का प्रयास किया गया है।[४] किन्तु बाद में यह शब्द कूचि 'मञ्ची' के रूप में भी प्रयुक्त हुआ है।[५]

हरदत्त ने मङ्गलाचरण में शिव को प्रणाम किया है। अतः वे शैव मतावलम्बी थे।

अन्य हरदत्त की कृतियाँ

१. महापदमञ्जरी—

इस ग्रन्थ का उल्लेख स्वयं हरदत्त ने किया है।[६] किन्तु सम्प्रति यह अप्राप्त है। हरदत्त की एक कारिका को दैवपुरुषकारवार्तिक में उद्धृत किया गया है[७]—

एष विधिर्न चुरादिण्यन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म।
आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टं लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्यम्॥

हरदत्तस्तु 'णिचश्च' (१.३.७३) इत्यत्राह—

'णिचश्च' सूत्र पर यह कारिका पदमञ्जरी में ही मिलती है। किन्तु सम्पादकों की असावधानी से '**एष विधिर्न चुरादि०**' आदि में '**न**' को छोड़ दिया गया है। वस्तुतः इस 'न' पद के न रहने पर अर्थ ही नहीं लगेगा। फिर इस कारिका को कारिका के स्वरूप में ही मुद्रित करना चाहिए था। यह कारिका 'प्रक्रियाकौमुदी' की प्रसाद टीका में भी उद्धृत है।[८] यह श्लोक 'प्रौढमनोरमा' में भी 'णिचश्च' सूत्र पर उपलब्ध है।[९] वस्तुतः यह श्लोक 'पारायण' (धातु पारायण ?) नामक किसी ग्रन्थ से हरदत्त ने भी उद्धृत किया है। यह सभी कुछ डा० श्रीनारायण मिश्र द्वारा काशिका

१. तातं पद्मकुमाराख्यं प्रणम्याम्बां श्रियं तथा।
ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्यमाचार्यमपराजितम्॥ काशिका, भाग १, पद० पृ० १।

२. (i) यश्चिराय हरदत्त संज्ञया विश्रुतो दशमु दिक्षु दक्षिणः। काशिका, भाग १, पद० पृ० १।
(ii) लेट् शब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगुप्सितः। यथात्र प्रविडदेशे नीवीशब्दः। पा० सू० ६.१.१९२ पर पदमञ्जरी।

३. यस्यां वसन्ति = यानुपजीवन्तीत्यर्थः। यथा तीरेण कावेरि तव इति—आप० गृ० व्याख्या १४.६।

४. काशिका, भाग १, पृ० ८ पदमञ्जरी।

५. वैयाकरणलघुमञ्जूषा, पृ० ८०, चौ० संस्करण।

६. 'भाष्यवार्त्तिकविरोधस्तु महापदमञ्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चितः' काशिका, भाग १ (१.१.२०) पर पद०, पृ० १०८।

७. कारिका १८१, पृ० १०६, युधिष्ठिर मीमांसक सम्पादित।

८. 'हेतुमण्णिच एव णिचश्च' इत्यत्र ग्रहणमिति चेत्? नैवं वाच्यम्। यत एतदाशङ्क्य परिहृतं पदमञ्जर्याम्—'एष विधिर्न चुरादि....स्वरितेत्त्वमनार्षम्॥' प्रक्रियाप्रसाद, २९२, उत्तरार्द्ध, बम्बई संस्कृत प्राकृत ग्रन्थमाला, १९३१।

९. प्रौढमनोरमा, चौ० सं०, पृ० ६८६। 'तदेतत्सर्वं हरदत्तोऽपि सञ्जग्राह—'एष विधिर्न....।'

की भूमिका में १९६९ में ही लिखा जा चुका है।[1] फिर भी इतिहास में इस अशुद्धि की शुद्धि नहीं की गई जो उल्लेखनीय है। वस्तुतः 'इस कारिका का प्राप्त पदमञ्जरी में न होना यह संभावना प्रकट करता है कि महापदमञ्जरी में यह श्लोक हो।' ऐसा कहते हुए युधिष्ठिर मीमांसक ने लिखा है कि हो सकता है कि महापदमञ्जरी हरदत्त ने रची थी।[2] अतः यह श्लोक प्राप्त पदमञ्जरी में ही उपलब्ध होने से इतिहास में इस अशुद्धि का परिमार्जन आवश्यक है।[3]

२. परिभाषा प्रकरण—

हरदत्त ने 'परिभाषाप्रकरण' नामक परिभाषावृत्ति की रचना भी की थी। इसका उल्लेख उन्होंने स्वयं किया है।[4] किन्तु यह अनुपलब्ध है।

३. अन्य ग्रन्थ—

इसके अतिरिक्त हरदत्त के द्वारा निम्न ग्रन्थों की भी रचना की गई है—

१. आश्वलायन गृह्यव्याख्या 'अनाविला।'
२. गौतम धर्मसूत्र व्याख्या—'मिताक्षरा।'
३. आस्पतम्ब गृह्यव्याख्या 'अनाकुला।'
४. आपस्तम्ब धर्मसूत्र व्याख्या 'उज्ज्वला।'
५. आपस्तम्ब गृह्यमन्त्र व्याख्या।
६. आपस्तम्ब परिभाषा व्याख्या।
७. एकाग्निकाण्ड व्याख्या।
८. श्रुति सूक्तिमाला।

कुछ विद्वान् इन ग्रन्थों के रचयिता हरदत्त को पदमञ्जरीकार हरदत्त से भिन्न व्यक्ति मानते हैं। किन्तु पदमञ्जरी से इनकी तुलना करने से इन सबके कर्त्ता एक व्यक्ति ही प्रतीत होते हैं।

टीकाओं की टीका

इन दोनों टीकाओं पर भी टीकाएँ लिखी गई। न्यास पर मैत्रेयरक्षित की टीका (१०७५-११२५) 'तन्त्रप्रदीप' नाम से विख्यात है। यह अद्यावधि अप्रकाशित है। इसके बहुत से उद्धरण शरणदेव की परिभाषावृत्ति में आए हैं। इनकी दुर्घटवृत्ति में भी अनेक उद्धरण हैं। इसके अतिरिक्त मल्लिनाथ ने 'न्यासोद्योत', महामिश्र ने 'न्यासप्रकाश' नामक व्याख्याए लिखी हैं।

'तन्त्रप्रदीप' व्याख्या की भी बाद में अनेक टीकाएँ लिखी गई। इनमें १. नन्दमिश्र की 'तन्त्रप्रदीपोद्योतन' २. सनातन तर्काचार्य की 'प्रभा' और ३. अज्ञातकर्तृक 'आलोक' टीका का उल्लेख मिलता है।

'पदमञ्जरी' की दो टीकाएँ 'मञ्जरीमकरन्द' तथा 'कुङ्कुमविलास' नाम से आउफ्रेक्ट के सूचीपत्र में उद्धृत हैं। इनके लेखक क्रमशः रङ्गनाथ यज्वा तथा शिवभट्ट हैं। ये दोनों ही टीकाएँ अट्ठारहवीं शती की हैं। रङ्गनाथ यज्वा की

१. काशिका, चौ० सं०, १९६९, प्रस्तावना, पृ० ८९।
२. कारिकेयं 'णिचश्च' (१.३.७४) इति सूत्रस्य पदमञ्जर्यां नोपलभ्यते। महापदमञ्जर्यामियं कारिका स्यादिति पुरुषकारवचनात् सम्भाव्यते। हरदत्तेन क्वचित 'महापदमञ्जरी' अपि रचिताऽऽसीत्। दैवम्, पृ० १०७ पर युधिष्ठिर मीमांसक कृत टिप्पणी।
३. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, पृ० ५१७।
४. काशिका ३.३.५ सूत्र पर पद०। एतच्चास्माभिः परिभाषाप्रकरणाख्ये ग्रन्थे उपपादितम्।

टीका के कई हस्तलेख मद्रास राजकीय पुस्तकालय और आडयार में विद्यमान है। आडयार के सूची पत्र में इसका 'परिमल' नाम लिखा है।

३. भावबोधिनी हिन्दी व्याख्या

यद्यपि पाणिनि के केवल सूत्रों पर अनेक प्रकार की हिन्दी व्याख्यायें प्रकाशित हो चुकी हैं। परन्तु अभी तक काशिका वृत्ति पर हिन्दी-व्याख्या की न्यूनता का अनुभव किया जा रहा था। इसको दूर करने के संकल्प से प्रस्तुत भावबोधिनी-हिन्दीव्याख्या लिखी गयी।

इस व्याख्या का उद्देश्य सरल और सुबोध शैली में व्याकरणशास्त्रीय विषयों का स्पष्टीकरण है। यहाँ पाण्डित्य-प्रदर्शन का व्यामोह छोड़कर यथासम्भव सुगमतया विषय समझाने की चेष्टा की गयी है। अनुवाद के अतिरिक्त अपेक्षित अभिप्राय प्रकट करने के लिये कोष्ठकों के माध्यम से अतिरिक्त पदों और वाक्यों का प्रयोग किया गया है। पारिभाषिक शब्दों को सरलतया समझाया गया है।

अष्टाध्यायी क्रमानुसार अध्ययन में प्रक्रिया सम्बन्धी कठिनाई होती है। इसको दूर करने की भरपूर चेष्टा की गई है। इससे सूत्रार्थ और शब्द रूप सिद्धि दोनों उद्देश्यों की पूर्ति हो जानी चाहिये। जहाँ अधिक व्याख्यान द्वारा ही विषय की स्पष्टता सम्भव थी वहाँ 'विमर्श' के अन्तर्गत विषय प्रतिपादन किया गया है। कहीं-कहीं अपेक्षित-समीक्षा भी प्रस्तुत की गयी हैं। यह सब कुछ करते समय शास्त्रीय परम्परा के परिपालन की पद्धति का पूर्ण ध्यान रखा गया है। गणपाठ में कुछ ऐसे शब्द उपलब्ध हुये जिनका हिन्दी अर्थ करना दुष्कर था, उन्हें अनिच्छापूर्वक छोड़ना पड़ा, भविष्य में उन पर स्वतन्त्रतया लिखने की योजना है। निर्मत्सर जिज्ञासुजन इस व्याख्या से अवश्य ही प्रसन्न होंगे।

काशिका के प्रस्तुत प्रथम भाग में अष्टाध्यायी के प्रथम अध्याय के प्रथम एवं द्वितीय पादों का मूल न्यास और पदमञ्जरी के साथ समाविष्ट है। इसमें १४८ सूत्रों की व्याख्या की गई है। प्रस्तुत संस्करण में प्रत्येक सूत्र के साथ तीन प्रकार से संख्याओं का निर्देश है—१. सूत्र से पहले प्रथम संख्या (अर्थात् १४५) अष्टाध्यायी के सम्पूर्ण सूत्रों की संख्या सूचित करती है। २. सूत्र के बाद आने वाली संख्या उस सूत्र का अष्टाध्यायी के क्रम में आने वाले पाद के अन्तर्गत सूत्र की संख्या का द्योतन करती है। ३. कोष्ठक में दी गई अन्तिम संख्या (अर्थात् ९३८) निर्णय सागर से प्रकाशित 'सिद्धान्त कौमुदी' के सूत्रक्रम की परिचायक है।

यह सब जो कुछ हो सका है वह हमारे गुरुओं का ही कृपा प्रसाद है। श्रद्धेया प्रोफेसर डा० पद्मा मिश्र से हमें काशिका पर कार्य करने की महती प्रेरणा प्राप्त हुई। वैदिक उद्धरणों के सम्बन्ध में बहुत-सी नवीन बातों का ज्ञान उन्हीं से मिला। इस काशिका के संस्करण का प्राक्कथन श्रद्धेय प्रो० डा० विश्वनाथ भट्टाचार्य, अध्यक्ष, संस्कृत विभाग कला संकाय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय ने लिखकर हम लोगों पर महान् अनुग्रह किया है तदर्थ हम हृदय से कृतज्ञता व्यक्त करते हैं। आज इस कार्य को सस्कृत जगत् के सामने देखते हुए हमें अनिर्वचनीय आनन्द प्राप्त हो रहा है। हमारा यह कार्य जो सफल हो सका, उसमें सबसे अधिक श्रेय इस ग्रन्थ के प्रकाशक महोदय को ही है। उनका धैर्य असीम है। आज के इस बहुधन साध्य वातावरण में इतना धन लगाकर इस कार्य को करना साधारण प्रकाशक के बल-बूते की बात नहीं है। अतः हम तारा प्रेस के संचालक और संस्कृत के दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक श्रीरमाशङ्करजी पंड्या महोदय के अत्यन्त आभारी हैं।

मकरसंक्रान्ति १९८६
वि० सं० २०४२, संस्कृत विभाग
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

विदुषां वशंवदः—
जयशङ्करलाल त्रिपाठी
सुधाकर मालवीय

काशिकायाः प्रथमभागस्यविषयाः

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

—:o:—

संकेत-सूची

अथर्व० (अ० वे०)	अथर्ववेद (शौनकीय)	फि० सू०	फिट् सूत्र
अ० को०	अमरकोश	बृ० सं०	बृहत्संहिता (वराहमिहिर)
उ० सू०	उणादिसूत्र	मनु०	मनुस्मृति
ऋ०	ऋग्वेद	म० भा०	महाभाष्य
ऋ० खि०	ऋग्वेद-खिल	महाभा०	महाभाष्य
आप० श्रौ०	आपस्तम्बश्रौतसूत्र	महाभा०	महाभारत
आश्व० गृ०	आश्वलायनगृह्यसूत्र	मा० सू०	माहेश्वरसूत्र
आपि० शि०	आपिशलिशिक्षा	मै० उ०	मैत्रायणीयोपनिषद्
ऐ० ब्रा०	ऐतरेयब्राह्मणम्	मै० सं०	मैत्रायणीय संहिता (यजुर्वेदीया)
का० वा०	कात्यायन-वार्त्तिक		
का० सं० (काठ०)	काठकसंहिता	वंशब्रा०	वंशब्राह्मणम्
ग० सू०	गणसूत्र	का० वा०	वार्त्तिक (कात्यायन)
गो० ब्रा०	गोपथब्राह्मण	वा० प०	वाक्यपदीय (भर्तृहरि)
तै० आ०	तैत्तिरीय आरण्यक	वा० रा० कि०	वाल्मीकीय रामायण किष्किन्धा काण्ड
तै० प्रा०	तैत्तिरीय प्रातिशाख्य		
तै० ब्रा०	तैत्तिरीय ब्राह्मण	वा० सं० (वाज०)	वाजसनेयिसंहिता (शुक्ल यजुर्वेदीया)
तै० सं०	तैत्तिरीय संहिता (कृष्णयजुर्वेदीया)	वै० श्रौ० सू०	वैखानसश्रौतसूत्रम्
द० उ०	दशपादी उणादि	व्या० प०	व्याडिपरिभाषा
धा० पा०	धातुपाठ	शा० श्रौ०	शाङ्खायनश्रौतसूत्र
नि० (निरु०)	निरुक्त (यास्क)	शा० प०	शातातप परिभाषा
परि०	परिभाषा	श्लो० वा०	श्लोकवार्त्तिक
पार० गृ०	पारस्करगृह्यसूत्र	पस्पशा०	पस्पशाह्निकम्
पा० शि०	पाणिनीयशिक्षा	परिभाषेन्दु०	परिभाषेन्दुशेखर
पा० सू०	पाणिनीयसूत्र	जै० सू०	जैमिनीयसूत्र
पै० सं०	पैप्पलाद-संहिता (अथर्ववेद)	जै० सं०	जैमिनीय-संहिता

—: ० :—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास–पदमञ्जरी–भावबोधिनीसहिता

अथ प्रत्याहाराः

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥

न्यासः

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वथा[1] यैरुपार्जितम्[1] ।
गुणानां सुमहद् वृन्दं दोषाणां च विमार्जनम् ॥ १ ॥
अन्यतः[2] सारमादाय कृतैषा[2] काशिका यथा ।
वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका[3] तथा ॥ २ ॥

पदमञ्जरी

व्यक्तप्रधानपुरुषात्मकमस्वतन्त्रमेतत्समस्तमधितिष्ठति यः स्वतन्त्रः ।
तस्मै शिवाय परमाय दशाव्ययाय साम्बाय सादरमयं विहितः प्रणामः ॥ १ ॥
स्वं स्वं मनोरथमवाप्तुमपेतविघ्नं यस्य प्रसादमनवाप्य न शक्नुवन्ति ।
पद्मासनप्रभृतयः प्रथमेऽपि देवास्तद्वस्तु हस्तिमुखमस्तु मयि प्रसन्नम् ॥ २ ॥
तातं [4]**पद्मकुमाराख्यं**[5] प्रणम्याम्बां श्रियं तथा ।
ज्येष्ठं **चाग्निकुमाराख्यम्**[6] आचार्यमपराजितम् ॥ ३ ॥
यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिक्षु दक्षिणः ।
उज्जहार **पदमञ्जरीमसौ** शब्दशास्त्रसहकारपादपात् ॥ ४ ॥

भावबोधिनी

मुनित्रयं नमस्कृत्य संस्मृत्य च गुरोर्वचः । काशिकावृत्ति-व्याख्यानं कुरुते जयशङ्करः ॥ १ ॥
श्रीमद्रामकुबेरस्य मालवीयस्य धीमतः । सूनुः सुधाकरः वृत्तेः कुरुते परिशोधनम् ॥ २ ॥

[कुणि, चुल्लिभट्ट, तथा नल्लूर आदि के द्वारा विरचित] वृत्ति ग्रन्थों में, [वार्त्तिकव्याख्यानरूपी पतञ्जलि-विरचित] भाष्य में तथा धातुपारायण [धातु गणपाठ] और नामपारायण [प्रातिपदिक गणपाठ] आदि [अर्थात् शिक्षा उणादि एवं फिट् सूत्रों आदि] में इधर उधर विस्तारित तन्त्र = व्याकरणशास्त्र के सार = उत्कृष्ट अंशों का संग्रह = संकलन [सम्यग्रूप से प्रतिपादन] किया जा रहा है ॥ १ ॥

---

१. 'सर्वीया यैरुपार्जितम्', 'सर्वोपायैरुपार्जितम्' इति वा पाठः ।
२. 'सर्वतः सारमाकृष्य' इति वा पाठः । ३. 'पञ्चिका' इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।
४. 'रुद्र०' इति वा पाठः । ५. '०रार्थम्' इति वा पाठः । ६. '०रार्थम्' इति वा पाठः ।

न्यासः

वृत्तावित्यादि । अथ किमर्थः काशिकारम्भेऽस्य श्लोकस्योपन्यासः ? तस्यामगौरवपरिहारार्थः, गौरवप्रतिपादनार्थश्च । अत्र ह्यसति प्रागन्यासु वृत्तिषु रचितासु पश्चादियं रचितेति पुनरुक्ततादोषं सम्भावयतां तस्यामगौरवं स्यात्, न तु गौरवम् । अस्मिंस्तु सति न भवत्येष दोषः; यस्मादनेन स विशेषस्तस्या आख्यायते सम्यगशेषशब्दव्युत्पत्तिहेतुः, यस्मिन् सति पुनरुक्ततादोषसम्भावनाऽगौरवहेतुर्न भवति; गौरवं चोत्पद्यते । स पुनर्विशेषो वृत्त्यादिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य यः सारसंग्रहस्तद्युक्तता । न चासौ प्राच्यासु वृत्तिषु सम्भवतीति कुतः पुनरुक्ततादोषसम्भावना ? तस्यां चासत्यां नागौरवं भवति; किं तर्हि ? पूर्वोक्ताद् विशेषाद् गौरवमेव । तत्र च **वृत्तिः**—पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां विवरणं **चूल्लिभट्टिनल्लूरादिविरचितम्**[1] । **भाष्यं** कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां विवरणं पतञ्जलिप्रणीतम् । **तथेति** समुच्चये । धातुनामपारायणादिषु चेत्यर्थः । अथ वा, सादृश्ये । यथा वृत्त्यादौ विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य सारसंग्रहः क्रियते, तथा धातुनामपारायणादिष्विति यावत् । धातवो भूवादयः, नामानि प्रातिपदिकानि, तेषाम् पारं = पर्यन्तं निष्ठामयन्ते = गच्छन्ति याभ्यां शास्त्राभ्यां ते धातुनामपारायणे । पारायणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—धातुपारायणं नामपारायणञ्चेति । ते आदी येषामिति बहुव्रीहिः । आदिशब्देन शिक्षादीनां ग्रहणम् । **विप्रकीर्णस्येति** । विक्षिप्तस्य, विस्तारितस्येत्यर्थः । **तन्त्रस्य** = व्याकरणशास्त्रस्येत्यर्थः । तद्धि तन्त्रमिव तन्त्रम् । दैर्घ्येण प्रसारितास्तन्तवस्तन्त्रमित्युच्यन्ते । यथा तदनेकस्य

पदमञ्जरी

तामिमामनुपधेन चेतसा भावयन्तु भुवि भव्यबुद्धयः ।
कः खलु प्रणयिनि प्रियंवदे मत्सरी भवति मद्विधे जने ।। ५ ।।
अविचारितरमणीयं कामं व्याख्याशतं भवतु वृत्तेः ।
हृदयङ्गमा भविष्यति गुणगृह्याणामियं व्याख्या ।। ६ ।।
इष्टदेवनमस्कारः कार्यः स[2] नेह किंकृतः ।
वृत्तौ सूत्रे तथा भाष्ये वार्त्तिके च, तदुच्यते ।। ७ ।।
मनसा वचसा च कर्मणा कृत एवायमिहानिवेशितः ।
न हि दर्भपवित्रपाणिताद्यपरं मङ्गलमत्र कीर्त्यते ।। ८ ।।

वृत्त्यन्तरेष्वसन्तं गुणं वदन् वृत्तिकृन्निजे ग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यै क्रियमाणं वस्तु निर्दिशति—**वृत्तौ भाष्ये इति** । वस्तुनि निर्दिष्टे सति तेनार्थेनार्थिनः प्रवर्त्तन्ते, इतरे नेत्युपयुक्तो ग्रन्थादौ वस्तुनिर्देशः । वृत्त्यन्तरेष्वसम्भविनो गुणस्य कथनं तु प्रवृत्तिनियमार्थम्, कथमपरथा प्रवृत्तिर्विहाय वृत्त्यन्तराण्यस्याम् । **स पुनर्गुणो** वृत्त्यादिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य यः सारभूतोंऽशस्तत्संग्रहात्मकत्वम् ।

तत्र सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो **वृत्तिः**, सा चेह पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां **कुणिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं** विवरणम् । आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो **भाष्यम्**, तदिह कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां पतञ्जलिप्रणीतं विवरणम् ।

भावबोधिनी

विमर्श—जिसमें प्रधानतया सूत्रार्थ पर विचार किया जाता है उसे 'वृत्ति' ग्रन्थ कहा जाता है । पाणिनीय **सूत्रों** पर अनेक वृत्ति ग्रन्थ लिखे गये । वामन और जयादित्य नामक दो विद्वानों ने काशी में इस वृत्ति की रचना की थी । अतएव इसे **'काशिका'** कहा जाता है—'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' (पा. सू. ४।२।११६) सूत्र से 'काशिषु भवा' इस अर्थ में काशी शब्द से ठञ् अथवा ञिठ प्रत्यय करके ठकार का ठस्येकः (पा. सू. ७।३।५०) से इकादेश और टाप् = आ प्रत्यय करने पर **काशिका** शब्द निष्पन्न होता है । काशिका चासौ वृत्तिः—काशिकावृत्तिः ।

---

१. 'चून्निभट्टिनिलूंरादिविरचितम् । भाष्यं वररुचिप्रणीतानाम्' इति वङ्गीयसंस्करणे पाठः ।
२. 'सन्नेह' इति वा पाठः ।

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं 'काशिका' नाम ॥ २ ॥

न्यासः

तिरश्चीनस्य तन्तोरनुग्राहकम्, तथेदमप्यनेकस्य लक्ष्यस्येति, एतदस्य तन्त्रेण साधर्म्यम्। अथ वा—तन्त्र्यन्ते = व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति तन्त्रं व्याकरणम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् 'तत्रि कुटुम्बधारणे'[1] इत्येष धातुरत्र व्युत्पादने वर्त्तते। अथ वा, तन्त्रं सिद्धान्तः, 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमरः। **सारसंग्रह** इति। सारशब्दोऽयं नपुंसकलिङ्गो 'न्यायादनपेते' वर्तते। तथा च अर्द्धर्चादिषु वक्ष्यति—'सारशब्द उत्कर्षे पुंल्लिङ्गो न्यायादनपेते नपुंसके'[2] इति। सम्यक् समन्ताद्वा गृह्यते लक्ष्यं लक्षणञ्चानेनेति संग्रहः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति करणेऽप्। सारञ्चासौ संग्रहश्चेति सारसंग्रहः। स पुनरयमेव काशिकाख्यो वृत्तिविशेषः। अत्र सारशब्देन निर्दोषतोद्भाविता। न हि सदोषस्य शास्त्रस्य न्यायादनपेतत्वमुपपद्यते; न्यायेन तस्य बोध्यमानत्वात्। संग्रहशब्देनापि गुणवत्ता ख्याप्यते। न ह्यन्यथा सम्यक् सर्वं लक्षणं लक्ष्यञ्चानेन शक्यते संग्रहीतुम्॥

के पुनरत्र गुणाः? इष्ट्युपसंख्यानवत्त्वम्, शुद्धगणत्वम्, विवृतगूढसूत्रार्थत्वम्; व्युत्पन्नरूपसिद्धित्वञ्च। तथा च वक्ष्यति शास्त्रान्ते[3]—

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम॥ इति

पदमञ्जरी

तथाशब्दः समुच्चये। **पारायण**शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—धातुपारायणं नामपारायणमिति। यत्र धातुप्रक्रिया तद्धातुपारायणम्, यत्र गणशब्दानां निर्वचनं तन्नामपारायणम्। आदिशब्देन शिक्षोणादिफिषादेर्ग्रहणम्। **विप्रकीर्णस्य** = विक्षिप्तस्य, तन्त्रस्य = 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाये परिच्छदे' इति **निघण्टुः** (अ० को० ३-३-१८५) इह तु सिद्धान्तवचनः। तत्रापि व्याकरणशास्त्रे वर्त्तते, वृत्त्यादिसमभिव्याहारात्। तस्य यः सार उत्कृष्टोंऽशस्तस्य **संग्रहः क्रियते**, संगृह्यत इत्यर्थः॥ १॥

तत्प्रकारं दर्शयति—**इष्ट्युपसंख्यानवतीति**। सूत्रेणासंगृहीतं लक्ष्यं येन संगृह्यते तदुपलक्षणमिष्ट्युपसंख्यानग्रहणम्। तेन वक्तव्यादीनामपि ग्रहणम्। वृत्त्यन्तरेषु सूत्राण्येव व्याख्यायन्ते, इयं पुनरिष्ट्यादिमती। तथा **शुद्धगणा**। वक्ष्यति—**'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' 'भृशादिष्वितराणि'** (म० भा० ३.१.१३ वा० १,२) इति।

'कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते' (म० भा० ४.१.१८)।

इति च, सैषा गणस्य शुद्धिः। वृत्त्यन्तरेषु तु गणपाठ एव नास्ति, प्रागेव शुद्धिः।[4] 'णेरणौ' इत्यादौ गूढः सूत्रार्थो विवृतो यया सा **विवृतगूढसूत्रार्था**। गूढग्रहणं सूत्रार्थमात्रोपलक्षणम्, सूत्रार्थप्रधानेत्यर्थः।

भावबोधिनी

इष्टियों [= सूत्र से असंगृहीत लक्ष्यों के साधुत्व के बोधक भाष्यादिवचनों] के उपसंख्यान [व्याख्यान] से युक्त, शुद्ध गणपाठ से युक्त, सूत्रों के गूढार्थ को प्रकाशित करने वाली और व्युत्पन्न [व्युत्पत्तिसिद्ध] शब्दरूपों की सिद्धि प्रदर्शित करने वाली अर्थात् उदाहृत शब्दरूप की सिद्धि जैसे होती है वैसी व्युत्पत्ति सिखाने वाली यह **'काशिका'** नामक वृत्ति है॥ २॥

---

१. चुरादि० प०, से०, घञ् (३-३-१८)। यत्तु 'स्फायितञ्चि०' (उ० सू० २-३) इति रक्—इति मुकुट आह। तन्न, उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात्। तनोतेरकि नलोपप्रसङ्गात्। तन्त्रयतेर्घञाचा वा सिद्धत्वाच्च। 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे। प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे'—इति मेदिनी।

२. द्र० २.४.३१ सूत्रे काशिका।   ३. आदावन्ते च न क्वापि न्यासकारेण व्याख्यातोऽयं श्लोकः।

४ प्रागिवाशुद्धिरिति उचितः पाठः, अर्थसङ्गतेः।

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकृत्यमेतावत्[1] ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

न्यासः

अथ वा, संग्रहशब्दोऽयं भावसाधनः,—संग्रहणं संग्रहः = संक्षेपः, शास्त्रभेदेन विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य पिण्डीकृत्यैकत्रावस्थापनमिति यावत् । सारशब्दस्तु प्रधानवचनः । यावता ग्रन्थसन्दर्भेण परिपूर्णता शब्दव्युत्पत्तेर्भवति स सारः । सारस्य संग्रहः—सारसंग्रहः, तस्य करणं सुखोद्ग्रहणार्थम् । एकत्र हि व्यवस्थितस्य सुकरमुद्ग्रहणं भवति, दुष्करन्तु विप्रकीर्णस्य । सारग्रहणं परिकरबन्धनिरासार्थम् । स हि तस्योपकारकत्वादङ्गम्, अप्रधानम् । इतरस्तु तेनैवोपकार्यत्वादङ्गि, प्रधानम् ॥ १ ॥

पदमञ्जरी

अनेन वृत्तिलक्षणमुक्तम् । व्युत्पन्नानां शब्दरूपाणां सिद्धिर्यस्यां सा **व्युत्पन्नरूपसिद्धिः**, उदाहरणमण्डितेत्यर्थः । यदि वोदाहृतशब्दरूपं यथा सिद्धयति तथा व्युत्पत्तिः क्रियते यस्यां सा **व्युत्पन्नरूपसिद्धिः** । दुर्निरूपेषु पदेषु क्वचित्प्रक्रियाऽभिधीयत इत्यर्थः । **वृत्तिरिति** ग्रन्थाभिधानम् । **काशिकेति** देशतोऽभिधानम् । काशिषु भवा 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' **काशिका** ॥ २ ॥

यथा पुनरयमंशः सारभूतः, तथा दर्शयति—**व्याकरणस्य** इति । एतावदेव हि शास्त्रशरीरं यदिष्ट्युपसंख्यानादि, एतावति ? शास्त्रकृत्यं परिनितिष्ठति = परिसमाप्यते । अस्यैव तु शास्त्रशरीरस्य परिकरबन्धो रक्षाबन्धः परिशिष्टोंऽशो ग्रन्थकारेण = भाष्यकारादिना, क्रियते = आक्षेपसमाधानादिमुखेनायमेवांश उपस्थाप्यत इत्यर्थः । अत्र च व्याकरणविषया वृत्तिः क्रियत इति वचनात्तस्य यत्प्रयोजनं तदेवास्या अपीत्यर्थादुक्तं भवति ।

अथ व्याकरणस्यैव किं प्रयोजनम् ? किमनेन प्रश्नेन[2] ? सर्वथाऽध्येयं व्याकरणम् । श्रूयते हि—'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' (म०भा०) इति सन्ध्योपासनादिवदवश्यं कर्तव्यं व्याकरणाध्ययनमित्युक्तं भवति । तत्र यथाऽनुपासीनः सन्ध्यां प्रत्यवैति, तथाऽनधीयानोऽपि व्याकरणम् । तत्र व्याकरणं ज्यौतिषं निरुक्तं शिक्षा छन्दोविचितिः कल्पसूत्राण्यङ्गानि । अङ्गत्वं चाङ्गसंस्तवात् ।

मुखं व्याकरणं तस्य ज्यौतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते । (पा० शि० ४१-४२)

इत्युपकारकत्वाच्च ।

तत्र **व्याकरणमर्थ**विशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकरोति । **ज्यौतिषमप्य**ध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति । **निरुक्तं** तु व्याकरणस्यैव कात्स्न्र्यम् । **छन्दोविचितिरपि** 'गायत्र्या यजति' 'त्रिष्टुभा शंसति' इत्यादौ श्रुतानां गायत्र्यादिशब्दानां लक्षणतोऽर्थमाचष्टे । **शिक्षाऽप्य**ध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं प्रतिपादयति । **कल्पसूत्राण्यपि** प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगं कल्पयन्ति । षट्सु चाङ्गेषु व्याकरणं प्रधानम्; पदपदार्थज्ञानस्य तदायत्तत्वात् ॥ ३ ॥

भावबोधिनी

इतना अर्थात् पूर्वश्लोकोक्त इष्टि-उपसंख्यानादि ही व्याकरणशास्त्र का शरीर = स्वरूप है, इसी में व्याकरण शास्त्र परिनिष्ठित = परिसमाप्त है । इसी शास्त्र-शरीर का रक्षाबन्ध परिशिष्ट अंश का प्रणयन भाष्यकारादि ने किया है ।

विमर्श—इस प्रकार यह वृत्ति व्याकरणविषयिणी है अतः महाभाष्यादि में जो प्रयोजन व्याकरण-अध्ययन के माने गये हैं वे इसके अध्ययन के भी हैं । न्यासकार ने इस श्लोक की व्याख्या नहीं की है । ॥ ३ ॥

---

१. 'कार्यमेतावत्' इति वा पाठः । अयमपि श्लोकः न्यासकारेण न व्याख्यातः । २. 'पृष्टेन' इति वा पाठः ।

अथ शब्दानुशासनम् ॥ (म० भा० १.१)

न्यासः

अथेत्यादि । अथ शब्दोऽधिकारार्थः, अधिकारः = प्रस्तावः, शब्दानुशासनशास्त्रं प्रस्तूयत इत्यमुमर्थमथशब्दो द्योतयति । 'शब्दानुशासनम्' इत्येतावति ह्यभिहिते सन्देहः स्यात्—किं शब्दानुशासनमारभ्यते ? पठ्यते ? श्रूयते वा ? इति, अथशब्दप्रयोगे त्वर्थान्तरव्यवच्छेदेन प्रस्तूयत इत्येषोऽर्थो निश्चीयते । अनुशिष्यन्ते = संस्क्रियन्ते = व्युत्पाद्यन्तेऽनेन शब्दा इत्यनुशासनम् । शब्दानामनुशासनं **शब्दानुशासनम्** ।

अत्र केचिच्चोदयन्ति—'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यनेनात्र षष्ठी, ततश्च 'कर्मणि च' इत्यनेन समासप्रतिषेधेन भवितव्यम्' इति, एतच्चायुक्तम्; यत्र ह्युभयोः प्राप्तिस्तत्रानेन कर्मणि षष्ठी विधीयते । क्व चोभयोः प्राप्तिः ? यत्र सामर्थ्यप्राप्तमुभयोः कर्तृकर्मणोरुपादानम्, यथा—आश्चर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेनागोपालकेनेति, एवं नाम दुर्दोहानां गवामशिक्षितेनागोपालकेन दोह इत्याश्चर्यभूतोऽत्र गवां दोहः प्रतिपादयितुमिष्टः; स च यदि दुर्दोहानां गवामुपादानं क्रियते, अशिक्षितस्यागोपालकस्य च कर्त्तुः, एवं शक्यः प्रतिपादयितुमाश्चर्यशब्दः, नान्यथेति सामर्थ्यप्राप्तमुभयोरुपादनम् । शब्दानुशासनमित्यत्र तु शब्दानामिदमनुशासनम्, नार्थानाम्—इत्येतावतोऽर्थस्य विवक्षितत्वात्, तस्याचार्यस्य कर्त्तुरुपादानमन्तरेणापि प्रतिपादयितुं शक्यत्वादाचार्योपादानमकिञ्चित्करम् । तस्मान्नात्रास्ति द्वयोरपि = कर्तृकर्मणोः सामर्थ्यप्राप्तमुपादानम् । ततश्चोभयप्राप्तिरपि नास्त्येव । असत्याञ्च तस्यां न 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी, केन तर्हि ? 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन । ततश्चेध्मप्रव्रश्चनवत् समासो भविष्यति; अथ वा, शेषलक्षणैवेयं षष्ठीत्यचोद्यमेतत् ।

पदमञ्जरी

वृत्तिकारस्तु प्रयोजनप्रवणत्वात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः सम्भवाच्च प्रयोजनस्य, भाष्यकारेण पठितं साक्षात्प्रयोजनमाह—**अथेति** । अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः । अधिकारः = प्रस्तावः, प्रारम्भः । तमथशब्दो द्योतयति । शब्दानुशासनमित्येतावत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् —किं शब्दानुशासनं प्रारभ्यते ? उत श्रूयते ? इति । अथशब्दे तु सति क्रियान्तरव्यवच्छेदेन प्रस्तूयत इत्येषोऽर्थो निश्चीयते । विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतो ज्ञाप्यन्ते येन तच्छास्त्रमत्र **शब्दानुशासनम्** । अनुपूर्वो हि शास्तिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः । तद्यथा -'अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः' (ऋ० १०.३२.७) इति, 'संपूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति'[1] (ऋ० ६.५४.१) इति च। ततः करणे ल्युट्, शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनमिति कर्मणि षष्ठ्या समासः।

भावबोधिनी

अनु०—अब शब्दानुशासन शास्त्र आरम्भ किया जाता है ।

विमर्श—यह भाष्यवचन है । अथ शब्द निपात है । यह दो प्रयोजन सिद्ध करता है—(१) मङ्गलाचरण और (२) प्रारम्भ । अतः शब्दानुशासन प्रारम्भ किया जाता है—यह तात्पर्य सिद्ध हो जाता है । अनु + √शास् + ल्युट् = अन—अनुशिष्यन्ते = संस्क्रियन्ते = व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेन—जिसके द्वारा (शब्दों का) संस्कार = व्युत्पादन किया जाता है वह अनुशासन है । शब्दानाम् अनुशासनम्—शब्दानुशासनम् । शब्दानाम्—यहाँ कर्म अर्थ में षष्ठी का विधान 'कर्तृकर्मणोः कृति' [पा. सू. २।३।६५] सूत्र से है । अतः 'कर्मणि च' [पा. सू. २।२।१४] सूत्र से समास का निषेध नहीं होता है क्योंकि जहाँ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' [पा. सू. २।३।८] से कर्म में षष्ठी होती है वहीं निषेध होता है । अथवा 'शेषे षष्ठी' मान लेने पर, कोई दोष नहीं है ।

---

१. छान्दसोऽयं प्रयोगः । 'अनुशासित = नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति—इति सायणः ।

पदमञ्जरी

अत्र च शब्दानामिदमनुशासनं नार्थानामित्यर्थव्यावृत्तिपरायां चोदनायां कर्तृविशेषस्याविवक्षितत्वादुभयप्राप्त्यभावान्न 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी, किं तर्हि ? 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेनेति। 'कर्मणि च' इति न निषिद्धः समासः।

अनिदंप्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्त्तिताः।
त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः॥
अन्यथोच्चारिताः पुंभिरपशब्दा इतीरिताः।
स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृताः॥

यद्यपि लोके गवादयो गाव्यादयश्च सममेव प्रयुज्यन्ते, वाचकत्वाभिमानोऽपि सम एव तेषु लौकिकानां साधीयान् गाव्यादिषु; तथापि गवादयोऽनादयः साधवस्त एव साक्षाद्वाचकाः। गाव्यादयस्तु बालादिभिरशक्त्यादिना गवाद्युच्चारणेच्छयैव तथा तथोच्चार्यन्ते। आदिमन्तोऽपभ्रंशाः, ते च स्वयमवाचका अपि प्रथमं गवादिशब्दस्मरणद्वारेणार्थधियं जनयन्ति। ये च तत्रैव प्रथमे व्यवहारे व्युत्पाद्यन्ते, तेषां गवादिवत्तेष्वेव वाचकत्वाभिमानः। एवं तन्मूलानामपि।

तत्र ये साधवस्ते शास्त्रेणानुशिष्यन्तेऽसाधुभ्यो विविक्ताः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन ज्ञाप्यन्ते इमे साधव इति। कथं पुनरिदमाचार्येण पाणिनिनाऽवगतमेते साधवः इति ? आपिशलेन पूर्वव्याकरणेन। **आपिशालिना** तर्हि केनावगतम् ? ततः पूर्वेण व्याकरणेन। यद्येवम्, अन्धपरम्पराप्रसङ्गः, तद्यथा—शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते, केनेदमवगतमिति पृष्टो यदान्धान्तरं मूलं निर्दिशति, सोऽप्यन्धान्तरम्, तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाणं भवति, तादृगेतत् ? नैष दोषः; सर्वे एव हि ते स्वे स्वे काले गाव्यादिभ्यो विविक्तान् गवादिशब्दान् प्रत्यक्षत एवोपलभन्ते। चत्वारो वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वणलक्षणाः। तत्र ऋग्वेद एकविंशतिधा भिन्नः, एकशतं यजुःशाखा, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः, षडङ्गानि, मीमांसान्यायविस्तरः, अष्टादश पुराणानि, अनन्तान्युपपुराणानि, अष्टादश स्मृतयः, अनन्ता उपस्मृतयः, भारतरामायणादिरितिहासः, आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्वोऽर्थशास्त्रं काव्यानि नाटकानि— एतावान् प्रयोगस्य विषयः। तद्यस्यात्र सर्वत्र निष्ठा, स तावत् सर्वानेव व्याकरणानुगतान् शब्दान् प्रत्यक्षयति। व्याकरणेन च पूर्वस्मिन्नपि काले तेषां सत्तामनुसन्धत्ते, एवा अस्मदादीनां गतिः। **पाणिनिरपि** स्वकाले शब्दान् प्रत्यक्षयन्**नापिशलादिना** पूर्वस्मिन्नपि काले सत्तामनुसन्धत्ते। एवमापिशलिः; अनादिरयं संसारः। कथं पुनरस्मदादीनां सर्वलक्ष्यदर्शित्वम् ? मा भूदस्मदादीनाम्, अस्मद्विशिष्टानां महर्षीणां सम्भवति। यस्य वा ईश्वरानुग्रहः स सर्वं प्रत्यक्षयति। अत्रैव हि लौकिकाः स्मरन्ति—

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ (पा० शि० ५७) इति॥

अक्षरसमाम्नायं च व्याचक्षते देवसूत्राणीति।

अथ वा कस्यचित्केचिदपरस्यापरे तथा।
अन्यस्यान्ये तथा शब्दाः सन्ति दर्शनगोचराः॥

तथा च—

यद्विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत्स्फुटम्।
[1]वाक्यकारो ब्रवीत्येवं तेनादृष्टं च भाष्यकृत्॥

अत एव च पाणिनीयमेतत्त्रिमुनि व्याकरणं वदन्ति सन्तः। श्रवणेन्द्रियगोचराश्च शब्दा इति नास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः। यस्मात्स्वे स्वे काले सर्वे शब्दाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते, पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तु तस्मिंस्तस्मिन्

१. वार्त्तिककार इत्यर्थः।

पदमञ्जरी

काले सत्तानुसन्धीयत इत्येतावत्। तस्मान्नास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः। न हि चक्षुष्मति मूले कथिते पयसः शौक्ल्यमप्रमाणं भवति।

यद्यपीतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संभवन्ति, तथापि येषामेव पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तस्मिंस्तस्मिन्काले सत्तानुसन्धानं त एवानादयः साधव इति निर्णीयते।

यथैव वेदवाक्यानां पाठे सत्यपि सङ्करे।
बहूनामभियुक्तानामुपदेशेन निर्णयः॥

आह—

अनादिता चेत्साधुत्वं संज्ञाशब्देषु का गतिः?
उच्यते, नामकरणे गृह्येषु नियमश्रुतेः॥
यथाकामं न संज्ञानां विनियोगः समस्ति नः।
तस्मादनादिता संज्ञास्वपि नैव विरुध्यते॥
यास्तत्तद्देशभाषाभिः संज्ञास्तासां न साधुता।
लृकारवार्त्तिके चैतद्व्यक्तं कात्यायनोऽब्रवीत्॥

न हि यथारुचि संज्ञा शक्यते कर्तुं गृह्येषु नियमविधानात्। तत्र आपस्तम्बः—'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तरम्' (६.९) इत्याह। बौधायनस्त्वधिकमप्याह–'ऋष्यणूकं देवतानूकं वा' इति। ऋष्यणूकम्=ऋष्यभिधायि, देवतानूकम्=देवताभिधायि। 'कृतं कुर्यात्, न तद्धितम्' इति गृह्यान्तरम् (पार०गृ० १.१७.२)। तस्मादनादिप्रयुक्तानामेव द्रविणोदा' 'वसिष्ठः', 'रुद्रः', इत्यादीनां संज्ञात्वेन विनियोगः। या पुनर्देशभाषाभिः संज्ञाः कूचिमञ्चे त्यादयः, न तासां साधुत्वम्। तदेतत् लृकारोपदेशस्य प्रयोजननिराकरणावसरे वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्—'न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु' इति। यदृच्छया कश्चित् लृतको नाम, तस्मै दध्यॢतकाय देहीति अच्कार्यं यथा स्यादिति लृकार उपदिश्यते; तत्र न्याय्यभावात् न्याय्य ऋतकशब्दः, स हि कृदन्तः ऋतीयतेः क्वुनि ऋतक इति। ततश्च तस्यैव संज्ञात्वेन कल्पनं युक्तम्, स एव संज्ञात्वेन कल्पयितव्य इत्यर्थः। आदिशब्देनैतद्दर्शयति—क्रियाशब्दा अपि न लक्षणमस्तीत्येव प्रयोक्तव्याः, किं तर्हि? अनादिप्रयुक्ता एवेति। तेषु चानादिमत्त्वमाप्तोपदेशादवगन्तव्यम्। यथा—'न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते' इति।

अस्त्वेवं शास्त्रीये नामकरणे,

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः।
कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः॥
अनपभ्रंशरूपत्वात् नाप्यासामपशब्दता।
हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः॥

ततश्च—

नासां प्रयोगेऽभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि वा भवेत्।
लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम्॥

तदेवमनादिरनपभ्रष्टता साधुत्वमिति स्थितम्। अपरे तु—अभ्युदययोग्यतां साधुत्वमातिष्ठन्ते। सा च व्याकरणपरम्परयाऽवसीयत इत्याहुः। अपर आह—शब्दावान्तरजातिः साधुत्वम्, सा च व्याकरणपरिकर्म्मिते[1] चेतसि चकास्ति रत्नतत्त्वमिव परीक्षकाणाम्। आह च—

'अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता।
व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता'॥ इति।

१. परिनिर्मिते—इत्युचितं प्रतिभाति।

पदमञ्जरी

अस्त्वेवं साधुत्वम्, अस्तु च व्याकरणं साधूनां प्रज्ञापनम्, किं पुनरेतैः प्रज्ञापितैः प्रयोजनम् ? मा भूदन्यत्, ज्ञानमेव प्रयोजनम् । श्रूयते हि- 'यो वा इमां वाचं पदशोऽक्षरशः स्वरशश्च वेद स आर्त्विजीनः स्याद्'[1] इति । आर्त्विजीनः = यजमानः, ऋत्विजमर्हतीति । अथ वा आर्त्विजीनः=ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजकोऽप्यार्त्विजीनः, 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति सूत्रेण 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकेन च खञ्, 'विद्वान् यजेत्, विद्वान्याजयेत्' इति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । स्मर्यते च –

'यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
तावुभौ पुण्यकर्माणौ[2] पङ्क्तिपावनपावनौ' ॥ इति ।
'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' ॥ इति च ।

तथा –

'निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥ इति ।

तदेवं साधूनां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन ज्ञानमेव तावत् पुरुषार्थः । न च तत्रोपायान्तरं लधीयोऽस्ति, अन्यदतो व्याकरणात् । यस्य चैतन्नास्ति, तस्याध्ययनमेव निष्फलम् । श्रूयते हि—

[3]'यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्' ॥ (निरु० १.१८)

अविज्ञातम् = प्रकृत्यादिविभागेनाविज्ञातार्थमिति नैरुक्ताः । अर्थज्ञानमपि व्याकरणायत्तमेव । किं च साधूनां प्रज्ञापनं प्रयोगोऽपि तेषामेव यथा स्यादिति । तदिह साधून् प्रज्ञापयत आचार्यस्य, साधुभिरेव भाषितव्यं नासाधुभिरित्यभिमतं लक्ष्यते । अनया स्मृत्या मूलभूता श्रुतिरप्यनुमीयते, यथाष्टकादिषु—

'ननु चार्थाभिधानाय प्रयोगः शब्दगोचरः ।
प्राप्त इत्यविधेयस्स्यात् क्षुधितस्येव भोजनम्' ॥

उच्यते—

'अर्थप्रयुक्ते शब्दानां प्रयोगे समुपस्थिते ।
धर्माय नियमः शास्त्रे प्राङ्मुखत्वादिवद्भवेत्' ॥

क्षुदुपघाताय भोजने प्रवृत्तिः, शक्यं च यत्किञ्चन-दिङ्मुखेन भुञ्जानेनापि क्षुदपहन्तुम्; अथ च तत्र धर्माय नियमः क्रियते –'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इति, तद्वदिहापि साधुभिरसाधुभिश्च भाषणे प्राप्ते नियमः क्रियते - 'साधुभिरेव भाषेत, एतैर्भाषमाणस्य धर्मो भवति, धर्मादभ्युदयः' इति । श्रूयते च—'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इति । स्मर्यते च—

'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः' ॥ [म० भा०] इति

कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु मध्ये पठितोऽयं श्लोकः; तथा साधुष्वपि सामान्यलक्षणान्वितात् विशेषलक्षणान्वितस्य प्रयोगे फलविशेषः स्मर्यते—

'नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः' ॥ [म० भा० ३।१।४८]

---

१. 'यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स'—इति महाभाष्ये पाठः ।

२. 'पुरुषौ पुण्यौ' इति वा पाठः ।

३. यदधीतमित्यस्य स्थाने निरुक्ते 'यद्गृहीतम्' इति पाठो दृश्यते ।

पदमञ्जरी

अयमर्थः—कमेः 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङभावपक्षे लुङि 'कमेरुपसङ्ख्यानम्' इति चङो विशेषलक्षणम्, णिङ्भावपक्षे तु 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इति सामान्यलक्षणम्। तत्र ये विशेषलक्षणस्य स्मरन्तः 'अचकमत' इति प्रयुञ्जते, ते सुयुक्तैर्वडवारथैरिष्टसुखं नाकं स्वर्गं यान्ति, ये तु सामान्यलक्षणवशेनाचीकमतेति भाषन्ते ते पादौ कर्षन्तः स्वर्गं यान्ति इति। चङ्विधौ भाष्यकारेण पठितोऽयं श्लोकः। तदेवं साधून् प्रयुञ्जानस्याभ्युदयो भवतीति नियमार्थः। **अपर** आह—गम्यागम्यवद्भक्ष्याभक्ष्यवच्चायं नियमः। तद्यथा-रागात् स्त्रीषु प्रसञ्जन्तं प्रत्युच्यते 'इयं गम्येयमगम्या' इति, शक्यते च यां काञ्चिदपि गच्छतो रागविगमः कर्तुम्, तत्र नियमः—'इयमेव गम्या, अन्यां गच्छन् प्रत्यवेयात्' इति। तथा क्षुधा मांसभक्षणे प्रवृत्तिः, शक्यं च यत्किञ्चिन्मांसं भक्षयता क्षुदुपहन्तुम्, तत्र नियमः—'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' (वा० रा० कि०१७.३९) पञ्चैव गोधादयो भक्ष्याः, अन्यत्र प्रत्यवायः' इति; तद्वदिहापि साधुभिरेव भाषेत, अन्यैर्भाषमाणः प्रत्यवेयात्, इति नियमार्थ इति। तथा च **ब्राह्मणम्**—'तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः, तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' (म० भा०) इति। अत्र 'हेलयो हेलयः' इति वाक्यद्विर्वचनमपशब्दः। 'हैहेप्रयोगे हैहयोः' इति प्राप्तस्य प्लुतस्याकरणमित्यन्ये। अरिशब्दे रेफस्य लत्वमित्यपरे। तथा—

'दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥' (म० भा०) (पा० शि० ५२)

इत्यपशब्दप्रयोगे प्रत्यवाय उदाहृतः। 'मन्त्रो हीनः' इति प्रसिद्धः पाठः। स्वरेण स्वरतः आद्यादित्वात् तसिः। **मिथ्याप्रयुक्तः**=यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तः शब्दस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात् प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो वाग्वज्रः। यथेत्युदाहरणे। इन्द्रशत्रुः=इन्द्रशत्रुशब्दः, स हि स्वरकृतादपराधाद् यजमानं हिंसितवान्। इन्द्रमभिचरता हतपुत्रेण त्वष्ट्रा 'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' (तै० सं० २.४.१२.१) इति मन्त्रः प्रयुक्तः, तत्रेन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीसमासार्थे विवक्षितेऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तः प्रयुक्तः। तत्र बहुव्रीह्यर्थोपसंहारादिन्द्र एवास्य शत्रुरभवत्।

कः पुनर्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदः, यावता यस्येन्द्रः शत्रुः इन्द्रस्याप्यसौ शत्रुरेव, सपत्नपर्यायः शत्रुशब्दः? नैष दोषः, क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्दः, शातयिता=शत्रुरिति। तत्रेन्द्रस्य शातयिता भूत्वा वर्धस्वेति षष्ठीसमासेऽर्थः। बहुव्रीहौ त्विन्द्रशातयितृक इति। ततश्च स्पष्ट एवार्थभेदः। कथं पुनरत्राद्युदात्तत्वस्य वान्तोदात्तत्वस्य वा प्रसङ्गः, यावता यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्या भवितव्यम्? अयमप्यदोषः; तत्र हि जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयते, स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति। यदि वा एकश्रुत्यभावादेवात्र प्रत्यवायः। तथा 'यस्तु प्रयुङ्क्ते' इति श्लोकेन दुष्यति चापशब्दैरिति दोषो दर्शितः; तस्मादपशब्दप्रयोगेऽधर्म इति तदेतद्यज्ञकर्मणि सर्वेषामभिमतम्। तथा च प्रायश्चित्तविधिरपि तत्र भवति 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्' इति। प्रायश्चित्ते भवा प्रायश्चित्तीया। यज्ञकर्मणोऽन्यत्र न प्रत्यवाय इति केचित्। अन्ये तु तत्रापि कियन्तं प्रत्यवायमिच्छन्ति। तथा च 'नानृतं वदेद्' (तै० सं० २.५.५.६) इति निषेधः। द्विविधं ह्यनृतम्—१. शब्दानृतम्, २. अर्थानृतं च। तथा हि-शब्दस्य अर्थस्य वाऽन्यथा प्रतिपत्तिहेतुरुच्चारणमनृतम्, तदत्र प्रतिषिध्यते। यथाऽर्थानृतं वदतः प्रत्यवायः, एवं शब्दानृतमपीत्यलम्। इयता स्थितमेतत्-शब्दानुशासनमित्यन्वर्थसंज्ञोच्चारणेन व्याकरणप्रयोजनमन्वाख्यायत इति।

अथ किं सूत्रकारेण नेदमुक्तं प्रयोजनम्।
यथा तन्त्रान्तरेष्वादौ प्रयोजनमुदीर्यते?॥

उच्यते;

काणादे पाणिनीये वा कुत्र लोकः प्रवर्त्तते।
उक्तं प्रयोजनं यत्र यत्र वा नैतदीरितम्॥

न्यासः

व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति । अतस्तेनैव सूचितत्वात् प्रयोजनस्यानभिधानम् । येन हि शब्दा अनुशिष्यन्ते, तस्य तदुद्देशे प्रवृत्तिः । यस्य च यदुद्दिश्य प्रवृत्तिः, तत्तस्य प्रयोजनं भवति । तदेतदुक्तं भवति—शब्दानुशिष्टिरस्य प्रयोजनमिति । एतच्च साक्षात् प्रयोजनम्, पारम्पर्येण तु वेदरक्षणादीनि प्रयोजनानि भाष्यादवधार्याणि । सम्बन्धस्तु साध्यसाधनभावलक्षणः । शब्दानुशिष्टेः साध्यायाः; व्याकरणस्य साधनस्य च यः सम्बन्धः, स प्रयोजन एवान्तर्भूतः ।

पदमञ्जरी

तस्मात्—

यत्र प्रयोजनं व्यक्तं तत्र लोकः प्रवर्त्तते ।
न त्ववश्यमिदं वाच्यं ग्रन्थादाविति मन्महे ॥

किञ्च—प्रयोजनवचनस्य किं प्रयोजनम् ? तदर्थिनां तत्र प्रवृत्तिरिति चेत्, न; पुंवाच्यानां विप्रलम्भभूयिष्ठत्वात्तेभ्य उत्पन्नोऽपि प्रत्ययो द्रागेव लीयते, ततश्च सकलशास्त्रश्रवणोत्तरकालं तन्निश्चयो भवति, ततः किं न प्रयोजनश्रवणमात्रादेव प्रवृत्तिः, अयं सूत्रकारो गुडजिह्विकान्यायेन यत्किञ्चित्प्रयोजनमुक्त्वा अन्यस्मिन्नेव स्वाभिमते प्रवर्त्तयेदिति सम्भावयन्तो न प्रयोजनप्रतिपादनमाद्रियन्ते, तत्कथं प्रवर्त्तेरन् ? अथ सन्देहात्प्रवृत्तिः ? अस्त्वेवं शास्त्रे, प्रयोजनवाक्ये तु कथं प्रवृत्तिः ? न हि तस्य प्रयोजनमुक्तम् । अथ तस्याप्युच्येत ? तस्यापीत्यनवस्था स्यात् । अथ सूत्रकारः स्वयमेवोपसृत्य तत्र तत्र प्रवर्त्तयति, शास्त्रेऽप्येवमेवास्तु, किं प्रयोजनवचनेन ? भाष्यकारस्तु विवरणकारपदवीमवगाहमानः प्रयोजनप्रतिपादनमाश्रयते, वृत्तिकारोऽपि तदेव पठितवान् ।

तथा **वेदरक्षापि प्रयोजनं** व्याकरणस्य । ननु नियतानुपूर्वीकस्य शिष्याचारपरम्परया धार्यमाणशरीरस्य वेदस्य का नाम रक्षा व्याकरणेन ? सत्यम्; ये भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकाराः केवलं छन्दस्येव दृश्यन्ते, ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः संभाव्येरन्; वैयाकरणस्तु 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति ।

तथा **ऊहोऽपि प्रयोजनम्** । यत्राङ्गजातं पूर्णमुपदिष्टम्, सा प्रकृतिः—दर्शपूर्णमासादिः; यत्र न, सा विकृतिः—'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' (तै० सं० २.३.२.३) इत्यादिः । तत्र वैकृतस्य विधेरुपकारापेक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते । तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ यो जन्यतयोपकारः क्लृप्तः, यथा 'व्रीहीनवहन्ति' (आप० श्रौ० सू० १.१९.११) इत्यत्रावघातस्य वैतुष्यम्, तस्य विकृतावसम्भवेन निवृत्तिः, यथा कृष्णलेष्ववघातस्य । यथा चान्यदङ्गजातं प्राप्यते, एवं मन्त्रोऽपि । तस्य चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यं प्रकृतौ । तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तत्साकल्येनाभिधेयं विकृतौ नास्ति तस्य सर्वस्यैव निवृत्तिः, यथा कृष्णलेष्ववघातमन्त्रस्य । 'अव रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्' (आप० श्रौ० १.१९.११) इति । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति, तस्य तावन्मात्रं निवर्तते, यथा—'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' (तै० सं० १.१.४.२) इत्यत्र देवताभिधायि पदं सौर्यादिषु निवर्त्तते । न च विभक्तेरलुग्द्वारत्वादेकारस्यावस्थानप्रसङ्गः, अकारान्तव्यतिरिक्तेष्वेव **ह्येकारस्य** संप्रदानं वाच्यम्, तत्र तु यशब्दस्य वाच्यम्; ततश्चैकारान्तेऽग्निशब्दे निवर्त्तमाने एकारोऽपि निवर्तेत । ततः सौर्ये कर्मणि देवताभिधायि चतुर्थ्यन्तं यपदमूह्यं सूर्यायेति । तथा 'देवीरापः शुद्धा स्थ' इति अप्सु विनियुक्तो मन्त्रः, तस्याज्ये ऊहो देवाज्यं शुद्धमसीति । तथा पुरोडाशेऽवदानमन्त्रः—'मा भेर्मा संविक्था' (वाज० सं० १.२३) इति, तस्य धानासूहः—मा भैष्ट मा संविजिध्वमित्यादिः । न चैतदवैयाकरणानां सुकरम् ।

तथाऽसन्देहः । 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेत' इत्याम्नायते । तत्र सन्देहः—किं स्थूला पृषती स्थूलपृषती ? आहोस्वित् स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति ? तत्र वैयाकरणः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थं निश्चिनोति । तदेवम् —

केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां च । (म० भा०)

न्यासः

केषां शब्दानामिति । कथं पुनरनुशासने गुणीभूतानां शब्दानां किंशब्देन प्रत्यवमर्शो भवति ? नैष दोषः; प्रधाने ह्यन्तर्भूतस्याप्युपसर्जनस्य बुद्धया प्रविभज्य किंशब्देन प्रत्यवमर्शो दृष्टः, यथा—राजपुरुषोऽयम्, कस्य राज्ञ ? इति । कः पुनरत्र प्रष्टुरभिप्रायः ? एवं मन्यते—शब्दानुशासनमित्यत्र शब्दशब्दः सामान्यवचनः । न च सामान्यशब्दः प्रकरणादिरहितो विशेषे वर्त्तितुमुत्सहते, सन्ति च समुद्रघोषादयोऽपि बहवः शब्दाः, अतस्तेषामपि व्युत्पादनं प्राप्नोतीति ? इह तु व्याकरणं प्रस्तुतम्, तच्च वेदाङ्गम्, अङ्गञ्चोपकारकं भवति । एवञ्च तद् वेदस्योपकारकं भवति, यदि तेनैव वैदिकाः शब्दाः संस्क्रियन्ते, लौकिकाश्च तदुपकारिणः । वैदिकोपकारित्वं तु लौकिकानाम्; तैस्तदर्थस्याख्यानात् । तस्माच्छब्दानुशासनाधिकाराद् विशिष्टा एवात्र शब्दा व्युत्पादयितुमभीष्टाः, न तु समुद्रघोषादयोऽपि । तथाविधशब्दव्युत्पादने हि व्याकरणस्यावेदाङ्गतापि स्यादिति मन्यमान आह—

लौकिकानामित्यादि । लोके विदिता लौकिकाः; तत्र विदित इत्यनुवर्तमाने 'लोकसर्वलोकाट्ठञ्' इति ठञ् । अथ वा, लोके भवा लौकिकाः—अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं वैदिकाः । वैदिकानां लौकिकेभ्यः पृथगुपादानं

पदमञ्जरी

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥

किं बहुना,

इदमाद्यं पदस्थानं [1]मुक्तिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥ (वा० प० १.१६)
रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

केषां शब्दानामिति । कथं पुनरनुशासने गुणीभूतानां शब्दानां किंशब्देन परामर्शो युज्यते ? स्यादयं दोषः, यदि केषामित्येतावदुच्येत । तदा हि शब्दानामित्यनुषङ्ग आश्रयणीयः, तच्च गुणीभूतस्यानुपपन्नम् । इह तु शब्दानामिति स्वशब्देनोपादीयते, तत्तु प्रकृतगुणभूतशब्दपरमित्येतावत् । तच्च नानुपपन्नम्; बुद्धौ सन्निहितत्वात्, राजपुरुषोऽयम्, कस्य राज्ञ ? इतिवत् । पृच्छतश्चायमभिप्रायः—'शब्दानुशासनम्' इत्यत्र शब्दशब्दः सामान्यवचनः । सन्ति च समुद्रघोषादयः शब्दाः, येषु वर्णाभिव्यक्तिरपि नास्ति, सन्ति च गाव्यादयोऽपभ्रंशाः, सन्ति च गवादयोऽनादयः साधवः, तत्राविशेषात्सर्वेषामनुशासनं प्राप्नोतीति । इतरोऽपि शब्दानुशासनशब्दस्य व्याकरणे योगरूढत्वात् तस्य च वेदाङ्गत्वात् समुद्रघोष-गाव्यादिव्युत्पादनस्य च वेदानुपयोगित्वादाह—**लौकिकानां वैदिकानां चेति** । लोके विदिता लौकिकाः—'लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्' । यद्यपि गाव्यादयोऽपि लोके

भावबोधिनी

अनु०—किन शब्दों का [अनुशासन करना है] ? लौकिक और वैदिक [दोनों प्रकार के शब्दों] का ।

विमर्श—शब्दानुशासनम् इसमें 'शब्द' विशेषण है और 'अनुशासन' विशेष्य है । उत्तर पदार्थ प्रधान होता है अतः विशेष्यविषयक प्रश्न करना चाहिये था—कीदृशम् अनुशासनम् ? समाधान यह है कि 'राजपुरुषः' यह कहा जाने पर 'कस्य राज्ञः ?' यह प्रश्न जैसे विशेषण में होता है, वैसे ही यहाँ 'केषाम्' में समझना चाहिये ।

कुछ व्याकरणों में केवल लौकिक शब्दों का और कुछ में केवल वैदिक शब्दों का अनुशासन प्राप्त होता है, परन्तु इस पाणिनीय शब्दानुशासन में उभयविध शब्दों का अनुशासन है । लोके भवाः—लौकिकाः, वेदे भवाः—वैदिकाः । यद्यपि

१. वा० प० १.१६ सिद्धिसोपान इति तत्रत्यः पाठः ।

कथमनुशासनम् ? प्रकृत्यादिविभागकल्पनया[1] सामान्यविशेषवता लक्षणेन ॥[2] (म० भा०)

न्यासः

प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा —'ब्राह्मणा आयाताः, वसिष्ठोऽप्यायात' इति । अत्र ब्राह्मणत्वादेव वसिष्ठस्याप्यागमने सिद्धे प्राधान्यख्यापनार्थं तस्य पृथगुपादानम् । प्राधान्यख्यापनन्तु वैदिकानां यत्नेनापभ्रंशनिरासार्थम् । तेषां ह्यपभ्रंशे याज्ञे कर्मणि महान् प्रत्यवायो दृष्टः—'हेलयो हेलयः' इति । अथवा ये लोकयात्राहेतवो भाषाशब्दास्तैरेव लौकिकत्वं प्रसिद्धमिति वैदिकानां पृथगुपादानम् । तत्र लौकिका अनियतवर्णानुपूर्वीकाः—गौः, अश्वः, पुरुषः, हस्तीत्येवमादयः । वैदिकास्तु नियतानुपूर्वीकाः—'शन्नो देवीरभिष्टये' (वाज०) इत्येवमादयः ।

इह ह्यन्वाख्याने प्रतिपदपाठोऽभ्युपेयः । तस्यापि त्रयः प्रकाराः—शब्दापशब्दोभयोपदेशभेदेन । आनन्त्याच्च शब्दानां स सर्वथाप्यसम्भवः । एवं हि श्रूयते—'बृहस्पतिः किलेन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदविहितानां पारायणं प्रोवाच, न चान्तं जगाम' इति । तदीदृशे वक्तर्यध्येतर्यध्ययनकाले च नान्तगमनमभूद् यस्य, तस्य कुतोऽद्यत्वे भविष्यति स्वल्पायुषि प्रजायाम् ? न चान्योऽभ्युपायोऽस्तीति मन्यमान आह—**कथमित्यादि** । कथमनुशासनम् ? न केनचित् प्रकारेण शब्दानां व्याकरणमनुशासनमित्यर्थः । अथवा भावसाधनोऽत्रानुशासनशब्दः । अनुशिष्टिरनुशासनम् = संस्कारः, न कथञ्चिच्छब्दानां संस्कारः सम्भवतीति यावद् ।

पदमञ्जरी

विदिताः, तथापि ते न सर्वलोके विदिताः; प्रतिदेशं भिन्नत्वादपशब्दानाम् । लोकशब्दश्चायं सर्वस्मिल्लोके वर्त्तते, सङ्कोचकाभावात् । अतः सर्वलोकप्रसिद्धानां गवादीनामित्यर्थः । साधूनामिति यावत् । वेदे भवा वैदिकाः, अध्यात्मादित्वात् ठञ् । वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग् ग्रहणम्, यथा —'ब्राह्मणा आगताः, वसिष्ठोऽप्यागत' इति ।

नन्वन्वाख्याने प्रतिपदपाठोऽभ्युपायः, तत्रान्वाख्याने त्रयः प्रकाराः—शब्दापशब्दोभयोपदेशभेदेन । शब्देषु ह्युद्दिष्टेषु [उपदिष्टेषु] गम्यत एतत् अतोन्येऽपशब्दा इति, यथा —'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' (वा० रा० कि० १७.३९) इति । भक्ष्यनियमादन्येऽभक्ष्या इति गम्यते, तथाऽपशब्दोपदेशेऽप्यन्ये सुशब्दा इति गम्यते । यथा—'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः' इत्युक्ते 'आरण्यो भक्ष्यः' इति गम्यते । हेयोपादेयोपदेशेऽपि स्पष्टं प्रतिपत्तिर्भवति, यथा—'अपथमिदम्, एष पन्थाः' इति । आनन्त्याच्छब्दानां सर्वथाप्यसम्भव एव । एवं हि श्रूयते -'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपद-विहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, न चान्तं जगाम' (म० भा०) इति । बृहस्पतिः प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं च वर्षसहस्रमध्ययनकालः, न चान्तगमनमासीद् यस्य, तस्य कुतोऽद्यत्वे स्वल्पायुषि प्रजायाम् ? यस्सर्वथा चिरं जीवति, स वर्षशतं जीवति । न चान्योऽभ्युपायोऽस्तीति मन्यमान आह—**कथमिति** । कथं व्याकरणेन शब्दानुशासनम् ? कथं वा व्याकरणं शब्दानामनुशासनम् ? न कथंचिदित्यर्थः । येनाल्पेनैव यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्यन्ते, तदुपायान्तरं दर्शयति —**प्रकृत्यादिविभागकल्पनयेति** । तत्र प्रतिपन्नशब्दोपदेश

भावबोधिनी

वैदिक शब्द भी लोक के अन्तर्गत ही है, तथापि उनकी प्रधानता बताने के लिए अलग से प्रयोग किया गया है; जैसे 'सर्वे ब्राह्मणाः समागताः, वसिष्ठोऽपि समायातः ।' यहाँ वसिष्ठ की प्रधानता बताने के समान वैदिक शब्दों की प्रधानता बताने के लिए उनका उल्लेख है, क्योंकि उनमें लक्ष्यानुसार अनुशासन करना पड़ता है ।

अनु०—प्रश्न—किस प्रकार से अनुशासन किया जाय ? उत्तर—सामान्य = उत्सर्ग और विशेष = अपवाद वाले सूत्रों से प्रकृति-प्रत्यय आदि के विभाग की कल्पना के द्वारा [शब्दों का अनुशासन करना चाहिये ।]

विमर्श—आशय यह है कि शब्दों का अनुशासन तीन प्रकार से हो सकता है—(१) केवल शुद्ध शब्दों का, (२) केवल अशुद्ध शब्दों का, (३) दोनों प्रकार के शब्दों का। साथ ही अनन्त शब्द हैं, प्रत्येक का अनुशासन =अन्वाख्यान करना सम्भव नहीं

---

१ 'प्रकृतिप्रत्ययादिपरिकल्पनया'—इति वा पाठः । २. क्वचित् पुस्तके 'च' इति अधिकः पाठः । सोऽयुक्तः ।

न्यासः

येनाल्पेनैव प्रयत्नेन महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येत, तदुपायान्तरं दर्शयितुमाह—**प्रकृत्यादिविभागपरिकल्पनयेत्यादि**। प्रत्ययात् प्रथमं क्रियत इति प्रकृतिः, प्रकृतिरादिर्येषां ते प्रकृत्यादयः; आदिशब्दः प्रत्ययादीनां परिग्रहाय, तेषां विभागोऽसंकीर्णरूपता, तस्य कल्पना=परिकल्पिकया बुद्ध्या परिकल्पनम्; तया परिकल्पनया शब्दानामनुशासनं व्याकरणमनुशिष्टिर्वा। हेतावियं तृतीया। न हि तया विना व्याकरणमनुशासनं भवति, नापि तेन विनानुशिष्टिः शब्दानां शक्यते कर्तुम्। परिकल्पनयेत्यनेनैतत् प्रतिपादयति। कल्पनामात्रं [1]प्रकृत्यादिविभागः, परमार्थवस्तु प्रत्यस्तमित[1] प्रकृत्यादिविभागः समुदाय एव कस्यचिदर्थस्य वाचक इति।

सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति। करण एषा तृतीया। सामान्यञ्च विशेषश्च सामान्यविशेषौ तौ यस्मिन् लक्षणे स्तस्तत् सामान्यविशेषवल्लक्षणम्। तत्रोत्सर्गलक्षणं सामान्यवत्, यथा 'कर्मण्यण्' इति। तत्र हि 'धातोः' इत्येतत् 'कर्मणि' इत्येतच्च सामान्यम्। अपवादलक्षणं विशेषवत्, यथा—'आतोऽनुपसर्गे कः' इति। अत्रात इत्येतद् अनुपसर्ग इति च विशेषः। तत्र सामान्यवता लक्षणेन प्रकृत्यादिविभागपरिकल्पनया कुम्भकारः,

पदमञ्जरी

एव तावदाश्रितः; नियतत्वात्। अपशब्दा हि प्रतिदेशं प्रतिगृहं प्रतिपुरुषं प्रत्यवस्थं भिन्नाश्चानवस्थिताः, न ते लक्षणेनानुशास्तुं शक्यन्ते। उपेयस्य चार्थस्य साक्षात् प्रतिपत्तिर्युक्ता। प्रत्ययात् पूर्वं क्रियत इति प्रकृतिः। आदिशब्देन प्रत्ययविकारागमानां ग्रहणम्। तेषां विभागोऽसंकीर्णरूपता, तस्य कल्पना=अवयवकल्पिका बुद्धिः, तया हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणेन। व्याकरणं वा कल्पनाग्रहणेन। 'कल्पनामात्रं प्रकृत्यादिविभागो न पारमार्थिकः' इति वैयाकरणसिद्धान्तं दर्शयति। अत एव व्युत्पत्तेरनियमो दृश्यते –'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' वसतीति वास्तव्यः, तद्धितान्तो वा—वास्तुनि भवो वास्तव्य इति। तथा 'गिरौ डश्छन्दसि' गिरौ शेते गिरिशः, तद्धितो वा—गिरिरस्यास्तीति लोमादित्वाच्छः, गिरिश इति। नन्वेवं प्रतिशब्दं प्रकृतिप्रत्ययविभाग उच्यमाने गुरुतरमापद्यते; तद्यथा –पचति इत्यत्र शब्दे पचिप्रकृतिः, तिप्प्रत्ययः, शब्विकरण इत्यादि, तत्कोऽयममभ्युपायो दर्शितः? अत आह—**सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति**। करणे एषा तृतीया, कल्पनायां च करणता। वृत्तौ 'च' शब्दो न पठितव्यः, एकस्मिन् हि साध्ये हेतुद्वयसमावेशे समुच्चयो भवति। इह तु कल्पनायां लक्षणं करणम्, कल्पना त्वनुशासने हेतुः। तदयमर्थः—सामान्यविशेषवता लक्षणेन करणभूतेन या प्रकृत्यादिविभागकल्पना तया, हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणम्, व्याकरणेन वा शब्दानामनुशिष्टिरिति। तत्रोत्सर्गलक्षणं सामान्यवत्; तद्यथा—'कर्मण्यण्' इति। तत्र धातोरित्येतत्कर्मणीत्येतच्च सामान्यम्। अनेन च कुम्भकारो नगरकार इत्यादिकं महान्तं शब्दौघं प्रतिपद्यते। विशेषलक्षणं विशेषवत्; तद्यथा—'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यत्रात

भावबोधिनी

है। अतः प्रतिपद-पाठ के द्वारा अनुशासन करना असम्भव है। अतः पाणिनि ने सूत्रों के प्रणयन में सामान्य=उत्सर्ग और विशेष=अपवाद दो प्रकार के सूत्र बनाये हैं। जैसे—'कर्मणि अण्' [पा० सू० ३।२।१] कर्ममात्र उपपद रहने पर धातुमात्र से अण् प्रत्यय होना चाहिये। जैसे 'कुम्भं करोति—कुम्भकारः' आदि में कुम्भम् उपपद √कृ धातु से अण् होकर उक्त शब्दरूप निष्पन्न होता है। इस सामान्य नियम का अपवाद नियम है—'आतोऽनुपसर्गे कः' [पा० सू० ३।२।३] उपसर्गरहित आकारान्त धातु से, कर्म उपपद रहने पर 'क' प्रत्यय होता है। जैसे—गोदः—गां ददाति। यहाँ गाम् उपपद √दा धातु से 'क' प्रत्यय होने पर 'आ' लोप आदि करने के बाद 'गोदः' यह रूप निष्पन्न होता है। इसी प्रकार सर्वत्र शब्दरूपों की सिद्धि में कुछ में सामान्य सूत्रों से प्रत्ययादि होते हैं और कुछ में अपवाद सूत्रों से। इस प्रकार अनन्त शब्दरूप सिद्ध हो जाते हैं।

---

१. 'प्रकृत्यादिविभागपरमार्थवस्तुप्रत्यस्तमिते' इति वा पाठः।

प्रत्याहारप्रकरणम्

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ॥ (म०भा०)

न्यासः

काण्डलावः, शरलावः—इत्येवमादिकं महान्तं शब्दौघं प्रतिपद्यते । विशेषवता तु पार्ष्णित्रः, गोदः, कम्बलद इत्येवमादिकम् । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् ।

अथेत्यादि । एवं मन्यते—शब्दानुशासनमधिकृतम्, तत्र येन शब्दा अनुशिष्यन्ते तस्यैवोपदेशो युक्तः, न चैषामुपदेशेन कस्यचिच्छब्दस्य संस्कारः क्रियते; ततश्चाप्रस्तुताभिधानमिति प्रश्नस्याभिप्रायः । **वर्णानामिति** । वर्णा अकारादयः, तेषामाद्युच्चारणमुपदेशः । **प्रत्याहारार्थ इति** । प्रत्याहारः 'अइउण्' इत्येवमादिको विशिष्टानुपूर्वीको विशिष्टानुबन्धकश्चाक्षरसमाम्नायः, प्रत्याह्रियन्ते=संक्षिप्यन्ते वर्णा अस्मिन्निति कृत्वा । स यथा स्यादित्येवमर्थो वर्णानामुपदेशः । स्यादेतत् ! तस्यापि प्रकृतानुपयोगित्वात् तदवस्थ एवैष दोष इत्यत आह—**प्रत्याहारो लाघवेनेत्यादि** । लघोर्भावो लाघवम्, तत् पुनरल्पप्रयासः । अल्पप्रयाससाध्यं हि वस्त्वल्पप्रयत्नयोगाल्लघूच्यते । तेन लाघवेन शास्त्रस्य 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्येवमादेः प्रवृत्त्यर्थोऽभिनिर्वृत्त्यर्थ इत्यर्थः । सति हि प्रत्याहारे 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्येतत् प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तौ

पदमञ्जरी

इति, अनुपसर्गे इति च विशेषः । अनेन गोदः कम्बलद इत्यादिकं महान्तं शब्दौघं प्रतिपद्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । क्वचित्पठ्यते—'लाघवं भवति' इति, अपाठ एव ज्यायान् ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इति । न तावदविकृतवर्णस्वरूपज्ञापनार्थः[1]; तस्य कलाध्मातादिदोषरहितस्य लोकत एव सिद्धत्वात्, अन्यथा दीर्घप्लुतादेरप्युपदेशः कर्तव्यस्स्यात् । न च ग्रहणकशास्त्रेण तेषां सिद्धिः; तस्य स्वरूपस्योच्चारणैकसमधिगम्यत्वात् । अथ तेषां लोकतो गर्गादिबिदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थत्वाद्वा परिज्ञानम्, ह्रस्वादिष्वप्येवमेवास्तु । न च 'वृद्धिरादैच्' इत्यादिवत्संज्ञापरिभाषादिरूपता, येन पारम्पर्येणापि तावदुपयुज्येत, तस्मान्नार्थं उपदेशेनेति प्रश्नः । **प्रत्याहारार्थ इति** । प्रत्याह्रियन्ते=संक्षिप्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति प्रत्याहारः—विशिष्टानुपूर्वीको विशिष्टानुबन्धयुक्तश्चाक्षरसमाम्नायः, स यथा स्यादित्येवमर्थ इत्यर्थः । संक्षेपो = राशीकरणम् । प्रत्याहारो वा किमर्थ इत्याह—**प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति** । सति हि प्रत्याहारे 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्येतत्प्रवर्तते, तत्प्रवृत्तौ चाकारादीनां वर्णानामणित्यादिकास्संज्ञाः संपद्यन्ते, ताभिश्च व्यवहारे लाघवं भवति । असति तु प्रत्याहारे सन्निवेशविशेषापेक्षयोराद्यन्तयोरभावाद् 'आदिरन्त्येन' इत्यस्याप्रवृत्तावणादि·

भावबोधिनी

अनु०—प्रश्न—[अ इ उ ण् आदि के माध्यम से] वर्णों का उपदेश किसलिए किया जा रहा है ? उत्तर—प्रत्याहारों [की सिद्धि] के लिये । प्रत्याहार लाघव = अल्पप्रयास से शास्त्र = सूत्रों की प्रवृत्ति के लिए होता है ।

विमर्श—अ इ उ ण्—आदि के द्वारा किसी के साधुत्व का ज्ञान नहीं होता है और व्याकरणाध्ययन से पहले लोक-व्यवहार से ही इन वर्णों का ज्ञान कर लिया जाता है । अतः इन वर्णों का पुनः उपदेश=उच्चारण करने का प्रयोजन क्या है ? इस प्रश्न के उत्तर में कहा जाता है कि प्रत्याहार के लिए इनका उपदेश किया गया है । प्रत्याह्रियन्ते = संक्षिप्यन्ते अस्मिन् वर्णाः—अर्थात् विशिष्ट अनुबन्ध के साथ विशिष्ट वर्णसमुदाय का ज्ञान जिससे होता है, उसे प्रत्याहार कहते हैं; जैसे—अण् अच् आदि और इन प्रत्याहारों का प्रयोजन है लाघव = लघुरूप से व्याकरण शास्त्र की प्रवृत्ति कराना । इन प्रत्याहारों के द्वारा ही 'इको यण् अचि' [पा० सू० ६।१।७७] आदि छोटे-छोटे सूत्रों से कार्य होता है अन्यथा सभी वर्णों का उच्चारण करके स्थानी का ज्ञान और आदेशों का ज्ञान तथा परनिमित्तों का ज्ञान कराने में गौरव अपरिहार्य होता । अतः इन वर्णों का एक विशिष्ट क्रम से उपदेश करना आवश्यक है ।

१. '०दविप्लुत०' इति वा पाठः ।

अ इ उ ण् ॥ मा० सू० १ ॥

'अ इ उ' इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन

न्यासः

चाकारादीनामणित्येवमादिकाः संज्ञाः सिध्यन्ति । ततश्च यत्राकारादीनां ग्रहणमिष्टं तत्राणित्येवमादिकयैव संज्ञया बह्वोऽपि ते निर्दिश्यन्त इति लाघवेन शास्त्रस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तस्मिंश्चासति 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्येवमादेः शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्, आद्यन्तयोरभावात् । न ह्यसति सन्निवेशविशेषे तावुपपद्येते, असत्याद्य, तत्प्रवृत्तौ पूर्वोक्ताः संज्ञा न स्युः । ततश्च यत्र यत्र सूत्रेऽकारादीनां यावतां ग्रहणमिष्टम्, तत्र ते तावन्तः स्वरूपेणैव निर्दिश्येरन्निति लाघवेन शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदेवं प्रकृतस्यैवाल्पप्रयासेन निष्पादनार्थत्वान्न भवति पूर्वदोषावसरः ।

अ इ उ ण् ॥ अथ कस्मादिहाद्गुणादिकमच्कार्यं न भवति ? 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावात् । प्रगृह्यत्वं तु तेषाम् 'निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यसंज्ञाविधानात् । निपातत्वन्तु चादिषु पाठात् । अत एव निपातत्वादर्थवत्त्वेऽनर्थवत्त्वे चोत्पन्नाया विभक्तेः श्रवणं न भवति । इहानर्थवत्त्वे विभक्त्युत्पत्तिरनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञोपसंख्यानाद् वेदितव्या । **अनेन क्रमेणेति ।** अनयाऽऽनुपूर्व्या । किं पुनः कारणमयमेव क्रम आश्रीयते, न क्रमान्तरम् ? तदुच्यते; इहाण्ग्रहणेन त्रयाणामप्येषामकारादीनां ग्रहणमिष्यते, इण्ग्रहण त्वकारस्य ग्रहणं नेष्यते, उण्ग्रहणे (उग्ग्रहणे) पुनरकारेकारयोर्द्वयोरपि । एतच्च क्रमान्तराश्रयणे न सम्पद्यत इत्येष्वेवं क्रम आश्रीयते ।

पदमञ्जरी

संज्ञाऽभावादकारादीनां यावतां कार्यमिष्यते, तावन्तः स्वरूपेणैव ग्राह्याः स्युः; ततश्च गौरवप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा—प्रत्याह्रियन्ते = संक्षिप्यन्त इति संक्षेपः = संकोचः प्रत्याहारोऽणादिसंज्ञा । सति हि वर्णोपदेशे पूर्वोक्ताक्षरसमाम्नायस्तावत्संपद्यते । तेनाणादयः संज्ञाः, ततो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

अ इ उ ण् ॥ कोऽस्य सूत्रस्यार्थः ? किमभिधेयं पृच्छ्यते ? किं वा प्रयोजनम् ? तत्राभिधेयं नास्त्येव, अभिधेयशून्यस्यापि प्रयोग उपपद्यते, प्रयोजनार्थो हि शब्दानां प्रयोगः । विद्यते चात्र प्रयोजनम्, अणादिसंज्ञानिष्पत्तिः । अथेह कस्मादाद्गुणादिकमच्कार्यं न भवति ? उच्यते; अत्र च सत्यस्मिन् सन्निवेशे 'हलन्त्यम्' इत्यस्मिन् प्रवृत्ते आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञा निर्वर्त्यते, अतोऽस्मात्सन्निवेशात् प्रागकारादीनामच्त्वाभावात् तत्कार्याभावः । अथ वा चादिषु पाठान्निपातत्वम्, निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा, प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः । किं निपातव्यक्तिरेकैवात्र निर्दिश्यते, ननु सर्वा एव व्यक्तयो निर्देष्टुमिष्टाः ? सत्यम्; तथापि सर्वासां युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वादेकैव निर्देश्या, सा च निपातव्यक्तिरेकैव युक्ता, तन्निर्देशे संहिताकार्याभावादिष्टस्य रूपस्य स्फुटमवगमात् ।

अनेन क्रमेणेति । अनेन क्रमस्य विवक्षितत्वं दर्शयति । एवं ह्यण्ग्रहणेष्वकारादीनां त्रयाणां ग्रहणम्, इण्ग्रहणेष्वकारस्याग्रहणम्, उग्ग्रहणेष्वकारेकारयोर्द्वयोरप्यग्रहणमुपपद्यत इति भावः । **वर्णानिति ।** यद्यमी वर्णाः, कारप्रत्ययः कस्मान्न भवति ? उच्यते; 'वर्णात्कारः' इत्यस्य नायमर्थो वर्णादुच्चार्यमाणात्कारः प्रत्ययो भवतीति । एवं हि विज्ञायमाने ककार इत्यादावुच्चार्यमाणस्याज्झलसमुदायस्यावर्णत्वात् कारप्रत्ययो न स्यात्,

भावबोधिनी

अनु०—अ, इ, उ—इस क्रम से वर्णों का उपदेश = उच्चारण करके अन्त में णकार को इत् [इत्संज्ञक] किया जाता है प्रत्याहार के लिए । उस ण् का ग्रहण 'उरण् रपरः' [पा. सू. १।१।५१] आदि में एकअकार के साथ होता है अर्थात् अण् एक प्रत्याहार समझा जाता है ।

विमर्श—ये माहेश्वर सूत्र भी संस्कृत शब्द हैं । इनमें भी 'आद्गुणः' [पा. सू. ६।१।५७] आदि सन्धि-विधायक सूत्र प्रवृत्त होने चाहिये ? समाधान यह है कि इन चौदह सूत्रों में एक अच् रूपी निपात मानकर 'निपात एकाजनाङ्' [पा.सू. १।१।१४]

'उरण् रपरः' (१. १. ५१) इत्यकारेण ।

न्यासः

'वर्णात् कारः' इति कारप्रत्ययस्योपसंख्यानादिह च तदकरणान्नैते वर्णाः, अपि तु तच्छायानुकारिणोऽन्य एव सन्ध्यक्षरादिवर्णैकदेशा इति कस्यचिदाशङ्का स्यात्; अतस्तन्निराकरणायाह -- **वर्णानिति । कारप्रत्ययस्तु** रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इत्यत्रोपसंख्यायते । तेन बहुलवचनात् सत्यपि वर्णत्वे न भवतीति भावः । णकारस्य पूर्वोत्तरवर्णान्तःपातित्वात् मध्यभावः, नान्त्यत्वम्; अत इत्संज्ञया न भवितव्यम् ? अथापि कथञ्चिदन्त्यत्वं स्यात् ? एवमपि वक्ष्यमाणेन न्यायेनाप्रधानत्वाद् यथा तत्राच्कार्यमस्य न भवति तथेत्संज्ञापि न भवेदिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्, तं प्रत्यन्त इत्युक्तम्, इतमिति च । यद्यपि पूर्वोत्तरवर्णापेक्षयास्य मध्यमभाव, तथापि पूर्ववर्णापेक्षयान्त्यत्वमस्त्येव । सति च तस्मिन्नप्रधानस्यापीत्संज्ञया भवितव्यम्; उपदेशसामर्थ्यात् । अन्यथा हि तदुपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यनेनाणित्येवमादिकाः संज्ञा यथा स्युरित्येवमर्थो णकारादीनामनुबन्धानामुपदेशः । स च तदर्थोऽसत्यामित्संज्ञायां न स्यादित्यभिप्रायः । **तस्येत्यादि । एकेनेति** सहार्थयोगे तृतीया, **तस्येति** कर्मणि षष्ठी । तस्य णकारस्य प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायनार्थमेकेनैवाकारेण सहोपादानं भवति । स ह्यकारादीनां वर्णानामकारसहित एव संज्ञा, न केवलः, नापि वर्णान्तरसहितः । तस्मात् प्रत्यायनार्थं तेनैव सहोपादीयते; न केवलः, नापि वर्णान्तरसहितः ।

अन्ये त्वाहुः—तस्येति कर्त्तरि षष्ठी; एकेनेति च सहयोगे तृतीया । तेनायमर्थः—आदिवर्णसहितो णकारोऽन्येषां मध्यपातिनां वर्णानां ग्राहको भवत्यादिवर्णस्य चेति ।

अपरे आहुः—अनेकार्थत्वाद्धातूनां गृह्णातिरत्रोच्चारणे वर्त्तते 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इति यथा । तेनायमर्थः—तस्यैकेन सहोच्चारणं भवतीति । अथ 'इणः षीध्वम्' इत्यत्रेकारेणास्य ग्रहणं न भवतीति

पदमञ्जरी

किं तर्हि ? 'निर्देश' इत्यनुवृत्तेः यस्योच्चार्यमाणस्य प्रयोगस्थो वर्णो निर्देश्यः = प्रतिपाद्यः, तस्माद्वर्णाद्वर्णस्य प्रतिपादकात्कारप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र चानुपूर्वीसंपादन एव तात्पर्यम्, न तु 'कविपुत्रः' इत्यादिषु दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादन इति कारप्रत्ययाभावः । **अन्त इति ।** यद्यपि णकारस्य पूर्वोत्तरवर्णापेक्षया मध्यभावस्तथापि पूर्वापेक्षमन्त्यत्वमस्त्येव, 'हलन्त्यम्' इत्यत्र ह्यन्त्यत्वमाश्रितम्, न मध्यत्वं प्रतिषिद्धम्; तच्चान्त्यत्वमस्त्येव, मध्यत्वं तु सदप्यनाश्रितत्वादकिञ्चित्करमिति भावः । नन्वेवमप्यप्रधानत्वाद् यथाच्कार्यं न भवति तथेत्संज्ञापि न स्यादित्याशङ्क्याह—**इतमिति ।** अप्राधान्यमगादिसंज्ञास्वनन्तर्भावात् स्यात्, स च 'सहेता' इति वचनादित्संज्ञापूर्वक इति भावः । **तस्येत्यादि ।** तस्येति कर्मणि षष्ठी, ग्रहणमुपादानम् । तच्च शब्दविषयं सदुच्चारणं सपद्यते । उच्चारणवचन एव वा ग्रहिः, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इति यथा । **एकेनेति ।** सहार्थयोगे तृतोया । तस्य णकारस्यैकेनादिनाऽकारेण सह प्रदेशेषु संज्ञात्वेनोच्चारणं भवति, न केवलस्य, आदिरन्त्येनेतिवचनान्नापि वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । अथ वा तस्येति कर्त्तरि षष्ठी । ग्रहणमुपादानमेव । स णकार एकेनैवादिना सहितो ग्राहको भवति, न त्वनेकेन, नापि वर्णान्तरेण, न च केवल इत्यर्थः । **'उरण् रपरः' इत्यकारेणेति ।** अत्राकारेणेत्येतावद्विवक्षितम्, 'उरण् रपरः'

भावबोधिनी

इस सूत्र से प्रगृह्य संज्ञा हो जाने पर 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' [पा. सू. ६।१।१२५] सूत्र से प्रकृतिभाव हो जाता है । अतः सन्धि नहीं होती है । इसके अतिरिक्त, इनका अविकृत रूप और प्रदर्शित क्रम ही अभीष्ट है । अतः इनका यही रूप शुद्ध है । दूसरा समाधान यह है कि पाणिनीय प्रक्रिया में इनका पहले उपदेश है, बाद में इत्संज्ञा होती है, फिर प्रत्याहार बनता है तभी सूत्र सम्भव होते हैं । अतः इन वर्णों के उपदेशकाल में सूत्रों के अनिष्पन्न होने से इनमें सूत्रकार्य नहीं होते हैं ।

ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम्। दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम्। तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते।

न्यासः

कुतोऽवसितम्? 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोः' इतीकारोकारयोः संसृज्य निर्देशात्। यदीकारेणास्य ग्रहणं स्यात् ततो लाघवार्थम् 'इण्' इत्येव निर्दिशेत्। 'य्वोः' इति संसृज्य निर्देशेऽर्धचतस्रो मात्रा भवन्ति, इणिति निर्देशे तिस्रः; तत्र लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद् गरीयांसं प्रयत्नमारभते, ततो ज्ञायते नास्य णकारस्येकारेण ग्रहणं भवतीति। इह तर्हि 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इत्युकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति? उकारादन्यस्य ग्राह्यस्याभावात्, तस्य च स्वरूपेणैव निर्देशात्।

ह्रस्वमवर्णमित्यादि। प्रयुज्यत इति प्रयोगः = धात्वादिः। **ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम्**। संवृतगुणयोगात् संवृतम्। यथा शुक्लगुणयोगात् शुक्लः पट इति। **दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वमिति**। विवृतगुणयोगित्वमित्यर्थः। तथा चाहुः **शिक्षाकाराः**—'विवृतकरणाः स्वराः, तेभ्य ए ओ विवृततरौ, ताभ्यामपि ऐ औ, एताभ्यामप्याकार, संवृतोऽकारः' इति। **तेषामित्यादि**। तेषां ह्रस्वादीनाम् 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' इति सवर्णसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमिह शास्त्रे ह्रस्वोऽकारो विवृतगुणोऽभ्युपगम्यते। अन्यथा हि भिन्नत्वात् प्रयत्नस्यासति सावर्ण्ये दण्डाढकमित्यादौ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घत्वं न स्यात्। ननु च सत्यपि विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव ह्रस्वप्लुतयोरकः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति, तस्मिन् कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वात्। नैष दोषः; 'सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु' इति स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वात्, इतरथा हि 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यात्। अत्र च यद्यपि 'विवृतः प्रतिज्ञायते' इत्युक्तम्, तथापि तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमिति वचनाद् विवृततर इति गम्यते। न हि विवृतस्य विवृततरेण सावर्ण्यमुपपद्यते; प्रयत्नभेदात्, विवृतत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्वा। अविवृततरस्यापि विवृततरेण सावर्ण्यं भविष्यति। यदि 'इह' इत्येतावदेवोच्येत, तदा प्रत्यासत्तेः प्रकृतत्वाच्चाक्षरसमाम्नायिक एव विवृतः प्रतिज्ञायत इति विज्ञायेत, न धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थः; ततः

पदमञ्जरी

इत्युपलक्षणम्, 'उरण् रपरः' इत्यादावकारेणेत्यर्थः। अत एवाकारेणेत्युक्तम्। 'उरण् रपरः' इत्यस्य तु विवक्षितत्वे तन्न वक्तव्यम्। अथ 'इणः षीध्वम्' इत्यादाविकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति? 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इत्यत्रेकारोकारयोर्द्वयोः स्वरूपेण निर्देशाद्। अन्यथा हि 'इणः' इति ब्रूयात्। न च पूर्वेण परेण वेति सन्देहः; पूर्वेणेति व्याख्यानात्। 'य्वोः' इत्यपि हि निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणम्, उत दीर्घयोः, अथ यकारवकारयोरिति सन्देहाद् व्याख्यानत एव निर्णयः। **ह्रस्वमवर्णमित्यादि**। प्रयुज्यत इति प्रयोगो धात्वादिः, तत्र ह्रस्वमवर्णं संवृतम्। संवृतादयः शब्दा उभयवचना द्रव्यमाहुर्गुणं च, यथा शुक्लादयः। संवृतगुणयुक्तमित्यर्थः। **विवृतत्वमिति**। गुणवचनात्त्वप्रत्ययः। विवृतगुणत्वमित्यर्थः। तथा च शिक्षा—'विवृतकरणास्स्वराः, तेभ्य ए ओ विवृततरौ, ताभ्यामै औ, ताभ्यामप्याकारः, संवृतोऽकारः' इति। **तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमिति**। अन्यथा भिन्नत्वात् प्रयत्नस्यासति सावर्ण्ये दण्डाढकमित्यादौ दीर्घप्लुतयोः परतः 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घत्वं न स्यात्। ननु च सत्यपि विवृतत्वे नैव प्लुतस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति, तस्मिन्कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वात्? स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनाददोषः। **विवृत इति**। विवृततर इत्यर्थः। न हि विवृततरेण सावर्ण्यमुपपद्यते, प्रयत्नभेदात्। विवृतोऽपि हि प्रतिज्ञायमानो

भावबोधिनी

अनु०—ह्रस्व अकार प्रयोग (= धात्वादि) में संवृत-गुणयुक्त होता है। किन्तु दीर्घ एवं प्लुत अकारों में विवृत गुण होता है। इन [ह्रस्व-दीर्घ और प्लुत] की सवर्णता प्रसिद्ध करने के लिये इस व्याकरण शास्त्र में 'अकार' की

न्यासः

प्रयत्नभेदादसति सावर्ण्ये आक्षरसमाम्नायिकेन तस्याग्रहणादच्त्वं न स्यात्। तस्मिंश्चासति शाम्यतीत्यत्रा-च्परिभाषानुपस्थानात् स्थानिनोऽकारस्याच्त्वाभावात् 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घत्वं न स्यात्। दृषद् इत्यत्र प्रातिपादिकस्यान्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं न स्यात्; तस्याज्धर्मत्वात्। नायक इत्यत्र प्रत्ययस्याकारस्यानच्त्वात् तत्रायादेशो न स्यात्। अवनमतीत्यत्र 'निपाता आद्युदात्ताः' उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वं न स्यात्। किञ्च अनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेणासति सावर्ण्ये दीर्घस्य ग्रहणं न स्यात्। तत्र को दोषः? 'अस्य च्वौ' इतीहैव स्यादीत्वम्—शुक्लीभवतीति, मालीभवतीत्यत्र तु न स्यात्। 'यस्येति च' इतीहैव स्यादकारलोपः—दाक्षिः, प्लाक्षिरिति; बालाकिरित्यत्र तु न स्यात्। तस्माद्यावत् किञ्चिदवर्णमात्रमिह शास्त्रे तस्य सर्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञायत इति प्रदर्शनार्थं शास्त्रग्रहणं कृतम्। ननु च सत्यपि सावर्ण्ये नैवानुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेण सवर्णानां ग्रहणं सिध्यति अनण्त्वात्। न ह्यनुवृत्तिनिर्देशे येऽकारादयस्तेऽणः, किं तर्हि? ये अक्षरसमाम्नाये। जातिपक्षाश्रयाददोष इति चेत्? न; जातिपक्षे ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानात्, नैष दोषः। इह हि व्यक्तिषु द्वयमस्ति—सादृश्यम्, भेदश्च। तत्र कदाचित् किञ्चित्प्राधान्येन विवक्ष्यते, यदा सादृश्यं विवक्ष्यते तदा तस्य भागस्य सदृशस्य सर्वासु व्यक्तिषु समानत्वाद् अशेषव्यक्त्याक्षेपो भवति; भेदस्यापरामृष्टत्वात्। सोऽयं प्रत्याहारे सदृशभागः प्रधान उपदेश इति सर्वासामवर्णव्यक्तीनामनुवृत्तिनिर्देश-

पदमञ्जरी

यद्याक्षरसमाम्नायिक एव प्रतिज्ञायेत, ततो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्याकारस्य संवृतत्वा-दच्त्वं न स्यात्। ततश्च 'शमामष्टानां दीर्घः' अकारस्य न स्यात्, अन्त्यस्यैव तु स्यात्। 'दृषद्' इत्यन्तोदात्तो न स्यात्। नायक इति प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादायादेशो न स्यात्। प्रपचतीति प्रशब्दाकारस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तो न स्यात्। 'अस्य च्वौ' इत्यादावुपात्तस्य संवृतत्वादनण्त्वादसति ग्राहकत्वेऽकारस्यैव ग्रहणाच्छुक्ली-भवतीत्यादावेव स्यात्, मालीभवतीत्यादौ तु न स्यात्। अथाक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्वप्रतिज्ञाने किं प्रयोजनम्, न ह्ययं क्वचिदपि पुनः प्रयुज्यते? उच्यते; यत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादौ प्रत्याहारग्रहणं तत्रादि-रन्त्येनेति वचनादनयोरेवाकारककारयोरनुकरणमिति, तेन प्रत्याहारगतेनाकारेण विवृतेन प्रयोगस्थयोर्दीर्घप्लुतयोः सावर्ण्यग्रहणे सति खट्वाढकमित्यादौ दीर्घत्वादि कार्यं यथा स्यात्। असति हि विवृतत्वे 'अस्य च्वौ' इत्यादि-वत्प्रत्याहारेऽपि संवृतस्य प्रयोगस्थस्य ह्रस्वस्यैव हि कार्यं स्यात्। सति तु विवृतत्वे दीर्घप्लुतयोरपीत्यस्त्ये-वाक्षरसमाम्नायिकमात्रस्यापि विवृतत्वप्रतिज्ञाने फलम्। अतः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गादेव यो नाम कश्चिदकारः, स सर्वो विवृतः प्रतिज्ञायते। तदाह—**इह शास्त्र इति**। इहेत्येतावत्युक्ते सति सन्निधानादक्षरसमाम्नाय इत्यर्थस्स्यादिति शास्त्रग्रहणम्। ननु च 'अस्य च्वौ' इत्यादौ सत्यपि विवृतत्वे नैव सवर्णानां ग्रहणं सिद्ध्यति; अनण्त्वात्। प्रत्युच्चारणं ह्यन्ये चान्ये चाकारादयः; तदिह सर्वेषां विवृतत्वेऽपि सावर्ण्यमात्रं सिद्ध्यति, न त्वण्त्वमपि। येऽक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः, त एवाण्; 'आदिरन्त्येन' इति वचनात्। ततश्च 'अकः सवर्णे' इत्यादौ प्रत्याहार एव सवर्णग्रहणं स्यात्, न 'अस्य च्वौ' इत्यादौ। एतच्चोद्यमिकारादिष्वपि समानम्। तेऽपि 'इको यणचि' इत्यादावेव ग्राहकास्स्युः, न 'यस्येति च' इत्यादौ। ननु प्रत्यभिज्ञानादुच्चारणस्य चाभिव्यञ्जक-त्वात्सर्वेषूच्चारणेषु एक एवाकारः, तत्कस्यानण्त्वमाशङ्क्यते। यद्येवम्, अनुबन्धकार्याणि संकीर्येरन्—'कर्मण्यण्', 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादिषु पुनःपुनरेक एवाकार उच्चार्यते, स च नानानुबन्धयुक्त इति सर्वत्र सर्वानुबन्धकार्यप्रसङ्गः, 'अ सांप्रतिके' इत्यस्य चानुबन्धकार्यप्रसङ्गः? लोकवद्व्यवस्था भविष्यति; यद्यथा—लोके इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भव, इह तूष्णीको भवेत्येकस्यापि धर्मिणो देशभेदेन धर्मभेद उक्ते, यो यत्र धर्म उक्तः स तत्रैव व्यवतिष्ठते, न पुनर्धर्मिण एकत्वादन्यत्रापि भवति; तद्वदिहापि 'गोद्व्यचः' इत्यत्र चाश्वादिप्रतिषेधोऽलिङ्गमावृत्तिकृतमपि द्व्यच्त्वमाश्रीयत इति। तेन घटेन तरति घटिकः, धनस्य निमित्तं

न्यास:

स्थानामण्त्वमुपपद्यते। कः पुनरस्य सादृश्यस्यावर्णजातेश्च विशेषः? अयमस्ति विशेषः—एतच्च सादृश्यं ह्रस्वास्वेवावर्णव्यक्तिषु वर्त्तते, न दीर्घप्लुतासु। अवर्णजातिस्तु दीर्घप्लुतास्वपि वर्त्तत इति गतमेतत्।

अथ कथमेतदवगम्यते अकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायत इत्यत आह—**तस्येत्यादि**। यदि पूर्वं विवृतोऽकारो न प्रतिज्ञायेत, ततस्तस्याप्रयोगार्थम् 'अ अ' इत्यनेन प्रत्यापत्ति न कुर्यात्। स्वरूपाद्धि प्रच्युतस्य

पदमञ्जरी

धन्यमित्यादौ द्व्यज्लक्षणौ ठन्यतौ भविष्यतः। आवृत्तिकृतादेव द्व्यच्व्यपदेशात् स्वाश्रयस्यैकाज्व्यपदेशस्य निवृत्तत्वात् किरिणेत्यादौ 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भविष्यति।

स्यादेतत्—एकश्चेदकारस्तमेकदैक एवोच्चारयेत्, न बहवः सहेति, न; दर्शनस्पर्शनादिवदुपपत्तेः, यथैकमेव पटमेकदैव कश्चित्स्पृशति कश्चित्पश्यति। तादृगेतदुच्चारणं नामेति? सत्यम्; एकत्वेऽप्यकारस्य न कश्चिद्दोषः, युक्तिवशात्तु प्रत्युच्चारणं भिन्नोऽकार आश्रितः। तथा हि – दण्ड + अग्रमित्यकारयोः कालव्यवायो दृश्यते, दण्डेति शब्दव्यवायश्च; न चैकस्य कालशब्दव्यवाय उपपद्यते, नानात्वे तूपपद्यते, यथा—'अ इ उ ण्' इत्यत्राकारेकारयोः, यथा वा अहिरिति। ननु यथा एकस्यापि घटादेस्स्वव्यञ्जकप्रदीपसंनिधानासंनिधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी, तथैकस्याप्यकारस्य व्यञ्जकध्वनिसन्निधानात् प्रथममुपलब्धस्य; मध्ये च तदसन्निधानादनुपलब्धस्य; पश्चात्तत्सन्निधानादुपलब्धिरिति उपलब्ध्योरेव कालव्यवायः, नाकारस्य? नैतत्प्रतीतिसाक्षिकमुच्यते—लौकिकाः ह्यकारयोरेव व्यवायं प्रतिपद्यन्ते, येऽस्मिन् दुस्तर्के शिक्षिता न भवन्ति। किञ्च,—अनुनासिकत्वादीनां विरुद्धानां धर्माणामेक एवाश्रयोऽकार उपलभ्यते, अतो विरुद्धधर्माध्यासाद् गवाश्वादिवद्भेदोऽनुमातव्यः। प्रत्यभिज्ञा च जातिनिबन्धना, जालादिवत्। व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा त्वसिद्धा, भेदस्यैव प्रतिपुरुषं प्रसिद्धेः। तथा च कुड्यान्तर्हितेषु वक्तृषु शब्दविशेषाद्वक्तृविशेषं निश्चिन्वन्ति, न चैतदस्यैव प्रतिभासे सत्युपपद्यते। एवं तर्हि सैव जातिरत्र निर्दिश्यते, ततश्च सर्वेषामण्त्वं भविष्यति? यद्येवम्, 'अणुदित्सवर्णस्य च' इत्यण्ग्रहणमनर्थकम्। एवं ह्यक्षरसमाम्नायवद् 'अस्य च्वौ' इत्यादावपि जातिनिर्देश एवास्तु, किमण्ग्रहणेन! एवं तर्हि नैवात्र जातिर्निर्दिश्यते, नाप्येकैव ह्रस्वव्यक्तिः, षडपि ह्रस्वव्यक्तयो निर्दिश्यन्ते, तदैतदेवं कथं भवति? सादृश्यप्रधानो निर्देशः। सादृश्यं च षण्णामपि ह्रस्वव्यक्तीनामस्तीत्येकव्यक्तिनिर्देशेऽपि तद्रूपस्याविवक्षितत्वात् षण्णामप्ययं निर्देशः संपद्यत इति सर्वासामण्त्वसिद्धिः। एवं च कृत्वा यदत्र विवृतोच्चारणं तदेव धात्वादिगतस्याप्यकारस्य विवृतत्वोच्चारणं संपन्नमिति न तेषां पृथग्विवृतत्वं प्रतिज्ञातमिति सर्वमवदातम्।

भावबोधिनी

विवृत रूप से प्रतिज्ञा = बोधन कराया जाता है। उस संवृत अकार के प्रयोग के लिये अष्टाध्यायी के अन्त में 'अ अ' [पा. सू. ८।४।६८] यह प्रत्यापत्ति की जायगी। [वास्तव में की जा चुकी है।]

विमर्श—ह्रस्व 'अ' संवृत प्रयत्नवाला है और दीर्घ तथा प्लुत विवृत यत्नवाले हैं। अतः प्रयत्नभेद के कारण 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' [पा. सू. १।१।९] सूत्र से इनकी परस्पर सवर्ण संज्ञा न हो सकने के फलस्वरूप सवर्णदीर्घ आदि कार्य सम्भव नहीं हो सकते। इसलिये प्रक्रिया दशा में अकार को विवृत मान लिया जाता है। अकार के विवृत होने में 'अ अ' [पा सू ८।४।६८] यह अन्तिम सूत्र भी प्रमाण है क्योंकि यह विवृत 'अ' का संवृत प्रतिविधान करता है। यदि सर्वथा संवृत ही होता तो इस सूत्र से प्रत्यापत्ति = प्रतिविधान की आवश्यकता नहीं होती। क्योंकि स्वरूप से प्रच्युत होने वाले का पुनः पूर्वरूप प्राप्त करना प्रत्यापत्ति होती है। अतः अकार को विवृत प्रतिज्ञात करना आवश्यक है। इस विवृत का संवृत 'अ अ' [पा सू. ८।४।६८] से होता है। और 'पूर्वत्रासिद्धम्' [पा. सू. ८।२।१] इस असिद्धत्व-विधायक सूत्र के बल से संवृत-विधान असिद्ध होकर विवृत ही रह जाता है, जिससे दीर्घादि के साथ सवर्णता में बाधा नहीं आती है।

तस्य प्रयोगार्थम् 'अ अ' (८.४.६६) इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ॥ (म० भा० पस्पशा०)

ऋ ऌ क् ॥ मा० सू० २ ॥

'ऋ ऌ' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः—'अकः सवर्णे दीर्घः' (६. १. १०१) इत्यकारेण, 'इको गुणवृद्धी' (१. १. ३) इतीकारेण, 'उगितश्च' (४. १. ५) इत्युकारेण ।

न्यासः

पुनस्तत्प्राप्तिः = **प्रत्यापत्तिः**, सा कथमविचलितस्वरूपस्यैवोपपद्येत ? अथ वा, यदि विवृतः प्रतिज्ञायते, तदा तस्य शास्त्रस्य परिसमाप्तावपि तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात् ? इति पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—**तस्येत्यादि** । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः, यथा—मशकार्थो धूम इति । तस्य विवृतस्य प्रयोगनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अथवा—**अर्थशब्दः** प्रयोजनवचनः, तस्येत्यनेन संवृतः प्रत्यवमृश्यते, प्रयोगोऽर्थः=प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । तदेतदुक्तं भवति—तस्य = संवृतस्य स्वरूपात् प्रच्युतस्य प्रयोगनिमित्तं प्रत्यापत्तिः करिष्यते; यतः शास्त्रपरिसमाप्तौ ततो न भवति तथाभूतस्यैवायं प्रयोग इति ॥ (मा० सू० १)

ऋ ऌ क् ॥ तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिरिति । कथं त्रिभिर्ग्रहणं लभ्यते ? यदि समुदायानुबन्धः, अवयवानुबन्धो न, अथ चाऽवयवानुबन्धः, न तदा समुदायानुबन्ध इत्येकेनैव ग्रहणं स्यात् ? नैष दोषः; प्रतिज्ञया त्वनुबन्धानां व्यवहारः। प्रतिज्ञा तु पौरुषेयी, पुरुषश्चोभयत्र प्रतिज्ञानं कुर्वन्न विरमति; विरोधाभावात् । न हि

पदमञ्जरी

कथं पुनर्ज्ञायते विवृतः प्रतिज्ञायते इत्याह—**तस्येत्यादि** । यदि पूर्वमकारो विवृतो न प्रतिज्ञातः स्यात्, ततस्तस्य = विवृतस्य **प्रयोगार्थम्**, अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः, प्रयोगनिवृत्त्यर्थं प्रत्यापत्तिं न कुर्यात् ! अथ वा — तस्येति संवृतः परामृश्यते, तस्य संवृतस्य प्रयोगो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । स्वरूपाद्धि प्रच्युतस्य पुनस्तत्प्राप्तये यत्नोऽर्थवान् भवति । ननु चातिखट्व इत्यादावाकारस्य विवृतस्य ह्रस्वो विधीयमान आन्तरतम्याद्विवृतो भवेत्, तस्य प्रयोगो मा भूदिति प्रत्यापत्तिवचनमर्थवत् ? नैतदेवम्; ह्रस्वादेशेषु 'अचश्च' इत्युपस्थानादचो ह्रस्वेन भाव्यम्, असति च विवृतत्वेऽकार आकारं न गृह्णातीति आकारस्य ह्रस्वो नैव स्यादिति कस्य प्रत्यापत्तिः स्यात् । यस्तर्हि 'आपोऽन्यतरस्याम्' इत्याकारस्यैव ह्रस्वः, तस्य प्रत्यापत्तिः स्यात् । एवं मन्यते नैव लोके न च वेदे विवृताकारोऽस्ति, कस्तर्हि ? संवृतः, योऽस्ति स भविष्यति । अथ वा यदि विवृतः प्रतिज्ञायते, प्रयोगोऽपि तस्य तथाभूतस्य प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—**तस्येत्यादि** । अस्मिन्पक्षे ज्ञापकस्यानुपन्यस्तत्वान्न काचिदनुपपत्तिः, विवृतत्वप्रतिज्ञानं तु व्याख्यानादवसेयम् । यदि प्रत्यापत्तिः क्रियते तथैव प्रत्यापत्त्या सर्वोऽकारः संवृतः संपन्न इति पुनरपि सावर्ण्यं न स्यादित्यत आह **शास्त्रान्त इति** । शास्त्रान्ते क्रियमाणा प्रत्यापत्तिः सर्वेष्वेव शास्त्रकार्येष्वभियातीति भावः ॥ (मा० सू० १)

ऋ ऌ क् ॥ इह प्रयोजनार्थो वर्णानामुपदेशः, न स्वरूपज्ञापनार्थः । ऌकारोपदेशस्य च न किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यत इति तदुपदेशमाक्षेप्तुकामः किं पुनः कारणम् ऌकारोपदेशस्यैव प्रयोजनं पृच्छति, न पुनर्वर्णान्तरोपदेशस्य

भावबोधिनी

तस्य = विवृत के, प्रयोगार्थम् = प्रयोग की निवृत्ति के लिये अष्टाध्यायी के अन्त में 'अ अ' इससे प्रत्यापत्ति = विवृत का संवृत प्रतिविधान किया जायगा । यह अर्थ भी हो सकता है । इसमें 'प्रयोगार्थम्' घटक 'अर्थ' शब्द निवृत्तिवाचक है ॥ माहेश्वरसूत्र १ ॥

ऋ, ऌ इन दो वर्णों का और पूर्व [अ, इ, उ] वर्णों का उपदेश = उच्चारण करके [यहाँ] अन्त में ककार को प्रत्याहार [–सिद्धि] के लिये इत् करते हैं । इस इत् कारक का तीन [पूर्व वर्णों—अ, इ, उ] के साथ ग्रहण

अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते । क्लृपेश्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८. २. १) इति लत्वमसिद्धम्, तस्यासिद्धत्वाद् ऋकार एव अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लृकार उपदिश्यते ? लत्वविधानाद् यानि पराण्यच्कार्याणि तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि

न्यासः

समुदायानुबन्धता अवयवानुबन्धप्रतिज्ञया विरुध्यते; इतरथा न चेतरेति । तस्माद् युक्तमुक्तम् त्रिभिर्ग्रहणं भवतीति । एवं सर्वत्र योजनीयम् ।

इह शास्त्रे वर्णानामुपदेशः प्रयोजनवशात्, लृकारोपदेशस्य न किञ्चित् प्रयोजनं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह - **अकारादयो वर्णा इति**। प्रयुज्यते इति प्रयोगः=धात्वादिः; अनन्यत्रभावो विषयार्थः, प्रचुरः=प्रभूतः प्रयोगो विषयो येषामिति बहुव्रीहिः । अथ वा, प्रयुक्तिः प्रयोगः=उच्चारणम्, तस्य विषय इति षष्ठीसमासः । तस्य प्रचुरशब्देन बहुव्रीहिः । **तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनमिति** । सुखेन ज्ञायत इति सुज्ञानम् । एतच्च प्रयोजनं किमर्थम् ? लृकारस्यैवोपदेशे प्रयोजनं पृच्छचत इति, अस्य वचनस्यावकाशनिरासार्थमुक्तम् । यदि ह्येतन्नोच्येत, लृकारस्यैव तु केवलं प्रयोजनं पृच्छयते इति, तदा स्यादस्य वचनस्यावकाशः ।

लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यत इति । तुशब्दोऽकारादिभ्यो विशेषार्थः । स्यादेतत्—क्लृपिसम्बन्धिनस्तस्य यान्यच्कार्याणि तदर्थमुपदेशः कर्त्तव्य इत्यत आह- **क्लृपेश्चेत्यादि** । यद्यसिद्धत्वं ततः किमित्याह—**तत्र ऋकार एवेत्यादि** । **लत्वविधानाद् यानीत्यादि** । लत्वं विधीयते येन शास्त्रेण तल्लत्वविधानम् । **करणे ल्युट्** । अथवा-भावे विधिर्विधानम् । लत्वस्य विधानमिति षष्ठीसमासः । **ततः पराणीत्यादि** । एतेन लत्वस्य तेषु

पदमञ्जरी

इत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह-**अकारादयो वर्णा इति** । वर्णशब्द उभयलिङ्गः, तथा च पूर्वत्र 'ह्रस्वमवर्णम्' इत्युक्तम्, इह च वर्णा इति । **प्रचुरप्रयोगविषया इति** । प्रयुज्यते इति प्रयोगः=धात्वादिः, प्रचुरः=प्रभूतः प्रयोगो विषयो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः । अथ वा प्रयुक्तिः=प्रयोगस्तस्य विषयः प्रयोगविषयस्ततः प्रचुरशब्देन बहुव्रीहिः । **सुज्ञानम् [उपदेशे] प्रयोजनमिति** । तद्यथा – दण्डाग्रम्, दध्यत्र, देवच्छत्रमित्यादौ स्थानित्वं निमित्तत्वमित्यादि । **लृकारस्त्विति** । तुशब्दोऽकारादिभ्यो विशेषं दर्शयति—**क्लृपिस्थ एवेति** । स्यादेतत्—क्लृपिस्थस्य तस्याच्कार्यार्थं उपदेश इति, तत्राह—**कृपेश्चेति** । न हि तस्याप्ययमौपदेशिकः, किं तर्हि ? 'कृपो रो लः' इति विधानेन संपादितः, स चासिद्ध इत्यर्थः । ततः किमित्याह-**तस्यासिद्धत्वादिति** । **अच्कार्याणि भविष्यन्तीति** । कल्पत इति धातोरन्त इत्युदात्तत्वम्, क्लृप्तमिति हि शेषनिघातः, कल्पनमिति 'इको गुणवृद्धी' इत्यादीनि । **किमर्थम् लृकार उपदिश्यते इति** । न हि तस्य 'इको यणचि' इत्यादौ स्थानित्वं निमित्तत्वं वा संभवतीति भावः । **लत्वविधानादिति** । लत्वं

भावबोधिनी

होता है—(१) 'अकः सवर्णे दीर्घः' [पा० सू० ६।१।१०१] इसमें अकार के साथ [अर्थात् अक् रूप में], 'इको गुणवृद्धी' [पा० सू० १।१।३] इसमें इकार के साथ [अर्थात् इक् रूप में] और 'उगितश्च' [पा० सू० ४।१।६] इसमें उकार के साथ [अर्थात् उक् रूप में] ।

[लृकारोपदेश का प्रयोजन] प्रश्न—अकार आदि वर्णों का धात्वादि में पर्याप्त उपयोग होता है [अतः] इनका अच्छी प्रकार से ज्ञान कराना इनके उपदेश में प्रयोजन है, किन्तु] लृकार तो केवल क्लृप् धातु में स्थित ही प्रयुक्त होता है [दूसरा प्रयोग कहीं नहीं होता है] और 'पूर्वत्रासिद्धम्' [पा० सू० ८।२।१] इस सूत्र से क्लृप् का लत्व असिद्ध हो जाता है । इस लृ के असिद्ध हो जाने के कारण [ऋकार ही रहता है अतः] ऋकार में ही अच्-सम्बन्धी कार्य [सम्भव] हो जायेंगे; इस स्थिति में किस लिये लृकार का उपदेश किया जाता है ? उत्तर—(१) लत्व विधायक ['कृपो रो लः' पा० सू० ८।२।१८] सूत्र से परवर्त्ती [सूत्रों द्वारा] जो अच्-सम्बन्धी कार्य होते हैं वे कार्य

पुनस्तानि ? (१) प्लुतः, (२) स्वरितः, (३) द्विर्वचनम्—क्लृ३प्तशिखः, प्रक्लृप्तः[1], क्लृप्प्तवान् इति ।

न्यासः

सिद्धत्वं दर्शयति । पूर्वत्र हि परमसिद्धम्, न तु परस्मिन् पूर्वम् । **क्लृ३प्तशिख इति** । क्लृप्ता शिखा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र 'गुरोरनृतः' इत्यादिना प्लुतो विधीयते । स च 'अचश्च' इत्येवं स्थानिनमुपस्थापयति । लृकारस्याक्ष्वनुपदेशादसत्यच्त्वे स न स्यात् । **प्रक्लृप्त इति** । अत्र 'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति प्रशब्दाकार उदात्तो भवति । लृकारोऽपि धातुस्वरेण उदात्त एव । निष्ठाप्रत्ययस्वरे कृते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इनि पश्चात् सोऽनुदात्तो भवति । 'कुगतिप्रादयः' इति समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे प्रसक्ते 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिभावेन प्रशब्द एवोदात्तः, तस्मात् परस्य लृकारस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वं विधीयते, तदसत्यच्त्वे न स्यात्; तस्याज्धर्मत्वात् । **क्लृप्तः, क्लृप्तवानिति** । 'अनचि च' इति अच उत्तरस्य यरो

पदमञ्जरी

विधीयते येन लत्वविधानं = सूत्रम् 'कृपो रो लः' इत्येतत्, तस्मात्पराणीत्यर्थः । एतेन तेषु लत्वस्य सिद्धत्वं दर्शयति—**क्लृ३प्तशिख इति** । अत्र 'गुरोरनृतः' इति प्लुते कर्तव्ये लृकारस्य सिद्धत्वात् तस्य चानच्त्वादचो विधीयमानः प्लुतो न स्यात् । **प्रक्लृप्त इति** । अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः, 'गतिरनन्तरः' इति शेषनिघातः । अत्र 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यस्मिन्कर्तव्ये लृकारस्य सिद्धत्वात्तस्य चानच्त्वादचो विधीयमानस्स्वरितो न स्यात् । ननु च नाचः स्वरितो विधीयते, सत्यम्; अनुदात्तसंज्ञा त्वचो विधीयते; एवं स्वरितसंज्ञाऽपि, ततश्च स्थान्यादेशयोरुभयोरपि लृकारयोरनच्त्वात् स्वरितो न स्यादेव । **क्लृप्तवानिति** । अत्र 'अनचि च' इति पकारस्य द्विर्वचनं न स्यात् । यद्यपि पूर्वमपि द्विर्वचनस्योदाहरणं सम्भवति, तथापि स्पष्टार्थमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम् । ननु च 'कृपो रो लः' इत्येतत्सूत्रं स्वरितविधानात्परम् 'अ अ' इत्येतस्मात्पूर्वमस्तु, एवं हि लत्वास्यासिद्धत्वात् प्लुतस्वरितद्विर्वचनान्यपि लृकारस्यैव सिद्ध्यन्ति ? नैतदस्ति; 'कृपो रो लः' इत्येतस्मिन्नुत्कृष्यमाणे 'ग्रो यङि'

भावबोधिनी

लृकार में भी जिस प्रकार सम्भव हो सकें [इसी के लिये लृकार का उपदेश किया गया है] वे [परवर्त्ती कार्य] कौन कौन से हैं ? (क) प्लुत, (ख) स्वरित और (ग) द्विर्वचन = द्वित्व—जैसे—(क) क्लृ३प्तशिखः, (ख) प्रक्लृ॑प्तः, (ग) क्लृप्प्तवान् ।

विमर्श—ऋ लृ क्—इसमें 'क्' इत् करने से तीन प्रत्याहार सिद्ध होते हैं (१) अक्, (२) इक्, (३) उक् । लृ के उपदेश के प्रयोजन पर विचार करना है क्योंकि 'लृ' का प्रयोग एक ही स्थल पर मिलता है—क्लृप् धातु । मूल √कृप धातु के ऋ का लृ 'कृपो रो लः' [पा० सू० ८।२।१८] इस त्रिपादी-सूत्र से होता है । यह 'पूर्वत्रासिद्धम्' [पा० सू० ८ । २ । १] इसके आधार पर अपने पूर्ववर्त्ती सूत्रों की दृष्टि में असिद्ध हो जाता है । अतः लृ न रहकर ऋ ही मिलेगा । उसी में अच्-सम्बन्धी कार्य हो जायेंगे । इसलिये लृ को अच् मानकर कोई भी कार्य करने की आवश्यकता नहीं है । अतः लृकारोपदेश व्यर्थ है ।

उपर्युक्त शंका का समाधान—'कृपो रो लः' [पा० सू० ८।२।१८] इस त्रिपादी के सूत्र के बाद वाले सूत्रों से तीन कार्य लृ में सम्भव हैं उनके लिये लृकारोपदेश आवश्यक है । जैसे (१) क्लृ३प्तशिखः यहाँ पर 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि' [पा० सू० ८।२।८६] सूत्र से प्लुत करना, (२) प्रक्लृ॑प्तः—यहाँ 'प्र' उदात्त है, लृ धातुस्वर से आद्युदात्त है । क्त = निष्ठा प्रत्यय स्वर करने पर शेषनिघात के कारण 'लृ' अनुदात्त हो जाता है । 'प्र' उदात्त के बाद अनुदात्त 'लृ' का स्वरित 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' [पा० सू० ८।४।५६] सूत्र से करना है । (३) क्लृप्प्तः, क्लृप्प्तवान् यहाँ 'लृ' अच् से परे यर् 'प' का वैकल्पिक द्वित्व 'अनचि च' [पा० सू० ८।४।४७] सूत्र से करना है । इन तीन कार्यों के लिये लृ को भी अच् में उपदिष्ट करना आवश्यक है ।

---

१. न्यासे क्लृप्तः, क्लृप्तवानितिः पाठः, भाष्ये तु—क्लृ३प्तशिख । क्लृप्प्तः । प्रक्लृप्तः इति पाठः ।

यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं, तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते। तत्स्थस्यापि ऌकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् ऌकारोपदेशः क्रियते। 'ऋतकः' इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी 'ऌतक' इति प्रयुङ्क्ते, तदन्योऽनुकरोति—कुमार्य्ऌतक इत्याह-इति ॥

न्यासः

द्विर्वचनं विधीयते, तदप्यनच्त्वे न स्यात्। यदुक्तम् 'क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते' इति, तद् विघटयन् प्रयोजनान्तरं दर्शयितुमाह--**यच्चेत्यादि**। साधुशब्दोच्चारणशक्तेरन्या शक्तिः=अशक्तिः, ततो जातम् **अशक्तिजम्**। **तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यत** इति। अर्थभेदेन शब्दान्तरत्वात्, शिष्टप्रयुक्तत्वाच्च, तदन्यसाधुशब्दवत्। ननु चानुकार्यस्यासाधुत्वादनुकरणस्यासाधुत्वेन भाव्यम् 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इति वचनात्, नैतदस्ति; शास्त्रीया हि तत्र प्रकृतिराश्रीयते। प्रकृतिवदिति च शास्त्रनिबन्धनमेव कार्यमतिदिश्यते। न चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं शास्त्रीया प्रकृतिः, नाप्यपशब्दत्वं शास्त्रनिबन्धनं कार्यम्। न हि शक्यं व्याकरणेनाप्यपशब्दत्वमाख्यातुम्, तस्य साधुशब्दसंस्कारायैव प्रवृत्तत्वात्। तस्मादपशब्दस्याप्यनुकरणं साध्वेव। तत्र तत्स्थस्यापि ऌकारस्याच्कार्याणि न स्युः, यद्यक्षु तस्योपदेशो न स्यात्। **कुमार्य्ऌतक इति**। अत्राच्त्वे सति ऌकारस्य तत्र परतो यणादेशो भवति। ननु च 'इको यणचि' इत्यत्र संख्यातानुदेशोऽपि ऌकारोपदेशस्य प्रयोजनमुपपद्यत एव। असति ऌकारोपदेशे त्रयः स्थानिनः, चत्वारश्च आदेशाः स्युरिति वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न स्यात्। तस्मात् संख्यातानुदेशोऽपि तस्य युक्तं प्रयोजनम्? न चैतदस्ति; मा भूत्संख्यातानुदेशः, असत्यपि तस्मिन् 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषया

पदमञ्जरी

इत्येतदप्युत्क्रष्टव्यम्, ततश्च निजेगिल्यते इति 'हलि च' इति दीर्घत्वं स्यात्, तस्मिन् कर्त्तव्ये लत्वासिद्धत्वादिति यथान्यासमेव साधीयः। क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यत इत्येतदपि शिथिलयन्नाह **यच्चाशक्तिजमिति**। साधुशब्दोच्चारणशक्तेरन्या शक्तिरेवात्राशक्तिः, न ह्यशक्तेर्जन्म। नन्वसाध्वनुकरणमप्यसाध्वेव, यथा ब्रह्महत्यानुकरणम्। यो हि 'एवमसौ ब्राह्मणं हन्ति' इति ब्राह्मणं हन्ति सोऽपि प्रत्यवैति? विषमोऽयमुपन्यासः; न तत्रानुकरणात् प्रत्यवायः, किं तर्हि? अविकलं तत्, क्रियानुष्ठानादेव। एवं यदि पुनरनुकरणात्प्रत्यवायः स्याद्, एवमसौ ब्राह्मणं हन्ति' इति कदलीस्तम्भं छिन्दन्नपि प्रत्यवेयात्, तद्वदिहापि य एवं कुमार्या ऌतकशब्दः प्रयुक्तः, तमेव यद्यनुकुर्वन् प्रयुञ्जीत, ततः स्यादसाधुः, अयं तु शब्दान्तरं प्रयुङ्क्ते। कथम्? अर्थभेदात्। कुमार्या प्रयुक्तस्य पुरुषविशेषोऽर्थः, अनुकरणस्य तु कुमार्या प्रयुक्तमनुकार्यशब्दरूपम्। अत एवाह—**असाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापीति**। न चापशब्दपदार्थकत्वादपशब्दत्वम्, अन्यथा ह्यपशब्द इत्येवायमपशब्दस्स्यात् नापि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इत्यपशब्दत्वम्, शास्त्रीया हि तत्र प्रकृतिर्गृह्यते। शास्त्रीयं च कार्यमतिदिश्यते; न चापशब्दश्शास्त्रीया प्रकृतिः, न चाप्यपशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यम्; अतोऽशक्तिजानुकरणमपि साध्वेव। **इष्यते** इत्यनेनैतद्दर्शयति—न्यायसिद्धमप्येतच्छिष्टानामिच्छया नियम्यत इति। तेन किं सिद्धं भवति? ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीत्येतत्सिद्धं भवति; अन्यथा 'ऋत इद्धातोः' इत्येतच्छक्तिवैकल्याद् 'ॡत' इति पठन्तीं कुमारीं यदा शिष्टोऽनुकुर्यात्

भावबोधिनी

अनु०—[ऌकारोपदेश के अन्य फल] और जो [शुद्ध शब्दों को उच्चारण न कर सकने की] अशक्ति से उत्पन्न = उच्चारित असाधु [अशुद्ध] शब्द रूप होता है उसके अनुकरण का भी साधुत्व इष्ट माना जाता है। उस अनुकरण शब्द में स्थित भी ऌकार के अच्-सम्बन्धी कार्य की प्रतिपत्ति = ज्ञान के लिये ऌकार का उपदेश किया जाता है। [उदाहरणार्थ] 'ऌतक' इस प्रकार के प्रयोग करने के प्रसंग पर [उच्चारण-अवयवादि की] शक्तिविकलता [सामर्थ्य-के अभाव] से [कोई] कुमारी 'ऌतकः' ऐसा प्रयोग करती है; इस [कुमारी के कथन] का अनुकरण कोई दूसरा करता है—'कुमार्य्ऌतक इति आह' अर्थात् 'कुमारी ऌतक ऐसा कहती है।' [यहाँ अनुकरण ऌतक में ऌ को अच् मानकर यण् सन्धि करने के लिये ऌ का उपदेश आवश्यक है।] ॥ मा० सू० २ ॥

ए ओ ङ् ॥ मा० सू० ३ ॥

'ए ओ' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन—'एङि

न्यासः

व्यवस्था भविष्यति। इत्संज्ञा तर्ह्यपरं प्रयोजनम्, उपदेशे ह्यसति 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' इत्यादिषु 'उपदेशेऽजनुनासिक:' इनीत्संज्ञा न स्यात्। तस्यां चासत्याम् 'पुषादिद्युताद्युलृदितः परस्मैपदेषु' इति अङ् न स्यात्, नैतदस्ति; असत्यप्युपदेशे अस्मादेव लृदितो धातोरङ्विधानादित्संज्ञा विधास्यते इति नाक्षु प्रयोजनमुपदेशस्य। तस्मात् पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि। तानि च ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्येत्येतदनाश्रित्योक्तानि। अत्र ह्याश्रिते सत्यसत्यपि लृकारोपदेशे 'अणुदित्सवर्णस्य च' इति ऋकारेण गृह्यमाणे लृकारस्य ग्रहणादेव सिध्यन्ति॥ (मा० सू० २)

ए ओ ङ्॥ 'पूर्वश्च' इति नोक्तम्; पूर्वैरस्य ग्रहणासम्भवात्। अथ 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यत्राकारेणास्य कस्माद् ग्रहणं न भवति? तत्र केचिदाहुः—'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यत्र 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यतोऽप्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, तेनायमर्थः सम्पद्यते—आदिरन्त्येन ग्राहको भवति, न चेत् प्रत्ययो भवतीति। प्रत्ययश्चायम्, तेन ग्राहको न भवति। एवञ्च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यादावपि प्रत्ययो ग्राहको न स्यात्। तस्मादनभिधानादिह प्रत्याहारग्रहणं न भवतीति वेदितव्यम्। अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति। न च 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति अकारादिप्रत्ययोत्पत्तौ विवक्षितार्थाभिधानं भवति। इह तर्हि 'शास इदङ्हलोः' 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति चाकारेण प्रत्याहारग्रहणं कस्मान्न भवति? चिण्सदृशस्य चङ्सदृशस्य चाङो ग्रहणात्। 'शास इदङ्हलोः' इत्यत्र हि 'भञ्जेश्च चिणि' इत्यनुवर्त्तते। 'ऋदृशोऽङि' इत्यत्रापि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः'

पदमञ्जरी

कुमार्य्लृत इत्याहेति तदा लृवर्णस्य दीर्घप्रयोगः साधुरेव स्यात्। 'इको यणचि' इत्यत्रासत्यपि लृकारोपदेशे वैषम्यात् संख्यातानुदेशाभावेऽपि आन्तरतम्यात्सिद्धमिष्टम्। गमिप्रभृतीनाम्लृकारस्येत्संज्ञापि 'पुषादिद्युताद्यलृदितः' इति ज्ञापकात्सिद्धा। अतः पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि। ननु च तान्यपि 'ऋकारलृकारयाः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या' इति सवर्णसंज्ञया सिद्धयन्ति, सा चावश्यं वक्तव्या, पितृ+लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं स्यात्? सत्यम्; सवर्णसंज्ञाश्रयणे सा तावद्वक्तव्या; क्लृप्तश्शिख इत्यत्र प्लुतसिद्धये यत्नः कर्त्तव्यः, 'अनृतः' इति प्रतिषेधप्रसङ्गात्; लृकारोपदेशे तु स तावदुपदेश्यः, स्वरसन्धिप्रकरणे च लृकारस्य ऋकारवद्भावो वाच्य इत्यविशेषात् सूत्रकार लृकारमुपदिदेश॥ (मा० सू० २)

ए ओ ङ्॥ अत्र 'पूर्वश्च' इति नोक्तम्; पूर्वैः सहास्य ग्रहणासम्भवात्। अथ 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति? 'आदिरन्त्येन' इत्यत्र 'अणुदित्सवर्णस्य च' इत्यतः 'अप्रत्ययः' इत्यनुवृत्तेः। एवञ्च 'रोः सुपि' इत्यत्राप्रत्यय इति निषेधात् स्वरूपग्रहणम्। 'सुपि च' इत्यत्र तु प्रतिषेधो न भवति; यञादौ सुपीति विशेषणात्, उत्तरत्र च 'बहुवचने झलि' इति। 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यत्रापि तिङ्साहचर्यात् सुबिति प्रत्याहारः। 'शास इदङ्हलोः' इत्यत्र प्रत्याहारे सति अङादौ हलादौ चेत्वं विधीयेत, ततश्चाङ्हलोरित्यनर्थकम्। एतावन्तो हि प्रत्ययाः—अङादयो हलादयश्च। व्यतिशासै इत्यत्र तु

भावबोधिनी

अनु०—ए, ओ इन दो वर्णों का उपदेश करके इनके अन्त में ङकार को प्रत्याहार [सिद्धि] के लिये इत् किया जाता है। इस ङकार का ग्रहण 'एङि पररूपम्' [पा० सू० ६।१।९४] इसमें एक एकार से [एङ् रूप में] होता है।

विमर्श—पूर्व उपदिष्ट किसी आदि वर्ण के साथ इत् 'ङ्' का ग्रहण नहीं है। इससे केवल एक 'एङ्' प्रत्याहार ही बनता है॥ मा० सू० ३॥

पररूपम्' (६. १. ९४) इत्येकारेण ।

ऐ औ च् ॥ मा० सू० ४ ॥

'ऐ औ' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति

न्यासः

इति । अतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन चङ्ग्रहणेन समानाधिकरणेनाङ् विशेष्यते—चङ्चङीतीति, न चाङ् चङ् भवति; अतिविलक्षणत्वात् । तत्र सामर्थ्यादिवार्थो गम्यते । परपदार्थेषु हि प्रयुज्यमानाः शब्दा अन्तरेणापि इवशब्दप्रयोगमिवार्थं गमयन्ति, यथा—अग्निर्माणवक, गौर्वाहीक इति । तेनायमर्थो भवति—चङीवाङीति, चङ्सदृशोऽङित्यर्थः । कश्च चङ्सदृशोऽङ् ? यश्च्लेः स्थाने विहितः । तथा च च्लिस्थानिकस्यैवाङो ग्रहणं सम्पद्यते, न तु प्रत्याहारस्य । एवं 'शास इदङ्हलोः' इत्यत्रापि च्लिग्रहणेनाङि विशेष्यमाणे च्लिस्थानिकस्यैवाङो ग्रहणं वेदितव्यम् । इह तर्हि 'सनि च' 'इङश्च' इति, 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' 'इङश्च' इति च कस्मादिकारेण प्रत्याहारग्रहणं न भवति ? पूर्वत्र तावन्न भवति, 'इको झल्' इति कित्त्वविधानात् । प्रत्याहारे ह्येतस्मिन् सनि गम्यादेशविधानादिगन्तत्वाभावे गुणस्याप्राप्त्या कित्त्वविधानमनर्थकं स्यात् । पूर्वत्र तावन्न भवति, यदि हि स्यात्, इक इति ककारेणैव प्रत्याहारं कुर्यात् । न ह्यङन्ताद्धातोः परस्य सनः सम्भवोऽस्ति; यतः प्रत्याहारग्रहणं ङकारेणार्थवद् भवति । परत्रापि न भवति; वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा हि इकारान्तेभ्यः 'एरच्' इत्यचा भवितव्यम्, उकारान्तेभ्योऽपि 'ॠदोरप्' इत्यपा । लृकारान्ता न सन्त्येव । एजन्तानां प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वेन भवितव्यम्, अतस्तेऽपि प्रत्ययविधानकाले न सन्त्येवेति । ऋकार एक एवावशिष्यते, ततो यदि घञ् विधित्सितः, अपार्थकं प्रत्याहारग्रहणं स्यात्, उरित्येव ब्रूयात् । 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यत्रापि क्रीणातिजयत्योः पृथगुपादानाद् इकारेण ग्रहणं न भवति । इकारान्तानां मध्ये तयोरेव यथा स्यादिति नियमार्थं पृथगुपादानमिति चेत्, न; एवमपि ककारेणैव प्रत्याहारं कुर्यात्, एजन्तानामात्त्वस्य सामान्यलक्षणेनैव सिद्धत्वात् । 'इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि' इत्यत्रापि धारयतिना धातुना साहचर्याद् 'इङ्' इति धातोर्ग्रहणम्, न प्रत्याहारस्येति वेदितव्यम् ॥ मा० सू० ३ ॥

ऐ औ च् ॥ इह 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यनेन सूत्रेणाकारादीनामजित्येषा संज्ञा विधीयते । सा च यथा इकारादीनां भवति, तथा णकारादीनामप्यनुबन्धानां स्यात्; तेषामपि तत्रोपदेशात् । ततश्च तया प्रदेशान्तरे 'इको

पदमञ्जरी

विङतीत्यनुवृत्तेरेवाप्रसङ्गः; अतोऽङ्ग्रहणसामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणम् । 'ऋदृशोऽङि' इति न प्रत्याहारः; 'ऋच्छत्यृताम्' इति ऋतां लिटि पुनर्गुणविधानात् । 'सनि च' 'इङश्च' इति न प्रत्याहारः; 'इको झल्' इति कित्त्वविधानात्, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घविधानाच्च । न हीङन्तानां सनि गम्यादेशे इगन्ता अजन्ता वा धातवः सनि सम्भवेयुः । 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः', 'इङश्च' इति न प्रत्याहारः; यदि स्यात्, ऋकारान्तानामेङन्तानां च सामान्यलक्षणेनैव घञः सिद्धत्वादिवर्णोवर्णान्तेष्वजपोर्बाधाय घञ्विधिस्स्यात् । न च तयोरपि वचनसामर्थ्यान्नित्यो बाध इति विकल्पस्स्यात्; ततश्च तद्विधावेव वा ग्रहणं कुर्यात् । 'क्रीङ्जीनां णौ' इति न प्रत्याहारः, क्रीज्योः पृथगुपादानाद्धातुसाहचर्याच्च । 'इङ्धार्योः' इति न प्रत्याहारः, धारिसाहचर्यात् ॥ (म० सू० ३)

ऐ औ च् ॥ इह 'आदिरन्त्येन सहेता' इति मध्यवर्तिनामजित्येषा संज्ञा भवन्ती इकारादीनामिव णकारादीनामपि प्राप्नोति, ततश्च दधि णकारः, दधि करोति, दधि ङकार इति यणादेशः प्राप्नोति ।

भावबोधिनी

अनु०—ऐ तथा औ इन दो वर्णों का उपदेश करके और पूर्व [अ, इ, उ, ऋ, लृ ए, ओ] वर्णों का उपदेश करके यहाँ अन्त में चकार को प्रत्याहार [–सिद्धि] के लिये इत् किया जाता है। इस इत् चकार का ग्रहण चार [आदि]

चतुर्भिः—'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (१. १. ५७) इत्यकारेण, 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' (६. ३. ६८) इति इकारेण, 'एचोऽयवायावः' (६. १. ७८) इति एकारेण, 'वृद्धिरादैच्' (१. १. १) इति ऐकारेण।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः॥ (म० भा० पृ० १३६ श्लो० वा० १)

न्यासः

यणचि' इत्येवमादौ तेषु प्रातिपदिकेषु यथा दध्यत्रेत्यादौ यणादेशो भवति, तथा दधि णकारोयतीत्यादावपि स्यादित्यभिप्रायेणाह—**प्रत्याहार इत्यादि**। कथमज्ग्रहणेषु नेति कार्यमिति शेषः। 'अच्' इत्यस्याः संज्ञायाः प्रदेशवाक्येषु ग्रहणानि=उच्चारणानि अज्ग्रहणानि। तेषु सत्सु णकारादीनां कथमच्कार्यं न भवेत्। भवेदेवेत्यर्थः। **आचारादिति**। आचरणमाचारः=आचार्यप्रवृत्तिः, ततो ज्ञापकान्न भवति। यदयम् 'उणादयो बहुलम्', 'तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य', 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्', 'ङसिङसोश्च' इति णकारादिषु परतो यणादेशं न करोति, ततो ज्ञापयति 'सत्यामप्यच्संज्ञायामच्कार्याणि न भवन्ति' इति। अथ वा—'अजित्येषैव संज्ञैषां न भवति' इत्येषोऽर्थोऽनया आचार्यप्रवृत्त्या ज्ञाप्यते। यदि हि संज्ञा स्यात्, आचार्यस्तेष्वकार्याणि कुर्यात्। एवं ज्ञापकेन संज्ञाऽभावं प्रतिपाद्य, इदानीं न्यायेन प्रतिपादयितुमाह—**अप्रधानत्वादिति**। अणित्येवमादिकाः संज्ञाः प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनाय अनुबन्धा उच्चार्य्यन्ते। ततश्च परार्थमुपादीयमानत्वादप्राधान्यमनुभवन्ति। इतरे तु स्वार्थमुपादीयन्त इति तेषां प्राधान्यम्। तेन तेषामेवाजिति एषा संज्ञा भवति, नानुबन्धानाम्। प्रधानाप्रधानसन्निधौ

पदमञ्जरी

एवमग्ग्रहणे णकारस्यापि ग्रहणे सुगण् णकार इति 'अकः सवर्णे दीर्घः' प्राप्नोति, तथा अड्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद् रुचीनामित्यादौ 'अड्व्यवाये' इति णत्वं स्यात्। एवं सर्वेष्वेव प्रत्याहारेषु मध्यवर्त्तिनामनुबन्धानां तत्तत्प्रत्याहारनिबन्धनं कार्यं प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणाह—**प्रत्याहारेऽनुबन्धानामिति**। प्रत्याहारे=अक्षरसमाम्नाये येऽनुबन्धास्तेषाम्। अज्ग्रहणेषु, उपलक्षणमेतत्, अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथं ग्रहणं न भवति? प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। **आचारादिति**। आचरणमाचारः, आचार्यस्य प्रवृत्तिः 'उणादयो बहुलम्' 'तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य', 'अचि ङमुट्' इति, ततो ज्ञापकान्न भवति। सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति कार्यान्तरमपि तत्र तत्र न भवति। **अप्रधानत्वादिति**। अणादिसंज्ञाप्रणयनार्थमनुबन्धोच्चारणम्। तत्राकारादारभ्य आ चकारान्मध्यवर्तिनामच्संज्ञा

भावबोधिनी

वर्णों के साथ होता है—(१) अचः परस्मिन् पूर्वविधौ [पा० सू० १।१।५७] इसमें अकार के साथ [अच् इस रूप में], (२) 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' [पा० सू० ६।३।६८] इसमें इकार के साथ [इच् इस रूप में], (३) 'एचोऽयवायावः' [पा० सू० ६।१।७८] इसमें एकार के साथ [एच् इस रूप में] और (४) वृद्धिरादैच्' [पा० सू० १।१।१] इसमें ऐकार के साथ [ऐच् इस रूप में]।

प्रश्न—प्रत्याहार=अक्षरसमाम्नाय में [जो अनुबन्ध=इत्संज्ञायोग्य वर्ण हैं उन] अनुबन्धों का अज्ग्रहण=अच् आदि प्रत्याहारों में उच्चारण क्यों नहीं होता है? [अर्थात् अण्, अच् आदि में जिस प्रकार अ इ उ आदि का ग्रहण=उच्चारण होता है उसी प्रकार इत् संज्ञावाले ण्, क्, च् आदि का क्यों नहीं होता?]

उत्तर—[उपर्युक्त प्रश्न के तीन उत्तर हैं—] (१) आचार के कारण, (२) अप्रधान होने के कारण और (३) लोप बलवान् होता है—इस कारण [प्रत्याहारों में इत्संज्ञक वर्णों का उच्चारण नहीं होता है।]

विमर्श—भाष्यादि में इस विषय पर विचार किया गया है। समस्या यह है कि अचों के मध्य में अनुबन्धों के लिये जिन ण्, क्, च् का उच्चारण किया गया है उन्हें भी अच् के अन्तर्गत क्यों नहीं माना जाता है, क्योंकि उनका भी उच्चारण किया गया है? इसका समाधान करने के लिये भाष्यकार ने तीन वार्तिक प्रस्तुत किये हैं—

न्यासः

हि प्रधानमेव कार्येण सम्बन्धमनुभवति, नेतरत् । तथा चाह भाष्यकारः—'प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् सिद्धम्' इति । यद्येवम्, अकारस्याप्येषा संज्ञा न स्यात्, संज्ञाप्रतिपादने तस्याप्यङ्गभावोऽस्त्येव ? 'स्वस्य च रूपस्य' इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् तस्य भवतीत्यदोषः । एतेनानन्तरोक्तेन कारणद्वयेन संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां सन्निधानमभ्युपेत्य संज्ञाया अभावः प्रतिपादितः । इदानीं तत्रासन्निहितत्वादेव सा न भविष्यतीति प्रतिपादयितुमाह—**लोपश्चेत्यादि** । बलवानेव बलवत्तरः, स्वार्थे एव तरप्; 'अल्पाच्तरम्' इति यथा । अनुबन्धा हि इत्संज्ञकाः, तेन तेषामच्संज्ञायाः प्रागेव 'तस्य लोपः' इति लोपेन भवितव्यम्, तस्य बलवत्त्वात् । तदसतां तेषां कुतः संज्ञा ? तस्याश्चासत्यां कुतोऽज्ग्रहणेष्वच्कार्यस्य सम्भवः ? बलवत्त्वं तु लोपस्य परत्वान्नित्यत्वाच्च । संज्ञाशास्त्राद्धि

पदमञ्जरी

भवन्ती स्वप्रवृत्तेः प्राग्येषां स्वार्थमुपादानं निश्चितं न परार्थमेव तेषां प्रधानानां भवति । तत्र च येषामृकारादीनां न क्वचिदपि संज्ञास्वरूपान्तर्भावस्तेषां तावत्स्वार्थमेवोपादानम्, इकारादीनामप्यणादिसंज्ञासु न कथञ्चिदपि प्राधान्यम् । इगादिसंज्ञासु संज्ञास्वरूपान्तर्भावेऽपि स्वरूपमित्यनुवृत्तेः स्वार्थमप्युपादानं न परार्थमेव । णकारादीनां तु परार्थमेवेत्यप्राधान्यम् । किं च णकारादीनामच्संज्ञा प्राप्नोति लोपश्च, तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽसत्त्वादपि तेषामजादिसंज्ञाऽभाव इत्याह—**लोपश्चेति** । स्वार्थ एव तरप्, 'अल्पाच्तरम्' इति यथा । यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योऽनुबन्धोऽपेक्षितः, तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तेः प्राग्लोपाभावः ।

इहाकारादयो वर्णाः सभागा इष्यन्ते; यदाह 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदूताविति । सन्ति च केषांचिद्भागा वर्णान्तरबुद्धिबोध्याः—आकारादिष्वकारादयः, एकारैकारयोरकारेकारौ, ओकारौकारयोरकारोकारौ, ऋकारे रेफः, लृकारे लकारः । ते तत्तदकारादिग्रहणेन गृह्येरन्न वेति सन्देहः । तदर्थं च किमकारादिसंघातमात्रमाकारादयो वनादिवच्छरीरादिवद्वा, किं वा वर्णान्तरमेतत्सदृशावयवं नृसिंहादिवदिति सन्देहः । किं तावत्प्राप्तम् ? संघातमात्रमिति; कुतः ? अकारादिरूपप्रत्यभिज्ञानात्, क्रमेणोपलब्धेश्च । 'ए ओ' इति ह्युक्ते पूर्वमकारः, पश्चादिदुतौ इति प्रतिपत्तिः, स्थानक्रमाभिधानाच्च ए ऐ कण्ठतालव्यौ, ओऔ कण्ठ्योष्ठ्याविति । नह्येकस्य वर्णस्य स्थानद्वयेन क्रमेण निष्पत्तिः । सूत्रकारोऽप्याह—'एचोः प्लुतिप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लैवेते' इति । आश्वलायनोऽप्याह—'विविच्य सन्ध्यक्षराणामकारम्' इति । अतः संघातमात्रत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणे सति अग्ने इन्द्रः[1], वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'

भावबोधिनी

(१) आचारात्—पाणिनि आदि आचार्यों का इनमें अच् रूप से आचार = व्यवहार नहीं देखा गया है । जैसे—'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य' [पा० सू० १।२।२५] इस सूत्र में 'क' को अच् मान कर 'इ' का यण् पाणिनि ने स्वयं नहीं किया है ।

(२) अप्रधानत्वात्—आचार्य की अपनी शैली है कि एक प्रकार के वर्णों का एक साथ उपदेश किया है । पहले अचों के उपदेश में अचों की प्रधानता है । और बाद में हलों के उपदेश में हलों की । अतः अचों के मध्यवर्ती हल् अप्रधान हैं । इसलिये अचों के साथ उनका ग्रहण नहीं किया जाता है ।

(३) लोपश्च बलवत्तरः—इसमें स्वार्थ में तरप् प्रत्यय है । लोप बलवान् होता है । अनुबन्ध इत् होते हैं । अतः 'आदिरन्त्येन सहेता' [पा० सू० १।१।७८] इस सूत्र से अच् संज्ञा के विधान के समय इन अनुबन्धों का लोप हो जाता है क्योंकि इत्संज्ञाविधायक 'हलन्त्यम्' [पा० सू० १।३।३] तथा लोपविधायक 'तस्य लोपः' [पा० सू० १।३।९] ये सूत्र परवर्ती और नित्य होने के कारण बलवान् होते हैं । इसीलिये इसकी व्याख्या में कैयट ने लिखा है कि अनुबन्ध केवल उच्चारण में ही रहते हैं और इत्संज्ञाप्रतिबद्ध कार्य तो बिना रहते हुए ही सम्पादित करते हैं । और स्वयं किसी कार्य को नहीं प्राप्त होते हैं ।

---

१. 'इदम्' इति पाठा० ।

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति। तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त

न्यासः

लोपशास्त्रं परम्, अतस्तस्यापि परत्वम्। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम्। कृतायामपि संज्ञायां लोपेन भवितव्यम् अकृतायामपि। न तु लोपे कृते संज्ञा भवति, सञ्ज्ञिनामसत्त्वात्। यद्येवम्, यथा अजन्तःपातिनां णकारादीना-मनुबन्धानां प्रथमं लोपो भवति तथा चकारस्यापि स्यात्, ततश्चाजिति संज्ञा न निष्पद्यते? वचनसामर्थ्यात् तस्य प्राग्लोपो न भविष्यति। लुप्तेऽपि वा तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहितः अकारः संज्ञा भविष्यति। अजन्तः-पातिनां तु लुप्तानां णकारादीनां नार्हति संज्ञा भवितुम्; इकारादिषु सावकाशत्वात्।

इहैते अकारादयो वर्णा अनेकावयवा इष्यन्ते, 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' 'एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इति वचनात्। सन्ति च केषाञ्चित् केचिदवयवा वर्णान्तरसरूपाः, तद्यथा—ऋकारे रेफः, लृकारे लकारः, एकारे च ऐकारे चाकारेकारौ, ओकारे च औकारे च अकारोकारौ। दीर्घेष्वाकारादिषु ह्रस्वा अकारादयः। तत्र य एते ऋकारादिवर्णानामवयवास्ते किं वर्णग्रहणेन गृह्येरन्? न वा? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे अग्ने इह, वायो उदकमित्यकः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति, प्रणीय, आलूयेति ह्रस्वाश्रयस्तुक्। एवमा-दयोऽन्येऽप्यस्मिन् पक्षे दोषाः प्रसजन्ति, ते च भाष्यादवधार्याः। इतरत्र तु नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। नुड्विधौ तावत्—'ऋधु वृद्धौ' लिट्, आनृधतुः, आनृधुरित्यत्र ऋकारे रेफस्य हल्ग्रहणेनाग्रहणात् द्विहल्त्वाभावे 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुड् न प्राप्नोति। लादेशविधौ—क्लृप्तः, क्लृप्तवानिति रेफस्य 'कृपो रो लः' इति लत्वं न सिध्यति। विनामविधौ—मातृणाम्, पितृणामिति णत्वं न स्यादित्यत आह—**वर्णेष्वित्यादि**। वर्णेषु ऋकारादिषु। **वर्णैकदेशा इति**। रेफादय इति। वर्णात्मभूतत्वज्ञापनार्थमेकदेशा इत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति—वर्णानामात्मभूता एकदेशा वर्णैकदेशा इति। यदि हि 'एकदेशाः' इत्येतावदुच्येत, ततः कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्—'अर्थान्तरभूता एवैते एकदेशाः' इति। वर्णैकदेशास्तूर्यादयोऽपि सन्तीति तद्व्यवच्छेदार्थमाह—**वर्णान्तर-समानाकृतय इति**। वर्णान्तरवत् समानाकृतिर्येषां ते वर्णान्तरसमानाकृतयोऽवयवाः। ततोऽन्यैर्वर्णैरनवयव-भूतैस्तुल्याकृतय इत्यर्थः। **तेष्विति**। वर्णैकदेशेषु। **तत्कार्यमिति**। वर्णान्तरकार्यम्—अकः सवर्णे दीर्घत्वादि। किं पुनः कारणं न भवतीत्याह—**तच्छायानुकारिणो हीत्यादि**। तच्छाया=तदाकारः। वर्णान्तराणामकारा-

पदमञ्जरी

इति परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चावयवप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्समुदायप्रतिपत्तेः, अग्ने एतीति 'एङः पदान्तात्' इति स्यात्, आलूय प्रलूयेति तुक्, खट्वाभिरित्यत्रैस्, यातेत्यतो लोपः, वाचा तरति वाचो निमित्तमिति द्व्यज्लक्षणौ ठन्यतौ स्याताम्। एवमाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**वर्णेष्वित्यादि**। **वर्णैकदेशा इति**। पुनर्वर्णग्रहणं वर्णानां सतामेकदेशा एते, न पुनर्वर्णसमूहानामिति ज्ञापनार्थम्, तेन वर्णैकत्वव्यवस्थापक एकत्व-प्रतिभासो निर्णीतः। न ह्याकारादेः पदस्येव वर्णसमूहत्वेन प्रतिभासः, किन्त्वेकवर्णतया। अकारादिभागसंवेदनं त्वेकवर्णत्वेऽपि तस्य सभागत्वात्, भागानां चाकारादिसादृश्यादुपपन्नम्, तदाह—**वर्णान्तरसमानाकृतय इति**। भागानामेव च क्रमोपलब्धिः स्थानभेदोऽप्येकवर्णत्वेऽपि वकारवदुपपन्नः, सूत्रकारवचनमपि सदृशभागनिबन्धन-मेवास्तु, अतोऽकारप्रत्यभिज्ञानादेरन्यथापि सिद्धत्वादबाधितान्यथानुपपन्ना चैकत्वबुद्धिरेकवर्णत्वे प्रमाणम्। **तेष्विति**। एकदेशेषु। **तत्कार्यमिति**। वर्णान्तरकार्यं सवर्णदीर्घत्वादि न भवति। किं कारणमित्याह—**तच्छाया-नुकारिणो हीति**। तच्छाया=तदाकारः। एवं प्रत्यक्षेणैवयं साधयित्वा तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानमाह—

भावबोधिनी

अनुवाद—[आकार, ऋकार, ऐकार आदि] वर्णों में अन्य वर्णों [अ, रेफ, अ, ए आदि] के आकार=आकृति के समान जो वर्णैकदेश=वर्णों के अवयव होते हैं, उन वर्णावयवों में अन्य वर्णों के [सवर्णदीर्घत्व आदि] कार्य नहीं होते हैं। कारण यह है कि वे वर्णावयव अन्य वर्णों के आकार का अनुकरण ही करते हैं, न कि अन्य वर्ण ही होते हैं। [क्योंकि किसी के

एव । पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । 'नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम्' (म० भा०, माहेश्वरसूत्र १, वा० ५) नुड्विधौ (७. ४. ७१) ऋकारग्रहणम्—आनृधतुः, आनृधुः । लादेशे

न्यासः

दीनामाकारमात्रम् । तेऽनुकुर्वन्ति, तत्तुल्यरूपत्वात्, न तु त एव । न हि तदाकारानुकारित्वमात्रेणैव तत्त्वं भवति । तथा हि गवि गवयावयवानुकारिणोऽवयवाः सन्ति, न च तेषां तत्स्वभावता । किं पुनः कारणं ते त एव न भवन्तीत्याह—**पृथगित्यादि** । प्रयत्नः = प्रयतनम् = स्थानकरणव्यापारः । वर्णान्तरहेतोः प्रयत्नात् पृथगन्येन प्रकारेण यं निर्वर्त्यं=निष्पाद्यं वर्णमाचार्या इच्छन्ति, तदेते वर्णा अवयवाः । यदि वर्णाः स्युः, प्रयत्नान्तरनिर्वर्त्याः स्युः, न चैवम् । तथा हि—समुदायार्थो यः प्रयत्नः तेनैव ते निष्पाद्यन्ते । तदेवम् अग्रहणकपक्षमाश्रयतैव ग्रहणकपक्षभाविनो ये दोषास्तेषां प्रसङ्गः प्रतिक्षिप्तः । ननु च ग्रहणपक्षोऽपि भाष्ये व्यवस्थापितः, तदनुषङ्गिणां दोषाणां परिहारात्, तत् कस्मात् स परित्यक्तः ? बहुप्रतिविधेयत्वात् । अग्रहणकपक्षे त्वल्पं प्रतिविधेयम् । अतः स एव **वृत्तिकारेणाश्रितः** ।

यदि तर्हि न गृह्यन्ते, नुडादिविधिषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यतया स्थितमेवेत्यत आह—**नुड्विधिलादेशविनामेष्वित्यादि** । नुडादिविधिषु यच्चोद्यमापतति ऋकारविषये तस्य प्रतिविधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र नुड्विधौ तावत् ऋकारस्थो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनात्रापि द्विहलोऽङ्गस्य नुड् भवति—आनृधतुः, आनृधुरिति । एतत् स्वयमेव **वृत्तिकारेण** प्रतिपादनं कृतम् । अथ किमयमृकारस्थो रेफो वर्णात्मकः ? नेत्याह । इदानीमेव ह्युक्तम्—'तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव' इति । ये तर्हि हकारादयो वर्णा अक्षरसमाम्नाये उपदिष्टास्ते किं वर्णात्मकाः? नेत्याह । तथा हि 'ह य व र ट्' इत्यादौ वक्ष्यति—'इत्येतान् वर्णानुपदिश्य'[1] इति । अथ कथमिदानीं वर्णात्मनां हलां ग्रहणेन ऋकारस्थस्यापि अवर्णात्मनो रेफस्य ग्रहणं भवति ? द्विहल्ग्रहणसामर्थ्यादित्यभिप्रायः । तत्र हि 'तस्मान्नुड्' इत्येतावदेव वक्तव्यम् । न चैवमुच्यमाने आटतुः, आटुरित्यादावपि प्रसङ्गो भवति; 'अश्नोतेश्च' इत्यस्य नियमार्थत्वात्—अद्विहलो यदि भवति तदाश्नोतेरेव, नान्यस्येति । अश्नातिनिवृत्त्यर्थं तदिति चेत् ? वार्त्तमेतत् । यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यात्, 'नाश्नः' इत्येवं प्रतिषेधं कुर्यात् । तदेवमन्तरेणापि द्विहल्ग्रहणं सिद्धे यद् द्विहल्ग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनम्—द्विहल्छायानुकारिणो हि यथा

पदमञ्जरी

पृथगित्यादि । इच्छायोनिरात्मगुणोऽत्र प्रयत्नः, न पुनः स्पृष्टतादिर्वर्णगुणः । इहैकप्रयत्ननिर्वर्त्यं एको वर्ण एकेच्छापूर्वकश्चैकप्रयत्नः । तत्र यथा एकवर्णोच्चारणेच्छापूर्वकैकप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वादकारादीनां सभागत्वेऽप्येकत्वम्, तथा एकारादेरपि । न हि कश्चिदेकाराद्युच्चारयन् प्रयत्नस्य तत्कारणभूताया इच्छाया वा भिन्नत्वमुपैति । अतो नरसिंहवज्जात्यन्तरत्वादकारादीनामभावादेव तत्कार्याणामभावः । यद्येवम्, तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट् आनर्धेत्यादावेव स्याद्, आनृधतुरित्यादौ न स्याद्; ऋकारस्थस्य रेफस्याहल्त्वात् । तथा 'कृपो रो लः' इति लत्वं कल्प्ता, चलीक्लृप्यते, कल्पयिष्यत इत्यादौ शुद्धस्यैव रेफस्य स्यात् शुद्धो लकारः, न तु क्लृप्त इत्यादावृकारस्य लृकारः । 'रषाभ्याम्' इति णत्वमास्तीर्णमित्यादावेव स्यात् तिसृणां मातॄणामित्यादौ तु न स्यादित्यत आह—**नुड्विधीत्यादि** । सकारनकारस्थानिकस्य मूर्द्धन्यस्य **विनाम** इति पूर्वाचार्याणां संज्ञा । इह

भावबोधिनी

आकार के अनुकरणमात्र से कोई वह नहीं बन जाता है ।] कारण यह है कि पाणिनि आदि आचार्य लोग [किसी दूसरे वर्ण के उच्चारण-प्रयत्न से] भिन्न स्थान एवं प्रयत्न से उच्चारित वर्ण को चाहते हैं । [अतः ये अवयव हैं स्वतन्त्र वर्ण नहीं; अतः अन्यवर्णों के साथ इन वर्णावयवों का ग्रहण नहीं हो सकता ।]

विमर्श—आ में अ, ऋ में रेफ, लृ में लकार, ए, ऐ में अकारादि का श्रवण होता है । समुदायरूप में इन वर्णों के अवयवरूप में ये सुनाई देते है । अतः स्वतन्त्ररूप से इन संयुक्त वर्णों में जो कार्य होते हैं वे ही कार्य अवयवरूपेण विद्यमान इन

---

१. द्र० इतः परम्, पृ० ३२ ।

(८. २. १८) ऋकारग्रहणम्—क्लृप्तः, क्लृप्तवान् । विनामे (८. ४. १) ऋकारग्रहणम्—कर्तॄणाम् ।

न्यासः

स्यादिति । यस्याप्येको मुख्यो हल्, अपरोऽवयवः, तत्समानाकृतित्वादुपचारे हल् व्यपदेशार्हः, तस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थः । एतच्च कथं लभ्यते ? यदि हलित्येषा श्रुतिस्तत्र हल्छायानुकारिण्यामपि ऋकारस्थायां रेफव्यक्तौ वर्त्तते, नान्यथा । तस्माद् द्विहल्ग्रहणेन ऋकारस्थो रेफोऽपि गृह्यते; अन्यथा द्विहल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'रेफ' इति परप्रसिद्धया तत्रोक्तम् । वर्णग्रहणवादिनां हि ऋकारभागोऽपि 'रेफः' इति प्रसिद्धः । सादृश्यादेवमुक्तम् । भवति हि सादृश्यादतस्मिन्नपि तद्व्यपदेशः, यथा अग्निर्माणवक इति । अथ वा 'रादिफः' इत्यत्र 'वर्णात् कारः' इत्यतो 'वर्णात्' इति नानुवर्त्तते, तेनावर्णात्मकादपि रादिफो भवति, बहुलवचनाद्वा । अत एव लृकारस्थाल्लकारसरूपादवयवाद् अवर्णात्मनोऽपि कारप्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । लादेशविधावपि—"'र' इति सामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफः, यच्च ऋकारस्थः—तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'ल' इत्यपि सामान्यमेव । ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने केवल एव लकार आदेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लृकारः । तथा च 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्त[1] इति ।" एतत् 'कृपो रो लः' इत्यत्र स्वयमेव वृत्तिकृता प्रतिपादितम् 'र इति सामान्यमुपादीयते' इति । वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्य यत् सामान्यमवर्णात्मिकायां वर्णात्मिकायाञ्च रेफव्यक्तौ वर्त्तते यतस्तयोर्वर्णत्वावर्णत्वभेदभिन्नयोरपि 'र' इति शब्दप्रत्ययौ अभिन्नौ भवतः, तावुपादीयेते[2]; न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिः । तेनेति[3] । सामान्योपादानेन द्वयोरपि ग्रहणं भवतीति । तस्य सामान्यस्य द्वयोरपि सद्भावात् । ल इत्यपि सामान्यमेवेति । 'उपादीयते' इत्यपेक्षते[4] ।

पदमञ्जरी

तु णकारस्य ग्रहणम् । नुड्विधौ तावद् द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । न चैवमाटतुरित्यादावपि प्रसङ्गः, 'अश्नोतेश्च' इत्यस्य नियमार्थत्वाद्—अकारोपधस्य यदि भवति अश्नोतेरेवेति, अश्नातिनिवृत्त्यर्थं हि 'नाश्न' इत्येव ब्रूयात् । लत्वे च 'रो लः' इति सामान्यनिर्देशादृकारलृकारस्थयोश्च रेफलकारयोर्निष्कृष्य स्थान्यादेशभावायोगादेकदेशविकारद्वारेण ऋकारस्यैव लृकारः । अत्र च प्रमाणम्—'लुटि च क्लृपः' इति निर्देशः ।

भावबोधिनी

अ, रेफ-लकार आदि अवयवों में भी क्यों न हो जायँ ? अर्थात् वर्णावयव को भी वर्णग्रहण से ग्रहण क्यों न कर लिया जाय ? इसके समाधान में ग्रहणपक्ष और अग्रहणपक्ष दोनों हैं । वृत्तिकार ने अग्रहणपक्ष माना है । इनके अनुसार आचार्यों ने स्वतन्त्र प्रयत्न आदि से उच्चार्यमाण वर्ण को ही स्वतन्त्र वर्ण माना है । यहाँ तो समुदाय के उच्चारण के साथ ही अवयवों का भी उच्चारण हो जाता है । अतः अवयवों को स्वतन्त्र वर्ण नहीं मानना चाहिये । इसीलिये अग्ने + इन्द्रम् आदि में ए के अवयव इ को मानकर सवर्णदीर्घ आदि दोष नहीं आते हैं ।

अनुवाद—[यदि ग्रहण नहीं करते हैं तो] नुट्विधि, लादेश और विनाम [मूर्धन्य] में ऋकार में प्रतिविधान [पुनःस्वतन्त्रविधान] करना पड़ेगा ।

(१) नुट्विधि में ऋकारग्रहण [का प्रयोजन है—] आनृधतुः, आनृधुः । (२) ल् आदेश में ऋकारग्रहण [का प्रयोजन है—] क्लृप्तः, क्लृप्तवान् । (३) विनाम [मूर्धन्यादेश] में [ऋकार ग्रहण का प्रयोजन है—] कर्तॄणाम् ।

विमर्श - ऋ का एकदेश रेफ है, इसे स्वतन्त्ररेफ के समान यदि नहीं माना जायगा तो ऋघटक रेफ को मानकर कार्य नहीं हो सकेंगे । उन कार्यों में ऋकार का पृथक् ग्रहण करना पड़ेगा । उदाहरणार्थ—(१) 'तस्मान्नुड् द्विहलः' [पा० सू० ७।४।७१] इसमें ऋकार का ग्रहण करना पड़ेगा क्योंकि ऋध् धातु द्विहल् न होकर एकहल् ही होगी अतः नुट् करने के

१. 'कृपो रो लः' (८।२।१८) इति सूत्रस्था काशिका द्रष्टव्या ।
२. 'अतः' इति शेषः ।
३. अत्र न्यासे 'कृपो रो लः' (८।२।१८) इति सूत्रस्था काशिकापि प्रतीकैः व्याख्यातेति बोध्यम् ।
४. मुद्रितकाशिकासंस्करणेषु तु 'उपादीयते' इति पाठ उपलभ्यत एव ।

न्यासः

अत्रापि यश्च केवलो लकारः, यश्च लृकारस्थः—तयोर्द्वयोरपि ग्रहणमित्येतद्वक्तव्यं स्यात् । पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम् । **ततोऽयमित्यादि** । यत एवं द्वयोरपि रेफलकारयोर्ग्रहणम्, तस्मात् केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारोऽयमादेशो विधीयते । अन्तरतमत्वादृकारस्यापि लृकारः । ननु च सत्यपि द्वयोरपि ग्रहणे ऋकारस्य स्थाने लृकारो भवतीत्येतत् कुतो लभ्यते ? न हि ऋकारस्थो रेफ ऋकारो भवति, किं तर्हि ? तदवयवः । नापि लृकारस्थो लकार ऋकारो भवति, किं तर्हि ? तदवयवः । तत्र द्वयोरपि ग्रहणे सति ऋकारस्थस्यापि रेफस्य लृकारस्थो लकारो वर्णैकदेशतयान्तरतमो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते, न तु ऋकारस्य हि स्थाने लृकारो भवतीत्येतस्य चोद्यस्यापाकरणार्थमे**कदेशविकारद्वारेणेत्युक्तम्** । तदेकदेश ऋकारस्यावयवो रेफस्तस्य विकार लृकारावयवो लकारः । अथ वा एकदेशः । अथ वा एकदेशलृकारस्थो लकारः, स एव विकारः । ऋकारस्थस्य रेफस्य स एव एकदेशविकारः । द्वारं = मुखम्, उपाय इति यावत् । तेन समस्तस्यैव ऋकारस्य स्थाने समस्त एव लृकार आदेशो विधीयते । यदि हि ऋकारलृकाराभ्यां तत्स्थयोश्च रेफलकारयोः पृथग्भावः सम्भवेत्, तदा ऋकारैकदेशस्य रेफस्य केवलस्य लृकारैकदेशो लकारः केवलः शक्यते विधातुम् । न च तयोस्ततः पृथग्भावः सम्भवति । तस्माद् यथोक्तेन प्रकारेण ऋकारस्य लृकारादेशो विधीयते । अनन्तरोक्तस्यार्थस्य दृढीकरणाय —**तथा च** इत्यादेरुपन्यासः । यत एवमेकदेशद्वारेण ऋकारस्य स्थाने लृकार आदेशो विधीयते । एवञ्च सति 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते, नान्यथा । आदिशब्देन 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतः' 'तासि च क्लृपः' इत्येतयोर्निर्देशयोर्ग्रहणम् । विनामविधावपि 'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा ''रश्रुतिसामान्यनिर्देशाद्वा सिद्धम् । [1]अवर्णभक्त्या च व्यवधाने णत्वं भवतीति क्षुभ्नादिषु नृनमनतृप्नोतिग्रहणं णत्वप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् । अथ वा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेव तेन ज्ञाप्यते[2]'' इति **वृत्तिकृता** स्वयमेव प्रतिविहितम् । **रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धम् इति** । 'र' इति श्रुतिः = उपलब्धिर्यस्य स रश्रुतिः = रेफः । तस्य केवलस्य ऋकारस्थस्य च वर्णत्वावर्णत्वकृतभेदं परित्यज्य यत् सामान्यं रेफमात्रं तदिह निर्दिश्यते, न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिः । तेन सिद्धं तिसृणाम्, चतसृणाम्, मातृणाम्, पितृणाम् इत्यादावपि णत्वम्; ऋकारेऽपि तस्य रश्रुतिसामान्यस्य विद्यमानत्वात् । स्यादेतत् – ऋकारे त्रयो वर्णावयवाः, तन्मध्ये रेफोऽर्द्धमात्रात्मा, तत्र रश्रुतिसामान्यस्य

पदमञ्जरी

णत्वेऽपि 'र' इति सामान्यनिर्देशादृकारस्थोऽपि तावद्रेफो गृह्यते । न च परयाऽज्भक्त्या व्यवधानम्, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यत्र व्यवायेऽपीति विभज्य सामान्येन व्यवायेऽपि णत्वविधानात् । न चैवं वर्णान्तरव्यवायेऽपि प्रसङ्गः; अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति नियमार्थत्वात्–आक्षरसमाम्नायिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्यवाये यदि भवति, एभिरेवेति । क्षुभ्नादिषु वा नृनमनतृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकमिति प्रतिविधानम् ॥ (मा० सू० ४)

भावबोधिनी

लिये हल् के साथ ऋकार भी आवश्यक होगा तभी द्विहल् मानकर आनृधतुः—√ऋध् + लिट्, तस् = अतुस्, द्वित्वादि के बाद आ + ऋधतुः में नुट् = न् आगम होता है । (२) 'कृपो रो लः' [पा० सू० ८।२।१८] इसमें 'ऋकारस्य चेति वक्तव्यम्' यह कहना होगा तभी क्लृप् + तः—यहाँ ऋ का लृ हो सकेगा । (३) विनाम = सकार एवं नकार के स्थान पर होनेवाले षकारएवं णकार = मूर्धन्य के विषय में भी ऋकार का ग्रहण करना पड़ेगा । 'रषाभ्यां णो नः समानपदे' [पा० सू० ८।४।१] में 'ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्' यह कहना होगा तभी मातृ + नाम् में णत्व होकर मातृणाम् यह रूप हो सकेगा । परन्तु भाष्य में अग्रहणपक्ष में भी इन तीनों कार्यों की उपपत्ति की गयी है । विभिन्न ज्ञापकों के द्वारा उक्त तीनों न्यायों की सिद्धि क ली गयी है ।। मा० सू० ४ ।।

---

१. वर्णभक्त्या च—इत्येवोचितः पाठः । अग्रेऽपि एवमेव बोध्यम् ।

२. द्र० 'रषाभ्यां नो णः' (८।४।१) सूत्रे काशिका ।

ह य व र ट् ॥ मा० सू० ५ ॥

'ह य व र' इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं

न्यासः

निर्देशेनैव सिध्यति । यासौ रेफात् पराऽवर्णभक्तिस्तस्या व्यवधानादित्यस्य चोद्यस्य परिहारायोत्तरो ज्ञापकग्रन्थः—यदयं क्षुभ्नादिषु णत्वप्रतिषेधाय नृनमनशब्दं तृप्नोतिशब्दञ्च पठति, तेनैतज्ज्ञाप्यते 'अवर्णभागव्यवधानेऽपि णत्वं भवति' इति; अन्यथा हि तत्र तयोः पाठोऽनर्थकः स्यात्, प्राप्त्यभावात् । प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधानाम् । यद्यपि वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिर्निदिश्यते, तथापि सिद्धमिति दर्शयितुमाह – **अथ वेत्यादि** ।[1] पूर्वसूत्रोपात्ताद् रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् परयाऽवर्णभक्त्या व्यवहितादपि णत्वं भवतीति ज्ञापितम् । इदानीं तु सूत्रानुपात्ताद्दकाराद्व्यवहितादेवेत्येष विशेषः ।

अपरे तु – सर्वाण्येतानि प्रतिविधानानि वर्णैकदेशग्रहणकपक्षमाश्रित्य विहितानीत्याचक्षते, एतच्चासम्यक्; यं हि पक्षमाश्रित्य 'नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तं तत्रैव प्रतिविधातुं युक्तम्; अन्यथा ह्यग्रहणकपक्षमभ्युपेत्य ग्रहणकपक्षेऽपि प्रतिविधानं कुर्वता **वृत्तिकारेणा**कौशलमेव केवलमात्मनः प्रकटितं स्यात्॥ (मा० सू० ४)

ह य व र ट् ॥ तस्य ग्रहणं भवत्येकेन 'शश्छोऽटि' इत्यकारेणेति । अत्र 'शश्छोऽटि' इत्येतत् प्रदेशवाक्योपलक्षणं द्रष्टव्यम् । एवंजातीयकेषु निर्देशेष्वकारेण ग्रहणं भवति, न तु वर्णान्तरेणेत्यत्रायमर्थोऽभिप्रेतः, न त्वत्रैव सूत्रे अकारेण ग्रहणं भवतीति, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति 'दीर्घादटि' इत्यत्राप्यकारेण ग्रहणस्येष्टत्वात् । अथ 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यत्राप्यकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति ? 'प्राक्सिताददड्व्यवायेऽपि' इति वचनात् । प्रत्याहारे ह्येतस्मिन्नकारादीनां योऽन्यतमस्तेनालोऽन्त्यपरिभाषयाङ्गान्तरस्य भवितव्यम्; प्रत्येकमट्संज्ञकत्वात्, प्रत्येकमेवाकारादीनामादेशत्वात् । तथा चान्त्यग्रहणेन ग्रहणादड्व्यवधानं नोपपद्यते । अथ प्रत्येकमप्यसंज्ञकत्वे

पदमञ्जरी

ह य व र ट् ।। 'अडुदात्तः' इति न प्रत्याहारः; 'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' इति वचनात् । प्रत्याहारे तस्मिन् प्रत्येकमट्त्वे 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात्, समुदायस्य त्वट्त्वे सर्वादेश इति कुतो व्यवायः ! ननु च 'अडुदात्तः' इत्यत्र यदा प्रत्याहारस्तदा 'अड्व्यवाये' इत्यत्रापि प्रत्याहार एव, णत्वविधिवत्; ततश्चाभ्यवसुनोतीत्यादौ षत्वविधानार्थमेतत्स्यात् । एवं तर्ह्यादिरन्त्येनेत्यत्राप्रत्यय इत्यनुवर्तते, स चान्वर्थः—'प्रतीयते विधीयते' इति, तेन भाव्यमानेन सर्वत्र प्रत्याहारग्रहणं न भविष्यति । न चैवम् 'इको यणचि' इत्यादौ दोषः, आदिरन्त्येनेत्येतद्धि अइउणित्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र क्वचिदन्वर्थग्रहणम्, क्वचिन्न । 'इड् वलादेः' इति न प्रत्याहारः; 'विभाषेटः' इति वचनात् । इड्विधौ ह्यङ्गस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्तं चेद्विपरिणम्यते, इकारादीनां च प्रत्येकमिट्त्वम्; तत्र 'आदेः परस्य' इत्यार्द्धधातुकादेरिकारादिरादेशः स्याद्, अविपरिणामे तु 'अलोऽन्त्यस्य' स्यात् । समुदायस्य त्विट्त्वे सर्वादेशः ! न च त्रिष्वपि पक्षेषु इणन्तादङ्गादुत्तरो य इट् तत उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां धकारस्य संभवः । 'दीधीवेवीटाम्' इति न प्रत्याहारः; इग्व्यतिरिक्तानामिटां गुण-

भावबोधिनी

ह, य, व, र—इन वर्णों का उपदेश करके और पूर्व [अच् वर्णों] का उपदेश करके अन्त में टकार को प्रत्याहार [–सिद्धि] के लिये इत् करते हैं । इस इत् टकार का 'शश्छोऽटि' [पा० सू० ८।४।६३] इसमें एक अकार के साथ ग्रहण [अट् इस रूप में] होता है ।

---

१. इदमपि प्रतीकं 'रषाभ्याम्' पा० सू० ८।४।१ इति सूत्रस्थायाः काशिकाया एव—"अथवा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ।"

भवत्येकेन—'शश्छोऽटि' (८.४.६३) इत्यकारेण।

अयं रेफो यकारात् पर उपदिश्यते। तस्य यर्ग्रहणेन यय्ग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्नयति प्रातर्नयतीत्यत्र 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८.४.४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति; मद्रह्लदो भद्रह्लद इत्यत्र द्विर्वचनं

न्यासः

समस्तानामप्यादेशभावः प्रकल्प्येत, एवमनेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यात्, तथा च स्थान्यपि सकारो न स्यादिति कस्य केन व्यवधानान् मूर्धन्यो भवेद् अभ्यषुणोदित्यत्र ? अथ 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यत्रेकारेणास्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? 'तत्र विदित इति च' इति निर्देशात्। प्रत्याहारे ह्येतस्मिन् न 'आदेः परस्य' इति इकारादीनामन्यतमस्तकारस्यादेशः स्यात्, तथा च विदितमिति रूपं नोपपद्यते। अथ 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्रापीकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति ? 'जयति' 'सम्भवति' अवहरति' इत्येवमादिनिर्देशात्। प्रत्याहारे ह्येतस्मिन् गुणप्रतिषेधादेवमादयो निर्देशा न सम्भवेयुः।

यकारात्परस्य रेफस्योपदेशे सति यो दोषस्तमुद्भावयितुकाम आह—**अयमित्यादि**। परोपदेशस्तु वल्यन्तर्भावात् 'जीवेरदानुक्' जीरदानुः, 'गोधाया ढ्रक्' गौधेर इत्यत्र 'लोपो व्योर्वलि' इति व्योर्लोपो यथा स्यात्, रल्ग्रहणे च वकारस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थश्च। यदि हि वकारात् पूर्वो रेफ उपदिश्येत, 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' इति देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र कित्त्वं वा स्यात्। ननु च क्रियमाणेऽपि रस्य यकारात् परोपदेशे प्राप्नोत्येव वकारस्य रल्ग्रहणेन ग्रहणम्, जशामपि मध्ये तस्योपदेशात् ? नैतदस्ति; उभयोर्भिन्नगुणनिष्पाद्यत्वाद् भेदस्य सिद्धत्वात्। यथोक्तम्[1]—'पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं वर्णमिच्छन्ति' इति। अन्तःस्थत्वेनेषत्स्पृष्टकरणत्वादितरस्य च स्पर्शत्वेन स्पृष्टकरणत्वात्। अयञ्च दन्त्योष्ठ्यो वकारः।

यस्तु 'ज ब ग ड द श्' इष्यते, स ओष्ठ्यो वेदितव्यः। ननु च वकारेण व्यवधानान्नायं यकारात् परः, किं तर्हि ? वकारात् पर इति। तत् किमुच्यते यकारात् पर इति ? व्यवधानेऽपि परशब्दो वर्त्तते, यथा—बाल्यात् परं वृद्धत्वमित्यदोषः। अत्र यौवनेन व्यवहितेऽपि वृद्धभावे परशब्दस्य वृत्तिः। यदि यकारात् पर उपदिश्यते

पदमञ्जरी

प्राप्त्यभावात्, सर्वेषामिकां गुणनिषेधे निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च। 'इट ईटि' इति न प्रत्याहारः; ईटा सहचर्यात्। विधौ च स्वरूपग्रहणमुक्तम्, अनुवादोऽपि तस्यैव न्याय्यः।

अयं रेफो यकारात्पूर्वं उपदिश्येत—ह र य व डिति, परो वा यथान्यासम्। तत्र पूर्वोपदेशे—यण्ग्रहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि 'इको रणचि', 'उदात्तरणो हल्पूर्वात्', 'उदात्तस्वरितयो रणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' 'संयोगादेरातो धातो रण्वतः' इति। तत्रेको रणचीति संख्यातानुदेशादिकारस्य रेफः प्राप्नोति, तथा देवित्वा, दिदेविषति–रलो व्युपधादिति कित्त्वविकल्पः स्याद्, वकारस्य रलन्तर्भावात्। रेफस्य च वल्यनन्तर्भावात् गौधेरः, पचेरन्, 'जीवेरदानुक्' जीरदानुरिति 'लोपो व्योर्वलि' इति न स्यात्, अतः पर एवोपदेश्यः। अत्र पक्षे दोषमुद्भावयितुमाह-**अयमित्यादि**। व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्त्तते, यथा–बाल्यात्परं वृद्धत्वमिति। यकारात्परस्य रेफस्योपदेशादयं दोषः। न तु वकारादिति वकारात्पर इति नोक्तम्। यदि पर उपदिश्यते, ततः किमित्याह—**तस्येत्यादि। अनुनासिकः प्राप्नोतीति**। णकारस्तुल्यस्थानत्वात्। ननु चैवं सत्यन्तरतमपरिभाषा बाध्येत; न हि

भावबोधिनी

यहाँ ['ह य व र ट्' में] यकार के बाद में रेफ का उपदेश = उच्चारण किया गया है। इस रेफ का 'यर्' इस प्रत्याहार के ग्रहण से और यय् इस प्रत्याहार के ग्रहण से ग्रहण होने पर अर्थात् यर् और यय् इनके उच्चारण में रेफ का भी उच्चारण हो जाने पर (१) स्वर् + नयति, प्रातर् + नयति इनमें 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' [पा० सू० ८।४।४५] इस सूत्र से [रेफ का] अनुनासिक [ण् आदेश] प्राप्त होता है। (२) मद्रह्लदः, भद्रह्लदः यहाँ [अच् = अकार से परे हकार से परे रेफ] का

---

१. 'ऐ औ च्' इति सूत्रव्याख्यानावसरे वृत्तिकृतेति तत्रैव इतः पूर्वम् २९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

प्राप्नोति 'अचो रहाभ्यां द्वे' (८. ४. ४६) इति।

कुण्डं रथेन, वनं रथेनेत्यत्र (म०भा० पृ० १२५) 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८.४.५८) इति

न्यासः

ततः किमित्याह—**तस्य यर्ग्रहणेनेत्यादि**। यरित्यस्याः संज्ञाया ग्रहणेनोच्चारणेन, तथा ययित्यस्याः संज्ञाया ग्रहणेनोच्चारणेनेत्यर्थः। अथ वा—यरां संज्ञिनां ग्रहणेनोपादानेन, ययां संज्ञिनां ग्रहणेनोपादानेनेत्यर्थः। **ग्रहणे सतीति**। उपादाने सति। तद्ग्रहणेन तु तद्ग्रहणम्, तस्यापि तत्संज्ञकत्वात्, तदन्तर्भावात् च। स्वर्नयतीत्यत्र 'ऋटुरषा मूर्धन्याः' इति तुल्यस्थानत्वाद् रेफस्य नकारे परे परसवर्णो णकारादेशो भवति, विशेषानभिधानात्। ननु चैवं सति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषा बाध्येत, न हि रेफस्यान्तरतमो णकारः, प्रयत्नभेदात्? नैतदस्ति; 'व्यक्तिः पदार्थः' इत्येतद्धि दर्शनमाश्रित्य चोद्यते। तेन स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया बाधा नाशङ्कनीया। यत्र ह्यन्तरतमोऽनन्तरतमश्च विद्यते तत्र तस्या व्यापारः। न चेहान्तरतमोऽस्ति, यस्माद् व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणं प्रवर्त्तते। आनन्त्यात् तु सर्वाणि लक्षणानि नोच्चार्यन्ते। तत्र यदेतद्विषयं लक्षणं तत् प्रयत्नभेदादनन्तरतमेऽपि णकारे यदि न प्रवर्त्तते, तदा तस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्। तस्माज्जातौ पदार्थे इयं परिभाषा वेदितव्या, न तु द्रव्ये। **भद्रह्रदो भद्रह्रद इति**। अचो हकारादुत्तरोऽयं रेफो यर् भवतीति द्विर्वचनं प्राप्नोति, 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यत्र 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यतो यरित्यनुवर्त्तते, तत्र द्विर्वचने सति द्वयोः रेफयोः श्रवणं स्यात्। 'रो रि' इत्येकस्य लोपो भविष्यतीति चेत्? न; लोपे कर्त्तव्ये द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात्। 'हलो यमां यमि लोपः' इत्यनेन तर्ह्येकस्य लोपो भविष्यति? सिद्धं ह्यस्मिँल्लोपे द्विर्वचनम्। एवमपि पक्षे द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत। तत्र हि 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते। अथापि तन्नानुवर्त्तेत? एवमपि द्विर्वचनविधानसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति। अन्यथा हि द्विर्वचनविधानमनर्थकं स्यात्।

कुण्डं रथेनेति। 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति तदन्यस्य परसवर्णस्यासम्भवाद् रेफस्य रेफ एव परसवर्णः स्यात्। 'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति' इति रेफोऽपि रेफस्य सवर्णो न भवतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम्; वर्णान्तरापेक्षया तदुक्तम्, वर्णान्तराणां यथायोगमतुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्। रेफव्यक्तीनां तु परस्परापेक्षया सावर्ण्यमस्त्येव; तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्।

अन्ये तु—ययि रेफे अनुस्वारस्य परसवर्णो णकारः स्यात्, तुल्यस्थानत्वात्' इति वर्णयन्ति, एतच्चायुक्तम्; न हि स्थानमात्रतुल्यतया सवर्णो भवति। किं तर्हि? तुल्यस्थानतया, तुल्यप्रयत्नतया च। न च रेफस्य णकारस्तुल्यप्रयत्नः, रेफस्येषत्स्पृष्टत्वात्, णकारस्य च स्पृष्टत्वात्। एवं व्यक्तिपदार्थमाश्रित्य परेण चोदिते जाति-

पदमञ्जरी

णकारो रेफस्यान्तरतमः, प्रयत्नभेदात्; तन्नयनमित्यादौ तु सावकाशं वचनम्? नेतदस्ति, 'व्यक्तिः पदार्थः' इत्यस्मिन्पक्षे एतच्चोद्यते। तस्मिन्पक्षे सर्वासां व्यक्तीनां तात्पर्येण निर्देशाद्यदेतद्विषयं लक्षणं तत्प्रयत्नभेदादनन्तरतममपि णकारं न प्रवर्त्तयेद्, व्यर्थमेव स्यात्। **द्विर्वचनं प्राप्नोतीति**। ततश्च द्वयो रेफयोः श्रवणं स्यात्; 'रो रि' लोपे द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात्। 'हलो यमाम्' इत्यत्र च 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते। अतः स्यादेव पक्षे द्वयो रेफयोः श्रवणम्।

परसवर्णः प्राप्नोतीति। कः पुनरसौ? ननु रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति, वर्णान्तरापेक्षयैतदुच्यते, रेफस्तु

भावबोधिनी

द्वित्व 'अचो रहाभ्यां द्वे' [पा० सू० ८। ४। ४६] से प्राप्त होता है, [फलतः ह्रदः में दो रेफ सुनाई देने लगेंगे]; (३) कुण्डं + रथेन, वनं + रथेन यहाँ 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' [पा० सू० ८। ४। ५८] [वास्तव में 'वा पदान्तस्य' पा० सू० ८। ४। ५९] से अनुस्वार का परसवर्ण प्राप्त होता है।

न्यासः

पदार्थमाश्रित्य परिहारं वक्तुकाम आह—**नैष दोष इत्यादि**। आकृताविति जातावित्यर्थः। केषाञ्चित्—जातिः पदार्थः, केषाञ्चिद् द्रव्यम्, पाणिनेस्तूभयम्; लक्ष्यानुरोधात्। तत् क्वचित् किञ्चिदाश्रीयते। तत्र जातौ पदार्थ आश्रीयमाणे जातिरेव शब्देनाभिधीयते, नान्तरीयकत्वात् तु तदाधारा व्यक्तयः प्रतीयन्ते; जातेराधारमन्तरेण प्रत्येतुमशक्यत्वात्। एतस्मिन् दर्शने तस्यास्तु जातेः स्थानित्वमादेशत्वं परत्वमव्यवहितत्वमित्यादयो धर्माः शब्दसंस्कारोपयोगिनो व्यक्तिद्वारकाः। तेन 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्येवमादिलक्षणं प्रवर्त्तमानं जातीमतीषु व्यक्तिष्वेव प्रवर्त्तते, तत्र प्रवृत्तेर्जातौ प्रवृत्तं भवति। न च तासु व्यक्तिषु जातिं प्रति कासाञ्चिदासत्तिर्विप्रकर्षो वा; यतः क्वचिदेव प्रवर्त्तेत, न सर्वत्र; सम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्। तस्मात् तत्र प्रवर्तमानं यत्र वचनान्तरेण न्यायेन वा न बाध्येत, तत्र सर्वत्रैव प्रवर्त्तते। एवञ्च प्रवृत्तं समुदाये प्रवृत्तं भवति। **सकृदिति**। एकवारम्, न पुनः पुनः; सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य च चरितार्थत्वात्। एतस्मिन् दर्शने 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्येतल्लक्षणं कथं प्रवर्तेत ? किमविशेषेण सर्वेष्वेव जातिमत्सु पदार्थेषु प्रवर्त्तते ? उत विशेषेण केषुचिदेव ?

पदमञ्जरी

रेफस्य सवर्ण एव। एवं व्यक्तिपदार्थमाश्रित्य चोदिते जातिपदार्थमाश्रित्य परिहारमाह—**नैष दोष इति**। जातावेकवचनम्, नैते दोषा इति यावत्। **आकृताविति**। जातावित्यर्थः। इह केषाञ्चित् जातिः पदार्थः, गृहीततत्सम्बन्धो हि शब्दोऽर्थं बोधयति, न चक्षुरादिवत्तन्निरपेक्षम्। सम्बन्धग्रहणं च व्यक्तिषु न संभवति, तासामानन्त्यात्। केषाञ्चिद्व्यक्तिः पदार्थः, तत्रैव वाहदोहादिकार्यसम्भवात्। जातौ हि पदार्थे व्यक्तिषु क्रियमाणं वाहदोहादिकमचोदितार्थोऽनुष्ठितः स्यात्, जातेश्चोपलक्षणमात्रेणाश्रयणात्। सम्बन्धग्रहणं यथा—यत्रासौ काकोऽदो देवदत्तगृहमिति। **पाणिनेस्तूभयम्**, केवलव्यक्तिपक्षे हि सम्बन्धग्रहणासम्भवः। जातिरुपलक्षणमिति चेत्, न; तटस्थत्वाभावात्। यत्र हि सम्बन्धग्रहणोत्तरकालं शब्दार्थः प्रतीयमानः प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयते न तदाकारेणैव, तत्रोपलक्षणत्वम्; यथा गृहे। न हि गृहं प्रतीयमानं काकाधारमेव प्रतीयते, किं तर्हि ? प्रातिस्विकेनाकारेण। इह तु गौरित्युक्ते गवाकारेण व्यक्तयः प्रतीयन्ते न खण्डादिरूपेणेति तटस्थत्वाभावान्नोपलक्षणत्वं जातेः। अस्तु तर्हि सैव वाच्या; न; व्यक्तेरपि प्रतीतेः। न खलु गौरित्युक्ते गोत्वमितिवन्निष्कृष्टा जातिः प्रतीयते, किन्त्वनियता व्यक्तिरपि, अन्यथासिद्धेरशब्दार्थत्वमिति चेत्, न; तदभावात्। स्यादेतत्—सत्यम् अनियता व्यक्तिः प्रतीयते, सा त्वपर्यवसानेन न तु शब्दमहिम्ना। जातिप्रतीतिर्हि न जातिमात्रे पर्यवस्यति, किन्तु व्यक्तिमपि कवलीकरोति। यथा पञ्जरस्थं सिंहमनुभवतः सिंहप्रतीतिः पञ्जरे, तत्र ह्यन्तर्वर्त्त्येव सिंहः सिंहशब्दवाच्य इति जानतो बलात्पञ्जरमपि प्रतीयते, तद्वदिहापि व्यक्तिगतामेव जातिमनुभवतो जातिप्रतीतिरुत्पद्यमाना बलाद् व्यक्तिमपि गोचरयति, अतोऽन्यथासिद्धप्रतीतित्वान्न व्यक्तिः शब्दार्थ इति, तच्च नैवम्; अन्यथासिद्धेरभावात्। यदि हि जातिप्रतीतेरयं स्वभावो व्यक्तिमपि गोचरयतीति ततो गोत्वमित्यादावपि प्रसङ्गः, न हि तत्र जातिर्न प्रतीयते। स्यादेतत्—गोत्वादिशब्दैर्जातिः स्वरूपेणाभिधीयते, गवादिभिस्तु व्यक्तिपरतन्त्रा, अतः प्रतीतिवैषम्यमिति, मैवम्; व्यक्तिपरतन्त्रेत्यपि जातिरेव चेदुच्यते ततो गोत्वगोशब्दयोरविशेषापत्तिः, तत्त्वान्तरं चेज्जातिरेव वाच्येति क्षतम्; पारतन्त्र्यस्यापि वाच्यत्वात्। न चानभिधाय व्यक्तिं तत्पारतन्त्र्यमभिधातुं शक्यमिति व्यक्तेरपि वाच्यत्वप्रसङ्गः, न च वाच्यम् 'गङ्गायां घोषः, इतिवल्लक्षणया व्यक्तिः प्रतीयते' इति, शब्दान्तरसन्निधानमन्तरेणापि नियमेन प्रतीयमानत्वात्, तर्हि लाक्षणिकोऽर्थ एवं प्रतीयते। अतश्शब्दमहिम्नैव जातिर्व्यक्तिश्च प्रतीयत इत्युभयं शब्दार्थः। तत्र क्वचित्किञ्चित्तात्पर्येणोच्यते, किञ्चिन्नान्तरीयकतया। इष्टं चैकशब्दवाच्येष्वपि कुत्रचित्तात्पर्यम्, कस्यचिन्नान्तरीयकत्वम्, यथा—ग्रहं संमार्ष्टीति—कर्मत्वं विवक्षितम्, एकत्वमविवक्षितम्; तद्वदिह 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यत्र लक्षणानुरोधादाकृतिः प्राधान्येनाश्रीयते, तस्या एकत्वाच्छास्त्रमपि सकृदेव प्रवर्त्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या।

परसवर्णः प्राप्नोति, नैष दोषः; आकृतौ पदार्थे समुदाये 'सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते' भाष्यदी० ८०.३। इत्येतस्मिन् दर्शने 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८.४.४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्त्तते। तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथास्वं स्थानतो गुणतश्चान्तरतमा; ते सर्वे विहिताः। ये तु न स्थानतः, नापि गुणतः स्थानमात्रेण

न्यासः

यद्यविशेषेण स्यात्, स दोषस्तदवस्थ एव। अथ विशेषेण वाच्यः, तर्हि सविशेष इत्यत आह—**यरोऽनुनासिक इत्यादि**। एतेन स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया उपस्थानात् तद्वशेनान्तरतमेष्वेव प्रवर्त्तते, नान्येष्विति दर्शयति—**तदनेनेत्यादि**। यत एवान्तरतमेष्वेव प्रवर्त्तते, तस्मादनेन लक्षणेन गकारादीनां येऽन्तरतमाः स्थानगुणाभ्यामुभाभ्यामपि ते ङकारादयोऽनुनासिका विहिताः। **यथास्वमिति**। यथात्मीयमिति। ये येषामन्तरतमास्ते तेषां विहिता इत्यर्थः। **गकारादीनामिति**। आदिशब्देन जकारादीनां ग्रहणम्। **ङकारादय** इत्यत्रापि आदिशब्देन ञकारादयोऽनुनासिका गृह्यन्ते। तत्र **स्थानतो गुणतश्चान्तरतमाः**। तद्यथा—गजडदबानां यथाक्रमं ङञणनमाः। तथाहि—'अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः' इति गकारङकारयोस्तुल्यं कण्ठः स्थानम्। 'इचुयशास्तालव्याः' इति जकारञकारयोस्तालु। 'ऋटुरषामूर्धन्याः' इति डकारणकारयोर्मूर्धा। 'लृतुलसा दन्त्याः' इति दकारनकारयोर्दन्तः। 'उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः' इति बकारमकारयोरोष्ठः। गुणस्तु सर्वेषामेवैषां तुल्यः; 'स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्' इति वचनात्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। **ये तु न स्थानतो नापि गुणत इति**। अन्तरतमा इत्यपेक्षते। 'ते सर्वे निर्वत्तिताः' इत्यनेन वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। अविधानमेवैषां निवर्त्तनम्। **स्थान-**

पदमञ्जरी

यद्येवम्, कथं समुदाये प्रवर्तते? उच्यते; जातेः स्थानित्वमादेशत्वं निमित्तत्वमित्येवमादयो धर्मा व्यक्तिद्वारकताः, ते न जातौ प्रवर्तमानास्तद्वतीषु व्यक्तिषु प्रवर्त्तन्ते। न च व्यक्तयस्तेन तेन प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयन्ते, किन्त्वेकजातिरूषिता इति। एष समुदायार्थः समुदाये प्रवर्त्तमानं कथं प्रवर्त्तते? किमविशेषेण? नेत्याह। **यरोऽनुनासिक इत्यादि**। येयमस्य सकृत्प्रवृत्तिस्तत्रान्तरतमपरिभाषापि एकवाक्यतामापद्यत इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तदनेनेति**। **गकारादीनामिति**। वर्गतृतीयानाम्। **ङकारादय इति**। वर्गपञ्चमाः। **यथास्वमिति**। यो यस्य वर्ग्यः स तस्येत्यर्थः। **स्थानतो गुणतश्चेति**। तृतीयान्तात्तसिः। स्थानानि गुणाश्च 'तुल्यास्यप्रयत्नम्' इत्यत्र वक्ष्यामः। **ये तु न स्थानतो नापि गुणत इति**। अन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते। ते सर्वे निर्वर्तिता इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। के पुनस्ते? गजडानां सानुनासिका यवलाः। **स्थानमात्रेण**

भावबोधिनी

समाधान—उक्त दोष नहीं हैं क्योंकि 'जाति पदार्थ है'—इस पक्ष में समुदाय में 'लक्ष्य में लक्षण = सूत्र की प्रवृत्ति एक बार होती है' इस सिद्धान्त में अनुनासिक वर्ण परे रहते यर् वर्ण का सदृशतम अनुनासिक आदेश विकल्प से होता है—यह व्यवस्था होती है, अर्थात् 'स्थानेऽन्तरतमः' [पा० सू० १।१।५०] इसकी प्रवृत्ति होने से सदृशतम अनुनासिक वर्ण आदेश होता है तो इस प्रकार के सूत्र द्वारा गकार आदि यर् वर्णों के ङकार आदि जो अपने-अपने स्थान और गुण [प्रयत्न] की दृष्टि से सदृशतम होते हैं उन्हीं सब का विधान है। परन्तु जो न स्थान की दृष्टि से और न गुण [प्रयत्न] की दृष्टि से [सदृशतम हैं] अथवा जो केवल स्थान की दृष्टि या गुण की दृष्टि से अन्तरतम = सदृशतम हैं, अर्थात् दोनों की दृष्टि से सदृशतम नहीं हैं, उन सभी की निवृत्ति [निराकरण] हो जाता है। अतः केवल [मूर्धा] स्थान की दृष्टि से सदृशतम रेफ के स्थान पर णकार आदेश [परसवर्ण] नहीं होता है।

विमर्श—यर् में रेफ का समावेश हो जाने से स्वर् + नयति, प्रातर् + नयति आदि में 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' [पा० सू० ८।४।४५] इससे यर् = रेफ का अनुनासिक = णकार आदेश होने लगेगा। इस शंका का समाधान यह है कि जातिपक्ष मान लेने पर एक लक्ष्य में एक ही बार सूत्र की प्रवृत्ति होती है और जब स्थान तथा प्रयत्न दोनों दृष्टियों से सदृशतम आदेश सम्भव होता है तो वही किया जाता है किसी एक दृष्टि से सदृशतम नहीं लिया जाता है। यहाँ

गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निर्वतिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति। द्विर्वचनेऽपि

न्यासः

मात्रेण गुणमात्रेण वेति। तत्राप्यन्तरतमा इत्यपेक्षते। पूर्ववच्च सम्बन्धः। तत्र नापि स्थानतो नापि गुणतोऽन्तरतमा अनुनासिकाः, ते यथा—गजडानाम् यवलाः सानुनासिकाः, निरनुनासिकाश्चापि ते तेषां स्थानगुणाभ्यामनन्तरतमा एव। सानुनासिकग्रहणं तु 'यरोऽनुनासिके' इत्यादौ सूत्रेऽनुनासिकस्यादेशत्वेनोपादानात्। तत्र गकारयकारयोर्यथाक्रमं कण्ठतालुस्थानत्वात् स्थानत आन्तरतम्यं नास्ति; जकारलकारयोस्तालुदन्तस्थानत्वात्, डकारवकारयोर्यथाक्रमं मूर्धदन्तोष्ठस्थानत्वात्। गुणतोऽपि तेषां नास्त्यान्तरतम्यम्; गकारादीनां स्पष्टकरणत्वात्, यकारादीनामीषत्स्पृष्टकरणत्वात्, 'ईषस्पृष्टं करणमन्तःस्थानम्' इति वचनात्। अन्तस्था यरलवाः। स्थानमात्रेणान्तरतमा अनुनासिकाः। तद्यथा—जदबानां यँलँवाँः सानुनासिकाः। अत्र जकारस्य यकारस्तुल्यस्थानः; तयोस्तालुस्थानत्वात्। दकारस्य लकारः; तयोर्दन्तस्थानत्वात्। बकारस्य वकारः; उभयोरोष्ठस्थानत्वात्। यद्यप्यन्तःस्थस्य वकारस्य 'दन्ताः' - स्थानमधिकम्, तथापि यत्र तयोस्तुल्यस्थानमोष्ठः, तत्कृतमान्तरतम्यमस्त्येव, उकारौकारवत् – उकारस्य ओष्ठस्थानम्, ओकारस्य तु कण्ठोऽपि, 'ओ औ कण्ठ्योष्ठ्यौ' इति वचनात्; तथापि यत्तयोस्तुल्यं स्थानम् ओष्ठस्तत्कृतमान्तरतम्यं भवत्येव। यथा च तयोरेकस्य स्थानाधिक्येऽपि आन्तरतम्यम्, तथा बकारवकारयोरपि। गुणमात्रेणान्तरतमा यथा—जबडानां ङणनाः; सर्वेषां स्पृष्टतागुणत्वात्। स्थानतस्तेषामन्तरतम्यं नास्ति; जबडानां यथाक्रमं ताल्वोष्ठमूर्धस्थानत्वात्, ङणनानान्तु कण्ठमूर्धदन्तस्थानत्वात्। **इतीत्यादि**। इतिकरणो हेतौ। यत एवं स्थानगुणाभ्यां येऽन्तरतमास्त एवानेन विहिताः, अन्ये तु सर्वे निर्वत्तिताः। तस्मात् स्थानमात्रेणान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति। स्थानमात्रेणान्तरतमत्वञ्चोभयोर्मूर्धस्थानत्वात्। गुणतस्त्वान्तरतम्यं नास्ति; स्पृष्टतादिगुणभेदाच्च। **रेफस्य यरन्तर्भावे सतीति**। यर्कार्यप्राप्तेरयं हेतुः। **यर्कार्यं प्राप्तमिति**। द्विर्वचनमित्यर्थः। तद्धि यरन्तर्भावाद् रेफस्य प्राप्नोति यथान्येषां यराम्। **तदित्यादि**। रेफस्य द्विर्वचनं प्रति निमित्तभावः साक्षाच्छिष्टः = प्रत्यक्षविहितः; 'अचो रहाभ्याम्' इति साक्षाद् रेफं निमित्तत्वेनोपादाय द्विर्वचनविधानात्। यर्कार्यं तु यरन्तर्भावादनुमितम्। 'प्रत्यक्षानुमितयोश्च प्रत्यक्षं बलीयः' इति साक्षाद्विहितेन निमित्तभावेन रेफस्य द्विर्वचनं बाध्यते; तद्यथा—ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्, माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति, अत्र हि साक्षाद्विहितेन परिवेषणं प्रति साधनभावेन माठरकौण्डिन्ययोर्ब्राह्मणत्वाद्योऽनुमितो भोजनं प्रति साधनभावः स बाध्यते। यद्येवम्; दध्युदकादिषु दोषः। 'इको यणचि' इत्यत्र ह्यजन्तर्भावादिको यणादेशं प्रति निमित्तभावोऽनुमीयमानः। यणादेशस्तु साक्षाच्छिष्टः; 'इकः' इति साक्षादिकं कार्यिणमुपादाय विधानात्। ततश्च साक्षाच्छिष्टेन तेन निमित्तभाव इको बाध्यते। तत्र व्यक्तेः पदार्थस्याश्रितत्वाददोषः। व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणं प्रवर्त्तत

पदमञ्जरी

गुणमात्रेण वेति। अत्राप्यन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते, पूर्ववच्च सम्बन्धः। तत्र स्थानमात्रेणान्तरतमा जदबानां यलवाः सानुनासिकाः, गुणमात्रेण त्वन्तरतमास्तृतीयानामन्यवर्गीयाः पञ्चमाः। इतिकरणो हेतौ। यस्मादेव स्थानगुणाभ्यामन्तरतमा एव विहिता अन्ये सर्वे निर्वतितास्तस्मात्स्थानमात्रेणान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति। **द्विर्वचनेऽपीति**। एवं परिहार इति शेषः। रेफस्येत्यादिना यर्कार्यस्य द्विर्वचनस्य सहेतुकां प्राप्तिमनूद्य परिहरति—

भावबोधिनी

णकार केवल मूर्धा स्थान की दृष्टि से ही सदृश होता है, प्रयत्न की दृष्टि से नहीं। अतः रेफ का ण् अनुनासिक नहीं होता है।

अनु०—द्वित्व में भी, रेफ का यर् में अन्तर्भाव करने पर यर् सम्बन्धी कार्य [द्वित्व] प्राप्त होता है, वह

रेफस्य यरन्तर्भावे सति यर्कार्यं प्राप्तम्, तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः।

'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८.४.५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सकृदेव परसवर्णं विदधाति। न च

न्यासः

इत्युक्तम्। तत्र यदि यणादेशेन निमित्तभाव इको बाध्येत, यद् दध्युदकादिविषयं लक्षणं तस्य वैयर्थ्यं स्यात्। तस्मान्मा भूदेष दोष इति लक्षणसामर्थ्यान्निमित्तभावो न बाध्यते। इह पुनर्जातिः पदार्थ आश्रितः। तत्र जातेरेकत्वाद् 'अचो रहाभ्याम्' इति लक्षणमप्येकमेव, यच्चार्क्कः मर्क्क इत्यादौ चरितार्थम्। अतो यद्यपि मद्ब्रह्लदादौ द्विर्वचनं न विदधाति, तथापि न भवति वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति। **न द्विरुच्यते रेफ इति**। इतिकरणेनानन्तरोक्तस्यार्थस्य द्विर्वचनाभावं प्रति हेतुभावो द्योत्यते।

अनुस्वारस्येत्यादि। न केवलं 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्येतदन्तरतमं सकृदेव प्रवर्त्तमानं विदधाति, अपि तु 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्येतदपि इति 'अपि' शब्दस्यार्थः। स्यादेतत्—यद्यप्यन्तरतमं विदधाति, तथापि भवितव्यमेवात्र रेफेण परसवर्णेन। तस्याप्यन्तरतमत्वादित्यत आह—**न चेत्यादि**। न च रेफस्य सवर्णोऽस्तीति सम्बन्धः; किंविशिष्टो नास्ति ? अनुस्वारान्तरतमः। अनुस्वारस्य सदृशतम इत्यर्थः। इति

पदमञ्जरी

तदित्यादि। रेफस्य द्विर्वचनं प्रति निमित्तभावः। **साक्षाच्छिष्टः**, प्रत्यक्षशिष्टः। 'रहाभ्याम्' इति द्विर्वचनं तु यरन्तर्भावादनुमितम्, 'प्रत्यक्षानुमितयोश्च प्रत्यक्षं बलीयः, तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति परिवेषणसाधनत्वेन भुजिसाधनत्वं बाध्यते। यद्येवम्, 'इको यणचि' इत्यस्मिन्निर्द्देशेऽजिति निमित्तभावं प्रत्यनुमीयमाना इकः कार्ययोगं प्रति साक्षाच्छिष्टा इति दध्युदकादिषु बाधितव्यो निमित्तभावः, न; तत्र व्यक्तेः प्राधान्येनाश्रयणाद्। व्यक्तिप्राधान्ये हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणं प्रवर्तते, प्रतिलक्ष्यं वा भिन्नानि लक्षणानि, तेषां सर्वेषां तन्त्रोच्चारणम् 'इको यणचि' इति। ततश्चेकामपि निमित्तभावं प्रत्यपि तात्पर्येण निर्देशात्तत्रापि यण् भविष्यति, इतरथा तद्विषयं लक्षणं व्यर्थं स्यात्। जातिनिर्देशेषु क्वचिदपि व्यक्तौ प्रवृत्ते जातौ प्रवृत्तमेवेति विशेषः।

अनुस्वारस्येत्यादि। न केवलं 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्येतदेवान्तरतमे सकृदेव प्रवर्तमानं विदधाति, अपि तु 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्येतदपीत्यपि शब्दार्थः। ततः किमित्यत आह—**न चेत्यादि**। रेफस्य सवर्णोऽस्तीति सम्बन्धः। किंविशिष्टो नास्तीत्याह—**अनुस्वारान्तरतम इति**। रेफस्य हि रेफ एव तुल्यस्थानप्रयत्नः, स चानुस्वारान्तरमो न भवति। यत्र वाऽनुस्वारान्तरतमाः परसवर्णास्सन्ति—अङ्कितः,

भावबोधिनी

[=रेफ का द्वित्व] साक्षात् शिष्ट=प्रत्यक्षतः विहित निमित्तभाव से बाधित हो जाता है, इसलिये [रेफ का] द्वित्व नहीं किया जाता है।

विमर्श—यर् में रेफ का समावेश करने पर मद्ब्रह्लदः आदि में 'अचो रहाभ्यां द्वे' [पा० सू० ८।४।४६] से रेफ का द्वित्व प्राप्त होता है क्योंकि अच् से परे हकार है उसे परे रेफ=यर् है। इसका समाधान यह है कि इस द्वित्वविधायक सूत्र में रेफ और हकार को निमित्त रूप से प्रत्यक्ष [रहाभ्याम्] कहा गया है और यर् में रेफ का कार्यीरूप से ज्ञान अनुमानाश्रित है। अतः 'प्रत्यक्षानुमितयोः प्रत्यक्षं बलीयः' के अनुसार प्रत्यक्षविहित निमित्तता बलवती है। अतः रेफ को कार्यी [द्वित्व का विषय] नहीं माना जा सकता।

अनु०—'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' [पा० सू० ८।४।५८] यह सूत्र भी अनुस्वार के सदृशतम को एक ही

रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णोऽस्तीति न भविष्यति–कुण्डं रथेन, वनं रथेनेत्यत्र। अटां मध्ये विसर्जनीय-

न्यासः

हेतोर्न भवति कुण्डं रथेनेत्यत्र परसवर्णः। कथं पुनरनुस्वारान्तरतमः, सवर्णो रेफस्य नास्ति? उच्यते—रेफस्य रेफ एव सवर्णः, नान्यो वर्णः। स चानुस्वारस्यान्तरतमो न भवति; स्थानभेदाद् गुणभेदाच्च। रेफस्य हि मूर्धा स्थानम्, अनुस्वारस्य पुनः 'अनुस्वारयमा नासिक्याः' इति वचनाद् नासिका। गुणोऽपि रेफस्येषत्स्पृष्टता, अनुस्वारस्य तु स नास्ति। अन्तःस्थानामेव ह्ययमसाधारणो गुण इष्यते, नान्येषाम्। यद्यपि वर्गाणां तृतीय-चतुर्था अन्तःस्था हकारानुस्वारौ च यमौ च तृतीयचतुर्थौ नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्चेति बाह्यप्रयत्नाख्येन गुणेन संवृतकण्ठत्वादिना अनुस्वारान्तरतमो रेफः सवर्णः सम्भवति, तथापि न गुणमात्रेणान्तरतममेतल्लक्षणम् परसवर्णं विधातुमुत्सहते। यत्र स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्तत्रानुस्वारस्य परसवर्णाः सन्ति; शङ्कितः, कुण्ठित इत्यत्र चरितार्थत्वात्। अत्र स्थानतोऽप्यनुस्वारस्य नासिकास्थानस्य ङणावन्तरतमौ; तयोरपि नासिकास्थानत्वात्। 'ञमङणनाः स्वस्थाना नासिकास्थानाश्च' इति वचनात्। गुणतोऽपि; तेषाम्पूर्वोक्तैरनुस्वारगुणैरनुगतत्वात्, 'यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः' इति वचनात्। अनेन हि 'वर्गाणां तृतीय-चतुर्थाः' इत्यादिना ग्रन्थेन येऽनुस्वारसाधारणा वर्गतृतीयानां गकारादीनां गुणा उक्तास्ते ङकारादीनां

पदमञ्जरी

कुण्ठित इत्यादौ, तत्र चरितार्थं वचनम्। **अटां मध्ये इति।** नन्वनुस्वारस्याप्युपदेशः कर्त्तव्यः, प्रेङ्खणमित्यादौ णत्वं यथा स्यात्। न च परसवर्णे कृते 'कवर्गव्यवाये' इति णत्वसिद्धिः; तस्यासिद्धत्वात्। एवं तर्हि 'नुम्व्यवाये' इति णत्वं भविष्यति। यदि 'नुम्व्यवाये' इत्युच्यते; प्रेन्वनमित्यत्रापि प्राप्नोति, इह च न स्यात् प्रोम्भणमिति, अनुम्स्थानिकत्वात्? नैष दोषः; नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं तत्र। यथा—नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति कालोपलक्षणे दिवा नक्षत्रदर्शनेऽपि न भवति, रात्रावदर्शनेऽपि भवति; एवमिहापि सत्यपि नुम्यनुस्वाराभावे न भवति, असत्यपि नुम्यनुस्वारे सति भविष्यति।

इह केचिदुब्जिमुपध्मानीयोपधं पठन्ति तेषामुब्जितेत्यादौ जश्त्वं यथा स्यादिति झल्ष्वप्युपदेशः कर्त्तव्यः। **वृत्तिकारस्तु** दकारोपधं मन्यते, अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात्। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' इति च कुत्वाभावे निपात्यमाने बकारोच्चारणं लिङ्गम्—उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य बकारविधायि वचनमस्तीति। तच्च 'स्तोः श्चुना श्चुः' इत्यस्यानन्तरं कल्प्यते 'उद्जेर्दस्य बः' इति, उद्जेर्दकारस्य श्चुना योगे बकारो भवतीत्यर्थः। 'स्तोः श्चुना' इत्युपजीवनार्थं चात्रैवास्य कल्पनं युक्तम्, अन्यथा बहुतरं कल्प्यं स्यात्। बत्वस्यासिद्धत्वादुब्जिजीषतीत्यत्र 'न न्द्राः' इति प्रतिषेधसिद्धिरिति। नन्वनुस्वारविसर्जनीययोः शर्षूपदेशः कर्त्तव्यः, सर्पींषि सर्पिष्षु अत्र 'शर्व्यवाये' इति षत्वं यथा स्यात्, मा भूदेवम्; 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि'

भावबोधिनी

वार परसवर्णरूप से विहित करता है और रेफ का सवर्ण अनुस्वार का अदृशतम नहीं होता है; अतः 'कुण्डं रथेन, वनं रथेन' यहाँ [अनुस्वार का परसवर्ण] नहीं होगा।

विमर्श—रेफ का यय् में समावेश कर लेने पर 'कुण्डं + रथेन' यहाँ 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' [पा० सू० ८।४।५८] 'वा पदान्तस्य' [पा० सू० ८ । ४ । ५९] सूत्र से विकल्प से परसवर्ण प्राप्त होता है। इसका समाधान यह है कि जैसे यर् का सदृशतम अनुनासिक लिया जाता है वैसे ही यय् का भी सदृशतम लिया जायगा। यहाँ रेफ का सवर्ण जो होता है वह अनुस्वार का सदृशतम नहीं होता है क्योंकि रेफ तथा अनुस्वार का स्थान एवं प्रयत्न की दृष्टि से भेद है। अतः जहाँ दोनों की दृष्टि से सदृशतम होता है वहीं अनुस्वार का परसवर्ण होता है; जैसे—शं + कितः = शङ्कितः आदि। इन लक्ष्यों में सूत्र चरितार्थ है। अतः कुण्डं रथेन आदि में परसवर्ण नहीं होता है।

जिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? उर≍केण, उरःकेण; उर≍पेण उरःपेण— अत्र 'अड्व्यवाये' (८.४.२) इति णत्वं यथा स्यादिति ॥

ल ण् ॥ मा० सू० ६ ॥

'ल' इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः—

न्यासः

निर्दिश्यन्ते । गुणमात्रेणाप्यन्तरतमं विदध्याद् रेफम्, यद्यसकृत् प्रवर्त्तते तत् । मा भूत् पुनः पुनः प्रवृत्तिरपार्थिकेति कृत्वा न चासकृत् प्रवर्त्तत इत्युक्तम् । **उरः केणेत्यादि** । उरः कायति, उरः पाति । 'कै शब्दे', 'पा रक्षणे' इत्याभ्याम् 'आतोऽनुपसर्गे कः'; 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः, उपपदसमासः, सुब्लुक्, 'ससजुषोः रुः'; तस्य 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः', 'कुप्वोः≍क≍पौ च' इति यथायोगं विसर्जनीयावुपध्मानीयजिह्वामूलीयौ ॥ (मा० सू० ५)

ल ण् । अयं णकारो द्विर्बध्यते—पूर्वतश्चैवं[1] परतश्चैवम्[1] । तत्रेण्ग्रहणेष्वण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति; किं पूर्वेण स्युः, परेण वेति ? अतस्तदपनयनार्थमाह—**इण्ग्रहणानीत्यादि** । तत्र यथा सर्वाणीण्ग्रहणानि परेण णकारेण गृह्यन्ते तथा 'अइउण्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । अण्ग्रहणानि तु यानि परेणापि सम्भाव्यन्ते, तानि पूर्वेण प्रतिपाद्यानि । कानि पुनस्तानि ? 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः', 'केऽणः', 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः', 'उरण् रपरः' इत्येतेषु सूत्रेषु यान्यण्ग्रहणानि । तत्र पूर्वस्मिंस्तावत् सूत्रे दृढादिषु वृढशब्दपाठो ज्ञापकः 'न परेणाण्ग्रहणम्' इति । यदि

पदमञ्जरी

इति भविष्यति । तत्र चावश्यं नुम्ग्रहणमेव कर्त्तव्यं नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवाये यथा स्यात्, पुंस्वित्यादौ मा भूदिति । तस्मात्सुष्ठूक्तमटां मध्य इति । **उरः केणेति** । नायमज्ञातादौ कप्रत्ययः, 'सोऽपदादौ' इति सत्वप्रसङ्गात् । किं तर्हि ? उरः कायतीति 'आतोऽनुसर्गे कः' । **'उरः पेणेति'** । **'पा रक्षणे'** । उभयत्र 'कुप्वो≍क≍पौ च' इति यथायथं विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेषु कृतेषु तद्व्यवाये णत्वं भवति ॥ (मा० सू० ५) ।

ल ण् ॥ अयं णकारो द्विरनुबध्यते—पूर्वश्च, परश्च । तत्रेण्ग्रहणान्यण्ग्रहणानि च प्रत्यासत्तेः पूर्वेणैव वा

भावबोधिनी

अनु०—अट् (प्रत्याहारबोध्य वर्णो) के मध्य में विसर्ग, जिह्वामूलीय और उपध्मानीय—इनका भी उपदेश = उच्चारण करना चाहिये । प्रश्न—इसका क्या प्रयोजन है ? उरः≍केण, उरःकेण, उर≍पेण, उरःपेण यहाँ 'अट् के व्यवधान में भी' इस सूत्र से णत्व हो सके ।

विमर्श—'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' पा० सू० ८ । ४ । २ इस सूत्र से र, ष से परे, अडादि के व्यवधान में न् का ण् होता है । विसर्ग, जिह्वामूलीय तथा उपध्मानीय इन्हें भी अटों में मान लेने पर उर≍केण, उरःपेण आदि में णत्व होता है । क और ख से पूर्ववर्त्ती विसर्ग का जिह्वामूलीय आदेश और प तथा फ से पूर्ववर्त्ती विसर्ग का उपध्मानीय आदेश होता है । विसर्ग कण्ठ से, जिह्वामूलीय जिह्वामूल से और उपध्मानीय दोनों आष्ठों से उच्चारित होता है ॥ ५ ॥

लण्—ल-इस एक वर्ण का उपदेश करके और पूर्व [अट्] वर्णों का उपदेश करके अन्त में प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिये णकार को इत् करते हैं । इस णकार का तीन [आदि वर्णों] से ग्रहण होता है (१) अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः [पा० सू० १ । १ । ६९] इसमें अकार के साथ [अण् इस रूप में], 'इण्कोः' [पा० सू० ८ । ३ । ५७] इसमें 'इ'

१–१. उभयत्र 'एव' इति समुचितः पाठः ।

'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१.१.६९) इत्यकारेण, 'इण्कोः' (८.३.५७) इतीकारेण, 'इको यणचि' (६.१.७७)

न्यासः

हि परेण स्याद्, 'वृढः' इति रूपं न स्यात् । ततश्च दृढादिषु 'वृढ' इति पाठो नोपपद्येत । 'वृहू उद्यमने' इत्यस्य निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु 'वृढः' इति रूपं भवति । किञ्च दीर्घश्रुत्या तत्र 'अचश्च' इति सन्निधापिते सत्यच एव दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तथा च यदि परेण, अन्तःपातिनामप्यचां दीर्घत्वमभिमतं स्याद्, असन्देहार्थमज्ग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा—तदपि न कुर्यात्; 'अचश्च' इत्यस्मादेव सर्वाचां दीर्घत्वसिद्धेः । तस्मादण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वेणाण्ग्रहणं विज्ञायते । 'केऽणः' इत्यनेनापि के परतो हलामणामसम्भवादचामेव ह्रस्वो विधीयते । तत्र यदि सर्वेषामचां ह्रस्वत्वमभीष्टं स्याद्, असन्देहार्थमज्ग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा-तदपि न कुर्यात्, ह्रस्वग्रहणेनोपस्थापिताद् 'अचश्च' इत्यस्मादेवाभिलषितार्थसिद्धेः । तृतीयेनापि सूत्रेण पदान्तस्याणोऽनुनासिको विधीयते, न च पदान्ता हलोऽणः सन्तीत्यचामेवानुनासिको विधेयः; तत्र यदि सर्वेषामचामनुनासिको विधित्सितः स्याद्, असन्देहार्थमज्ग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा--तदपि न कुर्यात्; अच एव हि प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति, न हलः । तत्र नञिवयुक्तन्यायेन प्रगृह्यप्रतिषेधात् तत्सदृशस्याच एव कार्यं विज्ञास्यते । तस्मात् तत्राप्यण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वेणैवाण्ग्रहणं प्रतीयते । 'उरण् रपरः' इत्यत्रापि 'होतृप्रशास्तॄणाम्' इति निर्देशो ज्ञापयति—'नेह परेणाण्ग्रहणम्' इति । परेणाण्ग्रहणे सति' 'नामि' इति रपरो दीर्घः स्यात् । तथा च प्रशास्तॄणामिति निर्देशो न स्यात् । तथा च प्रशातॄणामितिनिर्देशो न स्यात् किञ्च—न च रेफादन्य ऋकारस्य स्थाने हलोऽणः क्वचिच्छास्त्रे विधीयन्ते । तथा हि 'इको यणचि' इति रेफः स्यात् । न च ऋकारस्य स्थाने 'कर्त्रर्थम्' इत्यादौ रेफे रेफपरे अरेफपरे वा विहिते कश्चिद्विशेषः, कृते हि रपरे तत्रैकस्य रेफस्य 'रो रि' इति लोपेन भवितव्यम् । तस्मादेतदप्यण्ग्रहणं परेण णकारेण भवदजर्थमेव स्यात् । तत्र यदि सर्वेषामचां स्थाने विधीयमानानां रपरत्वमिष्टं स्याद्, असन्देहार्थमज्ग्रहणमेव कुर्यात् । तदेवमेतदज्ग्रहणं

पदमञ्जरी

स्युः ? भूयसामनुग्रहाय परेणैव ? इति संशये निर्णयमाह—इण्ग्रहणानीत्यादि । तत्र न यथा सर्वाणीण्ग्रहणानि पूर्वेण तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । अण्ग्रहणानि च पञ्च –'उरण् रपरः', 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः', 'केऽणः', 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति । तत्र 'उरण् रपरः' इति यदि परेण स्यात्—कृतम्, प्रकृतम्, नॄँः पाहि, मातॄणामित्यादावाद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घा रपराः स्युः; कर्त्ता, कारक इत्यादौ च गुणवृद्ध्योः प्राप्तयोरेचोरवर्णस्य च रपरत्वादान्तर्यविशेषात्सर्व एव स्युः । 'इको यणचि'—'कत्रर्थम्, रपरत्वे द्वयो रेफयोः श्रवणं स्यात्, नैष दोषः; 'ॠत इद्धातोः' इति धातुग्रहणं ज्ञापकं पूर्वेणेति । तद्धि मातॄणामित्यादौ मा भूदिति परेण च ग्रहणे 'नामि' इति दीर्घे रपरे कृतेऽनृकारान्तत्वादेव न भविष्यतीति तद् व्यर्थं स्यात् । न च वाच्यं चिकीर्षतीत्यत्र 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घे रपरे सति 'उपधायाश्च' इतीत्वमेषितव्यं तद्वन्मातॄणामित्यादावपि स्यादित्युत्तरार्थं धातुग्रहणमिति; तथा हि सति तत्रैव कर्त्तव्यं स्यात् 'ढ्रलोपे' इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादचां तु विशेषाभावादगर्थमेवाण्ग्रहणं स्यात् । ततश्च 'अचश्च' इत्येव सिद्धमित्यणसामर्थ्यात् पूर्वेण । ननु 'वृहू उद्यमने' इत्यस्मात्तृच्यूदित्वादिडभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे ऋकारे ढ्रलोपस्यासिद्धत्वात् 'उपधायाश्च' इतीत्वे पूर्वेण च गुणे वेढेति यथा स्यादित्येवमर्थमण्ग्रहणं स्यात् । यर्त्ताहि तृतीये निर्दिशति, तज्ज्ञापयति पूर्वेणेति । अन्यथा 'हलः' इत्यत्राप्यस्यैवाण्ग्रहणस्यानुवृत्तेस्त्रेः संप्रसारणे दीर्घः स्यात् । 'केऽणः' इत्यत्र परेणाण्ग्रहणे गोका, नौका, उपानत्का, गीष्का, धूष्का, चतुष्कमिति धत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि ह्रस्वश्रुत्या 'अचश्च' इत्युपस्थितस्याबाधाय पूर्वेण भविष्यति । अबाधेनापि ह्युपपत्तौ

भावबोधिनी

कार के साथ [इण् रूप में] और 'इको यणचि' [पा० सू० ६ । १ । ७७] इसमें यकार के साथ [यण् रूप में] ।

इति यकारेण। इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण। अण्ग्रहणानि तु पूर्वेण; 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१.१.६९) इत्येतदेवैकं परेण।

अथ किमर्थमज्ग्रहणमेवैतन्न क्रियते ? नैवं शक्यम्; अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते—

न्यासः

पूर्वेणैव णकारेण भवतीति निश्चीयते। 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्येकमनेनेति। अत्र च 'उर्ऋत्' इति ऋकारस्य तपरकरणं लिङ्गम्। तद्धि ऋकारेण सवर्णानां ग्रहणे सति 'अचीकृतत्' इत्यत्र दीर्घस्य स्थानिन आन्तरतम्याद् दीर्घो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते। यदि च 'अणुदित्' इत्यादौ पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यात्, तदा ऋकारोऽनण्त्वात् सवर्णानां ग्राहको न स्यात्। ततश्च दीर्घस्यापि स्थानिनो यथाश्रुतेन ह्रस्वेनैव भवितव्यमिति तपरकरणं न कुर्यात्, व्यावर्त्याभावात्, कृतञ्च; ततो गम्यते—परेण णकारेणाण्ग्रहणमिति। ननु च सत्यपि परेण णकारेणाण्ग्रहणे 'उर्ऋत्' इत्यत्र नैव सवर्णानामृकारो ग्राहक उपपद्यते, भाव्यमानत्वात्, 'भाव्यमानेनाणा सवर्णानां ग्रहणं न' इति प्रतिषेधात्' नैतदस्ति; वक्ष्यति हि तत्र–'न चायं भाव्यमानोऽण्, किं तर्हि ? आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायते' इति। अचीकृतदित्यत्र 'कृत संशब्दने' चुरादिणिच्, लुङ्, च्लेः 'णिश्रि' इत्यादिना चङ्। 'उर्ऋत्' इति ऋकारस्य ऋकारः, णिलोपः 'चङि' इति द्विर्वचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम्, हलादिः शेषः, 'सन्वल्लघुनि' इतीत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वम्।

अथ किमर्थमज्ग्रहणमेवैतन्न क्रियत इति ? यत्र कृते सन्देह एव न भवतीति भावः। किं कारणम् ? नैवं शक्यमित्यत आह—**अन्तःस्थानामपि हीत्यादि।** अन्तःस्था द्विप्रभेदाः—रेफवर्जिताः सानुनासिकाः,

पदमञ्जरी

सत्यां बाधो न न्याय्यः। 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यत्र परेण सति कर्तृ, अग्ने, वायो, पचै, पपौ, मालामाचक्षाणो माल्, वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव्—अत्रापि प्राप्नोति ? एवं तर्हि 'अप्रगृह्यस्य' इति पर्युदासेनाच एवानुनासिको युक्तः। न चाण्ग्रहणसामर्थ्यान्निजिवयुक्तन्यायस्य बाधः; तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात्। अतः सुष्ठूक्तम्—**अण्ग्रहणानि सर्वाणि पूर्वेणेति।** अस्यापवादः—**'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्येतदेवैकम्परेणेति।** यद्यत्र पूर्वेण स्याद् 'उरण् रपरः' इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्याग्रहणात् 'ऋत इद्धातोः' रपरो न स्यात्। 'ऊकालोऽच्' इत्यत्रेजिभस्त्रिमात्राणामग्रहणात् प्लुतसंज्ञापि न स्यात्, अत एतदेकं परेण। अत्र च ज्ञापकम् 'उर्ऋत्' इति तपरकरणम्। तद्धि 'कृत संशब्दने' इत्येतस्माच्चुरादिणिजन्ताल्लुङि चङि अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य स्थानिन ऋकार एव यथा स्यादित्येवमर्थम्। न च पूर्वेण ग्रहणे ऋकारस्य स्थानित्वमादेशत्वं वा प्रसक्तमित्यर्थकं तत्स्यात्। ननु परेणापि ग्रहणे 'उर्' इत्यनेन स्थानिना दीर्घस्य ग्रहणे सत्यपि ऋदित्यनेन भव्यमानत्वादृकारस्य स्थानित्वमादेशत्वं वाऽप्रसक्तमित्यनर्थकम्. उच्यते; असति तपरकरणे भाव्यमानत्वस्यैवासिद्धिः। तथा हि—अपूर्वनिष्पत्तेः प्राप्तस्यान्येन बाधितस्य प्रतिप्रसवे च तस्य लाघवं भवतीति अचीकृतत्, अवीवृतत्, अमीमृजदित्यत्र इररारामिर्ऋवर्णस्य विनाशे प्राप्ते स्वरूपमेवावस्थितमभ्यनुज्ञायते। संभवति च स्वरूपाभ्यनुज्ञानं सवर्णग्रहणे सतीति स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थमेव सवर्णग्रहणं स्यात्। सति तु तपरकरणे सवर्णग्रहणाभावात् स्वरूपाभ्यनुज्ञानासंभवादपूर्वविधिरेव संपद्यत इति भाव्यमानत्वसिद्धये कर्त्तव्यं तपरकरणमिति ज्ञापकमेव।

अथ किमर्थमिति। एवं हि सन्देह एव न भवतीति भावः। **अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यत**

भावबोधिनी

इण् ग्रहण सभी परवर्त्ती [अर्थात् लण् सूत्रस्थ] णकार से होते हैं। किन्तु अण्ग्रहण पूर्व [अर्थात् अ इ उण् के] णकार से होते हैं। केवल 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' [पा० सू० १।१। ६९] इसी में पर णकार से [अण्ग्रहण] होता है।

शंका—इस [अणुदित्०] को अच्ग्रहण वाला ही क्यों नहीं कर देते ? अर्थात् 'अजुदित् सवर्णस्य' यही आकार क्यों नहीं मान लेते ?

सयँ्यँ्यन्ता, सवँ्वँ्वत्सरः, यलँ्लँ्लोकम्, तलँ्लँ्लोकमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्णे कृते (८.४ ५८) तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं (८.४.४७) यथा स्यादिति ।

हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः, नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते, तेन 'उरण् रपरः'

न्यासः

निरनुनासिकाश्चेति वचनात् । यवलाः सानुनासिकाश्चेति वचनात् । यवलाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विप्रकाराः; ते प्रत्याहारेऽपि निरनुनासिका वा उपदिश्येरन्, सानुनासिका वा ? यदि निरनुनासिकाः ? सयँ्य्यन्तेत्यादौ 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यान्तरतम्यात् सानुनासिकेषु यकारादिषु परसवर्णेषु कृतेषु तेषां प्रत्याहारेऽनुपदेशाद् यत्वं नास्तीति 'अनचि च' इति यरो द्विर्वचनं विधीयमानं न स्यात् । अण्ग्रहणे तु सत्यण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतेषामपि द्विर्वचनं सिध्यति । ननु च कृतेऽपि द्विर्वचने 'हलो यमां यमि लोपः' इत्येकस्य लोपविधानात् त्रयाणां यकाराणां श्रवणं न सम्भवत्येव । तत् किं द्विर्वचनार्थेन प्रयत्नेन ? नैतदस्ति; पाक्षिको हि स लोपः, 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इत्यन्तरस्यांग्रहणानुवृत्तेः । तत्र यस्मिन् पक्षे लोपो नास्ति, तत्र त्रयाणां श्रवणं भवत्येव । अथ सानुनासिका उपदिश्येरन् ? प्रत्याहारेऽनुस्वारस्य परसवर्णत्वं निरनुनासिके परतो न स्यात्; ययां मध्ये तेषामसन्निवेशात् ।

हकारादिष्वित्यादि । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । यत्रेच्छन्ति तत्रानुनासिक्यं प्रतिजानते, नान्यत्र ।

पदमञ्जरी

इति । अन्तस्था द्विप्रभेदाः—रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिकाः, निरनुनासिकाश्च । तत्राक्षरसमाम्नाये निरनुनासिकाः पठ्यन्ते, ततश्च सय्यँन्तेत्यादावान्तरतम्यात्सानुनासिकेषु यकारादिषु परसवर्णेष्वनुस्वारस्य कृतेषु तेषां प्रत्याहारेऽनुपदेशाद्यत्वं नास्तीति 'अनचि च' इति द्विर्वचनं न स्यात् । अण्ग्रहणे तु सति सवर्णग्रहणेन तेषामपि यर्त्वात् सिद्ध्यति । अथ सानुनासिका उपदिश्येरन्, ततो निरनुनासिकेषु तेषु परसवर्ण एव न स्यात्; ययां मध्ये तेषामसंनिवेशात् ।

हकारादिष्वित्यादि । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाया उपसंख्यानाद् ऋकार लृकारमपि गृह्णाति, ततश्च

भावबोधिनी

समाधान—ऐसा [= अज्ग्रहण] नहीं किया जा सकता, क्योंकि अन्तःस्थों [रेफ को छोड़कर य, व, ल] के भी सवर्णों का ग्रहण इष्ट है—सय्यँ्यन्ता, सव्वँ्वत्सरः, यल्लँल्लोकम्, तल्लँ्लोकम्—इनमें अनुस्वार का, यय् परे रहते, अनुनासिक परसवर्ण कर देने पर उस [अनुनासिक] का यर् के ग्रहण से ग्रहण हो जाने से जिस प्रकार द्वित्व हो सके इसके लिये अण्ग्रहण आवश्यक है ।

विमर्श—दो सूत्रों में ण् के ग्रहण से सन्देह होता है उसकी व्यवस्था में बता दिया गया कि इण् में सदा बाद वाला 'ण्' और अण् में पहले वाला 'ण्' लेकर प्रत्याहार बनाना चाहिये । केवल एक 'अणुदित् सवर्णस्य०' सूत्र में बाद वाला 'ण्' लेकर अण् समझना चाहिये । इस सूत्र में अण् हटाकर अच् का ग्रहण करके 'अजुदित् सवर्णस्य' ऐसा सूत्र बनाना ठीक नहीं है । कारण यह है कि चार अन्तःस्थ वर्णों में रेफ को छोड़कर शेष तीन—य व ल दो-दो प्रकार के होते हैं—(१) सानुनासिक और (२) निरनुनासिक । अक्षरसमाम्नाय में यदि निरनुनासिकों का पाठ मानते हैं तब तो सय्यँत्ता आदि में 'अनचि च' [पा० सू० ८ । ४ । ४७] से द्वित्व नहीं हो सकेगा । कारण यह है कि सम् + यन्ता यहाँ अनुस्वार करने पर सं + यन्ता इसमें 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' [पा० सू० ८।४।५८] से अनुनासिक 'यँ्' परसवर्ण होता है—स यँ् + यन्ता । किन्तु अक्षरसमाम्नाय में अनुनासिक यँ् वँ् लँ् का पाठ नहीं है, अतः इन्हें 'यर्' नहीं माना जा सकता । फलतः इनका 'अनचि च' से द्वित्व नहीं हो सकेगा । किन्तु जब 'अणुदित्' ऐसा मानते हैं तो य्व्ल् भी अण् हो जाते हैं, सवर्णग्रहण से इनका भी ग्रहण होने पर 'यर्' हो जाते हैं और इनके द्वित्व में कोई बाधा नहीं होती है ।

अनु०—हकार आदि व्यञ्जन वर्णों में अकार केवल उच्चारण [की सुविधा] के लिए है, अनुबन्ध नहीं है परन्तु

(१.१.५१) इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

ञ म ङ ण न म् ॥ मा० सू० ७ ॥

'ञ म ङ ण न' इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः--'पुमः खय्यम्परे' (८.३.६) इत्यकारेण, 'हलो यमां यमि लोपः' (८.४.६४) इति यकारेण,

न्यासः

लकारे च तैरकारस्य तत् प्रतिज्ञायते, न हकारादिषु। **इत्संज्ञक इति।** 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इतीत्संज्ञाविधानात्। तेन– इत्यादिना अनुनासिकप्रतिज्ञायाः फलं दर्शयति। ऋकार-लृकारयोः सवर्णसंज्ञोपसंख्यानादृकारो गृह्यमाणो लृकारमपि गृह्णाति, ततः 'उरण् रपरः' इति यथा ऋकारस्याण् शिष्यमाणो रपरो भवति एवं लृकारस्यापि भवन् लपरश्चेष्यते। तस्मादनुनासिकः प्रतिज्ञायते। तेन 'आदिरन्त्येन सहेता' इति 'उरण् रपरः' इत्यत्र 'र' इति प्रत्याहारग्रहणं भवति; रेफात्प्रभृत्या लणोऽकारात्। तस्मिश्च सति ऋकारस्याण् रपरः भवति, लृकारस्य तु लपर इति। ततः 'तवल्कारः' इत्याद्युपपन्नं भवति ॥ (मा० सू० ६)

ञ म ङ ण न म् ॥ तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिरिति। अथ 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यत्राप्यस्याकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति ? 'साक्षाद्द्रष्टरि' इति निर्देशात्। प्रत्याहारे ह्येतस्मिन्नकाराद्यादेशविधानाद् द्रष्टृशब्दो न सिध्येत्। इह तर्हि 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' इति रेफेण कस्मान्न भवति ? अथ रमयमुपात्तः, न त्वम्-इत्येष कुतो निश्चयः ? तुल्या हि संहिता, तत्र भवितव्यं सन्देहेन– किमयं रम् ? आहोस्विदमिति ? व्याख्यानान्निश्चय इति चेत् ? यदि तर्हि व्याख्यानस्य निश्चयहेतुत्वमभ्युपेयते, तत एवात्र चान्यत्र च सर्वत्रैवंजातीयके संदेहविषये निश्चयो भविष्यतीति किमन्यैरतिविस्तरग्रन्थकारिभिर्हेतुभिरुपन्यस्तैः प्रयोजनम् ? यस्तु मन्यते 'भ्रस्जो रोपधयो रम्' इत्यत्र व्यवस्थितविभाषया प्रत्याहारस्य ग्रहणं न भविष्यतीति, स इदं स्याद्वचनीयः– किमनेनान्यतरस्यां ग्रहणेन ? रम्ग्रहणं विकल्प्यते—अन्यतरस्यां रम् गृह्यत इति ? अथ विधानमन्यतरस्यां रम् विधीयत इति ? यदि रम्ग्रहणम्, ततो रेफस्यैवेदं स्वरूपेण मकारानुबन्धवतो ग्रहणम्, न प्रत्याहारस्येति लभ्यते,

पदमञ्जरी

'उरण् रपरः' इति लृकारस्याप्यण् रपरः स्याद्, लपरश्चेष्यते; तस्मादनुनासिकः प्रतिज्ञायते। तेन ऋकारस्याण् रपरः, लृकारस्य तु लपर इति तवल्कार इति सिद्धं भवतीति। किं पुनरिमे वर्णा उत्सन्ना यदनुबद्धोऽपि पुनर्णकार एवानुबध्यते, यत एवमण्ग्रहणेषु सन्देहो भवति ? सत्यमेतत्; ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा— 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति ॥ (मा० सू० ६)

ञ म ङ ण न म् ॥ 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इति न प्रत्याहारः; 'साक्षाद्द्रष्टरि' इति निर्देशात्, भाव्यमानत्वाच्च। एवमेव 'स्वौजसमौट्', 'तस्थस्थमिषां तान्तन्तामः', 'इच एकाचोऽम्' इत्यत्रापि; 'अम्शसोः' इति शस्साहचर्याद् 'अमि पूर्वः' इति सुबधिकारात्। 'तृणह इम्' इति न प्रत्याहारः; 'ब्रुव ईट्', 'अङ् गार्ग्यगालवयोः'

भावबोधिनी

'लण्' सूत्र के 'ल' कार में अकार की अनुनासिक रूप से प्रतिज्ञा की जाती है; [अतः इसकी इत्संज्ञा होती है] इससे 'उरण् रपरः' [पा० सू० १ । १ । ५१] इसमें 'र' प्रत्याहार का ग्रहण होने से लपरत्व भी होता है।

विमर्श—हकार में अकार का उच्चारण सौविध्य के लिये है परन्तु 'लण्' के लकार का अकार सप्रयोजन है। वह अनुबन्ध है, इत्संज्ञक है। अतः हयवरट्। लण् इनमें र से लेकर अ तक 'र' प्रत्याहार बनता है और उसका ग्रहण 'उरण् रपरः' [पा० सू० १ । १ । ५१] में है। यहाँ र=र तथा ल दोनों है इसलिये रपर और लपर दोनों की सिद्धि हो जाती है। फलतः कृष्ण+ऋद्धिः=कृष्णर्द्धिः में रपर और तव+लृकारः=तवल्कारः में लपर सम्भव होता है ॥ ६ ॥

ञ म ङ ण न म्—ञ् म् ङ् ण् न् इनका और पूर्व [अण्] वर्णों का उपदेश करके इसके अन्त में प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिए मकार को इत् करते हैं। इस इत् मकार का ग्रहण तीन के साथ होता है-(१) 'पुमः खय्यम्परे' [पा० सू० ८।३।६]

'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' (८.३.३२) इति ङकारेण। 'ञमन्ताड्डः' (उ० सू० १.१११) इति ञकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते।

केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ञकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते; तथा च[1]

न्यासः

एतद्व्यवस्थितविभाषया रमागमस्तु विकल्पेन न स्यात्; अन्यतरस्यांग्रहणविकल्पे चरितार्थत्वात्। न हि द्वितीय-मन्यतरस्यांग्रहणमस्ति, येन विधानं विकल्प्येत, इतरत्र तु पक्षे सिध्यति पाक्षिकं विधानम्; किं तु यत् तदभिमतं व्यवस्थितविभाषया रेफस्यैवेदं मकारानुबन्धवतः स्वरूपेण ग्रहणम्, न प्रत्याहारस्येति, तन्नोपपद्यते; एकत्वादन्य-तरस्यांग्रहणस्य। तस्य विधानविकल्पेनैवोपयुक्तत्वात्। किञ्च, कुतश्चायमध्यवसायो व्यवस्थितविभाषेयमिति ? व्याख्यानादिति चेत्; किमिदानीं पारम्पर्याश्रयणेन ! व्याख्यानादेव नैवं प्रत्याहारग्रहणं भविष्यतीति यत् किञ्चि-देतत्। **ञकारेणापि प्रत्याहारग्रहणमस्य दृश्यत इति।** यद्येवम्, किमर्थं त्रिभिरित्युक्तम् ? 'ञमन्ताड्डः' इत्यत्र प्रत्याहारस्य नावश्यं ग्रहणमिति दर्शयितुम्। अत्र हि ञकारमकारस्वरूपोपादानेऽपि विना प्रत्याहारग्रहणेनान्य-तोऽपि मकाराद्यन्ताड्डप्रत्ययः सिध्यत्येव, बहुलाधिकारविधानात्। नन्वेवमपि 'चतुर्भिः' इत्येवं वक्तव्यम्, यमिर्ञमन्तेष्वित्यत्र ञकारेणाप्यस्य ग्रहणदर्शनात्; सत्यमेतद्; यदि ग्रहणमात्रमभिप्रत्यैतदुच्येत, नचेदं ग्रहणमात्र-मभिसन्धायोक्तम्, किं तर्हि ? ग्रहणविशेषम्, सौत्रम्। न चेदं सौत्रं ग्रहणम्, किं तर्हि ? आनिट्कारिकम्। **केचिदित्यादि।** यान्येतान्यनन्तरं प्रत्याहारग्रहणान्युक्तानि तानि 'झमञ्' इत्यत्र यो ञकारस्तेनैव भवत्वित्येवं विचिन्त्य केचिदाचार्या मकारस्य प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति। तत्र तु प्रत्याख्याने 'पुमः खय्यम्परे' इत्यादिषु सूत्रेषु मकारस्य स्थाने ञकारः कर्त्तव्य इति तेषामभिप्रायः। **तथा च सतीत्या**दिना मकारानुबन्धप्रत्याख्याने दोषं दर्शयति। 'ङञो ह्रस्वादचि ङञुण् नित्यम्' इति हि पाठे झभोरपि प्रत्याहारेऽन्तर्भावाज्झभावप्यागमिनौ स्याताम्—इत्येतच्चोद्यमापतति। तयोः झभोः पदान्तयोरभावान्न भविष्यत इति परिहारो वाच्यः। तस्मिन्नुक्ते

पदमञ्जरी

इत्यागमसाहचर्यात्, भाव्यमानत्वाच्च। अत एव 'वच उम्' इति न प्रत्याहारः, व्याख्यानाद्भाव्यमानत्वाच्च। **ञकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यत इति।** यद्येवम्, कथं 'त्रिभिः', इति पूर्वमुक्तम् ? अष्टाध्यायीगतग्रहणाभिप्रायं तत्। अत एव 'यमिर्ञमन्तेषु[2]' इत्यत्रापि दृश्यते।

केचित्त्वित्यादि। यान्येतान्यनन्तरोक्तानि प्रत्याहारग्रहणानि तानि 'पुमः खय्यम्परे', 'हलो यमां यमि लोपः', 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' इत्येवं ञकारेणैव भवन्त्विति निश्चित्य केचिदाचार्या मकारानुबन्धं प्रत्याचक्षते। तत्र दोषमाह—**तथा चेति।** 'पुमः खय्यम्परे' इत्यत्र तु झकारभकारपरस्य च खयोऽसम्भवाददोषः। 'हलो यमां यमि लोपः' इत्यत्रापि झकारभकारभयोः परतो हल उत्तरयोर्झकारभकारयोरसम्भवः। सम्भवेऽपि वा 'झरो झरि' इति लोपः। आगमिनोर्झभोरभावाद् इति लभेरुज्झेश्च क्विपि सम्भव इति चेत्, न; उज्झेः

भावबोधिनी

इसमें अकार के साथ [अम् इस रूप में], 'हलो यमां यमि लोपः' [पा० सू० ८।४।६४] इसमें यकार के साथ [यम् इस रूप में], और 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' [पा० सू० ८।३।३२] इसमें ङकार के साथ [ङम् इस रूप में]। 'ञमन्ताड्डः [उ० सू० १।१११] इस [उणादिसूत्र] में ञकार के साथ भी इस मकार का [ञम् इस रूप में] ग्रहण देखा जाता है।

कुछ लोगों का यह कहना है कि पूर्वोक्त ये सभी प्रत्याहारग्रहण ञकार से हो जायँ, अर्थात् अञ्, यञ्, ङञ् इस रूप में हो जायँ; इस प्रकार मकार अनुबन्ध का प्रत्याख्यान करते हैं, [परन्तु ऐसा मानना ठीक नहीं है क्योंकि] ऐसा

१. 'तु' इति बालशास्त्रिसंस्करणे। २. व्याघ्रभूतिकृतेयमनिट्कारिका।

सति 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' (८.३.३२) इत्यत्रागमिनोर्झभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं भवति ॥

झ भ ञ् ॥ मा० सू० ८ ॥

'झ भ' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ञकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन--'अतो दीर्घो यञि (७.३.१०१) इति यकारेण ॥

न्यासः

'ननु च लभेरुब्जेश्च क्विपि विहित आगमिनावुभौ स्त एव पदान्तौ' इति पुनश्चोद्यम् । तस्मिन् 'झलां जशोऽन्ते' इति बकारजकारयोः कृतयोः कुतस्ताविति पुनः परिहारः ? ननु चागमिनोर्झभोरभावाद्वैषम्यं स्यात्; तथा हि—ङणनास्त्रय आगमिनः, आगमास्तु ङणनझभाः पञ्च; ततश्च संख्यावैषम्यान्नैषाम् 'यथासंख्यम्' इति संख्यातानुदेशः स्यादिति पुनश्चोद्यम् ? नैष दोषः, सूत्रे यावन्त आगमाः, आगमिनोऽपि तावन्त एव पठचन्ते, तत्र लक्ष्यमनपेक्ष्य ङकारादीनामेव यथासंख्यमागमा भवन्तीति सूत्रार्थे विहिते उत्तरकालं यथासम्भवं कार्यप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति । येषां तावद् आगमानामागमिनः सन्ति तेषां यथासंख्यं भविष्यति । 'झकारभकारौ तु पदान्तावागामिनौ न स्तः' इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यत इति पुनः परिहारो वाच्यः । एवमनेकचोद्यपरिहारेणागमिनोर्झभोरभावाद्धेतोरागमाभावप्रतिपत्तौ साध्यायां महाप्रतिपत्तिगौरवं भवेत् । तस्मादयुक्तं मकारप्रत्याख्यानमिति भावः ॥ (मा० सू० ७)

झ भ ञ् ॥ घ ढ ध ष् ॥ ज ब ग ड द श् ॥ (मा० सू० ८-१०) ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ननु च

पदमञ्जरी

संयोगान्तलोपाल्लभेर्जश्त्वविधानात् । **प्रतिपत्तिगौरवमिति** । यद्यागमिनोरभावस्तर्हि त्रय आगमिनः, पञ्चागमाः, वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात्, नैष दोषः; 'यथासंख्यम्' इत्यत्र प्रमितिदशायां निर्देशगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते, न त्वनुष्ठानसमये प्रयोगगतमिति चोद्यपरिहारयोः क्रियमाणयोः प्रतिपत्तिगौरवं भवतीत्यर्थः ॥ (मा० सू० ७)

झ भ ञ् ॥ 'उत्सादिभ्योऽञ्' 'अत इञ्', 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्येवमादौ न प्रत्याहारः, भाव्यमानत्वात्, अनभिधानाच्च । 'उञि च पदे' इत्यत्र न प्रत्याहारः; पदेन विशेषणात् ॥ (मा० सू० ८)

भावबोधिनी

अर्थात् ञ् से प्रत्याहार मान लेने पर 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' [पा० सू० ८ । ३ । ३२] इसमें झ तथा भ आगमी [जिसको आगम होता है] रूप से नहीं रहते हैं अतः इनके लिये आगमों के अभाव का ज्ञान कराने में ज्ञानगौरव होगा ।

विमर्श—भाष्य में यह विचार किया गया है कि अमङणनम् और झभञ् इन दोनों में अनुनासिक अक्षर अनुबन्ध लगाने का क्या प्रयोजन; दोनों मिलाकर एक ही सूत्र बनाकर ञ् अनुबन्ध लगा देना चाहिये । तीनों प्रत्याहार भी खञ्, यञ्; ङञ् इस रूप में ही मान लेना चाहिये ? समाधान यह है कि ऐसा मान लेने पर ङञ् आगमी पाँच होंगे—ङ ण न झ भ । परन्तु झ तथा भ कहीं भी पदान्त में आगमी के रूप में सम्भव नहीं होते हैं । अतः आगम पाँच और आगमी तीन होंगे, यथासंख्य नहीं बन सकेगा । इस स्थिति में यह कहना पड़ेगा कि झ तथा भ को आगम नहीं मानना चाहिये । तभी आगम और आगमी की संख्या बराबर होगी और व्यवस्था बनेगी । इसी गौरव के कारण दोनों को अलग-अलग मानना चाहिये ॥ ७ ॥

झ भ ञ् । झ तथा भ इन दो वर्णों का तथा पूर्व वर्गों [अम् प्रत्याहार] का उपदेश करके यहाँ प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिये ञकार को इत् करते हैं । इस इत् ञकार का 'अतो दीर्घो यञि' [पा० सू० ७ । ३ । १०१] इस सूत्र में एक यकार के साथ [यञ् इस रूप में] ग्रहण होता है ॥ ८ ॥

घ ढ ध ष् ॥ मा० सू० ९ ॥

'घ ढ ध' इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम्--'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' (८.२.३७) इति भकारझकाराभ्याम् ॥

ज ब ग ड द श् ॥ मा० सू० १० ॥

'ज ब ग ड द' इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः--'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (८.३.१७) इत्यकारेण, 'हशि च' (६ १.११४) इति हकारेण, 'नेड्वशि कृति' (७.२.८) इति वकारेण, 'झलां जश् झशि' (८.४.५३) इति जकार-झकाराभ्याम्, 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' (८.२.३७) इति बकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ मा० सू० ११ ॥

'ख फ छ ठ थ च ट त' इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन 'नश्छव्यप्रशान्' (८.३.७) इति छकारेण । ख-फग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

न्यासः

छकारेणैवास्य ग्रहणम्, न च खफौ तदन्तर्भूतौ, तत् किमर्थं तयोरिह ग्रहणम् ? इत्याह—**ख-फग्रहणमित्यादि** । उत्तरेषु प्रत्याहारेष्वनयोरप्यन्तर्भावो यथा स्यादित्येवमर्थं तयोर्ग्रहणमित्यर्थः ॥ (मा० सू० ११)

पदमञ्जरी

घ ढ ध ष् ॥ 'लषपतपद' इति न प्रत्याहारः, अकारोच्चारणाद्धातुसाहचर्याद्वा ॥ (मा० सू० ९)

ज ब ग ड द श् ॥ 'एतदोऽश्' 'इदम इश्' 'एशिरेच्' इति न प्रत्याहारः; भाव्यमानत्वाद् 'मस्जिनशोः' इति मस्जिसाहचर्यात् ॥ (मा० सू० १०)

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ 'एचोऽयवायावः' इत्यत्राकारस्यासंनिवेशादाविति न प्रत्याहारः; तत्साहचर्याद वित्यपि। ननु छकारेणैवास्य ग्रहणम्, न च खफौ तत्रान्तर्भूतौ, तत्किमर्थं तयोर्ग्रहणमित्याह—**खफग्रहणमिति** । उत्तरैरनुबन्धैः 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'पुमः खय्यम्परे' इत्यादौ प्रत्याहारे तयोर्ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ (मा० सू० ११)

भावबोधिनी

घ ढ ध ष् । घ, ढ, ध इन तीन वर्णों का और [अ के साथ ञ् तक] पूर्ववर्ती वर्णों का उपदेश कर के यहाँ अन्त में षकार को प्रत्याहार [सिद्धि] के लिये इत् करते हैं । इस इत् षकार का ग्रहण "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" [पा० सू० ८ । २ । ३७] इसमें झकार तथा भकार इन दो के साथ [झष् तथा भष् इस रूप में] होता है ।

विमर्श—इस सूत्र से लेकर अन्तिम हल् सूत्र तक भाष्यकार ने भाष्य नहीं किया है ॥ ९ ॥

ज ब ग ड द श् । ज ब ग ड द—इन वर्णो का तथा पूर्ववर्त्ती वर्णों का उपदेश करके यहाँ प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिये अन्त में शकार को इत् करते हैं । इस इत् शकार का ग्रहण छह [आदि वर्णों] के साथ होता है—(१) 'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि' [पा० सू० ८ । ३ । १७] इस सूत्र में अकार के साथ [अश् इस रूप में], (२) 'हशि च' [पा० सू० ६ । १ । ११४] इस सूत्र में हकार के साथ [हश् इस रूप में], (३) 'नेड्वशि कृति' [पा० सू० ७।२।८] इसमें वकार के साथ [वश् इस रूप में], (४–५) 'झलां जश् झशि' [पा० सू० ८ । ४ । ५३] इस सूत्र में जकार और झकार के साथ [जश् तथा झश् इन दो रूपों में], (६) 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' [पा० सू० ८ । २ ।३७] इस सूत्र में बकार के साथ [बश् इस रूप में]॥ १० ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् । ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त—इन वर्णों का और पूर्ववर्त्ती वर्णों का उपदेश करके प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिए यहाँ वकार को इत् करते हैं । इस इत् वकार का ग्रहण 'नश्छव्यप्रशान्' [पा० सू० ८।३।७]

क प य् ॥ मा० सू० १२ ॥

'क प' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः– 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८.४.५८) इति यकारेण; 'मय उञो वो वा' (८.३.३३) इति मकारेण, 'झयो होऽन्यतरस्याम्' (८.४.६२) इति झकारेण, 'पुमः खय्यम्परे' (८.३.६) इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ मा० सू० १३ ॥

'श ष स' इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः–'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (८.४.४५) इति यकारेण, 'झरो झरि सवर्णे' (८.४.६५) इति झकारेण, 'खरि च' (८.४.५५) इति खकारेण, 'अभ्यासे चर्च' (८.४.५४) इति चकारेण, 'शर्पूर्वाः खयः' (७४.६१) इति शकारेण ॥

ह ल् ॥ मा० सू० १४ ॥

'ह' इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः–

न्यासः

कपय् ॥ शषसर् ॥ (मा० सू० १२–१३) **हल् ॥** इहान्येषां वर्णानां सकृदुपदेशः, हकारस्तु द्विरुपदिश्यते,

पदमञ्जरी

क प य् ॥ 'एचोऽयवायावः' इत्यत्राकारस्यासन्निवेशादायिति न प्रत्याहारः । तत्साहचर्यादयित्यपि ॥ (मा० सू० १२)

श ष स र् ॥ इरितां धातूनामुपदेशसामर्थ्यात् 'इरितो वा' इति न प्रत्याहारः । प्रियस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहारः; भाव्यमानत्वात्, प्रादिसाहचर्याद् वा ॥ (मा० सू० १३)

ह ल् ॥ इहान्येषां वर्णानां सकृदुपदेशः, हकारस्तु द्विरुपदिश्यते, तत्र द्वितीयोपदेशस्य प्रयोजनं पृच्छति—

भावबोधिनी

इस सूत्र में एक छकार के साथ [छव् इस रूप में होता है । ख तथा फ का ग्रहण उत्तर के लिये है । अर्थात् आगे वाले प्रत्यहारों में भी इनका समावेश करने के लिये यहीं उपदेश कर दिया गया है ॥ ११ ॥

क प य् । क और प इन दो वर्णों का तथा पूर्व वर्णों [अ से त] तक का उपदेश करके यहाँ प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिये यकार को इत् करता है। इस इत् यकार का ग्रहण चार [आदि] वर्णों के साथ होता है—(१) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' [पा. सू. ८ । ४ । ५८] इस सूत्र में यकार के साथ [य य् इस रूप से], (२) मय उञो वो वा' [पा. सू. ८ । ३ । ३३] इस सूत्र में मकार के साथ [म य् इस रूप से], (३) 'झयो होऽन्यतरस्याम्' [पा० सू० ८ । ४ । ६२] इस सूत्र में झकार के साथ [झय् इस रूप से] और (४) 'पुमः खय्यम्परे' [पा० सू० ८ । ३ । ६] इस में खकार के साथ [खय् इस रूप से] ॥ १२ ॥

श ष स र् । श ष स—इन वर्णों का और पूर्ण वर्णों [अ से प तक] का उपदेश करके प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिये अन्त में रेफ को इत् करते है । इस इत् रेफ का ग्रहण पाँच [आदि वर्णों] के साथ होता है—(१) 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' [पा० सू० ८।४।४५] इसमें यकार के साथ [यर् इस रूप से], (२) 'झरो झरि सवर्णे' [पा० सू० ८।४।६५] इस में झकार के साथ [झर् इस रूप में], (३) 'खरि च' [पा० सू० ८ । ४ । ४५] इसमें खकार के साथ [खर् इस रूप से], (४) 'अभ्यासे चर्च [पा० सू० ८ । ४ । ८४] इसमें चकार के साथ [चर् इस रूप में], (५) शपूर्वाः खयः' [पा० सू० ८ । ४ । ६१] इसमें शकार के साथ [शर् इस रूप में] ॥ १३ ॥

ह ल् । ह—इस एक वर्ण का और [अ से स तक] पूर्ववर्त्ती वर्णों का उपदेश = उच्चारण करके यहाँ प्रत्याहार [की सिद्धि] के लिये लकार को इत् करते हैं । इस इत् लकार का ग्रहण छह [आदि वर्णों] के साथ होता है—(१)

'अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा' (१.१.६५) इति अकारेण, 'हलोऽनन्तराः संयोगः' (१.१.७) इति हकारेण, 'लोपो व्योर्वलि' (६.१ ६६) इति वकारेण, 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' (१ २.२६) इति रेफेण; 'झलो झलि' (८.२.२६) इतिझकारेण, 'शल इगुपदधादनिटः क्सः' (३ १.४५) इति शकारेण ।

अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ? कित्त्वविकल्प-क्स-इड्विधयो यथा स्युरिति । स्निहित्वा, स्नेहित्वेत्यत्र 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' (१.२.२६) इति कित्त्वं वा यथा स्यात्; लिहेरलिक्षदिति 'शल इगुपधादनिटः क्सः' (३.१.४५) इति क्सो यथा स्यात्; रुदिहि, स्वपिहीति वलादिलक्षण इड् यथा (७.२.७६) स्यात् । अदाग्धाम् । झल्ग्रहणेषु च (८.२.२६) हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् ।

न्यासः

तस्य द्विरुपदेशे प्रयोजनं जिज्ञासुराह—**अथ किमर्थमित्यादि । स्निहित्वेति**—'ष्णिह प्रीतौ', आदेः ष्णः[1] स्नः[1], 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वा, इट् । **अलिक्षदिति**—'लिह आस्वादने', लुङ्, 'हो ढः', 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । **रुदिहि, स्वपिहीति** - रुदिस्वपिभ्यां विध्यादिलोट्, 'सेर्ह्यपिच्च', अदादित्वाच्छपो लुक्, 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् । **अदाग्धामिति**—'दह भस्मीकरणे', लुङ्, तस्य च्लिः,

पदमञ्जरी

अथेति । स्निहित्वेति-'ष्णिह प्रीतौ' । **अलिक्षदिति**--'लिह आस्वादने', लुङ्, क्सः, 'हो ढः', 'षढोः कः सि' । **रुदिहि, स्वपिहीति**—'रुदिर् अश्रुविमोचने' 'ञिष्वप् शये' अदादी, लोट्, सिप्, सेर्हिः । **अदाग्धामिति** – लुङि तसस्ताम् 'च्लेः सिच्', 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'दादेर्धातोर्घः', तस्यासिद्धत्वाद्धकाराश्रयः सिचो लोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' ।

भावबोधिनी

'अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा' [पा० सू० १ । १ । ६५] इसमें अकार के साथ [अल् इस रूप से], (२) 'हलोऽनन्तराः संयोगः' [पा० सू० १ । १ । ७] इसमें हकार के साथ [हल् इस रूप से] (३) लोपो व्योर्वलि [पा० सू० ६ । १ । ६६] इसमें वकार के साथ [वल् इस रूप से], (४) रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च' [पा० सू० १ । २ । २६] इसमें रेफ के साथ [रल् इस रूप से], (५) 'झलो झलि' [पा० सू० ८ । २ । २६] इसमें झकार के साथ [झल् इस रूप से], (६) 'शल इगुपधादनिष्टः क्सः' [पा० सू० ३ । १ । ४५] इसमें शकार के साथ [शल् इस रूप से] ।

शङ्का--[हयवरट् इसमें एक बार] उपदिष्ट = उच्चारित भी हकार का पुनः [इस हल् सूत्र में दुबारा] क्यों उपदेश किया जाता है ? [अर्थात् सभी वर्ण एक ही बार उच्चारित हैं किन्तु हकार दो बार । अतः इसका प्रयोजन स्पष्ट करना चाहिये ?]

समाधान--(१) कित्व का विकल्प, (२) क्स आदेश और (३) इट् का आगम--ये तीन कार्य जैसे हो सकें उसके लिये हकार का दो बार उपदेश है । उदाहरण--(१) स्निहित्वा, स्नेहित्वा [--√ष्णिह् = स्निह + क्त्वा, इट् आगम के बाद] 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' [पा० सू० १।२।२६] इस सूत्र से [रलन्त मानकर] विकल्प से कित्व जैसे सम्भव हो सके । [जब कित् हो जाता है तब गुण नहीं होता है अतः दो रूप हो जाते हैं ।] (२) √लिह् धातु के अलिक्षत् इस रूप में 'शल इगुपधादनिटः क्सः' [पा० सू० ३।१।४५] इससे जिस प्रकार [च्लि का] क्स आदेश हो सके । [लिह् + लुङ्, तिप्, अडागम, च्लि, अलिह् + च्लि + ति यहाँ शलन्त मानकर च्लि का क्स = स होने पर अलिह् + स् + ति, हकार का ढत्व, कत्व और सकार का मूर्धन्य आदेश करने पर अलिक् + ष + ति' में क् + ष का क्ष आदेश, इकार का लोप--अलिक्षत्] (३) रुदिहि, स्वपिहि [√रुद् + लोट् = सिप् = हि रुद् + हि, स्वप् + हि यहाँ

१ १. षः स इत्यर्थः ।

यद्येवम्; ह य व र ट् इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते ? महाँ हि सः; देवा[1] हसन्तीत्यत्राड्गणेषु (८.३.३) चाश्ग्रहणेषु (८.३.२२) च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्। 'हशि च' इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्। ब्राह्मणो हसति - 'हशि च' (६.१.११४) इत्युत्वं यथा स्यात्।

न्यासः

'तस्थस्थमिपाम्' इत्यादिना तसस्ताम्, च्लेः सिच्, 'वदव्रज' इति वृद्धिः, 'दादेर्धातोर्घः', 'झलो झलि' इति सिचो लोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वम्, 'झलां जश् झशि' इति घकारस्य गकारः। तत्र यदि रल्ग्रहणे शल्ग्रहणे वल्ग्रहणे च हकारस्य ग्रहणं न स्यात्, कित्त्ववत्त्वेड्विधयो न स्युः। यदि झल्ग्रहणेन हकारस्य ग्रहणं न स्यात्, ततो घत्वस्याप्यसिद्धत्वाद् घकाराद् अझलः परः सिजिति तस्य 'झलो झलि' इति लोपो न स्यात्। तस्माच् शल्वल्झल्ग्रहणेषु चास्य ग्रहणं यथा स्यादित्युपदिष्टस्यापि पुनरुपदेशः।

यद्येतानि प्रयोजनानि, परोपदेश एवास्तु; तेनैव ह्येतानि सिध्यन्ति, पूर्वोपदेशस्तु न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—**हयवरडित्यत्र तर्हीत्यादि। अड्ग्रहणेष्वित्यादि।** यदि पूर्वत्र नोपदिश्येत, अड्ग्रहणेन चाश्ग्रहणेन चाग्रहणात् 'महाँ हि सः' इत्यत्र रुत्वानुनासिकत्वयत्वयलोपा न स्युः। महच्छब्दात् सुः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। महान् + हि इति स्थिते हकारे परतस्तस्याड्ग्रहणेन ग्रहणाद् 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम्, 'आतोऽटि नित्यम्' इति पूर्वस्यानुनासिकः। अश्ग्रहणेन ग्रहणाद् 'भो भगो अघो' इत्यादिना रेफस्य यत्वम्, अशीति वर्तमाने 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपः। **हशि चेत्यादि।** इदमपरं पूर्वोपदेशस्य प्रयोजनम्। असति हि तस्मिन्, ब्राह्मणो हसतीत्यत्र हकारस्य हश्ग्रहणेनाग्रहणात् तस्मिस्त्वसति परतो रोरुत्वं न स्यात्। ब्राह्मणशब्दात् सुः, तस्य 'ससजुषोः रुः', 'हशि च' इत्युत्वम्, 'आद्गुणः'।

पदमञ्जरी

एवं परोपदेशस्य प्रयोजनानि दर्शयित्वा पूर्वोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयितुं पृच्छति—**हयवरडित्यत्रेति। महाँ हि स इति।** महान् हि स इति स्थिते 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुः, 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकः। 'भोभगोअघोअपूर्वस्य' इति यत्वम्, 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपः, अत्राशीत्यनुवर्त्तते। **ब्राह्मणो हसति**—ब्राह्मणशब्दात्सो रुः, 'हशि च' इत्युत्वम्, गुणः। उपलक्षणं चैतत् प्रयोजनानाम्; तेन 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्', विभाषेटः' इति मूर्द्धन्यविकल्पोऽपि प्रयोजनम्—लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे।

भावबोधिनी

'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' [पा० सू० ७।२।७६] इससे हि को वलादि मानकर इट् जैसे हो सके। (३) अदाग्धाम्—यहाँ झल्ग्रहण में भी हकार का ग्रहण जिस प्रकार हो सके। [√दह् + लुङ्, तस् = ताम्, अडागम, च्लि, इसका सिच् = स् अदह् + स् ताम्, अच् की वृद्धि, ह् का घ्—अदाघ् + स् + ताम्, घत्व के असिद्ध हो जाने से हकार = झल् को मानकर 'झलो झलि' [पा० सू० ८।२।२६] से सिच् लोप त का ध और घ् का जश्त्व से ग् कर देने पर अदाग्धाम् सिद्ध होता है।]

शङ्का—यदि ऐसा है [अर्थात् द्वितीय हकारग्रहण के उपर्युक्त तीन प्रयोजन हैं] तो 'हयवरट्' [मा० सू० ५] इसमें हकार का उपदेश किसलिये किया जाता है ? (१) महाँ हि सः देवा हसन्ति—इनमें अट्ग्रहण में तथा अश्ग्रहण में जिस प्रकार [हकार का] ग्रहण हो सके। 'हशि च' [पा० सू० ६।१।११४] इसमें हश् में हकार का ग्रहण जिस प्रकार सम्भव हो सके। ब्राह्मणो हसति यहाँ 'हशि च' [पा० सू० ६।१।११४] इस सूत्र से [रु का] उत्व जिस प्रकार से हो सके। [इसके लिये प्रथम हकार का ग्रहण है।]

---

१. अश्ग्रहणोदाहरणार्थमिदम्।

एकस्मान् ङञणवटा; द्वाभ्यां षः; त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।
ञ्येौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः ॥ इति ।

॥ इति प्रत्याहारप्रकरणम् ॥

न्यासः

एकस्मादित्यादि । परे ग्राह्या इति शेषः । स्युरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एकस्मादिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । एकस्माद्वर्णात् परे ङकारादयो ग्राह्या भवेयुरित्यर्थः । अथ वा—एकस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, प्रासादात् प्रेक्षते इति यथा, तथा प्रदेशवाक्येष्वेकं वर्णमुच्चार्य्य परिगृह्य वा ङकारादयो ग्राह्या भवेयुरित्यर्थः । स पुनरेको वर्णः । 'एओङ्', 'झभञ्', 'अइउण्', 'खफछठथचटतव्', 'हयवरट्' इत्यत्र येन सह ङकारादीनां ग्रहणमुक्तं स एव वेदितव्यः । **द्वाभ्यां ष**-इत्यत्र परे ग्राह्या इति यदध्याहृतं यच्च 'स्युः' इति क्रियापदं तदर्थादेक-वचनतया विपरिणमति । द्वाभ्यां परो द्वौ वा उच्चार्य्य षकारो ग्राह्यो भवेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यर्थो वेदितव्यः । कौ पुनर्द्वौ ? 'झभञ्, 'घढधष्' इत्यत्र याभ्यां षकारस्य ग्रहणमुक्तम्, तावेव । **त्रिभ्य एव कणमाः स्युरिति** । ते पुनस्त्रयः -'ऋलृक्', 'लण्', ञमङणनम्' इत्यत्र यैः ककारादीनां ग्रहणमाख्यातम्, त एव । **ञ्यौ चयौ चतुर्भ्य इति** । ते पुनश्चत्वारः—'ऐऔच्', 'कपय्' इत्यत्र चयोर्यैश्चकारयकारयोर्ग्रहणमभिमतम्, त एव । **रः पञ्चभ्य इति** । ते पुनः पञ्च—'शषसर्' इत्यत्र यै रेफस्य ग्रहणं प्रतिपादितम्, त एव । **शलौ षड्भ्य इति** । ते पुनः षट्–'जबगडदश्', 'हल्' इत्यत्र यैः शकारलकारयोर्ग्रहणमुक्तम्, ते वेदितव्या इति ॥ (मा. सू. १४)

॥ इति प्रत्याहारप्रकरणम् ॥

पदमञ्जरी

णकारादीनामनुबन्धानां यावद्भिर्ग्रहणमिष्यते, तानार्यया दर्शयति—**एकस्मादित्यादि** । परे ग्राह्या इति शेषः । **स्युरिति** वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एङ्, यञ् अण्, छव् अडिति । एकस्मादेकारादेः परे ङकारादयो ग्राह्याः स्युः । एवमुत्तरत्राप्यर्थो वेदितव्यः । **द्वाभ्यां षः**—झष्, भष् । **त्रिभ्य एव कणमाः** - अक्, इक्, उक्; अण, इण्, यण्; अम्, यम्, ङम् । **ञ्यौ चयौ चतुर्भ्यः**—अच्, इच्, एच्, ऐच्; यय्, मय्, झय्, खय् । **रः पञ्चभ्यः**—यर्, झर्, खर्, चर्, शर् । **शलौ षड्भ्यः**—अश्, हश्, वश्, झश्, जश्, बश्; अल्, हल्, वल्, रल्, झल्, शल् इति । (मा० सू० १४) ।

॥ इति प्रत्याहारप्रकरणम् ॥

भावबोधिनी

विमर्श—हयवरट् में हकार के उपदेश का प्रयोजन अट्ग्रहण और अश्ग्रहण में हकार का भी समावेश कराना है । इसीलिये महान्+हि यहाँ पर 'दीर्घाद् अटि समानपादे' [पा० सू० ८।३।९] से अट्=ह परे रहते न् का रु होने पर 'आतोऽटि नित्यम्' [पा० सू० ८।३।३] इससे पूर्व का अनुनासिक होकर 'महाँ हि सः' बनता है । इसी प्रकार देवास् + हसन्ति यहाँ पर स् का रुत्व और 'भोभगोअघो अपूर्वस्य योऽशि' [पा० सू० ८।३।२२] इससे ह=अश् मानकर रु का य और 'हलि सर्वेषाम्' [पा० सू० ८।३।२२] इससे य्लोप होकर देवा हसन्ति यह बनता है । हश् में भी ह का ग्रहण करने से 'हशि च' [पा० सू० ६।१।११४] इससे स् का रु और रु का उ और गुण करने पर ब्राह्मणो हसति आदि बनता है ॥ १४ ॥

अनु०—एक-एक वर्ण से परे ङ्, ञ् ण्, व्, ट्—[(१) एङ्, (२) यञ्, (३) अण्, (४) छव्, (५) अट्] । दो वर्णों से परे ष् लेना ग्राह्य है [(६) झष् (७) भष्] । तीन-तीन वर्णों से परे क्, ण्, म् ग्राह्य होते हैं [(८) अक्, (९) इक्, (१०) उक्, (११) अण्, (१२) इण्, (१३) यण्, (१४) अम्, (१५) यम्, (१६) ङम्], च् और य् ये चार-चार वर्णों से परे ग्राह्य होते हैं [(१७) अच्, (१८) इच्, (१९) एच्, (२०) ऐच्, (२१) यय्, (२२) मय्, (२३) झय्,

भावबोधिनी

(२४) खय्]। पाँच वर्णों से परे र् ग्राह्य होता है। [(२५) यर्, (२६) झर्, (२७) खर्, (२८) चर्, (२९) शर्]। छह-छह वर्णों से परे श् तथा ल् ग्राह्य होते हैं। [(३०) अश्, (३१) हश्, (३२) वश्, (३३) झश्, (३४) जश्, (३५) बश्, (३६) अल्, (३७) हल् (३८) वल्, (३९) रल्, (४०) झल्, (४१) शल्]।

विमर्श—

(१) एङ्, (२) यञ्, (३) अग्, (४) छव्, (५) अट्	—५
(१) झष्, (२) भष्	= २
(१) अक्, (२) इक्, (३) उक्,	= ३
(१) अण्, (२) इण्, (३) यण्	= ३
(१) अम्, (२) यम्, (३) ङम्	= ३
(१) अच्, (२) इच्, (३) एच्, (४) ऐच्	= ४
(१) यय्, (२) मय्, (३) झय्, (४) खय्।	= ४
(१) यर्, (२) झर्, (३) खर्, (४) चर्, (५) शर्	= ५
(१) अश्, (२) हश्, (३) वश्, (४) झश्, (५) जश्, (६) बश्	= ६
(१) अल्, (२) हल्, (३) वल्, (४) रल्, (५) झल्, (६) शल्	= ६
	कुल योग—४१

॥ इस प्रकार जयशङ्करलाल त्रिपाठी कृत भावबोधिनी हिन्दी व्याख्या में प्रत्याहार प्रकरण समाप्त हुआ ॥

अथ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

१. वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ (१६)

न्यासः

वृद्धिरादैच् ॥ वृद्धिः, आत्, ऐच्—इति केचित् त्रिपदमिदं सूत्रं वर्णयन्ति । अन्ये तु—आच्च, ऐच्च इति आदैजिति समाहारे द्वन्द्वोऽयमिति मत्वा वृद्धिः, आदैच्—इति द्विपदम् । इतरेतरयोगे हि बहुत्वाद् द्वन्द्वे बहुवचनं स्यात् । ननु च समाहारेऽपि 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टच् समासान्तः स्यात्; समासान्तविधेरनित्यत्वान्न भविष्यति । अनित्यत्वं षष्ठे ज्ञापयिष्यते । अथ 'चोः कुः' इति कुत्वं कस्मान्न भवति ? 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि' इति भसंज्ञकत्वात् । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादैच्छब्दोऽयमयस्मयादिषु द्रष्टव्यः । ननु तत्र च्छन्दसीत्युच्यते, नचेदं छन्दः, तत् कुतो भसंज्ञा ? 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इत्यदोषः ।

इहेदं सूत्रमनर्थकं वा स्याद् यथाकथञ्चिदुदात्तादिवचनवत् ? साध्वनुशासनार्थं वा, वृद्धिशब्दस्यादैचाञ्चानेन साधुत्वमाख्यायत इति ? प्रयोगनियमार्थं वा, आदैच्पर एव वृद्धिशब्दः प्रयोक्तव्य इति ? आदेशार्थं वा, आदैचां

पदमञ्जरी

वृद्धिरादैच् । त्रिपदमिदं सूत्रम्—वृद्धिः, आद्, ऐज् इति । अत्र चाकारः प्रयोगस्थैराकारैरर्थवान् । जात्यभिप्रायं चैकवचनम् । ऐच्छब्दस्तु ऐकारौकाराभ्याम् । संज्ञिनोर्द्वित्वेऽपि द्विवचनं न भवति; द्वयोरप्येकशब्दरूपरूषितत्वेनैक्यमापन्नयोरिवाभिधानात् । एवं सर्वेष्वेव प्रत्याहारेष्वेकवचनं द्रष्टव्यम् । समाहारद्वन्द्वो वा—आदैजिति । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति समासान्तस्तु न भवति; समासान्तविधेरनित्यत्वाद् । अनित्यत्वं च 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु' इति मूर्द्धन्शब्दस्य निर्द्देशादवसीयते । अन्यथा 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः' इति षप्रत्ययान्तत्वान्मूर्धेष्विति निर्द्देश्यं स्यात् । आदैच्छब्दात्समासत्वादर्थवत्त्वाद्वा विभक्त्युत्पत्तौ 'चोः कुः' पदस्येति कुत्वं प्राप्तम्, अयस्मयादित्वेन भत्वान्न हि भविष्यति; छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । वृद्धिशब्दस्य त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे 'वृधु वृद्धौ' इत्यस्माद्भावे क्तिनि व्युत्पत्तिः, अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तेष्वादैक्षु वृत्तिः । न चैवं लक्षणयैवादैक्षु वृद्धिशब्दस्य वृत्तिसिद्धेः सूत्रस्यानर्थक्यम्; नियमार्थत्वात् । अन्यथा वर्द्धनक्रियायोगिष्विकारादिषु प्लुतेषु च वर्तेत । मा तत्र वर्तिष्ट, आदैक्ष्वेव वर्ततामिति नियमः । चतुष्टयीपक्षे तु कथम्, यावतश्च संज्ञात्वेन विनियुक्ते सति 'सिचि वृद्धिः' इत्यादौ प्रदेशान्तर एव वृद्धिशब्दस्यादैक्षु प्रवृत्तिर्युक्ता, न त्वत्रैव संज्ञाविनियुक्तिकाले ? उच्यते; 'नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः' इति दर्शनेन क्वचिदपि पुरुषव्यापारात्प्राग् वाचकः सन् पुरुषव्यापारेण वाचकः क्रियते । अतः सर्वे शब्दाः संज्ञारूपेण सर्वानर्थान् प्रतिपादयितुं समर्थाः । तत्रानियतार्थेन व्यवहारसिद्धेर्नियमार्थं एव पुरुषव्यापारः—मया प्रयुक्तस्य वृद्धिशब्दस्यादैजर्थ इति । एवं तावत्पदार्थो व्याख्यातः ।

वाक्यविषयाः पुनरष्टौ विकल्पाः—१–अनर्थकम्, २–साध्वनुशासनम्, ३–प्रयोगनियमार्थम्, ४–आदेशार्थम्, ५–आगमार्थम्, ६–विशेषणार्थम्, ७–तद्गुणाध्यारोपार्थम्, ८–संज्ञार्थमिति । तत्रानर्थकाभिधानं प्रमादाश्रयदोषादनवधानादशक्तेर्वा भवति । न चैतच्चतुष्टयं भगवतः सम्भवति; आचार्यो हि दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख आसीनो मङ्गलपूर्वकं महता प्रणिधानेन सूत्राणि प्रणीतवान् । तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन

भावबोधिनी

सामान्यरूप से तद्भावित [वृद्धि शब्द से होने वाले] और अतद्भावित [वृद्धि शब्द के बिना

न्यासः

वृद्धिशब्द आदेशो भवति ते वा तस्येति ? आगमागमिसम्बन्धार्थं वा, आदैचां वृद्धिशब्द आगमो भवति, ते वा तस्येति ? विशेषणविशेष्यभावप्रसिद्ध्यर्थं वा, आदैचां वृद्धिशब्दो विशेषणम्, ते वा तस्येति; एकविभक्तिकत्वं ह्यत्र दृष्टम्, दृष्टश्चैकविभक्तिकयोर्विशेषणविशेष्यभावः, तद्यथा–नीलमुत्पलमिति; संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थं वा, दृश्यते हि सोऽप्येकविभक्तिकयोः, तद्यथा—अयं पनस इति ? तत्र तावदाद्यः पक्षो नोपपद्यते, समधिगतज्ञानातिशयो ह्याचार्यः परहितप्रतिपन्नः समाहितचेताः शिष्याणां कृतरक्षासंविधानो मङ्गलपूर्वकं महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणीतवान् । तत्राशक्यमेकेन वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रप्रबन्धेन ! नापि शक्यं वृद्धिशब्दस्यादैचाञ्च साधुत्वमनेन विधीयत इति विज्ञातुम्, लक्षणान्तरेण विहितत्वात् तेषां साधुत्वस्य । तथा हि वृद्धिशब्दोऽयमविशेषेण चोपदिष्टः–'वृधु वृद्धौ' इति, अतः क्तिन्प्रत्ययः –'स्त्रियां क्तिन्' इति, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वम् 'झलां जश् झशि' इति धकारस्य दकारः, आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाय उपदेशात् । ऐचोऽक्षरसमाम्नाय उपदेशः, नाकारस्येति चेत् ? अवर्णजातेरुपदेशात् सोऽपि गृह्यत इत्यदोषः । अथाप्यकारव्यक्तेरुपदेशः ? एवमप्यदोषः, 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यकारेण गृह्यमाणेनाकारस्यापि ग्रहणात् । प्रयोगनियमार्थमप्येतन्नार्हति भवितुम्; प्रयोगनियमार्थे ह्येतस्मिन् 'सिचि वृद्धिः', 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यादावनादैच्परस्य वृद्धिशब्दस्य प्रयोगो नोपपद्यते । कथं हि नाम स्वयमेव नियमं कृत्वा तमनादैच्परं प्रयुञ्जीत !

अन्यस्तु प्रयोगनियमार्थमेतन्न भवतीति प्रतिपादयितुमाह—नेह च प्रयोगनियमार्थमारभ्यत इति । ननु चायम्प्रयोगनियमार्थमेवारभ्यते 'ते प्राग् धातोः' इति, ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ? इति परेण चोदिते परिहारमाह—'प्रत्याख्यायते स योगः । न वा; तथानिष्टादर्शनात्' इति । न हि प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये कश्चित् 'पचति प्र' इति प्रयुङ्क्ते । अथापि न प्रत्याख्यायेत, एवमपि न दोषः; यतः संज्ञानियमोऽयं न प्रयोगनियमः–ते प्रादयो धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना एव गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति । अथापि प्रयोगनियमार्थं स्यात् ? एवमपि न दोषः; लौकिकानां शब्दानामर्थे प्रयुक्तानां प्रयोगनियम आरभ्यते, आदैच्छब्दश्च लौकिकः, तस्य किं प्रयोगनियमार्थेन वचनेनेति ? तत्र यदुक्तं 'प्रत्याख्यायते स योगः' इति, तदयुक्तम्; न हि सार्थकस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । निरर्थकः स इति चेद् ? अत्राप्यनर्थकत्वाशङ्काप्रसङ्गः । यदि ह्यनर्थकान्यपि कानिचित् सूत्राणि प्रणीतवान् सूत्रकार इत्येषोऽध्यवसायः स्याद्, भवितव्यमत्राप्यनर्थकत्वाशङ्कया । ततश्च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थमेतन्न तु निरर्थकमित्येव नियमो न स्यात् । तस्मात् तस्य प्रामाण्यमभ्युपगच्छता सर्वं तत्प्रणीतं येन केनचित् प्रकारेण सार्थकमभ्युपेयम् । सोऽपि संज्ञानियमपक्षमाश्रित्य परिहार उक्तः, सोऽपि वृत्त्या विरुध्यते । 'ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः' इत्यनेन हि वृत्तिग्रन्थेन प्रयोगनियम एवाश्रित इति स्पष्टमेवाख्यातम् । न च वृत्तिं व्याख्यातुमुद्यतस्य तद्विरुद्धं व्याख्यानं युज्यते कर्त्तुम् ।

यदप्युक्तं लौकिकानां शब्दानामित्यादि, तदपि न प्रयोगनियमार्थताशङ्कापनोदायालम् । तथा हि 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः', 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यलौकिकानामपि बहुजादीनां शास्त्रे प्रयोगनियमो दृश्यते, तत्र भवितव्यमेवाशङ्कया–किमेतत् प्रयोगनियमार्थम्, अथान्यार्थमित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मात् पूर्वोक्त एव परीहारो युक्तः ।

पदमञ्जरी

भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण ! साध्वनुशासनमपि न भवति, सिद्धत्वाद्वृद्धिशब्दस्य क्तिन्नन्तत्वात्, आदैच्छब्दस्य चार्थवत्त्वात् । ननु छन्दोवद्भावेन सूत्र एव प्रयोगः सिद्ध्यति, सूत्राद्बहिरपि कुत्वाभावार्थं निपातनमेतत् स्यात्, उच्यते; वृद्धिशब्दस्यैवमनन्वयप्रसङ्गः, सम्भूयकारित्वं च पदानां व्युत्पत्तिसिद्धम्, अतो नायं पक्षः । नापि प्रयोगनियमार्थम्, यत्र हि सहप्रयोगप्रसङ्गस्तत्र नियमः कर्त्तव्यः । न च वृद्ध्यादैच्छब्दयोः

न्यासः

आदेशार्थमप्येतच् शक्यते न विज्ञातुम् । यदि ह्यादैचामनेन वृद्धिशब्द आदेशो विधीयेत, य एते निर्देशाः—'याति वाति द्राति प्साति' इति, यश्च 'रायो हलि' इति, यश्च 'नावो द्विगोः' इति, ते नोपपद्येरन् । अथ वृद्धिशब्दस्यादैच आदिश्येरन्, एवमपि 'इद् वृद्धौ' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्य' इत्येवमादयो निर्देशा न सम्भवेयुः । अत एवागमार्थमप्येतन्नोपपद्यते; न ह्यादैचां वृद्धिशब्द आगमे विहिते तस्य वा तेषु पूर्वोक्ता निर्देशा उपपद्यन्ते ।

अन्यस्त्वाह—'आदेशविधाने स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठ्या भवितव्यम्, आगमविधानेऽप्यवयवावयविसम्बन्धे; न चेह षष्ठी विद्यते, तस्मात् षष्ठ्या अभावान्नेदमादेशार्थम्, नाप्यागमार्थम्' इति, एतच्चासम्यक्; विनापि षष्ठ्या 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्', 'अनितेः' 'अन्तः' 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यादेशविधानदर्शनात् । आगमविधानस्यापि 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति षष्ठीमन्तरेणापि दर्शनात् । विशेषणविशेष्यभावप्रसिद्ध्यर्थमप्येतन्न सम्भाव्यते । तथा हि सम्भवव्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति, नीलोत्पलवत् । न चेहादैचां वृद्धिशब्दे तस्य वा तेषु सम्भवः । ननु च यथोत्पलशब्दः सर्वत्रोत्पलार्थे वर्त्तमानो नीलशब्देनार्थान्तराद्व्यवच्छिद्यत इति व्यवच्छिद्यमानो विशेष्यो भवति, नीलशब्दस्तु व्यवच्छिन्दन् विशेषणम्, तथानयोरपि यो व्यवच्छेद्यः स विशेष्यो भवति, यस्तु व्यवच्छेदकः स विशेषणमिति, नैतदस्ति; उभयोर्हि सार्थकत्वे सत्येतदुपपद्यते, नीलोत्पलशब्दवत् । न चादैचोऽर्थवन्तः । भवतु नामानयोर्विशेषणविशेष्यभावः, तथापि नैतत्सिद्ध्यर्थमिदं युक्तम्; निष्प्रयोजनत्वात्, तत् पुनः प्रकृतानुपयोगित्वात् । शब्दानुशासने हि शास्त्रे प्रकृते यन्नाम शब्दसंस्कारानुपयोगिवचनं तत्सर्वमप्रयोजनम् । शब्दसंस्कारानुपयोगित्वं त्वेतत्प्रतिपादितेन विशेषणविशेष्यभावेन वृद्धिशब्दस्यादैचां वा स्वरविशेषस्य वा रूपविशेषस्य वा संस्कारस्यासिद्धेः । विशेषणविशेष्यभाव एव तेषां संस्कार इति चेद्; यद्येवम्, अत्यल्पमिदमुच्यते 'वृद्धिरादैच्' इति, नीलोत्पलमित्याद्यपि हि वक्तव्यम्—नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावप्रसिद्धये, न चोक्तम्, अतो नैष संस्कारोऽभिमत इति नास्य तादर्थ्यं सम्भाव्यते ।

पदमञ्जरी

सहप्रयोगप्रसङ्गः, विनियोगात्प्रागसम्बन्धाद् उत्तरकालं वृद्धिशब्देनैव गतत्वात् । किं च नेह प्रयोगनियम आरभ्यते । नन्वारभ्यते, 'परश्च' इति ? पदस्य नारभ्यते । पदस्याप्यारभ्यते 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति ? ययोरैकपद्यं नास्ति तयोर्नारभ्यते । तयोरप्यारभ्यते 'ते प्राग्धातोः' 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति ? नैवंविधेनोच्चारणेनारभ्यते । एवमप्यारभ्यते 'विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' इति ? नात्र केवलः प्रयोग एव नियम्यते, किन्तु आमादिकमपि विधीयते, अतः केवलस्य प्रयोगनियमस्य साक्षादुच्चारणेन क्वचिदप्यभावान्नायं प्रयोगनिगमः । आदेशार्थमपि न भवति; स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैव ह्यादेशत्वम् । न च वृद्धिशब्द आदैचाम्, ते वा तस्यार्थमभिधातुं समर्थाः । निर्देशाच्च; यदयं 'सिचि वृद्धिः' यातिवातिद्राति', 'रायः,' 'नावः', इत्याह, ततो ज्ञायते—'न वृद्धिशब्द आदैचां ते वा तस्यादेशाः' इति । अथादैच्शब्दस्य वृद्धिशब्द आदेशः कस्मान्न भवति, न ह्यत्र किंचिल्लिङ्गमस्ति ? सत्यम्; अयं तु पक्षो न सम्भवत्येव, ऐच्छब्दो ह्यादिरन्त्येनेति संज्ञात्वेन विनियुक्तः कथमस्य स्वरूपस्य ग्रहणम्; अशब्दसंज्ञेति निषेधात् । एतैरेव लिङ्गैरागमार्थत्वं न भवति । षष्ठ्यभावाच्च, 'पूर्वौ तु ताभ्याम्' इति पञ्चम्याः षष्ठ्यर्थोऽवगम्यते । टित्वादिलिङ्गाभावाच्च, न हि तद्रहितः कश्चिदागमो दृष्टः । विशेषणत्वमपि न भवति, असंभवादप्रयोजनत्वाच्च । न ह्यस्ति सम्भवो वृद्धिशब्दश्चासावादैच्छब्दश्चेति, नापि वर्द्धनक्रियाऽऽदैज् इति । एवं विशेषणे च प्रयोजनमपि नास्ति । एतेन तद्गुणाध्यारोपोऽपि निरस्तः । यथा हि सिंहो माणवक इति सिंहगुणा माणवके आरोप्यन्ते, नैवमत्र सम्भवः प्रयोजनं

'वृद्धि'-शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम्, अतद्भावितानाञ्च।

न्यासः

ननु तुल्यविभक्तिकानां तद्गुणसमाध्यारोपोऽपि दृष्टः, तद्यथा सिंहो माणवक इति, तस्मात् तदर्थमेतद् भविष्यतीति यत्पक्षान्तरमेके परिकल्पयाम्बभूवुः तदर्थमप्येतन्न भवति, तद्गुणसमाध्यारोपस्य सतोऽप्यत्र प्रकृतानुपयोगित्वेनानर्थकत्वात्। तस्मात् पारिशेष्यात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थमेवैतदित्यालोच्याह **वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेनेत्यादि**। भवतु नाम पारिशेष्यात् तदर्थम्, एतत् कुतो लभ्यते—'वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः संज्ञिनः' इति? विपर्ययः कस्मान्न भवति—'आदैचः संज्ञी, वृद्धिशब्दः संज्ञा' इति? नार्हति विपर्ययो भवितुम्। तथा हि—लघ्वर्थत्वात् संज्ञाकरणस्य, यस्मिन्नुच्चार्यमाणे प्रदेशेषु लाघवं भवति, तस्य संज्ञार्थत्वेन भाव्यम्। वृद्धिशब्दे च सविभक्तिकेऽप्युच्चार्यमाणे लाघवं भवति, नादैक्षु; यस्माद् वृद्धिशब्द उच्चार्यमाणे चतस्रो मात्रा भवन्ति, आदैक्षु तु पञ्च। न चादैचां प्रत्येकं संज्ञाभावाल्लाघवं भवतीति शक्यं परिकल्पयितुम्; प्रयोजनविशेषमन्तरेणैकस्यानेकसंज्ञाविधानस्य निष्फलत्वात्। किञ्चावर्त्तिन्यः संज्ञा भवन्ति। वृद्धिशब्दश्चावर्त्तते, नादैच्छब्दः,- तस्मान्न भवति विपर्ययः। **वृद्धिशब्द इति**। शब्दग्रहणमर्थव्यवच्छेदार्थम्। असति हि तस्मिञ् शब्दादर्थावगतेरर्थस्यैव संज्ञात्वं विज्ञायेत। यद्यपि प्रागेव संज्ञा विहिताः तथापि शिष्यप्रशिष्यप्रबन्धाद्युपरमाद् विधीयत इति वर्त्तमानप्रत्ययेन निर्देशः। यत्र समुदायस्य कार्यमिच्छति तत्र 'उभे' पदग्रहणं करोति, यथा—'उभे अभ्यस्तम्' इति। अन्वर्थां वा महतीं संज्ञाम्—'हलोऽनन्तराः संयोगः' इति। तत्र हि महती संज्ञैवमर्था क्रियते - समुदायस्यैषा संज्ञा यथा स्यादिति। एतच्चोत्तरत्र व्यक्तीकरिष्यामः। इह तु न किञ्चित् तथाविधे वचनमस्ति; यतः समुदायस्यैषा संज्ञा स्यात्। तस्मादेकैकस्यैषा संज्ञेति मनसि कृत्वाह—**प्रत्येकमिति**। ननु चेहापि लाघवार्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्त्तव्यायां वृद्धिरिति महत्याः संज्ञायाः करणं समुदायस्य संज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थम्, नैतदस्ति; मङ्गलार्थत्वादस्याः संज्ञायाः। अत एवास्याः प्रागुच्चारणम्; अन्यथा संज्ञायाः सतः कार्यिणः कार्येण भवितव्यमिति, यथा 'अदेङ्गुणः' इत्यादौ पूर्वं संज्ञी निर्दिष्टः, तथेहापि निर्दिशेत्। आकारस्य गुणान्तरयुक्तयोश्चैचोः प्रत्याहारेऽसन्निवेशान्नामी वर्णा इति कस्यचिन् मन्दधियो भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निराकरणायाह—**वर्णानामित्यादि**। प्रत्यासत्तेस्तद्भावितानामेवैषां संज्ञा स्यादिति कस्यचिद् विपर्ययः स्यात्, अतस्तमपाकर्त्तुमाह—**सामान्येनेति**। व्याप्तेर्न्यायादित्यभिप्रायः। सामान्येनेत्यस्यार्थं विस्पष्टीकर्तुमाह **तद्भावितान-**

पदमञ्जरी

वाऽस्ति; अतः पारिशेष्यात्संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध एवेत्यालोच्याह **वृद्धिशब्द इत्यादि**। विपर्ययस्तु न भवति—वृद्धिशब्दः संज्ञी, आदैचः संज्ञेति। स हि त्रिधा स्यात्—आदैजित्ययं शब्दः आ ऐ औ इत्ययं समुदायः, ते वा प्रत्येकमिति। तत्रादैच्छब्दस्तावन्न सम्भवति; ऐजित्यस्य संज्ञाशब्दत्वात्, स्वरूपग्रहणासम्भवात्, गौरवाद्, अनावृत्तेश्च। आवर्त्तिन्यो हि संज्ञा भवन्ति, वृद्धिः शब्दश्चावर्त्तते; नादैच्छब्दः। नापि समुदायः, गौरवादनावृत्तेश्च। अस्तु तर्हि प्रत्येकम्, लाघवादावृत्तेश्च—'अष्टन आ विभक्तौ', 'पूतक्रतोरै च' 'मनोरौ वा' इति? न; प्रयोजनमन्तरेणैकस्यानेकसंज्ञाकरणस्यायुक्तत्वात्, न ह्ययं वृद्धिशब्दः सहस्रेण नामभिः स्तोतव्यः। शब्देनार्थस्य संज्ञात्वं मा विज्ञायीति शब्दग्रहणम्, एतच्चार्थे व्यवहारासम्भवाल्लभ्यते। तदिह वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयत इति समुदायेनानर्थकादिपक्षनिरासः। वृद्धिशब्द इत्यनेन विपर्ययनिरासः। वृद्धिशब्दः संज्ञा, न पुनरादैच्छब्द इति वचनव्यक्त्या शब्दग्रहणेनार्थनिरासः—वृद्धिशब्दः संज्ञा न पुनरर्थ इति। यत्र समुदायस्य कार्यमिच्छति करोति तत्र प्रयत्नम्—'उभे अभ्यस्तम्' इति। तत्र ह्युभेग्रहणं समुदितप्रतिपत्त्यर्थम्। अन्वर्थां वा महतीं संज्ञां करोति—'हलोऽनन्तराः

भावबोधिनी

स्वतः होने वाले] आत् ऐच् = आ, ऐ, औ इन वर्णों में प्रत्येक की संज्ञात्व रूप से वृद्धि शब्द का विधान किया जाता है। अर्थात् (१) आ, (२) ऐ, (३) औ—इनमें प्रत्येक की वृद्धि संज्ञा समझनी चाहिये।

तपकरणमैजर्थम्—'तादपि परस्तपरः' इति, खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये। आश्वालायनः।

न्यासः

मित्यादि। ते तद्भाविताः, ये वृद्धिशब्देनोत्पादिताः। ततोऽन्येऽतद्भाविताः। आदिति तपरकरणम्-'तपरस्तत्कालस्य' इति गुणान्तरभिन्नानामपि तुल्यकालानां ग्रहणार्थं वा स्याद् ? भिन्नकालानां ग्रहणनिवृत्त्यर्थं वा ? तत्र पूर्वः पक्षस्तावन्नोपपद्यते; अभेदकत्वादिहोदात्तादीनां शास्त्रे गुणानाम्। कुत एतत् ? 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्युदात्तग्रहणात्; अन्यथा ह्युदात्तगुणयुक्तमेवाटमुच्चारयेत्। द्वितीयोऽपि नोपपद्यते, यदि ह्याकारः सवर्णानां ग्राहकः स्यात्; ततस्तेन भिन्नकालस्याप्यवर्णस्य ग्रहणे सति तस्यापि संज्ञा मा भूदिति भिन्नकालानां ग्रहणनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमुपपद्यते। न चासौ सवर्णानां ग्राहकः; अनण्त्वात्, तस्य पुनरक्षरसमाम्नायेऽसन्निवेशात्। तस्मादनर्थकं तपरकरणम्। ततो न कर्त्तव्यमेवेत्यत आह—**तपरकरणमित्यादि**। एचोरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। ननु च जातौ पदार्थे प्लुतस्यापि ग्रहणं भवति, तत्राप्यवर्णजातेः समवायात्; तत्रासति तपरकरणे तस्यापि संज्ञा स्यात्, तस्मात् तन्निवृत्तये तपरकरणं भवदाकारार्थमप्युपपद्यत एव, तत् किमुच्यत ऐजर्थमिति ? एवं मन्यते—जातिपक्षसमाश्रयणेऽपि हि दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् द्विमात्रा एवावर्णव्यक्तयः समाश्रिता इति गम्यते, इतरथा हि लाघवार्थम् 'अद्' इत्येवाभिदध्यात्। न च ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं दीर्घोच्चारणमिति शक्यते परिकल्पयितुम्; दीर्घोच्चारणेऽपि ह्रस्वग्रहणं प्राप्नोत्येव; तत्राप्यवर्णजातेः सम्भवादिति। न चासन्देहार्थम् 'आद्' इत्युक्तम्; वर्णान्तरासाधारणत्वात्। असंहितया वा सन्देहाभावादिति। ननु च 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र तः परो यस्मादिति बहुव्रीहिराश्रितः नचात्रैच् तपरः तत् कथं तपरकरणमैजर्थं भवतीत्यत आह—**तादपि परस्तपर इति**। न केवलं तः परो यस्मात् स तपर इति, अपि तु तादपि यः परः सोऽपि तपर इति 'अपि' शब्देन

पदमञ्जरी

संयोगः' इति। इह तु महासंज्ञाकरणं मङ्गलार्थम्। अत एव प्रथममुच्चारणम्; अन्यथा हि सतः कार्यिणः कार्येण भवितव्यमिति 'अदेङ् गुणः' इत्यादिवन्निर्दिश्येत। अतो यत्नाभावात्प्रत्येकमेव संज्ञा। किञ्च—लौकिकप्रयोगे व्यवस्थितानामादैचां संज्ञया भवितव्यम्। न च समुदायस्य क्वचित्प्रयोगः, अतोऽसम्भवादपि प्रत्येकमेव संज्ञा। लिङ्गाच्च—किं लिङ्गम् ? 'प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनाम्' 'मालादीनां च' इति। इदं हि 'मालाप्रस्थः' इत्यादाववृद्धमिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम्, अतः प्रत्येकमेव संज्ञा तदाह—**प्रत्येकमिति**॥

तत्रापि त्रयः प्रकाराः—लुगादिसंज्ञावत्तद्भावितानामेव, टिसंज्ञावद्वाऽतद्भावितानामेव, अनुनासिकादिसंज्ञावदुभयेषां वेति। तत्र यदि तद्भावितानामेव—ये वृद्धिसंज्ञया भाव्यन्ते, तेषामेव स्यात्, शालीयो मालीय इति छो न स्यात्; आम्रमयं रैकुलमयम्—वृद्धलक्षणो मयण् न स्यात्; आम्रगुप्तायनिः—'उदीचां वृद्धात्' इति फिञ् न स्यात्। अथातद्भावितानामेव—गार्गीयः, ऐतिकायनीयः, औपगवीयः—छो न स्यात्; अतो दोषदर्शनादगृह्यमाणविशेषत्वाच्चोभयेषां संज्ञेत्याह—**सामान्येनेति**। आकारोऽनण्त्वादेव न भिन्नकालानां ग्राहक इति न तन्निवृत्त्यर्थं तपरत्वम्, नापि गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थम्। अभेदकत्वाच्च गुणानाम्, लोके हि मुण्डेनापि चौर्ये कृते संजातकेशोऽपि प्रत्यभिज्ञाय निगृह्यते। तथा 'अडुदात्तः' इत्युदात्तवचनं लिङ्गम्, अन्यथा ह्युदात्तगुणमेवाटमुच्चारयेत्। अतोऽनर्थकं तपरकरणमित्यत आह—**तपरकरणमिति**। तश्चासौ परश्च तपरः, तस्य करणमुच्चारणम्, आकारात्परस्य तकारस्योच्चारणमित्यर्थः। अथ वा—तः परो यस्मादिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तकारसहितस्याकारस्योच्चारणमित्यर्थः। **ऐजर्थमिति**। ऐचोरर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त-

भावबोधिनी

[आत् में] तपर करने का प्रयोजन ऐच् के लिये है—'त् से परवर्ती भी तपर होता है।' यह खट्वैडका आदि में त्रिमात्रिक और चतुर्मात्रिक आदेशों के प्रसङ्ग के निराकरण के लिये है। [तद्भावित आ, ऐ, औ के उदाहरण—]

ऐतिकायनः। औपगवः। औपमन्यवः। शालीयः, मालीयः।

न्यासः

दर्शयति । एतदुक्तं भवति—न केवलं बहुव्रीहिरेव तत्राश्रीयते, किं तर्हि ? पञ्चमीतत्पुरुषोऽपि। यथा चैतदुभयमाश्रीयते तथा तत्रैवोपपादयिष्यामः। इतिकरणो हेतौ—यत एवं तादपि परस्तपरः, तेन तपरकरणमैजर्थमित्यर्थः। **खट्वैडकादिषु** इत्यादिना तदेवैजर्थत्वं तपरकरणस्य स्पष्टीकरोति। वृक्ष एलका **वृक्षैलका**। अक्रियमाणे ह्यत्र तपरकरणे त्रिमात्रिकस्याप्याकारैकारसमुदायस्य स्थाने 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरान्तरतम्यात् त्रिमात्रिक एवैकारः स्याद्, यदि तस्यापि वृद्धिसंज्ञा स्यात्। खट्वा+ओदनं खट्वौदनम्, खट्वा+एलका खट्वैलकेत्यत्रापि पूर्वोत्तरसमुदाययोश्चतुर्मात्रयोश्चतुर्मात्रावौकारैकारौ स्याताम्, तन्मा भूदेष दोष इति त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां वृद्धिसंज्ञानिवृत्तये तपरकरणं क्रियते। **आश्वलायनः, ऐतिकायन इति**। अश्वलेतिकशब्दाभ्यां 'नडादिभ्यः फक्'। 'यस्येति च' इति लोपः। 'किति च' इत्यादिवृद्धिः। **औपगव इति**। उपगुशब्दात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्'। **औपमन्यव इति**। उपमन्युशब्दाद् 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इत्यञ्। उभयत्रापि 'ओर्गुणः', अवादेशः। 'तद्धितेष्वचामादेः' इति वृद्धिः। एतानि चत्वार्यपि तद्भावितोदाहरणानि। ननु येऽत्र त्रयः संज्ञिनस्तेषामाद्यैस्त्रिभिर्विषयो दर्शितः, किमर्थश्चतुर्थोपन्यासः ? केचिदाहुः—'वृद्धिनिमित्तभेदात्; आद्ययोरुदाहरणयोः कित्तद्धितो वृद्धेर्निमित्तम्, तृतीयेऽपि णित्, चतुर्थेऽपि ञित्' इति, एतच्चायुक्तम्; तथा हि 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र अकार्षीदित्युदाहृत्य अहार्षीदित्युदाहृतम्, न च तत्र वृद्धिनिमित्तभेदोऽस्ति। तथा 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यत्र 'लोलुवः' इत्युदाहृत्य 'पोपुवः, मरीमृजः' इत्यधिकोदाहरणोपन्यासः कृतः। न च तत्र लोपनिमित्तभेदः; प्रतिषेधनिमित्तभेदो वा अधिकोदाहरणोपन्यासस्य हेतुर्विद्यते। प्रायेणान्येष्वपि च सामान्यलक्षणेषु विनापि निमित्तभेदेनाधिकोदाहरणोपन्यास उपलभ्यते।

योऽप्याह—'औपगव इत्यनेनैव औकारस्य विषये दर्शितेऽपि स्वरभेदादौपमन्यव इत्येतदधिकमुदाहरणमुपन्यस्तम्' इति, तस्यापि तदयुक्तम्; अत एवानन्तरोक्ताद्धेतोर्वेदितव्यम्। यदि निमित्तभेदः, स्वरभेदो वा अधिकोदाहरणस्योपन्यासस्य हेतुः स्यादाकारैकारयोरधिकमुपन्यस्तं स्यात्। प्रचुरविषयसूचनार्थस्तु लक्षणस्य सर्वत्राधिकारोदाहरणोपन्यासो वेदितव्यः। **शालीयः, मालीय इति**। अतद्भावितस्योदाहरणे। अत्र हि वृद्धिसंज्ञायां 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति वृद्धसंज्ञाफलं छप्रत्ययोपन्यासस्तस्या एव फलभूताया अभिव्यक्त्यर्थः। वृद्धसंज्ञायां हि सत्याम् 'वृद्धाच्छः' इति जातादावर्थे च्छो विधीयते। ऐकारौकारयोस्त्वतद्भा-

पदमञ्जरी

थोक्तम्। 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र तः परो यस्मादिति बहुव्रीहिराश्रितः। तत्कथं तपरकरणमैजर्थमित्याशङ्क्य पञ्चमीसमासोऽपि तत्राश्रित इति दर्शयति—**तादपि पर इति**। इतिकरणो हेतौ। यस्मात् तादपि परस्तस्मादैजर्थं इति। ऐजर्थत्वमेव प्रकटयति **खट्वैलकादिष्विति**। असति तपरकरणे त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरप्यैचोः सवर्णग्रहणेन ग्रहणाद् वृद्धिसंज्ञा स्यात्, ततश्च वृक्षैलकः, वृक्षौदनः, खट्वैलका, खट्वौदन इति त्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनोस्त्रिमात्रावेवैकारौकारौ स्यातामिति तन्निवृत्त्यर्थं **तपरकरणम्। आश्वलायन** इत्यादीनि तद्भावितानामाकारादीनां क्रमेण रूपोदाहरणानि। अश्वलेतिकशब्दौ नडादी। उपमन्युशब्दो बिदादिः। लक्षणस्य बहुविषयत्वसूचनार्थं चतुर्थस्योदाहरणस्योपन्यासः। आकारस्यातद्भावितस्य कार्योदाहरणमाह—**शालीयः, मालीय इति**। ऐकारौकारयोस्त्वतद्भावितयोरुदाहरणं रैकुलमयं नौकुलमयमिति, वृद्धलक्षणो मयड् भवति ॥ १ ॥

भावबोधिनी

आश्वलायनः, ऐतिकायनः औपगवः, औपमन्यवः; [अतद्भावित अर्थात् स्वतः सिद्ध आ, का उदाहरण—] शालीयः, मालीयः।

वृद्धिप्रदेशाः—'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (७.२.१) इत्येवमादयः ॥

२. अदेङ् गुणः ॥ २ ॥ (१७)

'गुण' शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्भाविताताम्, अतद्भावितानां च ।

न्यासः

वितयोरुदाहरणं नात्र दर्शितम्, एतदनुसारेणैव गम्यमानत्वात् । आकारस्यातद्भावितस्य वृद्धिसंज्ञायाः कार्ये दर्शिते, तयोरपि तदेव कार्यमिति तन्मुखेनैव गम्यत एव । के पुनस्तयोरुदाहरणे ? रैमयम्, नौमयमिति । अत्रैकारौकारयोर्वृद्धिसंज्ञायां सत्यां पूर्ववद् वृद्धसंज्ञा । तस्याञ्च सत्यां रायो विकारः, नावो विकार इति 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयड् भवति ॥ १ ॥

अदेङ्गुणः ॥ तपरकरणं त्विह सर्वार्थमिति । सर्वस्मिन्नर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । 'तु' शब्दः पूर्वस्माद् विशेषं दर्शयति । तत्र ह्यैजर्थमेव, इह तु सर्वार्थम्—अकारार्थमेङर्थमपि । असति हि तपरकरणे अदेङामण्त्वात् सवर्णानां ग्रहणे सति भिन्नकालानामप्येषां संज्ञा स्यात् । ततश्च तरिता इत्यत्रान्तरतम्याद्दीर्घस्य दीर्घ एव गुणः स्यात् । ननु च वृद्धिसंज्ञा गुणसंज्ञाया बाधिका भविष्यति, तत् कुतोऽयं प्रसङ्गः ? नैतदस्ति; एकसंज्ञाधिकारे हि संज्ञया संज्ञान्तरं बाध्यते, न चात्रैकसंज्ञाधिकारः । स्यादेतत्—असत्यप्येकसंज्ञाधिकारे

पदमञ्जरी

अदेङ् गुणः ॥ पूर्वेण तुल्यमेतत् । **तपरकरणं त्विह सर्वार्थमिति** । न तु पूर्ववदन्यतरार्थमिति तुशब्द-स्यार्थः । असति हि तस्मिन् दीर्घप्लुतयोरपि गुणसंज्ञा स्यात्; ततश्च तरतीति कदाचिदकारः स्यात्, कदाचिदाकारः, रपरत्वे कृत एकस्याध्यर्धमात्रत्वादपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात् । न चाकारस्य वृद्धिसंज्ञा बाधिका,

भावबोधिनी

'वृद्धि' के प्रदेश [प्रयोगस्थल]—'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' [पा० सू० ७।२।१] आदि इसी प्रकार के [वृद्धि-शब्दघटित] सूत्र हैं ।

विमर्श—वृद्धिः, आत्, ऐच्—ये तीन पद हैं । अथवा वृद्धिः आदैच्—ये दो पद हैं आदैच् में समाहार-द्वन्द्व है । आ, ऐ, औ इनमें प्रत्येक वर्ण की वृद्धिसंज्ञा की जाती है । ये वर्ण कभी वृद्धि शब्द के द्वारा सम्भव होते हैं, तद्भावित = तया = वृद्धि-संज्ञया, तेन = वृद्धिशब्देन वा भाविताः उत्पादिताः—कहे जाते हैं । और इनसे भिन्न स्वतः सिद्ध अतद्-भावित कहे जाते हैं । जैसे—अश्वल और इतक शब्दों से 'फक्' प्रत्यय, फ् = आयन् आदेश, 'किति च' [पा० सू० ७।२।११८] सूत्र से आदि अच् की वृद्धि और 'यस्येति च' [पा० सू० ६।४।११८] से भसंज्ञक अकार का लोप करने पर आश्वलायनः, ऐतिकायनः में आ तथा ऐ वृद्धिशब्द से भावित = उत्पादित हैं । इसी प्रकार उपगु और उपमन्यु से औपगवः, औपमन्यवः—इन रूपों में 'औ' वृद्धि शब्द से भावित है । शाला + छ = ईय, माला + छ = ईय भसंज्ञक आकार का लोप—शालीयः, मालीयः—यहाँ 'आ' अतद्भावित है । स्वतः सिद्ध है ।

आत् ऐच्—यहाँ 'आ' के साथ 'त्' लगाने का प्रयोजन ऐच् में है, क्योंकि 'तपरस्तत्कालस्य' [पा० सू० १।१।७०] यह सूत्र तपरकरण में तत्समकाल का ग्रहण कराता है । तपर में दो समास हैं – १) तः परः यस्मात् सः, (२) तात् परः । यहाँ पञ्चमी तत्पुरुष मान लेने से अक्षरसमाम्नाय में उपदिष्ट द्विमात्रिक ऐ औ की ही वृद्धि संज्ञा होती है । अतः प्रयोग [आदेश] में भी द्विमात्रिक लिये जायेंगे; स्थानियों खट्वा + एडका आदि की चतुर्मात्रा मान कर चतुर्मात्रिक 'ऐ' आदि नहीं होंगे ॥ १ ॥

सामान्य रूप से तद्भावित और अतद्भावित अत् एङ् = अ, ए, ओ—इन प्रत्येक वर्ण का 'गुण' शब्द संज्ञा-त्वरूप से किया जाता है अर्थात् इन वर्णों में प्रत्येक [अ, ए, ओ] की गुण संज्ञा की जाती है । इस सूत्र में [अत् में] तपर-

तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता । स्तोता । पचन्ति[1] । जयन्ति[1] । अहं पचे ।

गुणप्रदेशाः—'मिदेर्गुणः' (७.३.८२) इत्येवमादयः ।।

न्यासः

यथा 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञया बाध्यते; यथा 'च लिट्च 'लिङाशिषि' इति चार्धधातुकसंज्ञया सार्वधातुकसंज्ञा बाध्यते; तथा गुणसंज्ञा वृद्धिसंज्ञया बाधिष्यते इति ? अयुक्तमेतत्; युवसंज्ञाविधौ तुग्रहणं नियमार्थं क्रियते । ततो युक्तं यद् युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञा बाध्यत इति, आर्धधातुकसंज्ञयापि यत् सार्वधातुकसंज्ञा बाध्यते तदपि युक्तमेव; 'छन्दस्युभयथा' (३. ४. ११७) इति वचनात् । यदि सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः समावेशः स्यात्, न बाध्यबाधकभावः, तदा 'छन्दस्युभयथा' इति वचनमनर्थकं स्यात् । इह तु न किञ्चित् तथाविधं निबन्धनमस्ति, यतो वृद्धिसंज्ञया गुणसंज्ञा बाध्यते । अथापि कथञ्चिद् बाध्येत, एवमपि त्रिमात्रिकस्यापि गुणसंज्ञा स्यादेव, न हि सा तया शक्या बाधितुम्; तस्या अतद्विषयत्वात् । त्रिमात्रस्यापि गुणसंज्ञायां सत्यां त्रिमात्रोऽपि गुणः प्रसज्येत । ऋकारस्य हि कालतो यथैकमात्रिकोऽकारोऽन्तरतमो न संभवति, तथा त्रिमात्रोऽपि, तत् कुत एतल्लभ्यते ? ह्रस्वेनैवास्य गुणेन भवितव्यम्, न हि त्रिमात्रेणाकारेणेति । किञ्च यदि भिन्नकालानामपि गुणसंज्ञा[2] स्यात्, खट्वा + इन्द्रः=खट्वेन्द्रः, खट्वा+उर्वी=खट्वोर्वीत्यत्र त्रिमात्रत्वात् पूर्वोत्तरसमुदायात्मनः स्थानिनः 'आद् गुणः' इति त्रिमात्रो गुणः स्यात् । खट्वा + ईषा = खट्वेषा, खट्वा + ऊढा = खट्वोढेत्यत्र चतुर्मात्रत्वात् चतुर्मात्रः । तस्मात् सर्वार्थं तपकरणं कर्त्तव्यम् । **तरितेत्यादि** । 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'चिञ् चयने', 'ष्टुञ् स्तुतौ'—एभ्यः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच् । 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीट् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, सुः, 'ऋदुशनस्' इत्यादिना अनङ्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । एतानि त्रीणि यथाक्रममदेङां तद्भावितानामुदाहरणानि । **पठन्ति, पठन्** इत्यकारस्यातद्भावितस्योदाहरणे । अत्रान्त्याकारस्य गुणसंज्ञायाम् 'अतो गुणे' पररूपत्वं भवति । पठन्निति शत्रन्तमेतत् । एकारस्यातद्भावितस्य कार्योदाहरणम्—**अहं पचे** इत्यादि । ओकारस्यातद्भावितस्य तन्न सम्भवतीति न प्रदर्श्यते ।। २ ।।

पदमञ्जरी

एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशात् । एङश्च त्रिमात्रचतुर्मात्रस्य गुणसंज्ञायाम्—रथेषा, खट्वेषा, अश्वोढः, वडवोढ इति त्रिमात्रचतुर्मात्रौ स्याताम् । **तरितेत्यादीनि** तद्भावितानामदेङां क्रमेण रूपोदाहरणानि । **पचन्ति जयन्तीत्यकारस्य** कार्योदाहरणे । अत्रान्त्यकारे परतः शबकारस्य 'अतो गुणे' इति पररूपं भवति । एकारस्यातद्भावितस्योदाहरणम्—**अहं पचे इति** । ओकारस्य तु न संभवति ।। २ ।।

भावबोधिनी

करण सभी [अत् तथा एङ् दोनों] के लिये हैं। [तद्भावित अ, ए, ओ के उदाहरण] तरिता, चेता, स्तोता; [अतद्भावित 'अ' 'ए' के उदाहरण—] पचन्ति, जयन्ति, अहं पचे । [न्यासकार ने पठन्ति, पठन् ये लिखे हैं] ।

गुण संज्ञा के प्रदेश—'मिदेर्गुणः' [पा० सू० ७।३।८२] आदि के समान [गुण शब्दघटित] सूत्र हैं।

विमर्श—वृद्धि संज्ञा के समान गुण संज्ञा भी सामान्य रूप से अ, ए, ओ इनमें प्रत्येक की है। अत् के तपर में 'तः परो यस्मात् सः तपरः' इस बहुव्रीहि से 'अ' और 'तात्परः तपरः' इस तत्पुरुष से 'एङ्' तपर है। अतः 'अ' एकमात्रिक और एङ्=ए, ओ द्विमात्रिक ही गुण होते हैं। तद्भावित के उदाहरण—तॄ + तृच् = तृ, इट् के बाद 'सार्वधातुकार्ध०' [पा०सू० ७।३।८४] ऋ का अ इससे गुण और रपर आदि करने पर तरिता यहाँ 'अ' गुण शब्द से उत्पादित है। चि + तृ, स्तु + तृ यहाँ भी गुण करके चेता और स्तोता में ए, तथा ओ होते है। अतद्भावित 'अ' का उदाहरण—पच्+अ+अन्ति में पररूप के बाद पचन्ति में 'अ' अतद्भावित है। अतद्भावित ए का उदाहरण—पचे। √पच् उभयपदी है।

१-१. 'पठन्ति, पठन्' इति न्याससम्मतः पाठः । २. 'गुणत्वं संज्ञा' इति मुद्रितः पाठः ।

३. इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ (३४)

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणौ इकः एव

न्यासः

इको गुणवृद्धी ॥ परिभाषेयमिति । नाधिकारः; अस्वरितत्वात् । नापि गुणवृद्ध्योर्विधायकं लक्षणम्; लक्षणान्तरेण तयोर्विधास्यमानत्वात् । **स्थानिनियमार्थेति ।** स्थानिनि नियमः स्थानिनियमः, स्थान्यन्तरव्यवच्छेदेनैकत्र प्रवर्त्तनम्, सोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथोक्ता । **अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयत इति ।** यत्र साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' 'सिचि वृद्धिः' इत्यादौ, तत्रानियमे प्रसक्ते नियममेषां करोति—इक एव नान्यस्येति । अतः स एवास्या विषयो वेदितव्यः; न तु यत्र साक्षात् स्थानी निर्दिश्यते सोऽपि, यथा—'ओर्गुणः', 'अत उपधायाः' इत्यादिः । तत्र ह्यनियमस्य प्राप्तिरेव नास्ति । लिङ्गवती चेयं परिभाषा, लिङ्गं चास्या गुणवृद्धिग्रहणम्, तत्रोपतिष्ठते । तथा च द्वे षष्ठ्यौ प्रादुर्भवतः—'इकः' इत्येका षष्ठी, 'मिदेर्गुणः' इत्येवमादिका द्वितीया; तत्र कामचाराद् यथेष्टं सिध्यति, तयोर्विशेषणविशेष्यभावः क्रियते । 'मिदेः' इत्यत्रान्त्य इग् न सम्भवतीति तस्याङ्गविशेषणत्वं नोपपद्यते । तस्मादत्राङ्गेनेव विशिष्यते—मिदेरङ्गस्य य इगिति । तेन स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्यानुपस्थाने सति यत्र तत्रस्थस्येको गुणः सिद्धो भवति । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यादौ त्वङ्गस्य इगन्तत्वं सम्भवति । तेन चाङ्गे विशिष्यमाणे तदन्तविधौ सतीष्टं सिध्यति । तस्मादिकैवाङ्गं विशिष्यते—इगन्तस्याङ्गस्येति । एवञ्च सत्यस्याः स्थानषष्ठीत्वाद् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतदुपतिष्ठते, तेनेगन्तस्यैवाङ्गस्य गुणवृद्धी भवतः, नेतरस्य । **स्वसंज्ञयेति ।** अत्र वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । **इक एव स्थाने इति ।** यदर्थेयं

पदमञ्जरी

इको गुणवृद्धी ॥ परिभाषेयमिति । नाधिकारः; अस्वरितत्वात्, असंयुज्यनिर्देशाच्च । अधिकारे हि 'इको गुणवृद्धी न धातुलोपः' इति संयुज्यैव निर्दिशेत् । नापि विधिः, 'इकः स्थाने गुणवृद्धी भवतः' इति लक्षणान्तरेण विधास्यमानत्वात् । ननु यदायं स्वतन्त्रो विधिस्तदा तेष्विक इत्यस्योपस्थापकाभावाद् यातेत्यादावनिकोऽपि विधिः स्यात्, इह तु सार्वधातुकाद्यभावेऽपि दधि मध्वित्यादौ विधिरस्तु ? एवं तर्हि गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणान्न विधिः । यद्यपि प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणं संज्ञापरम्, इह त्वनुवृत्तिसामर्थ्यात्संज्ञिपरं भविष्यति । 'अदेङ् गुणः' इत्यत्र चानुवर्त्तमानमपि वृद्धिग्रहणं न संबध्यते, अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च । अन्या हि तत्र गुणसंज्ञोच्यते, चकारश्च न क्रियते; अतो विधिपक्षे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अत एवाधिकारोऽपि न भवति । परिभाषायां[1] तु तस्यां विशिष्टविषयत्वसिद्धये कर्त्तव्यं तदिति वक्ष्यामः । अतः परिभाषेयम् ।

योगो वायं व्यपदिश्येत, सूत्रं वा, तत्कथम् 'इयम्' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ? उच्यते - यथायं योगः, यथा वा सूत्रमिदम्, एवं परिभाषापि, तत्सामानाधिकरण्यादियमिति निर्देशः । ननु परिभाषात्वं विधित्सितम्, इदंशब्दस्तु उद्देशकः, सिद्धरूपस्य चोद्देशः, सूत्ररूपता योगरूपता वा सिद्धेति पुनरप्युद्देशकस्य स्त्रीलिङ्गा-

भावबोधिनी

आत्मनेपद लट् लकार उत्तम पुरुष एकवचन में—पच्+अ (=शप्)+इट् = पच + इ' 'टित आत्मनेपदानां टेरे' [पा० सू० ३।४।७९] इससे 'इ' (टि) का एत्व करने पर 'पच + ए' यहाँ पररूप के बाद 'पचे' बनता है। परन्तु यहाँ 'ए' पहले से था गुण शब्द से नहीं हुआ है। अतद्भावित 'ओ' कार का उदाहरण दुर्लभ है]॥ २ ॥

स्थानी के विषय में नियम करने के लिये यह परिभाषा [सूत्र] है। अनियम के प्रसङ्ग में नियम का विधान किया जाता है। अपनी [वृद्धि अथवा गुण] संज्ञाओं के द्वारा शिष्यमाण [बताये जाने वाले] वृद्धि और गुण

---

१. 'परिभाषात्वे' इति वा पाठः ।

स्थाने वेदितव्यौ[1] **। वक्ष्यति 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७.३.८४) अङ्गस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति ।**

न्यासः

परिभाषा तस्य नियमस्य स्वरूपं दर्शयति—**अकार्षीदिति** । 'डुकृञ् करणे', लुङ्, च्लेः सिच्, सिचि वृद्धिः,

पदमञ्जरी

नुपपत्तिः । कश्चिदत्र परिभाषेयमित्यनूद्य स्थानिनियमार्थता विधीयते—'येयं परिभाषा सा स्थानिनियमार्थेति, न तु परिभाषारूपता विधीयते' इत्याह, स वाच्यः—'असिद्धं परिभाषात्वं कथमनूद्यते' इति । अव्यापकश्चायं परिहारः 'समर्थः पदविधिः' इत्यादौ । तत्र परिभाषेयमित्येतावच्छ्रूयते, न पुनरेतदर्थेति । वयं तु ब्रूमः—[2]निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्ति । तत्र यथा 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ता' इति कर्माकारपरामर्शिनोऽपि तच्छब्दस्य विधीयमानस्य कर्त्राकारस्य लिङ्गं भवति, तद्वदिहापि सूत्रमेवोद्दिश्यत इदंशब्दस्य विधीयमानपरिभाषाकारस्य लिङ्गं भविष्यति । **स्थानिनियमार्थेति** । इगाख्ये स्थानिनि गुणवृद्ध्योर्नियमोऽर्थः = प्रयोजनं यस्याः सा तथोक्ता । 'द्वन्द्वे घि' इति वृद्धिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः सूत्रनिर्देशेन न नित्यं बाध्यते; 'धर्मादिषु उभयम्' इति वचनादिति सूचयन्नाह—**वृद्धिगुणावित्यादि** ।

किं पुनरनेन ग्रन्थेनोच्यते ? ननु नियमरूपेणास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति; यथा 'एच इग्घ्रस्वादेशे' ह्रस्व आदिश्यमान एच इगेवेति । यद्येवम्, अनियमप्रसङ्गे नियम इति 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः', 'सिचि वृद्धिः' इत्यत्रैव स्यात्, अत्र ह्यसत्यस्मिन्योगेऽलोऽन्त्यस्य भवन्तौ वृद्धिगुणावनन्त्यस्याविशेषितत्वादिकश्चानिकश्च प्राप्नुतः, न तु मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्वपि लोऽन्त्य; अत्रालोऽन्त्यस्येत्यनिक एव प्रसङ्गः । अथ सर्ववाक्यानां सावधारणत्वात् प्राप्तमेवावधारणमिक एवेत्येवशब्देनाभिधीयते, न पुनर्नियमोऽनेन प्रदर्श्यते; यथा—'तपस्तपःकर्मकस्यैव' इति । अतो विधिरूपेणैवास्य व्यापारो विवक्षितः, परिभाषात्वाच्च गुणवृद्धिविधेः संस्कारकं विध्यन्तरमिदम्, यथा 'इद्गोण्याः' इत्यादेः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्ययमिति पक्षः । ततो नाप्राप्तायामलोऽन्त्यपरिभाषायामियमारभ्यमाणा तस्या बाधिका स्यात् । ततश्च यत्रैषा, न तत्र सा प्रवर्त्तेतेति जुसि गुणो यथेह भवति—अबिभयुः अबिभरुरिति, एवमनेनिजुः पर्यवेविषुरत्रापि प्राप्नोति । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' यथेह भवति चेता स्तोतेति; एवमीहिता, ऊहिता, उम्भिता अत्रापि प्राप्नोति ।

अथ तु सामान्यविशेषयोरसम्भवे बाध्यबाधकभावः; अस्ति चात्र सम्भवो यद् अलोऽन्त्यस्य गुणवृद्धी स्याताम् इकश्च, ततः 'जुसि च' इत्यादौ गुणवृद्धिलिङ्गादिकपरिभाषाप्युपतिष्ठेत, अङ्गस्येति स्थानषष्ठीनिर्देशात्, 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येषापि । तत्र च न समुच्चयोऽङ्गान्त्यस्यानिकोऽपि गुणो भवति, तदवयवस्य चेकोऽनन्त्यस्यापीति । नापि विकल्पः; कदाचिदङ्गान्त्यस्यानिकोऽपि, कदाचित्तदवयवस्येकोऽनन्त्यस्यापीति, एकत्वात् षष्ठ्यर्थस्यैक एव हि सकृच्छ्रुतया अङ्गस्येति षष्ठ्या अर्थः—स्थानेयोगो वा अवयवयोगो वा, न द्वौ समुच्चितौ नापि विकल्पितौ । तत्र यद्यङ्गस्येत्येतत्पूर्वमिक इत्यनेन वैयधिकरण्येन संबध्येत—'अङ्गस्य य इक्, तस्य गुणः' इति, ततोऽलोऽन्त्यस्येत्येतदनन्वितं स्यात् । अतः पूर्वमलोन्त्यस्येत्यनेन संबध्यते, स चान्त्येका विशेष्यते 'अङ्गान्त्यस्येको गुणः' इति । यद्वा—इकाऽङ्गं विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिः—इगन्तस्याङ्गस्येति । एवमपि हि स्थानषष्ठीत्वानपायादलान्त्यस्येत्यव्याहतप्रसरं सर्वथाङ्गान्त्यस्येको गुण इति जुसि सार्वधातुकार्धधातुकगुणे न कश्चिद्दोषः । मिदादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वयोरन्वयासंभवादन्यतरद्धातव्यम् । तत्राविशेषादु-

भावबोधिनी

'इक्' के स्थान पर ही (होते हैं, ऐसा) समझना चाहिये । आगे [आचार्य] कहेंगे—'सार्वधातुक और आर्धधातुक परे रहते'

---

१. 'भवत इसि वेदितव्यम्' इति वा पाठः । २. 'उद्दिश्यमान' इति वा पाठः ।

वृद्धिः खल्वपि—अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अस्तावीत् ।

गुणवृद्धी[1] स्वसंज्ञया विधीयेते, तत्र 'इकः' इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीयया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । (१.४६) मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्वङ्गेन इग् विशेष्यते (म० भा० १.१.३ वा० ३ पृ० १८२) । जुसि सार्वधातुकादिगुणेषु विकाङ्गं विशेष्यते । मेद्यते । अबिभयुः[1] ।

इकः इति किम् ? ※आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानां मा भूत् । ※ (मा० भा० १.१.३ वा० १ ; यानम् ।

न्यासः

'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् । **एवमहार्षीदिति** । अत्र 'हृञ् हरणे' इत्ययं विशेषः । **इक इति किमिति** । एकदेशद्वारेण समुदायस्य पर्यनुयोगो वेदितव्यः । न हि 'गुणवृद्धी' इत्येतावता विनेग्ग्रहणेनार्थः कश्चित् संगृह्यते । **यानमिति**—यातेर्ल्युटि गुणे विधीयमान आन्तरतम्यादकारः स्यात् । ततश्च द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' पररूपत्वे कृते

पदमञ्जरी

भयमपि त्यज्येत, उच्येते च वृद्धिगुणौ 'मृजेर्वृद्धिः' 'मिदेर्गुणः' इति, तौ सर्वादेशौ स्याताम् । अतो विधिरूपेण नियमरूपेण वास्य सूत्रस्य व्यापारो नाभ्युपगन्तव्यः, किं तर्हि ? अनेन क्रियते पदोपस्थापनम्; यत्र ब्रूयाद् गुणो भवतीति, वृद्धिर्भवतीति; तत्रेक इत्येतत् षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठतामिति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्य तु वाक्यभावः । एवं हि विज्ञायमाने 'सिचि वृद्धिः' इत्यादौ यत्रान्त्य इक् संभवति, तत्रेक इत्येतेनोपस्थितेनाङ्गे विशेषिते तदन्तविधौ सतीगन्ताङ्गस्य गुण इति वाक्यव्यापारे परिनिष्ठिते पश्चादलोऽन्त्यस्येत्येतदिगन्तस्य प्राप्तं गुणं ततोऽपकृष्याङ्गान्त्यस्य विधत्ते, न त्विक इत्यस्योपस्थानवेलायामुपतिष्ठते । 'मिदेर्गुणः' इत्यादौ तु यत्रान्त्य इङ् न संभवति तत्राङ्गेनेकि विशेषितेऽङ्गस्येको गुण इति वाक्यव्यापारे परिसमाप्ते स्थानषष्ठ्यभावात्स्वयं न प्रवर्तते, न त्विक इत्यनेन सहोपतिष्ठते; येनाविशेषादुभयोर्निवृत्तिः स्यादिति सिद्धमिष्टम् ।

वृत्तिकारेण त्वस्य सूत्रस्य प्रयोजनं पिण्डीकृत्य प्रदर्शितम्—सर्वथान्त्यस्य वाऽनन्त्यस्य वेक एव गुणवृद्धी भवतः, न त्वक्षरव्यापारः । अत एव **वेदितव्यौ** इत्याह । अक्षरव्यापारप्रदर्शने तु इक एव स्थाने भवत इत्येतावद्वक्तव्यं स्यात् । **स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविति** । वृद्धिर्भवति गुणो भवतीत्येवं विधीयमानावित्यर्थः ।

इक इति किमिति । प्रधानावयवाक्षेपेण समुदायस्यैवाक्षेपः—सूत्रं किमर्थमित्यर्थः । **आत्सन्ध्यक्षरेत्यादि** । ननु 'गापोष्टक्' इति टकः कित्करणं सामग इत्यादावाल्लोपार्थं ज्ञापकम्—'अकारस्य गुणो न भवति' इति । यदि हि स्याद्, गुणे कृतेऽल्लोपे च सिद्धं स्यात् सामग इति । तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्यक्षराणामप्युपदेश-

भावबोधिनी

अङ्ग का गुण होता है । वह गुण इक् [इ उ ऋ लृ] के स्थान पर ही समझना चाहिये [अन्य किसी वर्ण के स्थान पर] नहीं । [उदाहरणार्थ—] तरति, नयति, भवति । [तृ + अ + ति, नी + अ + ति, भू + अ + ति—इनमें अङ्ग = प्रकृतिभूत धातु का गुण होना है, स्थानी का स्पष्ट निर्देश नहीं है । अतः इस परिभाषा के बल पर 'इकः' उपस्थित होने से इक् के स्थान पर ही गुण—अ, ए, ओ—तर् + अ + ति, ने + अ + ति, भो + अ + ति होते हैं ।] और वृद्धि भी [इक् के ही स्थान पर होती है]—अकार्षीत्, अहार्षीत्, अचैषीत्, अनैषीत्, अलावीत् [इनमें अट् + कृ + सिच् + लुङ् = ति, अट् + हृ + सिच् + लुङ् = ति, इनमें 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' [पा० सू० ७।२।१] से अङ्ग की वृद्धि प्राप्त है परन्तु इस परिभाषा से इक् = ऋ की ही 'आ' (आर्) वृद्धि होती है । इसी प्रकार अट् + चि + सिच् + ति, अट् + नी + सिच् + ति—इनमें भी इक् = इ, ई, के स्थान पर 'ऐ' वृद्धि होती है और 'अट् + लू + सिच् + ति, अट् + स्तु + सिच् + ति इनमें भी इक् ऊ, उ के स्थान पर ही 'औ' वृद्धि होती है । इस प्रकार तीनों—आ, ऐ, औ, इक् के स्थान पर ही होते हैं ।

जहाँ गुण और वृद्धि अपनी संज्ञा अर्थात् वृद्धि शब्द से और गुण शब्द से होते हैं वहाँ 'इकः' इसको उपस्थित समझना चाहिये । [अतः इक् के स्थान पर ही गुण और वृद्धि होते हैं ।] इस 'इकः' की

१–१. अयं पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

न्यास:

यनमित्यनिष्टं रूपं स्यात्। **ग्लायतीति**—'ग्लै म्लै हर्षक्षये', अत्र सन्ध्यक्षरस्य ऐकारस्य एकारो गुणः स्यात्; ततश्चायादेशे कृते ग्लयतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्। **उम्भितेति**—'उभ उम्भ पूरणे', तृच्, इट्। अत्र व्यञ्जनस्य मकारस्यौष्ठ्यस्य ओकारो गुणः स्यात्; तश्चावादेशे कृते उमवितेत्यनिष्टं रूपं स्यात्।

पदमञ्जरी

सामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति, इतरथा प्रक्रियालाघवार्थमेकारमेवोपदिशेत्। 'जनेर्डः' इति डित्करणाद्व्यञ्जनानामपि गुणो न भविष्यति। यदि हि तस्य स्याद्, अर्द्धमात्रस्य मात्रिकेऽकारे गुणे कृते सिद्धं स्यादुपसरज इति। यद्येवम्, मिदेर्गुणोऽन्त्याद्व्यावर्तितः सर्वादेशः स्यात्। किं च गमेरप्ययं डो भवति, तस्य च स्थानत आन्तर्यादोकारो गुणः स्यात्; रैनौग्लौशब्देभ्यश्चाचारक्विबन्तेभ्यस्तृजादौ गुणप्रसङ्गो यद्यभिधानमस्ति; तथा चितः, चिनुतः, भिन्नः, बेभिद्यते इत्यादौ 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधार्थमपि गुणस्येग्लक्षणत्वमेषितव्यम्।

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्? 'मृजेर्वृद्धिः' इको यथा स्यात्, अलोऽन्त्यस्य मा भूत्। योगविभागात्सिद्धम्—'मृजेर्वृद्धिरचः', मृजेरचो वृद्धिर्भवति, अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाचो विशेषणात् 'न्यमार्ट्' अटो न भविष्यति, सिचि वृद्धिस्तर्ह्यकारस्य मा भूत्, अचिकीर्षीत्। अतो लोपो भविष्यति, 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्' इति वचनात्, यथा—चिकीर्षक इति। आकारस्य नास्ति विशेषः, सन्निधानादसंभवश्च। एजन्तमपि न सम्भवति, आत्वविधानात्। रैनौग्लौशब्दानामाचारक्विबन्तानामविशेषः, गोशब्दस्य क्विबन्तस्य 'ऋत इद्धातोः' इत्यतः 'धातोः' इत्यनुवृत्तेः धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानात् सिचि वृद्ध्यभावः। अभैत्सीदित्यादौ 'सिचि वृद्धिः' इत्यनेन व्यञ्जनस्य नाप्राप्तायां वृद्धौ विधीयमाना हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका, 'नेटि' इत्ययं च निषेधो यावती हलन्तस्य वृद्धिः, सिचि वृद्धिरिति वा, हलन्तस्याच इति वा, सा सर्वा न भवतीति विज्ञायते। तेन अनर्दीदित्यादौ अन्त्यस्य वृद्धिर्न भविष्यति। तदेवम् 'इको वृद्धिर्यथा स्याद् अदेङ्व्यञ्जनानां मा भूद्' इत्येवमर्थं तावद् वृद्धिग्रहणं न कर्त्तव्यम्। एवं तर्हि मृज्यते, मृष्ट इत्यादौ 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधार्थं मृजेर्वृद्धेरिग्लक्षणत्वम्। इदमपि योगविभागात्सिद्धम्—मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्ङिति वेति वक्तव्यम्—

भावबोधिनी

उपस्थिति से क्या लाभ होता है? एक दूसरा षष्ठ्यन्त पद उपस्थित हो जाता है। (षष्ठी = षष्ठ्यन्त पद)। मिद्, मृज, पुगन्त, लघूपध, ऋच्छ, दृश्, क्षिप्र, क्षुद्र—इनमें अङ्ग के द्वारा इक् विशेषित होता है। [इन अङ्गभूत शब्दों का जो इक् उस का गुण होता है।] जुस् प्रत्यय परे रहते और सार्वधातुक आदि परे रहते होने वाले गुणों में—इक् के द्वारा अङ्ग विशेषित होता है—इगन्त अंग का गुण होता है। क्रमशः उदाहरण—मेद्यते [मिद् + श्यन् + ति 'मिदेर्गुणः' [पा० सू० ७।३।८२] से अङ्गावयव इक् = इ का गुण होने पर मेद्यते यह होता है और] अबिभयुः [ञि भी + लङ् = झि जुहोत्यादिगणीय प्रक्रियानुसार झि का जुस् = उस् आदेश होने पर अबिभी + उस् यहाँ 'जुसि च' (पा० सू० ७।३।८३) से—इगन्त अंग का गुण होता है। इसी प्रकार सार्वधातुक आर्धधातुक परे रहते इगन्त अंग का गुण होने पर 'भवति' आदि रूप सिद्ध होते हैं।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र को स्थानी के विषय में नियम करने वाला माना जाता है और यह 'इकः' इस षष्ठ्यन्त पद का उपस्थापक है। अतः गुण या वृद्धि शब्द से जहाँ भी गुण या वृद्धि होते हैं वहाँ यह 'इकः' पद उपस्थित होता है। यह 'इकः' कभी अङ्ग का विशेषण बनता है—इगन्त जो अंग उसका गुण या वृद्धि होती है। और कभी अंग इक् का विशेषण बनता है—अङ्ग का अवयव जो इक् उसका गुण होता है। लक्ष्यानुसार विशेष्यविशेषणभाव माना जाता है।

यहाँ काशिका का पाठ—'द्वितीयया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते' है। परन्तु भाष्य में 'द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते' यह है। षष्ठी = षष्ठ्यन्त, द्वितीयं षष्ठ्यन्तं पदं प्रादुर्भाव्यते—ऐसी व्याख्या है। (द्र० छाया व्याख्या) इक् को जब विशेष्य और

ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् ।

न्यासः

अथ कथं स्वसंज्ञया शिष्यमाणावित्येष विशेषो लभ्यते ? न हि सूत्रे स्वसंज्ञाग्रहणमस्तीत्यत आह—**पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमित्यादि** । इह पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते । तस्मिन्ननुवर्त्तमाने यत् पुनरिह गुणवृद्धि-

पदमञ्जरी

परिमृजन्ति परिमार्जन्ति, परिममृजतुः परिममार्जतुरित्येवमर्थम् । तत्र योगविभागः--'अजादौ क्ङिति मृजेरचो वृद्धिर्भवति' । किमर्थमिदम् ? नियमार्थम्--क्ङिति यदि भवति अजादावेवेति । तेन मृज्यते मृष्ट इत्यादौ न भविष्यति, ततो वा, अजादावपि विकल्पेनेति । सिचि वृद्धेस्तर्हि प्रतिषेधार्थमिग्लक्षणत्वम् । 'णु स्तुतौ' 'धू विधूनने' कुटादौ, न्यनुवीद् न्यधुवीद् । अत्राप्यन्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्ग उवङि सति हलन्तत्वात् 'नेटि' इति निषेधः । यदि सिच्यन्तरङ्गं भवति, अचैषीद् अहौषीद्–गुणः स्यात् । अस्तु, तस्यैव वृद्धिः करिष्यते ? अकार्षीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धिः, अतारीदित्यादौ हलन्तलक्षणायाः 'नेटि' इति प्रतिषेधे 'अतो हलादेः' इति विकल्पं बाधित्वा 'अतो ल्रान्तस्य' इति नित्या वृद्धिः । अलावीदित्यादावुवर्णान्तेषु सेटि सिच्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोरपि 'अतो ल्रान्तस्य' इत्यत्र वकारस्यापि लुप्तनिर्दिष्टत्वान्नित्या वृद्धिः । यद्येवम्, मा भवानवीत् अमवीदित्यत्रापि तर्हि वकारप्रश्लेषान्नित्या वृद्धिः स्यात् । सिच्यन्तरङ्गं भवतीत्युक्ते 'ह्म्यन्तक्षण' इत्यत्र णिश्विग्रहणं न कर्त्तव्यम्; औनयीत्, अश्वयीदित्यत्रान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव सिद्धत्वात् । तत्स्थाने 'अविमवी' निवेशयिष्यामः—'अतो ल्रान्तस्य' इत्यत्र वकारप्रश्लेषेण प्राप्ता वृद्धिरविमव्योर्नेति । तदेवमनर्थकं वृद्धिग्रहणम् ? नानर्थकम्, सिच्यन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमाश्रित्य हि वृद्धिग्रहणं प्रत्याख्यायते, यदि च सिच्यन्तरङ्गं स्यात् चिवीप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यश्चिरिणोतिजिरिणोतिभ्यां च लुङि सिचि अचेचायीद्; अनेनायीद्, अचिरायीद्, अजिरायीदिति न स्याद्; गुणायादेशयोः कृतयोः यान्तानां नेति प्रतिषेधप्रसङ्गाद् । इग्लक्षणायां तु सिचि वृद्धौ तयैवान्तरङ्गं बाध्यते, यदि स्याद् न क्वापि सिचीगन्तमङ्गं भवेत्, ततश्चाचिरायीदित्यादि सिद्धम् । यथा च तया गुणायादेशौ बाध्येते, एवं न्यनुवीदित्युवङपि बाध्येत । अतः प्रतिषेधार्थमपि वृद्धेरिग्लक्षणत्वमेषितव्यमिति सर्वमवदातम् । एवं बहुवक्तव्यत्वाद् **वृत्तिकारेण** वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजनं न दर्शितम् ।

अथ कथं स्वसंज्ञया शिष्यमाणावित्येष विशेषो लभ्यते इत्याह—**गुणवृद्धिग्रहणमित्यादि** । इह पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । तेनैवादेङामादैचां च ग्रहणे सिद्धे यत्पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं तत्स्वसंज्ञया विधाननियमार्थम्; अन्यथा प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणं तटस्थमुपलक्षणं स्याद्—'वस्तुतो ये गुणवृद्धी तद्विधौ' इति ।

भावबोधिनी

अङ्ग को विशेषण मान लिया जाता है तब—मिद्, मृज्, पुगन्त (पुक् जिसके अन्त में किया गया है जैसे, अर्पि, लघूपध (जैसे सिध्, ऋच्छ, दृश् धातुओं तथा क्षिप्र और क्षुद्र शब्दों में—इनका अवयव जो इक् उसके गुणवृद्धी होते हैं और जुस् परे रहते, सार्वधातुक या आर्द्धधातुक प्रत्यय परे रहते जो गुण, तथा ह्रस्वादि का जो गुण और ('ओर्गुणः पा० सू० ६।४।१४६ से होने वाला जो गुण—वहां इक् को विशेषण बनाने से तदन्त-विधि होती है और अङ्ग विशेष्य रहता है—इगन्त जो अङ्ग उसका गुण या वृद्धि होती है । प्रथम स्थिति का उदाहरण मेद्यते और द्वितीय स्थिति का उदाहरण अविभयुः है ।]

अनु०—(प्रश्न) इक् के ग्रहण का क्या प्रयोजन है ? (उत्तर) आकार, सन्ध्यक्षर और व्यञ्जनों का (गुण और वृद्धि) न होने लगे । [इनकी गुणवृद्धि रोकने के लिये इक् है अतः केवल इक् ही स्थानी होते हैं ।] यानम् [यहां—या + ल्युट् = अन में गुण होने पर ह्रस्व अकार का प्रसङ्ग आता है ।] ग्लायति । [यहां ग्लै + अ + ति में सन्ध्यक्षर = ऐ का गुण 'ए' प्रसक्त होगा फलतः—ग्लयति—यह रूप होने लगेगा ।] उम्भिता [उम्भ् + तृच्, इट् करने पर ओष्ठ-

इह मा भूत—द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ॥ (म० भा० पृ० १७७)

न्यासः

ग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम्—'यत्र स्वसंज्ञया गुणवृद्धी विधीयेते तत्रायं नियमो यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूत' इति । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादन्यतरस्य गुणवृद्धिग्रहणस्य संज्ञाप्रधानत्वं सम्पाद्यते । तेन स्वसंज्ञया विधाने नियमो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते । अन्यथा हि यद्येवं पूर्वो नियमो नात्राभिमतः स्यात्, ततो नियतस्य नियमस्य प्रकृतगुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् पुनरिह गुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादित्येवमभिप्रायः । इह मा भूदित्यादिनास्यैवंप्रकारस्य नियमस्य व्यवच्छेद्यत्वं दर्शयति—**द्यौरिति** । 'दिव औत्' इत्यौकारः । स्वरूपेण विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्यैव भवति, नेकः । **पन्था इति** । 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्याकारोऽन्त्यस्यैव भवति, नेकः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इतीकारस्य अकारः, 'थोऽन्थः' इति थकारस्य न्थादेशः । **इममिति**—'त्यदादीनामः' इत्यत्वमन्तस्यैव भवति, नेकः । 'दश्च' इति दकारस्य मकारः । **स** इत्यत्र त्वस्याः परिभाषाया उपस्थाने सति त्यदाद्यत्वं न स्यादेव । 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सत्वम् । ननु च 'अचश्च' इत्ययमपि स्थानिनियमः स्वसंज्ञाविधान एवेष्यते, तस्यापि च नियमस्य द्यौरित्यादिकं व्यवच्छेद्यम्, तथा हि **वृत्तिकारस्तत्र** वक्ष्यति —'स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्त्तते, इह मा भूत–द्यौः, पन्थाः, सः, द्युभ्याम्, द्युभिः' ततश्च यदनेन नियमेनैवंविधेन कर्त्तव्यं तत् तेनैव सिध्यति, नार्थं एवंविधनियमार्थेन पुनरिह गुणवृद्धिग्रहणेन ? सत्यमेतत्; किन्त्वेवमर्थप्रतिपत्तौ य एते मन्दधियः प्राथमकल्पिकाः श्रोतारः, तेषां प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मात्ताननुग्रहीतुं विस्पष्टार्थमिह संज्ञाविधाने नियमं प्रतिपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं कृतम् । यद्येवम्, यत् तेन विधातव्यं तदनेनैव विहितमिति तत्र संज्ञाविधाने नियमो न कर्त्तव्यः ? नैतदस्ति; यदि ह्यसावित्थम्भूतो नियमो न स्यात्; ततो द्युभ्याम्, द्युभिरित्यत्र 'दिव उत्' इत्युकारः स्वरूपेणैव विधीयमानोऽच एव स्थाने स्यात्, नालोऽन्त्यस्य । न ह्यनेन नियमेनाचः शक्यते व्यावर्त्तयितुम्; तस्य गुणवृद्धिसंज्ञकत्वात् ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

स तु विधिर्गुणवृद्धिशब्दाभ्यां प्रकारान्तरेण वेत्येव विशेषो नाश्रितः स्यात्, पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्तु शब्दव्यापारोऽप्याश्रीयते—गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी, एवं शब्दिते ये गुणवृद्धी इत्यन्यतरस्य गुणवृद्धिग्रहणस्य स्वरूपप्रधानत्वं सम्पद्यते । तेनायं विशेषो लभ्यत इत्यर्थः । अन्यथा 'अचश्च' इत्यस्य स्वसंज्ञया विधाने नियमस्य 'दिव उत्' इत्यादिष्वगुणवृद्धिसंज्ञकेषु; तत्संज्ञेषु च यत्रेङ् न सम्भवति 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यादौ, तत्र चरितार्थत्वात् 'दिव औत्' इत्यादिषु गुणवृद्धिसंज्ञकेषु यत्रेक् सम्भवति तत्रायं नियमः स्यात् । **द्यौः, पन्थाः, सः, इममिति** । स इत्येतदनुदाहरणम्, न ह्यत्रेगस्ति ।

एवं प्रकटितोऽस्माभिर्भाष्ये परिचयः परः ।
तस्य निःशेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभः ॥ ३ ॥

भावबोधिनी

स्थानिक भ् के स्थान पर 'ओकार' गुण प्रसक्त होगा फलतः उभो + इता = उभविता यह रूप होने लगेगा ।] [अनुवृत्ति से लाभ सम्भव रहने पर भी] पुनः जो गुण और वृद्धि शब्द का ग्रहण किया गया है वह अपनी संज्ञा अर्थात् गुणशब्द से [अ, इ, ए] तथा वृद्धि शब्द से [आ, ऐ, औ का] विधान होता है वहीं पर इकः की उपस्थिति होती है—इस नियम के लिये है । यहां न हो—द्यौः । पन्थाः सः । इमम् ।

विमर्श—द्यौः—दिव् + सु में 'दिव् औत्' [पा० सू० ७।१।८४ सूत्र से 'औ' होता है परन्तु वह वृद्धि शब्द से नहीं विहित है । अतः प्रस्तुत परिभाषा नहीं लगती है । [अलोऽन्त्यस्य' पा० सू० १।१।५२] से अन्त्यव् के स्थान पर ही होता है । पन्थाः—पथिन् + आ यहां 'पथिमथ्यृक्षामात्' [पा० सू० ७।१।८५] से अन्त्य—'न्' कार के स्थान पर

४. न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥ (२६५६)

धात्वेकदेशो धातुः, तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं, तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न

न्यासः

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ उक्तपरिमाणस्य शब्दस्य धातुसंज्ञा कृता। तस्य सर्वस्य लोपे कृते यत्र गुणवृद्धी प्राप्नुतस्तदार्धधातुके न सम्भवत्येव, तत् किं प्रतिषेधेन ? तस्मात् प्रतिषेधविधानसामर्थ्याद् धात्वेकदेशे धातुशब्दो वर्त्तत इति मत्वाह **धात्वेकदेशो धातुरिति। धातुलोप इति।** यद्ययं धातोर्लोपो धातुलोप इति तत्पुरुषः, तत आर्धधातुकग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं वा स्यात्—'धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः' इति ? लोपविशेषणं वा स्यात्—'आर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति गुणवृद्धी न भवतः' इति ? पूर्वस्मिन् क्नोपयतीत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, तत्र प्रतिविधानं कर्त्तव्यम्; द्वितीये तु न भवत्येष दोषः, न हि क्नोपयतीत्यत्रार्धधातुकनिमित्तलोपः, किं तर्हि ? वल्निमित्तकः। किन्तु द्वितीये पक्षे प्रेद्धमित्यत्र प्राप्नोति, अस्ति ह्यत्रार्धधातुकनिमित्तो लोपः। ननु चेग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योरयं प्रतिषेधः; नचात्रेग्लक्षणो गुणः, नैतदस्ति; अत्रापोग्लक्षण एव गुणो यो ह्युभयोः स्थाने भवति, लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्। तथा हि—मातुः पितुरित्यत्रोभयोः स्थाने भवन् रपरोऽण् भवति। तस्माल्लोपविशेषणपक्षेऽपि तत्पुरुषे प्रतिविधानं कर्त्तव्यमेव। बहुव्रीहौ तु न किञ्चित् प्रतिविधेयमिति मन्यमानो बहुव्रीहिरयमिति दर्शयन्नाह—**तस्येत्यादि।** एतेन लोपविशेषणमार्धधातुकमित्येतद् दर्शितं भवति। एवञ्चार्धधातुके सम्भवति यदि तत् तस्य निमित्तं भवति; ततश्च क्नोपयतीत्यत्रातिप्रसङ्गो नावतरति। **तत्रेत्यादि।** नापि गुणवृद्ध्योरार्धधातुकं निमित्तत्वेन विशेषणमित्याख्यातम्।

पदमञ्जरी

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ 'दुरीणो लोपश्च' दुःशब्द उपपदे इणो धातोरप्रत्ययो भवति, धातोश्च लोपः। दुःखेन ईयते = प्राप्यते दूरमित्यत्र यद्यपि कृत्स्नस्य धातोर्लोपः संभवति, तथाप्येवंविषये गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यभावादेकदेशे धातुशब्दो वर्त्तत इत्याह—**धात्वेकदेश इति।** 'धातुलोप' इति तत्पुरुषे सति आर्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्, गुणवृद्धिविशेषणम्, उभयविशेषणं वा—इति त्रयः कल्पाः। तत्र यदि लोपविशेषणम्—आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यत्किञ्चिद् निमित्ते गुणवृद्धी न भवत इत्यर्थः स्यात्। ततश्च प्रेद्धम् इत्यत्र प्रपूर्वादिन्धेः क्तप्रत्यये तन्निमित्ते नलोपे सति प्राप्नुवत आद्गुणस्यापि निषेधः स्यात्। यद्यपीक इत्यनुवर्त्तते, तथापि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवन्नन्यतरव्यपदेशं लभत इति स्यादेव। न चेह सूत्रे 'इक' इत्यस्य रूपपरत्वे प्रमाणमस्ति। उत्तरसूत्रे तु प्रमाणं वक्ष्यामः। ननु 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इत्यस्मिन् दर्शने प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वादुपधालोपोऽन्तरङ्ग इति तदपेक्षः प्रतिषेधोऽप्यन्तरङ्गः, 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति तु दर्शने प्रथमोपनतोपसर्गापेक्षत्वाद् गुणोऽन्तरङ्गः, ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति प्रतिषेधो न भविष्यति ? नैतदस्ति; 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधात्। अथ गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणम्, ततोऽयमर्थः स्यात्—यत्किञ्चन-निमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति; तदा प्रेद्धमित्यत्र दोषो न,

भावबोधिनी

ही 'आ' होता है क्योंकि वृद्धिशब्द से विहित नहीं है। सः तत् + सु यहां 'त्यदादीनामः [पा० सू० ७।२।१०२] से 'अ' नहीं हो सकेगा क्योंकि इसमें इक् नहीं है। परन्तु गुण शब्द से विहित न होने से दोष नहीं आता है। इमम्—इदम् + अम्—यहां 'त्यदादीनामः (पा० सू० ७।२।१०२) से इक् = इकार का 'अ' न होकर अन्त्यवर्ण 'म्' का ही होता है क्योंकि यहां भी गुणशब्द का उच्चारण करके 'अ' नहीं हो रहा है ॥ ३ ॥

यहाँ धातु का एकदेश = अवयव धातु है, उस धात्ववयव का लोप जिस आर्द्धधातुक प्रत्यय के परे रहते होता है, वह आर्द्धधातुक धातुलोप है, वहाँ [उस प्रत्यय के परे रहते] जो गुण या वृद्धि प्राप्त

भवतः । लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः । (म० भा०) लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि (३.१.१३४) विहिते

न्यासः

ततश्च प्रेद्धमित्यत्राप्यतिप्रसङ्गो न भवति, न ह्याद्गुण आर्धधातुकनिमित्तः। **ये ते इति**। स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'गुणवृद्धी' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यात्। अस्य तु स्त्रीलिङ्गता 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्यतिदेशात्। अर्थस्य च सोऽतिदेश इति यत्तदोरपि तत्रार्थे वर्त्तमानयोः स्त्रीलिङ्गता भवति। ननु च नियमस्य प्रकृतत्वात् तस्यैवायं प्रतिषेधो युक्तः, तत् किमित्येवमाह—**तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति**। तयोः प्रधान्यात्। तत् पुनर्नियमेनोपक्रियमाणत्वात्, नियमस्य तु तादर्थ्यादप्राधान्यम्। तस्माद् गुणवृद्धयोरेवायं प्रतिषेधो न्याय्यः।

लोलुवः, पोपुव इति। 'लूञ् छेदने' 'पूञ् पवने'—इत्येताभ्यां 'धातोरेकाचः' इत्यादिना यङ्, 'सन्यङोः' इति द्विर्वचनम्। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्याभ्यासस्य गुणः, यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति लुकि तन्निमित्तगुणप्रतिषेधः, तस्मिन् सति 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यादिनोवङ्। **मरीमृज इति** 'मृजू शुद्धौ', पूर्ववद्यङ्, द्विर्वचनम्, उरदत्वम्, हलादि शेषः, रीगृदुपधस्य च' इति रीगागमः। **लोलूयादिभ्य** इत्यादिशब्देन

पदमञ्जरी

गुणस्यातन्निमित्तत्वात्; किन्तु क्नोपयतीत्यत्र 'क्नूयी शब्दे' इत्यस्माण्णिचि पुकि च यलोपे पुगन्तलक्षणस्य गुणस्य निषेधः स्यात्। अत उभयविशेषणम्—आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति।

तत्र सकृच्छ्रुतस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम्? अथापि स्याद् एवमपि लोपगुणवृद्धीनामेकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं न लभ्यते। ततश्च विभज्यान्वाख्यानपक्षे भेद्यत इत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद + इ + य इति स्थिते नित्यत्वात्पूर्वं णिलोपे कृते यकमपेक्ष्य प्रवृत्ते प्रत्ययलक्षणेन णिचमपेक्ष्य प्राप्नुवतो गुणस्य निषेधः स्याद्, द्वयोरप्यार्द्धधातुकनिमित्तत्वादिति तत्पुरुषे सति सर्वथा दोषं दृष्ट्वाऽऽह—**तस्य लोपो यस्मिन्निति**। अस्मिन्पक्षे धातोर्लोपो यस्मिन्निति अन्यपदार्थभूतेनार्द्धधातुकेन लोपो विशेष्यते, साक्षाच्च गुणवृद्धी, धातोर्लोपो यस्मिन् तस्मिन्निति। एकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं च लोपगुणवृद्धीनां लभ्यत इति न कश्चिद् दोषः। **ते न भवत इति**। अनेन गुणवृद्धयोरयं निषेधः, न पूर्वसूत्रव्यापारस्येति दर्शयति। पदोपस्थानं हि पूर्वसूत्रव्यापारः। न चैवम्भूत आर्द्धधातुके तस्य प्रसङ्गः, 'दीधीवेवीटाम्' इति चासम्बद्धं स्यादुपस्थाननिषेधे। **लोलुव इत्यादि**। लुपूभ्यां यङ्, द्विर्वचनम्, 'गुणो यङ्लुकोः' गुणे निषिद्धे उवङ्। **मरीमृज इति**। 'रीगृदुपधस्य च'। **लोलूयादिभ्य** इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणेषु दर्शयति। ननु च यङकारस्यातो लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादेव गुणवृद्धी न भविष्यतः, यथा—पापचक इति 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, न ह्यत्रानेन निषेधः सिध्यति, किं कारणम्? अनिग्लक्षणत्वात्। नालोपो लभ्यते, 'यङोऽचि च' इति समुदायलुका प्रतिपदविहितेन बाधितत्वात्। योगविभागात्सिद्धम्—अतो लोपो भवत्यार्धधातुके, ततो 'यस्य' य इत्यस्य समुदायस्य योऽकारस्तस्यापि लोपो भवति। किमर्थमिदम्? विशेषविहितेन समुदायलुकाऽतो लोपो मा बाधीति। तेन स्थानिवत्त्वादेव गुणवृद्धी न भविष्यतः। यथैव तर्हि गुणवृद्धी न भवत एवं क्षेत्रियः, चेक्रियः, लोलुवः, तोष्टुवः, सुश्रुव इतीयङुवङावप्यच्प्रत्ययमपेक्ष्य न स्याताम्। मा भूतामचि, य एव त्वसौ स्थान्यकारस्तदाश्रयौ भविष्यतः। स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः। ननु क्षेत्रियः तोष्टुव इत्यत्रान्तरङ्गानपि विधीन्

भावबोधिनी

होती है वह नहीं होती है। उदा० लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः—यहाँ यङन्त लोलूय, पोपूय, मरीमृज्य शब्दों से 'पचादिभ्यः अच्' से अच् करने पर 'यङोऽचि च' [पा० सू० २।४।७४] सूत्र से यङ् का लुक् = लोप करने पर उसी अच् को मान कर जो गुण और वृद्धि प्राप्त होते हैं, उनका प्रतिषेध हो जाता है।

'यङोऽचि च' (२.४.७४) इति यङो लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः।

धातुग्रहणं किम्? लूञ्-लविता। (धा० पा० १४८३) रेडसि। (वा० सं० ६.१८) 'पर्णं नवेः'। (ऋ० ४.४०३) अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत्। रिषेर्हिंसार्थस्य (धा० पा० ६९४) विच्प्रत्ययलोप उदाहरणं रेडिति (वा० सं० ६.१८)।

न्यासः

पोपूय, मरीमृज्येत्येतयोर्ग्रहणम्। लूञ्-लवितेति। यावदेव धातुसंज्ञा न भवति तावदेव सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयानिति ञकारस्य लोपो भवति, पश्चाल्लू इत्येतस्य धातुसंज्ञा, तेन ञकारलोपो धातुलोपो न भवतीति भवति प्रत्युदाहरणम्। रेडिति। 'रिष रुष हिंसायाम्', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्। इकारचकारौ वेरपृक्तस्य' इत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थौ। वकारस्य चानेनैव लोपः। 'पुगन्तलघूपधस्य च'

पदमञ्जरी

बहिरङ्गो लुग् बाधत इति अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घात् प्रागेव यङो लुङि कृते स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षि अ अ, तोष्टु अ अ इति स्थिते स्थान्यकारेण सह लघूपधमङ्गं संजातमिति अच्प्रत्यये गुणः स्यादेव; न अन्तरङ्गावियङुवङौ भविष्यतः, अशिश्रियद् अदुद्रुवद् इति यथा। अतः स्थानिवत्त्वादेव सिद्धम्, नार्थोऽनेन? उच्यते; सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चेयङुवङोः कृतयोः पुनर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति। न च पुनरपि स्थानिवद्भावः, आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। किञ्च यद्यतो लोपः क्रियेत, जङ्गम इत्यत्र 'गमहन्' इत्युधालोपः स्यात्। अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृश इत्यत्र 'ऋदृशोः' इति गुणः स्याद्; देय इत्यत्र 'दीङो युडचि' इति युट् स्यात्; सनीस्रंसः, दनीध्वंस इत्यत्र 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः स्यात्; यायावर इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्। यदा पुनर्योगविभागमकृत्वा विशेषविहितः समुदायल्क् क्रियते, तदा हलचोरादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावादुधालोपादयो न भवन्तीत्यवश्यं समुदायस्य लुगेषितव्यः। एवं च लोलुव इत्यादावपि गुणवृद्धी स्यातामिति सूत्रमपि कर्त्तव्यम्। लूञ् लवितेति। प्रागेव धातुसंज्ञाया भवन्ननुबन्धलोपो धातुलोपो न भवति। रेडसीति। 'रुष रिष हिंसायाम्'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्, वेरपृक्तस्य लोपः—न धातुलोपो भवति।

भावबोधिनी

विमर्श—धातोः—लोपः यह तत्पुरुष मानने पर धातु का लोप हो जाने पर गुण या वृद्धि किसके स्थान पर प्राप्त होते हैं जिसके निषेध के लिये यह सूत्र है। अतः धातु शब्द का प्रयोग धात्ववयव के अर्थ में है। सूत्रस्थ 'आर्धधातुके' यह लोप का विशेषण है—आर्द्धधातुक निमित्तक लोप होने पर गुण और वृद्धि नहीं होते हैं अथवा गुण वृद्धि का विशेषण है धात्ववयवलोप होने पर आर्द्धधातुक निमित्तक गुण और वृद्धि नहीं होते हैं। क्योंकि सप्तमी एकवचन में और प्रथमा द्विवचन में 'आर्द्धधातुके' यह रूप होता है। सिद्धान्त यह है कि 'आर्द्धधातुके' यह 'लोपे' का विशेषण है और 'धातुलोपे' यहाँ बहुव्रीहि समास है—धातोर्लोपः यस्मिन् तत्—धातुलोपम्, तादृशे आर्द्धधातुके। साथ ही गुण वृद्धि को भी विशेषित करता है। अतः आर्द्धधातुक निमित्तक धात्वयवलोप होने पर आर्द्धधातुकनिमित्तक गुण और वृद्धि नहीं होते हैं। इस प्रकार यह गुण और वृद्धि का निषेध करने वाला है। उदाहरण—लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः—यहाँ √लू √पू इन धातुओं से यङ् प्रत्यय करके द्वित्व अभ्यासकार्य अभ्यासगुण के बाद लोलूय इससे 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' [पा० सू० ३।१।१३४] सूत्र से अच् प्रत्यय करने पर 'यङोऽचि च' [पा० सू० २।४।७४] सूत्र से यङ् का लोप हो जाता है। अब लोलू + अ, पोपू + अ, यहाँ गुण प्राप्त होता है, उसका प्रस्तुत सूत्र से निषेध हो जाता है। तब उवङ् आदेश होकर लोलुवः, पोपुवः रूप बनते हैं। मृज् + यङ्, द्वित्वादिकार्य अभ्यासकार्य रीक् आगम आदि करने पर 'मरीमृज्य' शब्द से 'अच् करने पर यङ् लोप के बाद 'मृजेर्वृद्धिः' [पा० सू० ७।२।११४] से वृद्धि प्राप्त होती है। उसका निषेध हो जाने पर मरीमृजः बनता है। यहाँ आर्धधातुक 'अच्' प्रत्यय ही धात्ववयव यङ् के लोप का गुणवृद्धिविधान—इन दोनों का निमित्त है। अतः निषेध हो जाता है।

अनु० प्रश्न—धातुग्रहण का क्या प्रयोजन है? अर्थात् धात्ववयव का लोप होने पर गुणवृद्धि नहीं होते हैं—ऐसा मानने का क्या लाभ है? उत्तर—लूञ् लविता, रेड् असि, पर्णं नयेः—यहाँ पर ञ् अनुबन्धों का और विच् प्रत्यय का लोप

आर्धधातुके इति किम् ? 'त्रि॑धा ब॒द्धो वृ॑ष॒भो रो॑रवीति' (ऋ० ४.५.८३)। **सार्वधातुके मा भूत्। इक इत्येव-अभाजि, रागः॥**

न्यासः

इति गुणः। 'झलां जशोऽन्ते' इति षकारस्य डकारः। ननु च द्व्यङ्गविकले द्वे अपि एते प्रत्युदाहरणे, यथैव ह्यत्र धातुलोपो न भवति, एवमार्धधातुकनिमित्तोऽपि न भवति, नैतदस्ति; सति हि धातुग्रहणे पदद्वयसान्निध्याद् बहुव्रीहिर्लभ्यते। तस्मिश्च सत्यार्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य। असति हि धातुग्रहणे 'न लोप आर्धधातुके' इत्युच्यमाने 'आर्धधातुकाश्रये ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते लोपे सति न भवतः' इत्येष वाक्यार्थः स्यात्; ततश्च लोपस्याविशेषितत्वादविशेषेण यत्र क्वापि लोपे प्रतिषेधः स्यात्; **रोरवीति**। 'रु शब्दे' इत्यस्माद्यङ्, बहुलं छन्दसि' इति यङो लुक्, लट्, तिप्, शप्। अदादित्वाच्छपो लुक्। 'यङो वा' इतीट्। अत्र सार्वधातुकनिमित्तो गुणो न प्रतिषिध्यते। ननु च द्व्यङ्गविकलमेवेदम्, यथैव ह्यार्धधातुकनिमित्तो गुणो न भवत्येवं लोपोऽपि, नैतदस्ति; सति ह्यार्धधातुकग्रहणेऽन्यपदार्थत्वे न तस्याश्रयणात् तन्निमित्तो लोपो लभ्यते, तस्मिश्च सति 'न धातुलोपे' इतीयत्युच्यमाने 'ये केचन गुणवृद्धी ते च लोपे सति न भवतः' इत्येष वाक्यार्थः स्यात्। ततश्चाविशेषितत्वाल्लोपस्य लोपमात्रे प्रतिषेधो विज्ञायते। **अभाजीति**। 'भञ्जो आमर्द्दने', लुङ्, च्लिः, 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक्। 'भञ्जेश्च चिणि' इत्यनुनासिकलोपः। **राग इति**।

पदमञ्जरी

नन्वसत्यपि धातुग्रहणे लुप्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनलोपशब्दस्याश्रयणादनैमित्तिकेऽनुबन्धप्रत्ययलोपे न भविष्यति। तत्र लोपशब्दो हि संज्ञाशब्दः, कथमस्याधिकरणसाधनता लभ्यते। **रोरवतीति**। 'रु शब्दे' यङ्लुकि तिपि रूपम्। नन्वसत्यप्यार्धधातुकग्रहणे धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विज्ञास्यते, रोरवीतीत्यत्र च यङ्लुग-नैमित्तिकः। न ह्यार्द्धधातुकग्रहणं बहुव्रीहित्वे प्रमाणम्; सत्यपि तस्मिंस्तत्पुरुषसम्भवात्। इदं तर्हि प्रयोजनम् — 'तुर्वी थुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः', मुर्छा 'मोहसमुच्छाययोः', तेभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यस्तिवादौ सार्वधातुके परतो राल्लोपे तोतोर्ति मोमोर्तीत्यादौ छ्वोर्लोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तत्वान्निषेधः स्यादेव। **इक इत्येवेति**। इक इत्यस्यानुवृत्तिं प्रति न शङ्का कार्येत्येवशब्दस्यार्थः। अतः **अभाजि, राग** इति 'भञ्जेश्च चिणि', 'घञि च भावकरणयोः' इत्युपधालोपः।

प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो हृष्टमानसः।
हरदत्तहरिः स्वैरं विहरन् केन वार्यते॥ ४॥

भावबोधिनी

करने पर गुण का निषेध न हो—इसके लिये धातु = धात्ववयव का ग्रहण है। हिंसार्थक रिष् धातु से विच् प्रत्यय होने पर और उसका लोप हो जाने पर गुण का निषेध न होने लगे इसलिए 'धातु' का ग्रहण है। [अनुबन्ध और प्रत्यय धात्ववयव नहीं होते हैं, अतः इनके लोप होने पर भी यह निषेध लागू नहीं होता है। गुण हो जाता है।]

प्रश्न—'आर्द्धधातुके' का ग्रहण किसलिये है ?

उत्तर - त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। यहाँ सार्वधातुक (ति) प्रत्यय परे रहते गुणनिषेध न हो, इसके लिये है। [√ रु से यङ्, द्वित्वादि के बाद यङ् का लुक् करने पर रो रु + लट् तिप्, शप् और इसका लोप, 'यङो वा' [पा० सू० ७।३।९४] इससे विकल्प से ईट् 'रो रु + ई + ति' यहाँ लोप अनैमित्तिक है और गुण सार्वधातुक 'तिप्' निमित्तक है अतः गुणनिषेध नहीं होता है, रो रो + इति, अवादेश होकर रोरवीति बनता है।]

इक् के स्थान पर ही होने वाले गुण और वृद्धि का निषेध होता है। अतः अभाजि और रागः [में दोष नहीं है। √ भञ्ज् + लुङ्-भाव या कर्म में, 'भञ्जेश्च चिणि' [पा० सू० ६।४।३३] इससे ञ् का लोप होने पर और रञ्ज् + घञ् = यहाँ भी ञ् का लोप होने पर भी उपधावृद्धि होती है, क्योंकि यह 'अ' के स्थान पर है, इक् के स्थान पर नहीं।]

बहुव्रीहिसमाश्रयणं किम् ? क्नोपयति, प्रेद्धम् ।

५. क्ङिति च ॥ ५ ॥ (२२१७)

निमित्तसप्तम्येषा । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः (म० भा०) । चितः, चितवान् ; स्तुतः,

न्यासः

अत्रापि 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपः । 'रञ्ज रागे', भावे घञ् । यद्यप्यत्र सर्वमस्ति तथापीक इत्यत्रानुवृत्तेरिह चेकोऽसम्भवाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धेः प्राप्तायाः प्रतिषेधो न भवति । **क्नोपयतीति** 'क्नूयी शब्दे' 'हेतुमति च इति णिच्' 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः । 'पुगन्त' इत्यादिना गुणः । **प्रेद्धमिति** । 'ञिइन्धी दीप्तौ', क्तः, 'अनिदिताम्' इत्यादिनानुनासिकलोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वम् । 'झलां जश् झशि' इति धातुधकारस्य दकारः । प्रगतमिद्धमिति 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ॥४॥

क्ङिति च ॥ क्ङितीति यदीयं परसप्तमी स्यादनन्तरस्यैवेकः प्रतिषेधः स्यात्, चितः चितवानित्यादौ; व्यवहितस्य भिन्नो भिन्नवानित्यादौ न स्यात्, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् । निमित्तसप्तम्यां त्वस्यां सर्वत्र भवितव्यम्, व्यवहितयोरपि निमित्तनिमित्तिभावसद्भावादिति मन्यमान आह—**निमित्तसप्तम्येषेति** । निमित्तात् सप्तमी निमित्तसप्तमी । 'पञ्चमी भयेन' इति 'पञ्चमी' इति योगविभागात् समासः । सा पुनः सप्तमी 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन वेदितव्या । क्ङितो हि

पदमञ्जरी

क्ङिति च । क्ङिद्ग्रहणं यदि विधीयमानस्य प्रतिषेधस्य विशेषणं स्याद्—गुणवृद्धी क्ङिति न भवत इति, ततो विधिसंस्पर्शात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यस्योपस्थानात् क्ङित्यनन्तर एव प्रतिषेधः स्यात् । यद्यपि प्रतिषेधस्य विधानदशायां पौर्वापर्यं न संभवति, तथा निषेध्यमानयोर्गुणवृद्ध्योरपि; तथापि स्थानिन इकोऽनन्तरे क्ङिति प्रतिषेधः स्यात् । एवं हि विधानोत्तरकालमपि तावद् गुणवृद्ध्यभावरूपस्य प्रतिषेधस्य क्ङिदनन्तरः सम्भवति, 'इको यणचि' इत्यादावप्येतावदेव पौर्वापर्यं यद्विधानदशायां तु स्थानिनः, उत्तरकालं तु विधेयस्य । यदा त्वनूद्यमानयोर्गुणवृद्ध्योर्विशेषणम्—क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति, तदाऽनुवादकत्वात्तस्मिन्नित्यादिकायाः परिभाषाया अनुपस्थानम् । न हि 'क्ङिति सति ये गुणवृद्धी' इत्युक्ते विधिव्यापारेण क्ङितः कश्चित् संस्पर्शः । विध्यङ्गभूताश्च परिभाषास्तत्रैवोपतिष्ठन्ते नानुवादे, तस्यापि परार्थत्वाद्, द्वयोश्च परार्थयोः परस्परं सबन्धाभावात्, अन्यथा 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इत्यत्रैवपरिभाषोपस्थाने शालीय इति वृद्धसंज्ञाया अभावात्तल्लक्षणश्छो न स्यात् । तथा च 'उदीचामातः स्थाने' इति स्थानेग्रहणं कृतम्—आतः स्थाने योऽकार इत्यनुवादकत्वात् 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति स्थानेयोगो न लभ्येतेति । अतोऽस्मिन् पक्षे क्ङितीति सति सप्तमी 'यस्य च भावेन' इति । क्ङितोर्हि सत्तालक्षणेन भावेन गुणवृद्ध्योः प्राप्तिलक्षणो भावो लक्ष्यते, निमित्तस्य च

भावबोधिनी

प्रश्न—[धातु = धात्ववयव का लोप होता है जिसके परे रहते—यह] बहुव्रीहि किसलिये माना गया है ?

उत्तर—क्नोपयति, प्रेद्धम् ।

विमर्श—शब्दार्थक √ क्नूयी धातु से णिच् और पुक् [आगम] करने के बाद 'लोपो व्योर्वलि [पा० सू०] से य् लोप हो जाता है । यह धात्ववयव का लोप है, परन्तु आर्द्धधातुक-निमित्तक नहीं है । अतः पुगन्त गुण का निषेध नहीं होता है, गुण हो जाने पर क्नोपयति बन जाता है । प्रेद्धम्—यहाँ प्र + इन्ध् + क्त = यहाँ कित् प्रत्ययनिमित्तक अनुनासिक न का लोप होने पर और प्रक्रिया करने के बाद प्र + इद्धम् इस अवस्था में 'आद्गुणः' [पा० सू० ६ । १ । ८७] से प्राप्त होने वाले गुण का निषेध नहीं होता है । क्योंकि यहाँ आर्द्धधातुक-निमित्तक गुण नहीं है ।] ॥ ४ ॥

यह [इस सूत्र में प्रयुक्त] निमित्त सप्तमी है । कित्निमित्तक और ङित्निमित्तक जो गुण और वृद्धि प्राप्त होती हैं, वे नहीं होती है । चितः (√चि + क्तः), चितवान् (√चि + क्तवतु), स्तुतः (स्तु + क्तः),

स्तुतवान्। भिन्नः, भिन्नवान्। मृष्टः, मृष्टवान्। ङिति खल्वपि—चिनुतः, चिन्वन्ति। मृष्टः, मृजन्ति।

न्यासः

निमित्तभावेन गुणवृद्ध्योः प्राप्तिलक्षणो भावो लक्ष्यते। अथ निमित्तसप्तम्यामप्यस्यां कस्मादेव व्यवहितस्य प्रतिषेधो लभ्यते ? 'तत्र तस्मिन्' इत्यादिकायाः परिभाषाया अनुपस्थानाद्। 'क्ङिति च' इत्यत्र क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्ध्योर्विशेषणम्, अतो नासौ परिभाषा तत्रोपतिष्ठते। विध्यङ्गशेषभूता ह्येषा परिभाषा यत्र विधीयते, किञ्चित् तत्रोपतिष्ठते, इक्परिभाषावत्। यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रैवेक्परिभाषोपतिष्ठते, न च यत्र सिद्धे गुणवृद्धी कार्यार्थमुपादीयेते, तत्रापि। अन्यथा हि 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इत्यादावप्यस्या इक्परिभाषाया उपस्थानात् 'शालीयः, मालीयः' इत्यत्र वृद्धसंज्ञा न स्यात्। यथा चेयमिक्परिभाषाया विध्यङ्गशेषभूतत्वाद् विधावेवोपतिष्ठते, तथासावप्यानन्तर्यपरिभाषा। न चेह गुणवृद्धी विधीयेते। किं तर्हि ? विहिते अप्यन्यत्र क्ङितीत्यनेन विशिष्येते। तस्मान्नात्र तस्याः परिभाषाया उपस्थानमित्यनन्तरस्यापि प्रतिषेधः सिध्यति। **क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी इति।** क्ङिन्निमित्तं ययोस्ते तथोक्ते। ते पुनर्ये क्ङिन्निमित्ते सति प्राप्नुतस्ते विज्ञेये। एतेन गुणवृद्धिविशेषणं क्ङिद्ग्रहणमिति दर्शयति। ननु च विधीयमानतया प्राधान्यात् प्रतिषेधस्यैवैतत् विशेषणं युक्तम्, नैतदस्ति; यत्र हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवति, तत्र प्रधानस्यैव भूयांसमुपकारं कर्त्तुमात्मनः संस्कारमनुभूय प्रधानेन सम्बन्धमनुभवति। यथोक्तम्—

'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते॥ इति।

इह तु गुणवृद्ध्योः क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोर्महान् प्रधानस्य प्रतिषेधस्योपकारो भवति; व्यवहितस्यापि तत्सिद्धेः। **भिन्न इति।** 'भिदिर् विदारणे', क्तः, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नत्वम्। **मृष्ट इति**—मृजेः 'व्रश्च' इत्यादिना जकारस्य षत्वम्, 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्। **चिनुत** इत्यादौ तु 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वम्। **चिन्वन्तीति।** 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः। अत्र चितः, चितवान्, स्तुतः, स्तुतवान्, चिनुतः,

पदमञ्जरी

सत्तया निमित्तिनः प्राप्तिर्लक्ष्यत इति 'क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः' इत्यस्य 'क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत' इत्यर्थो भवति। भिन्नः, मृष्ट इत्यादौ चोपधाया अपि प्राप्नुवन्त्यौ गुणवृद्धी क्ङितं निमित्तमाश्रित्य प्राप्नुत इत्येतत्सर्वमालोच्याह—**निमित्तसप्तम्येषेति।** निमित्तात्सप्तमी निमित्तसप्तमी, पञ्चम्यर्थे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीसमासः। **क्ङिन्निमित्ते इति।** एतेन गुणवृद्धिविशेषणं क्ङिद्ग्रहणमिति दर्शयति। ननु च विधीयमानतया प्राधान्यात् प्रतिषेधस्यैवैतद्विशेषणं युक्तम्, नैतदस्ति; यत्र हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवति, तत्रात्मनोऽपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन सम्बध्यते, यथा-पानीयमेलादिसंस्कृतं पुरुषेण। उक्तं च—

"गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते॥" इति।

इह च गुणवृद्ध्योः क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोर्महान् प्रधानप्रतिषेधस्योपकारो भवति; व्यवहितस्यापि तत्सिद्धेः। **भिन्न इति**—'रदाभ्याम्' इति नत्वम्। **मृष्ट इति**—व्रश्चादिना षत्वम्। **चिन्वन्तीति**—'सार्वधातु-**

भावबोधिनी

स्तुतवान् (स्तु + क्तवतु), भिन्नः (भिद् + क्त); भिन्नवान् (भिद् + क्तवतु) मृष्टः (मृज् + क्त), मृष्टवान् (मृज् + क्तवतु), [इन सभी में कित् प्रत्यय हैं, अतः कित्निमित्तक गुण और वृद्धि का निषेध प्रस्तुत सूत्र से होता है।] ङित्निमित्तक (गुण वृद्धि) में भी (निषेध होता है)—चिनुतः, चिन्वन्ति [√चि + नु + तस्, √चि + नु + अन्ति में 'सार्वधातुकमपित् (पा० सू० १। २। ४) से ङिद्वत् होने से गुणनिषेध होता है]। मृष्टः (मृज् + तस्), मृजन्ति। (मृज् + झि = अन्ति—दोनों में अपित् प्रत्यय होने से ङिद्वत् माना जाता है। अतः 'मृजेर्वृद्धिः' [पा० सू० ७। २। ११४] इससे प्राप्त वृद्धि का निषेध होता है।]

गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते। 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः'--(३.२.१३९)। जिष्णुः, भूष्णुः। इकः इत्येव--

न्यासः

चिन्वन्तीत्येतेषूदाहरणेषु यथायोगं सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधः, भिन्नः भिन्नवानिति लघूपधलक्षणस्य, परिशिष्टेषु मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धेः। **ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरिति**। क्स्नुप्रत्ययोऽयं यदि कित् स्यात्, स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थादिसूत्रेण तिष्ठतेरीत्त्वं स्यात्। अतस्तत्परिहाराय क्स्नोर्गित्त्वं प्रतिज्ञायते। तथा हि तत्र वक्ष्यति –'गिच्चायं प्रत्ययो न कित्। तेन स्थ ईकारो न भवति' इति। गित्त्वे च सति भूष्णुः, जिष्णुरित्यत्र 'क्ङिति च' इति प्रतिषेध उच्यमानो न प्राप्नोति। अत एतद्दोषपरिहारायाह—**गकारोऽप्यत्रेत्यादि**। **चर्त्वं भूतः**— चर्त्वं प्राप्त इत्यर्थः। चर्त्वं तु 'खरि च' इति। यदि हि क्स्नोर्गित्त्वमिष्यते, भूष्णुरित्यत्र 'श्र्युकः किति' इति किति प्रतिषेध उच्यमाने न स्यात्, नैष दोषः; तत्रापि चर्त्वभूतो गकारो निर्दिश्यते। तथा हि—'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' इत्यत्र **जयादित्यवृत्तौ** ग्रन्थः–"'क्ङिति च' इत्यत्र गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, तेन गुणो न भवति। 'श्र्युकः किति' इत्यत्रापि **जयादित्यवृत्तौ** ग्रन्थः—'गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते भूष्णुरित्यत्र यथा स्यात्' इति। **वामनस्य** त्वेतत् सर्वमनभिमतम्। तथा हि तस्यैव सूत्रस्य **तद्विरचितायां वृत्तौ** ग्रन्थः—"केचिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति भूष्णुरित्येवं यथा स्यात्। सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य 'श्र्युकः किति' इत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्वं न कृतम्, विसर्जनीयश्च कृत इति 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' इत्यत्र स्था आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्थास्नोः सिद्धत्वान्न किञ्चिदेतत्" इति। स एवं मन्यते—यदि क्स्नुप्रत्ययस्य कित्त्वे सति तिष्ठतेरीत्त्वं प्राप्नुयात् तथा तत्परिहारार्थं गित्त्वं युज्यते प्रतिज्ञातुम्। गित्त्वे च सति जिष्णुः, भूष्णुरित्यत्र यथायोगमिड्गुणयोर्निरासाय 'क्ङिति च' इत्यत्र 'श्र्युकः किति' इत्यत्र च गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यमानः शोभेत, न च क्स्नुप्रत्ययो गित्, किं तर्हि? किदेव। तत् किमिड्गुणप्रतिषेधार्थेन चर्त्वभूतगकारस्य निर्देशेन! नच क्स्नोः कित्वे सति तिष्ठतेरात्वं प्राप्नोति। तस्माद् 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' इत्याकारप्रश्लेषः कृतः 'क्स्नुप्रत्ययान्तस्य

पदमञ्जरी

कमपित्' हुश्नुवोः सार्वधातुके'। यद्येषा निमित्तसप्तमी, शचङन्ते दोषः; 'धि धारणे' 'रि गतौ', तुदादी, ताभ्यां तिपि तुदादिभ्यः शः' 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्' धि अ ति, रि अ ति, श्रि अ त्, द्रु अ त्, इति स्थिते शचङन्तस्याङ्गस्य तिपि लघूपधलक्षणश्च गुणः प्राप्नोति, शचङोः परतः पूर्वस्य सार्वधातुकलक्षणश्च, तत्र शचङ्निमित्तस्यैव प्रतिषेधः स्याद्, न तिङ्निमित्तस्य। पक्षान्तरे तु तिङ्निमित्तस्यापि गुणस्य शचङोः परतः प्रतिषेधो लभ्यते। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्बहिर्भूततिबाश्रयो गुणो बहिरङ्गोऽन्तर्भूतशचङ्निमित्ताभ्यामियङुवङ्भ्यां बाधिष्यते। 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' इत्यत्र वक्ष्यति—'गिच्चायं प्रत्ययो न कित्, तेन स्थ ईकारो न भवति' इति, 'क्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः' इति च। ततश्च भूष्णुरित्यत्र प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह –**गकारोऽप्यत्रेत्यादि**। **चर्त्वं भूतः**- चर्त्वं प्राप्तः। अत एव गकारप्रश्लेषात् संख्यातानुदेशो न भवति; अन्यथा क्ङितौ द्वौ, गुणवृद्धी अपि द्वे इति संख्यातानुदेशः प्राप्नोति—किति गुणस्य, ङिति वृद्धेरिति। ज्ञापकाद्वा, 'यदयं मिदेर्गुणः' इति श्यनि ङिति गुणं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'नात्र संख्यातानुदेशो भवति' इति। यदि तर्हि क्स्नुप्रत्ययो गिद्, भूष्णुरितीट् प्राप्नोति, नैष दोषः; 'श्र्युकः किति' इत्यत्रापि

भावबोधिनी

इस (क्ङिति च—सूत्र) में चर्त्वभूत (चर्त्व को प्राप्त अर्थात् ककार इस रूप में) गकार का भी निर्देश है। 'अतः इसमें भी निषेध होता है] 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' [पा० सू० ३। २। १३९] जिष्णुः, [√जि + ग्स्नुः], भूष्णुः (√भू + ग्स्नुः—ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः इसमें चकार के बल से 'भुवश्च' पा० सू० ३। २। १३८ से √ 'भू' की अनुवृत्ति होती है। इसीलिये यह उदाहरण है। यह प्रत्यय गित् है। गुण का निषेध हो जाता है) इक् के स्थान पर होने वाले ही

कामयते, लैगवायनः (म० भा०) ।

न्यासः

तिष्ठतेराकार एव यथा स्याद्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत्' इत्येवमर्थः । ततश्च तेनैव सिद्धत्वात् स्थास्नु-शब्दस्याकिञ्चित्करमिह गकारप्रश्लेषणवर्णनमिति । **कामयत इति** । 'कमेर्णिङ्' । अत्र 'अत उपाधायाः' इति वृद्धेः प्रतिषेधो न भवति । **लैगवायन इति** । लिगुशब्दात् 'नडादिभ्यः फक्' इति फकि कृते 'ओर्गुणः' इति गुणस्य प्रतिषेधो न भवति । ननु चोकार इगेव, तदयुक्तमिदं प्रत्युदाहरणम्, नैतदस्ति; अत्र हि चकारः क्रियते 'इकः' इत्यनुकर्षणार्थः । तत्र चकारेणानुकर्षणसामर्थ्यादिक इत्येतदर्थपदार्थतामुत्सृज्य स्वरूपपदार्थता-मनुभवति, अन्यथा हि यदि चकारेणाप्यनक्रष्यमाणमर्थपदार्थकमेव स्यात् तदनुकर्षणार्थं चकारकरणमनर्थकं स्यात्; अर्थपदार्थस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः । स्वरूपपदार्थके च तस्मिन्निह सन्निहिते सत्ययमर्थो भवति— 'इक इत्येवं ये गुणवृद्धी विधीयेते = इक इतीमं शब्दमुच्चार्य येगुणवृद्धी विधीयेते, ते क्ङिन्निमित्ते न भवतः' इति । न च लैगवायन इत्यत्र 'इकः' इतीमं शब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते, इक्परिभाषायास्तत्रानुपस्थानात् । अनुपस्थानं तु साक्षादुकारस्य स्थानिनो निर्देशात् । यत्र हि साक्षात् स्थानी न निर्दिश्यते तत्रासावुपतिष्ठते । ननु यदि स्वरूपपदार्थस्येक इत्यस्येह सनिधानं स्थानी न निर्दिष्टः स्यात्, ततश्च न ज्ञायते कस्य गुणवृद्धी प्रतिषिध्येते इति । नैष दोषः, सामर्थ्यादिक एव गुणवृद्धयोः प्रतिषेधोऽयं गम्यते । न ह्यन्यस्येक इतीमं शब्द-मुच्चार्य गुणवृद्धी विधीयेते । अथवा—यद्यपीक्परिभाषा विध्यङ्गशेषभूता, तथापीहासत्यपि गुणवृद्धयो-र्विधाने चकारेणानुकृष्य सन्निधाप्यते । एतदेव हि चकारकरणस्य प्रयोजनं यदिदमिक्परिभाषायाः सन्निधापनम् । ततश्च तस्या उपस्थाने सति यत्रासौ व्याप्रियते तत्रैवायं प्रतिषेधो विज्ञायते । क्व चासौ व्याप्रियते ? यत्र स्थानी साक्षान्न निर्दिश्यते, इह तु निर्दिश्यते स्थानी, तस्मादिक्परिभाषाया व्यापाराभावाद् भवति प्रत्यु-

पदमञ्जरी

गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तमपि 'हशि च' इत्युत्वं न भवति, 'कुप्वोः' इति विसर्जनीयश्च भवति । **कामयते इति**—'कमेर्णिङ्' । **लैगवायन इति**—लिगुशब्दात् 'नडादिभ्यः फक्' इति फक् । 'ओर्गुणः' इति गुणस्य प्रतिषेधः कथं न भवति यावतोकार इगेव ? नैतदस्ति; अत्र हि चकारः क्रियते, स इत्यर्थो विज्ञायते, तेनेक इतीमं शब्दमुच्चार्यं विधीयमाणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः, न

भावबोधिनी

(गुण-वृद्धि का निषेध) होता है। अतः इनमें 'अ' की वृद्धि में कोई दोष नहीं है—) कामयते (कम् + णिङ् = इ, उपधावृद्धि कामि + लट् = त, शप् आदि), लैगवायनः। (लिगु + फक् = आयन यहाँ आदिवृद्धि और उकार का गुण होने में बाधा नहीं है क्योंकि इक् शब्द का उच्चारण करके उकार के गुण का विधान नहीं किया गया है।)

विमर्श—'क्ङिति' च' (पा० सू० १ । १ । ३) इसमें कित्, गिद् और ङित्—ये तीनों सन्निविष्ट हैं। चर्त्व करने पर ग् = क् हो जाता है। इन तीनों का समाहारद्वन्द्व करके इत् के साथ बहुव्रीहि होता है क्ङ् इत् यस्मिन् तत्, तस्मिन्। यहाँ निमित्त में सप्तमी है। कित्निमित्तक, ङित्निमित्तक और गित्निमित्तक जो गुण या वृद्धि प्राप्त होते हैं, वे नहीं होते हैं। इस प्रकार ये सभी गुण और वृद्धि के निमित्त माने जाते हैं। यदि यहाँ पर सप्तमी मानी जायगी तो 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' [पा० सू० १ । १ । ६६] परिभाषा से पर के साथ अव्यवहित की भी उपस्थिति होने लगेगी। फलतः भिद् + क्त, भिद् + क्तवतु आदि में व्यवहित 'इ' के गुण का निषेध नहीं हो सकेगा।

प्रदर्शित उदाहरणों में चितः, चितवान्, स्तुतः, स्तुतवान्, चिनुतः, चिन्वन्ति यहाँ आर्धधातुक प्रत्ययनिमित्तक गुण का निषेध, भिन्नः भिन्नवान् में उपधागुण का निषेध और मृष्टः, मृष्टवान् मृष्टः मृजन्ति—इनमें 'मृजेर्वृद्धिः' [पा० सू० ७ । २ । ११४] से प्राप्त वृद्धि का निषेध है। यह निषेध वहीं होता है, जहाँ इक् शब्द का उच्चारण करके गुण या वृद्धि होती है। अतः कामयते में 'अ' उपधावृद्धि और लैगवायनः में 'उ' के गुण का निषेध नहीं होता है।

❀मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ❀ (म० भा० १.४८)। **संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः। परिमृजन्ति, परिमार्ज्जन्ति; परिमृजन्तु, परिमार्ज्जन्तु। लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः। अचिनवम्, असुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्त्वे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापकम् –'ङिति यत्कार्यं तल्लकारे ङिति न भवति' इति ॥**

न्यासः

दाहरणम्। **मृजेरित्यादि**। कथं पुनरिष्यमाणापि सा लभ्यते तथा श्रूयताम्—'अचो ञ्णिति' इत्यत्र 'मृजेर्वृद्धिः' इति वर्त्तते, 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणञ्च मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा। 'अचः' इति योगविभागः क्रियते—मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिर्भवति, अन्यत्र न भवत्येव।

लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेध इति। एतेन संक्रमत्वं दर्शयति। अन्ये तु—उत्तरसूत्रे 'कणिता श्वः, रणिता श्वः' इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवितव्यम्, इह तु दुर्विन्यस्तकाकुपदजनितभ्रान्तिभिः कुलेखकैर्लिखितमिति वर्णयन्ति। अथ वा–निमित्तसप्तम्या एवेदं फलं दर्शितमिति मन्तव्यम्। अचिनवम्, असुनवमित्यत्र लङो ङित्वात् तदादेशस्यापि मिपो ङित्त्वम्। स्थानिवद्भावेन मिपो ङित्वात् तदादेशस्याप्यमो ङित्त्वं पूर्ववत्, ततश्च तदाश्रयो विकरणस्य गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति। कस्मान्न भवतीत्याह—**अचिनवमित्यादि**। आदिशब्देनाकरवमित्यादीनां परिग्रहः। **लकारस्येति**। लकारादेशोऽपि पारम्पर्येण लकारपूर्वकत्वादुपचारेण लकार इत्युक्तः। सत्यपीत्यभ्युपगमे 'हलः श्नः शानज्झौ' इति शानजादेशस्य शित्करणाल्लिङ्गान्नावश्यमनुबन्धकार्येषु स्थानिवद्भावो भवतीत्यध्यवसितोऽयमर्थः। अतो ङित्त्वमेवात्र न भवतीति शक्यते वक्तुम्। अभ्युपगम्य तु ङित्त्वमेव परिहार उच्यत इत्येतदनेन सूचयति। **यासुटो ङित्ववचनमित्यादि**। यदि ङिति यत् कार्यं विधीयते तल्लकारे ङिति

पदमञ्जरी

चैवमोर्गुणः। **मृजेरित्यादि**। इह त्रिमुनिव्याकरणम्, यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमिति दर्शनस्थितिस्तेन सूत्रकारेणानुक्तं वार्तिककार आह, [1]तदुक्तं च दूषयति, एवं भाष्यकारो वार्तिककारेण[2]। व्याख्यातृत्वमपि द्वयोश्चास्तीत्येतावत्, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्यनेन तदादिविधौ सिद्धेऽप्यादिग्रहणं मुख्येऽजादौ यथा स्याद् व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ मा भूत्। तुन्दपरिमृजः, यूयं ममृज, त्वया ममृजे। **संक्रमो नामेत्यादि**। संक्रामतोऽपक्रमतो गुणवृद्धो अस्मादिति कृत्वा। **लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेध इति**। अत्र सूत्रे लघूपधगुणस्यापि प्रतिषेधः, न तु 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इत्येतस्यैवेत्यर्थः। अनेन निमित्तसप्तम्याः फलं दर्शितम्। **अत्र** इत्यनेन सूत्रं निर्दिश्यते। इह अचिनोदिति ङितो लङस्तिबादेशः, स्थानिवद्भावाद् ङिदिति गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति, इह 'अचिनवम्' इति ङितो लङो मिपि तस्यापि स्थानिवद्भावपरम्परया ङित्त्वाद् गुणप्रतिषेधः स्यादित्यत आह—**अचिनवमित्यादि**। यदि ङिति यत्कार्यं तद् ङितो लकारस्यादेशे स्थानिवद्भावात्स्यात्, यासुटो ङिद्वचनमनर्थकं स्याद्; लिङो ङित्त्वादेव तदादेशेषु ङित्कार्यस्य सिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

भावबोधिनी

अनु०—'मृज् के सङ्क्रमविषय में अजादि कित् ङित् परे रहने पर विकल्प से वृद्धि होना इष्ट है।' सङ्क्रम = गुण और वृद्धि का प्रतिषेधविषय। परिमृजन्ति, परिमार्जन्ति, परिमृजन्तु, परिमार्जन्तु।

विमर्श—प्रस्तुत वचन पाणिनि से भिन्न किसी दूसरे आचार्य का है। भाष्यकारने लिखा है—इहान्ये वैयाकरणाः मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते' [म०भा० १।१।३]। अतः जहाँ अजादि प्रत्यय होते हैं वहाँ कित् ङित् में भी वैकल्पिक वृद्धि के कारण दो रूप होते हैं। इससे भिन्न स्थल पर निषेध ही होता है।

अनु०—यहाँ [इस सूत्र में] लघूपधगुण का भी प्रतिषेध होता है। अचिनवम् [√चि + श्नु + लङ्‌मिप्=अम्] असुनवम् [√सु + श्नु + लङ् = मिप् = अम्] इत्यादि में [लङ्] लकार के ङित् होने पर भी यासुट् को ङित् करना इसका ज्ञापक है—'ङिन्निमित्तक जो कार्य होता है वह ङित् लकार परे रहते नहीं होता है।'

---

१. 'दुरुक्तम्' इति पा०।　　२. 'उक्तम्' इति शेषः।

६. दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ (२१९०)

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः। आदीध्यनम्, आदीध्यकः। आवेव्यनम्, आवेव्यकः।

न्यासः

स्यात्, ततो लिङ एव ङित्त्वेन चिनुयादित्यादौ गुणप्रतिषेधस्य सिद्धत्वाद् 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यत् तस्य यासुटो ङिद्वचनं तन्न कुर्यात्, कृतञ्च; ततोऽवसीयते—'ङिति यत् कार्यं तल्लकारे ङिति न भवति' इति ॥ ५ ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ **दीधीवेव्योरिति**। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः'; 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये'—इत्येतयोर्ग्रहणम्। ननु च 'दीङ् क्षये', 'धीङ् अनादरे', वेञ् तन्तुसन्ताने', 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इत्येतेषां ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते? यद्येषां ग्रहणमभितं स्यादसन्देहार्थं 'वीवेधीदीटाम्' इत्येवं न्यासं कुर्यात्, अन्यथा तु कृतम्; तस्मात् पूर्वोक्तयोरेव धात्वोरिह ग्रहणम्। **इटश्चेति**—'आर्धधातुकस्य' इत्यादिना विहितस्य। अथ 'इट किट कटी गतौ' इत्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति, युक्तश्चैतत्, धातुसाहचर्यात्? नैतदस्ति; इह 'अल्पाच्तरम्' इति इटः पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तद्विपर्यासं कुर्वतैतत् सूचितम्—'अन्योऽप्यत्र कश्चिद् विपर्यासो विज्ञेयः' इति। तेन धातुसाहचर्याद्धातुग्रहणे प्राप्ते तद्विपरीतस्यैवागमस्य ग्रहणं विज्ञायते। **आदीध्यनमिति**। ल्युट्। **आदीध्यक**

पदमञ्जरी

दीधीवेवीटाम् ॥ **दीधीवेव्योरिति**। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' इत्येतयोः। अथ 'दीङ् क्षये' 'धीङ् अनादरे' 'वेञ् तन्तुसन्ताने' 'वी गत्यादिषु'—एतेषां ग्रहणं कस्मान्न भवति? दीङस्तावन्न भवति, 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इति चकारेणैज्विषय आत्वविधानात्। वेञोऽपि न भवति, गुणप्राप्त्यभावात्, नैतदस्ति; चकारस्तावन्मीनातिमिनोत्यर्थः स्यात्, दीङोऽपि ग्रहणं ल्यबर्थं स्यात्, वेञोऽपि प्रवेयमित्यत्र 'ईद्यति' इति ईत्वे कृते गुणः प्राप्नोति। एवं तर्हि चतुर्णां ग्रहणेऽभिप्रेते, असन्देहार्थं 'वीवेधीदीटाम्' इति ब्रूयात्। किञ्च—'अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी'। **इटश्चेति**। आर्धधातुकस्येडित्यागमस्य। ननु धातुसाहचर्यात् 'इट किट गतौ' इत्यस्य धातोर्ग्रहणं युक्तम्, सत्यम्; प्रसिद्ध्यतिशयादागमस्य ग्रहणम्, आगमो हि प्रसिद्धतरः। शास्त्रेऽल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाताभावाच्च धातुरिट्, दीधीवेव्योस्तु धातुत्वात्प्रकृतित्वाद् 'अभ्यर्हितं च' इति पूर्वनिपातः। अथ दीधीवेव्योः किमर्थं ग्रहणम्, यावता छान्दसावेतौ छन्दसि च दृष्टानुविधिः, दृश्यते च गुणः 'होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्', 'अधीधयुर्दाशराज्ञः' इति, अतस्तयोरनर्थकः प्रतिषेधः? केचिदाहुः—'आदीध्यनमावेव्यनम् इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्य नानयोश्छान्दसत्वमभिप्रेतम्, अन्यथा हि छन्दस्येव किञ्चिदुदाहार्यम्' इति, इदं तु वार्त्तिकविरुद्धम्; यदाह—दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधानाच्च छन्दस्यदीधेददीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेधः' इति। **आदीध्यनमिति**। ल्युटि 'एरनेकाचः' इति

भावबोधिनी

विमर्श—लङ् लकार ङित् होता है। अतः स्थानिवद्भाव से यह ङित्व आदेशभूत मिप् = आदि में भी आ जाना चाहिये? इसका समाधान यह है कि लकार का ङित्व आदेश में नहीं आता है। क्योंकि लिङ् का ही आगम यासुट् है। इसमें स्थानिवद्भाव से ही ङित्व आना सम्भव था फिर भी 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' [पा० सू० ३।४।१०३] से यासुट् का ङित् किया जाना यह ज्ञापित करता है कि लकार का ङित्व आदेश में नहीं आता है। अतः यासुट् का ङित्करण सार्थक होता है। इसीलिये √चि धातु के लङ् में अ चि + नु + अम् (मिप्) में श्नु के ङिद्वत् होने से 'इ' का गुण तो नहीं होता है परन्तु मिप् के पित् होने से उकार का गुण और अवादेश होने में कोई बाधा नहीं है ॥ ५ ॥

दीधीङ् तथा वेवीङ् धातुओं और इट् (आगम)—इनके जो गुण या वृद्धि प्राप्त होते हैं,—वे नहीं होते हैं। (उदा०) आदीध्यनम् (आङ् + दीधी + ल्युट् = अन) आदीध्यकः (आङ् √दीधी + ण्वुल् = अक)

इटः खल्वपि—कणिता श्वः, रणिता श्वः । वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

७. हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ (३०)

भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति । समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं

न्यासः

इति । ण्वुल् । **कणिता श्वः, रणिता श्व इति** । 'अण रण कण' इत्यादौ शब्दार्थे धातुवर्गे कणिरणी पटचेते, ताभ्यां लुटि 'स्यतासी लृलुटोः' इति तासिः, 'लुटः प्रथमस्य' इत्यादिना तिपो डादेशः, टिलोपः, 'आर्धधातुकस्य' इत्यादि नेट् । अथेटो वृद्धेरुदाहरणं कस्मान्न प्रदर्शितमित्याह—**वृद्धिरिटो न सम्भवतीति** । अङ्गस्य वृद्धिर्ञ्णिदादौ प्रत्यये विधीयते, इट् चायमार्धधातुकभक्तः । न चार्धधातुकस्याङ्गसंज्ञास्ति ञ्णिदादौ प्रत्यये, तस्मादिटो वृद्धिर्न भवति ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ अन्तरं छिद्रं विवरं वर्णशून्यः काल इत्यर्थः । न विद्यतेऽन्तरं येषां ते तथोक्ताः । **भिन्नजातीयैरित्यादि** । भिन्नजातीयैरिति वचनं भिन्नजातीयानामेव लोके व्यवधायकत्वदर्शनात् । तथा हि कश्चित् केनचित् किमनन्तरे परे ब्राह्मणकुले इति पृष्टः सन्नाह—नानन्तरे, वृषलकुलमनयोर्मध्ये प्रतिवसतीति । **श्लिष्टोच्चारिता** इत्यनन्तरस्यैव विवरणम् । निरन्तरोच्चारिता इत्यर्थः । **संयोग इति** । यद्येकैकस्यैषा श्लिष्टोच्चा-

पदमञ्जरी

यणादेशः । **कणितेति** । 'कणिरणी शब्दार्थौ' लुटि तिपो डादेशँस्तासि टिलोपः, कणित् + आ इति स्थिते तकारान्तं लघूपधमङ्गमिति प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेधः । ननु च 'नेड्वशि कृति' इत्यत इडित्यनुवर्त्तमाने 'आर्धधातुकस्येट्' इति पुनरिड्ग्रहणम् 'इडेव यथा स्याद्, विकारो मा भूद्' इत्येवमर्थं भविष्यति । यद्येवम्; अलावीत्, पिपठिषतेः क्विपि पिपठीरित्यत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' 'र्वोरुपधायाः' इति च दीर्घो न स्याद् । अङ्गप्रकरणे नियमादाङ्ग एव विकारो निवर्त्यते, इह च पिपठिषतेरप्रत्यये नपुंसके 'जसः शी' अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नुम्न भवतीति पिपठींषि ब्राह्मणकुलानीति भवति ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥

इत्यन्तरशब्दोऽनेकार्थः । इह छिद्रवाचिनो ग्रहणम्; इतरेषामसम्भवात् । न विद्यतेऽन्तरं येषां तेऽनन्तराः = निश्छिद्राः । एतमेवार्थं व्यक्तेन शब्दान्तरेण दर्शयति—**भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता इति** । एवम्भूता हि हलो निश्छिद्रा भवन्ति भिन्नजातीयैरिति वचनं तत्रैव व्यवधानप्रसिद्धेः ।

भावबोधिनी

आवेव्यनम् (आङ् + √वेवी + ल्युट् = अन), आवेव्यकः (आङ् + √वेवी + ण्वुल् = अक) (यहाँ ल्युट् में गुण और ण्वुल् में वृद्धि प्राप्त होती है इनका निषेध होता है) । इट् के भी (गुण वृद्धि का निषेध होता है—) कणिता श्वः (कण् + इट् + लुट् = ति, डा, तास्—कण् + इ + तास् + डा = आ टिलोप; इसी प्रकार) रणिता श्वः (रण् + इट् + तास् + लुट् = ति = डा = आ) इनमें इट् की वृद्धि सम्भव नहीं है अतः [कणित् + आ, रणित् + आ इस अवस्था में] लघूपध गुण प्राप्त होता है, उसका प्रतिषेध होता है ।

विमर्श—यहाँ (१) 'दीङ्', (२) धीङ्, (३) वेञ्, (४) वी—इन चार धातुओं का ग्रहण नहीं है । अपितु 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः', और 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये (= वेङ् समानार्थक) का ही ग्रहण है। यद्यपि 'इट, किट, कटी—गतौ में इट धातु भी है परन्तु उसका ग्रहण नहीं है क्योंकि अल्पाच्तर होने से इट् का ही पूर्वनिपात करना चाहिये था, वैसा नहीं किया गया है । अतः यहाँ साहचर्य का आश्रयण न करके इट् आगम ही लेना चाहिये । कण् और रण् धातुओं का अर्थ शब्द करना है । इनके लुट् लकार में लघूपध अङ्ग कणित्+आ, रणित्+आ में इट् का गुण प्राप्त होता है । उसका निषेध हो जाता है ॥६॥

[हलों से] भिन्न जातिवाले अचों के व्यवधान से रहित = अर्थात् श्लिष्ट रूप से उच्चारित हल् = व्यञ्जन संयोगसंज्ञक होते हैं । (हल् = व्यञ्जनों का) समुदाय संज्ञी है । (संयोग संज्ञा है ।) [हलः —

बहुवचनम्, तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति। अग्निरिति ग-नौ। अश्वः इति श-वौ। कर्णः इति

न्यासः

रितस्य हलः संज्ञा स्यादिह निर्वायाद् निर्यायादिति 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं स्यात्, इह च संस्कृषीष्टेति 'ऋतश्च संयोगादेः' इतीट्, इह च संस्क्रियत इति 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः—इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवो दोषाः प्रत्येकं हलां संज्ञित्वे भाष्य उद्भाविताः। यद्यपि तत्रैव ते कथञ्चित् प्रयासेन परिहृताः, तथापि यस्तु तत्परिहारेण प्रतिपत्तौ साध्यायां प्रतिपत्तिगौरवदोष आपद्यते सोऽपरिहार्य एव। समुदाये तु संज्ञिनि दोषाशङ्कापि नास्ति। तस्मात् स एव संज्ञी युक्त इत्यालोच्याह—**समुदायः संज्ञीति**। ननु च यत्र सहभूतानां कार्यमिच्छति तत्र यत्न आरभ्यते, यथा—'उभे अभ्यस्तम्' इति उभेग्रहणं करोति, न चेह कश्चिद् यत्नः कृतः, तत् कथं समुदायस्य संज्ञा लभ्यते? इहापि कृत एव यत्न इत्यदोषः। कः पुनरसौ? महत्याः संज्ञायाः करणम्। 'लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्' इति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रयोजनमन्तरेण न सम्भाव्यते। तस्मान्महानत्र संज्ञीत्येतत् सूचयितुं महती संज्ञा कृतेति गम्यते। तथा चोक्तम्—'इङ्गितेनोन्मिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते' इति। एवञ्च महान् संज्ञी भवति। यदि समुदायः संज्ञी भवति, नैकैको हल्। तस्मादुपपन्नमेतत् समुदायः संज्ञीति। हलः इति बहुवचननिर्देशाद् द्वयोः संज्ञा न सिध्यतीति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह—**जातौ चेत्यादि**। च शब्दो यस्मादर्थे। यस्माज्जातौ बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति। **अग्निरित्यादिकं** रूपोदाहरणं द्रष्टव्यम्।

पदमञ्जरी

श्लिष्टोच्चारिता इति वचनादवग्रहेऽपि संज्ञा न भवति—अप्स्वित्यप्सु, विद्यते ह्यत्रान्तरमर्द्धमात्राकालः। **संयोग इति**। यद्येकैकस्य हलः श्लिष्टोच्चारितस्यैषा संज्ञा स्याद्? इह च निर्यायादित्यत्र प्रत्येकं संज्ञित्वे सति रेफे यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं स्यात्। समुदायस्य संज्ञित्वे 'अचो रहाभ्याम्' इति यकारस्य सत्यपि द्विर्वचने तस्यासिद्धत्वादेत्वाभावः, इह च संस्कृषीष्ट 'ऋतश्च संयोगादेः' इतीट्, संस्क्रियत इति 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः, दृषत्करोतीति ककारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात्, शक्ता वस्तेति झलि तकारे परतः 'स्कोः संयोगाद्योः' इति लोपः स्यात्, निर्यात इति 'संयोगादेरातः' निष्ठानत्वं स्यात्; समुदाये तु संज्ञिनि नेते दोषा इत्यालोच्याह—**समुदायः संज्ञीति**। महासंज्ञाकारणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम्-'संयुज्यन्तेऽस्मिन्मिथो हलः' इति। नैरन्तर्यं च श्रुतं संज्ञिरूपेऽनुप्रविशतीति युक्तम्। प्रत्येकपक्षे तु तदुपलक्षणं स्याद्। अतः समुदाय एव संज्ञी युक्त इति भावः। 'हलः' इति बहुवचननिर्देशाद् द्वयोः संज्ञा न स्यादित्याशङ्क्याह—**जातौ चेति**। च शब्दो यस्मादर्थे, यस्माज्जातौ बहुवचनम्, तेन द्वयोर्बहूनां चेति।

अथ यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र किं द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञा? आहोस्विद्बहूनामेव? यदि बहूनामेव, इह 'मस्जिनशोर्झलि' इत्यन्त्यादचः परे नुमि मनुस्ज् इति स्थिते नसजानामेका संज्ञा, न तु सजयोरिति 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपो न स्यात्, नैष दोषः; मस्जेरन्त्यात् पूर्वं नुमेषितव्यः, मग्न इत्युपधालोपो यथा स्यात्; अन्यथा द्वयोस्संज्ञाश्रयेण सत्यपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्याद्। इह तर्हि निर्ग्लेयात्, संस्वरिषीष्ट, संस्वर्यते, निर्ग्लान इति एत्वेड्गुणनिष्ठानत्वानि न स्युः? अस्तु तर्ह्यविशेषेण, कुतः? निश्छिद्रत्वस्याविशेषात्! न च द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम्; यथा द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचोर्युगपत् कर्त्तुमशक्यम्, नैवमत्राशक्तिः, यथा च समुदाये द्विरुक्तेऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति—वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायेन, न च तथेह समुदाये प्रवृत्तया संज्ञयाऽवयवानां तत्कार्यसिद्धिः। अतो नायं द्विर्वचनन्यायस्य विषयः। अतोऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां चेति स्थितम्। यद्येवम्, इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति,

भावबोधिनी

इसमें] जाति में बहुवचन [समझना चाहिये।] अतः दो और बहुत [सभी प्रकार के] हलों = व्यञ्जनों की संयोगसंज्ञा सिद्ध होती है। उदा० अग्निः—इस में ग् + न्, अश्व—इसमें 'श् + व्, कर्णः—इसमें र् + ण्; इन्द्रः, चन्द्रः, मन्द्रः—इनमें

र-णौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्रः इति न-द-राः । उष्ट्रो राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति ष-ट-राः । तिलान्स्त्र्यावपतीति न-स-त-र-याः, न-त-स-त-र-या वा ।

हल इति किम् ? तितउच्छत्रम् (नि० ४.९.१०) । 'संयोगान्तस्य लोपः' (८.२.२३) इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् ? पचति पनसम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) । इति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः—'संयोगान्तस्य लोपः' (८.२.२३) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

तिलान्स्त्र्यावपतीत्यादि—'हे मपरे वा' इत्यतो वेति वर्त्तमाने, 'ङः सि धुट्' इत्यतो धुडिति च, 'नश्च' इति पक्षे धुट्, 'खरि च' इति च तकारः । तत्र यदा धुण् नास्ति तदा—**नसतरया** इति । यदा त्वस्ति तदा—**नतसतरयाः** । **तितउच्छत्रमिति** । 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डउप्रत्यये टिलोपे द्विर्वचने च कृते रूपम् । **संयोगान्तस्य लोपः स्यादिति** । यद्यत्राकारस्योकारेण संज्ञा स्यादित्यभिप्रायः । न च लोपे सत्युकारोपदेशस्य वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । यत्र पदसंज्ञा नास्ति तितउनीत्यादौ, तत्र श्रूयमाणत्वात् । **पचतीति** रूपप्रत्युदाहरणम्, **पनसमिति** कार्यप्रत्युदाहरणम् । **स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः स्यादिति** । यदि सकारनकारयोः सान्तरयोरपि संयोगसंज्ञा स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

पदमञ्जरी

ततः सन् इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र द्वौ संयोगौ - नदौ, दरौ च; तत्र 'न न्द्राः' इति प्रतिषेधो नकारवद्दकारस्यापि स्यात् । न वाज्विधेः, अजादेरिति वर्त्तते, तत्र कर्मधारयात् पञ्चमी, आदेरचः परे नदरा न द्विरुच्यन्त इत्यर्थः । **अग्निरित्यादीनि** रूपोदाहरणानि । **तिलान्स्त्र्यावपतीति** । 'हे मपरे वा' इति वर्त्तमाने 'ङः सि धुट्' इति च 'नश्च' इति धुट् चर्त्वम् । तत्र यदा न धुट्, तदा नसतरयाः; यदा धुट् तदा नतसतरयाः । **तितउच्छत्रमिति** । 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डउप्रत्ययः, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभावः, सन्वद्भावाद् द्विर्वचनमित्वं च, टिलोपः । **संयोगान्तलोपः स्यादिति** । यद्यचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यादिति भावः । ननु च 'छे च' इति तुकि कृते तकारः पदान्तो न संयोगः, नैतदस्ति, 'छे च' इत्ययं तुग् ह्रस्वमात्रभक्तो न तदन्तग्रहणेन गृह्यत इति पदं संयोगान्तमेव । **पचतीति** रूपप्रत्युदाहरणम् । **पनसमिति** कार्यप्रत्युदाहरणम् । **स्कोस्संयोगाद्योरिति लोपः स्यादिति** । यदि सकारमकारयोः सान्तरयोरपि संयोगसंज्ञा स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

भावबोधिनी

न् + द् + र्, उष्ट्रः, राष्ट्रम्, भ्राष्ट्रम्—इनमें ष् + ट् + र्, तिलान्स्त्र्यावपति—इसमें न् + स् + त् + र् + य् अथवा [धुट् आगम में ध् = त् के साथ तिलान्स्त्र्यावपति में] न् + त् + स् + त् + र् + य्—[ये दो अथवा अधिक हल् = व्यञ्जन संयोगसंज्ञक होते हैं] ।

विमर्श—यहाँ 'अन्तर' का अर्थ छिद्र = विवर अर्थात् वर्णशून्यकाल लेना चाहिये । न विद्यतेऽन्तरं येषां तेऽनन्तराः । व्यवधान सदैव विजातीय का ही माना जाता है । अतः यहाँ हल् के विजातीय अच् का व्यवधान नहीं होना चाहिये । हल् = व्यञ्जनसमुदाय की संयोगसंज्ञा होती है । यह दो अथवा बहुतों की सम्भव है । अतः 'हलः, यहाँ का आशय केवल समुदाय से है, एक का निषेध करने के लिये है । काशिकाकार ने अनेक उदाहरण दिये हैं । तिलान् स्त्री आवपति – यहाँ यण् सन्धि करने पर तिलान् + स्त्र्यावपति इस दशा में 'नश्च' [पा० सू० ८।३।३०] इससे धुट् = ध् का विकल्प से आगम होता है । और ध् का 'खरि च' [पा० सू० ८।४।५५] से चर्त्व होने के कारण 'त्' और मिल जाने से तिलान् त् स्त्र्य् आवपति होता है । यही मानकर दूसरा रूप दिखलाया है ।]

अनु०—प्रश्न–हल् = व्यञ्जन [की ही संयोग संज्ञा होती है इसे मानने] का क्या लाभ है ?

उत्तर—तितउच्छत्रम् यहाँ तितउ घटक तउ की संयोग संज्ञा होने से उकार का संयोगान्तलोप होने लगेगा । [जब केवल व्यञ्जनों की मानते हैं तब व्यञ्जन + स्वर समुदाय की नहीं होती है । अतः 'तितउ' संयोगान्त नहीं है ।]

प्रश्न—अनन्तर = अव्यवहित हल् [संयोगसंज्ञक होते हैं इसे मानने] का क्या लाभ है ?

उत्तर—पचति पनसम् (इसमें अकार के व्यवधान में भी स् तथा म् की संयोग संज्ञा हो जाने पर संयोगादि

८. मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ (९)

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तया य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति । 'आङोनुनासिकश्छन्दसि -(६.१ १२६) 'अभ्र आँ अपः,' (ऋ० ५.४८.१) 'गभीर आँ उग्रपुत्रे ।' (ऋ० ८.६७.११) च न आँ इन्द्रः ।

मुखग्रहणं किम् ? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् ? कचटतपानां मा भूत् ।

न्यासः

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ मुखसहिता नासिका मुखनासिका—इत्यनेन मुखनासिकाशब्दोऽयं तत्पुरुषः, न द्वन्द्व इति दर्शयति । तत्पुरुषस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद् वेदितव्यः । यदि च मुखश्च नासिका चेति द्वन्द्वः स्यात्, प्राणितूर्यादिसूत्रेणैकवद्भावः स्यात् । ततश्च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं स्यात् । तस्मिंश्च सति 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति भावः ननु चोच्यते—अनयेति करणे ल्युटि कृते, तदन्तात् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीपा भवितव्यम्, ततश्च तदन्तेन बहुव्रीहौ 'मुखनासिकावचन' इति निर्देशो नोपपद्यते, नैतदस्ति; वचनशब्दोऽयं 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्मसाधनः - उच्यत इति वचनो वर्णे वर्त्तते, न नासिकायाम् । अत एवाह—**तया य उच्चार्यत इति** । 'उच्चार्यते' इति कर्मणि लकारः । एवं कृत्वा 'मुखनासिकावचन' इति षष्ठीसमासोऽयं वेदितव्यः, न बहुव्रीहिः । **अनुस्वारस्यैवेति** । अनुस्वारे ह्युच्यमाने

पदमञ्जरी

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ यद्यत्र 'मुखं च नासिका च' इति द्वन्द्वः स्याद्, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' आदिसूत्रेणैकवद्भावः स्यात्, ततश्च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे, 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे च 'मुखनासिकवचनः' इति प्राप्नोतीत्युत्तरपदलोपिनं तत्पुरुषं दर्शयति **मुखसहिता नासिकेति । तयोच्चार्यत इति ।** एतेन 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युटं दर्शयति । **'तया'** इति करणे कर्त्तरि वा तृतीया; करणस्यैव कर्तृत्वेन विवक्षणात् । सूत्रेऽपि **'मुखनासिकावचनः'** इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः, षष्ठीसमासो वा । **अनुस्वारस्यैव हि स्यादिति ।** तस्मिन्नुच्चार्यमाणे नासिकाया एव व्यापारो न मुखस्य, तेन

भावबोधिनी

सकार का) लोप ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (पा० सू० ८।२।२९) सूत्र से होने लगेगा । [अनन्तर -- अव्यवहित का ग्रहण करने पर अकार के व्यवधान के कारण स् और म् की संयोग संज्ञा नहीं होती है ।]

संयोग संज्ञा के स्थल —'संयोगान्तस्य लोपः (पा० सू० ८।२।२३) आदि संयोगपदघटित सूत्र हैं ॥ ७ ॥

मुखनासिका वचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ मुखेन सहिता [मुख के सहित] नासिका = मुखनासिका, मुखसहित नासिका से जो वर्ण उच्चारित होता है, वह अनुनासिकसंज्ञक होता है । 'वेद में आङ् अनुनासिक होता है— [पा० सू० ६।१।१२६] अभ्र आँ अपः, गभीर आँ उग्रपुत्रः, च न आँ इन्द्रः, [इनमें आँ का उच्चारण मुख के सहित नासिका से होता है अतः अनुनासिक है ।]

विमर्श—यदि मुखं च नासिका च यह द्वन्द्व करेंगे तो 'द्वन्द्वश्च प्राणि०' [पा० सू० २।४।२] से एकवद्भाव और फलतः नपुंसक होने पर मुखनासिकवचनः - यह होने लगेगा । अतः सहित शब्द को साथ मिलाकर विग्रह करके तत्पुरुष ही किया जाता है । वचन शब्द वच् + ल्युट् प्रत्यय कर्म अर्थ में है । मुखनासिकया वचनः - यहाँ कर्ता अथवा करण में तृतीया मानकर समास करना चाहिये ।

अनु० प्रश्न—मुखग्रहण का क्या फल है ?

उत्तर – [मुख का ग्रहण न करने पर केवल नासिका से उच्चारित होने वाला ही अनुनासिक हो सकेगा अतः] केवल अनुस्वार की ही अनुनासिक संज्ञा हो सकेगी ।

प्रश्न – नासिकाग्रहण का क्या फल है ?

अनुनासिकप्रदेशाः—"आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (६.१.१२६) इत्येवमादयः।

न्यासः

नासिकायाश्च व्यापारो न मुखस्य; तेन तस्यैव स्यात्, न तु स्याद् ञमङणनानाम्; नापि अभ्र आँ अप इत्यत्रार्धचन्द्राकृतेर्वर्णस्य; तदुच्चारणे मुखस्यापि व्यापारात्। ततश्च 'यरोऽनुनासिके' इत्येतस्मिन् कार्ये कर्त्तव्येऽनुस्वारस्यैव ग्रहणं स्यात्, न तु ङकारादीनामित्यभिप्रायः। ननु च 'प्रासादवासि'न्यायेन तेषामपि भविष्यति, यथा 'प्रासादवासिन आनीयन्ताम्' इत्युक्ते ये प्रासाद एव निवसन्ति, तेषामपि ग्रहणं भवति, येऽपि प्रासादे भूमौ च उभयत्र वसन्ति तेषामपि। यथा ह्युभय आनीयन्ते, तथेहापि 'नासिकावचनः' इत्येतावत्युच्युमाने नासिकावचनस्यानुस्वारस्य मुखनासिकावचनानाञ्च ङकारादीनां ग्रहणं भविष्यति, ततश्चानुस्वारस्य हि स्यादितययुक्तमुक्तम्। एवन्तु वक्तव्यम्—अनुस्वारस्यापि हि स्यादिति, नैतदस्ति; इह हि त्रीणि दर्शनानि सम्भवन्ति—(१) 'समस्त एवानुनासिको वर्णो नासिकावचनो मुखवचनश्च' इत्येकं दर्शनम्; (२) 'पूर्वभागस्त्वस्य मुखवचनः, उत्तरो नासिकावचनः' इति द्वितीयम्; (३) 'उत्तरो भागो मुखवचनः, पूर्वो भागो नासिकावचनः' इति तृतीयम्। उभयोरप्यनन्तरयोर्दर्शनयोर्नासिकामुखवचने भागे तथानुरागं करोति यथाऽसावपि नासिकावचनभाग इव लक्ष्यते। तत्र यदेतदनन्तरदर्शनद्वयम्, तस्यान्यतरत् पाणिनेरभिमतम्। न चास्मिन् प्रासादवासिन्याय एकत्राप्यवतरति। यदि हि ङकारादयो नासिकयाऽपि साकल्येनोच्चार्येरन्, मुखेनापि; ततः प्रासादवासिन्यायेन 'नासिकावचनः' इत्येतावत्युक्ते तेषामपि ग्रहणं स्यात्। न चैवं भागस्यैव; तेषां नासिकया मुखेन चोच्चारणात्। तत्, असति मुखग्रहणे तेषां ग्रहणं न स्यात्, तदभावे च संज्ञा न स्यादिति युक्तमुक्तम्—**अनुस्वारस्यैव हि स्यादिति। कचटतपानां मा भूदिति।** एते हि ककारादयो मुखेनैवोच्चार्यन्ते, न नासिकया; ततश्चासति नासिकाग्रहणे तेषामेव स्यात्। एवञ्च 'शक्तः' 'सुप्तम्' इत्यत्र 'अनुदात्तोपदेशवनति' इत्यादिना लोपः प्रसज्येत। 'ओदनपक्' इत्यत्र अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घत्वम्।

अथ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते? अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्, अथ वा—अनु पश्चान्नासिकाया व्याप्रियते [मुखं] यस्मिन् असौ 'अनुनासिकः' इत्यन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थम्। किं पुनस्तत्, यतः पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्, यद्वा—नासिकायाः पश्चाद् व्याप्रियते? मुखस्य तु प्रकृतत्वात् तदेव गम्यते।

पदमञ्जरी

तस्यैव स्याद्, न तु ञमङणनानाम्, नाप्यभ्र आँ अप इत्यस्य; तदुच्चारणे मुखस्यापि व्यापारादित्येवकारेण दर्शयति। ननु यथा 'प्रासादवासिन आनीयन्ताम्' इत्युक्ते ये प्रासाद एव निवसन्ति, ये च प्रासादे भूमौ च, ते द्वयेऽप्यानीयन्ते, प्रासादवासान्वय उभयेषामस्तीति, तथेहापि 'नासिकावचनः' इत्युक्ते यः केवलनासिकावचनः, यश्च मुखनासिकावचनः—उभयोरपि ग्रहणं भविष्यति; नासिकान्वयस्य विवक्षितत्वात्! तत्किमुच्यतेऽनुस्वारस्यैव हि स्यादिति, अनुस्वारस्यापि हि स्यदिति तु वक्तव्यम्? उच्यते; इह त्रीणि दर्शनानि—कृत्स्न एवानुनासिको मुखेन नासिकया चोच्चार्यते, पूर्वो भागो मुखेन परो नासिकया, विपरीतं वा। नासिक्यभागानुरागाच्चेतरोऽपि भागस्तद्वदेव भासते इति। तत्रोत्तरस्मिन्दर्शनद्वये नासिकान्वयस्य भागविषयत्वान्नासिकावचनग्रहणेनोभयवचनो न गृह्यते इति सुष्ठूक्तम्—**अनुस्वारस्यैव हि स्यादिति! कचटतपानां मा भूदिति।** ते हि मुखेनैवोच्चार्यन्ते इत्यसति नासिकाग्रहणे तेषामेव स्यात्, ततश्च तप्तुमिति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः स्यात्. 'ओदनपक्' इति 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः स्यादिति महा-

भावबोधिनी

उत्तर—[नासिका का ग्रहण न होने पर केवल मुख से उच्चारित होने वाले] क, च, ट, त, प—इनकी अनुनासिक संज्ञा न होने लगे—[इसके लिये नासिका का भी ग्रहण आवश्यक है]।

अनुनासिक के लक्ष्यस्थल—'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' [पा० सू० ६।१।१२६] आदि हैं॥ ८॥

९. तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ (१०)

'तुल्य' शब्दः सदृशपर्यायः, आस्ये भवमास्यं=ताल्वादिस्थानम्, प्रयतनं-प्रयत्नः=स्पृष्टतादिर्वर्णगुणः । तुल्य-

न्यासः

तत्र ये ते द्वे दर्शने, ययोः पाणिनेरन्यतरदभीष्टम्, तयोः पूर्वस्मिन् नासिका मुखात् पश्चाद् व्याप्रियते, उत्तरत्र मुखं नासिकायाः। अन्वर्थसंज्ञाकरणं तु पूर्वोक्तयोर्दर्शनयोरन्यतराभ्युपगमसूचनार्थम् । तदभ्युपगमसूचनं तु प्रासादवासिन्यायमाश्रित्य मुखग्रहणं ये प्रत्याचक्षीरन्, तेषां निराकरणार्थम् ॥ ८ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ तुलया सम्मितं तुल्यमिति 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यतमुत्पाद्य तुल्यशब्दो व्युत्पाद्यते । न च प्रयत्नस्य तुलया सम्मितत्वं सम्भवति, ततश्चासम्भवद्विशेषणमिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह— **तुल्यशब्द इत्यादि** । एवं मन्यते—व्युत्पत्त्यर्थं तु केवलं तुलोपादीयते, न त्वत्र तुलार्थो विद्यते, न वा सम्मितार्थः । सदृशपर्यायो ह्ययं तुल्यशब्दः । तथा हि—'तुल्य' इत्युक्ते 'सदृश' इति पर्यायो भवति, न तु तुलया संमित इति । आस्यशब्दोऽयं ण्यदन्तोऽप्यस्ति । अस्यते=क्षिप्यतेऽन्नमनेनेति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे ण्यत् । आस्यम्=मुखम् । तत् पुनः ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकात् । काकलकं नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः, लोके यः कण्ठमणिरित्युच्यते । तद्धितान्तोऽप्यास्यशब्दोऽस्ति—आस्ये भवमिति 'शरीरावयवाच्च' इति यति कृते, 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'हलो यमां यमि लोपः' इति यलोपे च कृते—**आस्यमिति** । एतश्च मुखान्तर्वर्त्तिनां ताल्वादीनां वाचकम् । तत्र यदि पूर्वस्यास्यशब्दस्येदं ग्रहणं स्यात्, कचटतपानामपि सवर्णसंज्ञा स्यात्, ण्यदन्तस्यास्यशब्दस्य वाच्येऽर्थे तेषां तुल्यत्वात् प्रयत्नविषयस्य । इममतद्धितान्तस्यास्यशब्दस्य ग्रहणे दोषं दृष्ट्वा तद्धितान्तस्येदं ग्रहणमिति दर्शयन्नाह—**आस्ये भवमास्यमिति** । किं पुनस्तदित्याह—**ताल्वादिस्थानमिति** ।

पदमञ्जरी

संज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम्—'अनु पश्चान्मुखस्य नासिका व्याप्रियते यस्मिन्', 'नासिकाया वा पश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मिन्' इति । तेन भागविषयो नासिकाव्यापार इति सूचनात् प्रासादवासिन्यायस्यायमविषय इत्युक्तं भवति ॥ ८ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ तुल्यशब्दोऽयं यद्यपि तुलया संमितं तुल्यमिति 'नौवयोधर्म' इति यत-मुत्पाद्य व्युत्पाद्यते, तथापि व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते, रूढशब्दस्त्वयं प्रवीणः, प्रतिलोमादिवदित्याह— **तुल्यशब्दः सदृशपर्याय इति** । ननु 'नौवयोधर्म' इत्यत्र वक्ष्यति—'यथा तुला द्रव्यान्तरं परिच्छिनत्ति, तथा तुल्यमपि सादृश्येन परिच्छिनत्तीत्येतत्तुलया तुल्यस्य साधर्म्यम्' इति, सत्यम्; न ह्येवं लौकिकाः प्रतियन्ति । तथा हि—'तुल्य' इत्युक्ते 'सदृश' इति प्रत्ययो भवति, न तु कश्चिदवयवार्थः प्रतीयते । **आस्ये भवमास्यमिति** । लोकसिद्धं तावदास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकाद्—अस्यन्ते=क्षिप्यन्तेऽनेन वर्णा इति कृत्वा । काकलकं नाम ग्रीवाया उन्नतप्रदेशः । इह तु तस्मिन्नास्ये भवमास्यमित्यर्थः । 'दिगादिभ्यो यत्' 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । किं पुनस्तदित्याह—**ताल्वादिस्थानमिति** । यस्मिन्वर्णा निष्पद्यन्ते तत् स्थानम् । आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम् । नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तम्, किं तर्हि ? अन्तरास्ये चर्मवितलमस्ति, पण-वचर्मवत्, तत्संबद्धा रेखा नासिका, तस्यां वायुनाऽभिहतायां वर्णोत्पत्तिः । यदि पुनर्लौकिकमास्यं गृह्येत, तदा तुल्यास्यप्रयत्नमिति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः स्यात्—आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ, तौ तुल्यौ यस्येति: त्रिपदो

भावबोधिनी

इस सूत्र में 'तुल्य' शब्द सदृश का पर्याय है । आस्य में होने वाला—(भी) आस्य [होता है वह]=तालु आदि उच्चारणस्थान हैं। प्रयतन [=प्रकृष्ट यत्न]=प्रयत्न—स्पृष्टत्व आदि वर्णवृत्ति धर्म है।

आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह, स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति ।

न्यासः

यस्मिन् वर्णा निष्पाद्यन्ते, तत् स्थानम् । आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम् । ननु च नासिका मुखाद्बहिर्वृत्तिरास्यं न भवति । नैतदस्ति; न हि मुखाद् बहिर्वर्त्तिनी नासिकेयं विवक्षिता, तस्यां वर्णानामनिष्पत्तेः । का तर्हि ? अन्तरास्ये चर्म विततमस्ति पणवचर्मवत्, तत्सम्बद्धा रेखा, यस्यां वायुनाभिहन्यमानायां वर्णा निष्पद्यन्ते सेह नासिका विवक्षिता । कथं पुनर्विज्ञायते तद्धितान्तस्यास्यशब्दस्येदं ग्रहणमिति ? आस्यग्रहणसामर्थ्यात् । यदि ह्यतद्धितान्तस्य ग्रहणं स्याद्, आस्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । सर्वेषामेव हि तद्वाच्य एवार्थे प्रयत्नस्तुल्यः । नास्त्येव हि सः, यस्य व्यवच्छेदार्थमास्यग्रहणं स्यात् । ननु च विसर्जनीयस्य व्यवच्छेदनार्थमास्यग्रहणं स्यात्, तस्य हि मुखाद्बहिर्वर्त्त्युरः स्थानम् । नैतदस्ति; न हि विसर्जनीयस्य सत्यसति वा सवर्णत्वे प्रयोजनमस्ति, नापि दोषः । **स्पृष्टतादिरिति** । आदिशब्देन ईषत्स्पृष्टतादीनां ग्रहणम् । **वर्णगुण इति** । अकारादीनां वर्णानां धर्म इत्यर्थः ।

तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति । एतेन तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिरिति दर्शयति । व्यधिकरणानामपि गमकत्वाद् बहुव्रीहिर्भवत्येव; यथा—कण्ठेकालः, उरसिलोमा इति । अथ द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिः कस्मान्नाश्रीयते—आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ, तौ तुल्यौ यस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नमिति ? एवं मन्यते-द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहावाश्रीयमाणे तालवादिना स्थानेन प्रयत्नो न विशेषितः स्यात् । ततश्च ककारङकारयोर्मिथः सवर्णसंज्ञा न स्यात्, बाह्यस्य प्रयत्नस्य भिन्नत्वात् । ककारस्य विवृतकण्ठत्वादिर्बाह्यः प्रयत्नः । ङकारस्य संवृतकण्ठत्वादिः ।

पदमञ्जरी

वा बहुव्रीहिः—तुल्य आस्य प्रयत्नो यस्येति । तत्र द्वन्द्वगर्भे आस्यग्रहणं व्यर्थं स्यात्, सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । विसर्जनीयस्यैकीयमतेनौरस्यत्वात् सावर्ण्याभावेऽपि न दोषः, त्रिपदे तु बहुव्रीहावास्येन प्रयत्नस्य विशेषितत्वादास्याद्बाह्याः प्रयत्ना ह्यपिता भवन्ति, किन्तु तालवादिस्थानं तुल्यत्वेनाविशेषितं स्यात् । ततश्च भिन्नस्थानानामपि जबगडदानां सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । तत ऊग्ंज इति 'झरो झरि' इति गकारस्य जकारे लोपः स्यात् । अतस्तद्धितान्तस्यैव ग्रहणम् । तत्रापि यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः स्यात्, स्थानेन प्रयत्नो न विशेषितः स्यात्, ततश्च ककारङकारयोर्मिथः सवर्णसंज्ञा न स्यात्, बाह्यप्रयत्नस्य भिन्नत्वात् । ततश्च शङ्कितेति 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति ङकारो न स्यात् । अथ सत्यपि बाह्यप्रयत्नभेदे आभ्यन्तरस्य प्रयत्नस्याभेदमाश्रित्य संज्ञा स्यात्, चकारशकारयोरपि सत्याभ्यन्तरभेदे बाह्याभेदमाश्रित्य सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । ततश्च अरुश्च्योततीति वक्ष्यमाणप्रत्युदाहरणं नोपपद्यते इतीमं दोषं दृष्ट्वा त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिरिति दर्शयति—**तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति** । तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेति 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्यलुग् न भवति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे भिन्नविभक्तिकत्वात् प्राधान्याच्चास्यं तुल्यत्वेनाविशेषितं स्याद्, नैवात्रास्यं तुल्यतया विशेष्यते, भेदनिबन्धना हि तुल्यता । न च कखगघङानां भिन्नं स्थानम्, एकत्वात्कण्ठस्य, किन्तु तद्धितान्तस्यास्यशब्दस्याश्रयणसामर्थ्यादास्य इत्येकत्वं विवक्षितम् । तेनैकस्मिन्नेव तालवादिके स्थाने यः प्रयत्नः, स तुल्यो ययोरित्याश्रयणान्न कश्चिद्दोषः । **समानजातीयं प्रतीति** । एतच्च संज्ञाविधानसामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथा यत्किञ्चनवर्णापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं स्यात्, सवर्णसंज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । न च रेफोष्मनिवृत्त्यर्थं वचनम्, रेफस्यापि रेफः सवर्ण एव, एवमूष्मस्वपि द्रष्टव्यम् । संबन्धिशब्दत्वाद्वा सम्बन्धिशब्दो हि तुल्यास्यप्रयत्नशब्दः, ततश्च यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते दात्रा तुल्यायेति गम्यते, तथेहापि । अथ वा, महती संज्ञा क्रियते, अन्वर्था यथा विज्ञायेत—समानोऽस्य वर्णः सवर्ण इति । यदि च समानजातीयमेव प्रति सवर्णसंज्ञा भवति, एवं समानोऽस्य वर्णो भवति ।

भावबोधिनी

आस्य में तुल्य है प्रयत्न जिस वर्ण का जिस वर्ण के साथ वह समान जातिवाले के प्रति सवर्णसंज्ञक होता है ।

चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते—स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, संवृतता, विवृतता चेति।

न्यासः

असत्याञ्च सवर्णसंज्ञायां शङ्कितेत्यत्र 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति ङकारो न स्यात्। अथ सत्यपि बाह्यस्य प्रयत्नस्य भेद, आभ्यन्तरः स्पृष्टताख्योऽनयोस्तुल्यः प्रयत्नः, तं समाश्रित्य सवर्णसंज्ञा भविष्यति? यद्येवम्, शकारचकारयोरपि सत्यप्याभ्यन्तरयोर्विवृततास्पृष्टतयोः प्रयत्नयोर्भेदे योऽनयोर्बाह्यः प्रयत्नस्तुल्यो विवृतकण्ठत्वादिस्तदाश्रया सवर्णसंज्ञा स्यात्। ततश्च अरुश्च्योततीति वक्ष्यमाणं प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते। त्रिपदे तु बहुव्रीहौ तात्वादिस्थानेन प्रयत्नो विशिष्यते। तेन बाह्यं प्रयत्नमुत्सृज्याभ्यन्तर एव स्पृष्टतादिर्गृह्यते। स एव हि ताल्वादावास्ये सम्भवति, नेतरः। आभ्यन्तरस्य प्रयत्नस्य ग्रहणे सति सत्यपि बाह्यप्रयत्नभेदे भवत्येव ककारङकारयोः सवर्णसंज्ञा; आभ्यन्तरप्रयत्नस्य तुल्यत्वात्, तस्यैव चेह ग्रहणात्। न च चकारशकारयोः सत्यपि बाह्यस्य प्रयत्नस्य तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा प्रसजति; तस्येहाग्रहणात्, यस्य च ग्रहणं तस्य चासमानत्वात्। तस्मात् त्रिपद एव बहुव्रीहिराश्रयितुं युक्तः; न द्वन्द्वगर्भ इति। यदि तर्हि त्रिपदो बहुव्रीहिराश्रीयते, भिन्नविभक्तिकत्वादप्राधान्याच्चास्यं तुल्यत्वेनाविशेषितं भवति, ततश्च भिन्नस्थानानामपि सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति? नैष दोषः, यदाधेयं प्रति यदधिकरणमुपादीयते, तदाधेयतुल्यतयैव तत् तुल्यमिति विज्ञायते। तथा हि—देवदत्तयज्ञदत्तयोस्तुल्यं कांस्यपात्र्यां भोजनमित्युक्ते कांस्यपात्र्यपि तयोस्तुल्येति गम्यते। यं प्रति यस्तुल्यास्यप्रयत्नः, स तमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवतीत्येषोऽर्थो यतो वचनाल्लभ्यत इह तन्नास्ति। ततश्च यो यं प्रति तुल्यास्यप्रयत्नः, स ततोऽन्यमपि प्रति सवर्णसंज्ञः स्यादिति चोद्यमाशङ्क्याह—**समानजातीयं प्रतीति**। समानजातीयो यं प्रति यस्तुल्यास्यप्रत्नः, तं प्रति स सवर्णसंज्ञो भवति, न ततोऽन्यम्। एतच्च तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य सवर्णशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वाल्लभ्यते। सम्बन्धिशब्दो ह्यन्तरेणापि शब्दान्तरसन्निधिं नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयति. यथा—पितरि शुश्रूषितव्यमिति, नोच्यते स्वस्मिन्निति, सम्बन्धाच्चैतदवगम्यते—'यो यस्य पिता' इति, तथेहापि। यद्यपि यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः, स तं प्रति सवर्णसंज्ञो भवतीति, न चोच्यते, तथापि सम्बन्धात् तुल्यास्यप्रयत्नः समानजातीयमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवतीति गम्यते। अथ वा समानो वर्णः 'सवर्णः' इत्यन्वर्थसंज्ञेयम्। तेन तुल्यजातीयमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवति। एवं हि समानोऽस्य वर्णो भवति, यदि तमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवति, न विजातीयं प्रति।

चत्वार इत्यादि। द्विविधाः प्रयत्नाः—आभ्यन्तराः, बाह्याश्च। तत्राभ्यन्तराः चत्वारो **वृत्तौ** दर्शिताः। बाह्यास्त्वेकादश। के पुनस्ते? विवारः, संवारः, श्वासः, नादः, घोषः, अघोषः, अल्पप्राणः, महाप्राणः, उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति। तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते, स विधार्यमाणः स्थानमभिहन्ति, ततः स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्यते। आकाशे सावर्ण्यश्रुतिः सवर्णस्यात्मलाभः। तत्र वर्णध्वनावुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नाः परस्परं स्पृशन्ति, तदा सा **स्पृष्टता**; ईषद् यदा स्पृशन्ति, तदा सा **ईषत्स्पृष्टता**; सामीप्येन यदा स्पृशन्ति, सा **संवृतता**; दूरेण यदा

पदमञ्जरी

चत्वार इत्यादि। द्विविधाः प्रयत्नाः—बाह्याः, आभ्यन्तराश्च। तत्राभ्यन्तराश्चत्वारो वृत्तौ दर्शिताः। आभ्यन्तरत्वं पुनरेषाम्—स्थानकरणव्यापारेण उत्पत्तिकाल एव भावात्। स्थानं ताल्वादि, करणं जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि। बाह्याः पुनरेकादश—विवारः संवारः, श्वासः, नादः घोषः, अघोषः, अल्पप्राणः, महाप्राणः, उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति। बाह्यत्वं पुनरेतेषाम्—वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पत्तेः।

भावबोधिनी

आभ्यन्तर चार प्रयत्न—(१ स्पृष्टता, (२) ईषत्स्पृष्टता, (३) संवृतता और (४) विवृतता—(ये) सवर्ण संज्ञा में आश्रित किये जाते हैं, लिये जाते हैं।

न्यासः

स्पृशन्ति, सा विवृतता—एते चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः। आभ्यन्तरत्वं पुनरेषां स्थानकरणप्रयत्नव्यापारेणोत्पत्तिकाल एव सम्भवात्। तत्र स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः, स्पृष्टता गुणः, करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः, स्पृष्टतानुगतं करणं येषां ते स्पृष्टकरणाः। एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्। ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तःस्थाः। अन्तःस्था यरलवाः। विवृतं करणमूष्मणाम्, स्वराणाञ्च। स्वराः सर्व एवाचः। ऊष्माणः शषसहाः।

अथ बाह्याः प्रयत्नाः किं लक्षणाः? स एव प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन् मूर्धिन प्रतिहतो निवृत्तो यदा कोष्ठमभिहन्ति तदा कोष्ठेऽभिहन्यमाने गलबिलस्य संवृतत्वात् संवारो नाम वर्णधर्म उपजायते, विवृतत्वाद् विवारः, संवृते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दो नादः, विवृते श्वासः, उपरिवर्त्तिनौ तौ श्वासनादावनुप्रदानमिति केचिदाचक्षते, वर्णनिष्पत्तेरनु = पश्चात् प्रदीयत इत्यनुप्रदानम्। अन्ये तु ब्रुवते 'अनुप्रदानमनुस्वानो घण्टानिर्ह्लादवत्, यथा—घण्टानिर्ह्लादोऽनुस्वानमनुभवति तथा इति। तत्र यदा स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते, तदा नादध्वनिसङ्गाद् घोषो जायते, यदा श्वासोऽनुप्रदीयते, तदा श्वासध्वनिसङ्गादघोषः, महति वायौ महाप्राणः, अल्पवायावल्पप्राणः। यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति तदा गात्रस्य निग्रहः, कण्ठविवरस्य चाणुत्वम्, स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद् रौक्ष्यम् भवति, तमुदात्तमाचक्षते। यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति, तदा गात्रस्य स्रंसनम्, कण्ठबिलस्य महत्त्वम्, स्वरस्य वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति, तमनुदात्तमाचक्षते। उदात्तानुदात्तस्वरसन्निकर्षात् स्वरित इत्येवं लक्षणा बाह्याः प्रयत्नाः। बाह्यत्वं पुनरेषां वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वम्,

पदमञ्जरी

तत्र स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः, कादयो मावसानाः स्पर्शाः। स्पृष्टं स्पृष्टतागुणः, करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः, स्पृष्टतानुगतं करणं येषां ते तथोक्ताः। एवमन्यत्रापि—ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तःस्थाः; यरलवा अन्तःस्थाः। विवृतकरणा ऊष्माणः स्वराश्च; शषसहा ऊष्माणः, स्वराः सर्व एवाचः। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः; शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः; यमौ च प्रथमद्वितीयौ; विवृतकण्ठाः, श्वासानुप्रदानाः अघोषाः; वर्गयमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः इतरे महाप्राणाः। वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तःस्थाः, हकारानुस्वारौ, यमौ तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च। वर्गयमानां तृतीया अन्तःस्था अल्पप्राणाः, इतरे महाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः, आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः तत्र यमा नाम वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पञ्चमेषु परतः त एव नासिक्या भवन्ति। तद्यथा—पलिक्नीरिन्, चख्नतुः, आग्मन्नायः, जघ्नतुः, अप्नस्वतीमित्यादि। य एते द्विविधाः प्रयत्नाः तेषामिह सवर्णसंज्ञायामाभ्यन्तराः स्पृष्टतादयश्चत्वार एवाश्रीयन्ते, न विवारादयो बाह्याः; आस्यग्रहणेन तेषां निर्वर्त्तित-

भावबोधिनी

विमर्श—तुलया सम्मितम्—इस अर्थ में तुला शब्द से यत् प्रत्यय करने पर 'तुल्य' शब्द निष्पन्न होता है। परन्तु प्रकृत में 'तुला' अर्थ का उपयोग सम्भव नहीं है। अतः रूढ मानकर सदृश अर्थ लिया जाता है। अस्यन्ते = क्षिप्यन्तेऽन्नादिकमनेन—इस अर्थ में ण्यत् प्रत्ययान्त आस्य शब्द से पुनः 'तत्र भवः' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है। अतः आस्य = कण्ठतालु आदि उच्चारण के स्थान हैं। तुल्य शब्द प्रयत्न का विशेषण है और त्रिपद-बहुव्रीहि समास है—तुल्यः आस्ये प्रयत्नः यस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नम् सवर्णम्। समानः अस्य वर्णः इति सवर्णः—यह अन्वर्थसंज्ञा मानी जाती हैं, अतः समानजातीय वर्ण आदि अर्थ सिद्ध हो जाता है। आस्य में होनेवाला प्रयत्न - ऐसा मान लेने के कारण केवल आभ्यन्तर प्रयत्न ही सवर्ण संज्ञा के लिए अनिवार्य हैं बाह्य नहीं। वृत्तिकार ने सम्भवतः इसी कारण केवल आभ्यन्तर प्रयत्नों का उल्लेख किया है। परन्तु प्रयत्न दो प्रकार के होते हैं - (क) आभ्यन्तर और (ख) बाह्य। आभ्यन्तर प्रयत्न चार हैं—(१) स्पृष्ट, (२) ईषत्स्पृष्ट, (३) संवृत, (४) विवृत। काशिका आदि में ईषद्विवृत का उल्लेख नहीं है। बाह्य ग्यारह होते हैं—(१) विवार, (२) संवार, (३) श्वास, (४) नाद, (५) घोष, (६) अघोष, (७) अल्पप्राण, (८) महाप्राण, (९) उदात्त, (१०) अनुदात्त, (११) स्वरित।

'अ अ॒ अ॑' इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते। तथा इवर्णः, तथा उवर्णः, तथा ऋवर्णः। लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति (आपि० शि० ६.४), तं

न्यासः

वायुवशेनोत्पत्तेः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः। वर्ग्ययमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः। इतरे सर्वे महाप्राणाः। वर्गाणाञ्च तृतीयचतुर्था अन्तःस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः। वर्ग्ययमानां तृतीया अन्तःस्थाश्च अल्पप्राणाः। इतरे सर्वे महाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः; आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः।

य एवैते द्विप्रकाराः प्रयत्ना बाह्या आभ्यन्तराश्चाख्याताः, तेषामिह सवर्णसंज्ञायां पूर्वोक्ता आभ्यन्तराश्चत्वारः स्पृष्टतादय आश्रीयन्ते, न बाह्या विवारादयः; आस्यग्रहणेन विशेषणेन तेषां व्यावर्त्तितत्वात्। स्पृष्टतादय एव ह्यास्ये भवन्ति, न विवारादयः। यद्येवम्, किमर्थं प्रयत्नग्रहणम्, एतावदस्तु तुल्यास्यमिति, आस्यग्रहणेनैव हि स्पृष्टतादयोऽपि प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायां निमित्तभूतास्ताल्वादिस्थानवल्लभ्यन्त एव, तेषामप्यास्ये भवनात्? सत्यमेतत्, तथापि प्रत्येकं व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानम्। इतरथा हि यथैव स्थानं तुल्यं स्थानान्तरनिरपेक्षं सवर्णसंज्ञायां व्याप्रियते, एवं प्रयत्नोऽपि स्थाननिरपेक्षः, स्थानञ्च प्रयत्ननिरपेक्षम्, व्याप्रियेत; ततश्च भिन्नप्रयत्नानामपि तुल्यस्थानानाम्, भिन्नस्थानानामपि तुल्यप्रयत्नानां सवर्णसंज्ञा स्यात्। **अ अ अ इत्यादिना** येषां यावताञ्च यादृशाञ्च मिथो नित्या सवर्णसंज्ञा, तान् दर्शयति। अकाराणां हि सर्वेषाम् 'अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः' इति तुल्यं कण्ठः स्थानम्। इकाराणामपि 'इचुयशास्तालव्याः' इति तालु। उकाराणामपि 'उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः' इत्योष्ठः। ऋकाराणामपि 'ऋटुरषाणां मूर्धन्याः' इति मूर्धा। लृकाराणामपि 'लृतुलसा दन्त्याः' इति दन्तः। एकाराणामैकाराणाञ्च 'एऐ कण्ठ्यतालव्यौ' इति कण्ठतालु। ओकाराणामौकाराणाञ्च 'ओऔ कण्ठ्यौष्ठ्यौ[1]' इति कण्ठोष्ठम्। प्रयत्नस्तु सर्वेषामेवैषां विवृतं करणमूष्मणां स्वराणाञ्चेति विवृतत्वम्। तस्मात् तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात् सर्वेऽकारादयो मिथः सवर्णसंज्ञाः। एवं यावदौकारः।

पदमञ्जरी

त्वात्। **अ अ अ इत्यादि**। अत्र सवर्णसंज्ञो भवतीति प्रकृतं बहुवचनान्तं विपरिणतमनुषज्यते, त्रयोऽकारा मिथः सवर्णसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः। कथं त्रयोऽकाराः, यावता प्रत्युच्चारणं भेदेऽनन्ताः, अभेदे त्वेक एव? तत्राह—**उदात्तेति**। अनेन प्रकारेण त्रय इत्यर्थः। एवं च 'त्रयः' इत्यस्य 'त्रिविधा' इत्यर्थो भवति। तत्राकुहविवर्जनीयाः कण्ठ्याः, इचुयशास्तालव्याः, उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः, ऋटुरषा मूर्द्धन्याः, लृतुलसा दन्त्याः, एऐ कण्ठतालव्यौ, ओऔ कण्ठ्योष्ठ्यौ, वकारो दन्तोष्ठ्यः—इत्येवं तुल्यस्थानप्रयत्नाः सर्वेऽकारादयो मिथः सवर्णसंज्ञा भवन्तीति।

भावबोधिनी

अनु० —अ॒, अं, अ —ये तीनों अकार—(१) उदात्त, (२) अनुदात्त और (३) स्वरित है, इनमें प्रत्येक (१) सानुनासिक और (२) निरनुनासिक है, तथा (१) ह्रस्व, (२) दीर्घ, (३) प्लुत —भेद से अठारह भेदों वाले हो जाते हैं। [अर्थात् (उदात्तादि) ३ × (सानुनासिकादि) २ × (ह्रस्वादि) ३ = १८ भेद होते हैं।] इसी प्रकार इकार, उकार और ऋकार [भी १८ भेदोंवाले होते हैं।] लृवर्ग के दीर्घ [अर्थात् दीर्घाश्रित छह भेद] नहीं होते हैं, इसको बारह भेदोंवाला ही कहा जाता है। सन्ध्यक्षर = ए, ऐ, ओ, औ—इनके ह्रस्व नहीं होते हैं [अतः ह्रस्व पर आश्रित छह

---

१. 'कण्ठौष्ठ्यौ' इति मुद्रितः पाठोऽसमीचीनः, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् यत्त्वानापत्तेः।

द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति, तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदाः, रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ।

'वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः' (आपि० शि० ६.११) । दण्डाग्रम् । खट्वाग्रम् ।

न्यासः

अन्तःस्था द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च रेफवर्जिताः । तेऽपि समानजातीयानन्तःस्थान् प्रति सवर्णसंज्ञा भवन्ति । **रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति** । तेभ्योऽन्येऽकारादयो वर्णा विजातीया इत्येषोऽभिप्रायः । तुल्यजातीयास्तु रेफोष्माणस्तुल्यस्थानप्रयत्नाः सवर्णाः सन्त्येव । तत्र रेफस्य तावद् ऋटुरषेभ्यो यवलेभ्यश्चान्ये वर्णा भिन्नस्थानत्वाच्च भिन्नप्रयत्नत्वाच्च सवर्णा न भवन्ति । तथा हि--'अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः, इचुयशास्तालव्याः, लृतुलसा दन्त्याः, उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः, एऐ कण्ठ्यतालव्यौ, ओ औ कण्ठ्योष्ठ्यौ' इति वचनादकारादीनां यथायोगं कण्ठादि स्थानम् । रेफस्य त्वृटुरषा मूर्धन्या इति मूर्धा । प्रयत्नोऽप्यनन्तरनिर्दिष्टेष्वकारादिषु ये स्वराः तेषां विवृतं करणमूष्मणां स्वराणाञ्चेति विवृतत्वम् । ये तु वर्गान्तःपातिनः ककारादयः, तेषां स्पृष्टकरणाः स्पर्शा इति स्पृष्टता । रेफस्येषत्स्पृष्टकरणा अन्तःस्था इतीषत्स्पृष्टता । शकारसकारावपि स्थानप्रयत्नभेदाद् रेफस्य सवर्णौ न भवतः । तौ हि यथाक्रमं तालव्यदन्त्यौ । रेफस्तु मूर्धन्यः । प्रयत्नोऽपि तयोर्विवृतत्वम् । रेफस्य तु पूर्वोक्त एव । ऋटुषाः प्रयत्नभेदाच्चैव रेफस्य सवर्णा न भवन्ति, न तु स्थानभेदेन; तेषामपि मूर्धन्यत्वात् । प्रयत्नभेदस्तु विद्यते--ऋकारषकारयोः पूर्ववद् विवृतत्वम्, रेफस्य तु स एव पूर्वोक्तः । टवर्गस्य स्पृष्टता । यवलास्तु पुनः स्थानभेदादेव सवर्णा न भवन्ति, न तु प्रयत्नभेदात्; तेषामपीषत्स्पृष्टगुणत्वात् । स्थानभेदस्तु विद्यते, यवलानां यथायोगं तालव्यदन्त्यौष्ठ्यत्वात् । एवं विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराः । कुँ खुँ गुँ घुँ इत्येते च यमाश्चातुल्यस्थानप्रयत्नत्वादेव रेफस्य सवर्णा न भवन्ति । विसर्जनीयो हि कण्ठ्यः, जिह्वामूलीयो हि जिह्व्यः, उपध्मानीय ओष्ठ्यः, अनुस्वारयमा नासिक्याः, रेफस्तु मूर्धन्यः । प्रयत्नस्तु यस्तस्य पूर्वोक्तः, स विसर्जनीयादीनां नास्त्येव । तदेवं रेफस्य रेफादन्यो नास्ति कश्चित्सवर्णो वर्णः । अनया दिशोष्मणामपि शकारादीनां सावर्ण्याभावो वेदितव्यः ।

वर्ग्य इत्यादि । वर्गे भवो वर्ग्यः । दिगादित्वाद् यत् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । वर्ग्यो यो वर्णः,

पदमञ्जरी

अन्तःस्था द्विप्रभेदा इति । अत्रापि पूर्ववदनुषङ्गः, अन्तःस्था इत्युक्तेऽपि रेफनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेण पठति । **यवला इति** । **रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति** । विजातीयाभिप्रायमेतत् । सजातीयास्तु रेफोष्माणस्तुल्यस्थानप्रयत्नास्सवर्णा भवन्त्येव । तत्र रेफस्य तावद्यवला भिन्नस्थाना ऋटुरषा भिन्नप्रयत्ना अन्ये भिन्नस्थानप्रयत्नाः । एवमूष्मणामपि सवर्णाभावो वेदितव्यः ।

वर्ग्य इत्यादि । वर्गे भवो वर्ग्यः, दिगादित्वाद्यत् । **वर्ग्येण**--स्ववर्गान्तःपातिना । तद्यथा ककारः

भावबोधिनी

भेदों को छोड़ देने से] ये भी बारह-बारह भेदोंवाले होते हैं। अन्तःस्थों के दो भेद होते हैं--(१) रेफ को छोड़कर य व ल सानुनासिक और (२) निरनुनासिक [अर्थात् य व ल के दो भेद हैं - य, व, ल और यँ, वँ, लँ]। रेफ तथा ऊष्म = श ष स ह--के सवर्ण नहीं होते हैं [अर्थात् इनसे भिन्न जो अकार आदि विजातीय वर्ण हैं वे इनके सवर्ण नहीं हैं। सजातीय तुल्यस्थान प्रयत्नवाले तो इन रेफ और ऊष्मों के भी सवर्ण होते ही हैं।]

वर्ग्य वर्ण वर्ग्य (अपने वर्गवाले) के साथ सवर्ण होता है। [अर्थात् किसी एक वर्ग का जो वर्ण होता है वह अपने वर्ग के किसी अन्य तुल्यास्यप्रयत्नवाले के साथ सवर्ण होता है, जैसे ककार खकार का सवर्ण है।]

दण्ड + अग्रम्, खट्वा + अग्रम् [यहाँ सवर्ण अकार बाद में है अतः 'अकः सवर्णे दीर्घः' [पा. सू. ६।१।१०१] से सवर्णदीर्घ होता है।]

आस्यग्रहणं किम् ? कचटतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् ? तर्प्ता तर्प्तु-मित्यत्र "झरो झरि सवर्णे" (८.४.६५) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् ।

प्रयत्नग्रहणं किम् ? इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नजातीयानां मा भूत् । किं च स्यात् ? अरुश्च्योततीत्यत्र 'झरो झरि सवर्णे' (८.४.६५ इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥

*** ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या * (म० भा० १.१.९ वा० ६) । होत्लृकारः । होतृकारः ।**

न्यासः

सोऽन्येन वर्ग्येण स्ववर्गान्तःपातिना तुल्यास्यप्रयत्नेन सह सवर्णो भवति, यथा—ककारः खकारेण । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । **भिन्नस्थानानामित्यादि ।** एते हि ककारादयः सर्वे स्पृष्टगुणत्वात् तुल्यप्रयत्ना यथाक्रमं कण्ठतालु-मूर्धदन्तोष्ठस्थानत्वाद्भिन्नस्थानाः । **तर्प्ता, तर्प्तुमिति ।** 'तृप तृन्फ तृप्तौ' इत्यस्य तृचि तुमुनि च रूपम् । **भिन्नप्रयत्नानामित्यादि ।** इकारादयो हि तालव्यत्वात् सर्वे तुल्यस्थाना विवृतत्वस्पृष्टत्वेषत्स्पृष्टत्वप्रयत्नात् यथायोगं भिन्नप्रयत्नाः । इकारशकारयोर्यद्यपि प्रयत्नोऽप्यभिन्नः, तथापि तयोः प्रतिषेधं वक्ष्यतीति न भवति सवर्णत्वम् । **अरुश्च्योततीति** —'श्च्युतिर् क्षरणे' इत्यस्य लटि रूपम् । तत्र परत्रावस्थितेऽरुस्-शब्दस्य सकारस्य रुत्वम् । तस्य विसर्जनीयः, तस्यापि 'वा शरि' इति सकारः, तस्यापि श्चुत्वं शकारः । **होतृकार इति ।**

पदमञ्जरी

खकारेण । **तर्प्तेति ।** 'तृप् प्रीणने' । **इचुयशानामिति ।** एषां मध्ये येषां प्रसङ्गः, तेषां मा भूदित्यर्थः । **अरुश् श्च्योततीति ।** 'श्च्युतिर् क्षरणे' । अरुःशब्दस्य रुत्वविसर्जनीययोः 'वा शरि' इति सकारः, तस्यापि श्चुत्वे शकारः ।

ऋकारलृकारयोरिति । स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः । श्रुतत्वाच्चानयोरेव मिथः सवर्णसंज्ञा विधीयते, न त्वेतयोरन्येन सह । **होतृकार इति ।** कथं पुनरत्र समुदायिनोऽन्तरतमो भवति न समुदायस्य,

भावबोधिनी

प्रश्न—आस्यग्रहण का क्या प्रयोजन है ? [अर्थात् तुल्यस्थानवाला सवर्ण होता है—इसे मानने का लाभ क्या है ?] उत्तर तुल्य प्रयत्न [स्पृष्टता गुण] वाले किन्तु भिन्न-भिन्न स्थानवाले क, च, ट, त, प—की सवर्ण संज्ञा न होने लगे । [इनका आभ्यन्तर प्रयत्न तो स्पृष्टत्व है परन्तु उच्चारण-स्थान सभी का अलग-अलग है । अतः इनकी परस्पर सवर्णसंज्ञा नहीं होती है । यही आस्य-ग्रहण का फल है ।] इनकी सवर्णसंज्ञा हो जाने पर क्या हो जायगा ? तर्प्ता तर्प्तुम् यहाँ पर 'झरो झरि सवर्णे' [पा. सू. ८।४।६५] इस सूत्र द्वारा तकार परे रहते पकार का लोप होने लगेगा ।

विमर्श—आस्यग्रहण न रहने पर केवल तुल्य प्रयत्नवाला भी सवर्ण होगा । फलतः क से लेकर म तक पाँच वर्गों की परस्पर सवर्णता प्रसक्त होगी । इसके दुष्परिणामस्वरूप—तर् प् ता आदि में सवर्ण झर् 'त' को मानकर सवर्ण झर् 'प' के लोप का अतिप्रसंग आता है । किन्तु तुल्यस्थान मानने पर इनकी सवर्ण संज्ञा नहीं होती है ।

(अनु०)-प्रश्न—प्रयत्नग्रहण का क्या प्रयोजन है ? [केवल तुल्य स्थानवाला ही सवर्ण मान लेनेपर क्या हानि है ?] भिन्न-भिन्न प्रयत्नवाले परन्तु तुल्यस्थानवाले—इ, चवर्ग, य और श—की (परस्पर) सवर्ण संज्ञा न होने लगे । [इसको रोकने के लिये तुल्य प्रयत्नवाला होना आवश्यक माना गया है ।] सवर्ण होने पर क्या हो जायगा ? अरुश् + च्योतति यहाँ पर 'झरो झरि सवर्णे' [पा. सू. ८।४।६५] इस सूत्र द्वारा चकार [= सवर्ण झर्] परे रहते शकार [= सवर्ण झर्] का लोप होने लगेगा । [परन्तु तुल्य प्रयत्न का ग्रहण करने पर इनकी सवर्ण संज्ञा नहीं होती है क्योंकि च स्पृष्ट है और श विवृत है । प्रयत्नभेद के कारण सवर्णसंज्ञा नहीं होने से लोप का प्रसङ्ग नहीं आता है ।]

* 'ऋकार और लृकार की परस्पर सवर्णसंज्ञा कहनी चाहिये' * (वा० १।१।९ का. वा ६) [लृ और ऋ इन दोनों

उभयोर्ऋवर्णस्य ऌवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति।

सवर्णप्रदेशाः 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६.१.१०१) इत्येवमादयः ॥

१०. नाज्झलौ ॥ १० ॥ (१३)

न्यासः

कथं पुनरत्र ऋकार आदेशो भवति, न हि ऋकारऌकारयोः समुदायस्य स्थानिनः सोऽन्तरतम इत्याह—**उभयोरित्यादि**। ऋकारो मूर्धन्यः, ऌकारस्तु दन्त्यः। तत्र तयोर्यद्येको मूर्धन्यो दन्त्यश्च दीर्घो वर्णोऽन्तरतमः सम्भवेत्, तदा सोऽन्तरतम आदेशो भवेत्। स च न सम्भवतीत्यवयवस्य योऽन्तरतमः, तेन भाव्यम्। तत्रापि यदि ऌकारो दीर्घः स्यात्, सोऽपि पर्यायेण स्यात्, स च नास्ति; तस्मात् पारिशेष्यात् समुदायस्यैकादेशस्य योऽन्तरतमः स एव ऋकारो भवति ॥ ९ ॥

नाज्झलौ ॥ तुल्यास्यप्रयत्नावपीति प्रसङ्गे हेतुमाह, प्रसङ्गपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य। **दण्डहस्त** इत्यत्रा-

पदमञ्जरी

तत्रापि ऋकारस्यैव न ऌकारस्येत्यत आह—**उभयोरित्यादि**। उभयोरन्तरतमो दीर्घो न सम्भवति, ऌकारस्यापि दीर्घो न सम्भवतीत्यत ऋकार एव भवत्युभयोरित्यर्थः। ननु च नैतत्सवर्णसंज्ञायाः प्रयोजनम्, कथम्? 'अकः सवर्णे' इत्यत्र तु वक्ष्यति 'ऋति [1]ऋ० वा वचनम्, ऌति ऌ० वा वचनम्' इति। तत्र चायमर्थः—अकां सवर्णे ऋति परतो वा ऋ० भवति; द्विमात्रोऽयम्, मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा, अभितोऽज्भक्तेरपरा, ईषत्स्पृष्टश्चायम्। तत्र प्रयत्नभेदादृकारेणाग्रहणाद् अनण्त्वाद्दीर्घसंज्ञाया अभावादप्राप्तोऽयं विधीयते। ऌति ऌ० वा वचनमित्ययमपि द्विमात्र ईषत्स्पृष्टश्च, मध्ये द्वौ लकारौ, तयोरेका मात्राऽभितोऽज्भक्तेरपरा। पूर्ववदप्राप्तो विधीयते। तत्र ऋति ऋ० वा वचनमित्यत्र वाशब्दो दीर्घस्य समुच्चयार्थः, तेनाप्राप्त एव दीर्घो भविष्यति। ननु यद्यविधायैव सवर्णसंज्ञां तदुच्यते, ततोऽक इति सम्बन्धादङ्मात्रस्य ऌति तत्कार्यं स्याद् दध्य्ऌकारो मध्वॢकार इति, संज्ञाविधाने तु ऋकार ऋकारस्यैव सवर्ण इति तत्रैव व्यवस्थितं भवति। तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा? न विधेया, यदेतद् ऋतीति 'एतदृत इति वक्तव्यम्, सवर्ण इत्येव ऋकारस्य ऋकार एव सवर्णः' इति ऋत्येव भविष्यति। तत ऌति, ऋत इत्येव। इदं चासवर्णार्थम्, तेन ऌति रूपद्वयं सिद्धम्—होतॄकारः, होत्ऌकार इति। तन्न वक्तव्यं भवति। कथम्? ऋ० वा वचनम्, ऌ० वा वचनमिति ब्रुवतापि तयोरच्त्वं वक्तव्यम्; अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्याद्, न त्वच्कार्यः प्लुतः। सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भवतीति प्लुतसिद्धिः। एवं च होतॄ ऋकार इति ऋकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋ० भविष्यति, कदाचिद्विवृतः शुद्धो दीर्घः। ऌकारेऽपि कदाचिदृकारान्तरतम ऋकारः, कदाचिद् ऌकारान्तरतम ऌ०कार इति, सत्यम्; सवर्णसंज्ञायां तन्न वक्तव्यं भवति, तद्वोच्येत, इदं वा, को न्वत्र विशेषः। इदं वाऽवश्यं वक्तव्यम्, इदमपि सिद्धं भवति 'ऋत्यकः'—खट्वऌकारः, मातॄऌकारः। 'वा सुप्यापिशलेः'—उपऌकारीयति, उपाल्कारीयतीति। ऋदिताम्ऌदितां च धातूनां पृथगुपदेशसामर्थ्यादनुबन्धकार्याणामसङ्करः ॥ ९ ॥

नाज्झलौ ॥ अत्राज्झलौ न केनापि सवर्णसंज्ञौ भवत इति तावदर्थो न भवति; संज्ञाया निर्विषयत्वात्।

भावबोधिनी

का सदृशतम सवर्ण दीर्घ नहीं होता है, इसलिये दोनों का ऋकार ही दीर्घ आदेश होता है।] होत्ऌकारः। होतॄकारः ॥९॥

सवर्ण के लक्ष्यस्थल हैं—'अकः सवर्णे दीर्घः' [पा. सू. ६।१।१०७] आदि [सवर्णपदघटित सूत्र]।

अच और हल्—अज्झल् [न अज्झलौ नाज्झलौ]। सदृश स्थान एवं प्रयत्न वाले भी अच् [स्वर] तथा हल्

---

१. ० एतच्चिह्नित ईषत्स्पृष्ट ऋकारो बोद्धव्यः।

अच्च हल् च, अज्झलौ । तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ— दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ–दधिशीतम्, सवर्णदीर्घत्वं न भवति । वैपाशो मत्स्यः, आनडुहं चर्मेति–'यस्येति च' (६.४.१४८) इति लोपो न भवति ।।

न्यासः

कारहकारयोर्द्वयोरपि **कण्ठस्थानत्वात्** तुल्यस्थानत्वम्, उभयोर्विवृतकरणत्वात् तुल्यप्रयत्नत्वम्; **दधि शीत-** मित्यत्राप्यत एव तुल्यप्रयत्नत्वम्, उभयोस्तालव्यत्वात् तुल्यस्थानत्वम् । **सवर्णदीर्घत्वं न भवतीति** प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति । ननु च अकः सवर्णे दीर्घविधौ 'अचि' इति वर्त्तते, तत्रासत्यपि प्रतिषेधे दीर्घत्वं न भविष्यति, यथा—कुमारी शेते इत्यत्र, तदयुक्तमेवोदाहरणद्वयम् । स्यादेतत्—'अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यकारे-काराभ्यां हकारशकारयोर्ग्रहणे तयोरप्यच्त्वमस्त्येव, ततश्चानुवर्त्तमानेऽप्यज्ग्रहणे यद्येवं प्रतिषेधो न क्रियते तत् स्यादेव दीर्घत्वमिति, एतच्चासम्यक्; यदि ह्यत्रानुवर्त्तमानेऽप्यज्ग्रहणे दीर्घत्वं स्यात् तदनुवृत्तिरपार्थिकैव स्यात् । तस्मादज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादजेव योऽज् न कथञ्चन हल्, तत्रैव दीर्घत्वं विज्ञास्यते; न हकारशका-रयोः । तयोर्हि यद्यप्यकारेकाराभ्यां सावर्ण्येन ग्रहणादच्त्वमस्ति, तथापि हल्षूपदेशाद् हल्त्वमप्यस्तीति न तावद्धकारशकारावचावेव, अपि तु हलावपीति, सत्यमेतत्; अयं पुनरत्र वृत्तिकारस्याभिप्रायः—अवश्यं तावदन्यार्थं 'नाज्झलौ' इत्येतत् कर्त्तव्यम्, यस्येति लोपाभावार्थम् । तदन्यार्थं कृतमेतदर्थमपि स्यात् । एवं तर्ह्यजनुवृत्तिद्वारेण दीर्घत्वाभावप्रतिपत्तौ साध्यायां यत् प्रतिपत्तिगौरवमापद्यते, तदपास्तं भवतीति ।

वैपाश इति । विपाशि भव इत्यण् । 'यस्येति च' इत्यत्रेवर्ण उपादीयमानः सावर्ण्येन शकारमप्युपादत्ते । एवञ्च तस्य लोपः प्रसज्येत । **आनडुहमिति** । अनडुहो विकार इति 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्', तत्र 'यस्येति च' इत्यत्राकारो गृह्यमाणो हकारमपि गृह्णीयात्, ततश्च पूर्ववत् तस्य लोपः स्यात् ।। १० ।।

पदमञ्जरी

एतावन्तो वर्णा अचश्च हलश्च । नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वनिषेधः; अत एव निर्देशात् । अन्यथाऽका-रस्याकारे दीर्घो न स्यान्नाजिति, नाप्यज्झलाविति पूर्वसवर्णः । तस्मादचां हलां च मिथः सवर्णसंज्ञा निषिध्यते । तत्र च यद्यपि 'नाज्झलौ' इति सामान्येनोक्तम्, तथाप्यकारहकारयोरिकारशकारयोश्च प्राप्तिरिति तत्रैव निषेधः । यद्येवम्, नाण्शलाविति वक्तव्यम् ? न तावदेवं लाघवे विशेषः । किं च प्रागुक्तं पक्षद्वयं सम्भाव्येत । **अच्च हल् चेति** । अनेन नात्राज्झलोर्निर्देश इति दर्शयति । तत्रापि न दोषः कश्चित्, किन्तु पक्षान्तरसम्भावनैव । **तुल्यास्यप्रयत्नाविति**—प्रसङ्गे हेतुमाह । **सवर्णदीर्घत्वं न भवतीति**—प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति । ननु दीर्घविधाव-चीत्यनुवर्तते, तच्चावश्यमनुवर्त्यम्, कुमारी शेते इत्यत्र मा भूदिति, न ह्यत्रानेन निषेधः सिद्ध्यति । किं

भावबोधिनी

(व्यञ्जन) परस्पर सवर्णसंज्ञक नहीं होते हैं । जैसे—अवर्ण और हकार—दण्ड + हस्तः । इवर्ण और शकार—दधि + शीतलम्—[इनमें] सवर्णदीर्घ नहीं होता है । 'वैपाशः मत्स्यः, आनडुहं चर्म—इनमें 'यस्येति च' [पा. सू. ६।४।१४८] से [श् तथा ह् का] लोप नहीं होता है ।

विमर्श—अच् और हल् की सवर्णसंज्ञा होनेपर इकार का सवर्ण होने से शकार भी इकार मान लिया जाता । फलतः—विपाश + अण् यहाँ इकार के समान ही सवर्ण शकार का लोप 'यस्येति च' [पा. सू ६।४।१४८] से होने लगता । अनडुह् + अण् यहाँ अकार का सवर्ण हो जाने से हकार भी उसी प्रकार 'यस्येति च' [पा सू ६।४।१४८] से लुप्त होने लगता जिस प्रकार अकार लुप्त होता है । प्रस्तुत सूत्र के कारण ही सावर्ण्य का निषेध होता है । भट्टोजिदीक्षितादि ने 'आ' का भी प्रश्लेष माना है । आसहितः अच्—आच, आच्च हल्च—आज्झलौ, न आज्झलौ । 'तत्राकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र 'होढः' [पा. सू. ८।२।३२] इति ढत्वं न भवति ।।' ('अणुदित्०' सूत्र पर सिद्धान्तकौमुदी) ।। १० ।।

११. ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ (१००)

ईद्, ऊद्, एद् -इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति। अग्नी इति। वायू इति। माले इति। पचेते इति। यजेते इति।

न्यासः

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ अत्रेदादि यद्द्विवचनम्, तत् प्रगृह्यमित्येवं वा विज्ञायते? ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनम्, तत् प्रगृह्यमिति वा? तत्राद्ये पक्षे—'पचेते' इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति, न ह्येकारमात्रमत्र द्विवचनम्; अपि तु आतेशब्द इति। इममाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**ईदूदेदित्येवमन्तमित्यादि**। नन्वेतस्मिन्नपि पक्षे अग्नी इत्येवमादि न सिध्यति, ईदाद्येव ह्यत्र द्विवचनं न तदन्तम्? 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेनान्तवद्भावो भवतीत्यदोषः। **अग्नी इति**। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घत्वम्। अत्र प्रगृह्यसंज्ञायां सत्याम् 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावादिति शब्दे परतः 'अकः सवर्णे' दीर्घत्वं न भवति। **वायू** इत्यत्रापि 'इको यणचि' इति यणादेशः। शेषेष्वप्युदाहरणेष्वयादेशः। **खट्वे इति**। 'औङ आपः' इति शीभावः। 'आद्गुणः'। **पचेते इति, यजेते इति**। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्, आताम्, टेरेत्त्वम्, 'आतो ङितः'

पदमञ्जरी

कारणम्? वाक्यापरिसमाप्तेः। इह हि वर्णानामुपदेशः पूर्वम्, तत इत्संज्ञा, ततः 'आदिरन्त्येन सहेता' इति प्रत्याहारः, ततः 'नाज्झलौ' इत्यस्य निष्पत्तिः, तस्मिंश्च निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेणेष्टविषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्त्तते, न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये। ततश्च 'अणुदित्सवर्णस्य च' इत्येतत् स्वाङ्गभूतेषु उपदेशेत्संज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेषु 'अस्य च्वौ' इत्यादिषु वर्त्तते, न त्वङ्गेषूपदेशादिष्विति 'नाज्झलौ' इत्यगृहीतसवर्णानामचां ग्रहणमिति सिद्धम्। अवश्यं चागृहीतसवर्णानामेवाचां ग्रहणमेष्टव्यम्, अन्यथा ह्यजिति गृह्यमाण इकारः शकारस्य ग्राहकः स्यात्। न चास्मिन्नपि सूत्रेऽयमेव निषेधः, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। अतोऽज्ग्रहणेनापि शकारस्य ग्रहणम्, हल्षु चोपदेशाद्धल्ग्रहणेनापीति शकारद्वयस्य मिथः सवर्णसंज्ञा न स्यात्। ततश्च 'परःशतानि कार्याणि' इत्यत्र शतात्पराणि, शतादधिकानीति विगृह्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलवचनात् समासे पारस्करादित्वात् सुटि कृते 'अनचि च' इति शकारस्य द्विर्वचने परश्शतानीति स्थिते मध्यमस्य शकारस्य 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपो न स्यादिति सर्वदा शकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः। अतोऽगृहीतसवर्णानामचां ग्रहणादीकारशकारयोरप्रतिषिद्धं सवर्णत्वमिति 'कुमारी शेते' इत्यत्र मा भूदिति दीर्घविधौ 'अचि'—इत्यनुवर्त्य तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चाजेव योऽज् न कथञ्चन हल्, तत्रैव दीर्घत्वविज्ञानाद्धकारशकारयोरकारेकाराभ्यां सावर्ण्येन ग्रहणादच्त्वे सत्यपि हल्त्वस्यापि भावाद्दीर्घाभावः सिद्धः, सत्यम्; अज्ग्रहणमप्यन्यार्थमनुवर्त्यम्, इदमपि वैपाशो मत्स्यः, आनडुहं चर्मेत्यत्र 'यस्ये'ति लोपाभावार्थं कर्तव्यं दण्डहस्तो दधिशीतमित्येतदुभयथापि सिद्ध्यतीति प्रदर्शनार्थमुदाहरणद्वयमुपन्यस्तम्। **वैपाश इति**—भवार्थेऽण्। **आनडुहमिति**—विकारे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ॥ १० ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्—अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति—(१) ईदादि विशेष्यम्, द्विवचनं विशेषणम्, तत्र द्विवचनान्तत्वमीदादेर्न सम्भवतीति द्विवचनसंज्ञकमीदादि प्रगृह्यमिति प्रथमः पक्षः। (२) ईदादि विशेषणम्, द्विवचनं विशेष्यम्, विशेषणेन तदन्तविधावीदाद्यन्तं द्विवचनमिति द्वितीयः पक्षः। (३) प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति पश्चाद् द्विवचनान्तस्येदादिभिर्विशेषणाद्—ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति तृतीयः। (४) ईदादि-

भावबोधिनी

ईकार, ऊकार और एकार—इस प्रकार है अन्त में जिसके ऐसा द्विवचन शब्दरूप प्रगृह्य-संज्ञावाला होता है। जैसे—अग्नी + इति। वायू + इति। पचेते + इति। यजेते + इति।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र का अर्थ चार प्रकार से हो सकता है—(१) ईद् आदि विशेष्य हों और द्विवचन विशेषण हो। चूँकि ईत् आदि तदन्तविधि से द्विवचनान्त नहीं हो सकते, अतः द्विवचनसंज्ञक जो ईत् आदि वे प्रगृह्यसंज्ञक होते हैं।

ईदूदेदिति किम् ? वृक्षावत्र। प्लक्षावत्र। द्विवचनमिति किम् ? कुमार्यत्र! किशोर्यत्र।

न्यासः

इतीयादेशः। 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः। **वृक्षावत्र, प्लक्षावत्रेति।** भवत्येतद् द्विवचनम्, न त्वीदूदेदन्तम्। तेन प्रकृतिभावाभावादादेशो भवत्येव। **कुमार्यत्रेति।** 'वयसि प्रथमे' इति ङीपि कृते कुमारीत्येतदीकारान्तम्, न तु द्विवचनान्तम्; तेनासति प्रकृतिभावे भवत्येव यणादेशः।

पदमञ्जरी

विशिष्टेन द्विवचनेन तदन्तविधौ—ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनम्, तदन्तं प्रगृह्यमिति चतुर्थः। तत्राद्ये पक्षे अग्नी, वायू, खट्वे इत्यादावेव स्यात्; एकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावेन द्विवचनमीदादीति, पचेते पचेथे पचावहे इत्यादावेकारमात्रस्याद्विवचनत्वान्न स्यात्। तृतीये तु—कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्, वध्वोरगारं वध्वगारम्; इत्यत्रापि स्यात्—एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तमीदाद्यन्तं च श्रूयते। यथा हि 'तावकीनः' इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते, तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्विवचनमभिव्यज्येतेति स्याद् द्विवचनान्तस्यापि समासः। चतुर्थे—कुमार्यगारमित्यादावप्रसङ्गः; द्विवचनस्यानीदाद्यन्तत्वात्, किन्त्वशुक्ले शुक्ले समपद्येतां शुक्लयास्तां वस्त्रे-अत्रापि प्राप्नोति, कथम् ? शुक्लशब्दाद्वस्त्रवृत्तेर्द्विवचनमौ, 'नपुंसकाच्च' इति शीभावः, ततश्च्विः, शीशब्दस्य 'सुपो धातु' इति लुक्, 'अस्य च्वौ' तद्धितान्तत्वात्सुः, अव्ययत्वाल्लुक्; अत्र शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनम्, तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति। अयं च तृतीयेऽपि पक्षे समानो दोषः। किं च-संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् तदन्तपक्षोत्थानमेव नास्ति, अतो द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**ईद्, ऊद्, एद्-इत्येवमन्तं द्विवचनमिति।** नन्वस्मिन्नपि पक्षे ईदूतोः केवलयोरेव संभव इत्यग्नी इत्यादिकं यद्यपि सिध्यति, तथाप्येकारान्तस्य तु द्विवचनस्य 'पचेते' इत्यादौ सम्भवात्तत्रैव स्यात्, न खट्वे इत्यादौ; व्यपदेशिवद्भावेनात्रापि भविष्यति। किं पुनरत्र प्रमाणमयमेव पक्ष आश्रीयत इति ? तृतीयचतुर्थयोस्तावदसम्भव एव; संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात्। संज्ञायाश्च संज्ञ्यपेक्षायामनन्तरश्रुतं द्विवचनमेव संज्ञीत्युक्तमिति प्रथमस्याप्यसम्भवः। अत्र चतुर्थः पक्षोऽसम्भवादेव निरस्तः; न दोषवत्त्वात्। शुक्ल्यास्तां वस्त्र इत्यत्र हि 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' (परि०) इति अन्तरङ्गमपि शीभावं बाधित्वा 'सुपो धातु' इति लुकि कृतेऽनीकारान्तं द्विवचनं भवति। अग्नी इत्यादौ प्रगृह्यत्वात् 'प्लुत-प्रगृह्या अचि' इति

भावबोधिनी

(२) द्विवचन विशेष्य हो और ईद् आदि विशेषण हों, तदन्तविधि मानकर—ईदाद्यन्त जो द्विवचन वह प्रगृह्यसंज्ञक होता है। यही सिद्धान्तपक्ष है। (३) प्रत्ययग्रहणस्थल पर तदन्तविधि होती है, इस नियम से तदन्तविधि हो जाने पर द्विवचनान्त को ईदादि से विशेषित करने से ईदाद्यन्त जो द्विवचनान्त शब्दरूप वह प्रगृह्यसंज्ञक होता है। (४) ईदादिविशिष्ट द्विवचन से तदन्तविधि करने पर ईदाद्यन्त जो द्विवचन, तदन्त प्रगृह्यसंज्ञक होता है।

इनमें द्वितीय पक्ष को ही सिद्धान्त मानकर अर्थ किया गया है। अग्नी, वायू, पचेते और यजेते ये क्रमशः ईकारान्त, ऊकारान्त और एकारान्त द्विवचन शब्दरूप हैं, अतः इनकी प्रगृह्य संज्ञा होती है। फलस्वरूप अग्नी + इति में सवर्णदीर्घ, वायू + इति में यण् और पचेते + इति में अयादेश नहीं होते हैं, क्योंकि जहाँ प्रगृह्यसंज्ञा होती है वहाँ "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" (पा० सू० ६। १। १२५) से प्रकृतिभाव हो जाता है।

[अनु०] ईद् ऊद् एद्—[ये ही प्रगृह्य होते हैं], इनका फल क्या है ? वृक्षावत्र = वृक्षौ + अत्र, प्लक्षावत्र = प्लक्षौ + अत्र। [इनमें प्रगृह्य संज्ञा नहीं होती है, प्रकृतिभाव नहीं होता है। औ का आव् आदेश हो जाता है।]

द्विवचन [प्रगृह्य होता है]—ऐसा किसलिये है ?—कुमारी + अत्र, किशोरी + अत्र। [—यहाँ द्विवचन नहीं है, अतः प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है। यण् सन्धि हो जाती है।]

तपरकरणमसन्देहार्थम् ।

प्रगृह्यप्रदेशाः—'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (६.१.१२५) इत्येवमादयः । ❀ ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । ❀

न्यासः

अथ तपरकरणं किमर्थम् ? प्लुतनिवृत्त्यर्थमिति चेत् ? न; इष्टत्वात् प्लुतस्य । यथा च तपरत्वे क्रियमाणेऽपि प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञा सिध्यति, तथा भाष्ये 'असिद्धः प्लुतः, तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव' (म० भा० १।१।११) इत्यादिना प्रतिपादितम् । गुणान्तरभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणार्थमिति चेत्, न; अभेदकत्वाच्छास्त्रे गुणानामित्यत आह—**तपरकरणमसन्देहार्थमिति ।** असति तपरकरण ईकारस्योकारस्य च यणादेशः स्यात् । ततश्च सन्देह एव स्यात्—किमिदं यकारवकारयोर्ग्रहणम्, आहोस्विदिकारोकारयोरिति । **वक्तव्य इति ।**

पदमञ्जरी

प्रकृतिभावः । प्रत्युदाहरणेषु तदभावात् स्वरसन्धिः । तपरकरणं गुणान्तरभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणार्थमिति चेत्, न; अभेदकत्वाद् गुणानाम् । भिन्नकालानां निवृत्त्यर्थमिति चेत्, न; ईदूतोरनण्त्वात् । स्यादेतत्—जातिपक्षे यद्यपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् प्रयत्नाधिक्यात् अकुर्वह्यत्रेत्यादौ ह्रस्वानां न स्यात्, प्लुतानां तु स्यादेव । एकारस्य त्वण्त्वादपि प्लुतस्य प्रसङ्गः, अतः प्लुतनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति, तन्न; इष्टत्वात् ।

किमर्थं पुनः प्लुतानां प्रगृह्यसंज्ञेष्यते ? 'प्रगृह्याः प्रकृत्ये'ति प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवम्, प्लुतः प्रकृत्येत्येव भविष्यति । यत्र तर्हि प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्रतिषिध्यते—'अप्लुतवदुपस्थिते' इति, तत्र प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्याद्-अग्नी३ इतीति । इह च अग्नी३ अप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकपर्युदासो यथा स्यात् । अतः प्लुतानामपि प्रगृह्यसंज्ञाया इष्टत्वान्न तन्निवृत्त्यर्थमपि तपरकरणमित्यत आह—**तपरकरणमसन्देहार्थमिति ।** असति हि तस्मिन् समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वे च कृते य्वोति निर्देशे सन्देहः स्यात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि सन्देह एव । तस्मादसन्देहार्थं तपरकरणम् । यद्यसन्देहार्थमपि तपरत्वं क्रियते, तदेव प्लुतस्येष्टां संज्ञां व्यावर्तयति, तत् प्लुतस्य कथं संज्ञा ? मा भूत् प्लुतस्य, तस्य त्वसिद्धत्वात् स्थानिनि प्रवृत्ता संज्ञा स्वरसन्धिमनुनासिकं च प्रतिभन्त्स्यति, सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, प्लुतः प्रकृत्येति लिङ्गात् । अन्यथा कार्यिणोऽसत्त्वात्कस्य प्रकृतिभावो विधीयेत ! यस्य च विकारप्रसङ्गः, प्लुतप्रकरणे तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्यासिद्धत्वेन तस्य विकाराप्रसङ्ग इति प्लुतस्यासतः प्रकृतिभावविधानमनुपपन्नम् । अस्तु, स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतः सिद्धः, संज्ञाविधावसिद्धः । संज्ञाविधौ च सिद्धः, कथम् ? 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्,' (परि०) ततश्च प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यत्रास्योपस्थानात्संज्ञापि स्वरसन्धिप्रकरणान्तर्गता । एवं तर्हि सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति नाश्रीयते, प्लुतभावो प्रकृत्येति स्थानिन एव प्रकृतिभावो विधास्यते ? एवमप्यनुनासिकपर्युदासो न सिध्यति, कार्यकालपक्षे संज्ञायामपि प्लुतस्य सिद्धत्वात् । एवं तर्हि 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' ? (परि०) ततश्चास्मिन् प्रदेशे संज्ञायां क्रियमाणायां प्लुतस्यासिद्धत्वात् स्थानिनि प्रवृत्ता संज्ञा स्वरसन्धिमनुनासिकं च प्रतिभन्त्स्यति । ननु यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतः, अनुनासिकपर्युदासे तु सिद्धः, ततश्च यस्यानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य, न सोऽनुनासिकविधिं प्रति स्थानी, किन्तु त्रिमात्र एव ।

भावबोधिनी

[केवल ई, ऊ, ए का उल्लेख न करके तपर ईत्, ऊत्, एत् इस प्रकार के उल्लेख का क्या फल है ?] तपरकरण असन्देह के लिए है । [तपरकरण न होने पर ईकारादि का यण् हो जाता, जिससे सन्देह की सम्भावना है ।]

प्रगृह्य के स्थल हैं—'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' [पा० सू० ६ । १ । १२५] आदि प्रगृह्यपदघटित सूत्र ।

❀ 'ईत् आदि के प्रगृह्य होने पर मणीव आदि का प्रतिषेध कहना चाहिये ।' ❀

मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ॥ (महाभारत १२.१७२.१२)
दम्पतीव, (ऋ० २.३९.२) जम्पतीव, रोदसीव ॥

१२. अदसो मात् ॥ १२ ॥ (१०१)

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परे ईदूदेतः[1] प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी अत्र । अमी आसते । अमू

न्यासः

व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—वक्ष्यमाणं शाकल्यग्रहणमिहोपतिष्ठते सिंहावलोकितन्यायेन, सा च व्यवस्थितविभाषा; तेन मणीवादीनां प्रतिषेधो भविष्यति—मणीव, दम्पतीव, रोदसीवेति । मणीवेत्यादयः शब्दा द्विवचनान्ताः । तत्रासति प्रगृह्यत्वे 'अकः सवर्णे दीर्घः' एकादेशो भवत्येव ॥ ११ ॥

अदसो मात् । अदसः सम्बन्धी यो मकार इति । अवयवावयविभावलक्षणेन सम्बन्धेन षष्ठी । **अमी अत्रेति ।** अदस्-शब्दात् परस्य जसः शी, त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, ईकारेण सह 'आद् गुणः' 'एत

पदमञ्जरी

न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वम्; अल्विधित्वात् । अवश्यं च 'सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु' इत्याश्रयणीयम्, दण्ड-आ३ढकमिति प्लुतस्य सवर्णदीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । तथा च 'अ इ उ ण्' इत्यत्र सर्वैरेव ग्रन्थकारैरुक्तम् । तथा सुश्लोका३ इति सुश्लोकेति—अत्रापि 'अप्लुतवदुपस्थिते' इति प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति, न तु स्थानिनम्; अन्यथा ह्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत । तदिह यथोद्देशेऽपि संज्ञापरिभाषे, कथमिवेष्टसिद्धिः ? कथं वा ग्रन्थेषु पूर्वापरविरोधपरिहारः[2] ? इति विपश्चितः प्रष्टव्याः ।

मणीवादीनामिति । 'सिद्ध्ये' इति शेषः । न पुनर्मणीवादीनामपरः प्रतिषेधो विधेयः । न चेदं वचनम्, भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वात्; किन्तु मणीवादीनां निर्वाहः कर्त्तव्य इत्यर्थः । तत्र 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते' इत्यत्र वाशब्दस्योपमानार्थस्य प्रयोगः । रोदसीवेत्यादौ छान्दसत्वादिति निर्वाहः ॥ ११ ॥

आदसो मात् ॥ 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्र द्वौ पक्षौ-१. अर्थाधिकारः, २. शब्दाधिकारश्चेति । तत्रार्थाधिकारो नाम-यस्य यस्मिन्सूत्रे स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्र तस्य योऽर्थः स उत्तरत्राधिक्रियत इति । शब्दाधिकारस्तु स एव शब्दोऽविवक्षितार्थोऽधिकृतस्तत्तत्सूत्रानुगुणमर्थं प्रतिपादयतीति । तत्रार्थाधिकारे पूर्वत्रेदादिभिस्तदन्तं प्रत्यायितम्, इहानुवृत्तम् 'मात्' इत्यनेन विशेष्येतेति 'अमुकेऽत्र' इत्यत्रापि प्रसङ्गः, शब्दाधिकारे त्विदादिमात्रस्येहानुवृत्तस्यापि विशेष्याभावादसति तदन्तविधौ 'मात्' इत्यनेन विशेषणाददोष इति तमाश्रित्याह—**तस्मात्परे ईदूदेदन्ता इति । प्रगृह्यसंज्ञा इति ।** प्रगृह्यशब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । यद्यपि पूर्वसूत्र एव प्रगृह्यशब्दः संज्ञा-

भावबोधिनी

[किसी ऋषि के दो बछड़े रस्सी में बँधे हुए थे । किसी प्रकार ऊँट की गरदन में लटक कर मर गये । वह ऋषि विलाप करते हुए कहता है—] मेरे प्यारे बछड़े ऊँट की मणियों के समान लटक रहे हैं । [यह महाभारत का वचन है । मणी + इव ईकारान्त द्विवचन होने से प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होती है, उसे रोकने के लिए यह वचन है ।] दम्पती + इव, जम्पती + इव, रोदसी + इव । [यहाँ पर प्रगृह्यसंज्ञा और प्रकृतिभाव न होने से सवर्णदीर्घ हो जाता है । वास्तव में यह वचन वार्त्तिक अथवा भाष्य में नहीं प्राप्त होता है । सिद्धान्तकौमुदीकार दीक्षितादि के अनुसार यहाँ 'इव' अर्थ में 'व' अथवा 'वा' शब्द है । इसी प्रकार अन्य उदाहरणों में भी समझना चाहिये ।] ॥ ११ ॥

अदस् शब्द-सम्बन्धी जो मकार उससे परवर्त्ती ईत्, ऊत्, एत् प्रगृह्यसंज्ञक होते हैं । उदा०—अमी + अत्र, अमी + आसते [अदस् शब्द प्रथमा बहुवचन में 'अमी' यह रूप होता है । यहाँ अदस् के मकार से परे ईत् = ई है । प्रगृह्यसंज्ञा

---

१. 'इदूदेदन्ताः' इति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः ।

२. 'पूर्वापरविरोधः' इति पा० ।

अत्र । अमू आसाते ।

एकारस्य नास्त्युदाहरणम् ।

अदस इति किम् ? शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् ? अमुकेऽत्र ॥

न्यासः

ईद्बहुवचने' इतीत्वम्, दस्य च मत्वम् । अयमद्विवचनार्थं आरम्भः । **अमू आसाते इति । अदसो द्विवचनमौ ।** त्यदाद्यत्वम्, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः, 'अदसोऽसेर्दादुदो मः' इत्यौकारस्य दीर्घस्य स्थाने तादृश एवान्तरतम्यादूकारः । अत्राप्यूकारादिकार्यमसिद्धमिति पूर्वेणाप्राप्तिः । अतः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य बाधनार्थं आरम्भः । कथं पुनः 'पूर्वत्रासिद्धम् इत्येतच्छक्यं बाधितुम्, वचनसामर्थ्यात् ? नैतदस्ति; यत् सिद्धे प्रगृह्यकार्यम् 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति, तदर्थं वचनं स्यात्, नैतदेवम्; न ह्येकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति, यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यात्, तत्रैवेदं ब्रूयात्—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः, अदसो न' इति। **शम्यत्र। दाडिम्यत्रेति।** 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । भवत्ययं मकारात् पर ईकारः, न त्वदः

पदमञ्जरी

त्वेन विनियुक्तः, तथापीह संज्ञिनो न प्रत्याययति; स्वरूपपदार्थकस्यैव तस्येहानुवृत्तेः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा; स्वरसन्धिप्रकरणे च मुत्वस्यासिद्धत्वादेकारस्यैव विकारप्रसङ्गे प्रकृतिभावोऽपि सिद्धः, अनुनासिकपर्युदासश्च कार्यकालपक्षे लिङ्गत्रयेऽपि द्विवचने सिद्धः ? 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वात् । अतोऽनुनासिकपर्युदासेऽद्विवचनार्थोऽयमारम्भः, प्रकृतिभावे तु पुंसि द्विवचनार्थश्च । नन्वारब्धेऽप्यस्मिन् यथोद्देशपक्षे संज्ञायां कर्त्तव्यायां मुत्वमीत्वयोराश्रयात्सिद्धत्वेऽपि स्वरसन्धिप्रकरणे तयोरसिद्धत्वादयावेकादेशप्रसङ्गः, अमी आसते इत्ययादेशः, अमू आसाते इति पुंस्यावादेशः, अमी अत्र इति 'एङः पदान्तादति' इत्येकादेशः । न च संज्ञाया वैयर्थ्यम्; अनुनासिकपर्युदासेनार्थवत्त्वात् । तत्र हि कर्त्तव्ये मुत्वमीत्वयोरसिद्धत्वाभावाद्ययोरनेन संज्ञा कृता तावेव, न तं प्रति । कार्यकालपक्षे तु संज्ञायामपि कर्त्तव्यायामाश्रयात् सिद्धत्वं नाश्रयणीयम्; 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यत्रोपस्थितेऽस्मिन् कर्तव्ये मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वात्, तावता चास्य चरितार्थत्वात् । तदेवमुभयोरपि पक्षयोः, स्वरसन्धिः स्यादेव ? उच्यते; यद्यनुनासिकपर्युदास एव प्रयोजनमभविष्यद् 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो न' इत्येवावक्ष्यत् । अमुके, अमुयेत्यादावनण्त्वादनवसानत्वाच्चाप्रसङ्गः । अतः संज्ञारम्भसामर्थ्यात् प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते, तच्च स्वरसन्धिप्रकरणे मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्युभयोरपि पक्षयोः सामर्थ्यादसिद्धत्वबाधः ।

मादिति किमिति । 'अदस' इति षष्ठी, अमी अमू इत्यत्र च मुत्वमीत्वयोः स्थानिनावेकादेशावन्तवद्भा-

भावबोधिनी

हो जाती है ।] अमू + अत्र, अमू + आसाते [यहाँ अदस् के मकार से परवर्त्ती ऊकार है, अतः प्रगृह्यसंज्ञा होती है । इसके फलस्वरूप यण् सन्धि नहीं होती है ।]

एकार का कोई उदाहरण नहीं है । [इसीलिए सिद्धान्तकौमुदी आदि में अदस् शब्दसम्बन्धी मकार से परे ईकार और ऊकार की ही प्रगृह्यसंज्ञा का उल्लेख है ।]

अदस् [के मकार से परवर्त्ती] के ग्रहण करने का क्या फल है ? शमी + अत्र, दाडिमी + अत्र । [यहाँ मकार से परे ई है, परन्तु यह अदस् का मकार नहीं है ।] मकार से परवर्त्ती [ईत् ऊत् प्रगृह्य होते हैं—] इसका क्या फल है ? अमुके + अत्र । [यहाँ मकार से परे न होने से प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है, अतः पूर्वरूप हो जाता है ।]

विमर्श—अदसः—इतना सूत्र मानकर अदस् शब्द के अवयवभूत ईत् और ऊत् प्रगृह्य हो जाते हैं । मात्—इसके

१३. शे ॥ १३ ॥ (१०२).

'शे' इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति। किमिदं शे इति? सुपामादेशश्छन्दसि। 'न युष्मे वाजबन्धवः।' (ऋ० ८.६८.१९)। अस्मे इन्द्राबृहस्पती (ऋ० ४४९.४)। युष्मे इति (ऋ० पदपाठः)। अस्मे इति (ऋ० पदपाठः)। त्वे रायः (तै० सं० ३ २.५.७)। मे रायः (वाज० सं० ४.२२)। त्वे इति (तै० सं० पदपाठः)। मे इति (वाज० सं० पदपाठः)।

न्यासः

सम्बन्धीति। **अमुकेऽत्रेति**। 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच्, 'जसः शी', 'आद् गुणः'; पूर्ववदुत्वमत्वे। अमुके इति स्थिते परत्र चात्रशब्दे 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वम् ॥ १२ ॥

शे ॥ **'शे' इति**। शेश्रुतेरविशिष्टत्वात् काशे कुशे इत्यत्र यः शेशब्दस्तस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति, अतो विशेषो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह - **किमिदं शे इति**। **सुपामित्यादि**। यस्तु काशकुशशब्दाभ्यां सप्तम्येकवचने च कृते आद् गुणे च शेशब्दः सम्पद्यते, तस्येह ग्रहणं न भवति; लाक्षणिकत्वादिति भावः। **युष्मे, अस्मे इति**। षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना शे-शब्दादेशः, 'शेषे लोपः'। अथ वा—प्रथमाबहुवचनस्यैव शेभावः, छान्दसत्वाद् 'यूयवयौ जसि' इत्येतन्न प्रवर्त्तते। **त्वे इति, मे इति**। सप्तम्येकवचनस्य पञ्चम्येकवचनस्य च

पदमञ्जरी

वाददस्-शब्दग्रहणेन गृह्येते इति तदादेशयोरपि तद्ग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावदिष्टसिद्धिः। 'एदि'ति च निर्वर्तिष्यते, न च मात्पराबीदूतौ सम्भवत इत्यतिप्रसङ्गोऽपि नास्तीति प्रश्नः। **अमुकेऽत्रेति**। एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति भावः। न च मादित्यस्मिन् सत्यपि एद्ग्रहणसामर्थ्यादत्र प्रसङ्गः, 'मादित'यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च विकल्पः; अतुल्यबलत्वात्। तद्धि पूर्वत्र चरितार्थम्, मादिति त्वकृतार्थम्। न चानुवृत्तिसामर्थ्यम्; अन्यानुरोधेनाप्यनुवृत्तिसम्भवात् ॥ १२ ॥

शे ॥ 'शे' इति श्रुतेरविशेषात् 'काशे', 'कुशे' इत्यत्रापि प्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति—**किमिदमिति**। **सुपामादेश इति**। काशे इत्यत्र तु लाक्षणिकत्वादग्रहणमिति भावः। **युष्म इति**। षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना शे आदेशः, 'शेषे लोपः'। **अस्मे इति**। चतुर्थीबहुवचनस्य शे। **त्वे मे इति**। सप्तम्येक-

भावबोधिनी

ग्रहण की क्या आवश्यकता? यह प्रश्न है। समाधान यह है कि 'मात्' का ग्रहण रहने पर यह पञ्चम्यन्त है अतः 'तस्मादित्युत्तरस्य' [पा० सू० १।१।६७] इस परिभाषा के बल से अदस्–शब्दावयव मकार से अव्यवहितोत्तर एकार सर्वथा असम्भव होने से उसके ग्रहण का फल नहीं रहता अतः एकार की अनुवृत्ति ही नहीं होती। यदि 'मात्' इसका ग्रहण नहीं किया जाता तब तो अदस् शब्दावयव ईत् ऊत् एत् के सम्भव हो जाने से 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' [पा० सू० ५।३।७१] सूत्र से अदस् को अकच् करने पर 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' न्याय से यह भी अदस् का ही अवयव हो जाता है। इसी के प्रथमाबहुवचन में 'अमुके' यह रूप होता है। इसमें अदस् शब्दावयव 'ए' मिल जाता है। इसकी प्रगृह्यसंज्ञा का वारण करने के लिये 'मात्' ग्रहण आवश्यक है। क्योंकि मकार से परे 'ए' न होने से प्रगृह्य संज्ञा नहीं होती है ॥ १२ ॥

शे - यह प्रगृह्यसंज्ञक होता है। यह 'शे' क्या है? 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' [पा०सू० ७।१।३९] इस सूत्र से सुप् प्रत्ययों के स्थान पर वेद में 'शे' आदेश होता है। उसी का ग्रहण है। उदा०—न युष्मे वाजबन्धव :—[यहाँ युष्मत् के षष्ठी बहुवचन का 'शे' [ए] आदेश होने हर 'शेषे लोपः' [पा० सू० ७।२।९०] से टिलोप होता है।] अस्मे इन्द्राबृहस्पती [यहाँ अस्मत् के चतुर्थी बहुवचन का शे [=ए] आदेश और अत् का लोप होता है। प्रगृह्यसंज्ञा के फलस्वरूप प्रकृतिभाव होने पर 'ए' का अयादेश नहीं होता है।] त्वे, मे–ये सप्तमी एकवचन का रूप है। इनमें अयादि नहीं होता है।] त्वे + इति, मे + इति।

छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम्—'अस्मे इन्द्राबृहस्पती' (ऋ० ४.४९.४) इति; तत्र तथा पाठात्। इतरत्तु लौकिकमनुकरणम्—युष्मे इति। अस्मे इति। त्वे इति। मे इति॥

१४. निपात एकाजनाङ्॥ १४॥ (१०३)

एकश्चासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः, स प्रगृह्यसंज्ञो भवति। अ अपेहि। इ इन्द्रं

न्यासः

शेभावः। 'त्वमावेकवचने' इति युष्मदस्मदोस्त्वमावादेशौ। **इतरत् तु लौकिकमनुकरणमिति**। यदा 'युष्मे इति' 'अस्मे इति' एवमादिकं तदा लौकिकमनुकरणमिति भावः। यदा 'युष्मे' 'अस्मे' इत्यादीनां वेदवाक्यस्थानामर्थाद्व्यवच्छिद्य स्वरूपेऽवस्थानार्थं पदकारैरितिकरणोऽध्याह्रियते, तदा 'युष्मे इति' 'अस्मे इति' एवमादिकमुदाहरणमिति भवति। इतरत् तु लौकिकमनुकरणमित्युक्ते 'न युष्मे वाजबन्धवः', 'त्वे रायः' 'मे रायः' इत्येतेष्वपि वेदवाक्येषु यद् 'युष्मे' इत्यादि शेशब्दान्तं शब्दरूपम्, तदपि लौकिकमनुकरणमिति कस्यचित् मन्दधियः भ्रान्तिः स्यात्; अतस्तन्निराकर्तुमितरशब्देन यदिह विवक्षितम्, तत् स्वरूपेण दर्शयितुमाह—**युष्मे इति। अस्मे इति। त्वे इति। मे इति।** यद्येवं किमर्थं न 'युष्मे वाजबन्धवः' इत्यादीनामुपन्यासः? एषु वेदवाक्येषु ये 'युष्मे' इत्यादयः शब्दाः, तेषामेतान्यनुकरणानीति प्रदर्शनार्थः; अन्यथा हि न ज्ञायते कस्यैतान्यनुकरणानीति॥ १३॥

निपात एकाजनाङ्॥ एकाजिति बहुव्रीहिर्वाऽयं स्यात्? कर्मधारयो वा? यदि बहुव्रीहिः, प्रशब्दस्यापि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। ततश्च 'प्रोपाभ्याम्' इति निर्देशो नोपपद्येत, प्राग्नय इति च प्रत्युदाहरणम्। तस्मात् कर्मधारयोऽयमिति मनसि कृत्वाह—**एकश्चासावच्चेत्येकाजिति। अ अपेहीत्यादीनि** त्रीणि च्छान्दसान्युदा-

पदमञ्जरी

वचनस्य त्वमावेकवचने। **अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति**। **छान्दसमुदाहरणमित्युक्त्वा, इतरत्तु लौकिकमनुकरणमित्युक्तेन** युष्मे वाजबन्धवः, त्वे रायः, मे राय इत्येषामप्यनुकरणत्वमुक्तं स्याद्। अतो यदत्रेतरदिति विवक्षितं तत्स्वरूपेण पठति। **युष्मे इतीत्यादि**। लौकिकमनुकरणमित्यनेन च सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वं दर्शयति। 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती' इत्यादि छान्दसत्वादपि सिद्ध्येत्। इदं तु पदकारैरिति परं प्रयुज्यमानं लौकिकम्, अतो न छान्दसत्वात्सिद्धिरिति॥ १३॥

निपात एकाजनाङ्॥ 'व्याहरति मृगः', 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इति निर्देशादेकाजिति कर्मधारयः, न बहुव्रीहिरित्याह—**एकश्चासाविति**। यद्येवम्, एकग्रहणमनर्थकम्, निपातोऽजित्येवास्तु, तत्र निपातेनाज् विशिष्यते। निपातसंज्ञकोऽजिति विपर्ययस्तु न भवति; 'अजन्तो निपातः' इति व्यावर्त्याभावाद् हलन्तानां सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषाभावात्। ननु पुरोस्तीति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात्, नैतदस्ति; प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात्, सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात्। ननु चेदमस्ति प्रयोजनमचा निपातस्य विशेषणे किम्? अजन्तस्य यथा स्याद्, अज्मात्रस्य मा भूत् इति। एवं सत्यनाङित्यनर्थकं स्यात्, अतो निपातेनाज् विशेष्यते, नार्थ एकग्रहणेन, न; अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तर्ह्येकग्रहणम्—अइउ अपेहीति समुदायस्यैव

भावबोधिनी

वेद का केवल एक ही उदाहरण है—अस्मे + इन्द्राबृहस्पती; क्योंकि यह पाठ है। इससे भिन्न तो लौकिक अनुकरण हैं—युष्मे + इति, अस्मे + इति, त्वे + इति, मे + इति॥ १३॥

एक जो अच्—एकाच् [यह कर्मधारय समास है] निपात जो एकाच् [किन्तु] आङ् को छोड़कर है, वह प्रगृह्यसंज्ञक होता है। [इसमें भी 'प्रगृह्यम्' की अनुवृत्ति होती है।] उदा०—अ + अपेहि, इ + इन्द्रं पश्य, उ + उत्तिष्ठ,

पश्य। उ उत्तिष्ठ। आ एवं नु मन्यसे (म० भा० १.१.१४)। आ एवं किल तत् (म० भा० १ १.१४)।

निपात इति किम्? चकारात्र। जहारात्र। एकाच् इति किम्? 'प्राग्नये वाचमीरय।' (ऋ० १०.१८७.१) अनाङिति किम्? आ उदकान्तात् ओदकान्तात्।

न्यासः

हरणानि, इतरत् तु लौकिकम्। तत्र 'आ एवं नु मन्यसे' इत्यत्राकारो वाक्यपरिपूरणार्थः। 'आ एवं किल तत्' इत्यत्र तु स्मरणार्थः। **चकारात्रेति**। करोतेर्लिट्। 'परस्मैपदानाम्' इत्यादिना तिपो णल्, वृद्धिः, रपरत्वम्। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावेन द्विर्वचनम्। उरदत्त्वम्। 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्। भवत्ययं णलकार एकाच्, न तु निपातः।

प्राग्नय इति। प्रशब्दो भवति निपातः, न त्वेकाच्। तेन 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावो न भवति। 'अकः सवर्णे' इति दीर्घत्वं तु भवत्येव।

पदमञ्जरी

स्याद्, नावयवानाम्; एकाज्द्विर्वचनवदजन्तस्यैव प्रकृतिभावः स्यात्, पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः स्यात्। ननु च निपातोऽजिति चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् समुदायस्य न भविष्यति, एवं तर्ह्यच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति—'वर्णनिर्देशेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते, जातिरेव निर्दिश्यते' इति। तेन दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युपपन्नं भवति।

निपात इति किमिति। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वसम्भव इति प्रश्नः। **चकारारात्रेति**—कृञो लिटि तिपो णल्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः। आकारोऽत्र ङिद्विशिष्ट उपात्तः प्रयोगे च न क्वचित् ङकारः श्रूयते। अतोऽर्थवशेन ङित्त्वाङित्त्वे व्यवस्थापयति

भावबोधिनी

[अ = आश्चर्य, इ = विस्मय, उ = वितर्क] इनमें प्रगृह्यसंज्ञा के फलस्वरूप प्रकृतिभाव हो जाने से सवर्णदीर्घ नहीं होता है।] आ + एवं नु मन्यसे [अच्छा। ऐसा मानते हो। आ + एवं किल तत् [अच्छा ! वह ऐसा है। यहाँ आङ्भिन्न आकार की प्रगृह्यसंज्ञा होने से वृद्धि नहीं होती है।]

[सूत्र में] निपात यह किसलिये है ? चकारात्र, जहारात्र [इनमें प्रगृह्यसंज्ञा न हो। कृ धातु से लिट्, उसका तिप् और उसका णल् = अ तथा धातु का द्वित्वादि कार्य करने पर चकार रूप सिद्ध होता है। यहाँ 'अ' प्रत्यय एकाच् है। परन्तु निपात नहीं। अतः प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है। निपातग्रहण का यह फल है।]

एकाच् [एक जो अच्]—यह किसलिये है ? प्राग्नये वाचमीरय। [यहाँ प्र निपात तो हैं परन्तु एकाच् रूप नहीं है। अतः इसकी प्रगृह्य न हो इसीलिये एकाच् का ग्रहण है। प्रगृह्यसंज्ञा न होने से सवर्णदीर्घ हो जाता है।]

अनाङ् [आङ् से भिन्न एकाच् निपात] यह किस लिये है ? आ + उदकान्तात् = ओदकान्तात् [यहाँ प्रगृह्य संज्ञा न हो, गुण हो जाय—इसके लिये अनाङ् यह है।]

[सूत्र में ङित् से विशिष्ट आ का उल्लेख है। परन्तु व्यवहार में सदैव ङकाररहित ही देखा जाता है। अतः कब ङित् और कब अङित् माना जाय—इसके लिये अर्थ को आश्रय मानकर व्यवस्था की जाती है—]

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ (म० भा० १.१.१४)

न्यासः

आकारोऽत्र हि ङिद्विशिष्ट उपात्तः, तस्य न ज्ञायते—क्व च ङित्त्वम्, क्व च नेति। अतो ङित्त्वाङित्त्वयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थमाह—**ईषदर्थ इत्यादि**। तत्रेषदर्थे—आ + उष्णम् = ओष्णमिति। ईषदुष्णमित्यर्थः। क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञायां ङिद्विशिष्ट एव पठ्यते।

प्रपरापसमन्ववनिर्दुर्व्याङ्न्यधयोऽप्यतिसूदभयश्च ।
प्रतिना सह लक्षयितव्याः पर्युपयोरपि लक्षणमत्र[1] ॥ इति।

आ+इहि=एहि। आ+अत्ति=आत्ति। मर्यादाभिविध्योरपि ङिद्विशिष्ट एव पठ्यते—'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इति। मर्यादा=सीमा, अवधिः—आ+उदकान्तात्=ओदकान्तात् प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्। अभिविधिः=अभिव्याप्तिः—आ+अहिच्छत्रात्, आहिच्छत्रं वृष्टो देवः। अहिच्छत्रं गृहीत्वा वृष्टो देव इत्यर्थः। ङिद्विशिष्टस्य 'अनाङ्' इति प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिषेधात् स्वरसन्धिर्भवति। अथ एतमातमित्यत्रैतदः 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेशः कस्मान्न भवति ? 'अन्वादेशे' इति तत्रानुवर्तते, अस्ति चेहान्वादेश इत्यस्ति प्राप्तिः। यथा न भवति तथा तत्रैव प्रकरणे **वृत्तिकारः** स्वयमेव वक्ष्यतीति पुनरिह नोच्यते। **आतमिति** आकारे तकारो मुखसुखार्थः। ये तु पुनरेतमाङमिति ङकारसहितमाकारं पठन्ति तेषां ङितं विद्यादिति वचनमनर्थकं स्यात्; ङकारसहितस्य पाठादेव ङित्त्वविज्ञानात्। तस्मात् तकारपर एवायमाकारः पठितव्यः। **वाक्यस्मरणयोरिति**। वाक्यशब्देन वाक्यार्थ

पदमञ्जरी

ईषदर्थ इत्यादि। ईषदर्थे-आ + उष्णः = ओष्णः। आङीषदर्थं इति चोक्तम्। **क्रियायोगे**-आ + इतः = एतः। प्रादिषु पठितः। **मर्यादाभिविधौ चेति**। समाहारद्वन्द्व आगमस्यानित्यत्वान्नुमभावः। मर्यादासहितो वाऽभिविधिः। मर्यादायाम्—आ + उदकान्ताद् = ओदकान्तात् अभिविधौ—आ + अहिच्छत्राद् = आहिच्छत्रात्। आह च—'विना तेन मर्यादा. सह तेन इत्यभिविधिः[2]'। 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इति च ङिन्निर्दिष्टः पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते—आ एवं नु मन्यसे, नैवं पूर्वमसंस्थाः, संप्रति त्वेवं मन्यसे इति। तथा स्मृतेः सूचकः आकारः प्रयुज्यते, ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते-आ एवं किल तदिति ॥ १४ ॥

भावबोधिनी

(१) ईषत् [= थोड़ा -] इस अर्थ में, (२) क्रियावाची के योग में, (३) मर्यादा में, और (४) अभिविधि में जो 'आ' होता है उसे ङित् [अर्थात् आङ्] समझना चाहिये। किन्तु वाक्य तथा स्मरण अर्थ में अङित् = अनाङ् समझना चाहिये।

विमर्श—तेन विना मर्यादा, तेन सह अभिविधि। जहाँ से सीमानिर्धारण करना है उसे छोड़ देने पर मर्यादा और सम्मिलित कर लेने पर अभिविधि मानी जाती है। यहाँ वाक्य का तात्पर्य वाक्यार्थ है। पहले से किसी विषय पर बात चल रही हो वहाँ पूर्व वाक्यार्थ को ध्यान में रखकर कहा जाता है-आ एवं नु मन्यसे। अर्थात् पहले नहीं मानते थे अब ऐसा मान रहे हो। स्मरण = स्मृति। इन में 'आ' ङित् है। प्रगृह्यसंज्ञा और प्रकृतिभाव हो जाता है ॥ १४ ॥

---

१. श्लोकेऽस्मिन् वेगवतीनामच्छन्दः; 'सयुगात् सगुरू विषमे चेद् भाविह वेगवती युजि भाद् गौ' इति लक्षणात्।
२. म० भा० प्र० १।४।८८।

१८. ओत् ॥ १५ ॥ (१०४)

'निपातः' इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥ (म० भा० १.१.१४) ।

न्यासः

उक्तः; अभिधेयेऽभिधानोपचारात् । प्रक्रान्तं हि वाक्यार्थं किञ्चिदपेक्ष्येदं प्रयुज्यते—'आ एवं नु मन्यसे' इति । एवमयं वाक्यार्थो विज्ञायत इत्यर्थः । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थप्रदर्शनपरोऽयमाकारः प्रयुक्तः; अथ वा - पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथाकरणमिदं प्रयुज्यते; 'आ एवं नु मन्यसे' इति, नैवं पूर्वममंस्थाः, सम्प्रति त्वेवं मन्यस इति । अथ वा—वाक्यशब्देन वाक्यमेवोच्यते, वाक्यावयवो निरर्थक एवाकारः प्रयुज्यत इति । स्मरणं स्मृतिः, तत्र य आकारो वर्त्तते स्मृतिसूचकः, स ङिन्न भवति । आ एवं किल तत्; एवमिदं विज्ञातमित्यर्थः । ज्ञातं स्मृतमेव । अथ वा—स्मर्त्तव्यार्थविषयः पूर्वमाकारः प्रयुज्यते । 'आ' इति स्मृतेरुत्तरकालमर्थ आख्यायते । 'आ' इत्येतस्यैवं किल तदिति भवत्ययमर्थ इत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोराकारस्य प्रगृह्यसंज्ञास्त्येवेति 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावः । तेन 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिर्न भवति ॥ १४ ॥

ओत् ॥ १५ ॥

पदमञ्जरी

ओत् ॥ ननु चाहोप्रभृतयो निपातसमाहाराः, अह + उ = अहो. उत + आहो = उताहो, अथ + उ = अथो, या + उ = यो, न + उ = नो, मा + उ = मो, च + उ = चो; यद्यप्यर्थभेदो न प्रतीयते, तथाप्यनर्थकानामपि निपातानां दर्शनात् समाहारत्वं नानुपपन्नम्, ततश्चादिवद्भावात् पूर्वेणैव सिद्धा प्रगृह्यसंज्ञा, यथा— 'एषो उषा अपूर्व्या' इति । एषा + उ = एषो इत्याशङ्क्य, एकनिपाता इति दर्शयति—**ओदन्तो यो निपात इति** । चादिषु तथा पाठादिति भावः । समाहारपक्षे च आहो इतीत्यादौ 'उञः' 'ऊँ' इत्ययं विधिः प्राप्नोति । अथापि समाहारः, एवमपि सूत्रं कर्त्तव्यम् 'ओ चित्सखायम्' 'ओ षुं वर्तमरुतः' इत्याद्यर्थम् । आ + उ = ओ इत्यत्रान्तवद्भावादनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति, अत्रापि पर्युदासे सिद्धम्; आङ्नाङोरेकादेश आदिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन गृह्यत इति । इहानदोऽदोऽभवदिति ? च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेऽपि प्रतिपदोक्तस्यौकारस्य ग्रहणान्न भवति । एवमप्यगौर्गौः समपद्यत गोभवदित्यत्र प्राप्नोति; गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययान्न भविष्यति । अत्र हि जाड्यादिधर्मेणारोपितगोत्वे वाहीके गोशब्दो वर्त्तते इति गौणार्थत्वमस्य । कथं तर्हि गौर्वाहीकस्तिष्ठति, गां वाहीकमानयेति वृद्ध्यात्वे भवतः ? उच्यते; स्वार्थे प्रवृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानादत्र गौणत्वं प्रतीयते । कारकाणामपि हि क्रियया सम्बन्धः, न परस्परेण; गामानय, वाहीकमानय, गौस्तिष्ठति, वाहीकस्तिष्ठतीति । पश्चात्तु वाक्योपन्यासात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थे प्रादुर्भावो भवति । इह तु गौणार्थप्रादुर्भावादुत्तरकालं च्व्यन्तत्वे सति प्रगृह्यसंज्ञाप्राप्तिरिति विशेषः । अतः पदकार्येष्वेवायं न्यायः, न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धम् ॥ १५ ॥

भावबोधिनी

यहाँ 'निपात' [और प्रगृह्य दोनों] की अनुवृत्ति होती है । इस निपात की ओकार के साथ तदन्तविधि होती है । ओदन्त = ओकारान्त जो निपात वह प्रगृह्यसंज्ञक होता है । उदा०—आहो + इति, उताहो + इति । [इनकी प्रगृह्यसंज्ञा होने से प्रकृतिभाव हो जाता है । अतः अवादेश नहीं होता ॥ १५ ॥

१६. संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥ (१०५)

'ओत्' इति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति, 'इति' शब्देऽनार्षे = अवैदिके परतः । वायो इति, वायविति (ऋ० ४.४६.१) । भानो इति, भानविति ।

संबुद्धाविति किम् ? गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे

न्यासः

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ सम्बुद्धिनिमित्त इति । सम्बुद्धिर्निमित्तं यस्य स तथोक्तः। एतेन 'सम्बुद्धौ' इत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वं दर्शयति । परसप्तम्यां त्वस्याम् 'हे त्रपो' इत्यत्र न स्यात्, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सम्बुद्धेर्लुप्तत्वादिति भावः । 'सम्बुद्धौ च' इति वर्त्तमाने 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यनेन यो गुणो विधीयते, स सम्बुद्धिनिमित्तः; तस्य सम्बुद्धिनिमित्तत्वमुपादाय विहितत्वात् । **गवित्ययमाहेति ।** केनचिद् गोरिति वक्तव्ये शक्तिवैकल्याद् 'गो' इत्युक्तम्, तमन्यो यदानुकरोति, तत्रैतत् प्रत्युदाहरणम् । ननु चानुकार्येणार्थनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्यात्र भवितव्यमित्यत आह—**अत्रेत्यादि ।** अत्रानुक्रियमाणस्यानुकरणस्य यदि भेदो विवक्ष्यते, ततोऽर्थवत्तायां सत्यां स्याद्विभक्तिः, स तु न विवक्ष्यत इति कुतस्तस्याः प्रसङ्गः ? न हीह शब्दशास्त्रे वस्तुनः सत्तैव शब्दसंस्कारस्य प्रधानं कारणम्, किं तर्हि ? विवक्षा च; सा चेह नास्ति ।

पदमञ्जरी

सबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ 'संबुद्धौ' इत्यनेनाऽनूद्यमान ओकारो विशेष्यते, अतः ङिन्तीतिवन्निमित्तसप्तमीयमित्याह—**संबुद्धिनिमित्त इति ।** परसप्तम्यां तु त्रपो इतीत्यादौ नपुंसके न स्यादिति भावः । **अवैदिक इति । अनार्ष** इत्यस्यार्थमाह, ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्शनात् । ननु च गवित्ययमाहेत्यत्रानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्या भाव्यमित्यत आह—**अत्रेत्यादि ।** अत एव हि विभक्त्यभावादपदान्तत्वाच्छाकल्यस्यापि प्रत्युदाहरणे 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपो न भवति ।

भेदस्याविवक्षितत्वादिति । भेदनिबन्धनो हि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, स तस्मिन्नविवक्षिते न भवति । **असत्यर्थवत्त्व इति ।** यद्यनर्थकः, कथं तर्हि प्रयुज्यते ? प्रयोजनवत्त्वात्, प्रयोजनमनुकार्यप्रतीतिः । यद्यप्यभिधानव्यापारो नास्ति, तथापि तदानीमुच्चारितं रूपं सादृश्यादनुकार्यप्रतिपत्तिपरम्, भेदश्च सन्नेव न विवक्षित इति

भावबोधिनी

यहाँ 'ओत्' इसकी अनुवृत्ति होती है। सम्बुद्धिनिमित्तक जो ओकार वह शाकल्याचार्य के मत से प्रगृह्यसंज्ञक होता है अनार्ष = अवैदिक 'इति' शब्द परे रहते। [ऋषि = वेद, आर्ष = वैदिक, अनार्ष = अवैदिक अर्थात् लौकिक सम्बुद्धि = सम्बोधन एकवचन को निमित्त मानकर होने वाला ओकार प्रगृह्यसंज्ञक होता है। शाकल्य के मत में होता है। अन्य आचार्यों के मत में नहीं होता है। अतः विकल्प फलित होता है।] उदा०—वायो + इति [प्रगृह्यसंज्ञा होने पर प्रकृतिभाव हो जाता है और जब प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है तब अव् आदेश होने पर] वायव् इति। भानो + इति, भानव् इति [ये दो रूप होते हैं।]

सम्बुद्धौ—[सम्बोधन एकवचन]—इसके ग्रहण का क्या फल है ? गव् इति अयम् आह। [यहाँ 'गो' यह ओकार सम्बुद्धिनिमित्तक न होकर स्वतः सिद्ध है। अतः प्रगृह्यसंज्ञा न होकर सन्धि = अवादेश होता है।] इस स्थल पर अनुकार्य [गो शब्द] और अनुकरण [गो शब्द] में भेद की विवक्षा नहीं है। [अर्थात् अभेद है।] अर्थवत्ता न रहने पर विभक्ति नहीं होती है। [अतः 'गो-इति' यहाँ अनुकरणात्मक ओकार है परन्तु वह सम्बुद्धिनिमित्तक नहीं है। अतः प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है।]

विभक्तिर्न भवति। शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम्। इताविति किम्? वायोऽत्र। अनार्ष इति किम्? 'एता गा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्' (का० सं० १०.६)।

१७. उञः ॥ १७ ॥ (१०६)

'शाकल्यस्येतौ' [अनार्षे] इति वर्तते। उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति, इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन। शाकल्यस्येति विभाषार्थम्। उ इति, विति ॥

१८. ऊँ ॥ १८ ॥ (१०७)

'उञः' इति वर्त्तते। उञ इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकश्च, शाकल्यस्य मतेन

न्यासः

शाकल्यग्रहणं विभाषार्थमिति। एतेन पूजार्थताशङ्कां निरस्यति। यदि हि पूजार्थमेव तत् स्याद्, विकल्पो न भवेदिति भावः ॥ १६ ॥ **उञः** ॥ १७ ॥

ऊँ ॥ तेन त्रीणि रूपाणि भवन्तीति शाकल्यग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति। यदि ह्यत्र शाकल्यग्रहणं नानुवर्त्तेत, तदा पूर्वसूत्रेण यस्मिन् पक्ष उञः प्रगृह्यसंज्ञा न विहिता तस्मिन्ननेन नित्यम् 'ऊँ' आदेशः स्यात्। तत उ इति, ऊँ इति च द्वे रूपे स्याताम्; न वितीति तृतीयम्। शाकल्यग्रहणानुवृत्तौ तु सत्यां

पदमञ्जरी

अनुकार्यस्यापशब्दत्वेऽपि नास्यापशब्दत्वम्। **शाकल्यग्रहणं विभाषार्थमिति।** तत्र बह्वृचाः प्रगृह्यमेवाधीयते, **तैत्तिरीयास्त्वप्रगृह्यम्** ॥ १६ ॥

उञः ॥ यद्ययमेको योगः स्याद् 'उञ ऊँ' इति यथापठितं सूत्रकारेण, ततः 'उञः' इत्यस्य श्रुतेनादेशेन सम्बन्धः स्याद्, न प्रगृह्यसंज्ञया, सा तु 'निपात एकाजनाङ्' इति नित्यैव स्यात्, शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्याद् – उ इति, ऊँ इतीति; न तु वितीति तृतीयम्। अतो विभज्य व्याचष्टे। तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रेषु सामानाधिकरण्येन निर्देशात्प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः, तथापीह षष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकः सम्पद्यते। अत एवाह—**उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवतीति।** प्रगृह्यमित्येषा संज्ञा भवतीत्यर्थः। पूर्वत्र तु द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्युक्तम्, अनेन च प्रगृह्यसंज्ञाया एव विकल्पनाद्—उ इति, वितीति साधितं रूपद्वयम् ॥ १७ ॥

ऊँ ॥ शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्चेति। अनेनास्मिन्नपि योगे द्वयमप्येतदनुवर्त्यमिति दर्शयति।

भावबोधिनी

शाकल्य—का ग्रहण विकल्प सिद्ध करने के लिए है। [शाकल्य के मत में प्रगृह्यसंज्ञा होती है। अन्य आचार्यों के मत में नहीं होती है। अतः हम लोगों के लिए विकल्प फलित होता है।]

इति-शब्द परे रहने पर—इसका क्या फल है? वायो + अत्र। [यहाँ प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है।] अनार्ष = अवैदिक इति शब्द परे रहने पर—इसका क्या फल है? एता गा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्। [यहाँ वैदिक 'इति' शब्द परे है। अतः प्रगृह्यसंज्ञा न होने से अवादेश हो जाता है।] ॥ १६ ॥

'शाकल्यस्य' तथा 'इतौ' इन [अनार्षे] की अनुवृत्ति होती है। शाकल्य आचार्य के मत में 'इति' शब्द परे रहते उञ् की प्रगृह्य संज्ञा होती है। शाकल्यस्य—इसकी अनुवृत्ति विकल्प सिद्ध करने के लिए है। उ + इति। [यहाँ प्रगृह्यसंज्ञा होने पर प्रकृतिभाव होता है। किन्तु जब प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है, तब यणादेश करने पर] उ + इति = विति ये दो रूप होते हैं ॥ १७ ॥

उञः—इसकी अनुवृत्ति होती है। अवैदिक 'इति' शब्द परे रहते उञ् का ऊँ यह दीर्घ और अनुनासिक आदेश होता है तथा शाकल्य के मत से प्रगृह्यसंज्ञक होता है। विकल्प सिद्ध करने के लिए यहाँ भी 'शाकल्य' की अनुवृत्ति होती है।

प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्यनुवर्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति- उ इति, विति, ऊँ इति ॥

१९. ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ (१०९)

'शाकल्यस्येतावनार्षे' इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । 'अध्यस्यां मामकी तनू ।' (पै० १.६.८) मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते । मामक्याम्, मामकी इति । तन्वाम्, तनू इति । 'सोमो' गौरी अधिश्रितः । (ऋ० ९.१२.३)

न्यासः

यस्मिन् पक्षे पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा उञो न कृता, तस्मिन्ननेन ऊँ आदेशे विभाषा विहिते वितीति तृतीयं रूपं सिध्यति ॥ १८ ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ अध्यस्यां मामकी तनू इति । एतद् वेदवाक्यं वेदितव्यम् । अत्र 'मामकी' 'तनू' इति शब्दौ 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तसप्तमीकौ । तत्र यदा अर्थाद्विचच्छिद्य स्वरूपे व्यवस्थापनायेतिशब्दः प्रयुज्यते तदैते उदाहरणे – **मामकी इति, तनू इति च ।** तथा **सोमो गौरी** इत्येतदपि । **मामक्यामित्यादेरुपन्यासः** सप्तम्यर्थप्रदर्शनार्थः ।

पदमञ्जरी

यदि 'शाकल्यस्य' इति नापेक्ष्येत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्, अनुवृत्तस्य प्रगृह्यशब्दस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामात्, ततश्च ऊँ इति, वितीति द्वे एव रूपे स्याताम्; उ इतीति न स्यात् । शाकल्यग्रहणेन तु विकल्पे सति तदपि भवति । तथा प्रगृह्यग्रहणाननुवृत्तौ प्रगृह्याप्रगृह्ययोरप्यादेशे विकल्पः स्यात् । तत्र प्रगृह्यस्यादेशेऽपि सिद्धमिष्टम्, अप्रगृह्यस्य तु यण् सानुनासिको वकारः स्यात् । अतः प्रगृह्यग्रहणमप्यनुवर्त्त्यम् । **त्रीणि रूपाणीति ।** त्रीण्येव रूपाणि भवन्ति । त्रीणि च भवन्तीत्यर्थः । इह यदेतनूँ पदकारैरुच्यत इत्यनुकरणे 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्येष विधिर्भवति ॥ १८ ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ शाकल्यस्येताविति निवृत्तमिति । अस्वरितत्वात् । इह चशब्देन प्रयत्नेन प्रकृतमनुकृष्यते, तत्र संज्ञाया अननुवृत्तौ विधेयं नास्तीति सैवानुकृष्यते । **मामक्यां तन्वामिति प्राप्त इति ।** सप्तम्यर्थं दर्शयति । **मामकीतनूशब्दौ 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तसप्तमीकौ । मामकी इति, तनू इतीति ।** कार्योदाहरणे । गौरी अधिश्रित इति तु संहितापाठेऽपि कार्योदाहरणमिति । स एव तत्र दर्शितः ।

भावबोधिनी

इससे तीन रूप होते हैं [प्रथम सूत्र से विकल्प के फलस्वरूप दो रूप—(१) उ इति, (२) विति, और प्रस्तुत सूत्र से ऊँ आदेश होने पर (३) ऊँ इति ।

विमर्श—यदि इस सूत्र में शाकल्यस्य—इसकी अनुवृत्ति न की जाय तब दो ही रूप हो सकते हैं अर्थात् जब पूर्ववर्ती सूत्र से प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होगी तब प्रस्तुत सूत्र नित्य ऊँ आदेश करेगा । फलतः (१) उ इति और (२) ऊँ इति ये दो रूप ही होंगे । किन्तु जब 'शाकल्यस्य' की अनुवृत्ति मानते हैं तब पूर्व सूत्र से जहाँ प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है, वहाँ यह सूत्र विकल्प से ऊँ आदेश करता है । फलतः ऊँ इति और आदेश न होने पर यण् सन्धि करने पर (३) विति—यह तीसरा रूप सम्भव होता है ॥ १८ ॥

शाकल्यस्य इतौ, अनार्षे—इन तीनों की अनुवृत्ति समाप्त है । सप्तमी (सप्तम्यन्त) के अर्थ में वर्तमान ईदन्त और ऊदन्त शब्द रूप प्रगृह्यसंज्ञक होता है । उदा०—अध्यस्यां मामकी तनू । मामक्यां तन्वाम्—यह रूप प्राप्त होता है । [इस स्थिति में वेद में सप्तमी का बहुल रूप से लोप होता है । अतः मामक्याम् और मामकी—ये दोनों रूप होते हैं । इसी प्रकार] तन्वाम् और तनू रूप हैं । [प्रगृह्यसंज्ञा होने के कारण मामकी + इति इसमें सवर्णदीर्घ नहीं होता है ।] सोमो गौरी अधिश्रितः [यहाँ गौरी यह सप्तम्यन्त के अर्थ में है । प्रगृह्यसंज्ञा होने के कारण प्रकृतिभाव होता है, सन्धि नहीं होती है ।]

ईदूताविति किम्? 'प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति।' (ऋ० ५.३७.५) अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्याः डादेशः।

सप्तमीग्रहणं किम्? धीती (ऋ० १.१६४.८), मती (ऋ० १.१६५.१), सुष्टुती (ऋ० २.३२.४)। धीत्या, मत्या (ऋ० ५.५८.५), सु'ष्टु_त्या इति प्राप्ते।

अर्थग्रहणं किम्? वाप्यश्वः, नद्यातिः। तपरकरणमसन्देहार्थम्।

न्यासः

डादेश इति। सुपां सुलुगित्यादिना। तत्रेति शब्दे परतोऽकः सवर्णे दीर्घत्वं भवत्येव। **धीती इत्यादि।** धीतिमतिसुष्टुतिशब्देभ्यः परस्य तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, लुग् वा। इतिशब्दे परतोऽकोऽत्रापि सवर्णदीर्घत्वं भवत्येव। **धीत्येत्यादिना** तृतीयार्थवृत्तितां दर्शयति। वाप्यामश्वः, नद्यामातिरिति 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः। अथार्थग्रहणे क्रियमाणेऽपि कस्मादेवात्र न भवति, अस्ति ह्यत्रापि सप्तम्यर्थः? नैतदस्ति; अर्थग्रहणसामर्थ्यात्। अर्थग्रहणे सति केवलो योऽसंसृष्टः सप्तम्यर्थः स इह गृह्यते। नैवंविधे समासे सप्तम्यर्थः सम्भवति; संविभिन्नोभयरूपत्वाद् वृत्तौ वर्तिपदार्थानाम्। एषोऽजहत्स्वार्थायां वृत्तौ परिहार उक्तः, जहत्स्वार्थायान्तु तस्यां वाक्यावस्थायामुपसर्जनीभूतो योऽर्थः, तं शब्दो जहातीति सप्तम्यर्थो नास्त्येव। तेनार्थग्रहणे सति समासे प्रगृह्यसंज्ञा न भवति।

अथ तपरकरणं किमर्थम्? प्लुतनिवृत्त्यर्थमिति चेत्, न; असम्भवात्। न प्लुते हीकारोकारान्तं सप्तम्यर्थवृत्तिरूपं किञ्चिदस्ति, यद्व्यावृत्तये तपरकरणं क्रियते। गुणान्तरभिन्नानां तुल्यकालानां ग्रहणार्थमिति चेत्? न; अभेदकत्वाच्छास्त्रे गुणानाम् इत्यत आह—**तपरकरणमित्यादि।** तपरत्वे ह्यसति यणादेशः स्यात्। ततश्च किमयं दीर्घः, उत ह्रस्व इति सन्देहः स्यात्; स मा भूदिति तपरत्वं क्रियते।

पदमञ्जरी

अग्ना भवातीति। रूपप्रत्युदाहरणम्, कार्यं तु पदकाले। **धीतीत्यादि।** धीति-मति-सुष्टुतिशब्देभ्यः परस्य तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः; तद्दर्शयति—**धीत्या, मत्येत्यादिना। वाप्यश्वः, नद्यातिरिति।** 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः। अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, अस्ति ह्यत्रापि सप्तम्यर्थः? उच्यते, जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे समासस्यैवार्थवत्त्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यमिति सप्तम्यर्थो नास्ति। अजहत्स्वार्थायामपि वृत्तावुपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति; किन्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे।

तत्रार्थग्रहणसामर्थ्याद्यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलोऽसंसृष्टरूपस्तस्यैव ग्रहणमिति संसृष्टे न भविष्यति। तपरकरणं गुणान्तरभिन्नानां तुल्यकालानां ग्रहणार्थमिति चेत्, न; अभेदकत्वाद् गुणानाम्। भिन्नकालानां प्लुतानां निवृत्त्यर्थमिति चेत्, न; अनण्त्वादसंभवाच्च। न हि सप्तम्यर्थवृत्ति प्लुतान्तं सम्भवतीत्यत आह—**तपरकरणमित्यादि।**

भावबोधिनी

ईदन्त और ऊदन्त—इनका ग्रहण किस लिये है? प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति—[यहाँ अग्ना की प्रगृह्यसंज्ञा का वारण के लिये इनका ग्रहण है।] अग्नि शब्द से आगे आने वाली सप्तमी (ङि, का (सुपां सुलुक्० पा. सू. ७।१।३९ से) डा = आ आदेश हो जाता है। [अग्ना—यह सप्तम्यन्त के अर्थ में है परन्तु ईकारान्त या ऊकारान्त नहीं है।]

सप्तमी का ग्रहण-किस लिये है? धीती, मती, सुष्टुती। धीत्या, मत्या, सुष्टुत्या ये रूप प्राप्त होते हैं। परन्तु तृतीया एकवचन का पूर्वसवर्ण ईकार हो जाता है। [यहाँ ईकारान्त है किन्तु सप्तम्यर्थ में नहीं है। अतः प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है।]

अर्थ—इसका ग्रहण किस लिये है? वाप्यश्वः (वापी + अश्वः), नद्यातिः (नदी + आतिः)। [यहाँ सप्तमी तत्पुरुष समास है। समास में समुदाय का विशिष्ट अर्थ होता है अवयवों का नहीं। अतः यहाँ प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है।] ईत् और ऊत् का तपरकरण असन्देहार्थ है।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥ (म० भा० १ १ १९)

न्यासः

ईदूतौ सप्तमीत्यादि। ईदूतौ सप्तमीत्येतावदेव सूत्रमस्तु, किमर्थग्रहणेन ? **लुप्तेऽर्थग्रहणाद् भवेदिति**। इह 'सोमो गौरी अधिश्रितः' इति लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमर्थग्रहणम्। अत्र हि सप्तम्या अभावात् प्रगृह्यसंज्ञा न स्यात्, अर्थग्रहणात् तु भवति, सप्तम्यर्थस्य विद्यमानत्वात्। **पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसाविति**। स्यादेतत्—नैवात्र सप्तम्या लुक् क्रियते, किं तर्हि ? 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना पूर्वसवर्ण ईकारः, तत्राकः सवर्णे दीर्घत्वे कृते तस्यान्तवद्भावे सति सप्तमीग्रहणेन ग्रहणादस्त्येव सप्तमी, ततो नार्थोऽर्थग्रहणेनेति, एतच्चायुक्तम्; एवं हि सति **आडाम्भावः प्रसज्यते**। यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्; तदा परत्वादकः सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा 'आण् नद्याः' इत्याटो भाव आपद्यते, 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यामश्च। भावः = प्रादुर्भावः, सत्ता वा। तस्मात् पूर्ववल्लुगेव कर्त्तव्यः, ततश्चासत्यां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न स्यात्। तस्मादर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् ? न कर्त्तव्यम्; यस्मात् सर्वत्रैव सप्तम्या लुका भवितव्यमिति न क्वचित् सप्तम्यस्ति। उच्यते चेदं वचनम्—'तत्र वचनसामर्थ्याल्लुप्तायामपि तस्यां भविष्यति, नैतदस्ति; यतो **वचनाद् यत्र दीर्घत्वम्**। तत्र भविष्यति; यथा—'दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्' इति। अत्र सरःशब्दात् परस्याः सप्तम्या इयाडियाजीकाराणामित्यस्मादुपसंख्यानाद् 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यतो वा दीर्घ ईकारे कृते सप्तमी श्रूयते; ततश्चात्र वचनस्य सावकाशत्वात् 'सोमो

पदमञ्जरी

ईदूतावित्यादि। 'ईदूतौ सप्तमी' इत्येवास्तु, नार्थोऽर्थग्रहणेन। **लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेदिति**। असत्यर्थग्रहणे संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् ततश्च 'सोमो गौरी अधिश्रितः' इत्यत्र न स्याल्लुप्तत्वात्। अर्थग्रहणे त्वर्थनिमित्तेयं संज्ञा, न तु प्रत्ययश्रवणनिमित्ता। अतः 'लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्'। नात्र सप्तमी लुप्यते, पूर्वसवर्णोऽत्र भवति—सुपां सुलुगिति। ततोऽकः सवर्णे दीर्घत्वेन तस्यादिवत्त्वात् सप्तमीग्रहणेन ग्रहणाद् अस्त्येव सप्तमीति शङ्कते—**पूर्वस्य चेदिति**। दूषयति—**आडाम्भाव इति**। यदि ह्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्, दीर्घादेशं बाधित्वाऽऽडामौ स्याताम्, अतो लुगेव युक्तः। तस्मादर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् ? न कर्त्तव्यम्, यस्मात्सर्वत्रैव लुका भाव्यमिति न क्वचित्सप्तम्यस्ति। उच्यते चेदम्—"तत्र वचनसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भविष्यति। नेदं वचनाल्लभ्यम्, यतो **वचनाद्यत्र दीर्घत्वं** तत्रैव स्याद्—दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्" इति। अत्र हि सरःशब्दात्परस्य ङिशब्दस्य 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम्' इतीकारे कृते सप्तम्येव श्रूयते इति तत्रैव स्याद्, न गौरी इत्यादौ। **तत्रापि सरसी यदि**। तत्रापि सिद्धम्, कथम् ? यदि सरसीशब्दो विद्यते।

भावबोधिनी

[भाष्योक्त कारिका प्रस्तुत करते हैं—] ईदूतौ सप्तमी—इतना ही [सूत्र रखना चाहिये, 'अर्थे' इसका ग्रहण अनावश्यक है] लुप्त सप्तमीस्थल पर भी प्रगृह्यसंज्ञा हो इसलिये 'अर्थे' का ग्रहण है। [जैसे सोमो गौरी अधिश्रितः—यहाँ सप्तमी लुप्त है परन्तु उसका अर्थ है।] यदि 'गौरी' इसमें पूर्वसवर्ण मानें तब तो [आण् नद्याः पा० सू० ७।३।११२ से] आट् और [ङेराम्नद्याम्० पा० सू० ७।३।११६ से] आम् आदेश प्राप्त होते हैं। वचन = 'ईदूतौ सप्तमी' इस सूत्र के आरम्भ का फल है जहाँ सप्तमी का दीर्घ हो गया हो [जैसे—दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्—में 'सरसी' में दीर्घ है] वहाँ के लिये चरितार्थ है। वहाँ 'गौरी' आदि में सिद्ध है। क्योंकि यदि सरसी यह ईकारान्त अलग शब्द है। [गौरी

न्यासः

गौरी अधिश्रितः' इत्यत्र न स्यात् । तत्रापि सरसी यद्रीति । यदि सरसीशब्दोऽस्ति तदात्रापि नैवावकाशः । **अस्ति च सरसीशब्दः ।** तथा हि-गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् पिप्पल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दादीकारे कृते सरसीति रूपं सम्पद्यते । **तथा च** दक्षिणापथे महान्ति सरांसि 'सरस्यः' इत्युच्यन्ते । सरसीशब्दस्य प्रगृह्य-संज्ञायां प्रयोजनम्—तत उत्पन्नायाः सप्तम्या लुकि कृत इतिशब्दे चाध्याहृते 'सरसी' इत्यत्र स्वरसन्ध्यभावः । तदेवं सरसीशब्दो विद्यत एवेति । 'दृति न शुष्कं सरसी शयानम्' इत्यत्रापि सरसीशब्दो लुप्तसप्तमीक एव प्रयुक्तः । तथा च तदेवावस्थितम्—वचनाद् भविष्यतीति प्रत्याख्यातमर्थग्रहणम् । एवं तर्हि—**ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे ।** 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इत्यत्र चत्वारः पक्षा आश्रीयन्ते । ईदादयो हि द्विवचनेन विशिष्यन्ते - ईदादि यद् द्विवचनमिति; ईदादिभिर्वा द्विवचनम् इति—ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति; द्विवचनप्रकृतिर्वोभाभ्यां द्विवचनान्तमीदाद्यन्तं यत् शब्दरूपमिति; इदादिभिर्वा द्विवचनं विशिष्य पश्चात् तेनेदन्तेन द्विवचनेन प्रकृतिः-ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तं शब्दरूपमितीदाद्यन्तं द्विवचनान्तमित्यर्थः । तत्र तृतीये पक्षे दोष उक्तः—कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्, वध्वोरगारं वध्वगारम्—इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति; एतदीदाद्यन्तं द्विवचनान्तञ्च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति चतुर्थे पक्षेऽपि दोष उक्तः । अशुक्ले वस्त्रे शुक्ले सम्पद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति । शुक्लशब्दाच् च्विप्रत्ययान्तात् 'नपुंसकाच्च' इत्यौङः शीभावे कृते 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् । एतद्धीदाद्यन्तं द्विवचनान्तं भवति प्रत्यय-लक्षणेनेति । **तदन्तत्व इति ।** अनेन तृतीयचतुर्थपक्षावुपलक्षयति । तदन्तत्वे तदन्तपक्षे तृतीये चतुर्थे च ज्ञापकं भवेदेतदर्थमर्थग्रहणम् इति । इह प्रगृह्यप्रकरणे प्रत्ययलोपलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवतीति । यदि हि स्वादर्थ-ग्रहणमनर्थकं स्यात् । एतावद् वक्तव्यम्—'ईदूतौ च सप्तमी' इति । सप्तम्या लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सप्तमी-सहचरितौ यावीदूतौ सप्तम्या परतो वा यावीदूतौ तयोः प्रगृह्यसंज्ञा भवत्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेन । अर्थ-ग्रहणाद्विज्ञायते—'प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति' इति । तेन तदन्तपक्षद्वये यो दोष उक्तः, स न भवति । **मा वा पूर्वपदस्य भूदिति ।** पूर्वपदग्रहणेन समास उपलक्ष्यते । यस्मात् समासे सत्येतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । तदेतदुक्तं भवति—वाप्यश्वो नद्यातिरित्यादौ समासे प्रगृह्यसंज्ञा मा भूदित्येवमर्थग्रहणमिति । यथा च तस्मिन् सति समासे प्रगृह्यसंज्ञा न भवति, तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् ॥ १९ ॥

पदमञ्जरी

असंदिग्धे संदिग्धाभिधानमेतद्, शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । अस्ति च सरसीशब्दः, दक्षिणापथे महान्ति सरांसि 'सरस्यः' उच्यन्ते । ततश्च सरसीशब्दोऽपि लुप्तसप्तमीक एवेति वचनात्तदन्तविधिरित्येतदेव स्थितम् । एवं तर्हि—**ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे ।** 'ईदूदेद्' इत्यत्र चत्वारः पक्षा उपन्यस्ताः, तत्र तदन्तत्वे इत्यनेन तृतीयचतुर्थ-पक्षावुपलक्षयति । तत्र ज्ञापकं स्याद्—इह प्रगृह्यप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति; यदि स्यात्, पूर्वोक्तन्यायेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेराश्रयणात् लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्तमिति संज्ञा भविष्यति, किमर्थग्रहणेन ? तेन तदन्तत्वे यो दोष उक्तः—प्रत्ययलक्षणेन संज्ञा प्राप्नोतीति, स न भवतीति संज्ञा-विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इत्याह—**मा वेति ॥ १९ ॥**

भावबोधिनी

के समान सरसी है । अतः यह भी लुप्तसप्तमीक है । अतः 'अर्थ' ग्रहण व्यर्थ है ।] यह अर्थग्रहण 'प्रगृह्यसंज्ञा में प्रत्यय-लक्षण नहीं होता है—' इसका ज्ञापक हो जायगा । [इसके फलस्वरूप—कुमार्योः अगारम्—कुमार्यगारम् - यहाँ प्रत्ययलक्षण मानकर "ईदूदेद्०" [पा० सू० १।१।११] से प्रगृह्यसंज्ञा नहीं होती है ।] अथवा पूर्वपद की प्रगृह्यसंज्ञा न हो—इसके लिये 'अर्थ' इसका ग्रहण है । [जैसे वाप्याम् अश्वः—वाप्यश्वः, नद्याम् आतिः नद्यातिः—इनमें वापी तथा नदी की प्रगृह्यसंज्ञा वारण करने के लिये 'अर्थ' का ग्रहण है ॥ १९ ॥

२०. दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥ (२३७३)

दारूपाश्चत्वारो धातवः, धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति। √डुदाञ् (धा० पा० १०९१)--प्रणिददाति। √दाण् दाने (धा. पा. ९३०) --प्रणिदाता। √दो (धा. पा. ११४८)—प्रणिद्यति।

न्यासः

दाधा घ्वदाप्॥ दाधा इति। दारूपाणां चतुर्णां कृतैकशेषाणां धारूपयोर्द्वयोश्च कृतैकशेषयोर्द्वन्द्वः। ननु च 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्, न तु लाक्षणिकस्य' इत्यनया परिभाषया 'दो अवखण्डने', 'देङ् रक्षणे', 'धेट्पाने' इत्येतेषां ग्रहणं न स्यात्, नैतदस्ति; तस्या हि परिभाषाया 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इत्यपवादोऽस्ति, तेन सत्यपि लाक्षणिकत्वे दोदेङौ तावद् गृह्येते। धेटोऽपि लिङ्गाद् ग्रहणमनुमीयते। तत् पुनर्लिङ्गं दैपः पकारानुबन्धः स हि 'अदाप्' इति दाप्प्रतिषेधसामान्यग्रहणार्थः क्रियते। यदि चास्याः परिभाषाया इह व्यापारः स्याद् दैपः पकारानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्। लाक्षणिकत्वादेव ह्यस्य ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधेऽस्य ग्रहणेन! ननु च लाक्षणिकमपि दारूपं धारूपं च धेटो नोपपद्यत एव, सानुबन्धकस्य ह्यनेजन्तत्वादात्त्वानुपपत्तेः, नैष दोषः यदयम् 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इति मेङः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य निर्द्देशं करोति, तज् ज्ञापयति --'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति। ननु च 'माङ् माने' इत्यस्याप्यसौ निर्द्देशः स्यात्, तत् कथं ज्ञापकम्? नैतदस्ति; 'मेङ् प्रणिदाने' इत्ययमेव व्यतीहारे वर्त्तते, न 'माङ् माने' इति। तस्मात् मेङ एवायं कृतात्वस्य निर्देशो ज्ञापनार्थः। **प्रणिददातीति।** 'नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्ति' इत्यादिना

पदमञ्जरी

दाधा घ्वदाप्॥ किमिदं प्रयोगस्थानामनुकरणम्—प्रयोगे ये दाधारूपाः श्रूयन्ते, ते घुसंज्ञा भवन्तीति? आहोस्वित् उपदेशे धातुपाठेऽवस्थितानां यावतामनुकरणं दाधारूपं संभवति तेषामिति? किं चातः? यदि प्रयोगस्थानामनुकरणम्, शिति न प्राप्नोति, दो-प्रणिद्यति, देङ्-प्रणिदयते, दाण्-प्रणियच्छति, धेट्-प्रणिधयति; किं कारणम्? अदाधारूपत्वात्। प्रणिदाता प्रणिधाता इत्यादावेव तु स्यात्। किमुच्यते शिति न प्राप्नोतीति, यावता दोदेङ्धेटामशित्यप्यात्वे कृतेऽपि लाक्षणिकत्वान्न प्राप्नोति? नैष दोषः; 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति दोदेङो तावद् गृह्येते। अस्याश्च परिभाषाया दैपः पित्त्वं लिङ्गम्; अन्यथा हि लाक्षणिकत्वादेवास्य ग्रहणं न भविष्यति। 'दो दद् घोः' इत्यत्र च 'दः' इत्येतद् धेण्निवृत्त्यर्थं सत्तस्य घुसंज्ञां ज्ञापयति, दधातेस्तु 'दधातेर्हिः' इति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गः। यदि 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' तर्हि अर्थवत्परिभाषापि निवर्तेत, तत्र को दोषः? प्रनिदारयति-अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु, णत्वं कस्मान्न भवति? 'उपसर्गात्' इत्यनुवर्तते, सम्बन्धिशब्दश्चायमुपसर्ग इति, तस्मादेवं विज्ञास्यामः—गदादीनां य उपसर्गस्तत्रस्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन्प्रत्युपसर्गस्य नेरिति। प्रनिदारयतीत्यत्र च यं प्रत्युपसर्गो नासौ दारूपः, यश्च दारूपः न तं प्रत्युपसर्गः, तस्यानर्थकत्वाद्। अतः शित्येव दोषः। उपदेशस्थानां त्वनुकरणे दोदेङ्धेडनुकरणानामपि 'आदेच उपदेशेशिति' इत्यात्त्वसद्भावात्तेषां दाण्दाञ्धाञां च सर्वेषां सिद्ध्यति। आत्वविषयेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धम्। सर्वेषां च स्वरूपेणानुक्रियमाणत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्निरनुबन्धकेति च परिभाषयोरनुपस्थानम्, नापि प्रनिदारयतीत्यत्र प्रसङ्गः, न हि 'दोङ्' इत्येतदनुकरणस्यात्वमस्ति। कृतात्वमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्यादनुकरणं न विरुध्यते, यथा गवित्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्येति निर्दोषं द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**दारूपाश्चत्वार**

भावबोधिनी

दा-रूपवाली चार और धा-रूपवाली दो धातुयें घुसंज्ञक होती हैं दाप् और दैप् इन दो को छोड़ कर। [यहाँ 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'--परिभाषा की प्रवृत्ति न होने से सभी धातुयें ली जाती हैं।] उदा०—डुदाञ्—प्रणिददाति [घुसंज्ञा के फलस्वरूप "नेर्गदनद०" पा० सू० ८।४।१७ से णत्व होता है। इसी प्रकार

√देङ् (धा. पा. ९६२)—प्रणिदयते। √डुधाञ् (धा. पा. १०९२)—प्रणिदधाति। √धेट् (पाने) (धा. पा. ९०२)—प्रणिधयति वत्सो मातरम्।

अदाबिति किम् ? √दाप् लवने (धा. पा. १०५९)--दातं बर्हिः। √दैप् शोधने (धा. पा. ९२४)-- अवदातं मुखम्।

घुप्रदेशाः—'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६.४.६६) इत्येवमादयः॥

२१. आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ २१॥ (३४८)

न्यासः

घुसंज्ञायां सत्यामिह णत्वं भवति। **प्रणिदातेति**। तृजन्तम्। **प्रणिद्यतीति**। 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपः। अशिद्विषये दारूपोयं भवतीत्यत्र घुसंज्ञा प्रवर्त्तत एव। **दातं बर्हिरिति**। घुसंज्ञाया अभावाद् 'दो दद्घोः' इति ददादेशो न भवति। **अवदातमिति**। अत्रापि 'निष्ठा' इति क्तप्रत्ययः। अत्र 'अच उपसर्गात्तः' इति तकारादेशो न भवति॥ २०॥

पदमञ्जरी

इत्यादि। एवं च दीङोऽनुकरणस्यात्वाभावात् तृजादिषु 'मीनातिमिनोतिदीङाम्' इत्यात्वे दारूपस्यापि घुसंज्ञा न भवति, प्रनिदाता-णत्वं न भवति। उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्य—'स्थाध्वोरिच्च' इतीत्वं न भवति।

केचित्तु संज्ञामिच्छन्ति। तेषामप्युपादास्तेत्यत्र न भवति, 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति। **'प्रणिददातीत्यादौ'** नेर्गदेति णत्वम्। **प्रणिद्यतीति**—'ओतः श्यनि'।

दातं बर्हिरिति। लूनमित्यर्थः। घुसंज्ञाया अभावाद् 'दो दद् घोः' इति न भवति। **अवदातमित्यत्र** च 'अच उपसर्गात्तः' इति न भवति। ननु दाब्दैपोरननुकरणादेव न भविष्यति, अस्मदायत्तं खल्वनुकरणं दाप्दैपोर्न करिष्यामः, तन्न; असति तस्मिन्प्रतिपदोक्तमेव दाधारूपमनुकरणं गृह्येत। सति तु तस्मिन् यावतामनुकरणं दाधारूपं सम्भवति लाक्षणिकं प्रतिपदोक्तं वा, तावतां सर्वेषामनुकरणं भवति। 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इति च मेङः कृतात्वस्य निर्देशो ज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति। न हि 'माङ् माने' इत्यस्य व्यतीहारे वृत्तिः सम्भवति, तेन दैपः पकारे श्रूयमाण एवात्वं भवतीति अदाबिति प्रतिषेधो भवति। संज्ञा-प्रवृत्तिसमये च यद्दाप्रूपम्, तस्य प्रतिषेध इति प्रणिदापयतीत्यत्र प्रागेव पुकः प्रवृत्तो घुसंज्ञामाश्रित्य णत्वं भवति। 'दाधा ध्वपित्' इति वक्तव्यम्, पित् घुसंज्ञो न भवतीति। बकारो वा द्वयोरनुबन्धः, सूत्रमपि बकारान्तमेव पठितव्यम्। भाष्यवार्त्तिकविरोधस्तु **महापदमञ्जर्यामस्माभिः** प्रपञ्चितः॥ २०॥

भावबोधिनी

आगे भी समझना चाहिये] दाण् दान अर्थ में है--प्रणिदाता। दो [अवखण्डन अर्थ में है] प्रणिद्यति। देङ् [रक्षण अर्थ में]--प्रणिदयते। डुधाञ् [धारण अर्थ में है--] प्रणिदधाति। धेट् (पीना अर्थ में)--प्रणिधयति वत्सो मातरम्। [घुसंज्ञाप्रयुक्त सभी कार्य उपर्युक्त छह धातुओं को होते हैं।]

अदाप् [दाप् भिन्न] यह किसलिये है ? लवन = काटना अर्थ में दाप् धातु है--दातं बर्हिः = कुश काट लिया। [घुसंज्ञा न होने से 'दो दद् घोः' पा० सू० ७।४।४६ से दा का दत् नहीं होता है। शोधन = स्वच्छ करना अर्थ में दैप् धातु है—अवदातं मुखम्—स्वच्छ मुख [यहाँ घुसंज्ञा न होने से 'अच उपसर्गात्तः' पा० सू० ७।४।४७ से त् आदेश नहीं होता है।

घु के प्रयोगस्थल हैं—'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' [पा० सू० ६।४।६६] आदि घुघटित सूत्र॥ २०॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते। सप्तम्यर्थे वतिः। आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति। यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति (३.१.३), एवम् 'औपगवमित्यत्रापि यथा स्यात्। यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वम्, (७.३.१०२) एवम् 'आभ्याम्' इत्यत्रापि यथा स्यात्।

न्यासः

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ **असहायस्येत्यादिना** सूत्रारम्भस्य फलं दर्शयति। इतिकरणो हेतौ। यस्मादादेरन्तस्य यानि कार्याण्युपदिष्टानि, तान्यविद्यमानसहायस्य न सिध्यन्ति, तस्मादतिदेशोऽयमारभ्यते। द्वितीयादिकं हि सहायमपेक्ष्याद्यन्तशब्दौ प्रवर्त्तेते। तथा हि—लोकः सति हि परस्मिन् सहाये पूर्वाभावे चादिरिति व्यपदिशति, सति च पूर्वस्मिन् पराभावे चान्त इति। अतस्तदुभयमसहाये नास्तीति। तत्राद्यन्तप्रतिबद्धानि कार्याणि न स्युः, यद्ययमतिदेशो नारभ्यते। 'एकस्मिन्' इति वचनाद् 'आद्यन्तवद्' इत्यत्र सप्तमीसमर्थाद्वतिर्गम्यत इत्याह—**सप्तम्यर्थे वतिरिति**। आद्यन्तयोरिवाद्यन्तवत्, 'तत्र तस्येव' इति वतिः। **औपगवम्** इत्यत्राप्यादिव्यपदिष्टं कार्यमतिदेशस्य फलम्। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ह्यादेरुपदिष्टम्; 'आद्युदात्तश्च' इति वचनात्। **अभ्यामिति**। अत्रान्तोपदिष्टं दीर्घत्वं ह्यन्तस्योपदिष्टम्, 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनात्। इदमो भ्याम्, त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, 'हलि लोपः' इतीद्रूपस्य लोपः, 'सुपि च' इति दीर्घः।

पदमञ्जरी

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ 'द्वन्द्वे घि' इत्येतद्बाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इत्यन्तशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तोऽस्मादेव निर्देशान्न भवति। न चात्यन्तबाधः, अन्तादिवच्चेति लिङ्गात्। **असहायस्येत्यादिना** सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह। सति परस्मिन् यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदिः, सति च पूर्वस्मिन् यस्मात्परं नास्ति सोऽन्तः, तदेतदुभयमसहाये न सम्भवति। तस्मादाद्यन्तयोर्यान्युपदिष्टानि उक्तानि कार्याणि तान्यसहायस्यापि यथा स्युरित्ययमारम्भः। असहायस्येत्यनेनासहायवचन एकशब्दो न संख्यावचन इति दर्शयति। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्यास्तीति 'एकस्मिन्' इति व्यर्थं स्यादिति भावः। 'एकस्मिन्' इत्युपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानस्यापि सप्तमीसमर्थतेत्याह—**सप्तम्यर्थे वतिरिति**। वर्तमानादिति शेषः। 'तत्र तस्येव' इति इवार्थे वतिः। पूर्वं त्वसहायस्येति षष्ठीनिर्देशः सप्तम्यर्थस्यैव शेषरूपविवक्षया। कार्यार्थत्वात्सर्वातिदेशानां प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमित्याह—**कार्यं भवतीति**। आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्तम्। 'पूर्ववत्सनः' इति तु निर्मूलम्, व्यपदेशातिदेशे हि कुरुते, कुर्वे इत्यादौ अन्तवद्व्यपदेशेऽपि अन्त्योऽजादिरस्येत्येवंरूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावाट्टिसंज्ञाया अभावे टेरेत्वं न स्यात्। कुर्वाते इत्यादौ तु दृष्टस्य टेरेत्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशे न दोषः। **आभ्यामिति**। अत्र द्वे अन्तत्वे उपयुज्येते—आकारान्तस्याङ्गस्यालोऽन्त्यस्य दीर्घ इति।

भावबोधिनी

असहाय = अकेले के स्थान पर आदि के अथवा अन्त के लिये उपदिष्ट कार्य सिद्ध नहीं हो सकते। [क्योंकि आदि और अन्त शब्द सापेक्ष हैं। अकेले में ये व्यवहार सम्भव नहीं हैं।] इसी के लिये यह अतिदेश सूत्र आरम्भ किया जा रहा है। यहाँ सप्तमी के अर्थ में 'वति' प्रत्यय है। [अब सूत्रार्थ लिखते हैं—] एक में भी आदि के समान और अन्त के समान कार्य हो जाता है। जैसे कर्तव्यम् [कृ + तव्यत्] में प्रत्यय आद्युदात्त होता है, इसी प्रकार 'औपगवम्' यहाँ भी हो सके। [उपगु + अ—यहाँ अकेले अ को भी प्रत्यय का आदि मान कर उदात्त कर लिया जाता है।] और जैसे वृक्षाभ्याम्—यहाँ अकारान्त अङ्ग का दीर्घ होता है उसी प्रकार 'आभ्याम्' यहाँ भी [केवल 'अ' को भी अकारान्त मान कर] दीर्घ हो जाय।

एकस्मिन्निति किम् ? सभासन्नयने भवः—साभासन्नयनः, आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

२२. तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ (२००३)

'तरप् तमप्'—इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः। कुमारितरा। कुमारितमा। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा।

घप्रदेशाः 'घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः' (६.३.४३) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इति। यद्येकग्रहणं न क्रियेत, तदा यत्राद्यन्तव्यपदेशो नास्ति तत्रातिदेशो युक्त इत्याद्यन्तव्यपदेशरहिते मध्येऽप्यतिदेशः स्यात्; आद्यन्तवदिति वचनसामर्थ्यात्। ततश्च सभाशब्दाकारस्यादित्वे सति सभासन्नयनशब्दस्य य आकारः, वृद्धिसंज्ञकं तमाकारमाश्रित्य 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' इति वृद्धसंज्ञा स्यात्। तस्याञ्च सत्यामणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति च्छप्रत्ययः प्रसज्येत। ननु च मध्येऽपि यद् वृद्धिसंज्ञकं तस्यापि यदि वृद्धिसंज्ञा स्यादादिग्रहणं वृद्धिसंज्ञासूत्रे निरर्थकं स्यात्, व्यवच्छेद्याभावात्, नैतदस्ति; आदिग्रहणसामर्थ्याद्धि यस्य तत्र विशिष्टमादित्वमनातिदेशिकं=मुख्यं तत्परिग्रहणार्थं तत्रादिग्रहणं स्यात्। तस्माद् यस्य च न कदाचिदपेक्षयैवंविधमादित्वं सम्भवति, तदादिग्रहणस्य व्यवच्छेद्यं भविष्यति। यथा जानातीति ज्ञा इत्यादि। सभासन्नयने तु ये परेऽज्वर्णाः, तदपेक्षमस्ति विशिष्टमनातिदेशिकमादित्वमिति प्रवर्त्तते एव तत्र वृद्धसंज्ञा ॥ २१ ॥

तरप्तमपौ घः ॥ कुमारितरेति। 'द्विवचनविभज्योपपदे' इत्यादिना तरप्। **कुमारितमेति**। 'अतिशायने' इत्यादिना तमप्। तयोर्घसंज्ञायां सत्यां 'घरूपकल्प' इत्यादिना ह्रस्वत्वं भवति ॥ २२ ॥

पदमञ्जरी

सभासन्नयन इति। असत्येकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो नास्ति मध्येऽसहाये च सोऽतिदेशस्य विषयः। 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इत्यत्रादिग्रहणस्याप्येतदेवव्यावर्त्यमिति विकल्पः स्यात्—कदाचिद् वृद्धसंज्ञा, कदाचिन्न इति। तस्मादाकारमाश्रित्य पक्षे वृद्धसंज्ञा न भवतीति ग्रन्थार्थः ॥ २१ ॥

तरप्तमपौ घः ॥ तरतेः 'ऋदोरप्' इत्यपि गुणे भूतपूर्वेण पकारेण यद्यपि तरबिति रूपं भवति, तथापि तमपा साहचर्यात् प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्याह—**तरप्तमपौ प्रत्ययाविति**। तेन नद्यास्तरो नदीतर इति ह्रस्वो न भवति। अथ वा तरबिति रूपाश्रया संज्ञा, रूपनिर्ग्रहश्च प्रयोगे उपदेशे वा। तत्र न क्वचित्प्रयोगे तरबिति रूपमस्तीत्युपदेशगतं गृह्यते। न चात्रौपदेशिकं तरब्रूपमस्ति, सत्यामपि वा घसंज्ञायां न दोषः, ह्रस्वत्वं हि समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे विधीयते। आतिशायनिकप्रकरण एव तादी घः, पितौ घ इति वा कर्त्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणमन्योऽपि तरबस्तीति सूचनार्थम्, तेन 'अल्पाच्तरम्' 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादौ स्वार्थे तरप् सिद्धो भवति ॥ २२ ॥

भावबोधिनी

एक में ही—इसका क्या फल है ? सभासन्नयने भवः—साभासन्नयनः, यहाँ सभा शब्द के 'आ' को मानकर वृद्धसंज्ञा नहीं होती है। [इसीलिये "वृद्धाच्छः" [पा० सू० ४।२।११४] से छ प्रत्यय न होकर अण् प्रत्यय ही होता है।]

विमर्श—जिसके पूर्व में कोई न हो बाद में हो उसे आदि कहा जाता है और जिसके बाद में कोई न हो, पहले हो उसे अन्त कहा जाता है। इस प्रकार समुदाय में ही आदि और अन्त व्यवहार होते हैं अकेले (एक) में नहीं होते हैं। प्रस्तुत सूत्र एक में भी आदि और अन्त व्यवहार हो इसी का अतिदेश करने के लिये है। इसलिये एकवर्ण वाली प्रकृति तथा प्रत्यय में भी आदि तथा अन्त व्यवहार हो जाता है ॥ २१ ॥

तरप् और तमप् ये दोनों प्रत्यय घसंज्ञक होते हैं। उदा०—कुमारितरा, कुमारितमा। ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा।

घ संज्ञा के प्रयोगस्थल—"घरूपकल्प" (पा० सू० ६।३।४३) आदि ['घ' घटित सूत्र] हैं।

२३. बहुगणवतुडति संख्या ।। २३ ।। (९५८)

'बहुगणवतुडति' (५.२.३९.४१) **इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः (५.४.१७) । बहुधा (५.३ ४२) । बहुकः (५.१.२२) । बहुशः (५.४.४३) । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावत्कः । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः ।**

बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति, संख्यावाचिनोरेव ।

न्यासः

बहुगणवतुडति संख्या ।। अत्र **बहुगणशब्दौ** प्रातिपदिके, **वतुडती** प्रत्ययौ । **बहुकृत्व इति**—'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' । बहुधेति—'संख्याया विधार्थे धा' । बहुक इति—'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' । **तावत्कृत्व इत्यादि**—तच्छब्दाद् 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुपि कृते 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्त्वे कृते 'तावत्' इति भवति, किंशब्दात् किमः संख्यापरिमाणे डतौ कृते टिलोपे च 'कति' इति भवति; ताभ्यां पूर्ववदेव कृत्वसुजादयः ।

बहुगणशब्दयोरित्यादि । बहुशब्दोऽयं संख्यावचनोऽप्यस्ति, वैपुल्यवचनोऽपि; गणशब्दः संख्यावचनोऽप्यस्ति, सङ्घवचनोऽपि; तत्र यौ वैपुल्यसङ्घवचनौ, तयोरिह ग्रहणं नास्ति, संख्यावाचिनोरेव तयोस्त्वेषा संख्यासंज्ञा विधीयते, तत् कथं संख्येत्यन्वर्थसंज्ञेयम्—संख्यायतेऽनया संख्या ! न च यो वैपुल्ये बहुशब्दो वर्त्तते, यश्च संघे गणशब्दः, ताभ्यां संख्यायते । तथा हि—'बहुरोदनः' इत्युक्ते वैपुल्यं गम्यते; तथा 'महान् भिक्षूणां

पदमञ्जरी

बहुगणवतुडति संख्या ।। यद्यपि 'वतुडती' इति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणम्, तथापि केवलयोः प्रत्यययोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् तदन्तयोरेव ग्रहणम् । **बहुकृत्व इत्यादि**—'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्', 'संख्याया विधार्थे धा' 'बह्वल्पार्थात्' इति वर्त्तमाने 'संख्यैकवचनात्' इति शस् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' । **तावत्कृत्व इति**—'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' **कतिकृत्व इति**—'किमः संख्यापरिमाणे डति च' ।

बहुगणशब्दयोरित्यादि । कथं पुनर्ग्रहणं नास्ति ? संख्येत्यन्वर्थसंज्ञेयम्—संख्यायतेऽनयेति संख्येति । न च यो वैपुल्ये बहुशब्दः—बहुरोदन इति, संख्येये वा गणशब्दः—इक्षूणां गण इति, ताभ्यां संख्यायते । यदि तर्हि संख्यावाचिनोरेव ग्रहणं किमर्थं तयोरिह संज्ञा विधीयते ! यावता संख्याप्रदेशेषु लौकिक्यपि संख्या गृह्यते; अन्यथा पञ्चकः, सप्तक इत्यादौ 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् न स्यात्, 'अतिशदन्तायाः'

भावबोधिनी

विमर्श—'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ [पा० सू०] दो की तुलना में एक के प्रकर्षार्थ तरप् प्रत्यय और 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' [पा० सू०] बहुतों के मध्य में एक के प्रकर्षार्थ तमप् प्रत्यय करता है । इन प्रत्ययों की घ संज्ञा के फलस्वरूप ''घरूप०'' (पा० सू० ६।३।४३) सूत्र से ङी का ह्रस्व हो जाता है ।। २२ ।।

बहु, गण (दो प्रातिपदिक), वतु और डति (ये दो प्रत्यय)—ये चार संख्यासंज्ञावाले होते हैं । [अर्थात् संख्या मान कर होने वाले कार्य इन चार के लिये भी होते हैं ।] उदा० बहुकृत्वः (संख्यायाः क्रियाऽऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् पा० सू० ५।४।१७ से कृत्वसुच् प्रत्यय होता है), बहुधा (संख्याया विधार्थे धा पा० सू० ५।३।४२ धा प्रत्यय होता है), बहुकः (संख्याया अतिशदन्तायाः कन् पा० सू०५।१।२२से कन् प्रत्यय होता है), बहुशः (संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् पा० सू० ५।४।४३ से शस् प्रत्यय होता है इसी प्रकार आगे भी समझना चाहिये) गणकृत्वः, गणधा, गणकः, गणशः । (वतु प्रत्ययान्त के उदाहरण—) तावत्कृत्वः तावद्धा, तावत्कः, तावच्छः (तावत् + शस्), (डतिप्रत्ययान्त के उदा०)—कतिकृत्वः, कतिधा, कतिकः, कतिशः ।

विपुलतावाची बहुशब्द का और संघवाची गण शब्द का इस सूत्र में ग्रहण नहीं है अपि तु केवल संख्यावाची ही

भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या-संज्ञा विधीयते ॥

***अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन्विध्यर्थम्* (म० भा० १.८२) ॥ अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहौ कृतेऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्धितार्थेति (२.१.५१) समासः । तत्र 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२.१.५०) इत्यनुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां (२.१.५२) 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' (५.१.२६) इत्यञ्, ठञ्च । 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम्' (५.१.२८) इति लुक् । अर्धपञ्चमकः (५.१.२२) ।**

संख्याप्रदेशाः--'संख्या वंश्येन' (२.१.१९) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

गणः' इत्युक्ते सङ्घः, न तु संख्यानम् । तस्मादन्वर्थसंज्ञाकरणाद् यावेकद्विसंख्याव्यवच्छेदेन संख्याविशेषमाहतुः, तयोरेव ग्रहणम् । यद्येवम्, किमर्थं तयोरियं संज्ञा विधीयते, यावता संख्यावाचिनौ तौ लौकिकसंख्यायामन्तर्भूतौ ? लौकिकी च संख्या शास्त्रे गृह्यत एव; अन्यथा 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र 'अतिशदन्तायाः' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, शास्त्रीयायाः संख्याया अतिशदन्ताया अभावादित्यत आह— **भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थमिति** । भूरि-प्रभूतमित्येवमादयस्तज्जातीयाः प्रचुरविशेषवाचिनः सन्ति, तेषां मा भूदित्येवमर्थं बहुगणशब्दयोः संख्यासंज्ञा विधीयते । तदेतेन नियमार्थमेतयोः संज्ञाविधानमेतदिति दर्शयति । तुल्यजातीयापेक्षया हि नियमः । अतस्तुल्यजातीयानां भूर्यादीनामेव नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते, नान्येषाम् ।

अर्धपूर्वपदश्चेति । अर्धशब्दः पूर्वपदं यस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य सोऽर्धपूर्वपदः, स च संख्यासंज्ञो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थमित्याह— **समासकन्विध्यर्थमिति** । तत्रेदं व्याख्यानम्—'डति च' इत्यत्र यश्चकारः, स इह स्वरितत्वमासज्य सिंहावलोकितन्यायेनोपस्थाप्यते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनार्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति । **अर्धपञ्चमशूर्प इति** । अर्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्धपञ्चमैः शूर्पैः

पदमञ्जरी

इति च प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, शास्त्रीयायाः संख्यायास्तिशदन्ताया अभावादित्यत आह—**भूर्यादीनामित्यादि** । एतेन नियमार्थमेतयोर्ग्रहणमिति दर्शयति । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियमस्य; भूर्यादीनामेवानियतबहुत्ववाचिनां निवृत्तिः, नाबहुत्वविषययोर्द्व्येकशब्दयोः, नापि नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनाम्, तदाह—**भूर्यादीनामिति** ।

अर्धपूर्वपदश्चेति । अर्धशब्दः पूर्वपदं यस्य, स च पूरणप्रत्ययान्तः; पूरणप्रत्ययान्तस्यार्धशब्दः पूर्वपदं सम्भवति, समास एव हि पूर्वपदं सम्भवति । **अर्धपञ्चमशूर्प इति** । अर्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्धपञ्च-

भावबोधिनी

दोनों शब्दों का ग्रहण है । भूरि (प्रभूत) आदि शब्दों की निवृत्ति के लिये बहु तथा गण इन दोनों की संख्यासंज्ञा की जाती है । (अर्थात् संख्या से केवल इन्हीं दो का ग्रहण करना चाहिये ।)

"अर्ध शब्द जिसका पूर्णपद है ऐसा पूरणप्रत्ययान्त शब्द संख्यासंज्ञक होता है—यह समास और कन् प्रत्यय का विधान करने के लिये कहना चाहिये" [म० भा० १।८२] ।

उदाहरण—अर्धपञ्चमशूर्पः । आधा है पाँचवाँ जिनका—ऐसा बहुव्रीहि समास करने पर [अर्धपञ्चमाः बनता है] अर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः (यहाँ) 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' पा० सू० २।१।५१ से समास होता है क्योंकि इस सूत्र में 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (पा० सू० २।१।५०) की अनुवृत्ति होती है । इसके बाद संख्यापूर्वक की द्विगुसंज्ञा करने पर (संख्यापूर्वो द्विगुः पा० सू० २।१।५२) 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' (पा० सू० ५।१।२६) से अञ् और ठञ् दो प्रत्यय होते हैं । 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' [पा० सू० ५।१।२८] इससे (प्रत्ययों का) लुक्=लोप हो जाता है । [यह समासविधान का उदाहरण है । कन् का उदाहरण यह है—] अर्धपञ्चमकः । यहाँ 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' पा० सू० ५।१।२२ से कन् प्रत्यय होता है । संख्यासंज्ञा के प्रयोगस्थल—संख्या वंश्येन' (पा० सू० २।१।१९) आदि 'संख्या' घटित सूत्र हैं ॥ २३ ॥

२४. ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ (३६९)

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् 'संख्या' इति सम्बध्यते। षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति। षकारान्तास्तावत्--षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य। नकारान्ताः--पञ्च, सप्त, नव, दश।

अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम्, तेनेह न भवति--शतानि, सहस्राणि। अष्टानामित्यत्र नुड् भवति (७.१.५५)।

षट्प्रदेशाः--'षड्भ्यो लुक्' (७.१.२२) इत्येवमादयः॥

न्यासः

क्रीतमिति 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः। 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा। 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति विहितस्याञष्ठञो वा 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति लुक्। **अर्धपञ्चमक इति**। 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥ २३ ॥

ष्णान्ता षट् ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादित्यादि। ष्णान्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते, न चेह किञ्चित् स्त्रीलिङ्गं श्रूयते, नापि प्रकृतमन्यत् संख्यायाः। तस्मात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् संख्यैव 'ष्णान्ता' इत्यनेन विशेषणेन विशिष्यते। 'षट्' इति चानया संज्ञया सम्बध्यते। यदि ष्णान्तेत्यत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न क्रियेत, सर्वं ष्णान्तं शब्दरूपं षट्संज्ञं स्यात्। ततः, पामानः, विप्रुषः इत्यादावपि 'षड्भ्यो लुक्' इति लुक् प्रसज्येत। ननु च संख्येत्यनुवर्त्तिष्यते, तत् कुतोऽतिप्रसङ्गः ? सत्यमेतत्; सैवानुवृत्तिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन स्पष्टीक्रियते। यदि संख्येत्यनुवर्त्तते, सामर्थ्यादेव तदन्ता विज्ञास्यते, न हि षकारमात्रं वा नकारमात्रं वा संख्यास्ति, तदपार्थकमन्तग्रहणम्, नैतदस्ति; उपदेशावस्थायां या ष्णान्ता सा षट्संज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थत्वादन्तग्रहणस्य। असति तस्मिन् **शतानि सहस्राणीति** नुमि कृते षट्संज्ञा स्यात्। इह च **अष्टानाम्** इत्यष्टन आत्वे कृते षट्संज्ञा न स्यात्। ततश्च 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुण् न भवति ॥ २४ ॥

पदमञ्जरी

मैरर्धाधिकैश्चतुर्भिः शूर्पैः क्रीत इति 'तद्धितार्थे' इति समासः। 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति विहितस्याञष्ठञो वा 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः' इति लुक्। कथं पुनर्लुक्, यावता नायं समासः नापि कन् ? समासकन्विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन्विधीयमान इत्यर्थः ॥ २३ ॥

ष्णान्ता षट् ॥ इह कस्मान्न भवति—विप्रुषः, पामान इति ? सङ्ख्येति वर्तते। ननु च तत्सङ्ख्याग्रहणं संज्ञाप्रधानम्, इहानुवृत्तमपि ष्णान्तानां संज्ञामेव विदध्याद्, न तु ष्णान्तेत्यस्य विशेष्यं समर्पयेद्; अत आह—**स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति**। 'ष्णान्ता' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य विशेष्यापेक्षायां सम्बध्यमानं प्रदेशेष्विव संज्ञिप्रधाने भविष्यतीत्यर्थः। अत एवात्रान्तग्रहणम्। इतरथा वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धम्।

इह कस्मान्न भवति–शतानि, सहस्राणि ? नुमि कृते तस्य पूर्वभक्तत्वान्नान्ता सङ्ख्या भवति। अस्तु, लुक्कस्मान्न भवति ? सर्वनामस्थानसन्निपातकृतो नुम् न तद् विहन्ति। अथेह कथं संज्ञा–अष्टानामिति ? कथं

भावबोधिनी

यहाँ स्त्रीलिङ्ग का निर्देश होने से पूर्वसूत्रस्थ 'संख्या' का सम्बन्ध होता है। षकारान्त और नकारान्त जो संख्या वह षट्संज्ञक होती है। उदा० षकारान्त— षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य (यहाँ 'षड्भ्यो लुक्' पा० सू० ७।१।२२ से जस् और शस् प्रत्ययों का लुक् हो जाता है।) नकारान्त—पञ्च, सप्त, नव, दश। [यहाँ जस् का लुक् होता है।]

उपदेशकालिक ष् और न् का ग्रहण सिद्ध करने के लिये 'अन्त' का ग्रहण है। इसीलिये शतानि सहस्राणि (शतान् + इ, सहस्राण् + इ में षट् संज्ञा मानकर लुक् नहीं होता है) और अष्टानाम्—यहाँ (षट्चतुर्भ्यश्च पा० सू० ७।१।५५से) नुट् हो जाता है। (अर्थात् प्रक्रियाक्रम में जब आत्व हो जाता है तब नकारान्त न रहने से अष्टा + आम् में षट् संज्ञा नहीं है। परन्तु उपदेशकालिक नकारान्तत्व मानकर षट् संज्ञा सुलभ है।)

षट्संज्ञा के प्रयोगस्थल—''षड्भ्यो लुक्'' पा० सू० ७।१।२२ आदि हैं ॥ २४ ॥

२५. डति च ॥ २५ ॥ (२५९)

डत्यन्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

२६. क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥ (३०१२)

क्तश्च क्तवतुश्च = क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः ।

निष्ठाप्रदेशाः--'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७.२.१४) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

डति च ॥ डत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवतीति । संख्याग्रहणेनेहापि संख्यानुवर्त्तत इति दर्शयति । किमर्थं पुनः सेहानुवर्त्तते ? पातेर्डतिः पतय इत्यत्र मा भूत् । अथ संख्यानुवृत्तावपि कस्मादेवात्र न भवति, यावतायमपि संख्यासंज्ञ एव, सामान्येन हि पूर्वं डतेः संख्यासंज्ञा विहिता ? नैतदस्ति; वतुना साहचर्यात् तद्धितस्यैव डतेस्तत्र ग्रहणम्, न कृतः; कृच्चायम् ॥ २५ ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ भुक्तवानिति । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । अथ केन विहितयोः क्तक्तवत्वोरेषा संज्ञा विधीयते ? अनयैव संज्ञया । वक्ष्यति तृतीये 'निष्ठा' इति । यद्येवम्, निष्ठासंज्ञया क्तक्तवतू भाव्येते, तावेवाश्रित्य निष्ठासंज्ञेति; इतरेतराश्रयो दोषो भवति, इतरेतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न

पदमञ्जरी

च न स्यात् ? अष्टन्+आम् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे कृतेऽनान्तत्वादसत्यां संज्ञायां नुड् न स्यात्, अष्टनो दीर्घग्रहणं ज्ञापकम्-कृतात्वस्याप्यष्टनः संज्ञा भवतीति । एतच्च तत्रैवोपपादयिष्यामः । यद्वा, प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेरनुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं षट्संज्ञा भविष्यति । सा च कृतेऽप्यात्वे न निवर्त्तते ॥ २४ ॥

डति च ॥ डत्यन्ता च या संख्येति । अनेन संख्याग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । असत्यां ह्यनुवृत्तौ पातेर्डतिः पतयः-अत्रापि स्यात् । अथेह संख्याग्रहणानुवृत्तावपि कस्मादेवात्र न भवति सामान्ये हि डतेः संख्यासंज्ञा विहिता ? उच्यते; संख्यासंज्ञायां हि वतुना साहचर्यात्तद्धितस्य डतेर्ग्रहणम्, न त्वौणादिकस्य ॥ २५ ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इह क्तक्तवतुरूपाश्रयेयं संज्ञा, रूपनिर्ग्रहश्च प्रयोगे उपदेशे वा भवति । न च प्रयोगे सानुबन्धकं रूपमस्तीत्युपदेशगतं ग्राह्यम् । तत्र 'नपुंसके भावे क्तः' 'ञीतः' इति क्तस्य क्वचिदुपदेशोऽस्ति । यदि तस्यैव स्याद्, लिङ्गान्तरे, कालान्तरे, धात्वन्तरे च न स्यात् । क्तवतोस्तु न क्वचिदुपदेशः, तत्केन विहितयोः क्तक्तवत्वोरेषा संज्ञा विधीयते ? अनयैव संज्ञया । वक्ष्यति—निष्ठेति । यद्येवम्, इतरेतराश्रयः प्राप्नोति-विहितयोः संज्ञा, संज्ञया च विधानमिति, नैष दोषः; भाविनी संज्ञा विज्ञायते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा-कश्चित्कञ्चित्

भावबोधिनी

डतिप्रत्ययान्त जो संख्या वह षट्संज्ञक होती है । उदा० कति तिष्ठन्ति । कति पश्य । [यहाँ षट्संज्ञा के कारण प्रथम उदा० में जस् का और द्वितीय में शस् का लोप होता है ।] किम् से डति = अति प्रत्यय करने के बाद टिलोप होने पर कति शब्द बनता है ॥ २५ ॥

क्त और क्तवतु ये दोनों प्रत्यय निष्ठासंज्ञक होते हैं । [इन दोनों प्रत्ययों की निष्ठा संज्ञा होती है ।] उदा०-कृतः । [यहाँ कृ धातु से निष्ठा = क्त प्रत्यय है ।] कृतवान् [यहाँ कृ धातु से निष्ठा = क्तवतु प्रत्यय है ।] भुक्तः । भुक्तवान् [भुज् + क्तः, भुज् + क्तवतु] ककार अनुबन्ध कित्वप्रयुक्त [गुण वृद्धिनिषेधादि] कार्यों के लिये है । [क्तवतु का] उकार उगित् मानकर होने वाले [ङीप् आदि] कार्यों के लिये है । निष्ठा संज्ञा के प्रयोगस्थल—"श्वीदितो निष्ठायाम् [पा० सू० ७।२।१४] आदि निष्ठाघटित सूत्र हैं ॥ २६ ॥

२७. सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥ (२१३)

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वः, सर्वौ, सर्वे (७.१.१७)।

न्यासः

प्रकल्प्यन्ते, नैष दोषः; भाविनी हि संज्ञा विज्ञास्यते, यथा—'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इति। तौ भूते काले भवतः, ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भवतीति ॥ २६ ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनीति। एष तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, इतरथा ह्युपलक्षणार्थत्वात् सर्वशब्दस्य संज्ञा न स्यात्। न ह्युपलक्षणस्योपसर्जनीभूतस्य कार्येण सम्बन्धो भवति। तथा हि–'चित्रगुरानीयताम्' इत्युक्ते न गवामप्यानयनं भवति। तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहेर्लिङ्गम्—'अदः सर्वेषाम्' इति निर्देशः। सर्वशब्दस्य सुट् सर्वनाम्नः कार्यम्; अन्यथा हि तन्नोपपद्यते। **सर्वः, सर्वौ, सर्वे इति**। इदमत्रोदाहरणं **सर्वे इति**। अत्र हि सर्वनामसंज्ञायाम् 'जसः शी' इति शीभावः कार्यः। पूर्वयोस्तु तत्साहचर्येण 'सर्वे' इत्येतस्य पुँल्लिङ्गतां श्रूयमाणविभक्तिताञ्च दर्शयितुमुपन्यासः; अन्यथा 'सर्वे' इत्येतावत्युच्यमाने

पदमञ्जरी

तन्तुवायमाह–अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति-यदि शाटको न वातव्यः; अथ वातव्यो न शाटकः; शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्; स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। तद्वदिहापि तौ भूते काले भवतः, ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति ॥ २६ ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गत्वेन नपुंसकत्वायोगाद् बहुवचनासंभवाच्च सर्वादीनीति बहुव्रीहिरित्याह—**सर्वशब्द इत्यादि। आदिर्येषामिति**। यद्येवं बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्सर्वशब्दोपलक्षितानां विश्वादीनामेव संज्ञा स्याद्, नोपलक्षणस्य सर्वशब्दस्य। यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते, न चित्रा गाव इत्याशङ्क्याह--**तानीमानीति**। अत्र 'तानि' इत्येव सिद्धे इमानीति प्रत्यक्षविषयेणेदंशब्देन गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावं सूचयन् तद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहिं दर्शयति। तस्य = अन्यपदार्थस्य, गुणः = वर्तिपदार्थः, सोऽपि कार्यी संविज्ञायते यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानः। मत्वर्थे हि बहुव्रीहिः भूमादिषु च मतुब् विधीयते। तद्यत्र स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम्, न तत्रोपसर्जनस्य कार्ययोगः। यथा–गोमन्तमानयेति, संभवति ह्यरण्यावस्थिताभिरपि गोभिः स्वस्वामिभावः। यत्र तु संयोगसमवाययोरन्यतरत् प्रवृत्तिनिमित्तम्, तत्र स्वभावादेवोपसर्जनस्यापि कार्ययोगः, यथा—दण्डिनमानय, विषाणिनमानयेति, नो खलु गृहावस्थितेन दण्डेन दण्डसंयुक्तः पुरुषो भवति। एवं बहुव्रीहावपि—चित्रगुः, शुक्लवासा इति। इहाप्यादिशब्दोऽवयववचन उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः, तत्र समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तभूतानां संज्ञा भवन्ती विश्वादीनामिव सर्वशब्दस्यापि भविष्यति। अत्र च लिङ्गम्–'अदः सर्वेषाम्' इति निर्देशः, 'आमि सर्वनाम्नः सुट्'। **सर्वे इति**—'जसः शी'। पूर्वयोस्तूपन्यासो

भावबोधिनी

सर्व शब्द है आदि जिनका वे—ये सर्वादि शब्द सर्वनाम संज्ञावाले होते हैं।

विमर्श—यहाँ सर्वादीनि शब्द में बहुव्रीहि समास है और यह तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि है—तस्य = अन्य पदार्थ का, गुणः = वर्ती पदार्थ, संविज्ञायते यत्र = प्रतीत होता है जिसमें। इसीलिये सर्व शब्द का भी ग्रहण होता है। अन्यथा चित्रगुः आनीयताम् (चितकबरी गायोंवाले को लाओ) में जैसे गायों का आनयन नहीं होता उसी प्रकार यहाँ भी सर्व का ग्रहण नहीं हो पाता।

सर्वस्मै (७.१.१४)। **सर्वस्मात्** (७.१.१५)। **सर्वेषाम्** (७.१.५२)। **सर्वस्मिन्** (७.१.१५)। **सर्वकः** (५.३.७१)। **विश्वः, विश्वौ, विश्वे। विश्वस्मै। विश्वस्मात्। विश्वेषाम्। विश्वस्मिन्। विश्वकः।**

उभ। उभय। उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनम्--'सर्वनाम्नस्तृतीया च' (२.३.२७) इति। [**उभाभ्यां हेतुभ्यां वसति, उभयोः हेत्वोः वसति।] उभये। उभयस्मै। उभयस्मात्। उभयेषाम्। उभयस्मिन्।**

न्यासः

स्त्रीलिङ्गस्य लुप्तसम्बुद्धेरयं प्रयोग इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। **सर्वस्मै इति।** 'सर्वनाम्नः स्मै'। **सर्वस्मात्, सर्वस्मिन् इति।** 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' इति। **सर्वक इति**—'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इति।

उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय एव प्रयुज्यते—उभौ, उभे इति। न च तत्र किञ्चित् सर्वनामकार्यं सम्भवति; स्मैप्रभृतीनां यथायोगमेकवचनबहुवचनविषयत्वात्। अकजपि नैवं सर्वनामसंज्ञां प्रयोजयति; विशेषाभावात्। न हि तस्मादकचि, कप्रत्यये वा विहिते रूपभेदः स्वरभेदो वा भवति। तत् किमर्थस्तस्येह पाठः ? इत्याह - **उभशब्दस्येत्यादि।** 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इत्यनेन उभाभ्यां हेतुभ्याम्, उभयोर्हेत्वोरिति तृतीयाषष्ठ्यौ यथा स्यातामित्येवमर्थस्तस्येह पाठ इति दर्शयति।

पदमञ्जरी

जसन्ततामस्य दर्शयितुम्। **सर्वस्मै इत्यादि**—'सर्वनाम्नः स्मै' 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ'।

उभशब्दो द्विवचनविषये एव प्रयुज्यते, असति द्विवचने नैव प्रयुज्यते, न हि भवति उभौ पुत्रावस्य उभपुत्र इति, उभयशब्दोऽत्र तत्स्थाने भवति उभयपुत्र इत्यादि। न च द्विवचने किञ्चित्सर्वनामकार्यमस्ति; स्मैप्रभृतीनामेकवचनबहुवचनविषयत्वात्, काकचोश्च नास्ति विशेष इति तस्येह पाठे प्रयोजनमाह--**उभशब्दस्येत्यादि।** उभाभ्यां हेतुभ्याम्, उभयोर्हेत्वोरिति तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः। **उभयेषाम्, उभयस्मिन्निति।** उभाववयवावस्येति व्युत्पाद्यमान उभयशब्दो यदा तिरोहितावयवभेदं समुदायमाचष्टे तदैकवचनं भवति—उभयो मणिरिति। यदा तु वर्गद्वयारब्धे समुदायिनि वर्त्तमानो वर्ग्यभेदानुगतं समुदायमाचष्टे तदा बहुवचनम्—उभये देवमनुष्या इति।

भावबोधिनी

अनु०—उदा०—सर्वः, सर्वौ, सर्वे (सर्वनाम संज्ञा के कारण जस् का शी होता है।) सर्वस्मै [ङे का स्मै होता है]। सर्वस्मात् [ङसि का स्मात् होता है।] सर्वेषाम् [सुट् आगम होता है]। सर्वस्मिन् [ङि का स्मिन् होता है]। सर्वकः। [अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः पा० सू० ५।३।७१ से अकच् होता है। इसी प्रकार विश्व शब्द के रूपों में भी समझना चाहिये] विश्वः विश्वौ, विश्वे, विश्वस्मै, विश्वस्मात्, विश्वेषाम् विश्वस्मिन्, विश्वकः।

उभ। उभय। [उभ शब्द सदैव द्विवचन में और टाप् के विषय में ही प्रयुक्त होता है। उसमें सर्वनामसंज्ञा का कोई कार्य नहीं है। अतः उभ की सर्वनामता का फल लिखते हैं—] उभ शब्द की सर्वनाम संज्ञा में प्रयोजन है—"सर्वनाम हेतु से षष्ठी और तृतीया दोनों होती है।" [उदा० उभाभ्यां हेतुभ्याम्, उभयोः हेत्वोः आदि अधिक पाठ भी कहीं-कहीं है।] उभये। उभयस्मै। उभयस्मात्। उभयेषाम्। उभयस्मिन्।

विमर्श—उभौ अवयवौ अस्य—इस विग्रह में उभ शब्द से अयच् प्रत्यय करने पर उभय शब्द बनता है। 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' [पा० सू० ५।३।९२ से विहित डतरप्रत्ययान्त और 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' पा० सू० ५।३।९३ से विहित डतमच्प्रत्ययान्त शब्द लेने चाहिये, क्योंकि केवल प्रत्यय का प्रयोग नहीं होता है—] डतर। डतम=कतर, कतम। [सर्वनाम संज्ञा के कारण] कतरस्मै, कतमस्मै।

डतर । डतम । कतर । कतम । कतरस्मै, कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै ।

त्वशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तः, द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित्तकारान्तमेकं पठन्ति । (ऋ०) त्व-त्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति ।

नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः (१.१.३३) इति ।

सम । समस्मै । कथं 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (१.३.१०), समे देशे यजेतेति ? समस्य सर्वशब्द-पर्यायस्य सर्वनामसंज्ञा इष्यते, न सर्वत्र । सिम – सिमस्मै ।

न्यासः

डतरडतम इति । 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्', 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इत्येतयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् ।

वक्ष्यमाणेनेति । 'प्रथमचरम' इत्यादिना ।

कथमित्यादि । समशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायां सत्याम् 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति सुटि 'समेषाम्' इति भवितव्यम्, तत् कथं समानामिति भवति ? ततश्च सप्तम्येकवचनस्य स्मिन्भावे कृते समस्मिन्निति भवितव्यम्, तत् कथम् 'समे देशे यजेत' इति प्रयोग उपपद्यते ? इत्यभिप्रायः । **न सर्वत्रेति ।** न सर्वत्रार्थे वर्त्तमानस्येत्यर्थः । एतच्च 'सर्वेषां नामानि सर्वनामानि' इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणाल्लभ्यते । स एव हि समशब्दः सर्वेषां नाम भवति

पदमञ्जरी

डतर-डतमेति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेऽपि तदन्तयोर्ग्रहणम्; केवलयोः प्रयोजनाभावात् ।

वक्ष्यमाणेनेति । 'प्रथमचरम' इत्यादिना । **सर्वशब्दपर्यायस्येति ।** अस्ति च सर्वशब्दपर्यायः समशब्दः 'नभन्तामन्यके समे', 'मा नो वृकाय वृक्ये समस्मै', 'उरुष्याणोऽघायतः समस्मात्', 'उतो समस्मिन्नाशिशी हि नो वसो,' 'मा नः समस्य दूढ्यः' इति यथा । एतच्च 'सर्वेषां नामानि' इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणाल्लभ्यते । स एव हि समशब्दः सर्वेषां नाम भवति यः सर्वशब्दपर्यायः । यद्यन्वर्थसंज्ञा, 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वं कस्मान्न भवति ? अस्मादेव निपातनात् । यदि 'सर्वादीनि सर्वनामानि', तर्हीहापि प्राप्नोति—सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहीति, इह चातिक्रान्तः सर्वस्मै अतिसर्वाय देहीति; तस्मात्संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादीनां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । न केवलं संज्ञायाः, पाठोऽपि तेषां गणे नास्तीति वक्तव्यम्; संज्ञामात्रप्रतिषेधे हि सर्वनामप्रयुक्तमेव कार्यं तेषां न स्यात् । पाठाश्रयं तु स्यादेव—'त्यदादीनामः' तन्नामकः कश्चित्, तत्, तदौ,

भावबोधिनी

इतर । अन्य । अन्यतर । [इनकी सर्वनाम संज्ञा का फल है—] इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्व शब्द अन्य अर्थ का वाचक है । स्वरभेद के कारण दो बार पढ़ा गया है । एक उदात्त है और दूसरा अनुदात्त है । कुछ लोग एक को तकारान्त (त्वत्) पढ़ते हैं । त्व तथा त्वत् ये दोनों ही अनुदात्त हैं ऐसा आचार्य स्मरण करते हैं ।

नेम = आधा । नेमस्मै । (प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च–पा० सू० १।१।३३ इस) आगे कहे जाने वाले सूत्र से जस् प्रत्यय में विकल्प से सर्वनाम संज्ञा होती है । उदा०—नेमे, नेमाः ।

सम = सब । उदा० समस्मै । यदि सम शब्द की सर्वनामसंज्ञा होती है तो 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (पा० सू० १।३।१०) यह पाणिनीय प्रयोग और 'समे देशे यजेत' यह प्रयोग कैसे होते हैं अर्थात् सर्वनाम संज्ञा के फलस्वरूप समेषाम् और समस्मिन् होने चाहिये ? सर्व शब्द के पर्यायवाची सम शब्द की ही सर्वनाम संज्ञा इष्ट है, सर्वत्र नहीं । [यहाँ बराबर अर्थ है] सिम = सब । उदा० सिमस्मै ।

❀'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।'❀ (१.१.३४ ग० सू० १) । ❀ 'स्वमज्ञाति-धनाख्यायाम् ।' ❀ (१.१.३५ ग० सू० २) । ❀ 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।' ❀ (१.१.३६ ग० सू० ३) । त्यद्,

न्यासः

यः सर्वशब्दपर्यायः, न चानयोः प्रयोगयोः समशब्दः सर्वपर्यायः । तथा हि 'समानाम्' इत्यत्र समशब्दस्तुल्यार्थे वर्त्तते । 'समे देशे' इत्यत्राप्यविषमे = निम्नोन्नतादिरहिते । अत एव चान्वर्थसंज्ञाकरणात् संज्ञोपसर्जनीभूतानां

पदमञ्जरी

तदः; अतिक्रान्तस्तमतितत्, अतितदौ, अतितदः; 'अदड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः', कतरमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमति-कतरमिति । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

तत्र यथा बाहुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं बाहवः, 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ् न भवति, संज्ञाश्वशुरस्यापत्यम् 'राजश्वशुराद्यत्' न भवति, धान्यमातुः स्वसा, 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वं न भवति; एवमिहापि संज्ञाभूतानां सर्वादीनां संज्ञा, तन्निबन्धनं च कार्यम्, अन्तर्गणकार्यं च न भविष्यति ।

यद्वा—'व्यवस्थायाम्' इत्यत्र 'असंज्ञायाम्' इति विभज्यते, तेन च गणपाठो विशेष्यते—यान्येतान्यनु-क्रान्तानि सर्वादीनि तान्यसंज्ञायां द्रष्टव्यानीति । उपसर्जनप्रतिषेधोऽपि न कर्त्तव्यः, सर्वादीनां संज्ञा विधीयते, तत्र कः प्रसङ्गो यत् सर्वाद्यन्तस्य स्यात् ? सर्वशब्दस्य तु सत्यामपि संज्ञायामङ्गस्यासर्वनामत्वात् स्मायाद्य-प्रसङ्गः । यद्येवम्, परमसर्वस्मै इत्यादावपि न स्याद्; यतो यदङ्गं न तत्सर्वनाम, यच्च सर्वनाम न तदङ्ग-मिति । मा भूदङ्गं सर्वनाम, अवयवस्यैव तु सर्वनामत्वे 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति समुदायस्य च कार्यं भविष्यति; यथा--अस्थ्यादीनामनङ् परमास्थ्नेति । न चैवमत्यस्थ्नेत्यादिवदतिसर्वा-येत्यादावुपसर्जनेऽपि प्रसङ्गोऽर्थद्वारकस्य सम्बन्धस्याश्रयणात्सर्वनामार्थगतमेकत्वादिकं या विभक्तिराहेति; यथा--'अष्टाभ्य औश्', 'षड्भ्यो लुक्' इति परमाष्टौ परमपञ्चेत्यादौ भवति, प्रियाष्टानः प्रियपञ्चान इत्यादौ न भवति; तद्वदत्रापि । 'त्यदादीनामः' इत्याद्यन्तर्गणकार्यमप्येवमेव द्रष्टव्यम् । यत्तु रूपाश्रयं कार्यम् युष्मदस्म-दोरनादेशे' इति, न पाठाश्रयम्, नापि संज्ञाश्रयं तदस्थ्याद्यनङ्वदुपसर्जनेऽपि भवति । यत्तूपसर्जनदशायाः प्रागेव प्राप्तं तदपि भवति अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति, तस्मान्नार्थस्तदन्तस्य संज्ञया, उच्यते; अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् परमभवकानिति तदन्तान्न स्यात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' परमसर्वतः, 'सप्तम्यास्त्रल्' परमसर्वत्र, 'आ सर्वनाम्नः' 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' परमतद्र्यचङ् परमयद्र्यङ्ङित्यादौ न स्यादिति तदन्तस्य संज्ञेषितव्या । कथं पुनरिष्यमाणापि लभ्यते ? ज्ञापकादिति वक्ष्यामः तत्तदन्तस्य च भवन्ती परम-'सर्वादिवद् अतिसर्वादेरपि स्यादिति उपसर्जनप्रतिषेधोऽपि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव सिद्धम् । वृत्तौ हि प्रधानार्थसंसर्गादुपसर्जनानि न सर्वार्थानि, यथासम्भवं च सार्वार्थ्यमिति प्रत्यक्षपरोक्षतादिविशेष-वाचित्वेऽपि तदिदमादीनां भवत्येव । अन्वर्थत्वादेव च संज्ञाभूतानामपि संज्ञाभावः । एवं तावत्संज्ञानिबन्धनं

भावबोधिनी

* पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर इनकी (जस् प्रत्यय में) संज्ञाभिन्न व्यवस्था में सर्वनाम संज्ञा होती है । * [स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था अर्थात् पूर्व आदि शब्दों के अपने अर्थ की अपेक्षा मान कर जो अवधि की नियताकांक्षा होती है उसे व्यवस्था कहते हैं । जैसे—पूर्वो ग्रामः यहाँ 'किससे पूर्व' यह आकांक्षा होती है । इसी प्रकार 'पूर्वः फाल्गुनः' यहाँ भी 'किससे पूर्व' यह आकांक्षा होती है अतः व्यवस्था अर्थ है ।] * ज्ञाति = आत्मीय और धन से भिन्नवाची

तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् । सर्वादिः ।

सर्वनामप्रदेशाः--'सर्वनाम्नः स्मै' (७.१.१४) इत्येवमादयः ॥

२८. विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ (२९२)

'न बहुव्रीहौ' (१.१.२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासः, दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वायै ।

न्यासः

संज्ञा न भवति । यथा – सर्वो नाम कश्चित्, तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वः, तस्मा अतिसर्वाय देहीति । न ह्येवंप्रकाराणि सर्वेषां नामानि; विशिष्टवस्तुविषयत्वात् । 'सर्वनामानि' इत्यत्र 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वं तु न भवति, अत एव निपातनात् ।। २७ ।।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दिगुपदिष्टे इति । दिशामुपदिष्ट उक्तो दिगुपदिष्टः । स पुनः 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति यः समासस्तस्यात्र ग्रहणम् । स पुनर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । प्रतिपदोक्त-समासाश्रयणं तु या पूर्वा दिक् सोत्तराऽस्योन्मुग्धस्य, अस्मै पूर्वोत्तराय देहीत्यत्र मा भूत् । उत्तरपूर्वस्यै इति । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति पूर्वोक्तेन सूत्रेण बहुव्रीहिः, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः' इति पर्वपदस्य पुंवद्भावः, चतुर्थ्येकवचनम्, 'सर्वनाम्न। स्याड्ढ्रस्वश्च' इति स्याट्, ह्रस्वत्वञ्च । उत्तरपूर्वायै इति । यदा सर्वनामसंज्ञा नास्ति तदा 'याडापः' इति याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः ।

पदमञ्जरी

स्मायाद्युपसर्जनानां निवारितम् । त्यदाद्यन्तर्गणकार्यं तु स्यादेव; पाठस्य स्थितत्वात् । एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्येक-शेषाणामन्यतमाश्रयणाद् द्वितीयोऽपि सर्वनामशब्द उपात्तः, तेन पाठो विशेष्यते–यानि सर्वेषां नामानि तानि सर्वादीनीति, तेन सर्वादिपाठोपजीवनेन प्रवर्तमानमन्तर्गणकार्यमपि व्यवस्थास्यते । यद्वा—संज्ञाया अन्वर्थ-त्वात्तत्तत्संबन्धयोग्यानां सर्वार्थानां तावत्पाठोऽवश्याभ्युपगन्तव्यः । ततश्च प्रकारान्तरजुषां पाठे प्रमाणाभावादेव सिद्धः पाठात्पर्युदासः ।। २७ ।।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र समासावयवानां सर्वादीनां संज्ञा विकल्प्यत इति वृत्तौ लक्ष्यते, यथाह--दिगुपदिष्ट इत्यादि । दिशामुपदिष्ट उक्ते 'दिङ्नामान्यतराले' इत्यस्मिन्समासेऽवयवत्वेन वर्तमाना-नीत्यर्थः । न चावयवानां संज्ञाविकल्पे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, स्मायादिकं तावदङ्गाश्रयम्, काकचोश्च नास्ति विशेषः, दिग्वाचिनामकारान्तत्वात् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावोऽपि न प्रयोजनम्, तत्र हि मात्रग्रहणं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वेऽपि यथा स्यात्, तथा च दक्षिणपूर्वाया इति

भावबोधिनी

स्व शब्द की सर्वनाम संज्ञा होती है ।* *बाह्य और उपसंव्यान=परिधानीय अर्थ में अन्तर शब्द [सर्वनामसंज्ञक होता है ।] *त्यद् तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् [ये ३५ शब्द] सर्वादि हैं ।

सर्वनाम के प्रयोगस्थल हैं—'सर्वनाम्नः स्मै' (पा० सू० ७।१।१४) आदि ॥ २७ ॥

आगे 'न बहुव्रीहौ' [पा० सू० १।१।२९] इससे बहुव्रीहि में सर्वादि शब्द सर्वनाम-संज्ञक नहीं होते हैं—ऐसा] प्रतिषेध कहेंगे। उससे नित्य प्रतिषेध प्राप्त होने की स्थिति में यह विकल्प आरम्भ किया जा रहा है। दिशावाची शब्दों का समास—दिक्समास, दिशावाची शब्दों के लिये कहे गये समास में बहुव्रीहि में सर्वादि शब्द विकल्प से सर्वनाम-संज्ञक होते हैं । उदा०—उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वायै ।

विमर्श—उत्तरस्या पूर्वस्याश्च दिशोःयद् अन्तरालम्—इस विग्रह में ''दिङ्नामान्यन्तराले' [पा० सू० २।२।२६] इस सूत्र से बहुव्रीहि समास होता है। यहाँ 'न बहुव्रीहौ' [पा० सू० १।१।२९] से नित्य निषेध प्राप्त है। प्रस्तुत सूत्र

दिग्ग्रहणं किम् ? 'न बहुव्रीहौ' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तत्र न ज्ञायते—क्व विभाषा, क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते – दिगुपदिष्टसमासे विभाषा, अन्यत्र प्रतिषेध इति ।

समासग्रहणं किम् ? समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात्; बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिः, तत्र मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्यै (८.१.१०) देहि ।

बहुव्रीहाविति किम् ? द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति (म० भा० १.१०) । 'द्वन्द्वे च' (१.१.३१) इति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न्यास

समासग्रहणं किमिति । यावता न बहुव्रीहिः समासत्वं व्यभिचरत्येव, ततोऽपार्थकं विशेषणमित्यभिप्रायः । **समास एव यो बहुव्रीहिरिति** । यस्यातिदेशेन बहुव्रीहिवद्भावो न विधीयते स वेदितव्यः समास एव बहुव्रीहिरिति । स पुनर्यः समासाधिकारे विहितः । **बहुव्रीहिवद्भावेनेति** । यस्यातिदेशिकं बहुव्रीहित्वं स बहुव्रीहिवद्भावेन बहुव्रीहिः । **दक्षिणदक्षिणस्यै इति** । 'एकं बहुव्रीहिवत्' इत्यतो बहुव्रीहिवदिति वर्त्तमाने 'आबाधे च' इति दक्षिणाशब्दस्य द्विर्वचनम् । बहुव्रीहिवद्भावाच्च सुब्लुक् । अयं बहुव्रीहिवद्भावेन बहुव्रीहिरिति विभाषा न प्रवर्त्तते । योऽपि 'न बहुव्रीहौ' इति वक्ष्यमाणः प्रतिषेधः, सोऽपीह न भवति; तत्रापि समासाधिकारात् । **दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति** । अत्र 'द्वन्द्वे च' इति नित्य एव प्रतिषेधो भवति, तेन पक्षे सुण् न भवति । यद्येवम्, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावोऽत्र न स्यात्, नैतदस्ति; अवयवस्याद्वन्द्वत्वात् । ननु विनापि बहुव्रीहिग्रहणेनात्र 'द्वन्द्वे च' इति प्रतिषेधेन भाव्यमेव, तदपार्थकं बहुव्रीहिग्रहणम्, नैतदस्ति; यो हि दिग्द्वन्द्वो न भवति

पदमञ्जरी

संज्ञाभावपक्षेऽपि भवति । स्यादेतत्--अवयवानामेव संज्ञा, कार्यं तु 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति । एवमपि दक्षिणपूर्वतः, दक्षिणपूर्वत्रेत्यत्र तसिलादयो न स्युः; तस्मात्सर्वाद्यन्ते बहुव्रीहौ संज्ञा विकल्प्यते । 'सर्वादीनि' इत्ययं तु वृत्तिग्रन्थः 'सर्वाद्यन्ते प्रवर्तमाना संज्ञा सर्वादीन्यपि गोचरयति' इत्येवंपरो व्याख्येयः । यद्वा--अवयवानां संज्ञाविधानेन तदन्तस्यापि सिद्धयति, तदन्तविधेरभ्युपगमादिति ।

समासग्रहणं किमिति । न बहुव्रीहिः समासत्वं व्यभिचरतीति प्रश्नः । **दक्षिणदक्षिणस्यै इति** । 'एकं बहुव्रीहिवत्' इत्यनुवृत्तौ 'आबाधे च' इति दक्षिणशब्दस्य द्विर्वचनम् 'न बहुव्रीहौ' इत्ययमपि निषेधो न भवति, तत्रापि समासाधिकारात् । **दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति** । असति बहुव्रीहिग्रहणे यथा 'न बहुव्रीहौ' इति प्रतिषेधं बाधते, एवं 'द्वन्द्वे च' इत्येतमपि बाधेत । अथ क्रियमाणेऽपि बहुव्रीहिग्रहणे या पूर्वा सोत्तरा यस्यो-

भावबोधिनी

विकल्प से सर्वनामत्व का निषेध करता है । अतः एक रूप सर्वनामत्वप्रयुक्त कार्योंवाला और एक साधारण—ये दो रूप होते हैं ।

अनु०—दिशावाची का ग्रहण किसलिये है ? "न बहुव्रीहौ' [पा० सू० १।१।२९] इससे प्रतिषेध कहा जायगा । उसमें यह नहीं ज्ञात होगा कि कहाँ विकल्प होगा और कहाँ प्रतिषेध ? दिशावाची का ग्रहण कर देने पर ज्ञात होता है कि—दिशावाची शब्दों के लिये कहे गये समास में विकल्प होता है और दूसरों में प्रतिषेध होता है ।

समास—इसका ग्रहण किसलिये है ? समास में ही जो बहुव्रीहि हो वहीं पर जिस प्रकार विकल्प हो; बहुव्रीहिवद्भाव से जो बहुव्रीहि होता हो वहाँ विकल्प न हो । उदा०—दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । ['एकं बहुव्रीहिवत्' पा० सू० ८।१।९ से 'बहुव्रीहिवत्' इसकी अनुवृत्ति मानकर "आबाधे च' पा० सू० ८।१।१० इस सूत्र से दक्षिणा शब्द का द्वित्व हो जाता है । बहुव्रीहिवद्भाव के कारण विभक्ति का लोप होकर प्रस्तुत रूप होता है । यहाँ अतिदिष्ट बहुव्रीहि है । समास बहुव्रीहि नहीं है । अतः विकल्प नहीं होता है ।]

बहुव्रीहि में—इसके ग्रहण का क्या फल है ? द्वन्द्व में विकल्प न हो । उदा०—दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । यहाँ 'द्वन्द्वे च' [पा० सू० १।१।३१] इससे नित्य ही प्रतिषेध होता है ॥ ३८ ॥

२९. न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ (२२२)

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते।

न्यासः

स तस्य विषयः स्यात्। दिग्द्वन्द्वे त्वसति बहुव्रीहिग्रहण एषैव विभाषा स्यात्। तस्माद्बहुव्रीहिग्रहणं कर्त्तव्यम्? न कर्त्तव्यम्। कस्मान्न भवति? दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणात्। एवं तह्य‍ुत्तरार्थं बहुव्रीहिग्रहणम्। 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्रास्य प्रयोजनं वक्ष्यति। **वृत्तिकारस्य** त्वेषोऽभिप्रायः—'उत्तरार्थमवश्य-कर्त्तव्यम्, तदुत्तरार्थं कृतमिहापि स्पष्टार्थं भविष्यति' इति॥ २८॥

न बहुव्रीहौ। सर्वनामसंज्ञायामित्यादि। कथं पुनरेतदवगतम्—अभ्युपगतस्तदन्तविधिरिति? अत एव प्रतिषेधात्, अन्यथा हि निष्फलः प्रतिषेधः स्यात्। तदन्तविध्यभ्युपगमे हि परमसर्वस्मै, उत्तमसर्वस्मै इत्यत्रापि संज्ञा यथा स्यात्। **इह चेत्यादि।** अस्य 'प्रतिषेध आरभ्यते' इत्यनेन सम्बन्धः। त्वं पिताऽस्य, अहं पिताऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहौ कृतेऽज्ञाताद्यर्थविवक्षायाम् असति प्रतिषेधे 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यत्राकच् प्रसज्येत। ततश्च त्वकत्पितृकः, मकत्पितृक इत्यनिष्टं रूपं स्यात्। तस्मादकज् मा भूदिति प्रतिषेध आरभ्यते। तेन 'प्रागिवात् कः' इति क एव भवति। तत्र परतः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमयोः कृतयोः 'नद्यृतश्च' इति समासान्ते कपि च त्वत्कपितृकः, मत्कपितृक इति सिध्यति। ननु चान्वर्थसंज्ञाकरणादेव

पदमञ्जरी

न्मुग्धस्य तस्मै पूर्वोत्तराय देहीत्यत्र कस्मान्न भवति? प्रतिपदोक्तो यो दिक्समासः—'दिङ्नामान्यन्तराले' इति, तस्य ग्रहणम्। यद्येवम्, तत एव हेतोर्द्वन्द्वे न भविष्यति? सत्यम्; उत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यं बहुव्रीहिग्रहण-मिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते॥ २८॥

न बहुव्रीहौ॥ अत्र वृत्तौ द्विधा सूत्रार्थो लक्ष्यते—बहुव्रीहाविति निषेधाधिकरणम्-बहुव्रीहौ संज्ञा न भवति, बहुव्रीह्याधारा संज्ञा न भवतीति; बहुव्रीहेः संज्ञा न भवतीति। सर्वाद्यधिकरणं वा – बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्तीति। तत्र **सर्वनामसंज्ञायाम्** इत्यादिनाऽऽद्यं पक्षं दर्शयति। कथं पुनर्ज्ञायतेऽभ्युपगतस्तदन्तविधिरिति? अत एव निषेधात्। द्वितीयं सूत्रार्थं दर्शयति—**बहुव्रीहावित्यादि।** प्रथमस्योदाहरणमाह—**प्रियविश्वायेति।** 'सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्' इति सर्वनाम्नः पूर्वनिपाते प्राप्ते 'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः। **द्व्यन्यायेति।** 'सर्वनामसंख्ययोः' इति द्व्यन्ययोः पूर्वनिपाते प्राप्ते परत्वात् सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः। द्वितीयस्योदाहरणमाह—**इह चेति।** अत्र च प्रतिषेधोऽयमारभ्यत इत्यनुषङ्गः अत्रासति निषेधेऽकचि सति त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति प्राप्नोति, सति तु 'प्रागिवात्कः' इति के सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशयोस्त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति सिद्ध्यति 'नद्यृतश्च' इति समासान्ते

भावबोधिनी

सर्वनाम संज्ञा में तदन्तविधि स्वीकार की गई है, अतः सर्वाद्यन्त बहुव्रीहि की सर्वनाम संज्ञा होने लगेगी—इसे रोकने के लिये यह निषेध सूत्र आरम्भ किया जा रहा है। बहुव्रीहि समास में सर्वादि शब्द सर्वनामसंज्ञक नहीं होते हैं, उदा०—प्रियविश्वाय, प्रियोभयाय, द्व्यन्याय, त्र्यन्याय। और यहाँ भी [प्रतिषेध आरम्भ किया जाता है—] त्वत्क-पितृकः, मत्कपितृकः—यहाँ अकच् नहीं होता है।

पूर्व सूत्र से 'बहुव्रीहौ' इसकी अनुवृत्ति—रहने पर भी पुनः बहुव्रीहि का ग्रहण भूतपूर्वमात्र में भी निषेध करने के लिये है। उदा०—वस्त्रान्तरवसनान्तरा।

विमर्श—इस सूत्र के दो अर्थ प्रतीत होते हैं। (१) बहुव्रीहौ—यहाँ आधारसप्तमी है। बहुव्रीह्याधारक सर्वनामता का प्रतिषेध होता है। अतः प्रियः विश्वः यस्य सः तस्मै आदि में सर्वनामसंज्ञा का निषेध करने पर प्रियविश्वाय—यह

बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति—प्रियविश्वाय, प्रियोभयाय, द्वयन्याय, त्र्यन्याय। इह च त्वत्कपितृकः, मत्कपितृक इत्यकज् न भवति।

बहुव्रीहाविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्। वस्त्रान्तरवसनान्तराः (म० भा० १.९०) इति॥

न्यासः

संज्ञानिरासे कृतेऽकज् न भविष्यति—न ह्यत्र सर्वार्थता सम्भवति, विशेषविषयत्वात्, नैतदस्ति; समुदायो हि विशेषे वर्त्तते, पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेव। भवत्वनयोरनन्तरयोरुदाहरणयोरेतत्सूत्रविषयता, प्रियविश्वायेत्यादिस्तु नोपपद्यते; न हि प्रियविश्वादयः शब्दाः सर्वेषां नामानि, नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किञ्चित् सर्वनामकार्यमुपपद्यते; स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात्, विश्वादिशब्दानाञ्चानङ्गत्वात्? एवं मन्यते – त्वत्कपितृक मत्कपितृक इत्यत्राकज् मा भूदिति, एतदर्थं तावदेतदारब्धव्यम्, प्रियविश्वायेत्येवमादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति।

अथ 'बहुव्रीहौ' इति वर्त्तमाने किमर्थं पुनर्बहुव्रीहिग्रहणमित्याह—**बहुव्रीहावित्यादि। वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति।** वस्त्रमन्तरं येषाम्, वसनमन्तरं येषामिति बहुव्रीहिं कृत्वा वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्चेति द्वन्द्वः कृतः। अत्र वर्त्तमानत्वाद् द्वन्द्वस्य 'द्वन्द्वे च', 'विभाषा जसि' इति द्वन्द्वाश्रितो विभाषाप्रतिषेधः स्यात्, न नित्यो बहुव्रीह्याश्रितः। पुनर्बहुव्रीहिग्रहणात्तु भूतपूर्वस्यापि बहुव्रीहेराश्रयणात् तदाश्रयो नित्यः प्रतिषेधो भवति। वसनशब्दश्चात्र वसत्यस्मिन्नित्यधिकरणसाधनो गृहे वर्त्तते, न वस्त्रे; अन्यथा वस्त्रान्तरवसनान्तरशब्दयोः पर्यायत्वाद् द्वन्द्वो न स्यात्, 'तुल्यार्थानाञ्च विरूपाणामेकशेषः' इत्येकशेषविधानात्॥ २९॥

पदमञ्जरी

कपि। ननु च बहुव्रीहावयं निषेधः, इह च प्रागेव; ततस्त्वकं पिताऽस्य अहकं पिताऽस्येति वाक्यावस्थायामेवाकच् प्राप्नोति? एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् यद्वाक्योपमर्देन बहुव्रीहिर्भवति तस्यामेवावस्थायां निषेधो भविष्यति। अत्र च प्रथमः सूत्रार्थस्तदन्तविधिज्ञापनायैवोपन्यस्तः, न तु प्रियविश्वायेत्यादौ समुदायस्य संज्ञाप्रसङ्गः; यथा अतिसर्वायेत्यादौ।

बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थमित्याह—**बहुव्रीहावित्यादि। वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति।** वसनमन्तरं येषामिति बहुव्रीहौ द्वन्द्वः। अत्रासति बहुव्रीहिग्रहणे वर्तमानद्वन्द्वाश्रयो निषेधः स्यात्, ततश्च जसि विभाषा स्यात्। पुनर्बहुव्रीहिग्रहणात्तु यदन्तो द्वन्द्वः, सोऽन्तरशब्दो बहुव्रीहेः पूर्वमत्रासीद् इति बहुव्रीह्याश्रयो नित्य एव निषेधो भवति। इदं तु 'तदन्तस्य संज्ञानिषेधः' इति प्रथमपक्षानुरोधेन प्रत्युदाहरणम्। न त्वत्र प्रसङ्गः; असर्वार्थत्वात्। वसन्त्यस्मिन्निति वसनं गृहम्, तेन 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषाभावः॥ २९॥

भावबोधिनी

बनता है। परन्तु यह अर्थ मानने पर त्वत्कपितृकः आदि में निषेध नहीं होगा। अतः दूसरा अर्थ यह है—(२) बहुव्रीहि समास में विद्यमान जो सर्व आदि शब्द वे सर्वनामसंज्ञक नहीं होते हैं। इसीलिये त्वं पिता अस्य सः, अहं पिता अस्य सः—आदि में सर्वनामत्व का प्रतिषेध हो जाने से 'अव्यय-सर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' (पा० सू० ५।३।७१) इससे अकच् नहीं होता है। अपि तु 'प्रागिवात्कः' [पा०सू० ५।३।७०] इससे 'क' प्रत्यय ही होता है। और त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः आदि रूप होते हैं। अन्यथा सर्वनामत्वप्रयुक्त अकच् कर देने पर त्वकत्पितृकः मकत्पितृकः ये रूप होने लगते। वास्तव में भाष्यकार ने अकच् वाले रूप 'त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः' को इष्ट मानकर इस सूत्र का प्रत्याख्यान कर दिया है। द्र० प्रस्तुत सूत्र पर सिद्धान्तकौमुदी॥ २९॥

३०. तृतीयासमासे ॥ ३० ॥ (२२३)

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय, संवत्सरपूर्वाय, द्व्यहपूर्वाय, त्र्यहपूर्वाय । 'समासे' इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्—मासेन पूर्वाय । 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः' (२.१.३१) इति तृतीयासमासं प्रतिपदं वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । न यस्य कस्यचित्तृतीयासमासस्य-'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२.१.३२) इति । त्वयका कृतम्, मयका कृतम् ॥

न्यासः

तृतीयासमासे । ननु च 'विभाषा दिक्समासे' इत्यतः समासग्रहणमनुवर्त्तत एव, तत्-किमर्थं पुनः समासग्रहणमित्यत आह—**समास इत्यनुवर्तमाने इत्यादि** । अस्त्येव तृतीयासमासो मुख्यः, यस्मिन् सत्यैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वञ्च भवति । अस्ति च गौणः, यस्मिंस्तादर्थ्यादतस्मिन्नपि ताच्छब्द्यं भवति । स पुनस्तृतीयासमासार्थं वाक्यम् । तत्रासति पुनः समासग्रहणे 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति मुख्य एव प्रतिषेधः स्यात्, नेतरत्र । तस्मात् तत्रापि प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः समासग्रहणम् । यदि तर्हि तृतीयासमासार्थेऽपि वाक्ये प्रतिषेधो भवति, यावान् कश्चित् तृतीयासमासः, तदर्थे वाक्ये सर्वत्र प्रतिषेधः स्यात्; ततश्च त्वयका कृतम्, मयका कृतमित्यत्राकज् न स्यात् । भवति ह्येतत् 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यनेन यः समासस्तदर्थं वाक्यम्; तत्र कप्रत्यये कृते त्वत्केन कृतम्, मत्केन कृतमिति रूपं स्यादित्यत आह—**पूर्वसदृशेत्यादि** । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते ।

त्वयका, मयका इति । पूर्ववत् त्वमावादेशौ, सुबन्तादकच् । क्वचित् त्वकया, मकया इति पाठः, स त्वयुक्तः । प्रातिपदिकात् त्वकजुत्पत्तौ त्वकया मकयेति भवति, न चात्र प्रातिपदिकादकजुत्पत्तिरिष्यते; अपि तु सुबन्तात् । तथा ह्यकज्विधौ वक्ष्यति—"प्रातिपदिकात्" 'सुपः' इति च द्वयमपीहानुवर्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था—क्वचित् प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति, क्वचित् सुबन्तस्य । युष्मकाभिः, युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, आवकयोरित्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका, मयका, त्वयकि, मयकि इत्यत्र सुबन्तस्य" इति ॥ ३० ॥

पदमञ्जरी

तृतीयासमासे ॥ समासे इति, वर्त्तमाने इत्यादि । मुख्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते गौणस्यापि ग्रहणार्थं पुनः समासग्रहणमित्यर्थः । न च तृतीयासमासमात्रार्थे वाक्ये प्रसङ्ग इत्याह—**पूर्वसदृशेत्यादि** । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । **त्वयका, मयकेति** । 'युष्मदस्मदोस्तृतीयैकवचने', 'त्वमावेकवचने', 'योऽचि' सुबन्तयोः प्राक् टेरकच् ॥ ३० ॥

भावबोधिनी

तृतीया-समास में सर्व आदि शब्द सर्वनामसंज्ञक नहीं होते हैं । उदा०—मासपूर्वाय, सम्वत्सरपूर्वाय, द्व्यहपूर्वाय, त्र्यहपूर्वाय । [इनमें मासेन पूर्वाय आदि तृतीयान्त पूर्वपद के साथ समास है ।]

'समासे' इसकी अनुवृत्ति रहने पर भी पुनः समास का ग्रहण इसलिये है कि तृतीया समास के अर्थ—प्रतिपादक विग्रह वाक्य में भी प्रतिषेध हो सके । जैसे—मासेन पूर्वाय । "पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः" (पा० सू० २।१।३१) इससे प्रतिपद तृतीया-समास कहा जायगा । इस प्रतिपदोक्त तृतीया-समास का ही यहाँ ग्रहण है । जिस किसी तृतीया समास का ग्रहण नहीं है । (जैसे-) त्वयका कृतम्, मयका कृतम् ।

विमर्श—प्रतिपदोक्त तृतीया-समास में ही सर्वनामसंज्ञा का निषेध है । अतः अन्यत्र सर्वनामत्वप्रयुक्त कार्य सम्भव है । इसीलिये त्वया कृतम्—में अकच् करने पर त्वयका कृतम् आदि होते हैं ॥ ३० ॥

३१. द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥ (२२४)

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

३२. विभाषा जसि ॥ ३२ ॥ (२२५)

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे, कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकज् हि न भवति-कतरकतमकाः ॥

३३. प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥ (२२६)

न्यासः

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥ विभाषा जसि ॥ जसः कार्यं प्रतीत्यादि । एतच्च व्यवस्थितविभाषात्वादस्या विभाषाया लभ्यते । अथ वा जसीति कार्यापेक्षया आधारसप्तमीयम्, न तु सर्वाद्यपेक्षया परसप्तमी; तेन जसि यत् कार्यम् = जसाधारं यत् कार्यं जसः शीभावः तत्र विभाषा भवति, नान्यत्र । किं कारणमेवं व्याख्यायत इत्यत आह—**अकज् हि न भवतीति** । हिशब्दो हेतौ । एवं व्याख्यायमाने सति 'कतरकतमकाः' इत्यत्राकज् न भवति; पूर्वसूत्रेण संज्ञाप्रतिषेधात् । अन्यथा हि यदि जसि परतः संज्ञा विकल्प्यते, तदा पक्षेऽकज् भवेदेव । तथा च तस्य तन्मध्यपतितत्वात् तद्ग्रहणेन ग्रहणात् पाक्षिकः शीभावः प्रसज्येत । कप्रत्यये तु सति तेन व्यवधानादेवैष दोषो न भवति ॥ ३२ ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तस्येति । संख्याया अवयवे तयप्

पदमञ्जरी

द्वन्द्वे च ॥ अयं समुदायस्यैव निषेधो नावयवानाम्, कुतः ? त्यदादीनां तावत् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति एकशेषेण भाव्यम्, प्राक् च त्यदादिभ्योऽकारान्ताः, तत्र न काकचोर्विशेषः, सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' त्विष्यत एव—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति, सोऽयं प्रतिषेधो ज्ञापयति—'अस्ति सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिः इति ॥ ३१ ॥

विभाषा जसि ॥ जसः कार्यं प्रति विभाषेति । तत् कथम् ? व्यवस्थितविभाषेयम् । यद्वा, जसीति कार्यापेक्षयाधिकरणसप्तमी—जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्य इति । अन्ये त्वाहुः—जस ई जसी शब्दरूपापेक्षया नपुंसकह्रस्वत्वे सप्तम्या लुका निर्देशः—जस ईकारे कर्तव्य इति । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते ? तत्राह—**अकज्हीति** । हि शब्दो यस्मादर्थे । यद्यविशेषेण विकल्पः स्यात्, कतर कतम अस् इति स्थिते कुत्साद्यर्थविवक्षायां यस्मामवस्थायामकज्विधिं प्रति संज्ञा स्यात्, ततश्च तन्मध्यपतितत्वात्तद्ग्रहणे शीभावः स्यात्; के तु सति न भवति ॥ ३२ ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ उभयशब्दस्येत्यादि । उभाववयवावस्य 'उभादुदात्तो नित्यम्'

भावबोधिनी

द्वन्द्व समास में सर्व आदि शब्द सर्वनामसंज्ञक नहीं होते हैं । उदा०—पूर्वापराणाम्, कतरकतमानाम् । [यहाँ सर्वनामसंज्ञा न होने से सुट् नहीं होता है ॥ ३१ ॥

पूर्वसूत्र से सर्वनामसंज्ञा का नित्य प्रतिषेध प्राप्त रहने पर जस् प्रत्यय में यह विकल्प आरम्भ किया जाता है । द्वन्द्व समास में जस् प्रत्यय परे रहते सर्व आदि की विकल्प से सर्वनाम संज्ञा होती है । उदा० कतरकतमे, कतरकतमाः, [सर्वनाम संज्ञा होने पर जस् का शी = ई आदेश होने पर पहला रूप बनता है । [यह व्यवस्थित विभाषा है अतः केवल] जस् को आधार मानकर होने वाले कार्य [शी भाव] के प्रति ही विकल्प होता है, अकच् विकल्प से नहीं होता है—कतरकतमकाः । [एक ही रूप होता है] ॥ ३२ ॥

पूर्वसूत्र 'विभाषा जसि' [जस् में विकल्प से सर्वनाम संज्ञा होती है] की अनुवृत्ति होती है । 'द्वन्द्वे' इसकी

'विभाषा जसि' (१.१ ३२) इति वर्त्तते। 'द्वन्द्वे' (१.१.३१) इति निवृत्तम्। प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्ध, कतिपय, नेम – इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति। प्रथमे, प्रथमाः। चरमे, चरमाः। द्वितये, द्वितयाः। अल्पे, अल्पाः। अर्धे, अर्धाः। कतिपये, कतिपयाः। नेमे, नेमाः।

'तय' इति तयप्प्रत्ययः, शिष्टानि प्रातिपदिकानि।

तत्र 'नेम' इति सर्वादिषु पठ्यते; तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते। उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तस्य गणे पाठान्नित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा। काकचोर्यथायोगं वृत्तिः॥

न्यासः

इत्युभशब्दाद्विहितस्य तयपो यद्यपि 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्ययजादेशो विधीयते, तथापि स्थानिवद्भावात् तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्युभयशब्दस्तयप्प्रत्ययान्तो भवति।

तस्य गणे पाठान्नित्या सर्वनामसंज्ञेति। न त्वनेन योगेन परेणापि पाक्षिकी। एतच्च व्यवस्थित-विभाषात्वाल्लभ्यते। **काकचोर्यथायोगं वृत्तिरिति**। तेनोभय-नेमशब्दयोः सर्वादित्वान्नित्यमकचो वृत्तिः, प्रथमादिभ्यस्तु कप्रत्ययस्य—इत्येष यथायोगार्थः॥ ३३॥

पदमञ्जरी

इति तयपोऽयजादेशः। स्थानिवद्भावाद् भवत्ययं तयबन्तः, तथापि गणे पाठाद् नित्यैव संज्ञा भवति। ननु गणे पाठस्योभयस्मिन्नुभयेषामित्यादिरवकाशः, इह तयब्ग्रहणस्य द्वितये द्वितया इति, उभयशब्दाज्जस्युभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोति, नैष दोषः; अन्तरङ्गा नित्या संज्ञा विभक्त्यनपेक्षत्वादिति सैव प्रवर्तते।

काकचोर्यथायोगं वृत्तिरिति। नेमशब्देऽकचो वृत्तिः, अन्येषु कस्येत्येष यथायोगार्थः। कः पुनर्दोषो नेमशब्दे, यदि जसः कार्यं प्रति न स्यात्, पक्षे कोऽपि स्यात्? अस्तु; नेमके, नेमकाः –नित्येऽप्यकचि तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादस्मिन् विकल्पे सति एतद्रूपद्वयं भवत्येव, सत्यम्; प्रथमादिषु पक्षेऽकज्न भवतीत्येवम्परो ग्रन्थः॥ ३३॥

भावबोधिनी

निवृत्ति हो जाती है। प्रथम, चरम, तय (प्रत्ययान्त), अल्प, अर्ध, कतिपय और नेम—ये शब्द जस् परे रहते विकल्प से सर्वनामसंज्ञक होते हैं। [अतः जस् में दो-दो रूप होते हैं; एक शीभाव मानकर और दूसरा जस् मानकर।] उदा० प्रथमे, प्रथमाः। चरमे, चरमाः। द्वितये, द्वितयाः [=दो के अवयव]। अल्पे, अल्पाः। अर्धे, अर्धाः। कतिपये, कतिपयाः [कई, एक, कुछ]। नेमे, नेमाः [=आधे]। तय—यह तयप् प्रत्यय है, [जो 'संख्यायाः अवयवे तयप्' (पा० सू० ५।२।४२ से होता है) अन्य सभी शब्द प्रातिपदिक हैं।

इन शब्दों में 'नेम' यह सर्वादिगण में पढ़ा गया है, इसकी सर्वनामसंज्ञा प्राप्त रहने पर विकल्प (आरम्भ किया जाता है) और शब्दों की सर्वनामसंज्ञा अप्राप्त रहने पर विकल्प-विधायक यह सूत्र आरम्भ किया जाता है। तयप् प्रत्ययान्त उभयशब्द का सर्वादि गण में पाठ होने से नित्य सर्वनाम संज्ञा प्राप्त है, यहाँ केवल जस् के स्थान पर होने वाले कार्य के विषय में विकल्पशास्त्र आरम्भ किया जाता है। क और अकच् की यथायोग वृत्ति है [अर्थात् उभय और नेम में अकच् तथा प्रथम आदि अन्य शब्दों से क प्रत्यय ही होता है]।

विमर्श—'संख्याया अवयवे तयप्' (पा० सू० ५।२।४२) से अवयव अर्थ में संख्यावाची से तयप् प्रत्यय होता है। इसी के स्थान पर 'उभादुदात्तो नित्यम्' (पा० सू० ५।२।२४) इससे अयच् आदेश हो जाता है। इस प्रकार स्थानिवद्भाव से उभय भी तयप्प्रत्ययान्त हो जाता है। 'सर्वादीनि सर्वनामानि' (पा० सू० १।१।२७) से इसकी नित्य संज्ञा प्राप्त होती है। वहाँ जस् प्रत्यय में यह वैकल्पिक विधान होता है।

यह व्यवस्थित विभाषा है। अतः नेम और उभय से अकच् होता है शेष प्रथम आदि शब्दों से क प्रत्यय ही होता है॥ ३३॥

३४. पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥ (२१८)

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर-इत्येतेषां गणे पाठात् पूर्वेण नित्यायां सर्वनामसञ्ज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषाऽऽरभ्यते। पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। पूर्वे, पूर्वाः। परे, पराः। अवरे, अवराः। दक्षिणे, दक्षिणाः। उत्तरे, उत्तराः। अपरे, अपराः। अधरे, अधराः।

व्यवस्थायामिति किम्? दक्षिणा इमे गाथकाः। प्रवीणा इत्यर्थः। असंज्ञायामिति किम्? उत्तराः कुरवः। सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा।

न्यासः

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ असंज्ञायामिति। संज्ञायामसत्याम् पूर्वादयश्चेत् संज्ञारूपा न भवन्तीत्यर्थः। **स्वाभिधेयापेक्ष इत्यादि।** अवधिर्मर्यादा, तस्य नियमोऽवश्यम्भावः, अवधिभावादभ्रंशः। किंविशिष्टोऽवधिनियमः? स्वाभिधेयापेक्षः। पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोऽर्थः, तमपेक्षते यः सः स्वाभिधेयापेक्षः। दिगादीनां ह्यर्थानाम्--पूर्वादिशब्दाभिधेयानां यत् पूर्वादित्वम्, तन्नियोगतः कञ्चनावधिमपेक्ष्य सम्पद्यते, न त्ववधिनिरपेक्षम्; यथा—पूर्वदेशस्य यत् पूर्वत्वम्, तत्परं देशमपेक्ष्य भवति; परस्यापि यत् परत्वम्, तत् पूर्वदेशम्; तस्मात् पूर्वादिशब्दावाच्यापेक्षेणावश्यं केनचिदवधिना भाव्यम्। तत्र तस्यैवावधेः यः पूर्वादिशब्दार्थापेक्षोऽवधिभाव ऐकान्तिकः, स नियमो व्यवस्था, तस्यां गम्यमानायां पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेय एव वर्त्तमानानामियं संज्ञा भवति; न तु वाच्यायाम्। यो हि पूर्वादिशब्दाभिधेयादन्यस्यार्थस्यावधिभूतस्य नियमः, स कथं पूर्वादिशब्दवाच्यो भविष्यति!

पूर्वे, पूर्वा इति। अत्र परस्मादेवावधेरिति गम्यते। **परे, परा इति।** पूर्वस्मादेवावधेरिति गम्यते। **प्रवीणा इति।** कुशला इत्यर्थः। अत्र प्रावीण्यमात्रेण निमित्तेनावधिनिरपेक्ष एव दक्षिणशब्दो वर्त्तत इति व्यवस्था

पदमञ्जरी

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ असंज्ञायामिति। संज्ञायामसत्याम्, पूर्वादयश्चेत्संज्ञारूपा न भवन्तीत्यर्थः। व्यवस्था = नियमः, स चात्रार्थादवध्यपेक्ष इत्याह—**स्वाभिधेयापेक्ष इत्यादि।** पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोऽर्थस्तमपेक्षते, तेन वापेक्ष्यते यः स स्वाभिधेयापेक्षः। अवधिः = मर्यादाः; पूर्वदेशस्य यत्पूर्वत्वं तत्परदेशमपेक्ष्य भवति, परस्यापि यत्परत्वं यत्पूर्वदेशम्। एवं दिक्कालयोरपि द्रष्टव्यम्। तस्मात्पूर्वादिशब्दवाच्योऽर्थोऽवश्यमवधिं कञ्चिदपेक्ष्य भवति। तत्र योऽयमपेक्षाया नियमः सा व्यवस्थेति तावद्विवक्षितम्। तस्यां गम्यमानायां पूर्वादिशब्दानां स्वाभिधेय एव वर्त्तमानानामियं संज्ञा भवति, न तु वाच्यायाम्।

प्रवीणा इत्यर्थ इति। अनेन व्यवस्थाभावमाह। न हि प्रवीणशब्दः सापेक्षमर्थमाचष्टे। **सत्यामेव**

भावबोधिनी

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर तथा अधर—इनका सर्वादिगण में पाठ होने से [सर्वादीनि 'सर्वनामानि' पा० सू० १।१।२७] पूर्वसूत्र से नित्य सर्वनाम संज्ञा प्राप्त रहने पर जस् प्रत्यय में यह विकल्प-विधान आरम्भ किया जा रहा है। पूर्व आदि शब्द जस् प्रत्यय में विकल्प से सर्वनामसंज्ञक होते हैं संज्ञा से भिन्न व्यवस्था में। स्व = पूर्वादिशब्दों के अभिधेय = वाच्यार्थ को अपेक्षित करके अवधि = मर्यादा का नियम --व्यवस्था कहा जाता है। उदा—पूर्वे, पूर्वाः। परे, पराः। अवरे, अवराः। दक्षिणे, दक्षिणाः। उत्तरे, उत्तराः। अपरे, अपराः। अधरे, अधराः।

'व्यवस्था में ही'—इसका क्या फल है? 'दक्षिणा इमे गाथकाः (ये गाथक प्रवीण हैं।) दक्षिणाः—का अर्थ है प्रवीण। [अतः विकल्प नहीं होता है।]

३५. स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ (२१९)

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते। स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति, न चेज्ज्ञातिधनयोस्संज्ञारूपेण वर्तते। स्वे पुत्राः, स्वाः पुत्राः। स्वे गावः, स्वा गावः। आत्मीया इत्यर्थः।

ज्ञातिप्रतिषेधः इति किम्?

धूमायन्त इवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः।
उल्मुकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ॥ (महाभारते ५ ३६.३८)।

न्यासः

न गम्यते। **सत्यामेवेत्यादि**। जम्बूद्वीपं सुमेरुं वावधिमपेक्ष्य तत्रोत्तरशब्दो वर्त्तत इति विद्यत एव व्यवस्था ॥३४॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्॥ अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्तेति। गणपाठात्। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्। **न चेदित्यादिना**। ज्ञातिधनाख्याशब्दस्यार्थमाचष्टे। यत्र च शब्दान्तरनिरपेक्षः स्वशब्दो ज्ञातिधने स्वरूपेणाचष्टे तत्रासौ संज्ञारूपेण तयोर्वर्त्तते। **आत्मीया इत्यर्थ इति**। कथं पुनरयमर्थः, यावता स्वे पुत्रा इति ज्ञात्यर्थो गम्यते, स्वे गाव इति धनार्थः? नैतदस्ति; पुत्रगोशब्दसान्निध्यादेतदुभयं गम्यते। स्वशब्देनात्मीयत्वमात्रं गम्यते—स्वा ज्ञातय इति। प्रभूता स्वा इति चोभयत्र शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने स्वरूपेणेव स्वशब्देनाभिधीयेते। यद्येवम्, ज्ञातय इत्यनुप्रयोगो नोपपद्यते; पर्यायत्वात्, यथा - वृक्षशब्दप्रयोगे सति तरुशब्दस्यानुप्रयोगो विरुध्यते, नैष दोषः; पर्यायशब्दस्य हि यत्रानेकार्थो भवति संदिग्धार्थो वा, तत्र तदर्थस्यैव व्यक्तीकरणार्थः

पदमञ्जरी

व्यवस्थायामित्यनेनान्वर्थतां दर्शयति। सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तते, अत्र जसः कार्यं प्रतीति नोक्तम्; विशेषाभावात्॥ ३४॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्॥ अज्ञातिधनाख्यायामित्यस्यार्थमाह—**न चेदित्यादि**। यत्र शब्दान्तरनिरपेक्षः स्वशब्दो ज्ञातिधने स्वरूपेणाचष्टे तत्रासौ संज्ञारूपेण प्रवर्तते। **आत्मीया इत्यर्थ इति**। पुत्राणां गवां सत्यपि ज्ञातिधनत्वे न तेनाकारेण तत्र वर्तते, किन्त्वात्मीयाकारेणेत्यर्थः। आख्याग्रहणे त्वसति ज्ञातिधनयोः पर्यवसानादत्रापि प्राप्नोति।

धूमायन्त इत्यादि! यथोल्मुकान्यश्लिष्टानि असंहतानि धूमायन्ते, संहतानि प्रज्वलन्ति; तद्वत् ज्ञात-

भावबोधिनी

असंज्ञा में—इसका क्या फल है? उत्तराः कुरवः। [यहाँ उत्तर शब्द उत्तर देश का वाचक = संज्ञा है।] व्यवस्था में ही इनकी सर्वनाम संज्ञा होती है॥ ३४॥

यहाँ भी नित्य सर्वनाम संज्ञा प्राप्त होती है, जस् में उसका विकल्प हो जाता है। स्व—यह शब्दस्वरूप जस् परे रहते विकल्प से सर्वनामसंज्ञक होता है, यदि यह ज्ञाति = आत्मीय और धन अर्थ में संज्ञा = वाचक रूप से प्रयुक्त न हुआ हो अर्थात् आत्मीय और धन इन दो में सर्वनाम नहीं होता है अन्य अर्थों में होता है। उदा०—स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः। स्वे गावः, स्वाः गावः। यहाँ 'आत्मीय' यह अर्थ है। (अपने पुत्र, अपनी गायें।) ज्ञाति का प्रतिषेध किसलिये है?

अश्लिष्ट [न मिले हुये, बिखरे हुये] उल्मुक [अधजले काष्ठ] के समान ये मेरे अपने ज्ञाति लोग धुंये के समान प्रतीत हो रहे हैं और संहत = मिले हुए ये लोग प्रज्वलित होते हुये के समान हैं। [महाभारत]

अर्थात् बिखरी हुई अर्धजली लकड़ियाँ धुयें के समान दिखाई देती हैं और परस्पर मिली हुयी जलती सी प्रतीत होती हैं। उसी प्रकार अपने ज्ञाति भी दिखाई दे रहे हैं। [यहाँ स्व की सर्वनामसंज्ञा नहीं है।]

अधनाख्यायामिति किम् ? प्रभूताः स्वा न दीयन्ते, प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

३६. अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ (२२०)

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगे उपसंव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः, अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । [उपसंव्याने-] अन्तरे शाटकाः, अन्तराः शाटकाः । उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते, न प्रावरणीयम् ।

न्यासः

पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो न विरुध्यते; यथा—मेघाद्यनेकार्थवृत्तेर्वराहकशब्दस्य प्रयोगे शूकरशब्दस्य प्रयोगः । तथा सन्दिग्धार्थस्य पिकशब्दस्य प्रयोगे कोकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थः, तत्रासत्यनुप्रयोगे किंविषयोऽयं प्रयुक्तः—इति सन्देहः स्यात् । अतस्तन्निरासार्थमुपपद्यते ज्ञातिशब्दस्यानुप्रयोगः ॥ ३५ ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ बहिर्योग इति । बहिरित्यनेनानावृतदेश उच्यते । तेन योगो बहिर्योगः । स चानावृतस्य बाह्यस्य वस्तुनो भवति । **उपसंव्याने चेति ।** उपसंवीयते = परिधीयते यत् तदुपसंव्यानम्—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । अथ वा, संवीयते = पिधीयतेऽनेनेति संव्यानम्—'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट्, संव्यानस्य समीपमुपसंख्यानम् । अबहिर्योगे सामर्थ्यात् तदेव वेदितव्यम् । **नगरबाह्या इति ।** अनेन बहिर्योगं दर्शयति । **परिधानीयमुच्यत इति ।** उपसंव्यानस्येदमुदाहरणमुपन्यस्तम् । वस्त्रान्तरावृतवस्तु वस्त्वन्तरेण।पिहितमुच्यते । अविशेषाभिधानेऽपि यद् वस्त्रान्तरेणावृतम्, सामर्थ्यात् तदेवोपसंव्यानमुच्यते, नेतरत् । **न प्रावरणीयमिति ।** प्राव्रियतेऽपिधीयतेऽनेनेति प्रावरणीयम्, तन्नाभिधीयते । तदभिधाने तस्य बहिर्योगत्वात् बहिर्योग एवेदमुदाहरणं स्यादित्यभिप्रायः ।

पदमञ्जरी

योऽपीत्यर्थः । **स्वा ज्ञातय इति ।** स्वशब्दस्यानेकार्थस्य व्यक्तीकरणाय पर्यायस्यापि ज्ञातिशब्दस्य प्रयोगः, स एव तु न प्रयुक्तः, निरङ्कुशाः कविवाच इति ॥ ३५ ॥

अन्तर बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ बहिरित्यनावृतो देश उच्यते । बहिरित्यनेन योगो बहिर्योग इतीतिशब्दाध्याहारेण विगृह्य समासः । स चानावृतस्य बाह्यस्य वस्तुनो भवति उपसंवीयते = विधीयते वासोऽन्तरेणेत्युपसंव्यानम्, कर्मणि ल्युट् । **नगरबाह्या इति ।** बहिर्योगं दर्शयति । परिधानीयमन्तर्वासः, प्रावरणीयं बहिर्वासः ।

भावबोधिनी

धनवाची न होने पर—इसका क्या फल है ? प्रभूताः स्वा न दीयन्ते, प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते प्रभूत = प्रचुर धन [न दिये जाते हैं, न भोग किये जाते हैं]—यह अर्थ है [सर्वनाम नहीं हैं ।] ॥ ३५ ॥

यहाँ भी पूर्व सूत्र ('सर्वादीनि' पा०सू० १।१।२७) से नित्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होती है, वह जस् में विकल्प से होती है । अन्तर—यह शब्द रूप जस् में विकल्प से सर्वनामसंज्ञक होता है (१) बहिर्योग = बाह्य और (२) उपसंव्यान = परिधानीय अर्थ रहने पर । उदा०—अन्तरे गृहाः, अन्तरा गृहाः । नगर के बाहरी चाण्डाल आदि के घर कहे जाते हैं । अन्तरे शाटकाः, अन्तराः शाटकाः । उपसंव्यान = परिधानीय को कहा जाता है, प्रावरणीय = ऊपर ओढ़ने वाली चादर आदि नहीं ली जाती है ।

बहिर्योग और उपसंव्यान इन अर्थों में—इसका क्या फल है ? अनयोः ग्रामयोः अन्तरे तापसः प्रतिवसति । (इन दोनों ग्रामों के बीच में तपस्वी रहता है ।) तस्मिन् अन्तरे शीतानि उदकानि । [उसके बीच में शीतल जल है ।) मध्य प्रदेश-वाची अन्तर शब्द है । यह गणसूत्र का प्रत्युदाहरण है । [अर्थात् जस् का न देकर ङि का उदाहरण देने में गणसूत्र ही प्रमाण है ।]

बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् ? अनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति। तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि। मध्यप्रदेशवचनोऽन्तरशब्दः। गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम्॥

***अपुरीति च वक्तव्यम्* (म० भा० १.१.३६ वा०)॥ [इह मा भूत्]—अन्तरायां पुरि वसति।**

***विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंख्यानम्* (म० भा० १.१.३६ वा० १) द्वितीयस्मै द्वितीयाय। तृतीयस्मै, तृतीयाय॥**

३७. स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ ३७॥ (४४७)

न्यासः

अन्तरे तापसः प्रतिवसतीति। अत्र संज्ञाया अभावात् सप्तम्याः स्मिन्नादेशो न भवति। ननु च जसीत्यनुवर्त्तते, तत् कस्मात् सप्तम्यन्तं प्रत्युदाहृतमित्यत आह—**गणसूत्रस्य चेत्यादि। अपुरीति वक्तव्यमिति।** अनन्तरं 'गणसूत्रस्य च' इत्यभिधानाद् गणसूत्रमेवैतद् वक्तव्यमिति गम्यते। यद्यपि गणसूत्रेऽन्तरशब्दः पठ्यते, तथापि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति प्राकाराद्बहिर्वर्त्तिनी वा पूस्तस्या अपि बहिर्योगोऽस्तीति तत्र वर्त्तमानस्य टाबन्तस्याप्यन्तराशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति, तेनापुरीति वक्तव्यम्। तेनान्तरायामित्यत्र स्याट् न भवति। **विभाषाप्रकरणे इत्यादि।** उपसंख्यानशब्दस्येह प्रतिपादनमर्थः। अस्मिन् विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य सर्वनामसंज्ञायाः प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'विभाषा जसि' इत्यत्र 'विभाषा' इति योगविभागः क्रियते, तत्र च 'सर्वादीनि' 'द्वन्द्वे' इति च निवृत्तम्, तेन तीयस्य विभाषा सर्वनामसंज्ञा भविष्यतीति। न चैवं सत्यतिप्रसङ्गः; योगविभागादिष्टसिद्धेः। नापि 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः; प्रपञ्चार्थत्वात्। ततः 'जसि' इति द्वितीयो योगः। अत्र विभाषाग्रहणम्, सर्वादिग्रहणम्, द्वन्द्वग्रहणञ्चानुवर्त्तते॥ ३६॥

स्वरादिनिपातमव्ययम्। स्वरादिषु स्वस्तिशब्दोऽस्तिशब्दश्च पठ्यते। तत्र स्वस्तिशब्दस्य किमर्थः पाठः? यावतास्तिशब्दपाठादेव तदन्तविधिना स्वस्तिशब्दस्यापि भविष्यति। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इति

पदमञ्जरी

अन्तरे तापस इति। अत्र संज्ञाभावाद् ङेः स्मिन्न भवति। 'जसि' इति वर्तमाने कथं सप्तम्यन्तं प्रत्युदाहरणे दीयत इत्यत आह—**गणसूत्रस्य चेत्यादि।** गणसूत्रमप्येवमेव पठ्यते। कस्मात्पुनरप्रस्तुतस्य गणसूत्रस्य प्रत्युदाहरणं दीयते, न सूत्रस्य? 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वक्ष्यति, तद् गणसूत्रविषयं यथा स्यादिति; तस्यायं प्रस्तावः सूत्रस्याप्यनया दिशा प्रत्युदाहरणं गम्यत इति न पृथग्दर्शितम्। **अन्तरायामिति।** प्रकाराद्बहिर्वर्तिन्यामित्यर्थः। यद्यपि गणसूत्रेऽन्तरशब्दः पठ्यते, तथापि तस्यैव सर्वनामत्वात् टापा सहैकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यत इति स्यात् प्रसङ्गः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे वचनम्। **विभाषाप्रकरण इत्यादि।** यथायमर्थः सिद्धयति, तथा 'विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्याम्' इत्यत्र वक्ष्यामः॥ ३६॥

स्वरादिनिपातमव्यम्॥ तसलादिरिति। 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच्च' इत्येतदन्तः। **शस्तसी—** 'बह्वल्पार्थाच्छस्', प्रतियोगे 'पञ्चम्यास्तसिः'। संख्यायाः 'क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्', 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्'।

भावबोधिनी

*'पुरी-वाचक से भिन्न अन्तर शब्द की सर्वनाम संज्ञा होती है' ऐसा कहना चाहिये। * उदा०—अन्तरायां पुरि वसति। (प्राकार से बाहरी पुरी में रहता है। सर्वनामसंज्ञा न होने से स्याट् नहीं होता है।)

*'विकल्प के प्रकरण में ङित् प्रत्ययों में तीय (तीय प्रत्ययान्त) का कथन करना चाहिये, अर्थात् उनकी भी सर्वनाम संज्ञा विकल्प से मान लेनी चाहिये। * उदा०—द्वितीयस्मै, द्वितीयाय। तृतीयस्मै, तृतीयाय॥ ३६॥

स्वर् आदि शब्दरूप और निपात शब्दों की अव्ययसंज्ञा होती है। उदा०—स्वर् (सुख, स्वर्ग), अन्तर् (मध्य), प्रातर् (प्रातः) ये अन्तोदात्त पढ़े जाते हैं। पुनर् (= फिर) आद्युदात्त है। सनुतर् (छिप जाना), उच्चैस् (ऊँचा),

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति। स्वर्, अन्तर्, प्रातर्-एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। पुनर् आद्युदात्तः। सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्; शनैस्, ऋधक् आरात्, ऋते, युगपत्, पृथक्-एतेऽपि सनुतर्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मानक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, आविस्, अवस्, अधस्, समया, निकषा, स्वयम्, मृषा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, अद्धा, इद्धा, सामि-एतेऽपि ह्यस्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। वत्, वदन्तमव्ययसंज्ञं भवति-ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्। सन्, सनात्, सनत्, तिरस्-एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते। अन्तरा-अयमन्तोदात्तः। अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सना, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मुधा, मिथ्या। क्त्वातोसुन्कसुनः-कृन्मकारान्तः, सन्ध्यक्षरान्तः, अव्ययीभावश्च। पुरा, मिथो, मिथस्, प्रबाहुकम्, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, समम्, नमस्, हिरुक्। तसिलादिः तद्धित एधाच्पर्यन्तः, शस्तसी, कृत्वसुच्, सुच्, आस्थालौ, च्व्यर्थाश्च, अम्, आम्, प्रतान्, प्रशान्। स्वरादिः।

निपाता वक्ष्यन्ते-'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' (१.४.५६) इति। च, वा, ह, अह, एव, एवमित्यादयः।

न्यासः

तदन्तविप्रतिषेधान्न सिध्यतीत्येतत् तु नाशङ्कनीयम्, 'अव्ययम्' इति महती संज्ञा क्रियते, अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। लिङ्गकारकसंख्याविशेषानुपादान्न व्येति=विविधत्वं न गच्छतीत्यव्ययम्। तस्याश्चोपसर्जनप्रतिषेधः, तदन्तविधिश्च प्रयोजनम्। तस्मादन्वर्थसंज्ञाकरणादेव तदन्तस्यापि भविष्यति, स्वस्तिशब्दोऽपि न व्येत्येव, सत्यमेतत्; एवं त्वन्वर्थसंज्ञाकरणाल्लब्धस्तदन्तविधिरनेनोपदर्शितः। विस्पष्टार्थमुदाहरणमेतत्। **तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति**। 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यतः प्रभृति 'एधाच्च' इत्येतत्पर्यन्तः। **शस्तसी इति**। 'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्' 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः'। **कृत्वसुजिति**। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति। 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्'। **आस्थालाविति**। 'इण आसिः' इत्युणादिसूत्रेण इणो धातोरासिप्रत्ययः। अया इत्युदाहरणम्। 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि' इति। **च्व्यर्थाश्चेति**। अभूततद्भावे 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः' 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये'। 'देये त्रा च'। **अमिति**। 'अमु च च्छन्दसि'। **आमिति**। 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे'। **निपाता वक्ष्यन्त इति**। अथ कस्मात् ते स्वरादिषु न पठ्यन्ते?

पदमञ्जरी

आस्थालाविति। 'इण आसिः' अयाः, 'प्रत्नपूर्व'— त्वं प्रत्नथा। **च्व्यर्थाः**—'संपद्यकर्तरि च्विः' 'विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये', 'देये त्रा च' अमु च च्छन्दसि', 'किमेत्तिङव्ययघादामु'। **निपाता वक्ष्यन्त इति**। अथ किमर्थं स्वरादीनां

भावबोधिनी

नीचैस् (नीचा), शनैस् (धीरे धीरे), ऋधक् (सत्य), आरात् (दूर और समीप), ऋते (विना), युगपत् (एकसाथ) पृथक् (अलग)—ये सनुतर आदि भी अन्तोदात्त पढ़े जाते हैं। ह्यस् (बीता हुआ कल), श्वस् (आने वाला कल), दिवा (दिन में), रात्रौ (रात में), सायम् (सायंकाल), चिरम् (देर), मनाक् (थोड़ा), ईषत् (थोड़ा, अल्प), जोषम् (चुपचाप), तूष्णीम् (चुपचाप), बहिस् (बाहर), अवस् (बाहर), अधस् (नीचे), समया (समीप), निकषा (समीप), स्वयम् (अपने आप), मृषा (झूठ), नक्तम् (रात में), नञ् (नहीं), हेतौ (कारण), अद्धा (स्पष्ट), इद्धा (स्पष्ट), सामि (आधा)—ये ह्यस् आदि भी अन्तोदात्त पढ़े गये हैं। वत् = वत्प्रत्ययान्त अव्ययसंज्ञक होता है—ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् (ब्राह्मण के समान, क्षत्रिय के समान), सन् (नित्य), सनात्, सनत् (नित्य), तिरस् (छिपना, तिरस्कार)—ये आद्युदात्त पठित हैं। अन्तरा (मध्य, विना)—यह अन्तोदात्त हैं। अन्तरेण (विना), ज्योक् (शीघ्र), कम् (सुख), शम् (सुख), सना (नित्य), सहसा (अचानक), विना (विना), नाना (अनेक, विना), स्वस्ति (कल्याण), स्वधा (पितरों को देना), अलम् (निषेध), वषट् (देवताओं को हविष्य देना), अन्यत् (दूसरा), अस्ति (है), उपांशु (एकान्त) क्षमा (क्षमा), विहायसा (आकाश), दोषा (रात), मुधा (व्यर्थ),

अव्ययप्रदेशाः 'अव्ययादाप्सुपः' (२.४.८२) इत्येवमादयः। 'अव्ययम्[1]' इत्यन्वर्थसंज्ञा[1]।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥ (गो० ब्रा० १.१.२६)

न्यासः

कः पुनरेवं गुणो भवति ? अव्ययसंज्ञायां निपातग्रहणं न कर्त्तव्यमिति, नैतदस्ति; चादीनामसत्त्ववचनानामेवाव्ययसंज्ञेष्यते, स्वरादीनान्तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च। तथा हि क्रियायोगो दृश्यते—स्वः पश्यन्ति, स्वरारोहन्तीति। तत्र यदि चादयो निपाताः पठ्येरन्, तेषां सत्त्वेऽपि वर्त्तमानानामव्ययसंज्ञा प्रसज्येत।

'अव्ययम्' इत्यन्वर्थसंज्ञेयमिति दर्शयितुमाह—**सदृशमिति**। त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु सदृशं तुल्यम्, लिङ्गविशेषापरिग्रहाल्लिङ्गसामान्योपादानाच्च। **सर्वासु च विभक्तिष्विति**। विभक्तिनिमित्तत्वाद् विभक्तिः। विभज्यते वा प्रातिपदिकार्थ आभिरिति कर्मादीनि कारकाणि शक्तिरूपाणि विभक्तिशब्देनोच्यन्ते। **वचनेषु**

पदमञ्जरी

पृथग्ग्रहणं क्रियते, ते चादिष्वेव पठ्येरन् ? न; चादीनामसत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चाव्ययसंज्ञा–स्वस्ति वाचयति, स्वः पश्येति। क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात् सत्त्ववाचित्वम्। अथ 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे' इत्येवं सूत्रन्यासः क्रियेत, कः पुनरत्र विशेषस्तत्र वा स्वरादिग्रहणं क्रियेत ? अत्र वा ? किं च 'निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत—'किमोऽत्', 'दक्षिणादाच्', 'एकाच्च तद्धितः'; केन्प्रभृतयस्तु कृत एकाचस्सन्ति। अथ 'चादिरेकाजनाङ्' इति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वं विशेषणं न लभ्यते ? नैष दोषः; 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यत्रासत्त्वग्रहणं चादीनां पाठविशेषणम्, यथा—'तिङो गोत्रादीनि' इत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनाम्, तेन यत्र यत्र चादिग्रहणं तत्र सर्वत्र विशिष्टानामेव ग्रहणम्, तत्रायमप्यर्थः—'उभे संज्ञे न कर्त्तव्ये भवतः—अव्ययम्, निपातः' इति। कथम् ? 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इति वा 'अव्ययानि' इति वा सूत्रं कर्त्तव्यम्, ततः स्वरादीनि 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' यावद् 'अव्ययीभावश्च' इति, ततः 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यारभ्य यावद् 'अधिरीश्वरे', विभाषा कृञि' इति; तत्र यस्मिन् प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु, अव्ययप्रदेशेष्वव्ययग्रहणं निपातग्रहणं चेति, तत्तु तथा न कृतमित्येव।

अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञेति। **सदृशम् इत्यादि**। श्रुतिश्चेयमाथर्वणी प्रणवविद्यायां त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुन्नपुंसकेषु सदृशम्, लिङ्गविशेषप्रतिपादनेऽसामर्थ्यात्। **विभक्तिष्विति**। कारकेषु **वचनेष्विति**। एकत्वादिसंख्यासु,

भावबोधिनी

मिथ्या (झूठ)। क्त्वा, तोसुन्, कसुन् (प्रत्ययान्त), कृत् मकारान्त, सन्ध्यक्षरान्त अव्ययीभाव। पुरा (पहले), मिथस् (परस्पर), प्रवाहुकम् (एकदम), आर्यहलम् (बलात्), अभीक्ष्णम् (लगातार, बार बार), साकम् (साथ), सार्द्धम् (साथ), समम् (साथ), नमस् (प्रणाम), हिरुक् (विना) तसिल् से लेकर एधाच् प्रत्यय तक के तद्धित (प्रत्ययान्त शब्द), शस्, तसिल् प्रत्ययान्त, कृत्वसुच् प्रत्ययान्त, सुच् प्रत्ययान्त, आस्, थाल् प्रत्ययान्त, च्व्यर्थक प्रत्ययान्त, अम्, आम् प्रत्ययान्त, प्रतान्, प्रशान्। स्वर् आदि।

निपात आगे कहे जायेंगे—प्राग्रीश्वरान्निपाताः' [पा० सू० १।४।५६]। च (और), वा (विकल्प) ह (प्रसिद्धि), अह (पूजा), एव (ही), एवम् (ऐसा, इस प्रकार)—आदि शब्द हैं।

अव्यय के प्रयोगस्थल हैं—अव्ययादाप्सुपः (पा० सू० २।४।२२) आदि। अव्यय यह अन्वर्थ संज्ञा है (सार्थक शब्द है)।

तीनों लिङ्गों में समान हो, सातो विभक्तियों में और तीनों वचनों में जिसका कोई विकार नहीं होता है, रूपपरिवर्तन नहीं होता है, उसे अव्यय कहते हैं॥ ३७॥

१–१. पाठोऽयं पदमञ्जरीसम्मतोऽपि मुद्रितसंस्करणेषु न दृश्यते।

३८. तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।। ३८ ।। (४४८)

तद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्मान्न सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः, सोऽसर्वविभक्तिः । ततः, यतः; तत्र, यत्र; तदा, यदा; सर्वदा, सदा ।

न्यासः

चेति । वचनान्येकवचनद्विवचनबहुवचनानि । इहाभिधेयेऽभिधानोपचाराद् एकादिका संख्या गृह्यते । तदेवं लिङ्गकारकसंख्याविशेषस्थस्यानुपादानात् सामान्यरूपोपादानाच्च विभक्तिषु वचनेषु च सदृशं भवति । एवं 'यस्मान्न' व्येति लिङ्गादिसंख्याविशेषानुपादानाद् विविधं नानात्वं न गच्छति तस्माद् अव्ययम्' इत्यन्वर्थता प्रतिपादिता भवति । प्रयोजनं पुनरुपसर्जनप्रतिषेधः, तदन्तविधिश्चेत्युक्तम् । तत्रोपसर्जनप्रतिषेधः—अत्युच्चैः, अत्युच्चैसौ, अत्युच्चैसः । न ह्यत्र यथोपदर्शितार्थानुगमः सम्भवति । यत्र तु सम्भवति, तत्र तदन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येव; यथा—परमस्वः, उत्तमस्वरिति । अत्र हि स्वर्शब्दस्य प्राधान्याल्लिङ्गादिविशेषस्यासम्भवः । पूर्वत्र तूच्चैःशब्दस्य विपर्ययाद् विपर्ययः ।। ३७ ।।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति तद्धितान्तस्य संज्ञा विज्ञायत इत्याह—**तद्धितान्तः शब्द इति** । **यस्मान्न सर्वेत्यादि** । अत्रावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । सर्वा निरवशेषा येषां त्रयाणां वचनानां विभक्तिरिति संज्ञा कृता । तानि सर्वाणि यतो नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । **ततः, यत इति** । तद्-यच्छब्दात् पञ्चमीसमर्थात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल्, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुक्, 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे', पररूपत्वम् । **तत्र यत्रेति** । 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल् । **तदा, यदा, सर्वदेति** । 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा' । सर्व एते—ततः प्रभृतयः विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति । सापि संख्याविशेषाभावान्न सर्वा । किं तर्हि ? एकवचनमेव; तस्योत्सर्गत्वात् । तथा चोक्तम् –'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति । तस्य 'अव्ययादाप्सुपः' लुक् । **एक इति** । अत्रासर्वविभक्तिकत्वमस्ति; एकत्वे द्वित्वायोगात् । अतद्धितत्वान्न भवति ।

पदमञ्जरी

अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम् 'यस्मान्न व्येति नाना न गच्छति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थस्तत्तस्मादव्ययम्' इति । यच्छब्दरूपं न व्येति तदव्ययमिति वा । किं पुनः प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञाकरणे ? उपसर्जनप्रतिषेधाः —अत्युच्चैसौ, अत्युच्चैस इति । अतिक्रान्तप्रधानस्यात्र सत्त्वधर्मपरिग्रहात् उच्चैःशब्दः पठ्यते, कः प्रसङ्गस्तदन्तस्य ? एतज् ज्ञापयत्याचार्यः—'अस्त्यव्ययसंज्ञायां तदन्तविधिः' इति । तेन परमस्वः, परमोच्चैरिति स्वरादिप्राधान्ये तदन्तस्यापि भवति । कुशब्दः स्वरादिषु पठितव्योऽव्ययसंज्ञार्थः ।। ३७ ।।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।। इह यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधस्तथापि केवलस्य तद्धितस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—**तद्धितान्तः शब्द इति** । अकच् तावत्प्रातिपदिकस्य सुबन्तस्य वा विधीयते । 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्राप्यव्ययाद्विहितस्य सुपो लुक्, न तु परस्य; अत्युच्चैसावित्यादावपि प्रसङ्गात् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ', 'नाव्ययदिक्छब्द', 'खित्यनव्ययस्य' इत्यत्रापि पूर्वपदस्याव्ययस्य ग्रहणम् । सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति सोऽसर्वविभक्तिः ।

भावबोधिनी

असर्वविभक्ति तद्धितान्त शब्द की सर्वनाम संज्ञा होती है । जिससे सभी विभक्तियों की उत्पत्ति नहीं होती है, वह असर्वविभक्ति (कहा जाता) है । उदा०—ततः, यतः, तत्र, यत्र, तदा, यदा, सर्वदा, सदा (=उससे, जिससे, वहाँ, जहाँ, तब, जब, हमेशा, हमेशा) ।

तद्धितः इति किम्? एकः, द्वौ, बहवः। असर्वविभक्तिरिति किम्? औपगवः, औपगवौ, औपगवाः॥

न्यासः

औपगव इति। अत्र तद्धितान्तत्वमस्ति। तद्धितान्तस्य सर्वविभक्तियोगान्न भवति। ३८॥

पदमञ्जरी

किं पुनरिदं तद्धितस्य विशेषणम्? आहोस्वित्तदन्तस्य? कथञ्चेदं तद्धितस्य विशेषणम्, कथं वा तदन्तस्य? यदि सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति—कारणत्वेन यस्योत्पत्तौ सर्वा विभक्तिः कारणं न भवति, यथा 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यादाविति कार्यमन्यपदार्थः, तदा तद्धितस्य विशेषणं भवति–तद्धितस्यैव ह्युत्पत्तिर्न तदन्तस्य। एवंविशिष्टेन तद्धितेन तदन्तविधौ–तादृशतद्धितान्तोऽव्ययमित्यर्थो भवति। अथ तु सर्वा विभक्तिर्यस्य कार्यत्वेन सम्बन्धिनी न भवति—यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यत इति कारणमन्यपदार्थः, तदा तदन्तस्य विशेषणं भवति। न हि तद्धितमात्राद्विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे विना, नानेत्यत्र न स्याद्; न हि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रीयत इति सर्वविभक्त्यन्ताभ्यां विनञ्भ्यां नानाञौ भवतः। अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति पक्षे येऽपि भवदादिप्रयोगे तसिलादयो विधीयन्ते—'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति, तेऽपि स भावाँस्ततो भवांस्तं भवन्तं ततो भवन्तमित्यादिसर्वविभक्त्यन्तेभ्य उत्पद्यन्त इति तत्रापि न स्यात्। 'तस्यापत्यम्' 'तत्र भवः' इत्यादौ च षष्ठ्याद्येकैव विभक्तिर्निमित्तम्, न तु सर्वेत्यौपगवादावतिप्रसङ्गश्चेति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**यस्मादित्यादि।** तत इत्यादौ 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति तसिलादीनां विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम्।

कथं पुनरेतेऽसर्वविभक्तयः; यावता यत्र च सङ्ख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशः, अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्य इत्यस्मिन्पक्षे 'अव्ययादाप्सुपः' इति ज्ञापकाश्रयणे च सर्वविभक्तयः; अथ सङ्ख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थास्तेन सहास्यैकवाक्यतेति पक्षः, ततोऽविभक्तित्वमेवासत्त्वभूतार्थानामापद्येत? उच्यते; 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्रैकस्मिन्नित्यपनीय 'एकवचनम्' इति पृथक् सूत्रं कर्त्तव्यम्, ततः 'द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने' इति, ततश्चैकवचनमेकस्मिन्नपि भविष्यति, सङ्ख्याकर्माद्यभावे चाप्राप्तप्रापणार्थत्वादेकवचनमित्यस्य सूत्रस्य, द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते, ततश्चासत्त्ववचनेभ्योऽपि सप्तानां विभक्तीनां सप्ताप्येकवचनानि भवन्ति। अव्ययीभावादप्येवमेव, तावतापि नाव्ययीभावात् 'तृतीयासप्तम्योः' इत्यस्योपपत्तेः, तदिदमुच्यते–एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति। एवं स्थिते यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यत इत्येकवचनेन विग्रहोऽवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दो यस्य त्रिकस्य विभक्तिसंज्ञा विहिता तन्निरवशेषं यस्मान्नोत्पद्यते, किन्तु तदेकदेश एवेत्यर्थस्तदाह—**यस्मात् सर्वा विभक्तिरिति।** यदि तु सर्वा विभक्तय इति बहुवचनेन विगृह्येत ततः सर्वान्नीन इतिवत् प्रकारकार्त्स्न्येऽपि सर्वशब्दस्य संभवाद् एकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः, सप्ताप्येकवचनान्यसत्त्ववचनेभ्य उत्पद्यन्त इति न स्यादसर्वविभक्तित्वमिति भावः। इह 'तेनैक दिक्' 'तसिश्च' इत्येकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोरप्यण्तसोरण् द्रव्यप्रधानः, तसिस्तु द्रव्योपसर्जनतृतीयार्थप्रधान इति तस्यासत्त्ववचनता।

तद्धित इति किमिति। असर्वविभक्तिरव्ययमित्येवास्तु, मा भूत्सर्वमेव प्रकरणं ये हि स्वरादयः, ये च निपाताः, ये च कृन्मेजन्ताः, ये च क्त्वादयः, यश्चाव्ययीभावः, सर्वे तेऽसर्वविभक्तय इति प्रश्नः। **एकः, द्वौ, बहव इति।** एतेभ्योऽपि सप्तस्वपि विभक्तिष्वेकैकमेव वचनमुत्पद्यत इति स्यादतिप्रसङ्ग इति कर्त्तव्यं तद्धितग्रहणम्।

भावबोधिनी

तद्धित—यह किस लिये है? एकः, द्वौ, बहवः। (ये असर्वविभक्ति तो हैं परन्तु तद्धित-प्रत्ययान्त नहीं हैं। इनका वारण करने के लिये 'तद्धित' यह है।)

असर्वविभक्तिः—यह किसलिये है? औपगवः, औपगवौ, औपगवाः (उपगु+अण्, यह तद्धित है। परन्तु इससे सभी विभक्तियाँ आती हैं। अतः इसका वारण करने के लिये—असर्वविभक्ति—यह है)॥ ३८॥

३९. कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥ (४४९)

कृद्यो मकारान्तः, एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते। एजन्तः-वक्षे रायः। 'ता वामेषे रथानाम्।' (ऋ० ५.६६.३)। क्रत्वे दक्षाय जीवसे'। (ऋ० १०.५७.४)। ज्योक्च सूर्यं दृशे। 'वक्षे' इति वचेः, 'तुमर्थे सेसेन्' (३.४.९) इति सेप्रत्यये कुत्वे षत्वे च कृते रूपम्। 'एषे' इति इणः सेप्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम्। 'जीवसे' इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम्। 'दृशे' इति दृशेः केन्प्रत्ययो निपात्यते—'दृशे विख्ये च' (३.४.११) इति।

न्यासः

कृन्मेजन्तः ॥ स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इति। 'स्वादुमि णमुल्'। 'स्वादुमि' इत्यत एव निर्देशादुपपदस्य मकारान्तत्वं निपात्यते। स्वादुमिति चार्थग्रहणम्। तेन सम्पन्नङ्कारमित्यादौ सम्पन्नादावप्युपपदे णमुल् भवति। **वक्षे इति।** 'वच परिभाषणे', 'ब्रुवो वचिः' इति ब्रूञादेशो वा। 'चोः कुः' इति कुत्वम्।

पदमञ्जरी

तस्मिश्च कृते प्रकरणमपि कर्त्तव्यमिति भावः। विंशत्यादयस्तु कृतैकशेषा द्विवचनबहुवचनान्ता अपि भवन्तीति नासर्वविभक्तयः। एवं द्वयत्रयोभयशब्दा अयजन्ताः। एवमपि गोदयोरदूरभवो ग्रामः 'अदूरभवश्च' इत्यणः 'वरणादिभ्यश्च' इति लुपि युक्तवद्भावात् सर्वासु विभक्तिषु द्विवचनस्योत्पत्तेरस्त्यतिप्रसङ्गः। स्यादयं पर्यनुयोगः—यदि तद्धितान्तो गोदशब्दः, वयं तु 'लुब्योगाप्रख्यानाद्' 'योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्याद्' इत्यधीयाना नैवं पर्यनुयोज्याः; एवमपि 'सङ्ख्यायास्संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' संज्ञायां स्वार्थ उत्पाद्यः, पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः—अत्र प्राप्नोति, पचतिरूपं पचतिकल्पमित्यादौ च एकवचनमेवोत्पद्यत इति स्यादेवातिप्रसङ्गः! तस्मात्तद्धितानां पाठ एवाश्रयणीयः, तदाह—'सिद्धं तु पाठात्तसिलादयः प्राक् पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः, मान्तः कृत्वोर्थाः, तसिवती नानाञाविति' ॥ ३८ ॥

कृन्मेजन्तः ॥ अत्रापि पूर्ववत्तदन्तस्य संज्ञेति स्थिते मेजन्तग्रहणं कृदन्तस्य विशेषणम्—'कृदन्तम्मेजन्तमव्ययम्' इति। कृत एव वा—कृद्यो मेजन्तस्तदन्तमव्ययमिति। तत्राद्ये पक्षे प्रतामौ प्रतामः, लवमाचष्टे इति णिचि क्विपि णिलोपे ऊठि 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धौ लौरत्रापि प्राप्नोति, भवति ह्येतत् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तम्, मेजन्तं च श्रूयत इतीमं दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**कृद्य इति।** नन्वत्रापि कारयाञ्चकार—आमन्तस्य न प्राप्नोति, पूर्वत्र तु लिटः कृत्त्वात्सिद्धम्, अत्रापि स्वरादिष्वामिति पाठात् सिद्धम्! अथापि तत्र तद्धितस्य पाठः; एवमपि कृदन्तत्वादुत्पन्नानां सुपाम् 'आमः' इति लुग्भविष्यति, 'लेः' इति हि तत्र नानुवर्त्तते।

स्वादुङ्कारमिति। 'स्वादुमि णमुल्' स्वादुमित्यर्थग्रहणात्सम्पन्नङ्कारमित्यपि भवति, स्वादुमीति

भावबोधिनी

कृत् प्रत्यय जो मकारान्त और एजन्त हो, वह जिसके अन्त में है ऐसे शब्दरूप की भी अव्ययसंज्ञा होती है। उदा०—स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते। [यहाँ क्त्वा के अर्थ में णमुल् = अम् प्रत्यय है। अतः मकारान्त कृत् प्रत्ययान्त की अव्ययसंज्ञा हो जाती है।] एजन्त का उदा०—वक्षे रायः। ता वा मेषे रथानाम्। क्रत्वे दक्षाय जीवसे। ज्योक् च सूर्यं दृशे। वक्षे—इसमें वच् (= परिभाषण) धातु से "तुमर्थेसेसेनसे०" [पा० सू० ३।४।९] इससे प्रत्यय करने पर कुत्व [च् का क्] और षत्व [षढोः कः सिः पा० सू० ८।२।४१ से स् का ष्] करने पर [वच् + षे = क् + ष् - क्ष्]—रूप बनता है। एषे—इण् धातु से तुमर्थक 'से' प्रत्यय तथा प्रकृति का गुण और स् का ष् करने पर एषे—यह रूप होता है। दृशे-दृशे—यह दृश् धातु से केन् (ए) प्रत्यय निपातनात् होता है—'दृशे विख्ये च' [पा० सू० ३।४।११]

अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत्—आधये, चिकीर्षवे, कुम्भकारेभ्यः इति ॥

४०. क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥ (४५०)

क्त्वा-तोसुन्-कसुन्-इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा, हृत्वा । तोसुन्-[व्युष्टायां] पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, (का० सं० ८.३) । पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः (का० सं० ३१. १५) । 'भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदि' (३.४.१६) इति इणः, कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन्-'सृपितृदोः कसुन्' । (३ ४.१७) 'पु॒रा क्रू॒रस्य॑ वि॒सृपो॑ विरप्शिन्', (तै० सं० १.१.९.३) 'पु॒रा ज॒त्रुभ्य॑ आ॒तृदः॑ (ऋ० ८ १.१२) ॥

न्यासः

अन्तग्रहणमित्यादि । औपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमिति । नित्ययोगे बहुव्रीहिविज्ञानादौपदेशिकप्रतिपत्तिः । उपदेशे भवमौपदेशिकम् । तस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानम् प्रयोजनं यस्य तत् तथा । एवं मन्यते—विनाप्यन्तग्रहणेन 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति सामर्थ्याद्वा कृतस्तदन्तविधौ सिद्धे यदन्तग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम्—नियोगतो यस्यैजन्तत्वमुपदेशावस्थायामेव भवति तस्यैव प्रतीतिर्यथा स्यादिति । **आधय इति ।** दधातेरङ्पूर्वाद् 'उपसर्गे घोः किः' इति किः, 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः चतुर्थ्येकवचने 'घेर्ङिति' इति गुणः । **चिकीर्षव इति ।** करोतेः सन्, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः, 'ऋत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रपरत्वम्, द्विर्वचनमभ्यासकार्यम्, 'हलि च' इति दीर्घः, 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः, अतो लोपः, शेषं पूर्ववत् । **कुम्भकारेभ्य इति ।** 'कर्मण्यण्' 'उपपदमतिङ्' इति समासः, बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वम् । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वा 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्येव वात्र संज्ञा न भविष्यति—विभक्तिप्रत्ययं ह्याश्रित्य विधीयमानत्वाद् गुणादिकार्यं बहिरङ्गम्, अव्ययसंज्ञा त्वन्तरङ्गम्, बाह्यस्य निमित्तस्यानाश्रयणात्, सत्यमेतत्; एवं त्वर्थप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थमन्तग्रहणं कृतम् ॥ ३९ ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ कृत्वा, हृत्वेति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वा । **उदेतोरिति ।** 'इण् गतौ', 'सार्वधातुक' इति गुणः । **अपाकर्त्तोरिति ।** कृञः । **विसृप इति ।** 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' । **आतृद इति ।** 'तृदिर् हिंसानादरयोः' ॥ ४० ॥

पदमञ्जरी

निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्येव सिद्धेरपार्थकमन्तग्रहणं तत्राह—**अन्तग्रहणमित्यादि ।** नित्ययोगे बहुव्रीहिविज्ञानादौपदेशिकप्रतिपत्तिः । **आधय इति ।** आङ्पूर्वाद्धाञः 'उपसर्गे घोः किः', चतुर्थ्येकवचने 'घेर्ङिति' आधये, भवत्ययं संप्रत्येजन्तः, नोपदेशे । एवं चिकीर्षवे—करोतेः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः', कुम्भकारशब्दः कर्मण्यणन्तः 'बहुवचने झल्येत्', अत्राव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययात्' इति लुक् स्यात्, सन्निपातपरिभाषयाऽप्येतत्सिद्धम्, तथा लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अन्तग्रहणं तु यत्नान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ३९–४० ॥

भावबोधिनी

अन्त—इसका ग्रहण उपदेशकालिक एजन्त का ज्ञान कराने के लिये है। इनमें न हो—आधये, चिकीर्षवे, कुम्भकारेभ्यः । [यहाँ आधि और चिकीषु की चतुर्थी एकवचन का तथा कुम्भकार की चतुर्थी बहुवचन का रूप है। यह उपदेशावस्था में एजन्त नहीं है । अतः अव्यय नहीं माने जाते ।] ॥ ३९ ॥

क्त्वा, तोसुन् और कसुन् ये जिनके अन्त में हों ऐसे शब्दरूपों की भी अव्ययसंज्ञा होती है। तोसुन् का उदा०—पुरा सूर्यस्योदेतोराधयः, पुरा वात्सानामपाकर्त्तोः । [उदेतोः इसमें उत् उपसर्ग पूर्वक] इण् धातु और [अपउपसर्गपूर्वक] कृञ् धातु से तोसुन् प्रत्यय 'भावलक्षणे स्थेण् कृञ् वद' [पा० सू० ३।४।१६] सूत्र से होता है। कसुन् प्रत्यय 'सृपितृदोः कसुन्' [पा० सू० ३।४।१७] सूत्र से होता है। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् [यहाँ विसृपः—यह कसुन् प्रत्ययान्त है] पुरा जर्तृभ्य आतृदः [यहाँ आतृदः यह कसुन् प्रत्ययान्त है] ॥ ४० ॥

४१. अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ (४५१)

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति। किं प्रयोजनम्? लुङ्मुखस्वरोपचाराः। लुक्—(२.४.८२)। उपाग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। मुखस्वरः—उपाग्निमुखः, प्रत्यग्निमुखः। 'मुखं स्वाङ्गम्' (६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् 'नाव्ययदिक्छब्द' (६.२.१६८) इति प्रतिषिध्यते। तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। उपचारः— उपपयःकारः, उपपयःकामः। विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य 'उपचारः' इति संज्ञा, तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य' (८.३.४६) इति पर्युदासः सिद्धो भवति (म० भा० १.१८)। सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते।

न्यासः

अव्ययीभावश्च ॥ उपाग्नीति। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः। 'अव्ययात्' इति लुक्। अग्नेः समीपे उपाग्नीति। उपाग्नि मुखं यस्येत्यव्ययीभावगर्भो बहुव्रीहिः। तत्र 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नाव्यय' इति प्रतिषिद्धम्। **तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति।** 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्यादिना तत् पुनरन्तोदात्तत्वम्, उपाग्निशब्दस्य समासस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। **उपपयःकार इति** 'कर्मण्यण्'। एवम्, **उपपयःकाम** इत्यत्रापि। उपपयःकामो यस्येति बहुव्रीहिर्वायम्। काम्यत इति कामः, 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मण्यपि घञ्। 'अनव्ययस्य' इति सत्वे प्रतिषिद्धे 'कुप्वो≍क≍पौ च' इति जिह्वामूलीयो भवति, विसर्जनीयो वा। अत्र मुखस्वरोपचारौ निर्वर्त्यमानौ प्रयोजनम्, न तु विधीयमानौ; लुक् पुनर्विधीयमानः। ननु चाव्ययनिबन्धनमकजादिकार्यमस्त्येव, तत् कुतोऽयं कार्यनियमो लभ्यत इत्याह—**सर्वमित्यादि। इदमिति** 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यादिकम्। किञ्चित् स्वरूपेणैव पठ्यते, कस्यचित् पर्यायान्तरेणार्थः।

पदमञ्जरी

अव्ययीभावश्च ॥ लुङ्मुखस्वरोपचारा इति। अत्र मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानतया प्रयोजनम्, मशकार्थो धूम इतिवत्। लुक् प्रवर्त्यमानतया। **उपाग्नीति।** अव्ययादिति लुक्। **पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति।** समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। **उपपयःकाम इति।** शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः' कर्मणि घञन्तेन वा बहुव्रीहिः, अत्र मुखस्वरनिवृत्तिरेव साक्षात्प्रयोजनम्, लुक् तु 'नाव्ययीभावादतोऽम्' इति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धः, 'अतः कृकमिकंस' इत्यत्र च 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति वर्तते। नन्वन्यदप्यव्ययकार्यं सम्भवति—उपाग्निकमित्यकच्, उपकुम्भमन्य इति मुम्प्रतिषेधः, उपकुम्भीभूत इति 'अस्य च्वौ' इतीत्वस्यौपसङ्ख्यानिकः प्रतिषेधः, उपाग्न्यधीयानेति 'सुबामन्त्रिते' इत्यस्यौपसंख्यानिकः प्रतिषेधः, तत्कुतोऽयं कार्यनियम इत्यत आह—**सर्वमिदमित्यादि।**

भावबोधिनी

अव्ययीभाव समास की अव्यय संज्ञा होती है। क्या प्रयोजन है? लुक्, मुखस्वर और उपचार। लुक् का उदा०—उपाग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। [आग के पास, आग के ऊपर पतंगे गिरते हैं। अव्ययसंज्ञा के फलस्वरूप 'अव्ययादाप् सुपः' [पा० सू० २।४।८२] से सु का लुक् = लोप हो जाता है।] मुखस्वर—[मुख को मानकर होने वाले स्वर का निवारण करना फल है, विधान करना नहीं] उपाग्निमुखः, प्रत्यग्निमुखः [अग्नेः समीपम्—उपाग्नि, उपाग्नि मुखं यस्य सः—इस अर्थ में अव्ययीभाव समास के साथ बहुव्रीहि है] यहाँ 'मुखं स्वाङ्गम्' [पा० सू० ६।२।१६४] इससे उत्तर पद का अन्तोदात्त होना प्राप्त होता है, इसका निषेध 'नाव्ययदिक्छब्द०' [पा० सू० ६।२।१२८] से होता है। इसका प्रतिषेध हो जाने पर पूर्वपद का प्रकृतिस्वर ही [बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् पा० सू० ६।२।१ से समासस्वर से अन्तोदात्त] होता है। उपचार—उदा०—उपपयः कारः, उपपयः कामः। विसर्ग के स्थान पर होने वाले सकार की 'उपचार' यह संज्ञा है। यहाँ अव्ययीभाव [उपपयः] के अव्यय हो जाने पर 'अतःकृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु अनव्ययस्य' [पा० सू० ८।३।४६] यह पर्युदास (नञ् = निषेध) सिद्ध होता है।

पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेनायं कार्यनियमः सिद्धो भवति। इह च—'पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः,' (का० सं० ८.३) पु॒रा क्रू॒रस्यं वि॒सृपो॑ विरप्शिन्' (तै० सं० १.१.९.३)। इति 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (२.३.६९)' इति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति॥

४२. शि सर्वनामस्थानम्॥ ४२॥ (३१३)

'शि' इत्येतत् सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति। किमिदं शि इति? 'जश्शसोः शि' (७.१.२०) इति शिः आदेशः। कुण्डानि (७.१.७२; ६.४.८) तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य। (म० भा० १.१.४३) दधीनि, मधूनि। त्रपूणि, जतूनि।

न्यासः

स त्वभिधेयधर्मेणोपचारादित्युच्यते। तत्र 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' इति 'कृन्मेजन्तः' इत्यस्यार्थः पठ्यते। क्त्वातोसुन्कसुनोऽव्ययीभावश्चेति स्वरूपेणैव। तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति यावत्। च्व्यर्थाश्चेति। असिमौणादिकं वर्जयित्वा। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः। **अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति**। प्रकृतत्वात् 'संज्ञायाः' इति लभ्यते। तेनाकजादौ कर्त्तव्ये संज्ञा न भवतीति। अज्ञाताद्यर्थंविवक्षायामुपाग्निकमित्यत्राकज् न भवति, क एव तु भवति। इह च उपकुम्भमात्मानं मन्यत उपकुम्भम्मन्यः, 'आत्ममाने खश्च' इति खशि कृते 'खित्यनव्ययस्य' इत्यनुवर्त्तमाने 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमः प्रतिषेधो न भवति। **इह चेत्यादिना** 'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति यद्वक्ष्यति तस्यात्रावक्तव्यतां दर्शयति। सूर्यस्येत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी।॥ ४१॥

शि सर्वनामस्थानम्॥ कुण्डानीत्यादि। 'जश्शसोः शिः' इति शिः, तस्य सर्वनामस्थानत्वे सति 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् भवति, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घत्वञ्च। **सर्वनामस्थानमिति**। पूर्वाचार्यैरेवेयं

पदमञ्जरी

इह चेत्यादिना 'न लोकाव्यय' इत्यत्र यद्वक्ष्यति—'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति, तस्यावक्तव्यतां दर्शयति।॥ ४१॥

शि सर्वनामस्थानम्॥ कुण्डानीति। 'जश्शसोः शिः' 'सर्वनामस्थाने' इति वर्तमाने 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घो यद्यपि 'जसः शी' 'नपुंसकाच्च' इति विहितस्य शीशस्यब्द

भावबोधिनी

यह सारा विवेचन ['तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' से लेकर प्रस्तुत सूत्र-पर्यन्त] स्वरादि गण में भी पठित है। पुनः विधान करना अव्यय संज्ञा के अनित्यत्व को ज्ञापित करने के लिये है। इससे यह कार्य-नियम सिद्ध होता है अर्थात् उपर्युक्त तीन कार्यों में ही अव्ययीभाव की अव्ययसंज्ञा होती है अन्य कार्यों में नहीं। इसीलिये भाष्य में इन कार्यों का परिगणन कहा गया है।] और यहाँ—पुरा सूर्यस्य उदेतोराधेयः, पुरा क्रूरस्य विसृपः [सूर्यस्य और क्रूरस्य] में 'न लोकाव्ययनिष्ठा०' पा० सू० (२।३।६९) इससे षष्ठी का प्रतिषेध नहीं होता है, षष्ठी होती है।

विमर्श—स्वरादि-निपातमव्ययम् [पा० सू० १।१।३७] यहाँ स्वरादिगण के अन्तर्गत 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' कृन्मेजन्तः, क्त्वातोसुन्कसुनः, अव्ययीभावश्च यह चतुःसूत्री भी पठित है। परन्तु पाणिनि ने दुबारा भी इन सूत्रों को पढ़ा है। वह यह सिद्ध करता है कि इनसे बोधित अव्ययत्व अनित्य है। अतः लक्ष्यानुसार ही इनकी अव्ययसंज्ञा माननी चाहिये सर्वदा नहीं॥ ४१॥

'शि' इसकी सर्वनामस्थान संज्ञा होती है। यह 'शि' क्या है? जस् और शस् के स्थान पर होने वाला आदेश 'शि' है। उदा०—कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य। दधीनि, मधूनि, त्रपूणि, जतूनि।

[यहाँ कुण्ड + जस्, कुण्ड + शस्—इनमें दोनों प्रत्ययों के स्थान पर 'जश्शसोः शि' पा० सू० ७।१।२० से शि = इ आदेश होता है और उसकी सर्वनामस्थान संज्ञा होती है। इसके फलस्वरूप "नपुंसकस्य झलचः" [पा० सू०

सर्वनामस्थानप्रदेशाः—'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६.४.८) इत्येवमादयः ॥

४३. सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥ (२२९)

'सुट्' इति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र। नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधः, तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव। राजा, राजानौ, राजानः; राजानम्, राजानौ (६.४.८)।

न्यासः

प्रयोजनमन्तरेणापि महती संज्ञा प्रणीता। तस्या इह यत् समाश्रयणम् तत् तत्कृतस्य शब्दानुशासनस्य दोषवत्त्वसूचनार्थम्। तत् पुनः स्वशास्त्रस्य पुनरुक्ततादोषपरिहारार्थम्। यदि हि तद्दोषवद्भवत्येवमस्य प्रणयनं युज्यते, नान्यथा ॥ ४२ ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ सुडिति प्रत्याहारग्रहणम्—सुशब्दादारभ्य आ औटष्टकाराद्। तत्र पञ्चैव वचनान्यन्तर्भवन्तीत्याह **सुडिति पञ्च वचनानीत्यादि। नपुंसकादन्यत्रेत्यादि।** अनेनानपुंसकशब्दस्य पर्युदासतां दर्शयति। प्रसज्यप्रतिषेधे हि प्रतिषेधप्रधानमिदं वाक्यं स्यात्—नपुंसकस्य न भवतीति। ततश्च यावती काचित् सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञाप्राप्तिः, तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः स्यात्। एवं हि कुण्डानि तिष्ठन्तीत्यत्र पूर्वेणापि संज्ञा न स्यात्। तस्यास्तु शसः शिरादेशोऽवकाशः। यद्यपि 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्येतत्समाश्रयेण प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः शक्यते परिहर्तुम्, तथापि प्रतिपत्तिगौरवदोषः स्यात्। तथा हि—विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादेकेन वाक्येन तावच्छक्यो न विधातुमिति वाक्यभेदः कर्त्तव्यः—'सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञो भवति।

पदमञ्जरी

शब्दरूपापेक्षया नपुंसकह्रस्वत्वे 'शि' इति रूपं सम्भवति, तथापि लाक्षणिकत्वान्न तस्य ग्रहणम्, सर्वनामस्थानप्रदेशेषु शिग्रहणे सुटो ग्रहणं न स्यात्। शिसुटोरिति वचने नपुंसकसुटोऽपि ग्रहणं प्राप्नोति, अतः संज्ञा तावत्कर्त्तव्या। किमर्थं तु महती क्रियते? केचिदाहुः सर्वनाम तिष्ठत्यस्मिन्निति सर्वनामस्थानम्, नाम प्रातिपदिकम्, सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्र्यवचनः सर्वावयवयुक्तं यत्र नाम तिष्ठतीत्यर्थः, तेनान्यत्र न्यूनं नाम तिष्ठतीत्यर्थो गम्यते, किं सिद्धं भवति? 'उपेयुषः' इत्यादौ सम्प्रसारणे कृते पूर्वकृतस्येटो निवृत्तिः सिद्धा भवति; अन्यथा निवृत्तिकारणाभावात् अवतिष्ठेतेति। एवं तु कस्मिन् प्रातिपदिके किं न्यूनमिति न ज्ञायेत! तस्मात् पूर्वाचार्यानुपालब्धुमेषा महती संज्ञा प्रणीता ॥ ४२ ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ **सुडिति पञ्च वचनानीति।** अनेनौटष्टकारेण प्रत्याहारः, न टाशब्दस्येति दर्शयति। आदिरन्त्येनेत्यत्रान्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेन प्रत्याहारः। लकारे त्वकारस्येत्संज्ञाविधानसामर्थ्यात् प्रत्याहार इति भावः। **नपुंसकादन्यत्रेति।** अनेन पर्युदासतां दर्शयति। प्रसज्यप्रतिषेधे हि कुण्डानि तिष्ठन्तीति जसः शी, पूर्वेण या प्राप्तिस्तस्या अपि प्रतिषेधशङ्कायाम् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति परिहर्त्तव्यं

भावबोधिनी

७।१।७२] इससे नुम् का आगम और 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' [पा० सू० ६।४।८] इससे दीर्घ होता है। यही अन्य उदाहरणों में भी समझना चाहिये।]

सर्वनामस्थान के प्रयोगस्थल—'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' [पा० सू० ६।४।८] आदि सूत्र हैं ॥ ४२ ॥

[सु, औ जस्, अम्, औट् =] सुट् यह पाँच प्रत्यय सर्वनामस्थान-संज्ञक होते हैं, परन्तु नपुंसक के नहीं होते हैं। नपुंसक के विषय में न तो विधि है और न प्रतिषेध है। अतः जस् इसके स्थान पर तो पूर्वसूत्र से सर्वनामस्थान संज्ञा होती ही है। उदा०—राजा, राजानौ आदि। [यहाँ सर्वनामस्थान संज्ञा के फलस्वरूप 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' [पा० सू० ६।४।८] इससे उपधा का दीर्घ होता है।]

सुट् (सु से लेकर औट् तक) के ग्रहण का फल क्या है? राज्ञः पश्य [यहाँ शस् में दीर्घ नहीं होता है। उपधालोप हो जाता है]।

सुडिति किम् ? राज्ञः पश्य । **अनपुंसकस्येति किम्** ? **सामनी, वेमनी** ॥

४४. नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥ (२४)

न्यासः

नपुंसकस्य च न भवति' इति । ततश्चासम्बद्धं प्रतिषेधवचनमिति पूर्वस्या अपि प्राप्तेरयं प्रतिषेधः सम्भाव्येत । ततस्तत्परिहारेणाभीष्टार्थप्रतिपत्तौ साध्यायां नियतभावी गौरवदोषः प्रसज्येत । तस्मात् सुखावबोधार्थं पर्युदास एवाश्रितः । **नपुंसके न विधिरिति** । स्त्रीपुंससम्बन्धिनः सुट उपादानात् । **न प्रतिषेध इति** । विधिप्रधानत्वात् पर्युदासस्य । एतेन नपुंसकेऽस्य योगस्याव्यापारं दर्शयति । **तेनेत्यादि** । यत एवं नपुंसके नास्य विधौ प्रतिषेधे वा व्यापारः, तेन जसो यः शिरादेशस्तस्य तेन पूर्वयोगेन संज्ञा भवत्येव; अप्रतिषिद्धत्वात् । **राजेति** । पूर्ववद्दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । **सामनी, वेमनी इति** । 'नपुंसकाच्च' इति औङः शीभावः । तत्र संज्ञाया अभावाद्दीर्घत्वं न भवति ॥ ४३ ॥

न-वेति विभाषा ॥ नवेति शब्दोऽयमेको निपातोऽप्यस्ति प्रतिषेधवाची, यथा—'नवा वक्तव्यं भुक्तार्थत्वात्' इत्यादौ भाष्यवाक्ये । तस्येह यदि ग्रहणं स्याद् 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यत्र तु पुनः प्रतिषेधोपादानमनर्थकं स्यात् । तस्मान्न निपातसमुदायोऽयमिति दर्शयन्नाह—**नेति प्रतिषेध इत्यादि** । ननु चान्यत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रक्रियाया हि शास्त्रे शब्दस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धम्, यथा—'तरप्तमपौ घः' 'दाधा घ्वदाप्' इति,

पदमञ्जरी

स्याद्, असमर्थसमासश्चाश्रयणीयः स्यात् । **नपुंसके न विधिरिति** । स्त्रीपुंससम्बन्धिनः सुट उपादानाद् । **न प्रतिषेध इति** । विधिप्रधानत्वात् पर्युदासस्य । **तेनेत्यादि** । यत एवं नपुंसकेनास्य व्यापारः, तेन जसो यः शिस्तस्य पूर्वेण संज्ञा भवतीति । **सामनी इति** । नपुंसकाच्चेति शीभावः । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति ॥ ४३ ॥

न-वेति विभाषा ॥ नवाशब्दोऽयमेकनिपातोऽप्यस्ति प्रतिषेधवाची, नवोक्तार्थत्वादिति यथा, तस्य ग्रहणे 'विभाषा दिक्समासे' इति प्रकृते 'न बहुव्रीहौ' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्याद् । विभाषाप्रदेशेषु च नशब्द एवोपादेयः स्याद् । अत एव संख्यावाचिनो नकारान्तस्याप्यग्रहणम् । प्रत्यग्रस्त्रीलिङ्गवचनोऽपि न गृह्यते; प्रदेशेष्वसम्भवात् । न हि 'विभाषा श्वेः' इत्यादौ विधेयस्य नवपुराणत्वं स्त्रीलिङ्गता वा सम्भवति । तस्मान्निपातसमुदायोऽयमित्याह—**नेति** । **प्रतिषेध इत्यादि** । तयोः प्रतिषेधविकल्पयोरित्यनेनार्थयोरेषा संज्ञेति दर्शितम् ।

भावबोधिनी

अनपुंसकस्य—इसका क्या फल है ? सामनी, वेमनी । [सामन् वेमन् से औ प्रत्यय और उसका शी = ई आदेश होता है । ये शब्द नपुंसक लिङ्ग में हैं अतः सर्वनामस्थान संज्ञा न होने के कारण दीर्घ नहीं होता है ॥ ४३ ॥

न (नहीं)—यह प्रतिषेध है, वा—यह विकल्प है । इन प्रतिषेध और विकल्प की 'विभाषा' यह संज्ञा होती है । 'इति' का प्रयोग अर्थ का निर्देश करने के लिए है अर्थात् 'न' के अर्थ की और 'वा' के अर्थ की विभाषा संज्ञा होती है, इन दोनों शब्दों की नहीं । विभाषा के लक्ष्यों में प्रतिषेध और विकल्प दोनों की उपस्थिति होती है । इनमें प्रतिषेध के द्वारा विषय समान बना दिया जाता है इसके बाद विकल्प की प्रवृत्ति होती है । उभयत्र विभाषाएँ ही इस-संज्ञा को प्रयोजित करती हैं अर्थात् उन्हीं में इसका फल है । उदा०—'विभाषा श्वेः' [पा० सू० ६।१।३० श्वि का विकल्प से सम्प्रसारण होता है, अतः दो-दो रूप होते हैं—] शुशाव शिश्वाय शुशुवतुः शिश्वियतुः ।

विभाषा के प्रयोगस्थल - विभाषा श्वेः (पा० सू० ६।१।३०) आदि हैं ।

विमर्श इति शब्द का प्रयोग कर देने पर शास्त्र में अर्थपरता हो जाती है और लोक में शब्दपरता । यहाँ 'न' तथा 'वा' इनके साथ इति का योग होने से इनके अर्थों की विभाषा संज्ञा होती है, इन शब्दों की नहीं । इस प्रकार निषेध और विकल्प की विभाषा संज्ञा समझनी चाहिये ।

नेति प्रतिषेधः, वेति विकल्पः, तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा भवति। इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः। विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते। तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते। उभयत्रविभाषाः प्रयोजयन्ति। 'विभाषा श्वेः'—(६.१.३०) शुशाव, शिश्वाय; शुशुवतुः, शिश्वियतुः।

न्यासः

तथेहापि नवाशब्दयोरेव ग्रहणं युक्तम्। तत् कथं तदर्थयोः संज्ञा लभ्यत इत्याह—**इतिकरण इत्यादि**। क्रियत इति करणः, इतिश्चासौ करणश्चेतीतिकरणः, सोऽर्थस्य संज्ञिनो निर्देशो यथा स्यादित्येवमर्थः। इतिशब्दो हि विपर्यासकृत्। यथा गवित्यर्थमाहेति गोशब्दात् परतः प्रयुज्यमान इतिशब्दस्तमर्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति, तथा 'नवा' शब्दाभ्यां परः इतिशब्दः प्रयुज्यमानः, तौ स्वरूपपदार्थकत्वात् प्रच्याव्यार्थपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति। तस्मादर्थनिर्देशार्थ एवेतिशब्दः कृत इति नवेति यावर्थौ प्रतीयेते प्रतिषेधविकल्पौ, तयोरेवेयं संज्ञा भवति; न नवाशब्दयोः। **तत्र प्रतिषेधेनेत्यादिना** प्रतिषेधविकल्पयोः प्रवृत्तिक्रमं व्यापारभेदञ्च दर्शयति। **समीकृत इति**। तुल्यतामापादिते। **विकल्पः प्रवर्त्तत इति**। पक्षे कार्यसम्पादनाय। ननु च वाशब्द एव विकल्पार्थत्वेन लोके प्रसिद्धः, प्रदेशेष्वयमुपादीयमानो विकल्पेन कार्यं सम्पादयिष्यति। तथा हि प्राप्ते वा कार्ये विकल्पः क्रियताम्? अप्राप्ते वा?, यदि प्राप्ते? तत्र प्राप्तिरस्त्येवेति प्रतिषेध एव पक्षे कर्त्तव्यः! अथाप्राप्ते? तत्र प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य तामन्तरेण स न प्रयुज्यत इति विधिरेव पक्षे कर्त्तव्यः, न प्रतिषेधः। एतच्चोभयं वाशब्द एव शक्तः प्रयुज्यमानः संपादयितुम्। तत् किमर्थमियं संज्ञा क्रियत इत्याह—**उभयत्रविभाषा प्रयोजयन्तीति**। प्रकृतत्वात् संज्ञामिति गम्यते। 'विभाषा श्वेः' इत्यत्र प्रतिषेधमुखेन

पदमञ्जरी

ननु च 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वचनान्नवाशब्दयोरेव ग्रहणं युक्तम्, तत्राह—**इतिकरण इत्यादि**। कर्मणि ल्युट्, इतिश्चासौ करणश्च सोऽर्थस्य संज्ञिनो निर्देशो यथा स्यादित्येवमर्थः। इतिशब्दो हि पदार्थविपर्यासकृत्। तत्र लोके बाह्यार्थप्रधानेषु शब्देष्वितिशब्दः प्रयुक्तः, अर्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति गौरित्ययमाहेति। इह तु व्याकरणे 'स्वं रूपम्' इति वचनात् स्वरूपपदार्थः। ततश्च नवाशब्दाभ्यां परत्र प्रयुक्त इतिशब्दस्तौ स्वरूपपदार्थकत्वात्प्रच्याव्यार्थपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति। तस्मादर्थयोरेव संज्ञा।

विभाषाप्रदेशेषु इत्यादिना प्रतिषेधविकल्पयोरेकस्मिन्नेव योगे सहोपस्थापनं विषयभेदेनेति तं दर्शयति। तथा सति विषयभेदो दुर्ज्ञानः स्यादिति भावः। तत्रेत्यादिना पूर्वं प्रतिषेधः प्रवर्तते, पश्चाद्विकल्प इति दर्शयति। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तेत पश्चात्प्रतिषेधः, ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च संज्ञाविधिवाक्ये श्रुतैव प्रदेशवाक्येष्वप्याश्रयितुं युक्ता। **उभयत्रविभाषाः प्रयोजयन्तीति**। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथा हि—प्राप्तविभाषायां तावद् 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति 'स्वरितञितः' इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा विधीयते। विभाषाशब्दश्चायं 'वा' 'अन्यतरस्याम्' इत्यादिवद्विकल्पवाचित्वेन प्रसिद्धः। तेन भावाभावयोः प्रतिपादितयोर्भावांशस्य प्राप्तत्वादभावांशपरता विज्ञायते, भावांशः

भावबोधिनी

शास्त्र में तीन प्रकार की विभाषा है—(१) प्राप्तविभाषा, (२) अप्राप्तविभाषा और (३) प्राप्ताप्राप्त या उभयत्र विभाषा। जहाँ नित्य कार्य प्राप्त होने पर विकल्प से विधान होता है, वहाँ प्राप्तविभाषा होती है। जहाँ किसी के भी द्वारा प्राप्ति न रहने पर विकल्प से विधान होता है, वहाँ अप्राप्तविभाषा होती है। जहाँ किसी से प्राप्त है और नहीं भी प्राप्त है, वहाँ प्राप्ताप्राप्त विभाषा कही जाती है। जैसे 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च' (पा० सू० १।१।३३) यहाँ 'विभाषा जसि' की अनुवृत्ति है। इसमें प्रथम आदि शब्दों में किसी से भी सर्वनाम संज्ञा प्राप्त नहीं है, नेम शब्द की सर्वनाम संज्ञा "सर्वादीनि सर्वनामानि" पा० सू० १।१।२७ से प्राप्त है। जस् में यह विभाषा फलित है। यही प्राप्ताप्राप्त

विभाषाप्रदेशाः—'विभाषा श्वेः' (६. १. ३०) इत्येवमादयः ।।

४५. इग्यणः सम्प्रसारणम् ।। ४५ ।। (३२८)

न्यासः

वाशब्दस्य प्रवृत्तिः स्यात् ? विधिमुखेन वा ? तत्र यदि प्रतिषेधमुखेन वा न भवतीत्येवं प्रवृत्तिः ? प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य यत्र प्राप्तिः स एव तस्य विषय इति कित्स्वेव विकल्पेन प्रतिषेधायेदं प्रवर्तते। तत्र 'वचिस्वपि' इत्यादिना श्वयतेः संप्रसारणस्य विहितत्वात्, न पित्सु; तत्र तस्य न केनचिद्विहितत्वात्। एकत्वाच्चास्य वाक्यस्य कित्सु च प्रतिषेधसंपादन एव चरितार्थत्वात् नोपपद्यते पुनर्विधिमुखेन प्रवृत्तिः। अथ विधिमुखेन वा भवतीत्येवं प्रवृत्तिः स्यात् ? यत्र प्राप्तिर्नास्ति स एव विधिविषय इति पित्स्वेव विकल्पेन विध्यर्थः प्रवर्त्तते; तत्र चरितार्थत्वात्, न कित्सु। संज्ञाविधाने तु न दोषः, तस्यां हि सत्यां प्रतिषेधः प्रवर्त्तमानो योऽसौ संप्रसारणनिमित्तभेदाद्विषय आसीत् तं समीकरोति। सर्वस्याः संप्रसारणनिमित्ततया तुल्यतामापादयति। तस्मिन् समीकृते किति च पिति च विकल्पः प्रवर्त्तमानो विधिमुखेन सर्वत्र पाक्षिकं कार्यं सम्पादयति, संप्रसारणं पक्षे भवतीति। अप्राप्तिस्तु पक्षे स्थितैवेति सर्वमिष्टं सिध्यति। तस्मादुभयत्र प्राप्तावप्राप्तौ विभाषार्थमियं संज्ञा विधीयते। **शुशावेति**। 'टुओश्वि गतिवृद्धयोः', लिट्, णल्, संप्रसारणे कृते वृद्धयावादेशौ। **शुशुवतुः, शिश्वियतुरिति**। 'अचि श्नुधातु' इत्यादिना इयङुवङौ ।। ४४ ।।

इग् यणः संप्रसारणम् ।। भूत इति। यत्र शास्त्रान्तरेण विहितो भूतविभक्त्या कार्यान्तरार्थमनूद्यते यथा—'संप्रसारणस्य' 'संप्रसारणाच्च' इति, तत्र भूतः। **भावी वेति**। यत्र भाव्यमानविभक्त्या विधानार्थं

पदमञ्जरी

स्थित एव। अप्राप्तविभाषायामपि 'विभाषोर्णोः' इत्यभावांशस्य प्राप्तत्वाद् भावांशपरता विज्ञायते। 'विभाषा श्वेः' इत्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषा श्रुतिः प्रवर्तते, पित्स्वेव संप्रसारणं विभाषा स्यात्, कित्सु तु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्पः स्यान्न पित्सु। न च शक्यं वक्तुम्—पित्सु विधिमुखेन प्रवर्त्तते, कित्सु प्रतिषेधमुखेनेति; एकत्वाद्वाक्यस्य तस्य चान्यतरविकल्प एवोपक्षीणत्वात्। संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्ते किदकिदाख्यो लिट् सर्व एव समीकृतो भवति; सर्वस्यासम्प्रसारणनिमित्तत्वात्। ततो विकल्पः सर्वत्र विधिमुखेन पक्षे सम्प्रसारणं सम्पादयति। एतच्च—'आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते' इति दर्शने प्रयोजनम्। यदा तु प्रतिलक्ष्यं 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य व्यापारः, तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन प्रवर्तत इति संज्ञाकरणमन्तरेणापीष्टं सिद्ध्यति। तथा च 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यादावन्यतरस्यांग्रहणे वा ग्रहणे चोभयत्रविभाषास्विष्टसिद्धिः। सूत्रारम्भे तु संज्ञाप्यर्थः, विभाषेत्यर्थः। संज्ञा नवार्थयोरिति व्याख्येयम्। **शुशावेति**। श्वयतेर्लिटि तिपो णलि सम्प्रसारणे वृद्धयावादेशौ ।। ४४ ।।

इग्यणः सम्प्रसारणम् ।। यणः स्थान इति। कथं पुनरनुवादे स्थानसम्बन्धो लभ्यते ? 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यत्राधिकारात्। **भूत इति**। कार्यान्तरार्थमनूद्यमानो भूतः, विधेयस्तु भावी, तत्र च संज्ञिनो भावि-

भावबोधिनी

विभाषा है। इसी प्रकार 'विभाषा श्वेः' पा० सू० ६।१।३० यह भी प्राप्ताप्राप्त विभाषा है, क्योंकि कित् लिट् में "वचिस्वपि०" पा० सू० ६।१।१५ से सम्प्रसारण प्राप्त है पित् लिट् में अप्राप्त है। उसमे प्रस्तुत सूत्र सम्प्रसारण का विधान करता है ।। ४४ ।।

जो इक् यण् के स्थान पर (आदेश) हो चुका है अथवा होने वाला है उसकी सम्प्रसारण यह संज्ञा होती है। [इक्=इ उ ऋ लृ, यण्=य् व् र् ल्] उदा०—यज्—इष्टम् (यज्+त, य् का सम्प्रसारण इ और अ का पूर्वरूप), वप्—उप्तम्, ग्रह—गृहीतम् [व् का सम्प्रसारण उ, तथा र् का सम्प्रसारण ऋ]।

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य 'संप्रसारणम्' इत्येषा संज्ञा भवति। यज्-इष्टम्. वप्-उप्तम्। ग्रह-गृहीतम्।

केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते—वाक्यार्थः संज्ञी, वर्णश्चेति। इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः स सम्प्रसारणसंज्ञो भवति; यण्स्थानिक इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। तत्र विधौ

न्यासः

निर्दिश्यते, यथा -- 'ष्यङः संप्रसारणम्' 'वसोः संप्रसारणम्' इति, तत्र भावी। अत्र हि ष्यङ्स्थानिकी वसुस्थानिश्चेक् नास्ति कस्य संज्ञा विधेया, तस्माद् भाविनः संज्ञित्वं विज्ञायते। संज्ञिनो भावित्वात् संज्ञापि भाविन्येव, यथा—अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स इग् यणः स्थाने भवति, यस्य भूतस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवतीति। **इष्टम्। उप्तमिति।** 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति संप्रसारणम्। **गृहीतम्** इत्यत्रापि 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम्। 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः'। **केचिदित्यादिना** ये भाविनीं संज्ञां नाश्रयन्ति तन्मतं दर्शयति। कथं पुनरेकस्य सूत्रस्यैतदर्थद्वयमेकेन वाक्येन लभ्यते? तन्त्रेण, आवृत्त्या वा। ननु च संज्ञाविधौ शब्दस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धमित्युक्तम्, ततो युक्तं वर्णस्यैव संज्ञित्वम्' अर्थस्य तु कथम्? यथा 'नवेति विभाषा' इति सूत्र इति चेत्? न युक्तम्; तत्रेतिकरणस्यार्थनिर्देशार्थस्य प्रयोगात्, इह तु स नास्तीत्ययुक्तम्। इदापि तन्त्रस्यावृत्तेर्वा न्यायस्याश्रितत्वाद् युक्तमेव। अस्य च सूत्रार्थद्वयस्य विभक्तिविशेषनिर्देशो लिङ्गम्। यदयं 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यादौ विधिवाक्ये भाव्यमानविभक्त्या निर्देशं करोति ततो ज्ञायते—वाक्यार्थः संज्ञीति। यतश्च 'संप्रसारणस्य' इत्यादौ भूतविभक्त्या निर्देशं करोति ततोऽवसीयते—वर्ण इति। तस्माद् युक्तं वाक्यार्थस्यापि संज्ञित्वम्। किंरूपोऽसौ वाक्यार्थः? इत्याह—**स्थान्यादेश इत्यादि**। तत्रेत्यादिना अनन्तरयोः सूत्रार्थयोर्विषय-

पदमञ्जरी

त्वात् संज्ञापि भाविन्येव। यथा—अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। 'वचिस्वपियजादीनां किति' तद्भवति यस्य भूतस्य सम्प्रसारणसंज्ञा भवतीति। **इष्टम, उप्तमिति।** 'वचिस्वपि' इत्यादिना सम्प्रसारणम्। **गृहीतमिति।** 'ग्रहिज्या' इत्यादिना। 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः'।

केचिदित्यादि। एवंवदतां भाविनी संज्ञा नाश्रयणोया, स्थानेयोगश्च लभ्यते। 'इग्यणः' इत्यत्र भवतीत्यध्याहारात्पूर्वसूत्राच्चेतिकरणानुवृत्तेर्यणः स्थाने इग्भवतीति योऽयं वाक्यार्थ इत्यर्थो लभ्यते। कथं पुनरर्थद्वयमेकस्य सूत्रस्य भवति? तन्त्रेण, आवृत्त्या वा। अस्य च लिङ्गं विभक्तिविशेषनिर्देशः। यदयं 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यादौ भाव्यमानविभक्त्या निर्देशं करोति, ततो ज्ञापयति—वाक्यार्थः संज्ञेति। न हि तत्र वाक्यार्थः सम्भवति। **तत्रे**त्यादिना द्वयोरर्थयोर्विषयविभागेनोपस्थानं दर्शयति। **अदुहितरामिति।** दुहेर्लङि

भावबोधिनी

कुछ लोग इस सूत्र की व्याख्या दो प्रकार से करते हैं—वाक्यार्थ संज्ञी होता है और वर्ण भी संज्ञी होता है। (१) यण् का इक् यह जो स्थानी और आदेश को मानकर होनेवाला वाक्यार्थ है, वह सम्प्रसारण-संज्ञक होता है। [इस पक्ष को मानने पर भाविनी संज्ञा का आश्रयण नहीं लेना पड़ता है।], (२) यण् के स्थान पर होने वाला जो इक् वर्ण वह सम्प्रसारण-संज्ञक होता है। इन दो अर्थों में विधि (विधेय) में वाक्यार्थ उपस्थित होता है—'ष्यङः सम्प्रसारणम्' (पा० सू० ६।१।१३) 'वसोः सम्प्रसारणम्' (पा० सू० ६।१।१३१)। किन्तु अनुवाद = उद्देश्य स्थल पर वर्ण उपस्थित होता है—सम्प्रसारणाच्च (पा० सू० ६।४।१०८) (यहाँ वाक्यार्थ की प्रवृत्ति सम्भव नहीं है।) संख्याक्रम से विधान होने के कारण यहाँ सम्प्रसारण नहीं माना जाता है—अदुहितराम्। [दुह् + लुङ् उत्तम पुरुष एक वचन में इट् प्रत्यय लकार के स्थान पर होता है। परन्तु यह 'इ' आदेश ल् के स्थान पर है, य् के स्थान पर नहीं अतः यह सम्प्रसारण नहीं माना जाता, इसी लिये अच् का दीर्घ नहीं होता है।]

सम्प्रसारण संज्ञा के प्रयोगस्थल हैं—"वसोः सम्प्रसारणम्" (पा० सू० ६।४।१३१) आदि।

वाक्यार्थ उपतिष्ठते—'ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे' (६. १. १३), 'वसोः, संप्रसारणम्' (६. ४. १३१) **इति । अनुवादे वर्णः**—'संप्रसारणाच्च (३. ६. १०८,) इति । **संख्यातानुदेशादिह न भवति— अदुहितरामिति । द्युभ्यामित्यत्र 'दिव उत्' (६. १. १३१) इति तपरकरणाद् दीर्घो न भवति ।**

संप्रसारणप्रदेशाः—'वसोः संप्रसारणम् (६. ४. १३१) इत्येवमादयः ॥

४६. आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥ (३६)

न्यासः

विभागं दर्शयति—**विधौ वर्णो न सम्भवतीति** । ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यादौ विधिवाक्ये प्रथमः सूत्रार्थ उपतिष्ठते । अनुवादे तु 'स'प्रसारणस्य' इत्यादौ विहितत्वाद्विधेयस्य प्रथमोऽकिञ्चित्कर इति द्वितीयः । **अदुहितरामिति** । अत्र यणः स्थानिकत्वादिकः संप्रसारणसंज्ञया भाव्यम् । तस्याञ्च सत्याम् 'हलः' इति दीर्घत्वं प्रसज्येतेति चोद्यमपाकर्त्तुमाह—**संख्यातानुदेशादित्यादि** । इह स्थानिनो यणश्चत्वारः, इकोऽप्यादेशाश्चत्वार एव, तेन संख्यातानुदेशेन भवितव्यम् 'यथासंख्यमनुदेशः' इत्यादिना । ततश्च यकारस्य स्थाने य इवर्णस्तस्यैव संप्रसारणसंज्ञा भवति । न चेह यकारस्य स्थान इवर्णः । किं तर्हि ? लकारस्य । तत् कुतस्तस्याः प्रसङ्गः ? 'दुह प्रपूरणे', लङ्, 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशे कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्, इट् । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यकि प्रतिषिद्धे शप् । तस्यादादित्वाल्लुक् । अदुहि इति स्थिते 'तिङश्च' इति तरप् । 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् । तरप इहोपन्यासोऽङ्गसंज्ञार्थः ॥ ४५ ॥

आद्यन्तौ टकितौ ।। 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्याः परिभाषाया अयमपवादः । तेन तत्सम्बन्धादस्यापि

पदमञ्जरी

कर्मकर्त्तरि उत्तमैकवचने इटि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यकि प्रतिषिद्धे शब्लुकि अदुहि इति स्थिते 'तिङश्च' इति तरपि 'किमेत्तिङव्ययघाद्' इत्याम् । तत्र लकारस्य यणः स्थाने इड्विहित इति सम्प्रसारणसंज्ञायाम् 'हलः' इति दीर्घत्वं प्राप्नोतीति चोद्यमपाकरोति । **सङ्ख्यातानुदेशादिति** । तरप उपन्यासोऽङ्गसंज्ञार्थः । सङ्ख्यासाम्यात् संख्यातानुदेशे सति यकारस्थानिकस्येकारस्य संज्ञया भाव्यम्, अयं तु लकारस्थानिकः । द्युभ्यामित्यत्र 'दिव उत्' इत्युत्वे यणादेशे 'हलः' इति दीर्घत्वं प्राप्तं तपरकरणान्न भवति । अक्षद्यूः, अक्षद्युवौ, अक्षद्युव इत्यादावूठः सम्प्रसारणसंज्ञायाम् 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वं प्राप्तम् 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति उवङा बाध्यते । ४५ ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवतः—संज्ञा स्यात्, परिभाषा वेति । तत्र संज्ञापक्षेऽयमर्थः—

भावबोधिनी

विमर्श—जैसे 'इन सूत्रों की साड़ी बनाओ' यहाँ भविष्य में बनने वाली साड़ी यह पहले से ही संज्ञा बन जाती है । इसी प्रकार यण् के स्थान पर भविष्य में आदेश होनेवाले इक् की भी सम्प्रसारण संज्ञा होना सम्भव है ।

कुछ विद्वानों ने सम्प्रसारण इस संज्ञा के दो संज्ञी (=अर्थ) माने हैं—(१) यण् के स्थान पर आदेश होनेवाला इक् सम्प्रसारण होता है—वाक्यार्थ । (२) यण् के स्थान पर होने वाला इक् वर्ण सम्प्रसारण होता है । विधि स्थल में वाक्यार्थ उपस्थित होता है । परन्तु उद्देश्यस्थल पर सम्भव न होने से केवल वर्ण उपस्थित होता है । वहाँ वर्ण की ही सम्प्रसारण संज्ञा होती है ।

यहाँ यण् और इक् में यथासंख्य है । अतः कर्मकर्ता मे दुह + लङ् के उ० पु० एक वचन में ल् के स्थान पर इट् आदेश होने पर भी उसे सम्प्रसारण नहीं माना जाता । क्योंकि य् के स्थान पर 'इ' नहीं है । अत एव 'हलः' पा० सू० ६।४।२ से दीर्घ नहीं होता है । अदुहितराम्—यही बनता है ॥ ४५ ॥

षष्ठीनिर्दिष्ट के स्थान पर टित् [आदेश] आदि में और कित् अन्त में होता है । उदा०—लविता, मुण्डो भीषयते ।

आदिष्टिद् भवति, अन्तः किद् भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । लविता, (७. २. ३५) मुण्डो भीषयते (७. ३. ४०) ।

टित्प्रदेशाः- 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (७. २. ३५) इत्येवमादयः ।

कित्प्रदेशाः—'भियो हेतुभये षुक्' (७. ३. ४०) इत्येवमादयः ।

न्यासः

परिभाषात्वं विज्ञायते। यदि तर्ह्यादिष्टिद् भवत्यन्तः किद्भवति, तदा 'चरेष्टः' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादयोऽपि प्रत्यया आद्यन्तभूताः स्युः । न च टितः प्रत्ययस्यादित्वे 'टिड्ढाणञ्' इति टितो विधीयमानो ङीब् निरवकाश इत्याशङ्कनीयम् । यत्र हि प्रकृतेरेव सिद्धं टित्त्वं न प्रत्ययस्य, नदड् भषडित्येवमादौ, स तस्यावकाशो भविष्यतीति । टितश्च प्रत्ययस्यादित्वे सति कुरुचर इत्येवमादिरूपमेव न सिध्येत् । कितस्त्वन्त्यत्वे आध्योः, विध्योरित्यत्र 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययस्य प्रकृत्यन्तःपातित्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणे सति 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्येष स्वरो न स्यात् । 'नोङ्धात्वोः' इति प्रतिषेधादित्यत आह—**षष्ठीनिर्दिष्टस्येति** । ननु च नेह षष्ठी श्रूयते, नापि प्रकृता, तत् कथमेष विशेषो लभ्यते ? वक्ष्यमाणस्य षष्ठीग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनोपस्थानात् । नन्वेवमपि 'गापोष्टक्' 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' इत्येतावाद्यन्तौ प्राप्नुतः, नैष दोषः, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति स्थानेयोगत्वस्यैवायमपवादो भविष्यति, न प्रत्ययपरत्वस्य । अपर आह—आद्यन्तावयवौ, अवयवश्चावयविनमन्तरेण न सम्भवतीत्यवयविनमाक्षिप्य तौ वर्तेते । ततश्चायवयवावयविसम्बन्धे यस्यादिरन्तो वावयवो विधीयते, सोऽवयवी षष्ठ्या निर्देष्टव्य इति सामर्थ्यादवयवषष्ठ्या निर्दिष्टस्येति विज्ञायते । न चैवम् । 'गापोष्टक्' 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' इत्येतौ प्रत्ययावाद्यन्तौ प्राप्नुतः, यस्मादिह सामर्थ्यादवयवसम्बन्धे या

पदमञ्जरी

टकिताविति कर्मधारयः, इत्संज्ञकौ टकारककारौ आद्यन्तयोः संज्ञेति । तत्रेडित्यत्राद्यर्थेन टकारेण बहुव्रीहौ इकारादिः शब्दो गृहीत आदेशो विधीयमानस्तव्यस्य स्थानेऽन्तरतम इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् । एवं षुक्यन्तवचनेन ककारेण बहुव्रीहौ षकारान्तो गृहीत आदेशो भियो भीष् भवतीति सिद्धम् ।

नन्वस्मिन्पक्षे संज्ञा संज्ञिप्रत्यायनार्था, संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तिष्यत इति किमिद्ग्रहणेन, टकावित्येवास्तु ? उच्यते; इत्संज्ञकत्वेन देशविशेषो लक्ष्यते, तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत इति आलजाटचौ 'ठस्येकः' इत्यादौ टकौ संज्ञे न भवतः । अस्मिन्पक्षे दोषः, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यडित्यकारादेरादेशस्य विधानात्तस्यैवोदात्तत्वमलोऽन्त्यस्य स्याद्, नाकारस्य ? नैष दोषः; 'अडुदात्तः' इति त्रिपदो बहुव्रीहिः—उदात्तोऽकार आदिरस्येति । विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रः परनिपातः । एवमपि--'आडजादीनाम्' इत्यत्रोदात्तग्रहणमेवानुवर्त्तत इति बहुव्रीहेरसम्भवाद्दोषः, तस्मात्परिभाषापक्षमाश्रित्याह—'**आदिष्टिद्भवतीति** । परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यादिति भावः । यद्वा—'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यत्रेदमनुवर्त्यम्, अत एवाह—**षष्ठीनिर्दिष्टस्येति** । तेन 'चरेष्टः', 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादयः प्रत्यया आद्यन्तभूता न भवन्ति । एवमपि 'गापोष्टक्', 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' इत्यत्र प्रसङ्गः, तत्र

भावबोधिनी

विमर्श—यहां लू धातु के लुट् लकार प्रथम पुरुष एकवचन में लू + तास् + ति इस स्थिति में ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः' [पा० सू० ७।२।३५] इस सूत्र से तास् प्रत्यय को इट् आगम होता है। टित् होनेसे यह तास् का आदि अवयव बनता है। लू + इ तास् + ति—प्रक्रिया करने पर लविता यह रूप बनता है। मुण्डो भीषयते—भी + णिच् = इ यहाँ 'भियो हेतुभये षुक्' पा० सू० ७।३।४० से धातु को षुक् आगम होता है। कित् होने से धातु का अन्त अवयव बनता है—भीष् + इ, अन्य प्रक्रिया कार्य करने पर भीषयते—यह रूप सिद्ध होता है।

टित् के प्रयोगस्थल हैं—'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' पा० सू० ७.३।२५ आदि।

कित् के प्रयोगस्थल हैं—'भियो हेतुभये षुक्' पा० सू० ७।३।४० आदि ॥ ४६ ॥

४७. मिदचोऽन्त्यात् परः ।। ४७ ।। (३७)

'अचः' इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टानामन्त्यादचः परो मिद् भवति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्य (३. १. १, २) अयमपवादः । विरुणद्धि (३. १. ७८), मुञ्चति (७. १. ५९), पयांसि (७. १. ७२) ।

न्यासः

षष्ठी तया निर्दिष्टस्येत्येषोऽर्थं उपजातः । न च 'गापोष्टक्' इत्यादौ प्रकृतयोऽवयवषष्ठ्या निर्दिष्टाः, किं तर्हि ? सुपां सुपो भवन्तीति पञ्चम्यर्थे या षष्ठी तयेति । **भीषयत इति** । 'ञिभी भये', हेतुमण्णिच्, 'भियो हेतुभये षुक्' 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदम् ।। ४६ ।।

मिदचोऽन्त्यात् परः ।। अत्र यदि 'अचः' इत्येषा पञ्चमी स्यात्, अन्त्यादित्यनया पञ्चम्या समानाधिकरणत्वं स्यात् । ततः 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमीहैवान्त्यादचः परः स्यात्- कुण्डानीति, अस्ति ह्यत्र नपुंसकस्यान्त्योऽच्; पयांसीत्यत्र तु न स्यात्, 'अलोऽन्त्यस्य' इति सकारस्यैव तु स्थाने स्यात् । न ह्यत्राजन्त्यः, किं तर्हि ? सकारः । तस्मान्निर्धारणे षष्ठीयमिति दर्शयन्नाह—**अचामित्यादि** । जातौ बहुवचनम् । सूत्रेऽप्यच इत्येकवचनं जातावेव । यदि तर्हि निर्धारणषष्ठीयम्, अन्त्यस्याविशेषितत्वादविशेषेण यतः कुतश्चिदन्त्यात् परो मित् स्यात्; न हि द्वितीयमज्ग्रहणमस्ति, येनान्त्यो विशेष्यते, नैष दोषः; समानजातीयस्यैव हि लोके निर्धारणप्रतीतिर्भवति । तथा हि कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरेव प्रतीयते; नाजा, नाप्यश्वा । तस्मादिहाप्यचां मध्येऽन्त्यादचोऽवधेरित्यन्त्यत्वेन निर्धार्यमाणः समानजातीयोऽजेव प्रतीयते । तेनाच एवान्त्यात् परो भविष्यति । स्थानेयोगित्वप्रत्ययपरत्वापवादार्थञ्चेदमारब्धम् । तत्र स्थानेयोगित्वापवादार्थम्—'शे मुचादीनाम्' नुम् भवति,

पदमञ्जरी

तत्र टकष्टित्त्वकित्त्वयोगे परत्वादन्त्यः स्यात्, नैष दोषः; 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते न परान्' इति । एवमयं स्थानेयोगं बाधते, न प्रत्ययपरत्वम् । **भीषयत इति** । 'ञिभी भये', णिच् । 'भियो हेतुभये षुक्' भीस्म्योर्हेतुभये' ।। ४६ ।।

मिदचोऽन्त्यात् परः ।। 'अचः' इति निर्धारणे षष्ठी, जातावेकवचनमित्याह—**अचामित्यादि** । अत्रापि जातौ बहुवचनम् । यदि पुनरन्त्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमी स्यात्, ततो हलन्तेष्वस्याः प्रवृत्तिर्न स्यात् । ततश्च 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमिहैवान्त्यात्परः स्यात् कुण्डानीति, यशांसीत्यत्र त्वलोऽन्त्यस्य स्यात्, एवं 'शे मुचादीनाम्' इत्यादौ । ततश्च तेषु मित्त्वमनर्थकं स्यादिति भावः । समानजातीयस्यैव निर्द्धारणं भवत त्यन्त्योऽप्यजेव विज्ञायत इत्याह—**अन्त्यादचः पर इति** । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यैवायमपवादो युक्त इत्याशङ्क्याह—**स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति** । स्थानेयोगश्च प्रत्ययपरत्वं चेति समाहारे द्वन्द्वः । 'तृणहः' इति निर्देशात् श्नमो मकारो न श्रवणार्थः, अतो मित्करणसामर्थ्यात् प्रत्ययपरत्वस्याप्ययम-

भावबोधिनी

'अचः' यह निर्धारण अर्थ में षष्ठी है । और जाति अर्थ में एकवचन है अर्थात् अच् का अर्थ है अचों । सन्निविष्ट = साथ में प्रयुक्त अचों के मध्य में अन्त्य अच् से परे मित् (आगम) होता है । यह 'षष्ठी स्थानेयोगा' और 'प्रत्ययः' 'परश्च'—इन परिभाषाओं का अपवाद है । उदा०—विरुणद्धि, मुञ्चति, पयांसि ।

[वि + रुध् + ति यहाँ 'रुधादिभ्यः श्नम्' पा० सू० ३।१।७८ से श्नम् = न् विकरण होता है । यह मित् है अतः अन्त्य अच् से परे होता है—रुनध् + ति' प्रक्रिया करने पर रुणद्धि होता है । इसी प्रकार मुच् + ति यहाँ 'शे मुचादीनाम्' पा० सू० ७।१।५९ से नुम् = न् अन्त्य अच् के बाद ही होता है मु-न्—च् + ति = मुञ्चति । पयस् + शि = इ, यहाँ 'नपुंसकस्य झलचः' पा० सू० ७।१।७२ से नुम् अन्त्य अच् यकारोत्तरवर्त्ती अकार के बाद ही होता है—पय-न्—स् + इ, पयांसि ।]

मित्प्रदेशाः—'रुधादिभ्यः श्नम्' (३. १. ७८) इत्येवमादयः।

*** मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् *** (म० भा० १. १. ४८)॥ **मग्नः,** (७. १. ६०), (८. २ २९) **मग्नवान्। मङ्क्ता, मङ्क्तुम्॥**

न्यासः

मुञ्चति। 'नपुंसकस्य झलचः', पयांसि। प्रत्ययपरत्वापवादार्थम्—'रुधादिभ्यः श्नम्', रुणद्धि। ननु च 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति स्थानेयोगित्वस्यैवापवादो युज्यते, न तु प्रत्ययपरत्वस्य, नैतदस्ति; एवं हि श्नमो मित्करणमनवकाशत्वादनर्थकं स्यात्। श्रवणार्थत्वान्नानर्थकमिति चेत्? न; 'तृणह इम्' इति निर्देशात्। श्रवणार्थे ह्येतस्मिन् 'तृणम् ह् इम्' इति निर्देशः स्यात्। तस्मात् प्रत्ययपरत्वस्यापवादो युक्तः। यद्येवं 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति प्रकृत्यन्तःपातिनस्तद्ग्रहणेन ग्रहणादपरत्वाच्च श्नमः प्रत्ययसंज्ञा न स्यात्, तथा च 'लशक्वतद्धिते' इति प्रत्ययादेः शकारस्य विधीयमानेत्संज्ञा न स्यात्, नैष दोषः; प्रत्ययाधिकारे विधीयमानत्वात् प्रत्ययसंज्ञा भविष्यति—सत्यप्यपरत्वे, सत्यपि प्रकृत्यन्तःपातित्वे; यथा—बहुजकचोरन्तोदात्तत्वम्। बहुपटवः, उच्चकैरित्यनयोरसति परत्वे सत्यां प्रत्ययसंज्ञायां 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं भवत्येव। **मस्जेरित्यादि।** नकारस्योपधाया 'अनुषङ्गः' इति पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता। 'टुमस्जो शुद्धौ' इत्यस्य 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुमं वक्ष्यति। स च यद्यचोऽन्त्यात् परः स्यात् 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सकारस्य 'अनिदिताम्' इति नकारस्य च लोपो न स्यात्, यथाक्रममनादित्वादनुपधत्वाच्च। तस्मादन्त्याज्जकारात् पूर्वो जकारसकारयोर्मध्ये नुम् कर्त्तव्यः। यथा चान्त्यात् पूर्वो लभ्यते, तथा सप्तमे वक्ष्यते। **मग्न इति।** **'ओदितश्च'** इति निष्ठानत्वम्, तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वं जकारस्य गकारः। **मङ्क्तेति।** अत्र पूर्ववद् गकारे कृते

पदमञ्जरी

पवादो युक्त इति भावः। **मस्जेरित्यादि।** 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् यद्यन्त्यादचः परः स्यात् ततो निष्ठायां मनुस्ज इति स्थिते 'स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपो न स्यात्। बहूनां समुदाये समुदायस्यैका संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोरित्यस्मिन् पक्षे सत्यपि वा सलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधानकार इति 'अनिदिताम्' इत्यनुषङ्गलोपो न स्यात्। नकारस्योपधायाः 'अनुषङ्गः' इति **पूर्वाचार्याणां** संज्ञा। तस्माज्जकारात्पूर्वो नुम् कर्त्तव्य इत्यर्थः।

मग्न इति। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम्,। अत्र 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यतः 'अन्त' इत्यनुवृत्तौ पूर्वस्य सङ्घातस्य मिदन्तावयवो भवति। 'आदि' इत्यनुवृत्तौ तत्र सन्निहितस्य परस्यादिर्भवति। अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्त इति त्रयः पक्षाः। तत्राभक्ते—ताता पिण्डानामिति नलोपो न स्यात्। तच्छब्दात् 'जश्शसोः शिः' तानि 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लुक्। वहंलिहः, अभ्रंलिहः—'वहाभ्रे लिहः' इति खशि 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम्। अस्यापदान्तत्वादनुस्वारो न स्यात्। त्रपुणी इत्यत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमि कृते तेन व्यवधानादौङः शीभावो न स्यात्। अथ परादिः—त्रपुणे, 'घेर्ङिति' इति

भावबोधिनी

मित् के प्रयोगस्थल हैं—'रुधादिभ्यः श्नम् [पा० सू० ३।१।७८] आदि।

"अनुषङ्ग और संयोगादिलोप के लिये मस्ज् धातु के अन्त्य वर्ण से पूर्व नुम् चाहते हैं" उदा०—मग्नः, मग्नवान्। मङ्क्ता, मङ्क्तुम्। [नकार की उपधा को अनुषङ्ग कहते हैं। मस्ज् + त यहाँ "मस्जिनशोर्झलि" पा० सू० ७।१।६० से जो नुम् होता है, वह अन्त्य अच् से बाद में नहीं अपि तु अन्त्य वर्ण से पूर्व होता है। इस प्रकार म-स्-न्-ज् + क्त यह स्थिति होती है। अब संयोगादि सकार का लोप और अनुनासिक (न्) का लोप करने पर मज् + त बनता है। 'ओदितश्च' पा० सू० ८।२।४५ से निष्ठा त का न और 'चोः कुः' पा० सू० ८।३।३० से ज् का ग् करने पर मग्नः यह रूप होता है। यहाँ अनुषङ्ग न् का लोप हुआ है और संयोगादि स् का लोप हुआ है। यदि नुम् अन्त्य अच् से परे माना जायगा तो मनुस्ज्त—यह स्थिति होगी। इसमें न् और स् दोनों का लोप नहीं होने से रूप सिद्ध नहीं हो सकेगा]॥ ४७॥

४८. एच इग्घ्रस्वादेशे ।। ४८ ।।

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्य इगेव ह्रस्वो भवति, नान्यः ।

न्यासः

तस्य 'खरि च' इति चर्त्वं ककारः। 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः। 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' ङकारः। पूर्वभक्तश्चायं मिद् वेदितव्यः; अन्यथा 'वहाभ्रे लिहः' इति लिहः खशि कृते 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुमि कृते वहंलिह इत्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इति पदान्तस्य विधीयमानोऽनुस्वारो न स्यात्; अपदान्तत्वात् ।। ४७ ।।

एच इग्घ्रस्वादेशे ।। परिभाषेयमादेशनियमार्था 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यादावुपतिष्ठते। इहेम एचोऽवयवसमाहारवर्णाः। तत्र 'ए ऐ' इत्येतयोः पूर्वो भागो वर्णसमानाकृतिः कण्ठ्यो मात्रात्मा, उत्तरस्त्विवर्णसमानाकृतिर्मात्रात्मैव तालव्यः। अत एव 'ए ऐ कण्ठ्यतालव्यौ' इति **शिक्षाकाराः** पठन्ति; तदवयवयोः कण्ठ्यतालव्यत्वात्। 'ओ औ' इत्येतयोः पूर्वो भागस्तादृश एव, यादृश एकारैकारयोः उत्तरस्तूवर्णसमानाकृतिर्मात्रिक ओष्ठ्यः। अत एव 'ओ औ' कण्ठ्योष्ठ्यौ' इति **शिक्षाकाराः** पठन्ति; तदवयवयोः कण्ठ्योष्ठ्यत्वात्। तत्र समुदायात्मनामेचां समुदायान्तरतमो ह्रस्वो नास्तीति तदवयवस्य योऽन्तरतमः, तेनैव युक्तं भवितुम्। स पुनरकार इकार उकारो वा। तत्र'एकारैकारयोर्ह्रस्वो विधीयमानः कदाचिदकारः स्यात्, कदाचिदिकारः। ओकारौकारयोरपि कदाचिदकारः स्यात्, कदाचिदुकारः। इकारोकारावेव यथायोगं यथा स्याताम्, कदाचिदप्यकारो मा भूदित्येवमर्थमिदमारभ्यते। अत्र यद्यप्येचामिकां साम्यम्, तथापि संख्यातानुदेशो न भवति; यस्मान्नेदं विधायकम्, किं तर्हि? नियामकम्? प्राप्तिपूर्वकश्च नियम इति ये प्राप्ता अन्तरतमा इक एचो ह्रस्वास्तेषामनेन नियमः क्रियते। न च प्राप्तावृकार-

पदमञ्जरी

गुणः प्राप्नोति, अतिसखीनि—'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णिद्भावे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः प्राप्नोति। त्रपुणि, 'अच्च घेः', शुचीनि, 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। ताता पिण्डानामिति नलोपः, वहंलिह इत्यनुस्वारः। तस्मात्पूर्वान्त एवायं मिदेषितव्यः ।। ४७ ।।

एच इग्घ्रस्वादेशे ।। परिभाषेयं स्थानिनियमार्था। 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यादावुपतिष्ठते। इहैचां पूर्वो भागो मात्रात्मकः कण्ठ्योऽकारसदृशः। एदैतोरुत्तरस्तालव्य इकारसदृशः। ओदौतोरोष्ठ्य उकारसदृशः। एवमवयवसमाहारात्मनामेचां ह्रस्वशासनेषु समुदायान्तरतमस्याभावाद् अवयवान्तरतमो ह्रस्वो भवन् कदाचिदकारः स्यात्, कदाचिदिकारोकारौ। मा कदाचिदकारो भूदित्येवमर्थमिदमारभ्यते, तदाह—**इगेव ह्रस्वो भवतीति।** यदि त्वयं विधिः स्यात्, तदा ह्रस्वादेश इति विषयोपलक्षणमेतत्स्यात्—यस्मिन्विषय एचो ह्रस्वादेशप्रसङ्गस्तत्रेग्भवतीति। ततश्च दीर्घाणां स्थाने दीर्घा एवेकः स्युः, सवर्णग्रहणात्, नैष दोषः; 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति' 'भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति' 'दिव उत्' इति तपरकरणाद् अमूभ्यामितिवत्; तथैचामिकां च साम्यात् संख्यातानुदेशोऽपि स्याद्, आदेशग्रहणं चानर्थकं स्यात्। तत आदेशग्रहणसामर्थ्याद् ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशनकाल इक्कर्त्तव्यः, ह्रस्वादेशं कुर्वन्निकं कुर्यादित्यर्थः। यद्वा आदिश्यते इत्यादेशः, ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः। निर्द्धारणे सप्तमी, जातावेकवचनम्। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये इगेव ह्रस्वो भवतीति

भावबोधिनी

एच् [ए, ओ, ऐ, औ] का ह्रस्वादेश करने पर इक् [इ, उ] ही ह्रस्व होता है, अन्य वर्ण नहीं। उदा०—अतिरि, अतिनु ब्राह्मणकुलम्, उपगु।

विमर्श—रायम् अतिक्रान्तम्, नावम् अतिक्रान्तम्—ब्राह्मणकुलम्—यहाँ पर 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' से समास आदि करने पर 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' पा० सू० १।२।४७ से रै के ऐ का ह्रस्व करने पर 'इ' ही होता है।

रै-अतिरि । नौ—अतिनु (१.२.४७) । गो—उपगु (१.२.४८) ।

एच इति किम्? अतिखट्वः, अतिमालः । ह्रस्वादेशे इति किम्? दे३वदत्त (८.२.८६) । देवद३त्त (६.१.१९८) ॥

४९. षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥ (३८)

न्यासः

लृकाराविति कुतो यथासंख्यत्वम्? यद्येवम्, इण्णित्येव वक्तव्यम्, न त्विगिति, सत्यमेतत्; किन्त्वेवमुच्यमाने सन्देहः स्यात्—किं पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारः? उत परेण? इति; तस्मादसन्देहार्थमिगित्युक्तम् । **अतिरि । अतिन्विति** । रायमतिक्रान्तं नावमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलम् 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति 'कुगति' इत्यादिना समासः, 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति पुंल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च प्राप्ते 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः' इति प्रतिषेधे नपुंसकस्य ब्राह्मणकुलस्याभिधेयत्वादभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्तीति तल्लिङ्गमेव भवति । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वः । इक् कण्ठचतालव्यस्यैकारस्य तालव्य इकारो भवति । कण्ठ्योष्ठ्यस्यौकारस्यौष्ठ्य उकारः । **उपग्विति** । गोः समीपमिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । कण्ठ्योष्ठ्यौकारस्यौष्ठ्य उकारः । एकारस्य तूदाहरणम्—हे इतीमं शब्दमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमतिहि । **अतिखट्व इति** । पूर्ववत् प्रादिसमासे कृते 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्येवमादिना ह्रस्वोऽकार एव भवत्यन्तरतमः । **दे३वदत्तेति** । अत्रामन्त्रितस्याद्युदात्तादेशे कर्त्तव्ये **देवद३त्त** इत्यत्र च 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य' इत्यादिना प्लुतादेशे कर्त्तव्य इङ् न भवति ॥४८॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ योगनियमार्थेति । योगनियमः सबन्धनियमः, सोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथोक्ता ।

पदमञ्जरी

सर्वथा नियमरूपेणास्य प्रवृत्तिः । प्राप्तिपूर्वकश्च नियम इति ये प्राप्ता अन्तरतमास्तेष्वेव नियमः । न च ऋकारलृकारौ प्राप्ताविति कुतो यथासङ्ख्यम्? कुतो दीर्घप्रसङ्गः? एवं चेणित्येव सिद्धे इग्ग्रहणं परेण मा भूदिति । **अतिरि । अतिनु** । रायमतिक्रान्तं नावमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमिति प्रादिसमासे नपुंसकह्रस्वत्वम् । **उपग्विति** । अव्ययीभावः । रैशब्दश्छन्दस्येवेति भाष्यम् । एकारस्याप्रसिद्धत्वादुदाहरणं न प्रदर्शितम् । हेशब्दमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमतिहि । **अतिखट्व इति** । उपसर्जनह्रस्वः । **दे३वदत्तेति** । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । **देवद३त्त** । 'गुरोरनृत' इत्यादिना प्लुतः ॥ ४८ ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । योगनियमार्थेति । यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगैवेत्यस्यां वचनव्यक्तौ यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति षष्ठीनियमः श्रुत्या प्रतीयते तथापि स्थाननिमित्तक एव सम्बन्धः षष्ठ्या वाच्य

भावबोधिनी

इसी प्रकार 'नौ' के 'औ' का ह्रस्व करने पर 'उ' ही होता है । गोः समीपम्—यहाँ अव्ययीभाव समास में 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [पा० सू० १।२।४८] से 'ओ' का 'उ' ही ह्रस्व होता है ।

अनु०—एचः—यह किसलिये है? अतिखट्वः, अतिमालः, । [खट्वाम् अतिक्रान्तः, मालाम् अतिक्रान्तः यहाँ 'आ' का ह्रस्व होता है यह एच् नहीं है । अतः यह परिभाषा लागू नहीं होती है ।]

ह्रस्वादेशे—इसका क्या फल है? दे३वदत्त । देवद३त्त । [यहाँ 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि०' पा० सू० ८।२।८६ से प्लुतादेश करना है ह्रस्वादेश नहीं । अतः यह परिभाषा यहाँ भी नहीं लागू होती है] ॥ ४८ ॥

यह परिभाषा सम्बन्ध-नियम के लिये है । इस व्याकरणशास्त्र में जो षष्ठी अनियत योगवाली [अनिर्णीत सम्बन्ध वाली] सुनाई देती है वह स्थानेयोगा अर्थात् स्थान के साथ सम्बन्धवाली ही होती है, अन्य के साथ सम्बन्धवाली नहीं

परिभाषेयं योगनियमार्था। इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते, सा स्थानेयोगैव भवति, नान्ययोगा। स्थानेयोगस्य निमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या। स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची, यथा - दर्भाणां

न्यासः

यदि योगनियमार्थेयम्—शास्त्रे या षष्ठी, सा स्थानेयोगैव भवति, नान्ययोगेति। एवं सति 'ऊदुपधाया गोहः' इत्येषापि षष्ठी स्थानेयोगैव स्यात्, नावयवावयविसम्बन्धयोगा। ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इति स्थानषठ्या अन्त्येऽप्युपसंहाराद् गोहश्चान्तस्य हकारस्य ऊकारः स्यात्। 'उपधायाश्च' इति वचनादुपधामात्रस्य चेत्यत आह - **इह शास्त्रे या षष्ठ्यनियतयोगेत्यादि**। अनियमप्रसङ्गे नियमोऽनया क्रियते। क्व चानियमप्रसङ्गः? यत्र सन्देहः; यथा -'अस्तेर्भूः' इति। अत्र हि किमस्तेः स्थाने? आहोस्विदनन्तरे? इति सन्देहः, पूर्वत्र तूपधाया अवयवलक्षणस्य स्थानिनो विशिष्टावयविनो व्यवच्छिन्नत्वादवयवषष्ठ्येवेयमिति निश्चितम्; ततो नात्रास्या व्यापारः। **स्थानेयोगैवेति**। स्थान इति निमित्तसप्तमी, योगः सम्बन्धः। तेनेदमुक्तं भवति—स्थाननिमित्तकसम्बन्धैवेति। एतदेव विस्पष्टीकुर्वन्नाह—**स्थानेयोगस्य निमित्त इत्यादि**। स्थानेयोगस्य निमित्तभूते = निमित्तत्वं प्राप्ते सति सा वेदितव्या। भूतशब्दो ह्यत्र प्राप्तशब्दे वर्त्तते, यथा - देवभूत इत्यत्र देवत्वं प्राप्त इत्यर्थः। निमित्तग्रहणं कुर्वन् सूत्रे स्थानेयोगेति निमित्तसप्तमीयमिति दर्शयति। योगः पुनरिह स्थान्यादेशभावलक्षणः। कुत एतत्? तस्यैव स्थानिहेतुत्वात्। स्थानशब्दो भावसाधनः—स्थितिः स्थानम्। तत् पुनस्त्रिधा—अपकर्षः, निवृत्तिः, प्रसङ्गश्चेति। गोस्थानेऽश्वो बध्यतामित्यपकर्षः स्थानशब्दस्यास्थेयः। श्लेष्मणः स्थाने कटुकमौषधमित्यत्र निवृत्तिः। दर्भाणां स्थाने शरैरास्तरितव्यमिति प्रसङ्गः। तत्राद्यावर्थाविह न सम्भवतः; नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य प्रथमो न संभवति, सामान्येनास्तेरुपदेशान्न द्वितीयः। तस्मात् तृतीय एवार्थं इति मत्वाह—**स्थानशब्दश्चेत्यादि**। चशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः प्रसङ्गवाचीत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तदेतदुक्तं भवति—स्थानशब्दः प्रसङ्गवाच्येवेति। प्रसङ्गस्त्वर्थक्रियानिमित्तभूतस्य कालस्यावसरः।

पदमञ्जरी

इत्यर्थात्सम्बन्धनियमोऽपि भवतीति भावः। योगे वा नियमो योगनियमः। यदि योगनियमः क्रियते लोकेऽपि नियमः प्राप्नोति, अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिद्ध्यन्ति; ततश्च 'शास इदङ्हलोः' शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च, 'ऊदुपधाया गोहः' गोहेश्चान्त्यस्य स्याद् उपधामात्रस्य च, तत्राह—**इह शास्त्रे या षष्ठ्यनियतयोगेति**। एतेन शास्त्रेऽयं नियमः, शास्त्राङ्गत्वात्परिभाषाणाम्; तत्राप्यनियमप्रसङ्ग इति दर्शयति। अनियमप्रसङ्गे नियमः कर्त्तव्यो लोकवत्, तद्यथा - लोके ग्रामान्तरं जिगमिषुः कश्चित्कञ्चिदाह—'पन्थानं मे भवानुपदिशतु' इति, स यत्र संदेहः, पथि द्वैविध्यात्, तत्रैवोपदिशति—'अमुष्मिन्नवकाशेऽनेन पथा गच्छ' इति; एवमिहापि 'अस्तेर्भूः' अस्तेः स्थानेऽनन्तरो वेति संदेहे नियमः क्रियते—स्थानेयोगैवेति। एतदेव स्पष्टयति—**स्थानेयोगस्य निमित्तभूत इति**। निमित्तभूते, निमित्तत्वं प्राप्ते। निमित्तग्रहणं कुर्वन् 'स्थाने' इति निमित्तसप्तमीति दर्शयति। **स्थानशब्दोऽयमस्त्यपकर्षवचनः**—गोस्थानेऽश्वो बध्यतामिति, अस्ति च निवृत्तिवचनः—श्लेष्मणः स्थाने कटुकमौषधमिति, अस्ति च प्रसङ्गवचनः—दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति, तदिह चरमस्य ग्रहणमित्याह—**स्थानशब्दश्चेति**। चशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च वाचीत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। प्रसङ्गवाच्येवेति कथमिवेत्याह—**यथेति**। निवृत्तिवाची न गृह्यते, अस्तेरुपदेशसामर्थ्यात्। न ह्यार्धधातुके निर्वर्तितस्य सार्वधातुके

भावबोधिनी

होती है। स्थानेयोग के निमित्त बन जाने पर इस षष्ठी का ज्ञान करना चाहिये। [अर्थात् जहाँ स्थान पर सम्बन्ध हो वहीं यह षष्ठी समझनी चाहिये।] स्थान शब्द भाववाची 'स्थिति' परक है। यह तीन प्रकार का है-अपकर्ष, निवृत्ति और प्रसङ्ग यहाँ पर] स्थान शब्द प्रसङ्गवाची ही है, जैसे—दर्भों=कुशों के स्थान पर शर = सरकंडे फैलाने चाहिये—यहाँ दर्भों

स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां प्रसङ्ग इति गम्यते; एवमिहापि अस्तेः स्थाने = प्रसङ्गे भूर्भवति—भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति—वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे = संबन्धस्य निमित्तभूते 'ब्रुवः' इति षष्ठी ।

बहवो हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्याः, तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते । षष्ठी स्थानेयोगेति—स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अतएव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

न्यासः

अस्तेः स्थाने प्रसङ्ग इति । अस्तेर्या क्रिया स्वार्थप्रतिपादनलक्षणा, तस्या निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्त इत्यर्थः । **प्रसङ्गे सम्बन्धस्य निमित्तभूत** इत्यादिना सूत्रार्थस्योदाहरणे सम्भवं दर्शयति । **'ब्रुवः'** इति चोपलक्षणमात्रम् । अस्तेरित्यादेरपि हि षष्ठी प्रसङ्ग एव सम्बन्धस्य निमित्तभाव उत्पन्ना ।

के पुनर्बहवः षष्ठ्यर्थाः; यतः सम्बन्धान्तरविषयव्यवच्छेदनार्थं षष्ठ्या इदमुच्यते ? इत्याह—**बहवो हीत्यादि** । शब्दे हि समीपानन्तरविकारावयवादिनिमित्ताः सम्बन्धाः सन्ति । न त्वपत्यापत्यवत्प्रभृतय इत्यतो **यावन्तः शब्दे सम्भवन्तीत्याह** । अथ स्थानेयोग इति किमसमासः ? अथ समासः ?, यद्यसमासः ? तदा योगशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः, षष्ठीशब्देन च सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति; योगस्याषष्ठीत्वात् । अतः समासः किं तत्पुरुषः ? आहोस्विद् बहुव्रीहिः ? यदि तत्पुरुषः ? तौ च पूर्वोक्तौ दोषौ स्याताम्, सप्तम्या लुक्प्रसङ्गश्च । अथ बहुव्रीहिः ? एवमपि लुक्प्रसङ्गोऽत्रानिवार्य एवेत्यत आह—**षष्ठी स्थानेयोगेत्यादि** । **गतार्थम्** ॥ ४९ ॥

पदमञ्जरी

श्रवणमुपपद्यते, न हि मथुरायां व्यापादितः स्रुघ्ने जीवति । नाप्यपकर्षवचनः, न ह्यर्थेन नित्यसम्बद्धस्य ततोऽपकर्षः सम्भवति । नाप्यार्द्धधातुकादपकर्षः, न हि नित्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रकृतेरपकर्षः सम्भवति । स्वाभाविक एव ह्यस्तेरप्रयोग आर्द्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते, अतः प्रसङ्गः एव स्थानम् । प्रसङ्गः = प्राप्तिः, अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । अस्तिनार्थं प्रतिपादयितुमुद्युक्त आर्द्धधातुके विषये भवतिना प्रतिपादयेदिति यावत् । **प्रसङ्गसम्बन्धस्येत्यादिना** सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयति । **ब्रुव** इत्युपलक्षणम् ।

किं पुनर्बहवः षष्ठ्यर्था यत इदमुच्यत इत्यत आह—**बहवो हीति** । एकशतं षष्ठ्यर्थाः तत्र स्वस्वामिभावादयः शब्दे न सम्भवन्ति, समीपादय एव तु सम्भवन्तीत्यतो यावन्तः शब्दे सम्भवन्तीत्युक्तम् । व्यवहितमपि समीपं भवतीत्यनन्तराद्भेदेनोपादानम् । स्थानेयोगेत्यसमासश्चेद् योगेति स्त्रीलिंगं षष्ठीशब्देन च सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । समासेऽपि तत्पुरुषश्चेत् तौ च पूर्वोक्तदोषौ, सप्तम्या लुक्प्रसङ्गश्च, बहुव्रीहावपि लुक्प्रसङ्गोऽनिवार्य एवेत्यत आह—**षष्ठी स्थानेयोगेत्यादि** ।

भावबोधिनी

के प्रसङ्ग में–यह प्रतीत होता है । इसी प्रकार यहाँ शास्त्र में भी 'अस्' के स्थान=प्रसङ्ग में 'भू' होता है–भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । 'ब्रू' के प्रसङ्ग में वच् होता है—वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्ग में = सम्बन्ध के निमित्त रहने पर 'ब्रुवः' यह षष्ठी है ।

[षष्ठी के कौन से अनेक अर्थ हैं जिनका वारण करने के लिए यहाँ स्थानेयोग माना जाता है ?] षष्ठी के बहुत से अर्थ हैं—स्वस्वामिभाव, अनन्तर, समीप, समूह, विकार, अवयव आदि । इनमें शब्द में जितने भी सम्भव होते हैं उन सभी की प्राप्ति रहने पर यह नियम किया जा रहा है । षष्ठी स्थानेयोगा—स्थाने योगः अस्याः सा (षष्ठी) यह व्यधिकरण बहुव्रीहि है । इस कारण और निपातन के कारण स्थाने–इसमें सप्तमी का अलुक् (लोप नहीं) हुआ है ।

५०. स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥ (३९)

न्यासः

स्थानेऽन्तरतमः ॥ परिभाषेयमादेशनियमार्था । **स्थाने प्राप्यमाणानामिति ।** **एतेन नेदं विधायकं वाक्यम्, किं तर्हि ? लक्षणान्तरेण प्राप्तानामन्तरतमानामितरेषाञ्च योऽन्तरतमः, स एव भवतीति नियमार्थमिति** दर्शयति । विधायकत्वे हि दधि, मध्वित्यादावपि प्रसज्यते । किं पुनरत्रानिष्टम् ? यावतान्तरतम्याद् दधिमधु-शब्दयोस्तावेवादेशौ भविष्यतः, तयोरप्यादेशयोरन्यौ दधिमधुशब्दौ यावादेशौ स्याताम्, तयोरप्यन्यावित्येवम-परिसमाप्तादेशपरम्पराविधानादनवस्था स्यात् । ततश्चार्थप्रत्यायनं प्रति शब्दानां विनियोगो न स्यात्, अन्वाख्यायकस्य शास्त्रस्य प्रवृत्त्यनुपरमात् । शास्त्रोपरतौ ह्यन्वाख्यातास्ते प्रयुज्यन्ते, नान्यथेत्यनिष्टम् । ननु च सकृत्प्रवृत्तौ लक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यति, नैतदस्ति; यत्र हि प्रयोजनार्था प्रवृत्तिस्तत्रैत-दुक्तम्, इह पुनरकस्मादन्तरतमो विधीयत इत्यनुपरतैवास्य प्रवृत्तिः । नियामकत्वेऽप्यस्य यदीदं विहितानां

पदमञ्जरी

यद्वा—अयोगेति पदच्छेदः । न विद्यते योगो यस्याः साऽयोगा । तत्र योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाभावाद् विशिष्टो योगो यस्या नास्तीत्यर्थः । एवं च कृत्वा संदेह एवोपस्थानमित्येवं सर्वत्र सिद्धं भवति । अथ वा—योगवती योगा, षष्ठ्याश्चावश्यम्भावी योग इति सामर्थ्याद् भूम्नि मत्वर्थीयोऽकारः, बहवो योगा यस्याः सन्तीति । अस्मिन्नपि पक्षे सन्देहविषय उपस्थानमिति सिद्धम् ।

भाष्ये सूत्रं प्रत्याख्यातम्, कथम् ? 'अस्तेर्भूः' इत्यत्र सन्देहः–स्थानेऽनन्तरः समीप इति ? लक्ष्यानुरोधात् स्थान इति व्याख्यास्यामः । इदं तु षष्ठ्यन्तं यथा स्थानेन युज्येत; अतः षष्ठ्युच्चारिता । तेन 'निर्दिश्यमानस्या-देशा भवन्ति' इति सिद्धं भवतीति । तत्र सूत्रे षष्ठ्यन्तं गृह्यते—षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते, न तु प्रतीयमानमिति । तेन 'पादः पत्' इत्यस्यायमर्थः—पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टः, तस्य पच्छब्द आदेशः, न तु प्रतीयमानस्य तदन्तस्येति ॥ ४९ ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्याद्, अत्रापि प्राप्नोति—दधि, मधु । अस्तु; न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते, तत्रान्तर्यतः स एव तस्य भविष्यति, न; तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रयोजन-मन्तरेण हि प्रवर्त्तमानमसकृदपि प्रवर्त्तते । ततश्च सर्वस्य निवृत्त्युन्मुखत्वादर्थप्रत्यायनाय प्रयोगो न स्यात् । अपि च बिसं मुसलमित्यादौ यदा समुदायस्य समुदायस्तदा सकारमात्रस्यानादेशत्वात् षत्वाप्रसङ्गेऽपि सकार-मात्रस्य सकार इति षत्वं प्राप्नोति । अतः परिभाषाप्रकरणात् परिभाषेयं यत्र स्थानषष्ठी तत्रोपतिष्ठते । तेन

भावबोधिनी

विमर्श—योग = सम्बन्ध । सम्बन्ध में दो सम्बन्धी होते हैं—(१) अनुयोगी, (२) प्रतियोगी । जहाँ अनुयोगी का निर्णय नहीं रहता है वहाँ सम्बन्ध-विशेष का भी निर्णय नहीं हो सकता । ऐसे स्थलों पर नियम करने के लिए यह परिभाषा शास्त्र है । अतः जिन स्थलों पर सम्बन्ध-विशेष का निर्णय नहीं हुआ रहता है वहाँ यह परिभाषा उपस्थित होती है । वहाँ 'स्थाने = प्रसङ्ग में' करना चाहिये—यह ज्ञात होता है । जैसे 'इको यण् अचि' यहाँ 'इकः' की षष्ठी का सम्बन्ध-विशेष अर्थ निर्णीत नहीं है । अतः यह परिभाषा उपस्थित होकर 'इकः स्थाने यण्' यह अर्थ स्थित करती है । जहाँ पहले से ज्ञात है वहाँ नहीं उपस्थित होती है, जैसे ''ऊदुपधायाः गोहः' पा० सू० ६।४।८९ । यहाँ 'गोह् की उपधा का'—आदि अर्थ होता है ॥ ४९ ॥

स्थान = प्रसङ्ग में प्राप्त होने वाले आदेशों में अन्तरतम = सदृशतम आदेश होता है और शब्द का आन्तर्य = सादृश्य किस-किस से होता है ? (१) स्थान, (२) अर्थ, (३) गुण और (४) प्रमाण से ।

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः। कुतश्च शब्दस्यान्तर्यम्? स्थानार्थगुणप्रमाणतः।

स्थानतः—'अकः सवर्णे दीर्घः' (६.१.१०१)। दण्डाग्रम्, यूपाग्रम्। द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति।

अर्थतः—वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः। पुंवद्भावेन अन्तरतमः पुंशब्दोऽतिदिश्यते।

गुणतः पाकः, त्यागः, रागः। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (७.३.५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भवति। जकारस्य घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः।

न्यास

नियमं कुर्यात्! अनर्थकमेव वचनं स्यात्। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयात्—'मा भुङ्क्ष्व' इति, किं तस्य तेन कृतं स्यात्! तस्मात् प्राप्यमाणावस्थायामेव वाक्यान्तरैः सह संहत्यानेन कार्यं निर्वर्त्यते; तदेकदेशभूतत्वादस्य। **सदृशतम इति।** अन्तरतमशब्दस्यार्थं कथयति।

अर्थत इत्यादि। वतण्डशब्दात् स्त्रियामपत्यार्थे 'वतण्डाच्च' इति यञ्, तस्य 'लुक् स्त्रियाम्' इति लुक्, शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, वतण्डी चासौ युवतिश्चेति 'पोटायुवति' इत्यादिना समासः। तत्रानेन 'पुंवत् कर्मधारय' इत्यादिना पुंवद्भावे कर्त्तव्ये सर्वः पुंशब्द प्रसक्तः। तत्रानेन वतण्डापत्यार्थस्य वतण्डीशब्दस्यार्थतोऽन्तरतमो वतण्डापत्यार्थ एव वातण्ड्यशब्दो भवति।

पाक इत्यादौ भावे घञ्। **चकारस्येत्यादि।** 'वर्गाणां प्रथमा अल्पप्राणाः' इति चकारककारावल्पप्राणौ। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः' इत्यघोषौ। **जकारस्येत्यादि।** 'वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तःस्था हकारानुस्वारौ यमौ च

पदमञ्जरी

विधिवाक्यानामनेन सूत्रेणैकवाक्यत्वाद् विधानकाल एवान्तरतम आदेशो विधीयत इत्याह—**स्थाने प्राप्यमाणानामिति।** अत्रैवशब्दाप्रयोगात् प्राप्यमाणानामिति वचनाच्च विशिष्टविधिरेवायम्, न नियमः। अर्थात्त्वनन्तरतमव्युदास इति दर्शितं भवति। अन्तरतम इत्यस्यार्थमाह—**सदृशतम इति। कुतश्चेति।** शब्दत्वस्य साधारणत्वात् प्रातिस्विकविशेषस्य चासाधारणत्वात् प्रश्नः। **वतण्डी चासौ युवतिरिति।** विग्रहवाक्यम्, इतरदुदाहरणम्। अत्र वतण्डस्यापत्यं स्त्री 'वतण्डाच्च' 'लुक् स्त्रियाम्' इति यञो लुक्, शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन्। 'पोटायुवति' इति समासे सति पुंवत्कर्मधारयेति पुंशब्दो निर्दिश्यमानो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति। **चकारस्येत्यादि।** अल्पप्राणत्वादिकं सवर्णसंज्ञायामुक्तम्।

भावबोधिनी

(१) स्थान से [सादृश्य का] उदा०—'अकः सवर्णे दीर्घः' पा० सू० ६।१।१०१। दण्ड + अग्रम्, यूप + अग्रम्। यहाँ दोनों अकारों के स्थान पर कण्ठ्य आकार ही दीर्घ होता है। [अन्य वर्ण दीर्घ नहीं होता है।]

(२) अर्थ से [सादृश्य का] उदा०—वतण्डी चासौ युवतिश्च—वातण्ड्ययुवतिः। पुंवद्भाव के द्वारा सदृशतम पुंशब्द का अतिदेश होता है।

[वतण्ड शब्द से स्त्री अपत्य अर्थ में यञ् प्रत्यय और उसका लोप करके ङीन् = ई प्रत्यय तथा अलोप करने पर वतण्डी यह रूप बनता है। वतण्डी चासौ युवतिश्च इस कर्मधारय समास के करने पर जब पुंवद्भाव प्राप्त होता है तब अर्थ की दृष्टि से सदृशतम वातण्ड्य ही होता है। क्योंकि पुंल्लिङ्ग में वातण्ड्य रूप ही होता है।]

(३) गुण से [सादृश्य का] उदा०—पाकः, त्यागः, रागः। 'इनमें' 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' [पा० सू० ७।३।५२] इससे अल्पप्राण अघोष] चकार का वैसा ही [अल्पप्राण अघोष] ककार आदेश होता है। घोषवान् अल्पप्राण जकार का वैसा ही [घोषवान् अल्पप्राण] गकार आदेश होता है।

प्रमाणतः—अमुष्मै, अमूभ्याम्। 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' (८.२.८०)। इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः, दीर्घस्य दीर्घः।

'स्थाने' इति वर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम्? यत्रानेकमान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्—चेता, स्तोता। प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तः तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः।

न्यासः

द्वितीयचतुर्थौ नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः' इति जकारगकारौ घोषवन्तौ। 'वर्गाणां तृतीया अन्तस्थाश्चाल्पप्राणाः, इतरे सर्वे महाप्राणाः' इत्यल्पप्राणौ। **अमुष्मै, अमूभ्यामिति।** अदसश्चतुर्थ्येकवचने भ्यामि च परतस्त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, 'सर्वनाम्नः स्मै' इति स्मैभावः। भ्यामि 'सुपि च' इति दीर्घः, ततो ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारो भवति, दीर्घस्य दीर्घः।

स्थाने इति वर्त्तमान इति। प्रकृतो हि स्थानशब्द प्रसङ्गवाची। तदनुवृत्तौ 'स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतमो भवति' इत्येषोऽर्थो लभ्यते। ननु च यत्रानेकमान्तर्यं तत्र ताल्वादिस्थानत एवान्तर्यस्य बलीयस्त्वम्, तस्मात् तद् यथा स्यादिति पुनस्ताल्वादिस्थानवाचिनः स्थानशब्दस्योपादानं क्रियते। यद्येवम्, स्थानकृतमेवेहान्तर्यं विशिष्टमुपात्तमिति प्रमाणादिकृतं परित्यक्तं स्यात्? नैष दोषः, वाक्यभेदं हि कृत्वा तत्र सम्बन्धः क्रियते, स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति। 'स्थाने च भवति' इति पूर्वत्र वाक्ये प्रसङ्गवाची स्थानशब्दः, उत्तरत्र तु ताल्वादिस्थानवाची। एवं वाक्यभेदेन सम्बन्धे सति, पूर्वस्मिन् वाक्ये स्थानादिकृतानामान्तर्याणां परिग्रहः प्रतीयते। द्वितीये तु तेषामेव बलाबलवत्त्वम्। 'स्थाने' इति च निमित्तसप्तमी। तेनेदमुक्तं भवति—यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानेन निमित्तेन योऽन्तरतमः, स एव भवति। वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहणं लिङ्गम्। सादृश्ये प्रकर्षो हि तेन प्रतिपादयितुमिष्टः। स चानेकस्मिन् सादृश्ये सति सादृश्यान्तरापेक्षया भवति। एकवाक्यतायाञ्च स्थानग्रहणेन सादृश्यान्तरे निरस्ते किमपेक्षया सादृश्यप्रकर्षः स्यात्! तस्मात् तमब्ग्रहणाद् वाक्यभेदोऽनुमीयते, अन्यथा हि तस्य वैयर्थ्यं स्यात्।

चेतेति। अत्रेकारस्य तालव्यत्वादेकारस्य कण्ठ्यतालव्यत्वात् स्थानत आन्तर्यम्, इकाराकारयोस्तु प्रमाणतः द्वयोरपि मात्रिकत्वात्। **स्तोतेति।** अत्राप्युकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारस्य कण्ठ्यौष्ठ्यत्वात् स्थानत आन्तर्यम्। उकाराकारयोस्तु प्रमाणतः पूर्ववत्। तत्रासति पुनः स्थानग्रहणे, प्रमाणत आन्तर्यात् कदाचिदकारो गुणः स्यात्, स्थानत आन्तर्यात् कदाचिदेकारौकारौ। पुनः स्थानग्रहणात् तु स्थानकृतस्यान्तर्यस्य बलीयस्त्वा-

पदमञ्जरी

अमुष्मै, अमूभ्यामिति। अदसश्चतुर्थ्येकवचने त्यदाद्यत्वम्, 'सर्वनाम्नः स्मै', भ्यामि 'सुपि च' इति दीर्घत्वम्।

स्थान इति वर्तमान इति। पूर्वसूत्राद्। यद्यपि तत्र समस्तम्, तथापि स्वरितत्वानुषङ्गादनुवृत्तिरविरुद्धा। **पुनः स्थानेग्रहणमिति।** प्रकृतेन हि स्थानशब्देन स्थाने प्राप्यमाणानामित्ययमर्थो लभ्यते, अयं तु ताल्वादिस्थानवचनो वाक्यभेदेन सम्बध्यते, स्थानेऽन्तरतमो भवति। यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानकृतान्तर्यमाश्रीयत इति वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहणं लिङ्गम्। स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्

भावबोधिनी

(४) प्रमाण से [सादृश्य का] उदा०—अमुष्मै अमूभ्याम्। "अदसोऽसेर्दादु दो मः" [पा० सू० ८।२।८०] इससे ह्रस्व का ह्रस्व उ, दीर्घ का दीर्घ ऊ आदेश होता है।

पूर्ववर्त्ती सूत्र से 'स्थाने' इसकी अनुवृत्ति होने पर भी पुनः 'स्थाने' के ग्रहण का क्या फल है? जहाँ अनेक प्रकार का सादृश्य सम्भव रहता है वहाँ स्थान से सादृश्य बलवत्तर हो, इसके लिये 'स्थाने' का पुनः ग्रहण है। उदा०—चेता, स्तोता। [चि + ता, स्तु + ता यहाँ ह्रस्व इकार और उकार के] प्रमाण से ह्रस्व अकार गुण प्राप्त होता है इसमें स्थान के सादृश्य के कारण [इकार और उकार के] एकार और ओकार ही गुण होते हैं।

तमब्ग्रहणं किम् ? वाग्घसति, त्रिष्टुब्भसति। 'झयो होऽन्यतरस्याम्' (८.४.६२)। इति हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे 'सोष्मणः सोष्माणः' इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, 'नादवतो नादवन्त' इति तृतीयाः प्रसक्ताः। तमब्ग्रहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः (म० भा० १.१.५०) ॥

न्यासः

देकारौकारौ एव भवतः, न कदाचिदकारः। **सोष्मणः, सोष्माण इतीत्यादि**। इतिकरणो हेतौ; यस्मात् सोष्माणो द्वितीयास्तस्मात् सोष्मणो हकारस्य द्वितीयाः प्रसक्ता इत्यर्थः। एवं **नादवतो नादवन्त** इत्यादौ वाक्ये हेत्वर्थो योज्यः। 'शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्थाः' इति **शिक्षा**। अत्र 'शादय ऊष्माणः' [इति] वचनेन हकारस्य सोष्मत्वं प्रतिपादितम्। 'सस्थानेन द्वितीयाः' इत्यनेन तुवर्गद्वितीयानां खकारादीनाम्। 'हकारेण चतुर्थाः' इत्यनेनापि वर्गचतुर्थानां घकारादीनाम्। समानं स्थानं यस्य स सस्थानः। **सस्थानेनेति**। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। सस्थानेन द्वितीया ऊष्मतया लक्ष्यन्ते। एतदुक्तं भवति—'यथा सस्थान एवेषामूष्मा, एवमेतेऽपि वर्गाणां द्वितीया ऊष्माणः' इति। अथ वा—तुल्यार्थयोग एषा तृतीया, तुल्यशब्दस्त्वध्याहार्यः' तुल्यत्वमूष्मतया वेदितव्यम्। तत्र खकारस्य सस्थानो हकारः, छकारस्य शकारः, ठकारस्य षकारः, थकारस्य सकारः। फकारस्य सस्थान ऊष्मा नास्ति। तस्मात् तस्यापि विशेषेणोष्मत्वं वेदितव्यम्। **हकारेण चतुर्था इति**। इहापि तृतीयेत्थम्भूतलक्षणे, तुल्यार्थयोगे वा। हकारेण चतुर्था ऊष्मतया लक्ष्यन्ते, तत्सदृशत्वात्। तेन यथा हकार ऊष्मा एवं तेऽपीत्यर्थः। **नादवत इत्यादि**। 'वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः' इत्यादिना पूर्वोक्तेन ग्रन्थेन तृतीयानां हकारस्य नादवत्त्वमुक्तम्। **ये सोष्माणो नादवन्तश्चेति**। सोष्मत्वं हकारस्य 'शादय ऊष्माणः'

पदमञ्जरी

तमब्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। **तमब्ग्रहणं किमिति**। सुसदृशसम्भवे तदेव ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। **वाग् घसतीत्यादि**। ईषत्सदृशेऽपि लोके सादृश्यव्यवहारदर्शनात् तमब्ग्रहणमिति भावः। **सोष्मणः, सोष्माण इत्यादि**। ऊष्मशब्दोऽत्र गुणमात्रवचनः। इतिकरणो हेतौ। यस्मादूष्मगुणयुक्ताः, तस्मादूष्मगुणयुक्तस्य हकारस्य द्वितीयाः प्रसक्ता इत्यर्थः। 'शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्थाः' इति **शिक्षा**। अत्रोष्मशब्दो गुणवचनः, सस्थानेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। हशषसाः खच्छादीनां द्वितीयानां सस्थाना यथा ते ऊष्माण एवं द्वितीया अपीत्यर्थः। फकारस्य सस्थान ऊष्मा नास्ति, तस्मात्तस्य विशेषत ऊष्मत्वं वक्तव्यम्। हकारेण चतुर्था इति, यथा हकार ऊष्मा एवं तेऽपीत्यर्थः। एवं **नादवतो नादवन्त** इतीत्यत्रापि हेत्वर्थो योज्यः। इह इष्टम्, उप्तम्—आन्तर्यतोऽर्द्धमात्रस्य व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रेक् संप्रसारणं प्राप्नोति; इह च दध्यत्र, कुमार्यत्र, ब्रह्मबन्ध्वर्थम्—मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणामिकां मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिका यणः प्राप्नुवन्त्यान्तर्यतः। नैव लोके न वेदेऽर्द्धमात्र इगस्ति, नापि मात्रिको द्विमात्रिको वा यण्, योऽस्ति स भविष्यति। इहान्तरतमशब्दः सप्तम्यन्तोऽपि पठितो भाष्ये। 'स्थानेऽन्तरतम उरण् रपरः' इति 'संहितापाठोऽनित्यः' तत्र पदच्छेदे सप्तम्यन्तमपि सम्भवति। तत्र चायमर्थः—षष्ठीति वर्त्तते, अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी, तत्र षष्ठी, तस्यादेश इति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादौ विधीयमानस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्योपसंहारात् सिद्धमिष्टम्। तथा 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यत्रैच इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदौतोरुपसंहारात् सिद्धम्, इतरथैज्मात्रस्य वान्तादेशः

भावबोधिनी

तमप् का ग्रहण किसलिये है ? वाग्घसति, त्रिष्टुब्भसति। [वाक्+हसति, जश्त्व करने पर वाग्+हसति, त्रिष्टुप्=त्रिष्टुब्+हसति इन लक्ष्यों में 'झयो होऽन्यतरस्याम्' [पा० सू० ८।४।६२] इस सूत्र से हकार का पूर्वसवर्ण किये जाने पर 'सोष्म के स्थान पर सोष्म हो' इसलिये वर्ग के द्वितीय अक्षर प्रसक्त होते हैं; 'नादवान् के नादवान् होते हैं' इसलिये तृतीय अक्षर प्रसक्त होते हैं। परन्तु सूत्र में तमप्ग्रहण करने के कारण—जो सोष्म और नादवान् हैं ऐसे चतुर्थ अक्षर [घ, भ्] ही आदेश होते हैं ॥ ५० ॥

५१. उरण् रपरः ॥ ५१ ॥ (७०)

न्यासः

इत्यनेनाख्यातम्, चतुर्थानां तु हकारेण चतुर्था इत्यनेन नादवत्त्वम्, उभयेषां वर्गाणां तृतीयचतुर्था इत्यादिनैव पूर्वोक्तेन ॥ ५० ॥

उरण् रपरः॥ अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति–(१) 'उः स्थानेऽण् रपरत्वञ्चानेनोभय विधीयते' इत्येकः पक्षः। (२) 'लक्षणान्तरेण विहितस्याण उः स्थाने पश्चादनेन रपरत्वमात्रं क्रियते' इति द्वितीय पक्षः। (३) 'उः स्थाने लक्षणान्तरेण विधीयमानोऽण् विधानकाल एव तेन लक्षणान्तरेण सह संहत्य रपरत्वविशिष्टोऽनेन भाव्यते' इति तृतीयः। तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयते, ऋकारस्य स्थान उदात्तादयो न स्युः, अनेन बाधितत्वात्; 'कृति' इत्यत्र 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तो न स्यात्, 'प्रकृतम्' इत्यत्र पूर्वपदस्याद्युदात्तस्य 'गतिरनन्तरे' इति प्रकृतिस्वरे कृते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनुदात्तो न स्यात्, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितश्च[1]। यद्यचः स्थाने उदात्तादयो विधीयन्ते, तथापि तेषामन्योऽजवकाश इति ऋवर्णस्थाने प्रतिपदोक्तोऽणेव रपरः स्यात्। ये चाप्यन्य ऋवर्णस्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते, 'ऋत इद्धातोः' इत्येवमादिभिर्लक्षणान्तरैस्तेषु रपरत्वं न स्यात्; ततश्च किरतीत्यादि न सिध्येत्।

पदमञ्जरी

स्यात्। अत्र पक्षे दोषः—'इको यणचि' इति यणो येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति दध्यत्रेत्यादावेव स्यात्, कुमार्यत्रेत्यादौ न स्यात्। तथा 'इको गुणवृद्धी' गुणवृद्धयोर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति इहैव स्याद्—नेता, लविता, नायकः, लावकः, चेता, स्तोता, चायकः, तावक इत्यत्र न स्यात्। एवं दोषवत्त्वादस्य पक्षस्य यथाव्याख्यातमेव साधीयः। 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यत्र परिहारं वक्ष्यति ॥ ५० ॥

उरण् रपरः॥ अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति—(१) 'उः स्थाने रपरोऽण् भवतीत्यनेन रपरत्वविशिष्टोऽण् भाव्यते' इति प्रथमः पक्षः। (२) 'उः स्थानेऽणेव भवति, स च रपर इति अणनणप्रसङ्गेऽण् नियम्यते, तस्य च रपत्वं विधीयते' इति द्वितीयः पक्षः। (३) 'उः स्थाने विहितोऽणित्यनूद्य तस्य विधानोत्तरकाले रपरत्वमात्रं विधीयते' इति तृतीयः पक्षः। (४) 'य उः स्थानेऽण्विधीयते इत्यनूद्य तस्य प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वमात्रं विधीयते' इति चतुर्थः पक्षः। तत्र प्रथमपक्षे—नाप्राप्तेषूदात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषां बाधकः स्यात्, तैरनवरुद्धस्य विषयस्याभावात्। एवं हि तदा वचनव्यक्तिः, षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्याभावान्नादेशोऽन्तरतमो भवति, ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति, ततश्च कृतिरित्यत्र 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति प्राप्तमृकारं बाधित्वाण् रपरः स्यात्; प्रकृतमिति शेषनिघातः स्वरितश्च, नॄः पाहीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वमनुनासिकं च बाधित्वाण् रपरः स्यात्, कर्त्ता, कारक इति च गुणवृद्धी बाधित्वाऽण् भवन्नकार एवेति नियमाभावादिकारोकारावपि रपरौ स्याताम्; ये चामी प्रतिपदमुः स्थान आदेशाः 'ऋत इद्धातोः' इत्यादयः—तेषु रपरत्वं न स्यात्।

द्वितीये तु कामं गुणवृद्धयोर्दोषो न स्यात्। तथा हि—'सर्वेषु गुणवृद्धिसंज्ञकेषु प्राप्तेषु अणेव भवति' इति नियमादकाराकारावेव गुणवृद्धी रपरे भवत इति सिद्धं कर्त्तेत्यादि, शास्त्रान्तरेण योऽण् प्रसक्तः स एव नियमादपि भवतीतीकारोकारावपि न प्राप्नुतः। ननु 'अनियमप्रसङ्गे नियमः' इति वृद्धावेव स्याद्, अस्ति तत्रानियमप्रसङ्ग इति कृत्वा; गुणस्तु कर्त्तेत्यादौ मात्रिकस्य मात्रिकोऽकार एव प्राप्नोति; तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य द्विमात्र एव भवेद्, अणेवेति तत्र नियमाभावात् तरितेत्यादावेङेव गुणः स्यात्; कर्त्तेत्यादौ तु यद्यप्यकार

भावबोधिनी

ऋ के स्थान पर अण् प्रसज्यमान [प्रसक्त होता हुआ] ही रपर समझना चाहिये। उदा०—कर्ता, हर्ता।

---

१. न स्यादिति वाक्यांशो योज्यः।

उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः। कर्त्ता, (७.३.८४) हर्त्ता। किरति, (७.१.१००)।

न्यासः

अथ द्वितीय पक्ष आश्रीयते, तरतेस्तृजादौ गुणो विधीयमानः प्रमाणत आन्तरतम्याद् दीर्घस्य दीर्घ एव स्यात्, तथा च तरितेत्यादि न सिध्येत्। किञ्च—ण्वुलादौ वृद्धौ विधीयमानायामृकारस्य केनचिद् वृद्धिसंज्ञकेनान्तरतम्यविशेषो नास्तीति सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः पर्यायेण प्रसज्येरन्। तथा च पक्षे नायकः, स्तावक इत्याद्यप्यनिष्टं रूपं स्यात्। इत्येवमाद्ययोः पक्षयोर्दोषवत्तां दृष्ट्वा, तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—**उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एवेत्यादि**। एतेन लक्षणान्तरेण विधीयमानस्याणो विधानकाल एव तेन सह संहृत्य रपरत्वविशिष्टस्य विधावियं परिभाषा व्याप्रियत इति दर्शयति। एतच्च स्थानद्वयग्रहणस्यात्रानुवृत्तेर्लभ्यते। पूर्वकेण हि स्थानग्रहणेनेहानुवृत्तौ 'उः स्थाने' इत्येतदर्थरूपं लभ्यते। द्वितीयेन तु प्रसज्यमान इत्येतत्। तथा हि स्थानग्रहणं सप्तम्यन्तं प्रकृतमनुवर्त्तमानं तत्सामर्थ्यात् प्रथमान्तं सम्पद्यते, स्थानशब्दश्चायं प्रसङ्गवाची। ततश्च यदा स्थानेनाण् विशिष्यते—'अण् स्थानम्' इति, तदा 'अण् प्रसज्यमान एव' इत्येषोऽर्थो जायते।

प्रसज्यमान इति। प्रसङ्गेनाभिसम्बध्यमान इति यावत्। **एवेति**। अवधारणं पुनरत्र व्यवच्छेदफलत्वेन सर्ववाक्यानां सावधारणत्वाल्लभ्यते। कथं पुनरण् स्थानं भवति ? नैव हि स स्थानं भवति, तद्योगात्तु तत्र स्थानव्यपदेशो भवति, यथा—यष्टीः प्रवेशयेति यष्टियोगात् पुरुषाणां व्यपदेशः। ननु च 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यत्र ताल्वादिस्थानवचनः स्थानशब्द उपात्तः, तत् कथं तदनुवृत्तावपि प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते ?

पदमञ्जरी

एव गुणो लभ्यते, तस्य रपत्वं तु न लभ्यते, यो ह्यणनणप्रसङ्गेऽणेवेति भवतीति नियमतो योऽण् तस्यैव रपरत्वं विहितम्; अतो नियमपक्षेऽपि गुणविषये दोषस्तदवस्थ एव ? उच्यते, द्वे एते परिभाषे आदेशनियमार्थे—'स्थानेऽन्तरमः' इति च 'उरण् रपरः' इति च। तत्र पूर्वस्या अवकाशः 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यादि, अस्या अवकाशो यत्रान्तरतम्ये विशेषो नास्ति, यथा तारक इत्यादौ, वृद्धीनां कर्त्ता तारितेत्यादौ। गुणो भवतीत्युक्ते सर्वेषु गुणेषु प्राप्तेषु 'स्थानेऽन्तरतमः' इति नियमोऽस्तु, 'उरण् रपरः' इति वा, परत्वात् 'उरणरपरः' इत्ययमेव भविष्यति। अतः सुष्ठूक्तम्—'नियमपक्षे गुणविषये न कश्चिद्दोषः' इति। किन्तूदात्तादिषु दोषस्तदवस्थ एव स्यात्, तथा हि—कृतिरित्यादावुदात्तो भवतीत्युक्ते सर्वेषूदात्तसंज्ञकेषु प्राप्तेषु परत्वादनेनाण एवोदात्ताः स्युः, ते च रपराः। एवमनुदात्तादिष्वपि द्रष्टव्यम्। ये च प्रतिपदमादेशाः 'ॠत इद्धातोः' इत्येवमादयः, तेष्वनियमप्रसङ्गाभावदसति नियमे रपरत्वं न स्यात्, तदाह—'उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषः' इति।

तृतीये पक्षे उदात्तादिषु न दोषः; ञ्नित्यादिभिरन्तरतमस्यैव विधानात्। किरतीत्यादौ च न दोषः। गुणवृद्ध्योरुक्तदोषः स्यादेव, तथा हि—विहितस्य पश्चादनेन रपरत्वं विधीयते, विधानकाले त्वान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरे कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिध्यति, तरितेत्यादौ त्वेङेव गुणः स्याद्; वृद्धिषु च विधानसमये कस्याश्चिदान्तर्याभावात् तिसृषु प्रवृत्तास्वाकारस्याण्त्वात् रपरत्वे कारकस्तारक इति यद्यपि सिद्धति, नायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमनुसज्यत एव। अत एवमेतेषु पक्षेषु दोषसद्भावाच्चतुर्थं पक्षमाश्रित्याह—

उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एवेत्यादि। एतच्च स्थानद्वयग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते। तत्रैकमुः स्थाने योऽण् विधीयत इत्यनुवादेऽपि स्थानसम्बन्धलाभाय। द्वितीयं तु सोऽण् प्रसङ्ग एव प्रसज्यमानावस्थायामेव रपरो भवतीति रपरत्वस्य कालविधानार्थम्। 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यत्र हि यद्यपि ताल्वादिवचनः स्थानशब्दः, तथापि

भावबोधिनी

किरित, गिलति, द्वैमातुरः, त्रैमातुरः।

गिरति। **द्वैमातुरः** (४.१.११५), **त्रैमातुरः**।

उरिति किम्? खेयम् (३.१.१११), **गेयम्** (६.४.६५)।

अण्ग्रहणं किम्? 'सुधातुरकङ् च'—(४.१.९७) **सौधातकिः** ॥

न्यासः

नैष दोषः, स्वरितत्वचिह्नाद्धि यो यत्रोपतिष्ठते, स तत्र सामर्थ्यात् तत्कार्ययोग्यस्यैवार्थस्याभिधाता सन्नुपतिष्ठते। तेन यद्यपि पूर्वसूत्रे स्थानशब्दस्ताल्वादिस्थानवचनः, तथापीहोपतिष्ठमानः प्रसङ्गवचन एवोपतिष्ठते। तदेवं यस्मान्नेदं स्वतन्त्रमणो रपरत्वविशिष्टस्य च विधायकम्। तस्मादाद्ये पक्षे यो दोषः स इह न भवति। ततश्च लक्षणान्तरेण विहितस्याणः पश्चादनेन रपरत्वं न विधीयते, किं तर्हि? प्रसज्यमान एवाण् लक्षणान्तरेण तत्सहायं प्रतिपद्य रपरो भाव्यते। तेन द्वितीये पक्षे यो दोषः, सोऽप्यस्मिन्न भवत्येव। प्रसज्यमानस्यैव हि रपरत्वविधौ यथा ऋवर्णो रश्रुतिमान्, एवमादेशोऽपि रश्रुतिमानेव भवति। ततश्चान्तरतम्यादृकारस्य रश्रुतिमतस्तादृश एव रश्रुतिमानादेशो भवति। अन्ये गुणवृद्धिसंज्ञका व्यावर्त्तिता भवन्ति। यदि तर्हि प्रसज्यमान एव रपरो भवति, अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रसज्येत, नैष दोषः; यदयं 'तरति' इति[1] निर्देशं करोति; ततो ज्ञायते—सर्वादेशो न भवतीति।

कर्ता, हर्तेति। 'डुकृञ् करणे', हृञ् हरणे—आभ्यां 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'अचो रहाभ्याम्' इति द्वित्वम्। **किरति, गिरतीति।** 'कॄ विक्षेपे' 'गॄ निगरणे'—आभ्यां लट्, 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इति तिप्, तुदादित्वाच्छः, 'ॠत इद् धातोः' इतीत्वम्। **द्वैमातुरः, त्रैमातुर इति।** द्वयोर्मात्रोरपत्यम्, तिसृणां मातॄणामपत्यमिति 'मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्यण्, उकारश्चान्तादेशः। 'तद्धितेष्वचामादेः' इति वृद्धिः। **खेयमिति।** 'ई च खनः' इति क्यप्, इकारश्चान्तादेशः, 'आद् गुणः'। **सौधातकिरिति।** 'सुधातुरकङ् च' इतीञ्। तत्संयोगेनाकङादेशः क्रियमाणो रपरो न भवति, अनण्त्वात्। अथ

पदमञ्जरी

चानेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसङ्गः; आनुपूर्व्या सिद्धेः। यदाङ्गस्येति षष्ठी अन्त्येऽल्यनुसंहृता तदायमुः स्थाने, यदायमुः स्थाने तदा रपरः, यदा रपरस्तदानेकालिति न पुनः परावृत्य सर्वादेशो युज्यते।

द्वैमातुर इति। 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः'। **खेयमिति।** 'ई च खनः'। **सौधातकिरिति।** 'सुधातुरकङ् च'। अत्रायमकङादेशोऽनण्त्वाद्रपरो न भवति। अथ योऽत्राण् स परः कस्मान्न भवति? अनादेशत्वात्, समुदायो ह्यत्रादेशः। यद्येवम्, खट्वर्श्यं इत्यादावपि रपरत्वं न स्यात्, पूर्वपरयोर्हि समुदायोऽत्र न तेनात्र कश्चिदर्थोऽस्तीति प्रसङ्गवचन एवेह सम्पद्यते। एवं च गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यवस्थायामेवाणो रपराः सम्पन्ना इति प्रमाणतोऽन्तरतमावेङैचौ बाधित्वा स्थानतोऽन्तरतम एव भविष्यतीति न कश्चिद्दोषः। न

भावबोधिनी

ऋ के स्थान पर होनेवाला—यह किसलिये है? खेयम्, गेयम्। [यहाँ रपर नहीं होता है।]

अण् का ग्रहण किसलिये है? 'सुधातुरकङ्च' (पा० सू० ४।१।९७) सौधातकिः। [यहाँ भी रपर नहीं होता है।]

विमर्श—यहाँ यह ध्यान रखना चाहिये कि ऋ के स्थान पर विधान काल में ही अण् रपर होता है। अर्थात् अ, इ, उ का विधान होते समय अर्, इर्, उर् होते हैं। यहाँ जिन्होंने 'र' प्रत्याहार माना है, उनके अनुसार 'र' से रेफ और लकार दोनों लिये जाते हैं। अतः रपर और लपर = अल्, इल्, उल् दोनों समझने चाहिये।

ऋ के स्थान पर अण् आदेश में यह व्यवस्था है, अन्य में नहीं। अतः खन् + य (क्यप्) यहाँ 'ई च खनः' पा० सू० ६।१।१११ से 'न्' का 'ई' होता है। यह ऋ के स्थान पर नहीं है। अतः रपर नहीं होता है।

अण् ही रपर होता है। अतः सुधातृ शब्द से इञ् प्रत्यय और ऋ का अकङ् होने पर भी रपर नहीं होता, क्योंकि यह समुदाय = अकङ् आदेश है, केवल अण् नहीं ॥ ५१ ॥

---

१. 'तरति' पा० सू० ४।४।५

५२. अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥ (४२)

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः, सोऽन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः। 'इद् गोण्याः'—(१.२.५०) पञ्चगोणिः, दशगोणिः ॥

न्यासः

योऽत्राण्, स रपरः कस्मान्न भवति ? आदेशत्वात् । समुदायो ह्यत्रादेशो न तदवयवः । अथेह कथं रपरत्वम् - खट्वा + ऋश्यः = खट्वर्श्यं इति; यावता नायमृकारस्य स्थानेऽण्, किन्तु तस्यान्यस्य च ? नैष दोषः; यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति, लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम् यथा –देवदत्तस्य पुत्रो देवदत्तायाः पुत्र इति ॥ ५१ ॥

अलोऽन्त्यस्य। अल्ग्रहणमन्त्यस्य विशेषणम्, नादेशस्य; अन्यथा ह्यलन्त्यस्येत्येवं ब्रूयात् । आदेशः पुनरत्रैकाल्लभ्यते । अन्यस्य 'अनेकाल्शित् सर्वस्य' इति सर्वादेशतां वक्ष्यति । **षष्ठीनिर्दिष्टस्येति**। सामान्यवचनेऽपि 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यधिकारात् स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्येति वेदितव्यम्; अन्यथा टितिकिन्मितोऽप्यवयवसम्बन्धषष्ठीनिर्दिष्टा विधीयमाना अन्त्यस्य स्युः । **'इद् गोण्याः' इति**। येयं षष्ठी सान्त्यमलं नीयते—अन्त्यस्याल इत्त्वमिति । **पञ्चगोणिरिति** पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीत इति 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । 'तेन क्रीतम्' इति 'प्राग् वहतेष्ठक्' 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति तस्य लुक् । यद्यलोऽन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशो भवति, 'इदोऽय् पुंसि' इत्यतः 'इदः' इत्यनुवृत्तेः 'हलि लोपः' विधीयमान इद्रूपस्य

पदमञ्जरी

स्थानी नावयव ऋकारः, उच्यते; पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशात्तयोरेव स्थानित्वं न समुदायस्य, अनिर्देशात् । अत एव द्वयोः स्थानिनोर्भिन्नादिषु नत्ववत् द्वावादेशौ स्यातम् इति तत्रैकग्रहणं क्रियते । तत ऋकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव । तदिदमुच्यते—'यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्' इति । अतस्तत्रापि रपरत्वं भविष्यति ॥ ५१ ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ 'अलः' इति जसन्तं चेदयमर्थः स्यात् –अलात्मका आदेशा अन्त्यस्येति । तत्र रहोर्जसां लोपः सर्वादेशः स्याद्—नीरजीकरोतीति । अन्त्यस्य चाविशेषितत्वात् 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वं पदस्याप्यन्त्यस्य स्यात्—परमानडुद्भ्यामिति । असन्देहार्थं चालोऽन्त्यस्येति वाच्यं स्याद् । अतोऽलोऽन्त्यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् षष्ठ्यन्तमिति स्थितम् । यदि 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेनैकवाक्यताऽस्य स्यात्, ततोऽयमर्थः स्यात्—'इह शास्त्रे या काचन षष्ठी सान्त्यस्यालो भवति सा स्थानेयोगा इति । ततश्च 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यस्याप्यन्तेऽल्यनुसंहारादार्द्धधातुकान्त्यस्यैवेट् स्यात्, स च भवन् 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यन्त्यात्प्राक् स्यात् । 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यनेन हि स्थानेयोगत्वमेव षष्ठ्या बाध्यते, न पुनरन्त्येऽल्यनुसंहारोऽपि । अतो भिन्नं वाक्यम्, तदाह—**षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यादि**। सामान्यवचनेऽपि 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यधिकारात् स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्येति वेदितव्यम्; अन्यथा षष्ठीमात्रस्याधिकारे यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यं

भावबोधिनी

षष्ठीविभक्ति से निर्दिष्ट के स्थान पर जो आदेश कहा जाता है, उसे अन्त्य अल् के स्थान पर ही समझना चाहिये । उदा०—'इद् गोण्याः' (पा० सू० १।२।५०) पञ्चगोणिः, दशगोणिः ।

विमर्श—यहाँ 'अलः' यह षष्ठ्यन्त है और 'अन्त्यस्य' के साथ अन्वित है । पञ्चगोणिः—पञ्चभिः गोणीभिः क्रीतः इस अर्थ में समास होता है और क्रीत अर्थ में होने वाले प्रत्यय का लुक् करने के बाद 'इद् गोण्याः' पा० सू० १।२।५० (गोणी का इत् होता है तद्धितलुक् रहने पर) से होने वाला आदेश सम्पूर्ण गोणी के स्थान पर न होकर केवल अन्त्य अल् (ई) के स्थान पर ही होता है । इस प्रकार उक्त रूप बनता है ॥ ५२ ॥

५३. ङिच्च ॥ ५३ ॥ (४३)

ङिच्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति। 'आनङृतो द्वन्द्वे'—(६.३.२५) होतापोतारौ, मातापितरौ।

न्यासः

योऽन्त्यस्तस्य स्यात्। तथा च—आभ्यामिति न सिध्येत्, नैषः दोषः; 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारेषु' इति परिभाषया न भविष्यति ॥ ५२ ॥

ङिच्च ॥ होतापोताराविति। होतृपोतृशब्दयोर्द्वन्द्वः, आनङ्, औप्रत्यये परतः 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः, रपरत्वञ्च। 'अप्तृन्तृच्' इत्यादिना दीर्घः। **मातापितराविति।** 'पिता मात्रा' इति यस्मिन् पक्ष एकशेषो नास्ति, तत्रेदमुदाहरणम्। यदि ङिदादेशोऽनेकालप्यन्त्यस्य भवति, एवं सति तातङप्यन्त्यस्य भवतीत्यत आह—**तातङीत्यादि।** तत्र गुणप्रतिषेधार्थम्—चिनुतादित्यादौ। अत्र हि सार्वधातुकलक्षणस्य गुणस्य प्राप्तिः। वृद्धिप्रतिषेधार्थम्—मृष्टादिति। अत्र हि 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिप्राप्तिः। तदेवं गुणवृद्धिप्रतिषेधे चरितार्थत्वात् तातङो ङित्करणस्य सावकाशत्वे सति तस्मिन् परत्वाद् 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यनेन तातङ् सर्वादेशो भवति। ङिच्चेत्यस्यावकाशः - होतापोतारावित्यादि। अनेकालित्यादेरवकाशो यो न ङित् – 'अस्तेर्भूः', भवितेत्यादि।

पदमञ्जरी

यथाभूतमुच्यते—आदेशरूपम्, आगमरूपं वा, तत्तथाभूतमेव तदन्तस्य भवतीत्यर्थः स्यात्। ततश्च स एव दोषो य एकवाक्यतायाम्। अतः 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सर्वमनुवर्त्यम्। अयञ्चार्थो भवति—'स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्यालो भवति, न तस्य कृत्स्नस्य' इति। सोऽयं कार्यस्यान्त्येऽल्यनुसंहारो **वृत्तिकारेण** दर्शितः।

यद्वा—'या स्थानेयोगा षष्ठी साऽन्त्यस्यालः' इति षष्ठ्या एवानुसंहारो वेदितव्यः। अत्र पक्षे 'ङिच्च' इत्यस्यायमर्थः—'यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सान्त्यस्यालः' इति। एवं सर्वत्र। कार्यानुसंहारे तु यथाश्रुतमेव षष्ठ्याः स्याद्, अनुसंहारे 'ङिच्च' इत्यादावसङ्गतिः। अतः कार्यानुसंहारो **वृत्तिकारेण** दर्शितः ॥ ५२ ॥

ङिच्च ॥ होतापोताराविति। 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः। 'अप्तृन्' इत्यादिना दीर्घः। **मातापितराविति।** 'पितामात्रा' इत्येकशेषाभावपक्षेऽभ्यर्हितत्वान्मातुः पूर्वनिपातः।

'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते'। (मनु० २.१५०)

अथ तातङन्त्यस्य कस्मान्न भवति ? तत्राह—**तातङीत्यादि।** अनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थमेतद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थतया चरितार्थङित्त्वे तातङि परेण 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यनेन बाध्यत इत्यर्थः। ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेधः, अतुल्यकक्षत्वात्, न चान्तरेण सर्वादेशतां गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्योन्मेष इति चरितार्थत्वमपि ङित्त्वस्य चिन्त्यम्? न ब्रूमो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थस्य निश्चितत्वाद् दुर्बलं

भावबोधिनी

और ङित् [ङकार की इत्संज्ञावाला] जो आदेश है वह अनेक अल्‌वाला होता हुआ भी अन्त्य अल् के स्थान पर ही होता है। उदा० -'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' [पा. सू. ६।३।२५] होतापोतारौ, मातापितरौ।

विमर्श—होता च पोता च और माता च पिता च—इन विग्रहों में द्वन्द्व समास और विभक्ति का लोप कर देने पर होतृ पोतृ + औ, मातृ पितृ + औ, इस स्थिति में 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' [पा. सू ६।३।२५] से पहले वाले ऋकार के स्थान पर आनङ्=आ आदेश होता है। औ प्रत्यय परे रहते दूसरे ऋ का गुण आदि कर देने पर उक्त रूप सिद्ध होते हैं। यदि यह सूत्र न होता तो 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' [पा. सू. १।१।५५] सूत्र से सम्पूर्ण के स्थान पर आनङ् होने लगता।

तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात् सर्वादेशस्तातङ् भवति--जीवताद्भवान्। जीवतात् (७.१.३५) त्वम् ॥

५४. आदेः परस्य ॥ ५४ ॥ (४४)

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम्। क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ? यत्र पञ्चमीनिर्देशः। तद् यथा -'ईदासः'; (७.२.८३)। आसीनो यजते। 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्,' (६.३ ९७) द्वीपम्, अन्तरीपम्, प्रतीपम्; समीपम् ॥

न्यासः

जीवतादित्यादावुभयप्रसौ परत्वादनेकाल्त्वात् तातङ् सर्वादेशो भवति। **जीवताद् भवान्, जीवतात् त्वमिति**। जीवतादिति 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लोट्, तिप्, 'एरुः'। 'तुह्योस्तातङ्' इत्यादिना तातङ् ॥५३॥

आदेः परस्य ॥ अलोऽन्त्यस्यापवादोऽयम्। शास्त्रे न क्वचित् परस्येत्युच्चार्यं कार्यं विधीयते। ततश्च निर्विषयमेतदित्यभिप्रायेणाह- **क्व चेत्यादि। यत्र पञ्चमीनिर्देश इति**। 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति बचनाद् यत्र पञ्चमीनिर्देशस्तत्र परस्य कार्यं शिष्यते। **आसीन इति**। 'आस उपवेशने', लट्, अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्, शानच्, अदादित्वाच्छपो लुक्। **द्वीपम्, अन्तरीपम्, समीपमिति**। द्विर्गता, अन्तर्गताः, सङ्गता आपोऽस्मिन्निति विगृह्य बहुव्रीहिः। 'ऋक्पूः' इत्यादिना अकारप्रत्ययः समासान्तः ॥ ५४ ॥

पदमञ्जरी

ङित्त्वमिति; किं तु सर्वादेशेऽपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधः प्रयोजनं सम्भाव्यते। तावता च कियानपि विलम्बो भवति। अनङादिषु सर्वादेशत्वे न किञ्चिन् ङित्त्वस्य प्रयोजनमिति सर्वादेशार्थतासम्भावनापि नास्तीति। तेष्वेव सहसा प्रवर्त्तते। ततश्च विप्रतिषेधोपपत्तिः।

अथ वा—'एरुः' इत्यस्यानन्तरम् 'तुह्योस्तातङाशिषि' इति वक्तव्यम्, एरित्येव। एवं वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति निश्चितमिति विप्रतिषेधोपपत्तिस्तदाह **तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेश इति**।

अथ वा—यथोपदर्शितं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वं सर्वादेशतामन्तरेण नोपपद्यत इति अन्तरेणैव विप्रतिषेधं सर्वादेशस्तातङ् भवति ॥ ५३ ॥

आदेः परस्य ॥ शास्त्रे न क्वचित्परस्येत्युच्चार्य्यं कार्यं विधीयत इति निर्विषयमेतदित्यभिप्रायेणाह— **क्व चेति। यत्रेत्यादि**। पञ्चमीनिर्देशेषु 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परस्य कार्यं विधीयत इत्यर्थः। **आसीन इति**। 'आस उपवेशने' अनुदात्तेत्। **द्वीपमिति**। द्विधागता आपोऽस्मिन्निति 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति अकारः समासान्तः ॥ ५४ ॥

भावबोधिनी

अनु०—तातङ् में ङित् करना गुण एवं वृद्धि के प्रतिषेध के लिये है [अर्थात् चरितार्थ है व्यर्थ नहीं है अतः 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इस परवर्त्ती सूत्र से] तातङ् सम्पूर्ण (तु और हि) के स्थान पर होता है—जीवतात् भवान्, जीवतात् त्वम्। [अतः इसको ङित् मान कर अन्तिम अल् के स्थान पर नहीं किया जा सकता।] ॥ ५३ ॥

परवर्त्ती के स्थान पर अनुशिष्ट कार्य उसके आदि अल् वर्ण के स्थान पर ही समझना चाहिये। और कहाँ परवर्त्ती के स्थान पर कार्य का अनुशासन होता है ? जहाँ पञ्चमी-निर्देश होता है। जैसे—'ईदासः' (पा. सू. ७।२।८३) आसीनो यजते। 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' [पा. सू. ६।३।९७] द्वीपम्, अन्तरीपम्, प्रतीपम्, समीपम्।

विमर्श—जहाँ पञ्चमी-निर्देश से कार्य का विधान होता है वहाँ 'तस्मादित्युत्तरस्य' पा. सू. १।१।६७ से 'उत्तरस्य= परस्य' की उपस्थिति होती है। वहीं पर यह 'आदेः' की उपस्थिति करता है। अतः 'परस्य आदेः स्थाने कार्यं भवति—यह निष्कर्ष निकलता है। उदा० 'ईदासः' पा. सू. ७।२।८३ यहाँ 'आसः' यह पञ्चमी निर्दिष्ट है, अतः आस् से परवर्ती

५५. अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ ५५) (४५)

अनेकाल् य आदेशः शिच्च स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । 'अस्तेर्भूः'— (२.४.५२) । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् ।

शित्खल्वपि—'जश्शसोः शिः' । (७.१.२०) कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य ॥

५६. स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥ (४१)

न्यासः

अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ शितः शकारानुबन्धेनानेकाल्त्वेऽपि शिदिति पृथक्करणं 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इति ज्ञापनार्थम् । तस्य तु प्रयोजनम्—'दिव उत्' इत्यादिषु सर्वादेशाभावः ॥ ५५ ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ स्थानं प्रसङ्गः, स च पूर्वमुक्तस्वरूपः । अतिदेशोऽनेकप्रकारः—निमित्तातिदेशः

पदमञ्जरी

अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ अनेकाल्ग्रहणं किमर्थम् ? 'अस्तेर्भूः' सर्वस्य यथा स्यात्, अलोऽन्त्यस्य मा भूत्; नैतदस्ति प्रयोजनम्; 'ङिच्च' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'यद्यनेकालन्त्यस्य भवति, ङिदेव' इति । एवमप्यसत्यनेकाल्ग्रहणे 'अतो भिस ऐस्' इत्यादिषु पञ्चमीनिर्देशेष्वनेकालप्यादेश आदेः परस्य स्यात्, सति तु तस्मिन् द्वावेतौ 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यापवादौ—'आदेः परस्य', 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति; तत्र 'आदेः परस्य' इत्यस्यायमवकाशो य एकालादेशो लोपो वा—'ईदासः' 'बहोर्लोपो भू च बहोः' आसीनः, भूयान्; 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यस्यावकाशो यत्र पञ्चमीनिर्देशो नास्ति—'अस्तेर्भूः' । इहोभयं प्राप्नोति—'अतो भिस ऐस्', अपवादविप्रतिषेधादनेकाल्शित्सर्वस्येत्ययमेव भवतीति सिद्धमिष्टम् ।

शिद्ग्रहणं किमर्थम् ? 'जसः शी सर्वस्य यथा स्यात्, अनेकालित्येव भविष्यति, शकारे लुप्ते नानेकाल्, आनुपूर्व्यात्सिद्धम् । यदायं सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः, यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा, यदेत्संज्ञा तदा लोपः, यदा लोपस्तदैकाल् तदिह सर्वादेशत्वमन्तरेण नैकाल्त्वमुपपद्यते । इह तर्हि 'इदम् इश्' 'इदं किमोरीश्की:' ? अत्र ह्यन्तरेणापि सर्वादेशतां प्रागेवेत्संज्ञा भवति । नन्वत्रापि शकारः प्रयोजनान्तराभावाद् अनेकाल्त्वमादेशस्य संपाद्य निवर्तिष्यते । इह तर्हि 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति ? लोपः शित्सर्वस्य यथा स्यात् । 'इदम् इश्' इत्यादावपि प्रयोजनाभावादित्संज्ञैव शकारस्य न स्यादिति श्रवणप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ननु तत्स्थानापन्नस्य तद्धर्मलाभो लोकवेदयोः सिद्ध एव । लोके तावदेक-

भावबोधिनी

आन का ई होता है । इसमें प्रस्तुत सूत्र 'आदि के स्थान पर' इसकी उपस्थिति करता है जिससे केवल 'आ' का ही ई' होता है आस् + आन = आस् + ईन बनता है । इसी प्रकार अप् में भी केवल 'अ' का ई होता है और द्वि + अप् = द्वि + ईप् = द्वीपम् आदि बनते हैं । द्विधा गता आपः अस्मिन् = इस अर्थ में समासान्त 'अ' प्रत्यय होता है ॥ ५४ ॥

अनेकाल् जो आदेश और शित् (शकार की इत्संज्ञावाला) जो आदेश वह षष्ठीनिर्दिष्ट सम्पूर्ण के स्थान पर होता है । उदा० 'अस्तेर्भूः' [पा. सू. २।४।५०] (अस् के स्थान पर 'भू' आदेश होता है । इसमें दो = अनेक अल् हैं अतः सम्पूर्ण अस् के स्थान पर 'भू' आदेश होता है—) भविता, भवितुम्, भवितव्यम् ।

शित् (शकार की इत्संज्ञावाला) भी सम्पूर्ण के स्थान पर होता है—जैसे 'जश्शसोः शिः' [पा. सू. ७।१।२०] जस् और शस् का शि आदेश होता है । यद्यपि यह भी 'श् इ' अनेकाल है परन्तु अनुबन्धकृत अनेकाल्त्व नहीं माना जाता है इसी को ज्ञापित करने के लिये यहाँ अलग से शित् रखा गया कुण्डानि तिष्ठन्ति कुण्डानि पश्य ॥ ५५ ॥

स्थानी और आदेश दोनों अलग-अलग होते हैं अतः स्थानी को मानकर होने वाला कार्य आदेश में नहीं

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आरभ्यते। स्थानिना तुल्यं

न्यासः

व्यपदेशातिदेशः, शास्त्रातिदेशः, रूपातिदेशः, कार्यातिदेशश्चेति। तत्र तावन्निमित्तमशक्यमतिदेष्टुम्, न हि धात्वादिधर्माः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता धात्वादिव्यक्त्याश्रिता वस्त्वन्तरमादेशं प्रापयितुं पार्यन्ते; यथा--ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न शक्यं क्षत्रिये प्रापयितुम्, तद्वत् तस्मादशक्यत्वात् नेह निमित्तातिदेश आश्रीयते। नापि व्यपदेशातिदेशः; संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादभिन्नत्वात्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धे हि वत्करणस्यानर्थक्यं स्यात्, विनापि तेन तत्सिद्धेः। अप्रधानत्वाच्च नात्र व्यपदेशातिदेशो युक्त आश्रयितुम्। अत एव शास्त्रातिदेशोऽपि। अप्रधानत्वं तु तयोरपि कार्यम्; प्रत्यङ्गभूतत्वात्। रूपातिदेशस्याप्याश्रयणमयुक्तम्; निष्फलत्वात्। यदि ह्यादेशस्य स्थानिनो रूपमतिदिश्येत; आदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात्। 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यत्र रूपातिदेशेऽपि न भवत्यादेशवैयर्थ्यम्, द्विर्वचनादुत्तरकालं श्रवणार्थत्वात्। तस्मादतिदेशान्तराश्रयणस्यायुक्तत्वात् कार्यातिदेश आश्रीयते। **स्थानिना तुल्यं वर्तत इति**। तत्तुल्यकार्यत्वात्,

पदमञ्जरी

स्मिन्नुपाध्याये मृते तत्स्थाननिविष्टस्याप्यभिवादनाद्युपाध्यायधर्मलाभो भवति, एकस्मिंश्च राजनि प्रोषिते तत्स्थानेऽभिषिक्तस्य तत्पुत्रादेरपि तद्धर्मलाभो भवति। वेदेऽपि व्रीहिस्थानपतिता नीवारादयोऽवघातादीन् व्रीहिधर्मान् लभन्ते। तद्वदत्राप्यस्तिस्थानापन्नो भूरस्तिधर्मान् धातुत्वादीन् लप्स्यते, नार्थोऽनेनेत्याशङ्क्याह--**स्थान्यादेशयोरित्यादि**।

अयमभिप्रायः--उपाध्यायत्वप्रयुक्ता उपाध्यायधर्मा राजधर्माश्चाभिषिक्तत्वप्रयुक्ता व्रीहिधर्माश्चापूर्वसाधनत्वनिबन्धनाः, न तत्तत्स्वरूपनिबन्धना इति युक्तं तत्प्रकारजुषो भवन्तीति। इह तु स्वं रूपमितिवचनादस्त्यादिस्वरूपनिबन्धना धातुत्वादयो धर्मा न भवनाद्यर्थाभिधानलक्षणकार्यप्रयुक्ताः, तच्च स्वरूपमादेशानां नास्तीति तत्स्थानापन्नानामपि न स्युरिति तदाह-- **पृथक्त्वादिति**। रूपभेदादित्यर्थः।

नन्वेतत्प्रकारजुषोऽपि तत्स्थानापन्नस्य तद्धर्मलाभो दृश्यते, यदा ह्युपाध्यायः शिष्येण यज्ञार्थमुपनिमन्त्रितः कार्यव्यासङ्गात् स्वशिष्यमन्यं प्रेरयति तदा स तत्र गत्वाऽग्रासनादीनुपाध्यायधर्मान् लभते, अत्राप्युपाध्यायप्रतिनिधित्वात् तद्बुद्ध्यैव तद्धर्मा अनुष्ठीयन्ते; एवं कृते तु सत्युपाध्याय इति न तत्स्थानापन्नतया, न चैवमत्र सम्भवतीत्यारब्धव्यमेव सूत्रम्। युष्मदस्मदोरादेशनिषेधात्सिद्धम्। यदयं 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्याह, तज् ज्ञापयति--'भवति स्थानिकृतमादेशः' इति; अलाश्रये चाप्रसङ्गः, 'अदो जग्धिः' ल्यब्ग्रहणात्। यदि हि स्थान्यलाश्रयमप्यादेशे स्यात् कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, सत्यम्; 'उत्तरार्थं तावत् स्थानिवदादेश इति वक्तव्यम्। अजादेशस्य विषयविशेषे स्थानिवत्त्वं वक्ष्यामि, पदान्तादिविधिषु प्रतिषेधं वक्ष्यामि' इति। सोऽन्यार्थः सन्निहैव क्रियते लिङ्गानाश्रयणाय।

षोढातिदेशः--निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, शास्त्रातिदेशः, रूपातिदेशः, तादात्म्यातिदेशः, कार्यातिदेश इति। तत्र निमित्तमशक्यमतिदेष्टुं ब्राह्मण्यवत्, न हि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादिनिमित्तं ब्राह्मण्यं वचनशतेनापि क्षत्रियेऽतिदेष्टुं शक्यते। 'पूर्ववत्सनः' इत्यत्रापि न प्रकृतिगतं निमित्तं ङित्त्वादि सनन्तेऽतिदिश्यते, किन्तु प्रकृतिगतमेव तत् सना व्यवधानेऽप्यात्मनेपदनिमित्तमिति। एतावता निमित्तातिदेशवाचोयुक्तिः।

व्यपदेशातिदेशः संज्ञापक्षान्न भिद्यते, तत्र च वतेरानर्थक्यं वक्ष्यते, कः पुनरायुष्मतो व्यपदेशोऽभिप्रेतः? किं स्थानीति व्यपदेशः, यथा 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यत्र व्यपदेशातिदेशपक्षः? उत स्थानिनो ये व्यपदेशा

भावबोधिनी

प्राप्त होता है, इस कारण इस अतिदेश शास्त्र को आरम्भ किया जा रहा है। स्थानी के तुल्य होता है वह 'स्थानिवत्'

वर्त्तत इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति, स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु,

न्यासः

'तेन तुल्यम्' । **स्थान्याश्रयेष्विति** । स्थानी आश्रय एषामिति बहुव्रीहिः । **अनलाश्रयेष्विति** । अल आश्रय एषामिति बहुव्रीहिं कृत्वा—न अलाश्रयाणि अनलाश्रयाणीति नञ्समासः । अनन्तरोक्तमेवार्थं

पदमञ्जरी

धातुरङ्गमित्यादयः, त आदेशस्य भवन्ति ? इति । पूर्वः पक्षो भवतोऽप्यनभिप्रेतः, द्वितीयस्य तु संज्ञापक्षान्महान् भेदः । तथा हि--संज्ञापक्षे यत्र स्थानिरूपमुच्चार्य्यते 'आङो यमहनः' इत्यादौ, तत्रैव कार्यं स्याद्, न धातोस्तव्यादयोऽङ्गस्येनादय इत्यादौ; न ह्यत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तमस्त्यादि स्थानिरूपमुच्चारितम्; यच्चोच्चारितं न सा संज्ञा, आदेशस्यैव कार्यं स्याद् न स्थानिनः, न हि संज्ञोच्चारिता स्वयं कार्येण युज्यते, स्थानिनस्तु व्यपदेश आदेशस्यातिदिश्यमाने धातोस्तव्यादयोऽङ्गस्येनादय इत्यादौ स्थान्यादेशयोरुभयोरपि कार्यं सिद्ध्यति; उभयोरपि व्यपदेशसद्भावात् । 'आङो यमहनः' इत्यादिकं तु स्थानिस्वरूपनिबन्धनं कार्यमादेशस्य न स्यात्, न ह्यत्र कश्चिद्व्यपदेशो य आदेशस्यातिदिश्येत । अथापि 'स्वं रूपम्' इति वचनाद्धन्नित्यपि हन्तेर्व्यपदेश इति तस्मिन्नतिदिष्टे कार्यं सिध्यतीत्युच्यते; एवमपि पूर्वोक्तस्तावद्विशेषो विद्यत इत्यास्तामेतत् ।

अप्रधानत्वात्तु व्यपदेशो न भवति । अत एव शास्त्रातिदेशोऽपि न भवति । स्थानिरूपे चाऽतिदिश्यमान आदेशविधानं व्यर्थं स्यात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः, 'वा लिटि' इति विकल्पारम्भात् । तादात्म्यातिदेशोऽसंभवान्न भवति, द्वयोर्हि सहावस्थितयोरन्योऽन्यतादात्म्यमतिदिश्यते, सुबामन्त्रितयोरिव, इह त्वादेशेन स्थानी निवर्त्तित इत्यसम्भवः । अतः पारिशेष्यात्प्राधान्याच्च कार्यातिदेशोऽयम्, तदाह--**स्थान्याश्रयकार्यमिति, स्थान्याश्रयेषु कार्येष्विति च** । तात्पर्यतश्चायं कार्यातिदेशो वर्ण्यते । अक्षराणि त्वादेशः स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इत्येतावत्यैव पर्यवसितानि । केन तु प्रकारेण तुल्यत्वमित्यपेक्षायां तत्कार्यापत्त्येति तदाह--**स्थानिना तुल्य वर्तत इति । स्थानिवदिति । स्थान्याश्रयेष्विति ।** बहुव्रीहिः ।

अनल्विधावित्यस्यार्थमाह—**अनलाश्रयेष्विति** । एतेन विधीयते इति विधिः कार्यम्, अलाश्रयो विधिरल्विधिरित्युत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । किमर्थं पुनरुत्तरपदलोपाश्रयणम् ? स्यादेतत्–सति तस्मिन्, यश्चालि विधिः, यश्चालो विधिः, यश्चालः परस्य विधिः, यश्चाला विधिः, सर्वश्चासावलाश्रय इति सर्वत्र प्रतिषेधः सिध्यति । तत्रालि विधिः—यजेः क्तः, इष्टः, क कष्ट इत्यत्र संप्रसारणस्य स्थानिवत्त्वात् को यष्टेत्यादिवत् 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्तं न भवति, स इष्ट इत्यत्र 'एतत्तदोः' सुलोपो न भवति । अलो विधिः—द्युकामः, उकारस्य 'लोपो व्योर्वलि' इति न भवति । उत्वं तु 'अर्हविमलद्यु' इत्यत्र चरितार्थम् । अलः परस्य विधिः—द्यौः, पन्थाः, सः—हल्ङ्याविति लोपो न भवति । अला विधिः—व्यूढोरस्केन । अत्र 'सोऽपदादौ' इति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य स्थानिवत्त्वात् विसर्जनीयस्याट्सूपदेशाद् 'अड्व्यवाये' इति णत्वं प्राप्तं न भवति । अतः सर्वविभक्त्यर्थसंग्रहार्थमुत्तरपदलोपाश्रयणम् । अन्यथा हि षष्ठीसमास एवाश्रीयतेऽल्स्थानिक एव विधिराश्रितः स्यादिति, तन्न; सम्बन्धसामान्ये षष्ठीविज्ञानादपि सर्वविभक्त्यर्थसंग्रहस्य सिद्धत्वात् । अनुवादे हि स्थानेयोगाभावात् सर्वोऽल्सम्बन्धी विधिः प्रतिपत्स्यते । एवं तर्हि यत्र गुणभावेनाप्यलाश्रीयते, तत्रापि निषेधो यथा स्यात्—प्रपठ्येति, अत्र हि वलादेरिति प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रितः, वल् तु गुणभावेनेति अप्राधान्यान्न स्यात् । उत्तरपदलोपे तु भवति; अलाश्रयत्वादिड्विधेः । यद्यलाश्रयेषु स्थानिवत्त्वं न भवति, वृक्षाय—'सुपि च'

भावबोधिनी

कहा जाता है । आदेश स्थानी के तुल्य हो जाता है, स्थानी को मानकर होने वाले कार्य, अनलाश्रयेषु=जो अलाश्रय नहीं हैं उनमें स्थानी के अल् को आश्रय मानकर होने वाले कार्यों को छोड़ कर । अल्विधिः, न अल्विधिः—अनल्विधिः ।

स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा । न अल्विधिरनल्विधिरित्यर्थः[1] । **किमुदाहरणम् ? धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः ।**

न्यासः

विस्पष्टीकर्तुमाह—**स्थान्यलाश्रयाणीत्यादि** । स्थानी अल् आश्रयो येषां तानि तथोक्तानि। आश्रयग्रहणेन सूत्रे योऽल्विधिशब्दः, सोऽलाश्रयो विधिरल्विधिरित्युत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । स पुनः समासो मयूरव्यंसकादित्वाद् वेदितव्यः। समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेनेत्यपरे, एतच्चायुक्तम्, सूत्रप्रणयनकालादर्वाक्कालभावित्वादस्य वाक्यस्य । तस्मान् मयूरव्यंसकादित्वात् समासं कृत्वा नञ्समासः कृतः। **न अल्विधिरनल्विधिरिति** । कः पुनरलाश्रययो विधिः ? यो वर्णमात्राश्रितः। यस्तु समुदायाश्रितः सोऽनलाश्रयः। कार्यशब्देन कर्मसाधनेन विधिशब्दस्यार्थमाचक्षाणः 'विधीयते' इति विधिरिति तस्य कर्मसाधनत्वं दर्शयति ।

किमुदाहरणमिति प्रश्नः। धात्वाद्यादेशाः प्रयोजनमित्युत्तरम् । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम्, उदाहरणेन च प्रयुज्यत इति । अर्थात् प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनम् ।

पदमञ्जरी

इति दीर्घो न स्यात्; यञादौ सुपीत्यलाश्रयत्वात् । अरुदितामित्यत्र सार्वधातुकस्य तसस्तामादेशे 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति वलाश्रय इण् न स्यात्, अत आह—**स्थान्यलाश्रयाणीति** । स्थानिनोऽल् स्थान्यल्, स आश्रयो येषां तानि तथोक्तानि ।

अयमभिप्रायः—यथा गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसंग्रहणाच्चेति अतिदेशे प्रवृत्ते, यदा गुरुपुत्रः स्वयं गुरुर्भवति तदोच्छिष्टं भुज्यते पादौ चोपसंगृह्येते, तत्कस्य हेतोः ? अतिदेशेनैकवाक्यतामापन्नः प्रतिषेध आतिदेशिकीमेव प्राप्तिं प्रतिषेधतीति, तथेहाप्यातिदेशिक एवाल्विधिः प्रतिषिध्यते । न च वृक्षाय, अरुदितामित्यत्रातिदेशापेक्षा; स्वयमेव यञादित्वाद्वलादित्वाच्च । ततश्च यत्र स्थानिन एवालाश्रीयते स एव निषिध्यते, यथा—प्रपठ्येत्यत्र । न ह्यत्र ल्यप् स्वयं वलादिरिति । ननु च गुरुपुत्रस्य स्वयं गुरुत्व उच्छिष्टभोजनादौ न मात्रयाप्यतिदेशापेक्षा, इह तु सत्यपि स्वयमेव यञादित्वे नान्तरेणातिदेशं दीर्घः सिद्ध्यति; असुप्त्वात् । अरुदितामित्यत्रापि सत्यपि स्वयं वलादित्वेऽसार्वधातुकत्वादतिदेशेनैव वेट् प्रार्थनीयः, सत्यम्; द्वे कार्ये—सुप्संज्ञा च, दीर्घत्वं च । न हि 'प्रयोगसमवाय्येव कार्यमतिदेश्यम्' इति नियमोऽस्ति, यत्तु शास्त्रीयं तदेवातिदिश्यते । न च सुप्संज्ञाऽलाश्रयेति; तस्यामतिदिष्टायां स्वाश्रयं यञादित्वमाश्रित्य दीर्घत्वं भविष्यति । अरुदितामित्यत्राप्यातिदेशिकं सार्वधातुकत्वं स्वाश्रयं च वलादित्वमाश्रित्येड् भविष्यति ।

भावबोधिनी

(अलाश्रयो विधिः—यह उत्तरपदलोपी समास है ।)

विमर्श—स्थानी के जो धर्म हैं वे आदेश में भी मान लिये जाते हैं, यही इस सूत्र का उद्देश्य है । परन्तु यह अतिदेश वहीं होता है जहाँ अल्विधि नहीं हैं। विधीयते इति विधिः = कार्यम्, अलाश्रयो विधिः—यह उत्तरपदलोपी समास है । अल्विधि में (१) सप्तमी, (२) षष्ठी, (३) पञ्चमी और (४) तृतीया के साथ चार प्रकार से विग्रह होता है—(१) अलिविधिः अर्थात् अल् परे रहते विधान, (२) अलः विधिः अर्थात् अल् के स्थान पर विधान, (३) अलः परस्य विधिः अर्थात् अल् से परवर्त्ती के स्थान पर विधान (४) अला विधिः अर्थात् अल् के द्वारा विधान । इसकी विशेष व्याख्या सिद्धान्तकौमुदी की टीकाओं में देखनी चाहिये । जहाँ एक अल् = वर्ण को मान कर विधान करना है वहाँ स्थानिवद्भाव नहीं होता है । अतः वहाँ स्थानी को मानकर होने वाला कार्य आदेश में नहीं होता है ।

अनु० —इसके क्या उदाहरण हैं—(१) धातु, (२) अङ्ग, (३) कृत्, (४) तद्धित, (५) अव्यय, (६) सुप् (७) तिङ् और (८) पद के स्थान पर होने वाले आदेश [उदाहरण अर्थात् प्रयोजन हैं] ।

१. 'अनल्विधिरनेकाल्विधिः' इति मुद्रितः पाठोऽसाधुः ।

धात्वादेशो धातुवद्भवति—'अस्तेर्भूः,' (२.४.५२) 'ब्रुवो वचिः;' (२.४.५३) आर्धधातुके विषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु 'धातोः' (३.१.९१) इति तव्यादयो भवन्ति–भविता, भवितुम्, भवितव्यम्; वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम्।

अङ्गादेशोऽङ्गवद्भवति—केन, काभ्याम्, कैः। 'किमः कः' (७.२.१०३) इति कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इन दीर्घत्वैस्भावा भवन्ति।

कृदादेशः कृद्वद्भवति–प्रकृत्य, प्रहृत्य। क्त्वो ल्यबादेशे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६.१.७१)। इति तुग्भवति।

तद्धितादेशस्तद्धितवद्भवति—दाधिकम्, अद्यतनम्। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१.२.४६)। इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति।

अव्ययादेशोऽव्ययवद्भवति—प्रस्तुत्य, प्रहृत्य, उपहृत्य, उपस्तुत्य। 'अव्ययात्' (२.४.८२) इति सुब्लुग् भवति।

न्यासः

ननु चार्धधातुके परतो भाव्यमादेशाभ्याम्, तत्र किमत्रादेशेनेत्यत आह—**आर्धधातुके विषय इति।**

प्रकृत्येत्यादि। 'कुगति' इत्यादिना समासः, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'।

दाधिकमिति। दध्ना संस्कृतमिति 'दध्नष्ठक्'। **अद्यतनमिति।** 'सायंचिरम्' इत्यादिना ट्युप्रत्ययः, तुडागमश्च, योरनादेशः।

पदमञ्जरी

ननु च वृक्षायेत्यत्र स्थानिन एकारस्याल्त्वात्तदाश्रयं सुप्त्वमलाश्रयमेव, उच्यते; कार्यापेक्षमल्विधित्वं नोदाहरणापेक्षम्। एतदुक्तं भवति—यस्मिन् कार्ये विधीयमानेऽल एवासाधारणं किञ्चिद्रूपं निमित्तादिरूपेणाश्रीयते–'हशि' 'हलि' 'व्योर्लघु' 'हल्ङ्याब्भ्यः' 'अड्व्यवाये' इति—स एवाल्विधिः; 'सुपि च' इत्यत्र तु नैवंविधं किञ्चिदस्ति, केवलं वृक्षायेत्यत्रोदाहरणेऽलात्मकः स्थानीत्येतावत् किमुदाहरणमिति प्रश्नः। धात्वाद्यादेशाः प्रयोजनमित्युत्तरम्। तत्र 'प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम्' उदाहरणं न प्रयुज्यत इत्यर्थात्प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनम्।

ननु चास्तिब्रुवोरार्द्धधातुके परत आदेशाभ्यां भाव्यम्, तत् किमतिदेशेनेत्यत आह—**आर्द्धधातुके विषय इत्यादि।**

दाधिकम्। दध्नि संस्कृतम् 'दध्नष्ठक्'। **अव्ययादेश इति।** क्त्वामात्रस्य ल्यबादेशः, क्त्वान्तस्याव्ययसंज्ञा, स कथमव्ययादेशः, तस्मात् क्त्वाग्रहणेन ल्यपो ग्रहणात्तदन्तस्यापि संज्ञा भवतीत्येवम्परमेतत्। तत्रापि 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रस्तुत्येति संघातस्य भवति।

भावबोधिनी

(१) धातु का आदेश धातुवत् होता है; जैसे—अस् का भू, ब्रू का वच् आदेश। आर्धधातुक् प्रत्ययों के विषय में [प्रत्ययविधान से] पहले ही इन आदेशों को कर लेने पर [स्थानिवद्भाव से ही धातुत्व मान कर] 'धातोः' [पा. सू. ३।१।९१] इस अधिकार सूत्र के अन्तर्गत तव्यत् आदि प्रत्यय होते हैं—भविता, भवितुम्, भवितव्यम्; वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम्।

(२) अङ्ग का आदेश अङ्गवत् होता है; जैसे—केन, काभ्याम्, कैः। यहाँ किम् इस अङ्ग के स्थान पर क आदेश 'किमः कः' [पा. सू. ७।२।१०३] से कर देने पर अङ्ग को मान कर होने वाले ['टाङसि०' पा. सू. ७।१।१२ से] टा का 'इन' ['सुपि च' पा. सू. ७।३।१०२ से] दीर्घत्व और ['अतो भिस् ऐस्' पा. सू. ७।१।९ से] ऐस् होते हैं।

(३) कृत् प्रत्यय का आदेश कृत् के समान होता है, जैसे—प्रकृत्य, प्रहृत्य। [क्त्वा इस कृत् प्रत्यय का] ल्यप् = य आदेश कर देने पर, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (पा. सू. ६।१।७१) से तुक् होता है।

(४) तद्धित आदेश तद्धित के समान होता है; जैसे—दाधिकम्, अद्यतनम्। [दधि + ठक् = इक, अद्य + ट्यु = यु = अन, तुट् का आगम] इनमें "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा. सू. १।२।४६) से प्रातिपदिकसंज्ञा होती है।

(५) अव्यय का आदेश अव्ययवत् होता है—प्रस्तुत्य, प्रहृत्य, उपस्तुत्य। [यहाँ क्त्वा का ल्यप् होता है।

सुबादेशः सुब्वद्भवति—वृक्षाय, प्लक्षाय। 'सुपि च' (७ ३ १०२) इति दीर्घत्वं भवति।

तिङादेशस्तिङ्वद्भवति—अकुरुताम्, अकुरुतम्। 'सुप्तिङन्तं पदम्' (१.४.१४) इति पदसंज्ञा भवति।

पदादेशः पदवद्भवति—ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम्। 'पदस्य' (८ १.१६) इति रुत्वं भवति।

वत्करणं किम्? स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। 'आङो यमहनः' (१.३ २८) आहत, आवधिष्टेति। आत्मनेपदमुभयत्रापि भवति।

न्यासः

अकुरुताम्, अकुरुतमिति। कृञो लङ्, 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यादिना तसस्ताम्, थसस्तम्, तनादित्वात् 'तनादिकृञ्भ्य उः', धातोर्गुणः। 'अत उत् सार्वधातुके'।

ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वमिति। युष्मदस्मदोः षष्ठी, 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वस्नसादेशौ।

वत्करणं किमिति? विनापि तेन तदर्थो गम्यते, यथा—'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यादावित्यभिप्रायः। **स्थानीत्यादि**। प्रायेण ह्यस्मिन् पादे 'वृद्धिरादैच्' इत्यादीनि सूत्राणि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थान्येव दृष्टानि। अतोऽसति वत्करणे स्थान्यादेशस्य संज्ञा विधीयत इति विज्ञायते। तदेवं मा विज्ञायीत्येवमर्थं वत्करणम्। किमर्थं पुनः स्थान्यादेशस्य संज्ञा नेष्यत इत्याह—**स्वाश्रयमपीत्यादि**। संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायनार्था न स्वतः कार्यं प्रतिपद्यते, अपि तु तत्प्रत्यायितः संज्ञीति। अत्र यदि स्थान्यादेशस्य संज्ञा स्यात्, आदेशस्यैव हि संज्ञिनः कार्यं स्यात्, न संज्ञाभूतस्य स्थानिनः। ततश्च 'आङो यमहनः' इति वधेरात्मनेपदं स्यात्, न हन्तेः। वत्करणे तु सत्यतिदेशोऽयं भवति, अतिदेशेन चान्यसम्बन्धिकार्यमन्यत्र सम्पाद्यते, न तु तत्र स्वाश्रयं निवर्त्यते। तथा

पदमञ्जरी

वत्करणं किमिति। विनापि तेन तदर्थो गम्यते, यथा ङित्किदित्यादाविति प्रश्नः।

स्थानीत्यादि। असति वत्करणे संज्ञाप्रकरणत्वात् स्थान्यादेशस्य संज्ञा विज्ञायेत, मैवं विज्ञायीति वत्करणमित्यर्थः। किमर्थं पुनः स्थान्यादेशस्य संज्ञा नेष्यत इत्याह—**स्वाश्रयमपीति**। संज्ञायां हि स्थानिस्वरूपनिबन्धनम् 'आङो यमहनः' इत्यादि कार्यमादेश एव स्याद्, न स्थानिनि; न हि संज्ञोच्चारिता स्वयं कार्येण युज्यते। 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च विषयसप्तमी विज्ञायते। **स्वाश्रयमपीति**। कोऽर्थः? स्थानिन्यपीत्यर्थः। तथा चोत्तरग्रन्थे 'उभयत्र' इति सप्तमीनिर्देशः।

भावबोधिनी

क्त्वान्त की अव्ययसंज्ञा होती है इसी प्रकार ल्यबन्त की भी अव्यय संज्ञा होती है। इस कारण] "अव्ययादाप्सुपः" (पा. सू. २।४।८२) से सुप् का लुक् हो जाता है।

(६) सुप् का आदेश सुब्वत् होता है; जैसे—वृक्षाय, प्लक्षाय। [वृक्ष + ङे, प्लक्ष + ङे, यहाँ 'ङेर्यः' (पा. सू. ७।१।१३) से 'ङे' का 'य' आदेश होता है इसलिये] 'सुपि च' [पा. सू. ७।१।१०२] इससे दीर्घ होता है।

(७) तिङ् का आदेश तिङ्वत् होता है; जैसे—अकुरुताम्, अकुरुतम्। [यहाँ तस् का ताम् और थस् का तम् आदेश होता है। प्रस्तुत सूत्र से इनमें भी तिङ्त्व का अतिदेश होने के कारण] 'सुप्तिङन्तं पदम्' (पा सू. ७।४।१४) से पदसंज्ञा होती है।

(८) पद का आदेश पदवत् होता है; जैसे—ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम् [गाँव तुम्हारा धन है। जनपद हमारा धन है। यहाँ युष्मत् षष्ठी बहुवचन के 'युष्माकं' का 'वस्' और अस्मत् षष्ठी बहुवचन 'अस्माकं' का 'नस्' आदेश होता है। यहाँ] 'पदस्य' [पा० सू० ८।१।१६] इसके अनुसार स् का रु हो जाता है। [वस् नस् सुबन्त नहीं हैं अतः इनका पदत्व दुरुपपाद है। स्थानिवद्भाव से ही युष्माकम्, अस्माकम् का पदत्व इनमें अतिदिष्ट होता है।]

स्थानिवत्—यहाँ वत् प्रत्यय का प्रयोग किसलिये है? स्थानी आदेश की संज्ञा न होने लग जाय। स्थानी को आश्रय मानकर भी कार्य हो, इसके लिये वत् का प्रयोग है। 'आङो यमहनः' [पा० सू० १।३।२८] आहत, आवधिष्ट। इन दोनों में अर्थात् आदेश वध और स्थानी हन् में आत्मनेपद होता है।

आदेशग्रहणं किम् ? आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात्—पचतु। 'एरुः' (३.४.८६)।

न्यासः

हि ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्यतिदेशे तद् ब्राह्मणसम्बन्धि कार्यं क्षत्रिये भाव्यते। न तु ब्राह्मणस्य यत् स्वाश्रयमग्रभोजनादि तद् व्यावर्त्यते। स्वाश्रयमपीत्यपिशब्दादतिदेशप्रापितमादेशे पराश्रितमपि। **आहतेति**। हन्तेर्लुङ्, 'हनः सिच्' इति कित्त्वम्। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। **आवधिष्टेति**। 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशः, इट्, 'अतो लोपः' षत्वष्टुत्वे।

आदेशग्रहणं किमिति। स्थानीति सम्बन्धिशब्दोऽयम्। तत्र यथा 'पितृवत् स्थूलः' इत्युक्तेऽन्तरेणाप्यत्र पुत्रग्रहणं सम्बन्धिशब्दत्वात् पुत्र इति गम्यते, तथा स्थानिवदित्युक्ते विनाप्यादेशग्रहणेन सम्बन्धिशब्दत्वादादेश एव स्थानिवद् भवतीति विज्ञायत इत्यभिप्रायः। **आनुमानिकस्येत्यादि**। 'अस्तेर्भूः' इत्यादौ स्थान्यपि शब्देन साक्षात् प्रत्याय्यते, आदेशोऽपि। पचत्वित्यत्र स्थान्यपि, आनुमानिक आदेशोऽपि। तथा हि—'एरुः' इत्यत्र न वस्तुत इकार एव स्थानी, अपि तु ति-शब्दः। नाप्युकारमात्र आदेशः, किं तर्हि ? तु-शब्दः लाघवार्थं तु तदेकदेशयोरिकारोकारयोरुच्चारणम्। तेनैकदेशद्वारेण समुदायस्य समुदाय एवादेशो विधीयते। तत्र यथा विषाणेनैकदेशेनोपलब्धेन विषाणी समुदायोऽनुमीयते, तथैकादेशेनेकारेणोकारेण च तिशब्दस्तुशब्दश्च। अत्र च शास्त्रे यस्य च क्रियाभिसम्बन्धः साक्षाच्छब्दादेव प्रतीयते, यस्य च कुतश्चिदर्थप्रकरणादेरनुमीयते, तयोः पूर्वस्य प्राधान्यमितरस्य विपर्यय इष्यते। तथा हि—'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यत्र **वृत्तिकारः** 'पुत्रेण सहागतः'

पदमञ्जरी

आदेशग्रहणं किमिति। यथा 'पितृवत्स्थूलः' इत्युक्ते सम्बन्धिशब्दात्पुत्र इति गम्यते, तथेहापि स्थानिवदित्युक्ते क इत्यपेक्षायाम् 'यदपेक्षं स्थानित्वं स एवादेशः' इति गम्यत इति प्रश्नः। **आनुमानिकस्येत्यादि**। द्विविधो हि आदेशः—प्रत्यक्षश्च 'अस्तेर्भूः' इत्यादिः, आनुमानिकश्च 'एरुः' इत्यादिः। अत्रेकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते, विषाणेनेव गौः। उकारेण चोकारान्त आदेशः, ततस्तेस्तुरिति सम्पद्यते। तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य, पुनःश्रुतेस्तु व्याप्त्यर्थत्वात् आदेशमात्रं स्थानिवद्भवति। तेन पचत्वित्यत्र 'तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञा सिद्धा भवति। ननु चेकारमात्रस्योकारमात्रमादेशोऽस्तु, किं तदन्तानुमानेन ? एवं हि 'एरुः' इत्येतच्च यथाश्रुतमेव व्याख्यातं भवति; आदेशग्रहणं च न कर्त्तव्यं भवति, 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' पदसंज्ञा भविष्यति। एवं तर्हि पुनःश्रुतिरेव लिङ्गम्, एकदेशविकारः शास्त्रे नाश्रीयत इति, तेन

भावबोधिनी

विमर्श—इस स्थल पर संज्ञा सूत्र ही प्रायः हैं। 'वत्' न रखने पर यहाँ भी आदेश की संज्ञा स्थानी हो जाता। अतः जैसे अन्यत्र संज्ञा अपने संज्ञी का ज्ञान कराती है और उसी में कार्य होता है उसी प्रकार यहाँ भी केवल संज्ञी = आदेश में कार्य होता, संज्ञा = स्थानी में नहीं होता। इसके फलस्वरूप 'आङो यमहनः' (पा० सू० १।३।२८) से केवल आदेश वध के योग में ही 'आवधिष्ट' आदि में आत्मनेपद होता, स्थानी हन् के योग में 'आहत' आदि में नहीं। जब आदेश को स्थानी के तुल्य माना गया तब अतिदेश के द्वारा आदेश में कार्य तो सिद्ध हो जाता है परन्तु स्थान्याश्रय की निवृत्ति नहीं होती, वहाँ भी कार्य होता है।

अनु० आदेशग्रहण किसलिये ? जिस प्रकार आनुमानिक भी आदेश का स्थानिवद्भाव हो सके, उसके लिये आदेश का ग्रहण है। [भाव यह है कि स्थानी यह सापेक्ष = सम्बन्धी शब्द है अतः इसीसे आदेश का ज्ञान हो जायगा जैसे 'पितृवत् स्थूलः' में बिना कहे पुत्र का ज्ञान हो जाता है। अतः आदेश के ग्रहण का क्या फल है ?] उदा०—पचतु यहाँ 'एरुः' (पा० सू० ३।४।८६) [की प्रवृत्ति होती है। यहाँ 'इ' स्थानी और 'उ' आदेश नहीं है। अपितु 'ति' स्थानी है और 'तु' आदेश है। परन्तु इनका ज्ञान अनुमान से ही होता है, साक्षात् नहीं। आदेश का ग्रहण करने पर सभी प्रकार के आदेश का स्थानिवद्भाव होता है।]

अनल्विधाविति किम्? द्युपथित्यदादेशा न स्थानिवद् भवन्ति—द्यौः, पन्थाः, स्यः (सः) इति। 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्' (६.१.६८) इति सुलोपो न भवति ॥

न्यासः

इत्याद्युदाहृत्य वक्ष्यति—'पितुरत्र क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम्' इति। प्रधानेतरयोश्च सन्निधाने प्रधानस्यैव कार्येण संप्रत्ययो युक्तः। तथा चाह—'प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् सिद्धम्' इति। अत्र हि यद्यादेश इति नोच्येत, ततो य आदेशशब्देनोपादाय विधीयमानत्वात् प्राधान्यमनुभवति तस्यैव स्थानिवद्भावः स्यात्, नाप्रधानस्यानुमानिकस्य। तस्मात् तस्यापि स्थानिवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमादेशग्रहणम्। तेन पचत्वित्यादावपि 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञा सिद्धा भवति। कुतः पुनरेतदवसीयते? 'एरुः' इत्यनेनैकदेशद्वारेण तु-शब्दः समुदायो विधीयते, न पुनर्यथाश्रुतमिकारमात्रस्योकारमात्रमेवेति; पचत्वित्यत्र पदसंज्ञाकार्योपलब्धेः, तद्धि न विना पदसंज्ञया, सापि न विना तिङ्वद्भावेन, सोऽपि न विना समुदायादेशेनेति। तस्मिन् हि सति स्थानिवद्भावेन यत्नप्रतिपादितेन तिङ्भावो लभ्यते; नान्यथेति गतमेतत्। अथानुमानिके गृहीते कथमितरस्य ग्रहणं लभ्यते? एवं मन्यते—स्थानिवदित्येतावानेको योगः कर्त्तव्यः, एतेन योगेनादेशः प्रधानभूतः सम्बन्धिशब्दत्वाल्लभ्यते। तत आदेश इति द्वितीयो योगः, आनुमानिकस्य स्थानिवद्भावाय। अत्र च स्थानिवदिति वर्त्तते। एवमुभयोः प्रत्यक्षानुमानशिष्टयोर्ग्रहणमुपपद्यते।

अनल्विधाविति। द्वयोरपि योगयोः शेषभूतः। **द्युपथित्यदादेशा इत्यादि**। 'दिव औत्', 'पथिमथ्यृभुक्षामात्', 'त्यदादीनामः'—इत्येते 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवन्ति; तस्य हल्मात्रमाश्रित्य प्रवृत्तेरलाश्रयत्वात् ॥ ५६ ॥

पदमञ्जरी

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

इति सिद्धं भवति।

द्युपथित्यदादेशा इति। 'दिव औत्', 'पथिमथ्यृभुक्षामात्', 'त्यदादीनामः'—इत्येते। ननु सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः, ततश्च यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रकार्यमेव भवति, न माठरादिविशेषकार्यम्; तथा 'स्थानिवदादेशः' इत्युक्ते यः स्थानी यदाकारविशिष्टः सूत्रे श्रुतस्तदादेशस्य तदाकारप्रयुक्तेनैव कार्येण भवितव्यम्। 'क्त्वो ल्यप्' इत्यत्र च वस्तुस्थित्या सन्निहितमपि वलादित्वं स्थानिरूपेण नाश्रितम्। तथा हि—इडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा केवलोऽपि, दत्वायेति यगन्तोऽपि, इष्ट्वीनमिति मान्तोऽपि; तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं कृत्वप्रत्ययत्वादि, तदादेशेऽतिदिश्यताम्, वलादित्वस्य

भावबोधिनी

'अनल्विधि में' अर्थात् अल् को आश्रय मानकर होने वाली विधि न हो—इसका क्या फल है? दिव्, पथिन् और तद् के आदेश स्थानिवत् नहीं होते हैं—द्यौः, पन्थाः, स्यः। इनमें 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० सू० ६।१।६८) से सु का लोप नहीं होता है।

विमर्श—दिव् + सु यहाँ 'दिव् औत्' (पा० सू० ७।१।८४) से 'व्' का 'औत्' आदेश और यण् करने पर द्यौ + सु बनता है। इसमें यदि स्थानिवद्भाव से हलन्तत्व का अतिदेश करते तो 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० सू० ६।१।६८) से सुलोप होने लगता। परन्तु हल् मात्र को मान कर लोपविधि है अतः यह अल्विधि है। इस कारण लोप नहीं होता, विसर्ग होता है। इसी प्रकार 'पथिन् + आ' यहाँ 'पथिमथि०' (पा० सू० ७।१।८५ से विहित 'आ' आदेश का स्थानिवद्भाव नहीं होता है, त्यद् + सु, 'त्यदादीनामः' (पा० सू० ७।२।१०२) से 'अ' आदेश होता है उसका स्थानिवद्भाव नहीं होता है। क्योंकि इनमें भी हल् को मानकर सुलोप करना है। हल् भी अल् के अन्तर्गत ही है अतः अल्विधि है।। ५६ ॥

५७. अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥ (५०)

पूर्वेणानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते। आदेशः स्थानिवदिति वर्तते। अच इति स्थानिनिर्देशः। परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी। पूर्वविधाविति विषयसप्तमी। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति। पटयति। अवधीत्। बहुखट्वकः। पटुमाचष्टे इति णिचि टिलोपे कृते

न्यासः

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? अनल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदम्। पटयतीत्यादौ हि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिरलाश्रया; अकारस्योपधाया अल्त्वात्। तस्मात् पूर्वेण न प्राप्नोतीत्येके। अजादेश एव परनिमित्तक एव पूर्वविधावेव कर्त्तव्ये स्थानिवद् भवतीति नियमार्थमित्यन्ये।

अच इति स्थानिनिर्देश इति। 'अचः' इत्यनेन स्थानषष्ठचन्ततां दर्शयति। **परस्मिन्निति निमित्तसप्तमीति।** न परसप्तमी, परशब्देनैव परस्योक्तत्वादित्यभिप्रायः। **पूर्वविधाविति, विषय इति।** प्रकृतत्वात् स्थानिवद्भावस्येति गम्यते, पूर्वविधौ विषये स्थानिवद्भवति, नान्यस्मिन्नित्यर्थः। पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः। विधिशब्दश्चायं कर्मसाधनः—विधीयत इति विधिः। भावसाधनो वा—विधानं विधिरिति। कर्मसाधने

पदमञ्जरी

तु कुतोऽतिदेशः ? एवं क इष्ट इत्यादावपि च यण इक् भवति, दिवोऽलोऽन्त्यस्योत्वौत्वे भवतः, पथ्यादीनामन्त्यस्याद्भवति, त्यदादीनामन्त्यस्याकारः, विसर्जनीयस्य सत्वमित्येवं यणादिरूपेण स्थानिन आश्रयणम्। ततश्च तत्तदाकारप्रयुक्तस्यैव कार्यस्यापि अतिदेशः, न हल्त्वादिविशेषनिबन्धनस्येति नार्थोऽनल्विधावित्यनेन। यत्र तर्हि विशेषरूपमेव स्थानित्वेनाश्रीयते, यथा-'च्छ्वोः शूठ्' इति वकारः, तत्र तत्कार्यमादेशस्य मा भूद् - अक्षद्यूभ्याम्। वलि लोपो न भवति।

अथात्रापि वकारान्तस्याङ्गस्यालोऽन्त्यस्योडिति रूपेण स्थानिन आश्रयणम्, एवमपि विशेषातिदेशज्ञापनार्थमिदमुच्यते; अन्यथा ल्यपो वलादित्ववत् कित्त्वस्याप्यतिदेशो न स्यात्, देवित्वेत्यादावकितोऽपि क्त्वः सम्भवात्। अनुबन्धाश्च स्थानिन्यसन्त एव कार्येषु युज्यन्त इति तत्कार्येष्वनल्विधाविति निषेधो न भवति। लिङ्गाच्च। यदयं 'सेर्ह्यपिच्च' इत्याह, तज्ज्ञापयति—भवत्यनुबन्धकार्याणामतिदेश इति॥ ५६॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ। अच इति स्थानिनिर्देश इति। यद्यप्यनूद्यमानादेशविशेषणत्वात् स्थानषष्ठी न लभ्यते, तथाप्यचो य आदेश इत्युक्ते तत्स्थानिक एव प्रतीयत इति। परस्मिन्निति निमित्तभावे सप्तमी, न परसप्तमी; परशब्देनैव परत्वस्योक्तत्वात्, परस्मिन्य आदेश इति अनुवादत्वाच्च, किति ये गुणवृद्धी इतिवत्; पूर्वविधाविति विषय इति प्रकृतत्वात् स्थानिवत्त्वस्य।

पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवदिति। एवं पदतात्पर्यं दर्शयित्वा वाक्यार्थमाह—**अजादेश इत्यादि।** किमर्थमिदमुच्यते, पूर्वत्र स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिष्टम्, इह तु स्थानिनि सति पूर्वस्य यत्कार्यं तदादेशेऽपि सति पूर्वस्य भवतीत्यतिदिश्यते। ननु तत्रापि स्थानिनिमित्तमन्यस्य तदप्यतिदिश्यते, यथा वृक्षायेति 'सुपि च' इति दीर्घ-

भावबोधिनी

पहले वाले सूत्र से अनल्विधि में ही स्थानिवद्भाव कहा गया है, अल्विधि में स्थानिवद्भाव करने के लिये यह सूत्र आरम्भ किया गया है। 'आदेश स्थानिवत्' (होता है) इसकी अनुवृत्ति होती हैं। 'अचः' [अच् का]—यह स्थानी का निर्देश है अर्थात् अच् के स्थान पर होने वाला आदेश ही स्थानिवत् होता है अन्य नहीं] परस्मिन्—यहाँ निमित्त अर्थ में सप्तमी है परनिमित्तिक—यह अर्थ ? 'पूर्वविधौ' यहाँ विषय अर्थ में सप्तमी है' पूर्वविधिविषयक' यह अर्थ है। पूर्व की विधि = विधान की कर्तव्यता में परनिमित्तक अच् का आदेश स्थानिवत् होता है।

उदा०—पटयति। अवधीत्। बहुखट्वकः। पटयति इसमें 'पटुम्' 'आचष्टे' इस अर्थ में ['तत्करोति तदाचष्टे'

न्यासः

ह्येतस्मिन् पूर्वस्येति शेषलक्षणा षष्ठी। पूर्वस्य व्यवस्थितस्य लब्धसत्ताकस्य सम्बन्धिनि कार्ये कर्तव्य इत्यर्थः। भावसाधने तु 'पूर्वस्य' इति कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी। पूर्वस्यापरिनिष्पन्नस्य विधाने कर्तव्य इत्यर्थः। पूर्वस्मिन् विधातव्य इति यावत्।

पूर्वत्वं पुनरिहादेशापेक्षम्, अजपेक्षम्, निमित्तापेक्षं वा; एषामेवादेशादीनामिह सन्निधानात्। तत्रादेशः स्वरितत्वात् सन्निहितः; इतरयोस्त्वत्रैव सूत्र उपादानात्। ननु च त्रिष्वप्येषु दोषः, तत् कथमादेशाद्यपेक्षया पूर्वत्वं शक्यमाश्रयितुम्, आदेशापेक्षे हि पूर्वत्व आश्रीयमाणे पटयतीत्यादौ स्थानिवद्भावो न सिध्यति; लोपो हि तत्रादेशः, न च तेन पूर्वपरता सम्भवति; तस्याभावरूपत्वात्।

स्यादेतत्—लोपस्य यः स्थानी तदपेक्षया पौर्वापर्यमस्तीति तद्द्वारेणादेशापेक्षयाप्यौपचारिकं तद् भविष्यतीति वार्तमेतत्; बहुखट्वकादिषु मुख्ये पौर्वापर्ये सत्यौपचारिककल्पनाया अयुक्तत्वात्। 'व्यक्तिः पदार्थः' इत्यस्य दर्शनस्याश्रयणाददोषः। व्यक्तौ हि पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणं प्रवर्तते। तत्र यदि पटयतीत्यादिष्वौपचारिकत्वात् पौर्वापर्यस्य स्थानिवद्भावो न स्याद्, यदेतद्विषयं लक्षणं तस्यानवकाशत्वाद् वैयर्थ्यं स्यात्, अयं तर्हि दोषः व्याकरणमधीते वैयाकरणः, स्वश्वस्येदं सौवश्वमित्यत्र य्वोः स्थानिवद्भावादैचोरायावौ प्राप्नुतः।

पदमञ्जरी

त्वम्? एवं तर्ह्यल्विध्यर्थमिदम्। तथा हि—वव्रश्चेत्युरदत्वे 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः स्थान्यलाश्रयोऽस्माद्वचनाद्भवति। इदं च 'संप्रसारणे परतः प्रतिषेधः' इति पक्षे प्रयोजनम्, 'संप्रसारणभाविनि यण्येव प्रतिषेधः' इति तु पक्षे न प्रयोजनम्। इहाचितीकः, बहुचितीक इति चितेः कपि दीर्घत्वे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति स्थान्यलाश्रयः स्वरो भवति। एवं यातेर्यङन्तात् क्विचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यलोपे च या या ति इति स्थिते यङकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति। न च पुनराकारलोपः, पुनश्च यलोप इति प्रत्ययमात्रस्य श्रवणप्रसङ्गः, आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चिणोलुङ्न्यायेनासिद्धत्वाद्वा। तथा च वरेविधौ स्थानिवत्त्वं निषिध्यते—यायावर इति। स्थानिवद्भावादातो लोपो मा भूदिति। तथा तिष्ठतेर्यङन्तात् क्विच्, अल्लोपयलोपयोस्तेष्ठीति स्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादियङ् भवति, तथा चोत्तरसूत्रे कण्डूतिरित्यत्र उवङ्प्रसङ्गं चोदयित्वा 'अस्तु तस्यैव च्छ्वोः शूडित्यूठ् करिष्यते' इत्युक्तम्, इयङि च कृते यलोपे च तेष्ठितिरिति भवति। न च पुनरियङ् आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। तथा पेपीयतेः क्विचि अल्लोपयलोपयोः 'एरनेकाचः' इति यणि यलोपे पेप्तिरिति भवति। 'शो तनूकरणे' यङन्तात् क्विचि अल्लोपयलोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छशां ष इति षत्वे शाष्टिरिति भवति। एवं चिचीयतेश्चेक्तिरित्येषा दिक्।

तथा तितउमाचष्ट इति णिचि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादचो ञ्णितीत्यस्याभावे 'अत उपधायाः' इति स्थान्यलाश्रया वृद्धिर्भवति। न चात्र किलुगुपधात्वेत्युपधाविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः, तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्, सत्यां च वृद्धौ पुकि सति तितापयतीति भवति। न च पुक्यपि स्थानिवत्त्वम्, आदिष्टादचः पूर्वत्वात् ननु पूर्वस्य कार्ये कर्त्तव्ये सति स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम्, अत्र च सर्वत्र स्थानिवत्त्वे सति पूर्वस्य कार्यप्राप्तिरिति इतरेतराश्रयम्। नात्र स्थानिवत्त्वात् प्रागेव पूर्वस्य कार्ये प्राप्ते स्थानिवत्त्वम्, किं तर्हि? प्राग्वा पश्चाद्वा पूर्वस्य कार्यं चिकीर्षिते। अत एव वरेविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। तदेवमल्विध्यर्थमिदम्।

किञ्च—ब्राह्मवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यत्र ब्राह्मणाश्रयं कार्यं प्राप्यते, न तु स्वाश्रयं युद्धादिकं व्यावर्त्यते। पूर्वसूत्रेऽपि स्थान्याश्रयं प्राप्यते, न स्वाश्रयं व्यावर्त्यते, यथा—वृक्षायेति दीर्घत्वमादेशाश्रयं भवति; भविता, भवितुम्, भवितव्यमिति गुणः। इह तु स्थान्यलाश्रयमेवेष्यते, स्वाश्रयं नेष्यते। तथा च पटयतीति टिलोपे कृते प्राप्ता उपधावृद्धिर्न भवति, अवधीदिति हलन्तलक्षणा, बहुखट्वक इति 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्'

न्यासः

तस्मात् प्रथमस्तावत् पक्षोऽयुक्तः। द्वितीये तु काममेष दोषो न भवति। तथा हि—तत्र योऽचः पूर्वस्तस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवतीत्येषः सूत्रार्थः, इह च 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्' इति वचनात् प्रागेवैजागमाद् यणादेशेन भवितव्यम्। तेन नास्त्यैचोरजपेक्षं पूर्वत्वमिति न भवति स्थानिवद्भावः, तदभावादैचोरायावावपि न प्राप्नुतः; किन्त्वत्र 'अचः' इत्येतदादेशविशेषणार्थं षष्ठ्यन्तं प्रतिज्ञातम्, न तु पञ्चम्यन्तम्। तदा चाचः पूर्वस्येत्येष एवार्थो न लभ्यते, नैष दोषः; यद्यपि हि 'अचः' इति षष्ठ्यन्तं तथापि यदा दिग्योगो विवक्ष्यते तदा पञ्चम्यन्तं सम्पद्यते। अयं तर्हि दोषः—इह तन्वन्तीत्युप्रत्ययस्य यणादेशे कृत इट् प्राप्नोति, न ह्यत्राचः पूर्वस्य व्यवस्थितस्य किञ्चित् कार्यं विधीयते; यतो यणादेशस्य स्थानिवद्भावादिडागमो न स्यात्। तृतीये तु पक्षे यणादेश एव निमित्तात् पूर्वः। तस्य व्यवस्थितस्येटि विधातव्ये स्थानिवद्भावो लभ्यत इति न भवति तन्वन्तीत्यत्रेट्प्रसङ्गः; किन्त्वाद्ये पक्षे यो दोषः, स इहापि प्रसज्येत। वैयाकरणः सौवश्यमित्यत्रापि य्वौ निमित्तात् पूर्वौ भवत इति। ननु च निमित्तात् पूर्वस्य कार्ये विधातव्ये स्थानिवद्भाव उच्यते, न चेह निमित्तात् पूर्वयोर्य्वोः किञ्चित् कार्यं विधीयते। न ह्यायावादेशौ य्वोः कार्यम्, किं तर्हि ? ऐचः, नैतदस्ति; ऐचो हि यत् कार्यं तद् य्वोरपि सम्बन्धि भवत्येव, तयोस्तद्भक्तयोस्तदवयवभूतत्वात्।

अत्रोच्यते—आद्यन्तयोः पक्षयोर्यो दोष उक्तः, स तावन्न भवति; यस्माद् बहिरङ्गावैचौ, तद्धिताश्रयत्वादङ्गाश्रयत्वाच्च; अन्तरङ्गावायावौ, तद्धितनिरपेक्षत्वाद् वर्णाश्रत्वाच्च। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वादैचोरायावौ न भविष्यतः। इतरस्मिन्नपि पक्षे यो दोष उक्तः, सोऽपि न भवत्येव; तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्याश्रयणात्। द्विविधो हि विधिशब्दः प्राग् दर्शितः—कर्मसाधनः, भावसाधनश्च। तत्र कर्मसाधने सर्वमिष्टं न सिध्यतीति भावसाधनोऽप्याश्रीयते। तेन तन्वन्तीत्यत्रेट एवापरिनिष्पन्नस्याचः पूर्वस्य विधाने कर्तव्ये स्थानिवद्भावः सिद्धो भवति। कर्मसाधनेऽप्यदोषः; यणादेश एवात्राचः पूर्वः, तस्य विधाने कर्तव्ये स्थानिवद्भावो भविष्यति। आदेशापेक्षया हि पूर्वत्वे विधिशब्दे च

पदमञ्जरी

इति स्वरो न भवति, वाय्वोर्यलोपो न भवति, तन्वन्तीतीण् न भवति। एवं बहूनि स्वाश्रयनिवृत्तेरुदाहरणानि। अत एव द्विर्वचनादिविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। अतोऽजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत्स्वयं निमित्तमिति नियमार्थमपीदमारब्धव्यम्।

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्, विधिश्च, नियमश्च ? विधिग्रहणसामर्थ्यादिति तन्निरूपणे वक्ष्यामः। अथ वा—विधिग्रहणं विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यादशास्त्रीये च विपरीते च। तेन पटयतीत्यादौ स्थानिनि दृष्टो वृद्ध्यभावादिरशास्त्रीयोऽप्यतिदिश्यते। तत्र वृत्तिकारेण यत्नसाध्यत्वादशास्त्रीयोदाहरणानि दर्शितानि। विधिशब्दः कर्मसाधनः, पूर्वस्येति शेषलक्षणषष्ठी; पूर्वस्य व्यवस्थितस्य सतः सम्बन्धिनि कार्ये कर्त्तव्ये इति। पूर्वत्वं त्वत्राजपेक्षमाश्रीयते; नादेशापेक्षम्, निमित्तापेक्षं वा। न चाजपेक्षे पूर्वत्वे विधिशब्दो भावसाधनः सम्भवति। भावसाधने हि तस्मिन्, पूर्वस्येति कर्मणि षष्ठीविज्ञानात् पूर्वस्मिन्विधातव्ये स्थानिवदित्यर्थः स्याद्। अवस्थिते चाचि ततः पूर्वं किञ्चिद्विधेयं भवति, इह चादेशः स्थानिवदिति वचनात् आदेशेन स्थानी निर्वर्तित इति नायमर्थः सम्भवति। अत्रादेशः परनिमित्तकः, तस्यैवादेशस्य स्थानिभूतो योऽच्, तत पूर्वस्मिन् विधातव्य इति। तथा हि—'अचो य आदेशः' इत्यादेशात्प्रागवस्थानूद्यते, ततश्च संनिधानात् प्रतीयमानमवधित्वमपि तदवस्थस्यैवाचो युक्तम्। अत एवोच्यते—'योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः' इति। आदेशनमादिष्टं तदकृतं यस्य सोऽनादिष्टः, अकृतादेशादचः पूर्वस्येत्यर्थः। आदेशात्प्रागवस्थायामिति यावत्। न चास्या अवस्थायाः पूर्वस्मिन् विधातव्ये तदादेशः स्थानिवदिति सम्भवति। ननु कर्मसाधनेऽप्यजादेशः स्थानिवद्भवति—अकृतादेशाचः पूर्वस्य विधाविति नायमर्थः सम्भवति, स्थानि-

पदमञ्जरी

वद्भावदशायामच आदेशेन निर्वर्तितत्वात् । नात्र सम्प्रत्ययः पूर्वस्येत्ययमर्थः, किं तर्हि ? अचोऽवस्थानदशायां पूर्वत्वेन दृष्टस्याजवस्थाप्रभृतिपूर्वस्येत्यर्थः । तदेवमजपेक्षस्य पूर्वत्वस्याश्रयणात् कर्मसाधन एव विधिशब्दः । किं पुनः कारणमजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते, न पुनरादेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा ? उच्यते; तदपेक्षे पूर्वत्वे वैयाकरणः, सौवश्व इत्यत्र स्थानिवद्भावादैचोरायावौ प्राप्नुतः, तावपि हि यणादेशात्तन्निमित्ताच्च परस्मादचः पूर्वस्य कार्यम् । न च वाच्यम्—'सत्यपि स्थानिवत्त्वेऽन्तर्भूताज्निमित्ततयाऽन्तरङ्गयोरायावोः कर्त्तव्ययोर्बहिर्भूततद्धितापेक्षतया बहिरङ्गावैचावसिद्धावित्यायावौ न भविष्यतः' इति; 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इतिवचनात् । यथा—अक्षद्यूरिति बहिर्भूतक्विबपेक्षोऽप्यूडन्तर्भूताजपेक्षे यणि नासिद्धो भवति । अजपेक्षे तु पूर्वत्वे वि+आकरणः, सु+अश्व इत्यजवस्थायां य्वोरभावेनैचोरदर्शनादप्रसङ्गस्तदाह–अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्' इति । किं च—निमित्तापेक्षे पूर्वत्वे द्वाभ्याम्, देयम्, लवनमित्यत्रात्वेत्वगुणाः स्वनिमित्तात्पूर्वेषां स्वेषामेव कार्येषु दीर्घगुणावादेशेषु स्थानिवत्स्युः । तथोभयोरपि पक्षयोरपोपचदित्यादौ 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावो न स्यात्; उपधाह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वादलघूपधत्वात् । अजपेक्षे तु पूर्वत्वे पाचि+अत् इति स्थिते द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वं णिलोपः—इत्येतेषु प्राप्तेषु परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च णिलोपे कृते परत्वान्नित्यत्वाच्च ह्रस्वत्वे च पश्चाद् द्विर्वचनेऽभ्यासस्य स्थानिनोऽचः पूर्वत्वेनादृष्टत्वान्नास्ति स्थानिवद्भावः । तथा च तत्र तत्रोच्यते—'योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः' इति । तस्मादजपेक्षमेव पूर्वत्वम् । यद्येवम्, तन्वन्तीत्यत्रेटि कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वं न स्यात्, तन् उ अन्तीत्यजवस्थायां यत्पूर्वमङ्गं न तस्येट्, किं तर्हि ? ततः परस्यादेशस्यैव । निमित्तापेक्षे तु यणो निमित्तादन्त्यकारात्पूर्वस्य तस्यैव यण इड् विधेय इति कर्मसाधने भावसाधने च विधिशब्दे स्थानिवत्त्वं लभ्यते । आदेशापेक्षेऽपि भावसाधने यणः पूर्वत्वेनेटो विधेयत्वात्सिध्यति, नैष दोषः; 'आर्द्धधातुकस्येड्' इत्यत्र 'एकाच उपदेशे' इत्यतः 'उपदेशे' इत्यनुवृत्तेरुपदेशे वलादेरिड् भविष्यति, नन्दक इत्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति ? 'नेड्वशि कृति' इति निषेधो भविष्यति; तत्राप्युपदेश इत्यनुवृत्तेः । एवमपि चोरिष्यत इत्यादौ वलादिलक्षणे चिण्वदिटि च प्राप्ते नित्यत्वाच्चिण्वदिडिति । वक्ष्यति—'नित्यश्चायं वलिनिमित्तविघाती' इति, तन्नोपपद्यते; उक्तेन प्रकारेण वलादिलक्षणस्यापीटो नित्यत्वात् । एवं तर्हि बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादिडभावः ।

यद्वा—पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासोऽप्याश्रीयते, तेन पूर्वस्मादङ्गादिटो निमित्तत्वेनाश्रितात्परस्य यण इति कर्त्तव्ये स्थानिवद्भविष्यति ॥

कानि पुनः पञ्चमीसमासप्रयोजनानि ? इदं तावत्प्रयोजनम्—तन्वन्तीति । किञ्च बेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन् । बेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोः 'एकाच उपदेशेऽनुदात्ताद्' इति इट्प्रतिषेधः स्याद्, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भवति, नैतदस्ति; बेभिद्य तृ इति स्थितेऽल्लोपश्च प्राप्नोति इट् च; परत्वादिट् । नित्योऽल्लोपः—कृतेऽपीटि प्राप्नोति; इट् पुनरनित्यः, न हि कृतेऽल्लोपे प्राप्नोति, नित्येनाल्लोपेन बाध्यते ! यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण न विहन्यते तद् नित्यम्, अत उभयोर्नित्ययोः परत्वादिडेव भविष्यति । इदं तर्हि मथितं पण्यमस्य माथितिक इति ठस्येकादेशे कृते, यस्येति लोपे चेकस्य स्थानिवद्भावेन ठग्रहणेन ग्रहणात् 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशः प्राप्नोति, यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावान्न भवति । एतदपि सन्निपातपरिभाषया ठस्येति वर्णग्रहणेनाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाभावाद्वा सिद्धम् । इदं तर्हि अपीपचन्, अपीपच+अन् इति स्थितेऽन्त्याकारस्य चङकारस्य च 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाज् झिग्रहणेन ग्रहणे सति 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवति । तदेवमजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते; विधिशब्दश्च कर्मसाधनः, शेषषष्ठ्या च समास इति न कश्चिद् दोष इति स्थितम् ।

तस्य स्थानिवद्भावाद् 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिर्न भवति। अवधीत्—अतो लोपस्य (६. ४. ४८) स्थानिवद्भावाद् 'अतो हलादेर्लघोः' (७. २. ७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति। बहुखट्वकः, इति—'आपोऽन्यतरस्याम्' (७. ४. १५) इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्' (६. २. १७४) इति स्वरो न भवति।

न्यासः

कर्मसाधने तन्वन्तीत्यत्रेडागमप्रसङ्गो न निवार्य एव। न हि यणादेशात् व्यवस्थितस्य कस्यचिदिड विधीयते, किं तर्हि? यणादेशस्यैव। भावसाधने तु तस्मिन्न दोषः; यणादेशात् पूर्वस्यापरिनिष्पन्नस्येट एव विधानात्। तस्मात् तत्रापि पक्षे भावसाधन एव विधिशब्दोऽङ्गीकर्त्तव्यः।

पटयतीति। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः। ननु चात्र व्यवधानात् पूर्वत्वं न सम्भवति; नैष दोषः; व्यवहितेऽपि हि पूर्वशब्दो वर्तते, यथा—मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति। ननु च द्वितीया समर्थाण्णिजुत्पद्यते, तत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञायां सत्यां जश्त्वे सति पडयतीति भवितव्यम्। टिलोपस्य स्थानिवद्भावाज् जश्त्वं न भवतीति चेत्, न; जश्त्वविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्, नैष दोषः; 'तदाचष्टे' इत्यत्र हि तदिति न द्वितीयासमर्थादिति, कुतस्तर्हि? कर्मण इति। कुत एतत्? अर्थनिर्देशपरत्वात्। एतदुक्तं भवति—कर्मसंज्ञकात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज् भवतीति। तस्मादसुबन्ताण्णिजुत्पत्तेः पदसंज्ञाया अभावाज् जश्त्वं न प्रवर्त्तते। **अवधीदिति।** हन्तेर्लुङ्, 'हनो वध लुङि' इति वधशब्दोऽदन्त आदेशः, 'अतो लोपः', 'आर्धतुकस्येट्', 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः। **हलन्तलक्षणेति।** 'वदव्रज' इत्यादेः सूत्राद्धल्ग्रहणानुवृत्ते 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धिर्हलन्तलक्षणा। **बहुखट्वक इति।** ननु च 'स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद् भवति' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, अतः स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्ययुक्तमेतदुदाहरणम्, नैतत्; विशेषे हि स प्रतिषेधः—स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद् भवतीति। न चायं लोपाजादेशः स्वरो न भवति खकाराकारस्योदात्तत्वं न भवति। 'कपि पूर्वम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव भवति।

पदमञ्जरी

पटयतीति। णाविष्ठवदिति टिलोपः। **अवधीदिति।** 'हनो वध लिङिः' 'लुङि च' इति वधादेशः। **हलन्तलक्षणेति।** 'वदव्रज'इत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवृत्तेर्हलन्तलक्षणा। **बहुखट्वक** इत्यत्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्' इति वचनात् स्वरविधावप्यत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येव।

भावबोधिनी

इस वचन से णिच् = इ प्रत्यय होने पर 'णौ इष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इस वचन से इष्ठवद्भाव मान कर] 'टि' अर्थात् 'उ' का लोप होकर 'पटि' यह बनता है। यहाँ 'अत उपधायाः' (पा० सू० ७।२।११६) से वृद्धि नहीं होती है क्योंकि इस लुप्त 'उ' का स्थानिवद्भाव होने से उपधा में 'अ' नहीं मिलता है [यहाँ 'पर = णि = 'इ' को मान कर 'उ' का लोप हुआ है, वह पूर्वविधि अर्थात् 'अ' की उपधावृद्धि में स्थानिवत् हो जाता है। फलतः उपधा में 'अ' न होकर 'ट्' हो जाता है, वृद्धि नहीं हो पाती है।] अवधीत्—हन् + लुङ्, वधादेश करने पर वध + लुङ् = ति आदि में 'अतो लोपः' (पा० सू० ६।४।४८) से 'अ' का लोप होता है—अवध् + ई + त्' इस 'अ' का स्थानिवद्भाव होने से 'अतो हलादेर्लघोः' (पा० सू० ७।२।७) से हलन्तलक्षण वृद्धि नहीं होती है। बहुखट्वकः—यहाँ आपोऽन्यतरस्याम्' (पा० सू० ७।४।१९) से वैकल्पिक ह्रस्व होता है उसका स्थानिवद्भाव होने के कारण 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्' (पा० सू० ६।२।१७४) से अन्त्य से पूर्व का उदात्त स्वर नहीं होता है। [यहाँ पर कप् निमित्तक ह्रस्वादेश है यह पूर्व अर्थात् 'ख' के 'अ' का उदात्त करने में स्थानिवत् हो जाता है। अतः ह्रस्वान्त नहीं मिलने से स्वर नहीं होता है।]

अच इति किम्? प्रश्नः। आक्राष्टाम्। आगत्य। प्रश्नः इति—प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (६. ४. १९) इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये[1] न स्थानिवद् भवति।

न्यासः

प्रश्न इति। 'यजयाचयतविच्छप्रच्छ' इत्यादिना नङ्। **तुकि न स्थानिवद्भवतीति**। तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिबद्भवतीत्यर्थः। यदि हि स्याच् छकारमात्रस्य शादेशे कृते स्थानिवद्भावाद्विहितस्य तुकः श्रवणं स्यादित्येके, एतच्चायुक्तम्; अत्र ह्यन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकैव प्राग् भवितव्यम्। न चात्रेदमस्ति 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति, नानाश्रयत्वात्। यत्र ह्येकं निमित्तमाश्रित्य युगपद् वार्णमाङ्गञ्च प्राप्नोति, तत्रेदमुपतिष्ठते, यथा—इयायेति। अत्राकारमाश्रित्याभ्यासेकारस्य 'इको यणचि' इति यण् प्राप्नोति, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् च। तत्र 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्यस्योपस्थानादियङेव भवति। प्रश्न इत्यत्र तु शादेशमनुनासिकमाश्रयति, तुक् पुनश्छकारम्; अतो नानाश्रयत्वान्नोपतिष्ठते। तस्मात् तुकात्र भवितव्यमेव। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्; अन्यथा 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यत्र यद्वक्ष्यति **वृत्तिकारः**—"अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि कृते सतुक्कस्यायमादेशः" इति, तद्विरुध्यते।

अन्ये तु व्याचक्षते—'च्छ्वोः शूडनुनासिके' इति सूत्रे 'सतुक्कस्य च्छकारस्य निर्देशः' इत्येव केनचिदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः केनचित्तु 'तुग्विरहितस्य शुद्धस्य' इत्येवम्, उभयञ्चैतत् प्रमाणम्। द्वैतत्वे तत्राङ्गेन वा च्छ्वौ विशेष्येते, छकारवकाराभ्यां वाङ्गमिति। तत्राद्ये पक्षेऽङ्गस्य यश्छस्तस्य शादेश इति वाक्यार्थः; सतुक्कस्य च स्थानित्वेनोपादानात्। अन्तरङ्गे तुकि कृते 'नानर्थके अलोऽन्त्यविधिः' इति तदन्तविध्यभावात् समुदायस्यैवादेशो भवति। यदा शकारविधौ सतुक्कस्य च्छकारस्य निर्देशः, प्रश्न इत्येतत् तदानीमज्ग्रहणस्याप्रत्युदाहरणमेव; तुकः पुनः प्रसङ्गाभवात्। यदा तु च्छकारवकाराभ्यामङ्गं विशेष्यते, तदा छकारान्तस्याङ्गस्य स्थानित्वम्। अस्मिन् पक्षे शविधौ शुद्ध एव छकार उपात्तो वेदितव्यः। अन्तरङ्गत्वात् तु पूर्वं तुकि कृते पश्चादलोऽन्त्यपरिभाषाया उपस्थानात् छकारमात्रस्य शकारः। तस्मिन् कृते निमित्ताभावात् तुको निवृत्तिः; यथा—स्थातेत्यत्र षत्वनिवृत्तौ ष्टुत्वस्य। अत्र पक्षे प्रश्न इत्येतत् प्रत्युदाहरणमज्ग्रहणस्य। यद्यत्र स्थानिवद्भावः स्यात्, तुकः प्रत्यावृत्तिर्भवेत्; निमित्तसद्भावात्, यथा—प्रत्यष्ठादित्यत्र ष्टुत्वस्य। 'तुकि न स्थानिवद्भवति' इत्यस्यायमर्थः—योऽसौ निमित्ताभावान्निवृत्तस्तुगासीत्, तमेव पश्चात् प्रत्यावर्तमानं प्रति न स्थानिवद् भवतीति पुनः प्रत्यावृत्तिरेव।

पदमञ्जरी

प्रश्न इति। 'यजयाचयत' इत्यादिना नङ्, 'च्छ्वोः शूठ्' इति छस्य शः। **तुकि न स्थानिवद्भवतीति**। तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीत्यर्थः। नन्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं तुका भाव्यम्, यत्र चैकं निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयोः प्रसङ्गः, तत्र वार्णादाङ्गं बलीयः यथा—करोतेर्लिटि णलि कृ अ इति स्थिते, गौरित्यत्र साक्काशाम् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते, प्रश्न इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्तं तुकस्तु छः, भिन्नकाला चानयोः प्राप्तिरिति नायमस्या विषय इति तुकि सति 'च्छ्वोः शूठ्' इत्यत्र सतुक्कच्छकारनिर्देशेन तस्यैवादेशः। एवं च सत्यपि स्थानिवत्त्वे सतुक्कच्छग्रहणेन शो गृह्यते, न केवलं छग्रहणेनेति

भावबोधिनी

'अचः' अर्थात् अच् का ही आदेश स्थानिवत् होता है—यह किसलिये है? (१) प्रश्नः। (२) आक्राष्टाम् (३) आगत्य। (१) प्रश्नः = यहाँ प्रच्छ् + नङ् = न प्रत्यय करने पर 'च्छ्वोः शूडनुनासिके' [पा० सू० ६।४।१९] इससे छकार का शकार परनिमित्तक [= अनुनासिक वर्ण निमित्तक] है, तुक् की कर्त्तव्यता में स्थानिवत् नहीं होता है। [यहाँ प्रच्छ + न में परनिमित्तक 'श' आदेश है, यह पूर्ववर्ती ह्रस्व अकार के लिये होने वाली तुक् विधि में स्थानिवत् हो जाता,

---

१. न्यासपदमञ्जरीभ्यामसम्मतोऽयं पाठः। एवमुपरिष्टादपि।

आक्राष्टामिति—'झलो झलि' (८. २. २६) इति सिचो लोपः परनिमित्तकः कृषेः षकारस्य 'षढोः कः सि' (८. २. ४१) इति ककारे कर्तव्ये न स्थानिवद् भवति। आगत्येति—'वा ल्यपि' (६. ४. ३८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवद् भवति।

परस्मिन्निति किम्? युवजानिः। वधूटीजानिः। वैयाघ्रपद्यः। आदीध्ये। युवजानिरिति—

न्यासः

पूर्वविधिरिति। ननु च यद्यत्र तुकः प्रत्यावृत्तिः स्यान् नङो ङित्करणमनर्थकं स्यात्। तद्धिप्रच्छेः संप्रसारणार्थं वा विच्छेर्गुणप्रतिषेधार्थं वा क्रियते। तत्र प्रच्छेर्नङि संप्रसारणेन न भवितव्यम्; 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निपातनात्। यदि च स्थानिवद्भावे सति तुकः प्रत्यावृत्तिः स्यात् ततो गुणप्रतिषेधार्थमपि न स्यात्, अलघूपधत्वादेव गुणो न भविष्यति, ततश्चानर्थकमेवैतत् स्यात्? नानर्थकम्; अनित्यमागमशास्त्रमिति ज्ञापनार्थत्वात्। अनित्यत्वज्ञापने त्वागमशासनस्य 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इत्यत्र यद्वक्ष्यति—'क्रमेस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति, तन्न वक्तव्यं भवति। 'उछि उञ्छे', "विछ गतौ', 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्येवमादयो निर्देशाश्चोपपन्ना भवन्ति।

आक्राष्टामिति। 'कृष विलेखने', आङ्पूर्वाल्लुङ्; च्लिः, 'स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज् वा' इत्युपसंख्यानात् क्सस्यापवादः पक्षे सिच्, तसस्ताम्, 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यमागमः यणादेशः, 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः।

वैयाघ्रपद्य इति। व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहिः। 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्यन्तलोपः। व्याघ्रपादिति स्थिते गर्गादित्वाद् यञ्, 'पादः पत्' इति पद्भावः। **आदीध्ये इति**। अदादित्वाच्छपो लुक्।

पदमञ्जरी

कुतस्तुकः प्रसङ्गः! अत एव नङो ङित्वमपि विश्न इति गुणो मा भूदिति, तस्मादप्रत्युदाहरणमेतदिति प्रत्युदाहरणान्तरमाह—**आक्राष्टामिति**। 'स्पृशमृशकृषतृपदृषां सिज् वा वक्तव्यः' इति क्सापवादः पक्षे सिच्। अनुदात्तस्येत्यम्, यणि 'वदव्रज' इति वृद्धिः। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इति वचनादत्राप्यतृप्यन्नाह—**आगत्येति**। 'वा ल्यपि'।

युवजानिरिति। बहुव्रीहौ पुंवद्भावः, युवतिशब्दस्य वयोवचनत्वेनाजातिवाचित्वात् 'जातेश्च' इति प्रतिषेधो न भवति। **यलोपे न स्थानिवदिति**। ननु योऽत्रादेशो नासौ लोपस्य निमित्तम्, तस्य वल्मात्रनिमित्तत्वात्; यश्च निमित्तं नकारः नासावादेश इति स्थानिवत्त्वं न भविष्यति। न च जायाशब्दस्य जनेरौणादिके यङ्प्रत्यये 'ये विभाषा' इत्यात्वे च व्युत्पादितत्वाद् निङः स्थानिवत्त्वे सत्यातो लोपप्रसङ्गः, न

भावबोधिनी

परन्तु यह अच् का आदेश नहीं है। अतः यह सूत्र लागू नहीं होता है।] (२) आक्राष्टाम्—[आङ् कृष् + लुङ् = तस् = ताम्, च्लि का सिच् करने पर 'आ कृष्+स्+ताम्' 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' [पा० सू० ६।१।५९] इससे आम् का आगम तथा यण् करने पर आक्राष् + स् + ताम् यहाँ 'झलो झलि' (पा० सू० ८।२।२६) सूत्र से पर [झल्] निमित्तक सिच् का लोप, कृष् के षकार का 'षढोः कः सि' (पा० सू० ८।२।४१) से ककार करने की स्थिति में स्थानिवद् नहीं होता हैं। [क्योंकि यह 'स्' अच् नहीं है।] (३) आगत्य—आङ् गम् + क्त्वा = ल्यप् यहाँ 'वा ल्यपि' (पा० सू० ६।४।३८) से परनिमित्तक अनुनासिक वर्ण [म्] का लोप तुक् की कर्तव्यता में स्थानिवत् नहीं होता है। [क्योंकि यह भी अच् का आदेश नहीं है।]

'परस्मिन्' अर्थात् परनिमित्तक आदेश इसके ग्रहण का क्या प्रयोजन है? (१) युवजानिः, वधूटीजानिः। (२) वैयाघ्रपद्यः। (३) आदीध्ये। (१) युवजानिः—यहाँ पर [युवतिः जाया यस्य सः—इस विग्रह में बहुव्रीहि समास

'जायाया निङ्' (५. ४. १३४) न परनिमित्तकः, तेन यलोपे (६. १. ६६) न स्थानिवद्भवति। वैयाघ्रपद्यः, इति—न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः (५. ४ १३८) पद्भावं (६. ४. १३०) न प्रतिबध्नाति। आदीध्ये इति—दीधीङ उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' (७. ४. ५३) इति लोपो न भवति।

पूर्वविधाविति किम् ? हे गौ। बाभ्रवीयाः। नैधेयः (म० भा० १. १.५७)। हे गौरिति—वृद्धिरजादेशः

न्यासः

अथात्र टेरेत्त्वात् प्रागेव कस्माल्लोपो न भवति ? स्याद्, यदि 'परस्मिन्' इति वचनं न स्यात्। तस्मिन् ह्यसत्युभयोर्नित्यत्वात् परत्वाच्च लोपेनैव युक्तं भवितुम्। 'परस्मिन्' इत्युच्यमाने तु स्थानिवद्भावाभावात् कृते टेरेत्त्वे न प्राप्नोतीत्यनित्यो लोपः। टेरेत्त्वं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यम्। तस्मात् तदेव पूर्वं भवति।

हे गौरिति। 'गोतो णित्' इति णित्त्वात् सर्वनामस्थानस्य 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः

पदमञ्जरी

ह्युणादिषु व्युत्पत्तिकार्यमवश्यं भवति, अत उदाहरणान्तरोपन्यासः—**वैयाघ्रपद्य इति**। व्याघ्रस्येव पादावस्येति 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्यपरनिमित्तः 'गर्गादिभ्यो यञ्'। ननु सत्यपि स्थानिवत्त्वे वचनात् पद्भावो भविष्यति; यद्येवम्, पादे इत्यत्रापि प्राप्नोति; सति तु परस्मिन्नित्यस्मिन्वैयाघ्र इत्यत्र पद्भावस्य चरितार्थत्वाद् पादे इत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पद्भावाभावः। कथं पुनरेकादेशस्य स्थानिवत्त्वम्, न ह्ययमच आदेशः, किं तर्हि ? अचोः, उच्यते; वर्णनिर्देशेषु जातिग्रहणाद्, 'अच' इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद् अचोरप्यादेशः; स्थानिवत्। द्वयोरपि वा स्थानित्वे यदेकस्य स्थानित्वं तदाश्रयं तस्य स्थानिवत्त्वं भविष्यति। अत एव श्रायसी, गौमती, चातुरी, आनडुहाविति श्रायसादिभ्योऽणन्तेभ्य औप्रत्यय एकादेशस्यादिवत्त्वात् प्राप्तौ नुमानौ न भवतः; उदकं वहति, 'कर्मण्यण्' संज्ञायामुदभावः, सप्तम्येकवचन एकादेशस्यादिवत्त्वाद्भत्वे सति प्राप्तः 'वाह ऊठ्' न भवति उदवाहे इति। **आदीध्य इति**। अदादित्वाच्छपो लुक्। परस्मिन्नित्युच्यमाने स्थानिवद्भावाभावात् कृते टेरेत्वे लोपो न प्राप्नोति। टेरेत्वं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यमिति तदेव भवति। ननु च परस्मिन्नित्यसति शब्लुकोऽपि स्थानिवत्त्वात् तद्व्यवधानादेव लोपो न भविष्यति, न; 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषु' इति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्।

हे गौरिति। 'गोतो णित'। **बाभ्रवीया इति**। बभ्रोरपत्यमिति 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः' इति यञ्

भावबोधिनी

करने पर] 'जायाया निङ्' (पा० सू० ५।४।१३४) से होने वाला 'आ' का निङ् आदेश परनिमित्तक नहीं है, अतः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० सू० ६।१।६६) से ('जाय् ति' में) यलोप में स्थानिवत् नहीं होता है। (यलोप के लिये वल् परत्व अक्षुण्ण रहता है।) (२) वैयाघ्रपद्यः ['व्याघ्रस्य इव पादौ अस्य' इस विग्रह में बहुव्रीहि करने पर] पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' [पा० सू० ५।४।१३८] इससे होने वाला अलोप परनिमित्तक नहीं है अतः 'पादः पत्' (पा० सू० ६।४।१३०) से होने वाले पद् आदेश का प्रतिबन्धक नहीं होता है। [यहाँ 'गर्गादिभ्यो यञ्' [पा० सू० ४।१।१०५] से यञ् प्रत्यय और ऐच् आगम आदि कार्य होते हैं।] (३ आदीध्ये—[आङ् उपसर्गपूर्वक] दीधी धातु से उत्तम पुरुष एकवचन में टि अर्थात् 'इ' प्रत्यय का ['टित आत्मनेपदानां टेरे' (पा० सू० ३।४।७९ सूत्र से] एत्व आदेश परनिमित्तक न होने से 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' (पा० सू० ७।४।५३) इससे [ई का] लोप नहीं होता है। [यदि 'ए' का स्थानिवद्भाव से 'इ' हो जाता तब तो 'दीधी' के 'ई' का लोप करने पर 'आदीधे' यह बनता न कि 'आदीध्ये']

पूर्वविधौ—अर्थात् पूर्व की विधि के विषय में—इसका क्या फल है ? हे गौः। बाभ्रवीयाः। नैधेयः। हे गौः— यहाँ [गोतोणित् (पा० सू० ७।१।९०) से णिद्वद्भाव कर 'अचो ञ्णिति' (पा० सू० ७।२।११५) से होने वाला]

(७. १. ९०) सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति। बाभ्रवीया इति – बाभ्रव्यस्यामी च्छात्रा इति 'वृद्धाच्छः' (४. २. ११४) इति छः, 'हलस्तद्धितस्य' (६. ४ १५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्येऽवादेशो न स्थानिवद् भवति। नैधेयः—'आतो लोप इटि च' (६. ४. ६४) इत्यकारलोपः 'इतश्चानिञः' (४. १. १२२) इति द्व्यज्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद् भवति ॥

न्यासः

सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्य इति। 'एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इत्यनेन। **बाभ्रव्यस्येति**। बभ्रोरपत्यमिति 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः' इति यञ्, 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः, आदिवृद्धिः, बाभ्रव्य इति स्थिते 'वृद्धाच्छः' 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। **अवादेशो न स्थानिवद्भवतीति।** ननु चासत्यपि स्थानिवद्भावे 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति न भवितव्यमेवात्र यलोपेन, तथा हि—यकारादाववादेशेनात्मलाभः प्रतिलब्धइति नोत्सहते स तं बाधितुम्; नैतदस्ति; सङ्घातो ह्यत्र सन्निपातलक्षणः, नावयवो हल्; सत्यपि वा तस्य सन्निपातलक्षणत्वे न भवत्येष दोषः; अनित्यत्वात् सन्निपातलक्षणपरिभाषायाः। अनित्यत्वं तु 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यादौ सूत्रे ज्ञापयिष्यते। **नैधेय इति।** निपूर्वो डुधाञ्, 'उपसर्गे घोः किः', आतो लोपः' निधि इति स्थिते द्व्यचः 'इतश्चानिञः' इति ढक्। ननु

पदमञ्जरी

'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः। **अवादेशो न स्थानिवद् भवतीति।** ननु चासत्यपि स्थानिवद्भावे संनिपातपरिभाषया न भवितव्यमेवात्र यलोपेन, नैतदस्ति; 'अचः' इत्ययं संघातो यादिसन्निपातकृतः; न च स लोपस्य निमित्तम्, किं तर्हि? वकारमात्रम्। यद्येवम्, स्थानिवद्भावस्याप्यप्रसङ्गः, योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते, यश्चाश्रीयते नासावादेशः। **नैधेय इति।** निपूर्वाद्धाञः 'उपसर्गे घोः किः', 'आतो लोपः', 'द्व्यचः', 'इतश्चानिञः' इति ढक्। ननु च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमुक्तम्, तत् कथमेतानि प्रत्युदाहरणानि? नैष दोषः; अत्राप्यजपेक्षस्य पूर्वस्याश्रयणाद् योऽनादिष्टादचः पूर्वस्ततः परस्येति। एवमपि हे गौरित्यत्र प्राप्नोति व्यवहितेऽपि परशब्दवृत्तेर्गकारात्परस्य सोर्लोपः, एवमितरयोरपि, नैतदेवम्; पूर्वस्य विधिरिति षष्ठीसमास एवायम्, तत्रानुवादत्वात् स्थानषष्ठ्यभावात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठी-पूर्वसम्बन्धिनि विधाविति। सम्बन्धश्च द्विविधः—कार्यित्वेन, निमित्तत्वेन वा। यत्र कार्यित्वेन स पूर्वस्य विधिः, यत्र निमित्तत्वेन स पूर्वस्मात्; ततश्च योऽनादिष्टादच पूर्वस्तन्निमित्तत्वेनाश्रित्य यत्कार्यं प्राप्तं स एव पूर्वस्माद्विधिः, यथा –अपीपचन्निति। अत्र हि योऽनादिष्टो णिच् चङ् वा, ततः पूर्वमपीपच् इत्येवाभ्यस्तं परस्य झेर्जुसो निमित्तम्। तन्वन्तीत्यत्र योऽनादिष्टोऽच् उप्रत्ययस्ततः पूर्वं यत् तन्निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्वि-

भावबोधिनी

वृद्धिरूप अजादेश सम्बुद्धि [सु प्रत्यय] का लोप करने की स्थिति में स्थानिवत् नहीं होता है। [क्योंकि यहाँ पूर्व की विधि न होकर पर की विधि है।] बाभ्रवीयाः—'बाभ्रव्यस्य अमी छात्राः'—इस विग्रह में 'वृद्धाच्छः' (पा० सू० ४।२।११४) से छ प्रत्यय होता है बाभ्रव्य + छ = ईय। यहाँ टिलोप के बाद 'हलस्तद्धितस्य' (पा० सू० ६।४।१५०) इससे यकारलोप की कर्तव्यता में अव् आदेश स्थानिवत् नहीं होता है। [बभ्रु + यञ् यहाँ 'ओर्गुणः' (पा० सू० ६।४।१४६) से 'उ' का गुण 'ओ' होता है, इसका अवादेश होता है। जब छ प्रत्यय के योग में य लोप करना चाहते हैं तब अव् का स्थानिवद्भाव से 'ओ' नहीं होता। अन्यथा हलन्त न होने से य् लोप नहीं हो पाता।] नैधेयः—निधा + कि = इ - यहाँ 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६।४।६४) इससे आलोप होकर 'निधि' यह बनता है। 'इतश्चानिञः' (पा० सू० ४।१।१२२) से दो अचों को मान कर होने वाले ढक् प्रत्यय की कर्तव्यता में स्थानिवत् नहीं होता है। [यदि 'आ' का स्थानिवद्भाव हो जाता तो तीन अच् हो जाने से द्व्यच्लक्षण ढक् = एय प्रत्यय नहीं हो पाता। इन सभी में पूर्वविधि नहीं है। अतः स्थानिवद्भाव नहीं होता है] ॥ ५७ ॥

न्यासः

पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासस्याप्यभीष्टत्वात् पूर्वस्मादपि विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन भाव्यम्, तथा हि 'ठस्येकः' इत्यत्र वक्ष्यति "मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र यस्येति लोपे कृते 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्तः; सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति, अकारलोपस्य स्थानिवद्भावत्वात्, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भवति" इति। तदेवं यस्मात् पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावोऽनेन भवति, तस्माद् हे गौरित्यादिष्वपि स्थानिवद्भावेन भवितव्यमेवेत्ययुक्तान्येतानि प्रत्युदाहरणानि, नैष दोषः, पूर्वस्माद् विधौ कर्तव्ये यः स्थानिवद्भावः, तस्यानित्यत्वात्। अत एव चानित्यत्वादप्रधानभूतोऽसाविति वृत्तावस्य सूत्रस्य पूर्वस्मादिति न प्रतिपादितस्तदेवाप्राधान्यमस्य दर्शयितुम्। कुतः पुनस्तस्यानित्यत्वमवसितम्? 'निष्ठायां सेटि' इत्यत्र सेड्ग्रहणात्। तदेवमर्थं क्रियते — इटि कृते णिलोपो यथा स्यादिति। यदि ह्यकृत एव तस्मिन् णिलोपः स्यात्, कारितमित्यत्रेडागमो न स्यात्; 'एकाच' इति प्रतिषेधात्। तथा च तत्र वक्ष्यति—"सेडिति किम्? संज्ञपितः पशुः, 'सनीवन्तर्ध' इति ज्ञपेरिड् विकल्प्यते। 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः। अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्तते, तत्र निष्ठायाम् 'अत्र भवितव्यमिडागमेन' इति सेड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, तत क्रियते कालावधारणार्थम्, इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात्" इति। अकृते तस्मिण्णिलोपे सति कारितमित्यत्र 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति प्रतिषेध इटः प्रसज्येत। यदि च पूर्वस्माद् विधौ कर्तव्ये नित्यं स्थानिवद्भावः स्यात्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यनेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति सेड्ग्रहणं न कुर्यात्, कृतञ्च; ततोऽवसीयते—'पूर्वस्माद् विधावनित्यः स्थानिवद्भावः' इति। तेन गौरित्यादिषु पूर्वस्माद् विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवति।

अथ विधिग्रहणं किमर्थम्, यावता पूर्वस्येत्येवं सिद्धम्? तथा हि, कार्यापेक्षया षष्ठी भविष्यति—पूर्वस्य विधौ कर्तव्य इति, नैतदस्ति; असति हि विधिग्रहणे यदि पूर्वस्येत्युच्येत, पूर्वस्माद् विधौ स्थानिवद्भावो न स्यात्। अथ पूर्वस्मादित्युच्येत, पूर्वस्य विधौ न स्यात्। विधिग्रहणे सति षष्ठीसमासः पञ्चमीसमासश्च लभ्यत इति सर्वत्र सिध्यति। तस्मात् समासद्वयार्थं विधिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ५७ ॥

पदमञ्जरी

धावङ्गस्येत्यनुवृत्तेः एतदेव तत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनम्। हे गौरित्यादौ तु योऽनादिष्टादचः पूर्वो गकारादिर्न तत्सम्बुद्धिलोपादेर्निमित्तम्, यच्च निमित्तमोकारादिर्नासावनादिष्टादचः पूर्व इति न दोषः। इह तर्हि वेतस्वानिति, टिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्वात् सकारात्पूर्वस्यानुपधात्वाद् 'मादुपधायाः' इति वत्वं न स्यात्। न च स्थानिवद्भावेन सन्निहितमकारमपेक्ष्याकारान्तादिति लभ्यते, तस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् तदपेक्षत्वे स्थानिवद्भावात्, नैष दोषः, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'।

विधिग्रहणं किम्, ननु पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तते? समासद्वयपरिग्रहार्थम्। असति हि तस्मिन् पूर्वस्येत्युक्ते पूर्वस्माद्विधौ न स्यात्, पूर्वस्मादित्युक्ते पूर्वस्य विधौ न स्यात्, नैतदस्ति; पूर्वस्येत्युक्तेऽपि अनुवादत्वात् स्थानषष्ठ्यभावात् सर्वः पूर्वसम्बन्धी विधिः प्रतिपत्स्यते। एवं तर्हि विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यात् शास्त्रीये विपरीते च। यद्वा—विधिग्रहणं द्वितीयो यत्नः, तत्राचः परस्मिन्पूर्वस्येत्येको योगः, विधावित्येव। तेन वव्रश्चेत्यादौ स्थान्यलाश्रयमतिदिश्यते। ततो विधौ, अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्येव, नियमार्थमेतत् — अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ स्थानिवदेव, न तु स्वयं निमित्तमिति। तेन पटयतीत्यादि सिद्धं भवतीति। नन्वसत्यपि द्वितीययत्ने यथा चोलवत् काश्मीरेषु व्रीहयः, मरुभूमिवदस्मिन्प्रदेशे जलमित्यादौ दृष्टान्ते प्रसिद्धस्य भावस्याभावस्य वा यथादर्शनमतिदेशः, एवमत्रापि भविष्यति? विषम उपन्यासः; युक्तं तत्र भावस्यैवाभावस्यैव च प्रसिद्धत्वाद्, इह तूदाहरणभेदेन भावाभावयोः प्रसिद्धावपि 'स्थानिवदादेशः' इत्युक्तेऽश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्येवाध्याहारस्य प्रसिद्धत्वाद् भावातिदेशः स्याद् इत्यलमतिप्रबन्धेन ॥ ५७ ॥

५८. न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥ (५१)

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते।

(१) पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति--कौ स्तः, यौ स्तः। तानि सन्ति, यानि सन्ति। 'श्नसोरल्लोपः' (६.४.१११) 'क्ङिति सार्वधातुके' (८.४.४७) इति परनिमित्तकः, स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात्, अस्माद्वचनान्न भवति।

न्यासः

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु। अत्रापि विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च। स च प्रत्येकमभिसम्बध्यते तत्र यथायोगं क्वचिद् भावसाधन आश्रीयते, क्वचित् कर्मसाधनः। तत्र द्विर्वचनविधौ भावसाधनः, तत्र हि तदेव विधातव्यम्, न हि तस्यावस्थितस्य किञ्चित् कार्यम्। अन्यत्र तु कर्मसाधनः। तत्र हि व्यवस्थितस्य पदान्तादेः कार्यान्तरविधानात्।

कौ स्तः, यौ स्त इति। अस्तेर्लट्, तस्, अदादित्वाच्छपो लुक्, पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यादिति। कथं पुनः स्थानिवत् स्यात्, यावता पदसंस्कारायैव प्रयुक्तत्वाद् व्याकरणस्य? 'स्तः' इत्यादिकं पदं पदान्तरनिरपेक्षमेव संस्क्रियते, अनादिष्टादचो यः पूर्वः, तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावेन भवितव्यम्। न चायं प्रकारः पदान्तरनिरपेक्षे पदसंस्कारे सम्भवति; 'स्तः' इत्यादिके पदे संस्क्रियमाणे कावित्यादेः पदान्तरस्यासन्निधानात्। किं पुनरिदं राजशासनम्—पदसंस्कारायैव शब्दानुशासनं कर्त्तव्यमिति? अथ शास्त्रकारस्यैवायमभिप्रायः? इति चेत्, न; शास्त्रकारेण हि 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' इति युष्मदाद्युपपदे मध्यमादिपुरुषविधानाद् वाक्यसंस्कारप्रयुक्तमपि शास्त्रमेतदिति सूचितम्। अत्र 'कौ' इत्यादिकं पदं प्रागेव व्यवस्थाप्य 'स्तः' इत्यादेः पदस्य संस्कारे क्रियमाणेऽनादिष्टादचः पूर्वं औकारादिर्भवतीति स्थानिवद्भावः स्यात्। अतः प्रतिषेध उच्यते।

पदमञ्जरी

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ द्विर्वचने यलोपादौ च तावत् तदेव विधेयम्, न तु तस्य व्यवस्थितस्य किञ्चित्। कौ स्त इत्यादौ तु पदान्तस्य सतः कार्यमावादि पदान्तस्य वाऽऽवादेर्विधानमित्युभयथा सम्भवः। एवं वरेविधावपि। तथापि सर्वग्रहाय भावसाधन एव विधिशब्दः। **एतेष्विति**। पदान्तादिविधेयभेदेन भिन्नानि यानि विधानानि एतेष्वित्यर्थः। **पूर्वविधावित्यादि**। यद्यपि व्याकरणे न पदानि संस्क्रियन्ते, न वाक्यम्, तथापि वाक्यगते स्त इत्यादिके पदे व्युत्पाद्यमाने कावित्यादेः पदस्यासत्यपि निमित्तत्वे सन्निधानमविरुद्धम्। ततश्चानादिष्टादचः पूर्वत्वसम्भवादस्ति स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग इति भावः।

भावबोधिनी

पूर्ववर्ती सूत्र द्वारा अतिप्रसक्त होने वाले स्थानिवद्भाव का इन [पदान्त आदि] विधियों में प्रतिषेध होता है। [यहाँ विधि शब्द का सम्बन्ध समासघटक प्रत्येक पद के साथ होता है।]

(१) पदान्तविधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है, उदा०—यौ स्तः, कौ स्तः, कानि सन्ति, तानि सन्ति, यानि सन्ति। [इन लक्ष्यों में अस् + लट् = तस्, अस् + लट् = झि = अन्ति में] "श्नसोरल्लोपः" (पा० सू० ६।४।१११) से अलोप होता है जो कित् ङित् सार्वधातुक परे होने से परनिमित्तक है, यह लोप रूप आदेश पूर्वविधि औ का आव् आदेश तथा 'इ' का यण् आदेश करने में स्थानिवत् हो जाना चाहिये अर्थात् ये कार्य होने चाहिये परन्तु इस सूत्र के कारण (पदान्त की विधि होने से स्थानिवद्भाव के निषेध के कारण) नहीं होते हैं।

(२) द्विर्वचनविधिः–द्विर्वचनविधिं प्रति [अजादेशः] न स्थानिवद् भवति–दद्ध्यत्र । मद्ध्वत्र । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् 'अनचि च' (८.४.४७) इति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्माद्वचनाद् भवति ।

(३) वरेविधिः--वरे योऽजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद् भवति-अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् । यातेर्यङन्ताद् 'यश्च यङः' (३.२.१७६) इति वरचि कृते 'अतो लोपः' (६.४.४८) परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवत्त्वाद् 'आतो लोप इटि च' (६.४.६४) इत्यकारलोपः स्याद् अस्माद्वचनान्न भवति ।

न्यासः

ननु च दध्यत्रेत्येवमादौ प्रतिषिद्धेऽपि स्थानिवद्भावे बहिरङ्गस्य णादेशस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गं द्विर्वचनं न प्राप्नोति । तत् किमित्येवमाह—**अस्माद्वचनाद् भवतीति** । न च शक्यं वक्तुम्—"स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद् 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इत्येषा न प्रवर्त्तते" इति । यत्रोभयमेकपदाश्रयम्—पट्व्यौ पट्व्यः, शुच्यौ शुच्य इत्येवमादौ, तत्र स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्यार्थवत्त्वान् नैष दोषः । द्विर्वचनमेव बहिरङ्गम्; बह्वपेक्षत्वात् । तथा ह्यच उत्तरस्य यरोऽनचीति च त्रितयं तदपेक्षते । यणादेशस्त्विकोऽचीति द्वयमेव ।

वरे इति । ननु चात्र समासे सति सप्तम्या लुका भवितव्यम् । तत् कथं वरे इति निर्देशः ? अत एव निपातनादलुगित्यदोषः । अन्ये त्वीकारप्रश्लेषोऽत्रेति वर्णयन्ति । एवञ्च सम्बन्धं कुर्वन्ति — वरे योऽजादेशस्तस्य विधिं प्रति न स्थानिवत्, ईविधिं च प्रति न स्थानिवत्' इति । तेनामलक्याः फलं विकार इति 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयट्, तस्य 'फले लुक्' इति लुक्, अतः 'लुक् तद्धितलुकि' इति गौरादिलक्षणस्य ङीषो लुकि कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् 'यस्येति च' इति लोपः प्राप्नोति । ईकारे परतो यो विधिस्तं प्रति स्थानिवद्भावप्रतिषेधान्न भवति । ननु चाजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीत्युच्यते, न च लुका पौर्वापर्यमस्तीत्यत एव स्थानिवद्भावो न भविष्यति ? तदप्रयोजनमीकारप्रश्लेषस्य । लोपेनापि तर्हि पौर्वापर्यं नास्तीति पटयतीत्यादावपि स्थानिवद्भावो न स्यात् । अथ तत्र स्थानिद्वारकं पौर्वापर्यं सम्भवति इहापि तथा स्यात् । ये त्वीकारप्रश्लेषं नेच्छन्ति, त आमलक्याः फलं विकार आमलकमित्येतदर्थं नेति योगविभागं कुर्वन्ति ।

यायावर इति । अत्यर्थं यातीति 'धातोरेकाचः' इत्यादिना यङ्, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य ह्रस्वः, 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः, ततो वरच्च, अतो लोपे कृते 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोपः । **अतो लोपः परनिमित्तक इति** । आर्धधातुके परतो विधानात् । यद्यतो लोपः परनिमित्तकः, ततः 'अचो यत्' इत्यत्र

पदमञ्जरी

दध्यत्रेति । स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्येतदपि न प्रवर्तते । शच्यावित्यादावपि बहिर्भूताजपेक्षत्वाद्यण् बहिरङ्ग एव 'वर' इति निपातनादलुक् । **यायावर इति** । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ् । **अतो लोपः परनिमित्तक इति** । 'आर्द्धधातुके' इति परसप्तमीपक्ष इति भावः । तथा च 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्यत्रादिग्रहणम् । असति हि तस्मिन् हलन्तादिति विज्ञायेत, ततश्च जुगुप्सनो

भावबोधिनी

(२) द्विर्वचन = द्वित्व-विधि के प्रति स्थानिवद्भाव नहीं होता है— उदा० दद्ध्यत्र, मद्ध्वत्र । [दधि + अत्र, मधु + अत्र, 'इ' तथा 'उ' का यणादेश करने पर दध्य् + अत्र, मध्व् + अत्र, यहाँ] यण् आदेश पर-निमित्तक है उसके स्थानिवद्भाव होने से 'अनचि च' [पा० सू० ८।४।४७] इससे धकार का द्वित्व नहीं हो पाता, इस वचन से स्थानिवद्भाव का निषेध हो जाता है [अतः बाद में अच् नहीं रहने से द्वित्व होने में बाधा नहीं है ।]

(३) वर प्रत्यय परे रहते जो अजादेश वह पूर्वविधि के प्रति स्थानिवत् नहीं होता है; उदा० —'अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान्' [निरन्तर घुमक्कड़ व्यक्ति पानी में पितरों को पिण्डदान करे] [अत्यर्थं याति इस विग्रह में 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' (पा० सू० ३।१।२२ से) यङन्त 'यायाय धातु से 'यश्च यङः' (पा० सू० ३।२।१७६) से वरच् प्रत्यय करने यायाय + वर यहाँ 'अतो लोपः' (पा० सू० ६।४।४८) से अलोप परनिमित्तक है, उसका

(४) यलोपविधिः—यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति—कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिनि कृते, 'अतो लोपः' (६.४ ४८) परनिमित्तकः, 'लोपो व्योर्वलि' (६.१.६६) इति यलोपे स्थानिवत् स्याद् अस्माद्वचनान्न भवति ।

(५) स्वरविधिः—स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद् भवति—चिकीर्ष'कः जिही'र्षकः । ण्वुलि कृते

न्यासः

'अज्ग्रहणं किम्, यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति' इति चोद्यं समुत्थाप्य 'अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्याद्—दित्स्यं धित्स्यम्' इति यद् वक्ष्यति तद् विरुध्यते; न हि परनिमित्तकेऽतो लोपेऽजन्तभूतपूर्वाद् यतो विधिः सम्भवति, प्राग् कृदुत्पत्तेरतो लोपस्याभावात्, अभावस्तु परस्य निमित्तस्याभावात् ? पक्षभेदादविरोधः । तत्र ह्यार्धधातुक इति वर्त्तते । 'आर्धधातुके' इति विषयसप्तमी चैषा, परसप्तमी चेति पक्षद्वयम्, आर्धधातुकसामान्यविवक्षायां सामान्येन पौर्वापर्यं न सम्भवतीति विषयसप्तमी भवति, आर्धधातुकव्यक्तिविवक्षायां तु व्यक्तेः पौर्वापर्यं सम्भवतीति परसप्तमी । यदा तु व्यक्तिद्वारकं सामान्यस्य पौर्वापर्यं विवक्ष्यते; तदापि परसप्तम्येव । तत्राद्ये पक्ष आर्धधातुके विषयभूते प्रागेव यदुत्पत्तेरतो लोपो भवति, इतरत्र तु तस्मिन्नुत्पन्ने । तत्र 'अचो यत्' इत्यत्र यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यति, तत् पूर्वं पक्षमाश्रित्य । यत् पुनरिहातो लोपः परनिमित्तक इत्युक्तम्, तदितरं पक्षम् । तस्माद् विषयभेदादविरोधः । परसप्तमीपक्षे तु तत्राज्ग्रहणं विस्पष्टार्थमेव वेदितव्यम् ।

कथं पुनर्ज्ञायते परसप्तमीपक्षोऽपि तत्राभिमत इति ? 'अनुँदात्तेतश्च हलादेः' इत्यादिग्रहणात् । तद्ध्येवमर्थं क्रियते—हलन्तादित्येवं मा विज्ञायीति । एवं हि विज्ञायमाने जुगुप्सनः, मीमांसनः इत्यत्र युज् न स्यात्; अजन्तत्वात् । यदि च 'आर्धधातुके' इति विषयसप्तम्येवैषाभिमता स्यात्, न परसप्तम्यपि, तदाऽऽदिग्रहणमनर्थकं स्यात्; आर्धधातुके विषयेऽकारलोपे कृते जुगुप्सतिमीमांसत्योरपि हलन्तत्वात् । तस्मादादिग्रहणाद् विज्ञायते—परसप्तमीपक्षोऽपि तत्राभीष्ट इति । विषयसप्तमीपक्षे तु तत्रादिग्रहणं विस्पष्टार्थमेव द्रष्टव्यम् ।

कण्डूतिरिति । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्', तदन्तात् 'स्त्रियां क्तिन्' । **चिकीर्षकः, जिहीर्षक इति** । चिकीर्ष-

पदमञ्जरी

मीमांसन इत्यत्र युज्न स्यादिति । यदि च सा विषयसप्तमी स्यात्, प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरतो लोपे सति हलन्तत्वादत्रापि युच् सिद्धः स्यात् । यत्तु 'अचो यत्' इत्यत्र वक्ष्यति—'अज्ग्रहणं किम्, यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति ? अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्याद्—दित्स्यम्, धित्स्यमिति । तद्विषयसप्तमीपक्ष इति वेदितव्यम् । परसप्तमीपक्षे हि प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरतो लोपाभावादनुपपन्नं तत्स्यात् ।

कण्डूयतेः क्तिनि कृत इति । 'क्तिन्नाबादिभ्यो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः । 'क्तिचि' इति तु युक्तः पाठः । कण्डूतिरित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् प्राप्नोति अस्तु; च्छ्वोः शूठ्' इत्यूठ् भविष्यति । न चोठ्यपि स्थानिवत्त्वम्, आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । अत एवोठः पुनरुवङ् न भवति ।

भावबोधिनी

स्थानिवद्भाव होने से 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६।४।६४) से [या के] आकार का लोप होने लगता [और वल्निमित्तक य् का लोप नहीं हो पाता] इस वचन से स्थानिवत् नहीं होता है ।

(४) यलोप । यलोप-विधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है; उदा०—कण्डूतिः । कण्डूय धातु से क्तिन् प्रत्यय करने पर 'अतो लोपः' (पा० सू० ६।४।४८) से होने वाला 'अ' लोप परनिमित्तक है, वह 'लोपो व्योर्वलि' (पा० सू० ६।१।६६) से यलोप के करने में स्थानिवत् होने लगता, इस वचन (सूत्र) के कारण स्थानिवद्भाव नहीं होता है । [अतः य् का लोप हो जाता है ।]

(५) स्वर । स्वर-विधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है; उदा०—चिकीर्षकः, जिहीर्षकः । सन्नन्त चिकीर्ष और जिहीर्ष शब्दों से ण्वुल् (अक्) प्रत्यय करने पर 'अतो लोपः' (पा० सू० ६।४।४८) से होने वाला परनिमित्तक

'अतो लोपः' (६.४.४८) परनिमित्तको 'लिति' (६.१.१९३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद् भवतीति।

(६) सवर्णविधिः--सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद् भवति--शिण्ढि, पिण्ढि। शिषेः पिषेश्च लोण्मध्यमपुरुषैकवचने, 'रुधादिभ्यः श्नम्' (३.१.७८) हित्वधित्वष्टुत्वजश्त्वेषु कृतेषु, 'श्नसोरल्लोपः' (६.४.१११) ङिति सार्वधातुके (८.४.४७) परनिमित्तकः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे' (८.४.५८) कर्त्तव्ये न स्थानिवद् भवति।

(७) अनुस्वारविधिः- अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति शिषन्ति, पिषन्ति। 'नश्चापदान्तस्य झलि' (८.३.२४) इति अनुस्वारे कर्त्तव्ये 'श्नसोरल्लोपो' (६.४.१११) न स्थानिवद् भवति।

न्यासः

जिहीर्षशब्दाभ्यां ण्वुल्। शिशेः, पिषेश्चेति। शिष्लृ विशेषणे' पिष्लृ सञ्चूर्णने'। हित्वधित्वष्टुत्वजश्त्वेष्विति। 'सेर्ह्यपिच्च' इति हेरादेशे कृते 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः। 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्, 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्। ननु चात्र स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरेव नास्ति; यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भवतीत्युच्यते, न चायमनादिष्टादचः पूर्वः, तत् किं प्रतिषेधेन? नैष दोषः; स्थानिनो नकारस्याऽनादिष्टाजपेक्षं पूर्वत्वमस्तीति तदादेशोऽप्यनुस्वारः स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्व इति लभ्यते।

शिषन्तीत्यादि। किमर्थं पुनरुदाहरणान्तरोपन्यासः, यावता शिण्ढीत्याद्यनन्तरोक्तमेवेदं युक्तमुदाहरणम्? एवं मन्यते--यदि तदेवोदाह्रियते तदा यत्र परसवर्णस्तत्रानुस्वारेण भवितव्यम्, तत्रैव हि स विधीयते; ततश्च

पदमञ्जरी

परसवर्णे न स्थानिवद्भवतीति। ननु श्नसोरल्लोपे कृते पश्चादनुस्वारो भवन्नादिष्टादचः पूर्व इति कथमस्य परसवर्णे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वप्रसङ्गः? स्यादेतत्--स्थानिनो नकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वादादेशोऽनुस्वारोऽपि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्व इति, तन्न; न ह्यनादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रीयं यदतिदिश्येत। एवं तर्ह्यनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षोऽचः परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवदादेश इत्येतत् प्रवर्त्तते, अतः सवर्णग्रहणं कृतम्।

शिषन्तीति। यद्यपि शिण्ढीत्येवानुस्वारविधेरप्युदाहरणम्, तथापि तस्मिन्नेवोदाहृते परसवर्णविधौ

भावबोधिनी

'अ' का लोप 'लिति' प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् (पा० सू० ६।१।१९३) इस वचन से उदात्तस्वर की कर्तव्यता में स्थानिवत् नहीं होता है। [अर्थात् प्रत्यय से पूर्व चिकीर्ष्, चिहीष् आदि में 'ई' का उदात्त करने में स्थानिवत् नहीं होता है। 'ई' ही उदात्त होती है।]

(६) सवर्ण - सवर्ण-विधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है; उदा०--शिण्ढि, पिण्ढि। शिष् और पिष् धातुओं से लोट् मध्यम पुरुष एकवचन में शिष्+सि, पिष्+सि, इस अवस्था में 'रुधादिभ्यः श्नम्' (पा० सू० ३।१।७८) से श्नम् = न शिनष्+सि, पिनष्+सि, यहाँ सि का हि आदेश और 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० सू० ६।४।८७) से हि का धि करने पर शिनष्+धि, पिनष्+धि, इस स्थिति में ष्टुत्व और 'झलां जश् झशि' (पा० सू० ८।४।५३) जश्त्व करने पर शिनड्+ढि, पिनड्+ढि बनता है। यहाँ कित् ङित् सार्वधातुक प्रत्यय परे रहते 'श्नसोरल्लोपः' (पा० सू० ६।४।१११) से होने वाला श्नम् = न के 'अ' का लोप, न् का अनुस्वार होने पर शिंड्+ढि, पिंड्+ढि इस अवस्था में] यय् परे रहते अनुस्वार का परसवर्ण करने की स्थिति में स्थानिवत् नहीं होता है। [अतः अनुस्वार और उसके बाद यय् प्रत्याहार का 'ड्' मिल जाने से परसवर्ण 'ण्' होने पर--शिण्ड्ढ और पिण्ड्ढ रूप होते हैं, 'झरो झरि सवर्णे' (पा० सू० ८।४।६५) से ड् का लोप होने पर शिण्ढि पिण्ढि ये वैकल्पिक रूप होते हैं।]

(७) अनुस्वार--अनुस्वार-विधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है; उदा०--शिषन्ति, पिषन्ति। शिष्+लट् = झि = अन्ति, पिष्+लट् = झि = अन्ति यहाँ 'रुधादिभ्यः श्नम्' (पा० सू० ३।१।७८) से श्नम् = न करने पर शिनष् = अन्ति, पिनष्+अन्ति--इस दशा में 'श्नसोरल्लोपः (पा० सू० ६।४।१११) से अलोप होता है। यह अलोप

(८) दीर्घविधिः दीर्घविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद् भवति—प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने। प्रतिदिवन्नित्येतस्य 'भस्य' (६.४.१२९) इत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्येकवचने च 'अल्लोपोऽनः' (६.४.१३४) इति अकारलोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावाद 'हलि च' (८.२.७७) इति दीर्घत्वं न स्यात्, न ह्ययं वकारो हल्पर इति, अस्माद्वचनाद् भवति।

(९) जश्विधिः—जश्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति-'सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे' (वाज सं० १८.९)

न्यासः

नान्तरीयकत्वात् परसवर्णविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधेऽनुस्वारविधावपि स्थानिवद्भावप्रतिषेधः कृत एव ततोऽनुस्वारग्रहणं पृथङ् न कर्त्तव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। तस्माद् यत्र परसवर्णो न सम्भवति, तदेवोदाहरणं युक्तमिति।

प्रतिदीव्नेति। दिवेः 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् प्रत्यये रूपम्। **हलि चेति**। 'उपधायाञ्च' इति दीर्घत्वन्न स्यादिति। 'हलि च' इत्यनेनैवात्र दीर्घत्वम्। 'उपधायाञ्च' इत्येतदिदानीन्तनकुलेखकैः प्रमादाल्लिखितम्। तथा हि 'उपाधायाञ्च' इत्यत्र वक्ष्यति ''प्रतिदीव्न इत्यत्र तु 'हलि च' इति दीर्घत्वम्'' इति। ननु च स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धेऽपि 'न भकुर्छुराम्' इति दीर्घत्वप्रतिषेधेनात्र भवितव्यम्, तत् किमित्येवमाह— **अस्माद् वचनाद् भवतीति**। न च स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यादत्र प्रतिषेधो न भवतीति शक्यं परिकल्पयितुम्; स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्य पिपठीरित्यत्रार्थवत्त्वात्। अत्र हि पिपठिषतेः क्विपि कृतेऽतो लोपे रुत्वे च, रुत्वं पुनरस्य पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वाद्, यदि स्थानिवद्भावो न प्रतिषिध्येत, ततोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति रेफवकारान्तस्य धातोरुच्यमानं दीर्घत्वं न स्यात्। एवं मन्यते — 'र्वोरुपधायाः' इत्यधिकाराद् रेफवकारान्तस्य भस्य दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते। न चैतद् रेफवकारान्तं भसंज्ञकम्, अपि तु नकारान्तमिति।

सग्धिरिति। समाना ग्धिरिति विशेषणसमासः, 'समानस्य च्छन्दस्यमूर्ध' इति सभावः। **बब्धामिति**। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः', 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यासभकारस्य जश्त्वं बकारः।

पदमञ्जरी

स्थानिवत्त्वनिषेधः, तस्य स्थानिनोऽनुस्वारस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधमन्तरेणानुपपन्न इति पृथगनुस्वारग्रहणं न कर्त्तव्यमित्याशङ्का-निराकरणाय केवलानुस्वारोदाहरणं दर्शितम्।

प्रतिदीव्नेति। प्रतिपूर्वाद्दिवेः 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन्प्रत्ययः। **भस्येत्यधिकृत्येति**। परनिमित्तकत्वोपपादनार्थः। किमिदमुक्तम्—हलि चोपधायां चेति दीर्घत्वं न स्यादिति, उपधायाञ्चेत्येतल्लेखकैः प्रमादाल्लिखितम्, तथा चोपधायाञ्चेत्यत्र वक्ष्यति—प्रतिदीव्नेत्यत्र 'हलि च' इति दीर्घत्वमिति। **अस्माद्वचनाद्भवतीति**। 'न भकुर्छुराम्' इति तु प्रतिषेधो रेफवकारान्तस्य भस्येत्यत्र न प्रवर्त्तते।

भावबोधिनी

'नश्चापदान्तस्य झलि' (पा० सू० ८।३।२४) से होने वाले अनुस्वार की कर्तव्यता में स्थानिवत् नहीं होता है। [अतः अनुस्वार हो जाने से शिषन्ति और पिषन्ति रूप बनते हैं।]

(८) दीर्घ—दीर्घविधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है; उदा० —प्रतिदीव्ना, प्रतिदीव्ने। प्रतिदिवन्+आ, तृतीया एकवचन में और प्रतिदिवन्+ए चतुर्थी एकवचन में 'भसंज्ञक का लोप होता है' (पा० सू० ६।४।१२९) इसके अधिकार में 'अल्लोपोऽनः' (पा० सू० ६।४।१३४) से होने वाला 'अ' का लोप परनिमित्तक है। इसका स्थानिवद्भाव करने से 'हलि च' (पा० सू० ८।२।७७) इससे दीर्घ नहीं हो पाता [क्योंकि 'अ' बाद में आने लगता है] वकार हल्परक नहीं मिल पाता, इस सूत्र से दीर्घ नहीं पाता, स्थानिवद्भाव न होने पर हल्परक 'व्' रहता है, उपधादीर्घ हो जाता है।

(९) जश्—जश्-विधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है; उदा०—'सग्धिश्च मे, सपीतिश्च मे।'

'बब्धान्ते हरी धानाः' (नि० ५.१२) अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' (२.४.३९) इति घस्लादेशः, 'घसिभसोर्हलि च' (६.४.१००) इति उपधालोपः, 'झलो झलि' (८.२.२६) इति सलोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८.२.४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्वात् 'झलां जश् झशि' (८.४.५३) इति धकारस्य जश्त्वं न स्याद् अस्माद्वचनाद् भवति। समाना ग्धिः, समानस्य सभावः सग्धिः। बब्धामिति—भसेर्लोड्द्विवचने शपः श्लुः द्विवचनम्, अभ्यासकार्यम्, 'घसिभसोर्हलि च' (६.४.१००) इति उपधालोपः, 'झलो झलि' (८.२.२६) इति सलोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८.२.४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्वात् 'झलां जश् झशि' (८.४.५३) इति जश्त्वं न स्याद् अस्माद्वचनाद् भवति।

(१०) चर्विधि चर्विधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति जक्षतुः, जक्षुः। 'अक्षन्नपितरोऽमीमदन्त पितरः।' (वाज० सं० १९.३६) लिड्द्विवचनबहुवचनयोरदेर्घस्लादेशः, 'गमहनजनखनघसाम्' (६.४.९८) इत्युपधालोपः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम्। तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्वात् 'खरि च' (८.४.५५) इति घकारस्य चर्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद् भवति। 'शासिवसिघसीनां च' (८.३.६०) इति षत्वम्। अक्षन्नित्यदेलुङ्बहुवचने घस्लादेशच्लेरागतस्य 'मन्त्रे घसह्वर' (२.४.८०) इति लुक्, 'गमहजनखनघसाम्' (६.४.९८) इत्युपधालोपः, तस्य स्थानिवत्वात् 'खरि च' (८.४.५५) इति चर्त्वं न स्याद् अस्माद्वचनाद् भवति।

न्यासः

जक्षतुः, जक्षुरिति। 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति घस्लादेशः, 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासघकारस्य चुत्वं झकारः; तस्य पूर्ववज्जश्त्वं जकारः। बहुवचने घस्लादेश इति। 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यनेन। बहुखट्वक इति। अत्र स्थानिवद्भावाद् 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्' इति खकारस्योदात्तत्वं न भवति। 'कपि पूर्वम्' इति ट्वशब्दस्याकारस्यैव भवति।

पदमञ्जरी

झलो झलिति सलोप इति। सकारे सिचो लोप इत्येतत्तु नाश्रीयते, तस्मिंस्त्वाश्रिते छान्दसत्वाद्वर्णलोपः।

भावबोधिनी

'बब्धांते हरी धानाः। सग्धिः—अद् धातु से क्तिन् प्रत्यय 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० २।४।३९) से अद् का घस्ल् आदेश घस् + ति, 'घसिभसोर्हलि च' (पा० सू० ६।४।१००) से उपधा [अ] का लोप, 'झलो झलि' (पा० सू० ८।२।२६) से स् लोप करने पर घ् + ति। 'झषस्तथोर्धोऽधः' (पा० सू० ८।२।४०) से त का ध, ('झलां जश् झशि' पा० सू० ८।४।५३) से घ् का जश्त्व ग् करने में उपधालोप का स्थानिवद्भाव हो जाने पर 'घ' का जश्त्व नहीं हो पाता. इस निषेध वचन से हो जाता है। समाना ग्धिः—यहाँ समान का 'स' आदेश होने पर 'सग्धिः' यह रूप बनता है। सग्धिः का अर्थ है सह भोजन। बब्धाम्—भस् धातु से लोट् प्रथम पुरुष द्विवचन में शप् का श्लु, धातु का द्वित्व और अभ्यास कार्य करने पर बभस् + ताम् यहाँ 'घसिभसोर्हलि च' (पा० सू० ६।४।१००) से उपधालोप, 'झलो झलि' (पा० सू० ८।२।२६) से स् लोप करने पर बभ् + ताम् यहाँ 'झषस्तथोर्धोऽधः' (पा० सू० ८।२।४०) से धत्व करने पर बभ् + धाम् यहाँ उपधा (अ) लोप का स्थानिवद्भाव करने से 'झलां जश् झशि' (पा० सू० ८।४।५३) इससे भ् का जश्त्व ब् नहीं हो पाता परन्तु इस निषेध वचन के द्वारा हो जाता है। [जश् यहाँ 'झलां जश् झशि' से होने वाला लिया जाता है।]

(१०) चर्—चर्-विधि के प्रति अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है; उदा०—जक्षतुः जक्षुः। अक्षन्नमीमदन्त पितरः। अद् धातु लिट् लकार प्रथम पुरुष द्विवचन और बहुवचन में घस् आदेश होता है—घस् + अतुस्, घस् + उस् इनमें द्विर्वचन और अभ्याससम्बन्धी कार्य कर देने पर जघस् + अतुस् और जघस् + उस् इस अवस्था में 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' (पा० सू० ६।४।९८) इससे उपधा (अ) का लोप [करने पर जघ्स् + अतुस् आदि में 'खरि च' (पा० सू० ८।४।५५) से घ् का चर्त्व 'क्' और 'शासिवसिघसीनां च' (पा० सू० ८।३।६०) से स् का ष् होता है जक् + ष् + अतुस् में क्ष् आदेश होने पर जक्षतुः और बहुवचन में जक्षुः रूप होते हैं]। यहाँ उपधालोप का

स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद् भवति, अन्यत्र तु स्थानिवदेव। तेन बहुखट्वकः, किर्योः, गिर्योः, वाय्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वर-दीर्घ-यलोपा न भवन्ति ॥

न्यासः

किर्योः, गिर्योरिति। 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' 'हलि च' इति दीर्घत्वं न भवति। एतच्च व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्योक्तम्, यदा 'कॄग्रोरिच्च' इति किरिगिरिशब्दौ व्युत्पाद्येते। अव्युत्पत्तिपक्षे त्वसत्यपि स्थानिवद्भावे धातुत्वाभावान्न भवत्येव दीर्घत्वम्। तथा ह्यव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य 'उपधायाश्च' इत्यत्र वक्ष्यति—'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति किर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति' इति। **वाय्वोरिति।** 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपो न भवति ॥ ५८ ॥

पदमञ्जरी

बहुखट्वक इति। अत्र स्थानिवद्भावाद् 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति खकाराकारस्योदात्तत्वं न भवति, 'कपि पूर्वम्' इत्येतदेव तु भवति। **किर्योः, गिर्योरिति।** 'कॄग्रोरिच्च' इति व्युत्पत्तिपक्ष एतदुदाहृतम्। 'उपधायाश्च' (८।२।७८) इत्यत्र त्वव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य वक्ष्यति—'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, इति किर्योर्गिर्योरित्यादिषु दीर्घो न भवति' इति।

'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्वजादेशो न स्थानिवद्भवति' इति वक्तव्यम्। क्वि—क्वौ यद्विधीयते तत्र कर्त्तव्ये यत्र कुत्रचित् कृतोऽजादेशो न स्थानिवद्भवतीति; लवमाचक्षाणो लौः, अत्र णिचि यष्टिलोपः, यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयमपि 'च्छ्वोः शूठ्' इति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः। ये तु 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति पठन्ति तेषामेतन्न स्यात्। तथा पिपठिषतेः क्वौ, अतो लोपे नपुंसके बहुवचने जसि झल्लक्षणे नुमि जस्निमित्तेऽपि कर्त्तव्येऽतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यात्; क्वौ कृतत्वात्। क्वौ विधिं प्रतीत्यत्र तु पक्षे प्रतिषेधो न भवति, पिपठीषि ब्राह्मणकुलानि, नुम्यसति 'सान्तमहतः' इति दीर्घत्वं न भवति। देवयतेर्द्यूरित्यत्रोभयथापि सिध्यति। लुक्—लुका लुप्ते न स्थानिवत्, आमलक्या विकारः फलम् 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटः 'फले लुक्' 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीपो लुक् परनिमित्तकः यस्येति लोपे न स्थानिवद् भवति। केचित्त्वेतदर्थं सूत्रे वर+ई=वरे इति ईकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति, ईर्विधिं प्रति न स्थानिवदिति। उपधात्वे-उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके ण्यकृते पारिखे भवः पारिखीय इति 'वृद्धादकेकान्तखोपधात्' इति छो न स्यात्, आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वा-

भावबोधिनी

स्थानिवद्भाव न होने पर 'खरि च' (पा० सू० ८।४।५५) इससे घ् का चर्त्व 'क्' नहीं हो पाता। परन्तु इस निषेध-वचन के कारण चर्त्व हो जाता है। 'शासिवसिघसीनां च' (पा० सू० ८।३।६०) से घस् के स् का ष् होता है। अक्षन्—अद् + लुङ् बहुवचन में घस्लृ आदेश अघस् + अन्ति विहित, च्लि का 'मन्त्रे घसह्वर०" (पा० सू० २।४।८०) से लोप (लुक्); 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' (पा० सू० ६।४।९८) इससे उपधा-लोप होता है [—अघ्स् + अन्ति]। इस उपधालोप का स्थानिवद्भाव करने से 'खरि च' (पा० सू० ८।४।५५) इससे 'घ्' का चर्त्व नहीं हो पाता, परन्तु इस स्थानिवद्भाव-निषेधक वचन के कारण चर्त्व [तथा अन्य कार्य] हो जाता है।

स्वर, दीर्घ और यलोप में ही लोपरूपी अजादेश स्थानिवत् नहीं होता है अन्य कार्यों में तो होता ही है। इससे (१) बहुखट्वकः, (२) किर्योः, गिर्योः, (३) वाय्वोः इसमें स्थानिवद्भाव हो जाने से क्रमशः (१) स्वर, (२) दीर्घ और (३) यलोप नहीं होते हैं ॥ ५८ ॥

५९. द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥ (२२४३)

न्यासः

द्विर्वचनेऽचि ॥ पूर्वं कार्यातिदेशः कृतः, इदानीं तु रूपातिदेशार्थमिदमारभ्यते । अथ वा निमित्तात् पूर्वमित्येतस्मिन् पक्षेऽनन्तरसूत्रेण द्विर्वचनविधिं प्रति प्रतिषेधः प्राप्त इत्यस्यारम्भो वेदितव्यः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति समानाधिकरणे सप्तम्यौ । तत्राज् विशेष्यः, द्विर्वचनं विशेषणम् । विशेषणविशेष्यभावस्य च प्रयोजनं दुद्यूषतीति प्रत्युदाहरणे दर्शयिष्यते । कथं पुनरज् द्विर्वचनशब्देनोच्यते ? द्विर्वचननिमित्तत्वात् । अत एव

पदमञ्जरी

दनुपधाखकार इति । प्रत्ययविधिविषयं चैतत्, यत्रोपधासंज्ञानिबन्धनः प्रत्ययो विधातुमिष्यते तत्रैवेत्यर्थः, घटयतीत्यादौ तु तन्न भवति । चङ्परो यो णिर्ह्रासो ह्रस्वस्तत्र न स्थानिवद् भवति – वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद् वीणां परिवादकेन, योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद् णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न स्यात्, यश्चङ्परो णिर्न तस्मिन्नङ्गस्योपधा, यस्मिंश्चाङ्गस्योपधा न चङ्पर इति । कुत्वम्—पाचयतेः क्तिचि पाक्तिः । कुत्वमुपलक्षणम् । लेहतेर्लेढिः दोहयतेर्दोग्धिः, याजयतेर्याक्तिः, वेशयतेर्वेष्टिरित्यादि ॥ ५८ ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र 'योऽनादिष्टादचः पूर्वः' इति स्थितम् । साच्कस्य द्विर्वचनं न त्वचः पूर्वस्येत्यप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते, रूपातिदेशार्थं च ।

अत्र षट् पक्षाः सम्भवन्ति—(१) अचीत्यादेशोपलक्षणम्, द्विर्वचन इति विषयनिर्देशः, अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने स्थानिवद्भवतीति **प्रथमः पक्षः** । (२) अचीत्येतदपि स्थानिवद्भावेनैव सम्बध्यते, द्विर्वचन इति विषयनिर्देशाद्, द्विर्वचने कर्तव्येऽजादेशः स्थानिवद्भवत्यचि पर इति **द्वितीयः** । (३) द्विर्वचननिमित्तत्वादजेव द्विर्वचनग्रहणेन विशेष्यते, द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच्प्रत्ययान्तेन वा, अधिकरणसाधनेन वा, आदेशोपलक्षणम्, द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवदिति **तृतीयः** । (४) एवं विशेषितं वाज्ग्रहणं स्थानिवद्भावस्य विशेषणम्, अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचननिमित्तेऽचि परत इति **चतुर्थः** । (५) द्विर्वचनग्रहणमावर्तते, तत्रैकेनाज्विशेष्यते, परेण विषयी निर्दिश्यत इति स्थिते तद्विशेषितमज्ग्रहणं स्थानिवद्भावस्य विशेषणम्, द्विर्वचने कर्तव्येऽजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचननिमित्तेऽचि परत इति **पञ्चमः** । (६) एवमेव स्थितेऽज्ग्रहणमादेशोपलक्षणम्, द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवद् भवतीति **षष्ठः** ।

अत्राद्ये पक्षेऽचो द्विर्वचनेनाविशेषितत्वाद् द्विर्वचननिमित्तेऽप्यचि आदेशः स्थानिवत्स्यात्, ततश्चाचिकीर्तद् इत्यत्र णिचि 'उपधायाश्च' इतीत्वस्य 'चङि' इति द्विर्वचने स्थानिवद्भावादचकीर्त्तदिति स्यात् । दुद्यूषति—ऊठि यणादेशः स्थानिवत्स्यात् । भवनमिच्छति, भवनीयतेः सन्, बिभवनीयिषति—ल्युटि कृतयोगु णावादेशयोः स्थानिवत्त्वे बुभवनीयिषतीत्यनिष्टं रूपं प्राप्नोति । द्वितीये तु अचिकीर्तदित्यत्र न दोषः, इत्वस्य तकारेण व्यवहितत्वात् स्थानिवद्भावभाजो ह्यादेशस्य स्थानिवत्त्वविधानवेलायामच्यनन्तरे स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम् । एवं ह्यचि परतः स्थानिवद्भावः कृतो भवति । दुद्यूषतीत्यादौ तु स्यादेव । ययावित्यत्र 'आत औ णलः' इत्यौकारेण वृद्धौ कृतायां संप्रत्यादेशात्परोऽज्नास्तीति स्थानिवत्त्वं न स्यात् । जग्मतुरित्यादौ च 'गमहन' इत्युपधालोपस्य व्यवहितत्वान्न स्यात् । तृतीये तु कालावधारणं कर्तव्यम्, अन्यथा द्विर्वचनादुत्तरकालमपि स्थानिरूपमेवावतिष्ठेत । चतुर्थे तु ययौ, जग्मतुरित्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति, कालावधारणं च कर्तव्यम् । पञ्चमेऽपि ययौ, जग्मतुरित्यादौ न स्यात्, अत एतेषु पक्षेष्वेवं दोषसम्भवात् षष्ठं

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये। रूपातिदेशश्चायं

न्यास

वृत्तावाह – **द्विर्वचननिमित्तेऽचीति**। भवति हि तन्निमित्तत्वात् ताच्छब्द्यम्, यथा—आयुर्घृतमिति। परसप्तमी चेयमपीति 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणम्' इति अजादाविति द्रष्टव्यम्। परस्मिन्निति च प्रकृतत्वात् परस्मिन्नजादाविति गम्यते।

अथ वा—द्विर्वचनस्य प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वाद् द्विर्वचनग्रहणेन प्रत्ययः सन्निधापितः, तेनाजादौ प्रत्यय इति प्रतीयते। यदि तर्ह्यजादावजादेशः स्थानिवद्भवति, पपाविति न सिध्यति, न ह्यजादावादेशः, किं तर्हि? अच्येव; इहापि व्यपदेशिवद्भावेनाजादित्वमस्तीत्यदोषः। इह तर्हि न सिध्यति—चक्रतुरिति, अच्येव तु यणादेशो विधीयते, न त्वजादौ? नैष दोषः; यो ह्यत्राचि यणादेशो विधीयते सोऽजादावपि भवत्येव। यदि द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवद्भवति सर्वस्यामवस्थायां द्विर्वचनादुत्तरकालमपि स्यादित्यत आह—**द्विर्वचन एव कर्त्तव्य इति**। एवकारेण द्विर्वचनक्रियाकालात् कालान्तरे स्थानिवद्भावस्याभावं दर्शयति। कथं पुनरेतत्-

पदमञ्जरी

पक्षमाश्रित्याह—**द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्यादि**। अत्र हि पक्षे द्विर्वचनेनाचो विशेषणादचिकीर्त्तत्, दुद्यूषति, बिभवनियिषतीत्यादौ न दोषः। आदेशोपलक्षणत्वाच्च ययाविद्ययादावपि न दोषः। पुनश्च द्विर्वचनग्रहणात् कालावधारणमपि लभ्यते। ननु 'द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः' इत्युच्यमाने नुनावयिषति, चुक्षावयिषति, पुस्फारयिषतीत्यादौ णेरद्विर्वचननिमित्तत्वात्तन्निमित्तावादेशः, आकारश्च न स्थानिवत्स्यात्; ततश्चाभ्यास उकारो न श्रूयेत, नैष दोषः; 'पुयण्जि' इति ज्ञापकाद् द्वित्वनिमित्तेऽपि णौ स्थानिवत्त्वापायात्। तथा हि—न हि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण ओः पराः पुयण्ज्योऽवर्णपराः सम्भवन्ति; पिपविषति, यियविषति—इत्यत्र सम्भव इति चेत्, किमेतावता पुग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं चार्थवद्भवतीति? ज्ञापकमुक्तार्थस्य। यद्येवम्; अचिकीर्तदित्यत्रेत्वस्य स्थानिवत्त्वादचकीर्तदिति स्यात्, नैष दोषः; ज्ञापकस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात् यत्रोत्तरभागस्याद्योऽवर्णपरो भावस्तत्रैव स्थानिवत्त्वज्ञापनात्। नन्वेवमपि 'ओः पुयण्' इत्यत्र णेरित्यश्रवणात्सामान्येन द्वित्वनिमित्तं स्थानित्वं विज्ञायेत, ततश्च विभवनीयिषतीत्यत्रापि स्यात्। नैतदस्ति; येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात् णेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य सम्भवात्। नन्वचीत्युच्यमाने चक्रतुरित्यादौ न स्यात्, न ह्यत्राज्मात्रं द्विर्वचननिमित्तम्, क्व तर्हि स्यात्? चकार, चक्रे इत्यादौ ह्यज्मात्रं प्रत्ययः। स्यादेतत्—परस्मिन्नित्यनुवृत्तमचीत्यनेन विशेष्यते, तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणमिति तदादिविधिर्भवति। अजादौ परस्मिन्निति द्विर्वचननिमित्तत्वेनापि अजाद्येव विशेष्यत इति। एवमपि चक्रतुरित्यत्र स्यात्, यद् द्विर्वचननिमित्तमजादि न तदादेशस्य निमित्तम्; अच्येव यणो विधानात्। यच्चादेशस्य निमित्तं न तद् द्विर्वचनस्य निमित्तम्; पपतुः चख्नतुरित्यादावेव तु स्यात्। किञ्च 'यस्मिन्विधिः' इति वचनाद्यत्र किञ्चिद्विधीयते तत्रैव तदादिविधिः, इह तु अचि योऽजादेश इत्यनुवादत्वात्तदादिविधेरेवासम्भवस्तस्मादजेव गृह्यते, न तदादिः, उच्यते; चक्रतुरित्यादावतुसोद्विर्वचनं प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणेऽप्यचि परत्रावस्थिते द्विर्वचनं दृष्टमित्येतावताजेव द्विर्वचननिमित्तमित्युच्यते। समुदायेष्वयं द्विर्वचनशब्द उपचारेण प्रवर्त्तते। एवमपि पपतुरित्यत्र न स्यात्, आल्लोपस्याजादिनिमित्तं नाज्मात्रम्, नैष दोषः; 'अचि योऽजादेशः' इति कोऽर्थः? अचि यो दृष्ट इत्यर्थः। यश्चाचि विधीयते, यश्चाजादौ—द्वावपि अचि दृष्टावेवेति सर्वत्र सिध्यति। अथ वा—

भावबोधिनी

द्विर्वचननिमित्तक अच् परे रहते अजादेश स्थानिवद् होता है यदि द्विर्वचन = द्वित्व ही करना हो। [अतः अन्य अवस्था में स्थानिवद्भाव असम्भव है।] यह रूपातिदेश नियत कालवाला है, अतः द्विर्वचन (द्वित्व) कर देने पर फिर आदेश रूप ही रहता है।

नियतकालः, तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते।

न्यासः

लभ्यते, यावतैकं द्विर्वचनग्रहणम्, तेन चाज् विशेषितः ? एवं मन्यते—द्वितीयमपि द्विर्वचनग्रहणमनन्तरसूत्रादिहानुवर्त्तते।

अथ वा—द्विर्वचनञ्च द्विर्वचनञ्चेत्येकशेषं कृत्वा 'द्विर्वचने' इति निर्देशः कृतः। तत्रैकेन द्विर्वचनग्रहणेन 'द्विर्वचननिमित्तेऽचि' इत्येषोऽर्थो लभ्यते। द्वितीयेन तु 'द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये' इति। इह द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो विधीयते इति द्विर्वचनकार्यार्थं एवैष प्रतीयते। साचकस्य द्विर्वचनं विधीयमानमनचकस्य न प्राप्नोतीति युज्यते द्विर्वचनकार्यार्थत्वमस्य। 'द्विर्वचनकार्यार्थे त्वस्मिन्—चक्रतुः, चक्रुरित्यत्रास्यानचकस्य द्विर्वचने कृते सतीष्टमभ्यासरूपं न सिध्यति' इति व्यामोहाद् यो मन्यते, तं प्रत्याह—**रूपातिदेशश्चायमिति।** 'च' शब्दोऽवधारणे, रूपातिदेश एव, न कार्यातिदेश इत्यर्थः। कुतः पुनरेष निश्चयः—रूपातिदेशश्चायमिति ? अज्ग्रहणात्। तस्य ह्येतत् प्रयोजनम्—जेघ्रीयते देध्मीयत इत्यत्र मा भूदिति। यदि चायं द्विर्वचनकार्यातिदेशः स्यान्न रूपातिदेशः; अज्ग्रहणमनर्थकं स्याद्। भवत्वत्र स्थानिवद्भावः, तथापि न कश्चिद्विशेषः। तथा हि—यद्यप्यत्र स्थानिवद्भावः, एवमपि द्विर्वचनकार्येण भवितव्यम्; अथापि न स्थानिवद्भावः, एवमपि भवितव्यम्—उभयत्रापि साचकत्वात्, ततश्च कथमेतत् प्रत्युदाहरणम् ? तदेतदज्ग्रहणं कथमर्थवद् भवति ? यद्येष रूपातिदेशः, रूपेऽस्यातिदिश्यमाने यद्यज्ग्रहणं न क्रियते तदिहापि रूपातिदेशे सति घ्रा इति, ध्मा इति च द्विर्वचनं स्यात्, तथाऽनिष्टमभ्यासरूपं प्रसज्येत। तस्मादज्ग्रहणाद् रूपातिदेशोऽयमिति निश्चीयते। यद्येवम्, भेदनिबन्धनो वतिर्न प्राप्नोति; स्थान्येव हि पुनरात्मीयं रूपं प्रापित इति कुतो भेदः ? आतिदेशकानातिदेशिकत्वेन रूपभेदस्य विवक्षितत्वाददोषः।

'द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये' इति यदुक्तं तस्यार्थं विस्पष्टीकर्तुमाह—**नियतकाल इति।** **कृते द्विर्वचने** इत्यादिना तदेव नियतकालत्वं दर्शयति।

पदमञ्जरी

अजादावाल्लोपो न हलादौ, तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाच एव निमित्तत्वम्। द्विर्वचन एव कर्त्तव्य इति एवकारेणैतद्दर्शयति—द्विर्वचनग्रहणमचं विशिनष्टि, कालं चावधारयतीति। एकस्योभयसम्बन्धे हि भवति एवकारः—देवदत्तो ग्रामं गच्छतु स एव गामानयत्विति। यद्यत्रापि पूर्ववत्कार्यातिदेशः स्यात्; चक्रतुरित्यादावनचकत्वादप्राप्तं द्विर्वचनं स्थानिवद्भावाद् भवदपि यणाद्यादेशयुक्तस्यैव स्यादित्यभ्यासे स्थानिरूपं न श्रूयेत, तदर्थमाह—**रूपातिदेशश्चायमिति।** 'च' शब्दोऽवधारणे। कथं पुनरवगम्यते रूपातिदेशोऽयमिति ? अज्ग्रहणात्। तद्धि जेघ्रीयत इत्यत्र 'ई घ्राध्मोः' इति हलादौ विहितस्येत्वस्य स्थानिवत्त्वं मा भूदित्येवमर्थं क्रियते। यदि च रूपं स्थानिवत्, ततोऽसत्यज्ग्रहणे घ्राय्घ्रीय्ध्माय्ध्मीय् इति द्विर्वचनं स्यादिति तन्निवृत्तयेऽज्ग्रहणमर्थवद् भवति। अथ हि—कार्यं स्थानिवद् भवति, तस्य सत्यपि स्थानिवत्त्वे ईकारयुक्तस्यैव द्विर्वचनमिति नार्थोऽज्ग्रहणेन। भसेस्तु क्वसौ 'घसिभसोर्हलि' इत्युपधालोपे कृते सत्यसति वा द्विर्वचने भ्स्वानिति श्रुतौ विशेषाभावः। छान्दसश्च क्वसुः, छन्दसि दृष्टानुविधानमतो ज्ञापकमेवाज्ग्रहणम्। तत्र यद्यपि स्थान्येव स्वरूपमापद्यते, तथाप्यातिदेशिकानातिदेशिकरूपभेदाश्रयस्तु वतिर्द्विर्वचन एव कर्त्तव्य इत्येतदेव स्पष्टयति। **नियतकाल इति।** **कृते द्विर्वचने** इत्यादिना नियतकालत्वमेव दर्शयति। यदि कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते, यथा—

भावबोधिनी

विमर्श—सूत्र में एक ही 'द्विर्वचने' है वृत्ति में दो बार कैसे लिखा ? इसके दो समाधान हैं—(१) पूर्व सूत्र से द्विर्वचन की अनुवृत्ति मान ली जाय। (२) द्विर्वचनं च द्विर्वचनं च—इनका एकशेष मान लिया जाय। इसी आधार पर यहाँ वृत्ति लिखी गयी है।

आल्लोपोपधालोपणिलोपयणवायावादेशाः प्रयोजनम्। (म० भा० १.१.५७)।

आल्लोपः—पपतुः, पपुः। 'आतो लोप इटि च' (६.४.६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् 'एकाचः' (६.१.१) इति द्विर्वचनं भवति।

उपधालोपः—जघ्नतुः, जघ्नुः। 'गमहनजनखनघसाम्' (६.४.९८) इत्युपधालोपे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद् भवति।

णिलोपः - आटिटत्। अटतेर्णिचि, लुङि, चङि, णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद् 'अजादेर्द्वितीयस्य' (६.१.२) इति टिशब्दस्य द्विर्वचनं भवति।

न्यासः

जघ्नतुरिति। 'अभ्यासाच्च' इति हकारस्य कुत्वम्।

आटिटदिति। अटतेर्हेतुमति णिच्; लुङ्, चङ्, 'चङि' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्विर्वचनम्। 'आडजादीनाम्' इत्याड् भवति।

पदमञ्जरी

चक्रतुरित्यादौ द्विर्वचनादूर्ध्वं पूर्वं कृतो यणादेश एव श्रूयते तथा निन्यतुरित्यादावपि द्विर्वचनात्पूर्वमेकाच्त्वादि, यङादेशे कृते स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनेऽपि पूर्वप्रवृत्त इयङेव स्यात्। अस्तु, तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वाद् 'एरनेकाचः' इति यणि सति श्रवणं न भविष्यति। यद्वा—पूर्वप्रवृत्तोऽपीयङ् द्विर्वचनकालेऽपहृत इति पुनः प्रवर्तयितव्यः, तस्यां च दशायामनेकाच्त्वाद्यणा बाध्यते। यद्येवम्, इयेष उवोषेति इषेरुषेश्च लिटि तिपि णलि प्रवृत्तस्यापि गुणस्य द्विर्वचनकालेऽपहृतत्वात्कृते द्विर्वचने पुनः प्रवृत्तिः, ततश्चानादिष्टादचः पूर्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्याभ्यासस्य उवङि कर्त्तव्ये गुणस्य स्थानिवद्भावादसवर्णे इति प्रतिषेधः स्यात्। असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वं न भविष्यति। अस्ति वचनस्यावकाशः—इयर्त्ति, इयृतः। न ह्येकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्, अर्त्ताविल्येव ब्रूयात्। कित ह्युच्यते—द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठत इति, अत्र हि 'पुनः' शब्दाद्, 'अवतिष्ठते' इति वचनाच्च पूर्वकृतस्यैवादेशस्योन्मज्जनमेवोक्तं प्रतीयत इति ? नायमर्थः; अपि तु कृते द्विर्वचने स्थानिरूपं नावतिष्ठते यत्प्राप्तं तद्भवतीत्येवंपरमेतत्।

आल्लोपेत्यादि। उपलक्षणमेतत्। ततुरिः, पपुरिरित्यादौ 'ॠत इद्धातोः' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' 'बहुलं छन्दसि' इति इत्वोत्वयोरपि स्थानिवत्त्वं भवति।

आटिटदिति। अटतेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति टिशब्दस्य द्विर्वचनम्, 'आडजादीनाम्'। **निनायेत्यादि**। 'णलुत्तमो वा' इति यदा णित्त्वं नास्ति तदा गुणः, णित्त्वपक्षे वृद्धिः।

भावबोधिनी

अनु०—आत् का लोप, उपधा का लोप, णि का लोप, यण्, अव्, आय् तथा आव् आदेश—इस सूत्र के प्रयोजन हैं।

(१) आत् का लोप—उदा० पपतुः, पपुः [पा = लिट् अतुस् आदि में] 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६।४।६४) से आत् = आ का लोप करने पर [प् यह अच्हीन धातु हो जाने पर] उस लुप्त 'आ' का स्थानिवद्भाव करने से [एकाच् सम्भव हो जाने से] 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (पा० सू० ६।१।१) से द्विर्वचन = द्वित्व हो जाता है।

(२) उपधा का लोप। जघ्नतुः, जघ्नुः [हन् + लिट् = तस् = अतुस् इस अवस्था में] 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' (पा० सू० ६।४।९८) इससे उपधा का लोप कर देने पर अनच्क [अच्हीन] हो जाने के कारण द्विर्वचन नहीं हो पाता, इस सूत्र से [स्थानिवद्भाव करने से] हो जाता है।

(३) णि-लोप। अट् + णिच्, लुङ्, (च्लि का) चङ् करने पर णि का लोप हो जाता है। इसका स्थानिवद्भाव हो जाने से 'अजादेर्द्वितीयस्य' (पा० सू० ६।१।२) से 'टि' [द्वितीय एकाच्] का द्वित्व हो जाता है।

यण्—चक्रतुः, चक्रुः। करोतेरतुसि उसि च यणादेशे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, स्थानिवत्त्वाद् भवति।

अयवायावादेशाः—निनय, निनाय। लुलव, लुलाव। नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते वृद्धौ चायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वान् नेनैंलोलाविति द्विर्वचनं भवति।

द्विर्वचन इति किम्? जग्ले। मम्ले। श्रवणमाकारस्य न भवति।

द्विर्वचननिमित्त इति किम्? दुद्यूषति। ऊठि यणादेशो न स्थानिवद् भवति।

न्यासः

निनयेत्यादि। 'णलुत्तमो वा' इति यदा णित्त्वं नास्ति तदा गुणः, यदा णित्त्वं तदा वृद्धिः।

जग्ले, मम्ले इति। 'ग्लै हर्षक्षये', 'म्लै गात्रविनामे'। 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम्। भाव आत्मनेपदम्, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इत्येश्। **श्रवणमाकारस्य न भवतीति**। यदा कालावधिपरिग्रहार्थं द्विर्वचनग्रहणं न क्रियते, तदोत्तरकालमपि स्थानिरूपं प्रसज्येत, ततश्चाकारस्य श्रवणमेव स्यात्। आतो लोपस्य तु गोद इत्येवमाद्यवकाशः। श्रूयमाणे चाकारे परेण सह वृद्धिः स्यात्। **दुद्यूषतीति**। दिवेः 'सनीवन्तर्ध' इत्यादिना यदा पक्ष इडागमो न क्रियते तदा 'इको झल्' 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वम्, ततः 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च'

पदमञ्जरी

नेनैंलोलाविति द्विर्वचनमिति। गुणवृद्ध्योस्तु स्थानिवद्भावे विशेषाभावान्नोक्तः।

जग्ले, मम्ल इति। भावे लिट्, अनैमित्तिकमात्वम्, शिति तु प्रतिषेध इत्यात्वस्य स्थानिवत्त्वं न भवति। **श्रवणमित्यादि**। यदि कालो नावधार्येत, तदोत्तरकालमपि स्थानिरूपं प्रसज्येत, ततश्चाकारस्य श्रवणे सति

भावबोधिनी

(४) यण्। चक्रतुः, चक्रुः। कृ + लिट् = तस् = अतुस् तथा उस् प्रत्यय करने पर कृ + अतुस्, कृ + उस् इस अवस्था में ऋ का यण् आदेश करने पर क्र् + अतुस्, क्र् + उस् यह हो जाता है, यहाँ भी अनच्क होने से द्विर्वचन नहीं हो पाता, परन्तु ऋ का स्थानिवद्भाव होने से द्विर्वचन हो जाता है।

(५) अय्, अव्, आय्, आव् आदेश। णी = नी + लिट्, मिप्, णल् = नी + अ, लु + लिट्, मिप्, णल् = लु + अ इस अवस्था में 'णलुत्तमो वा' (पा० सू० ७।१।९१) से वैकल्पिक णित्व होने पर णित्वाभावपक्ष में गुण और णित्वपक्ष में वृद्धि करने पर ने + अ, नै + अ, लो + अ, लौ + अ में अय् अव् आय् आव् आदेश होते हैं। इनका स्थानिवद्भाव हो जाने से ने + अ, नै + अ, लो + अ, लौ + अ—यहाँ द्विर्वचन होता है। [अभ्यास का ह्रस्व करने पर उक्त रूप सिद्ध होते हैं।]

द्विर्वचने—इसका क्या फल है? जग्ले मम्ले। ग्लै + भाव में लिट्, त = एश्, म्लै + भाव में लिट् त = एश्—'आदेच उपदेशेऽशिति' (पा० सू० ६।१।४५) से पहले ही ऐ का आत्व करते हैं। तब द्विर्वचन करने पर तथा अभ्यासकार्य करने पर जग्ला + ए, मम्ला + ए यहाँ 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६।४।६४) से आ का लोप होता है। यह लोप वृद्धि के लिए स्थानिवत् नहीं होता है। अन्यथा आकार का श्रवण होता और उसके साथ वृद्धि होने लगती, परन्तु द्विर्वचन कार्य न होने से स्थानिवत् नहीं होता है।

द्विर्वचननिमित्ते—इसका क्या फल है? दुद्यूषति। ऊठ् कर्तव्यता में यणादेश स्थानिवत् नहीं होता है।

विमर्श—दिव् धातु से जिस पक्ष में सन् को इट् आगम नहीं होता है, वहाँ 'हलन्ताच्च' (पा० सू० १।२।१०) से कित् होने पर 'च्छ्वोःशूडनुनासिके च' (पा० सू० ६।४।१९) इससे ऊठ् होता है और 'इ' का यण् करने पर 'द्यू' यह रूप होता है। यह 'ऊठ्' परे रहते, जो यणादेश हुआ है, उसमें द्विर्वचन-निमित्तत्व नहीं है। अतः यण् का स्थानिवद्भाव नहीं होता है। यदि स्थानिवद्भाव हो जाता तो अभ्यास इवर्णान्त सुनाई देता।

अचीति किम् ? जेघ्रीयते, देध्मीयते । 'ई घ्राध्मोः' (७.४.३१) 'यङि च' (७.४.३०) इति ईकारादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विर्वचनं स्यात् । अज्ग्रहणान्न भवति ।।

६०. अदर्शनं लोपः ।। ६० ।। (५३)

अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणनुपलब्धिरभावो वर्णविनाशः—इत्यनर्थान्तरम् । एतै शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते

न्यासः

इत्यूठ् । स च द्विर्वचननिमित्तं न भवति । तत्र यदि द्विर्वचननिमित्तत्वेन नाज् विशेष्यते, ऊठि परतो यो यणादेशस्तस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात् । एवञ्चाभ्यासरूपमिवर्णान्तं श्रूयेत । द्विर्वचननिमित्ताच्परिग्रहे तु 'द्यू' इत्यस्य द्विर्वचनं भवति । तत्र हलादिशेषह्रस्वत्वयोर्दुद्यूषतीत्यभ्यासरूपमुकारान्तं सिध्यति ।। ५९ ।।

अदर्शनं लोपः ।। अदर्शनमित्यादि । ननु चादर्शनानुपलब्धिशब्दावनुपलब्धिसामान्यवचनौ । अश्रवणानुच्चारणशब्दौ त्वनुपलब्धिविशेषणवचनौ । तथा ह्यश्रवणादिशब्दोच्चारणे शब्दस्यैवानुपलब्धिः प्रतीयते, नानुपलब्धिमात्रम्, न च सामान्यविशेषशब्दानामेकार्थता, तत् किमित्येवमाह—**अनर्थान्तरमिति** । एवं मन्यते—सामान्यशब्दा अपि प्रकरणवशाद् विशेषे वर्त्तन्ते । इह च शब्दा व्युत्पाद्यत्वेन प्रकृताः, तस्माद् यद्यप्यदर्शनानुपलब्धिशब्दौ सामान्यवचनौ, तथापीह प्रकरणसामर्थ्याद् विशेषे शब्दानुपलब्धावेव वर्त्तेते ।

इह वृद्धिरित्यादिकाः संज्ञा शब्दानां विहिताः । तद्वदिहाप्यदर्शनमित्यस्यैव शब्दस्य 'लोपः' इत्येषा संज्ञा स्यात् । ततश्च लोपप्रदेशेष्वदर्शनशब्दस्योपस्थानात् स एवादेशः स्यादित्यत आह—**एतैः शब्दैरित्यादि** । कथं पुनरेतल्लभ्यते ? एवं मन्यते—'नवेति विभाषा' इत्यत इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थोऽनुवर्त्तते । तेन यथा तत्रार्थस्य

पदमञ्जरी

परेण सह 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः स्यात् । इहाधिजगे इति 'गाङ्लिटि' इति द्विलकारनिर्देशेन लकारादौ लिटि गाङादेशविधानादज्निमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावः ।। ५९ ।।

अदर्शनं लोपः ।। इह दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिः । तच्च शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयं सच्छ्रवणं भवतीत्याह—**अश्रवणमिति** । श्रवणं च श्रोतृव्यापारः, तन्निषेधे 'लोपो व्योर्वलि' इत्यस्य वकारयकारौ वल्परौ न श्रोतव्यावित्यर्थः स्यात् । ततश्च प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेव स्यादिति श्रवणनिषेधेन तद्धेतुभूतमुच्चारणमेव निषिद्धं भवतीत्याह—**अनुच्चारणमिति** । 'लोपो व्योर्वलि' इत्यस्य कोऽर्थः ? वकारयकारौ वल्परौ नोच्चारयितव्याविति । अनेनापि प्रकारेणास्मिन्विषये तयोरभाव एव व्याख्यापितो भवति, न हि विद्यमानयोरनुच्चारणमुपपद्यत इत्याह—**अभाव इति । स्वाभाविक एवाभाव इत्यर्थः । विनाश इति ।** कार्यशब्ददर्शनं एतत् । **अनर्थान्तरमिति ।** शब्दविषयाणामेषामर्थो न भिद्यत इत्यर्थः । 'स्वं रूपम्' इति वचनाद् अदर्शनशब्दस्यैव संज्ञायां लोपप्रदेशेषु अदर्शनशब्द एवादेशः स्यादित्यत आह—**एतैः शब्दैरिति** । एतच्च 'नवेति विभाषा' इत्यत इतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । अथ वा—महती संज्ञा क्रियते, अन्वर्था यथा विज्ञायेत—लोपनं लोप इति । न चादर्शनशब्दो

भावबोधिनी

अनु०—अचि—इसका क्या फल है ? जेघ्रीयते, देध्मीयते । घ्रा और ध्मा धातुओं से यङ् प्रत्यय करने पर 'ई घ्राध्मोः' (पा० सू० ७।४।३१) से 'आ' का ईकारादेश [और ईकार का 'यङि च' (पा० सू० ७।४।३०) से गुण ए हुआ है], उसका स्थानिवद्भाव करने से आ' का द्वित्व होने लगता । अच् परे रहते—ऐसा मानने से नहीं होता है । [क्योंकि यहाँ द्वित्व का निमित्त अच् नहीं है अपितु यङ् है ।] ।। ५९ ।।

अदर्शन, अश्रवण, अनुच्चारण, अनुपलब्धि, अभाव और वर्णविनाश—ये समान अर्थ वाले हैं । इन शब्दों से जिस

तस्य 'लोप' इतीयं संज्ञा भवति। अर्थस्येयं संज्ञा; न शब्दस्य। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति।

'गोधाया ढ्रक्'—(४.१.१२९) गौधेरः (६.१.६६)। पचेरन्। 'जीवेरदानुक्'—(द०उ० १.१६३)। जीरदानुः (ऋ० ८.६२.३) स्त्रिवेर्मनिन्—आस्त्रेमाणम्। यकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम्। अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य।

न्यासः

संज्ञा भवति, तथेहापीति। **अर्थस्येयं संज्ञेत्यवधारणम्। अर्थस्यैव न शब्दस्येत्यर्थः। पुनःश्रुतौ ह्यवधारणं** गम्यते, यथा—क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति। विनापीतिकरणेन शब्दस्वरूपस्य संज्ञा सिध्यत्येव, यथा—'तरप्तमपौ घः' इत्यत्र। तस्मादितिकरणानुवृत्तिसामर्थ्याददर्शनमिति योऽर्थः प्रतीयते, तस्यैवैषा संज्ञा, न शब्दस्य।

किञ्च 'लोपः' इति महती संज्ञा क्रियते यथान्वर्थसंज्ञा विज्ञायेत। लोपनं लोपः=अनुपलब्धिरनुच्चारणमित्यर्थः। न चादर्शनमित्येतच्छब्दरूपमेवाभावात्मकम्, किं तर्हि? तदर्थः। तस्मादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादर्थस्यैवैषा संज्ञा। यदि तर्ह्यर्थस्यैवैषा संज्ञा, ततोऽतिप्रसङ्गः। सर्वो हि शब्दः स्वविषयादन्यत्र न दृश्यते। ततश्च त्रपु, जत्वित्यत्र क्विपोऽदर्शनस्य लोपसंज्ञा स्यात्। एवञ्च सति 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुक् प्रसज्यत इत्यत आह—**प्रसक्तस्येत्यादि**। तर्ह्यदर्शनमात्रस्यैषा संज्ञा? न, किं तर्हि? शास्त्राद‍र्थाद्वा कुतश्चित् प्रसक्तस्य यददर्शनं तस्यैव। तदिह न केनचित् प्रकारेण क्विप्प्रसङ्गोऽस्ति, तत्कुतोऽतिप्रसङ्गः? कथं पुनरेष विशेषो लभ्यते, यावता नेह प्रसक्तग्रहणमस्ति, नापि तत् प्रकृतम्? एवं मन्यते—'स्थानिवत्' इत्यतः स्थानिग्रहणमिहाप्यनुवर्त्तते, स्थानी, प्रसङ्गवान्, प्रसक्तः—इति पर्याया ह्येते। तेनायमर्थो लभ्यते—प्रसक्तस्य यददर्शनं तस्येयं संज्ञेति।

गौधेर इति। 'गोधाया ढ्रक्', एयादेशः, 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्य शास्त्रेण प्रसक्तस्य लोपः। **पचेरन्नित्यत्रापि** सीयुटः शास्त्रेण। एवमन्यत्रापि यथायोगं प्रसक्तता वेदितव्या। **जीरदानुः, आस्त्रेमाणमिति**। पूर्ववद् वकारस्य लोपः। 'स्त्रिवु गतिशोषणयोः' इत्यस्य 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्प्रत्ययान्तस्य द्वितीयैकवचन उपधादीर्घणत्वे च कृते आस्त्रेमाणमिति। **अपरस्यानुबन्धादेरिति**। ककारादेरनुबन्धस्य। आदिशब्देन सीयुट्सकारस्य॥ ६०॥

पदमञ्जरी

लोपनक्रिया भवति। यद्येवम्, प्रदेशेष्वेवार्थग्रहणमस्तु, किं संज्ञाया? तन्न; असति संज्ञाकरणे 'स्वं रूपम्' इति वचनात् प्रदेशेषु लोपशब्द एवादेशः स्यात्। सति त्वशब्दसंज्ञेति निषेधान्न स्वरूपग्रहणं भवति। **न शब्दस्येति**। अर्थसिद्धमप्येतद्विस्पष्टार्थं पुनरुक्तम्। ननु विधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रयः प्राप्नोति-सतोऽदर्शनस्य संज्ञा, संज्ञया चादर्शनं भाव्यत इति, तन्न; न हि लोपविधानात्प्रागसदेवादर्शनं वचनेन भाव्यते, अनित्यत्वप्रसङ्गात्, किं तर्हि? सदेवादर्शनं साधुत्वेनान्वाख्यायते। यद्येवम्, सर्वस्य स्वविषयादन्यत्र स्वभावतोऽदर्शनमस्तीति लोपसंज्ञा स्यात्। ततश्च दधि, मध्विति णिचोऽदर्शनस्य लोपसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यात्। अङ्गस्य वृद्धिः, अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा। क्विपस्तर्ह्यदर्शनस्य लोपसंज्ञायां तुक् प्राप्नोति, तत्राह—**प्रसक्तस्येति**। एवं

भावबोधिनी

अर्थ का कथन किया जाता है उसकी 'लोप' यह संज्ञा होती है। यह संज्ञा अर्थ की ही है न कि शब्द की। प्रसक्त का दर्शन न होना 'लोप' कहा जाता है।

उदा०—'गोधाया ढ्रक्' (पा० सू० ४।१।१२९) गौधेरः। पचेरन्। जीवेरदानुक्—जीरदानुः। स्त्रिव् से मनिन्—आस्त्रेमाणम्। यकार तथा वकार का अदर्शन यहाँ उदाहरण है और प्रसक्त होने वाले अनुबन्ध आदि का अश्रवण उदाहरण समझना चाहिए। लोप के स्थल 'लोपो व्योर्वलि' (पा० सू० ६।१।६६) आदि हैं।

लोपप्रदेशाः—'लोपो व्योर्वलि' (६,१,६६) इत्येवमादयः ॥

६१. प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ (२६०)

'अदर्शनम्' इति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक्-श्लु-लुप्—इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति, श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति,

न्यासः

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ यथा वृद्धिशब्दस्तद्भावितानामतद्भावितानामपि संज्ञा, तथा लुगित्यादिका अप्यतद्भावितस्यापि संज्ञाः प्राप्नुवन्ति, ततश्च संज्ञासंकरः स्यात् । संज्ञासंकरे हि सति तत्कार्याण्यपि संकीर्येरन्नित्यत आह—**अनेकसंज्ञाविधानाच्चेत्यादि** । यद्यतद्भावितस्याप्येताः संज्ञाः स्युः, अनेकसंज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्; एकयैव सर्वकार्यसिद्धेः । तस्मादनेकसंज्ञाविधानाद् यददर्शनं यया संज्ञयोच्चारितया भावितम्=निष्पादितं तस्यैव प्रत्ययादर्शनस्य सा संज्ञा, नान्यस्येति न भवति संकरः । एवं तर्हीतरेतराश्रयदोषः प्राप्नोति, तथा हि—संज्ञया विशिष्टमदर्शनं भाव्यम्, सति च तस्मिन् प्रत्ययादर्शने संज्ञया भाव्यमित्यत **आह—**

पदमञ्जरी

मन्यते—'**स्थाने**' इति वर्तते; स्थानं च प्रसङ्गः, तेन प्रसङ्गे यददर्शनं तस्य लोपसंज्ञा, न च दधीत्यत्र क्विपः केनचित्प्रसङ्गोऽस्ति । एवमपि ग्रामणीरित्यत्र कर्मधातुकर्तृसन्निधानादस्ति अणः प्रसङ्ग इति तददर्शनस्य संज्ञायां वृद्धिः स्यात् । योऽत्राणः प्रसङ्गः, क्विपा सोऽपह्रियते । सामान्यशास्त्रं हि विशेषसन्निधौ तद्व्यतिरिक्त एव विषये प्रतीतिं जनयति । तेन 'सत्सूद्विष' इत्यस्य सन्निधौ 'कर्मण्यण्' इत्यनेन नयतेरण् भवतीति बुद्धिरेव न जन्यते ॥ ६० ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ 'अदर्शनम्' इति सम्बन्धात् 'प्रत्ययस्य' इति कर्मणि षष्ठी । यदि प्रत्ययादर्शनस्य लुगादिसंज्ञासङ्करः प्राप्नोति, विधानदशायां यया कयाचन संज्ञया भावितस्य प्रत्ययादर्शनस्यानुवादप्रदेशेषु यत्किञ्चनसंज्ञोच्चारणेऽपि ग्रहणप्रसङ्गः, ततश्च-अत्तीति लुक्संज्ञाया भावितस्यापि शपोऽदर्शनस्य 'श्लौ' इत्यत्र ग्रहणाद् द्विर्वचनं स्यात्; जुहोतोति—'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात्; हरीतक्या फलानि—'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीषो लुक् स्यात्; 'लवणाल् लुक्' लवणस्लुपः, युक्तवद्भावः स्यात्; तथा लोपसंज्ञया भावितस्यापि लुक्संज्ञाया अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ब्राह्मणीति च्वेर्लोपे 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुक् स्यादित्यत आह—**अनेकसंज्ञाविधानाच्चेत्यादि** । यद्यतद्भावितस्याप्येताः संज्ञाः स्युः, अनेकसंज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् । एकामेव संज्ञां कृत्वा तयैव सर्वाणि कार्याणि विधीयेरन् ! तस्मादनेकसंज्ञाविधानाद्यया संज्ञया यददर्शनं भावितं तस्यैव सा संज्ञेति संज्ञानां सङ्करो न भवति । यद्येवम्, विधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रयः प्राप्नोति । न चात्र नित्यतया परिहारः सम्भवति; अदर्शनमेव हि नित्यम्; न पुनर्लुगादिसंज्ञया भावितम् । तत्र यदि तया संज्ञया भावितस्या-

भावबोधिनी

विमर्श—गोधाया अपत्यम्—इस अर्थ में 'गोधायाः ढ्रक्' (पा० सू० ४।१।१२९) से ढ्रक् प्रत्यय ढ् का एय् आदेश करने पर गोधा+एय् र इसमें 'लोपो व्योर्वलि' (पा० सू० ६।१।६६) से य् का लोप होता है । इसे अदर्शन कहा जाता है आदिवृद्धि तथा आलोप करने पर 'गौधेरः' बनता है ॥ ६० ॥

इसमें अदर्शनम्—इसकी अनुवृत्ति होती है । प्रत्यय के अदर्शन की लुक्, श्लु और लुप् इतनी संज्ञायें होती हैं । यहाँ अनेक संज्ञाओं का विधान किया गया है अतः तद्भावित का ग्रहण यहाँ ज्ञात होता है; लुक्संज्ञा से कराया गया प्रत्ययादर्शन लुक्संज्ञक होता है, श्लुसंज्ञा से कराया गया प्रत्ययादर्शन श्लुसंज्ञक होता है और लुप्संज्ञा से कराया गया

लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति। तेन संज्ञानां सङ्करो न भवति। विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते। अत्ति (२.४.७२)। जुहोति (२.४.७५)। वरणाः (४.२.८२)।

प्रत्ययग्रहणं किम् ? अगस्तयः। कुण्डिनाः (२.४.७०)।

न्यासः

विधिप्रदेशेषु चेत्यादि। तददर्शनं विधीयते यस्य विहितस्य लुगित्येवमादिकाः संज्ञा भवन्तीति भाविन्याः संज्ञाया विज्ञानान्न भवतीतरेतराश्रयदोषः।

अत्तीति। 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक्। **जुहोतीति।** 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः'। **वरणा इति।** वरणानां वृक्षाणामदूरभवो ग्राम इति। 'प्राग्दीव्यतोऽण्' तस्य 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप्।

अगस्तयः, कुण्डिना इति। यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रियेत, अगस्त्यस्यापत्यानि बहूनि 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः' इति ऋष्यण्, कुण्डिन्या अपत्यानि बहूनि गर्गादित्वाद् यञ्, तयोरागस्त्यकौण्डिन्यशब्दयोर्जसि परतो यदा 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्' इति लुक् क्रियते, अगस्तिकुण्डिनचौ चादेशौ; तदा वैषम्यादेकैकस्य

पदमञ्जरी

दर्शनस्य सा संज्ञेति, व्यक्तमितरेतराश्रयो भवति, तत्राह—**विधिप्रदेशेषु चेति।** अदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपस्तद्भवति, यस्य भूतस्य लुक्संज्ञा भविष्यतीत्येवं भाविन्याः संज्ञाया विज्ञानान्न भवतीतरेतराश्रयत्वदोषः। लोपसंज्ञात्वदर्शनमात्रस्य विधीयत इति लुगादिसंज्ञाविषयेऽपि भवत्येव। न च लुगादिसंज्ञाभिर्बाधः; एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशात्। अत एव 'न लुमताङ्गस्य' इति निषेधः। **वरणा इति।** 'अदूरभवश्च' इत्यणः 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप्।

प्रत्ययग्रहणं किमिति। न तावदप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्; लुग्, अणिञोः, तद्राजस्य यञञोश्च, शपः, यङः, सिचः, लेः, सुपः इति सर्वत्र प्रत्ययस्यैव निर्देशाद्, अनुवादेषु च तद्भावितस्यैव तस्य संप्रत्ययात्। 'गोस्त्रियो-

भावबोधिनी

प्रत्ययादर्शन लुप्संज्ञक होता है। इस कारण संज्ञाओं का साङ्कर्य नहीं होता है अर्थात् सबके लक्ष्य निश्चित रहते हैं। विधिस्थलों पर भाविनी संज्ञा का ज्ञान कराया जाता है। क्रमशः उदा० — अत्ति। जुहोति। वरणाः।

[√अद् + लट्, तिप्, के बाद 'कर्तरि शप्' (पा० सू० ३।१।६८) से शप् विकरण होता है उसका 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा० सू० २।४।७२) से लुक् = अदर्शन होता है और प्रक्रिया करने पर 'अत्ति' यह रूप बनता है। √हु धातु से लट् तिप् के बाद होने वाले शप् का 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (पा० सू० २।४।७५) से श्लु होता है और इसके फलस्वरूप 'श्लौ' (पा० सू० ६।१।१०) से धातु का द्वित्व आदि होने पर जुहोति रूप सिद्ध होता है। वरणानां वृक्षाणाम् अदूरभवः—इस विग्रह में 'अदूरभवश्च' (पा० सू० ४।२।७०) से अण् होता है और 'वरणादिभ्यश्च' (पा० सू० ४।२।८२) से लुप् होता है।]

प्रत्यय-ग्रहण का फल क्या है ? अगस्तयः, कुण्डिनाः।

[अगस्त्यस्य बहूनि अपत्यानि और कुण्डिन्या बहूनि अपत्यानि -- इन विग्रहों में अगस्त्य शब्द से 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' (पा० सू० ४।१।११४) से अण् प्रत्यय तथा कुण्डिनी शब्द से 'गर्गादिभ्यो यञ्' (पा० सू० ४।१।१०५) सूत्र से यञ् प्रत्यय होने पर आगस्त्य तथा कौण्डिन्य शब्दों से जस् प्रत्यय होता है। यहाँ 'आगस्त्य-कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्' (पा० सू० २।४।७५) इससे अण् तथा यञ् प्रत्ययों का लोप होता है और शेष प्रकृतिभाग को क्रमशः 'अगस्ति' और 'कुण्डिनच्' आदेश होते हैं। यदि प्रत्ययग्रहण न किया जाता तो प्रकृति-सहित प्रत्यय का लुक् होने लग जाता। यदि 'अलोऽन्त्यस्य' (पा० सू० १।१।५२) लगाते तो केवल अन्त्य अक्षर का ही लोप प्राप्त होता। इन दोनों स्थितियों में अभीष्ट रूप नहीं सिद्ध हो पाते। प्रत्यय-ग्रहण करने के फलस्वरूप केवल प्रत्यय-भाग का ही लोप होने से इष्ट रूप सिद्ध होते हैं। अतः जहाँ सम्पूर्ण प्रत्यय का अदर्शन होता है वही लुक् श्लु और लुप् संज्ञायें समझनी चाहिये]

लुक्श्लुलुप्प्रदेशाः—'लुक् तद्धितलुकि', (१.२.४९) 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः', (२.४.७५) 'जनपदे लुप्' (४ २ ८१) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिनस्त्रय आदेशाः पर्यायेण स्युः। तत्र यदा लुक् क्रियते तदा विभक्तिमात्रस्य श्रवणं प्राप्नोति। अथाऽलोऽन्त्यस्य स्यात् ? एवमप्यागस्त्यः, कौण्डिन्यः इति स्यात्; अगस्तयः, कुण्डिना इति चेष्यते। यदाप्यागस्त्यशब्दस्य कुण्डिनजादेशः, कौण्डिन्यशब्दस्य चागस्त्यादेशः, तथाप्यनिष्टमेव प्राप्नोति। आगस्त्यशब्दस्य हि जसन्तस्य अगस्तय इति रूपमिष्यते, कौण्डिन्यशब्दस्य कुण्डिना इति। अत एवागस्तयः कुण्डिना इत्यनयानुपूर्व्या तयोरुपन्यासः।

अथाप्यान्तरतम्यादागस्त्यशब्दस्यागस्तिशब्द एवादेशो भवति, न कुण्डिनजिति ? कौण्डिन्यशब्दस्यापि कुण्डिनजादेशो भवति, नागस्तिशब्द इति ? एवमपि नैवानिष्टापत्तेर्मुक्तिः। तथा हि—एवं ह्यगस्तयः, कुण्डिना इति च सिध्यति, तथापि प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते सति 'वृद्धाच्छः' इति छो न स्यात्, अवृद्धत्वात् प्रकृतेः। प्रत्ययग्रहणे तु सति तददर्शनस्यैवेयं संज्ञा विहितेति तस्यैव लुग् भवति। परिशिष्टस्य च प्रकृतिद्वयस्य यथासंख्यमादेशद्वयम्। तेनागस्तयः कुण्डिना इत्येतच्च रूपद्वयं सिध्यति। प्राग्दीव्यतीयाजादिप्रत्ययविवक्षायामपि 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धाच्छप्रत्ययश्च। अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इति, कौण्डिन्यशब्दात् तु सत्यपि लुकि 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यणेव भवति—कौण्डिन्याश्छात्रा इति। तेन तत्र छप्रत्ययाभावदोषो न प्रसञ्जनीयः॥ ६१॥

पदमञ्जरी

रुपसर्जनस्य' इत्यत्र योगो विभज्यते—'गोरुपसर्जनस्य स्त्रियाः' इति, 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रिया इत्येव; गोरिति निवृत्तम्; इतरथा कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे गमेर्डो लुक् स्यात्, 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च' इत्यत्र ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् कंसीयपरशव्ययोः प्रातिपदिकात्परस्य भागस्य लुग्विज्ञास्यते, न प्रकृतिभागस्य; अन्यथा कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कमेः सः कंसः, परान् शृणाति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् स्यात्, अतोऽप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तावत्प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यम्। यत्र तर्हि न कश्चिन्निर्दिश्यते—'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च' इति, अत्र प्रत्ययप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणं भविष्यति ? नैवम्; तत्रापि 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेरत्र्यादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तस्य लुक्, तथा 'जनपदे लुप्' इत्यत्र 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्प्रत्ययः' इत्यनुवृत्तेः जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्यैव लुप्। 'लवणाल्लुक्' इत्यादिष्वपि प्रकृतस्य, अतः प्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थमपि न कर्त्तव्यं भवति। सर्वत्र चात्र्यादिभ्यः प्रातिपदिकाल्लवणादिति पञ्चम्यधिकारेण सन्निहितस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी भविष्यतीति स्थानषष्ठीप्रतिपत्त्यर्थमपि प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति।

एवं तर्हि सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणम्; असति तस्मिन् 'यञञोश्च', 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययः, तत्रालोऽन्त्यस्य स्यात्, 'लवणाल्लुक्' इत्यादौ तु आदेः स्यात्; सति तु प्रत्ययग्रहणे तत्सामर्थ्यात् सर्वादेशो लुगादिर्भवति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'घोर्लोपो लेटि वा' इति लोपे प्रकृते 'लुग्वा दुहदिह' इति लुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति -'लुगादयः सर्वादेशाः' इति। 'अलोऽन्त्यस्य' ह्यदर्शनं प्रकृतेन लोपेनापि सिद्धम्। विपर्ययस्तु न भवति, 'घोर्लोपः' इत्यत्र तावदसंजातविरोधित्वाद् 'अलोऽन्त्यस्य' इति

भावबोधिनी

अनु०· लुक्, श्लु और लुप् के प्रयोगस्थल—'लुक् तद्धितलुकि' (पा० सू० १।२।४९) 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (पा० सू० २।४।७५) 'जनपदे लुप्' (पा० सू० ४।२।८१) आदि [तत्तत् शब्दघटित सूत्र हैं] ॥ ६१ ॥

६२. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ (२६२)

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्यय-

न्यासः

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययो लक्षणं यस्येति कार्येऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । **प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना** सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह ।

पदमञ्जरी

प्रवर्तते, पश्चाल्लुग्ग्रहणं तस्यैव सर्वादेशतां गमयति । सामान्येन च ज्ञापकं समर्थयिष्यते—'लोपव्यतिरिक्तमदर्शनं सर्वादेशः' इति । अतः सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यमिति प्रश्नः ।

इतरोऽपि विदिताभिप्रायः परिहरति । **अगस्त्यः कुण्डिना इति** । असति प्रत्ययग्रहणे आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र 'लुगणिञोः' इत्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते वा ? न वा ?

अनुवृत्तौ—स्थानिनौ द्वौ, लुका सह त्रय आदेशा इति वैषम्यादसति यथासङ्ख्ये एकैकस्य त्रय आदेशाः पर्यायेण स्युः । ततश्चागस्तयोऽपि कुण्डिनाः स्युः, कुण्डिनाश्चागस्तयः स्युः । लुक् च क्रियमाणो यदि ज्ञापकात्सर्वादेशः, तत उभयत्रापि विभक्तिमात्रश्रवणप्रसङ्गः ।

अथ निवृत्तम्—ततोऽगस्तयः, कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्दोषः । अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इत्यत्र तु प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावात् प्रवृत्ताववृद्धत्वाच्छो न स्यात्; प्रत्ययग्रहणे तु सति लुग्ग्रहणानुवृत्त्याऽऽगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुग्न भवति । परिशिष्टयोर्भागयोर्यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावित्यर्थः सम्पद्यते; तेनागस्तयः, कुण्डिना इति च सिद्ध्यति । प्राग्दीव्यतीये च विवक्षिते 'गोत्रे लुगचि' इति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशेऽपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दस्य वृद्धत्वाच्छे कृते 'सूर्यतिष्यागस्त्य' इति यलोपे चागस्तीया इति सिद्ध्यति । कौण्डिन्ये च नास्ति विशेषः, निवृत्तेऽपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति अणि कृते 'आपत्यस्य' इति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यम् । अत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्यं लुग्ग्रहणम् । ततश्च पूर्वोक्तदोषपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यम् ।

वयन्तु ब्रूमः—'सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहणं सामान्येन ज्ञापकमगतिकगति' इति ॥ ६१ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति ॥ सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह—**प्रत्ययनिमित्तमित्यादि** । लक्षणशब्दोऽयमस्ति भावसाधनः प्रादुर्भाववचनः, अस्ति च करणसाधनो निमित्तवचनः । तत्राद्यस्य ग्रहणे प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययस्य प्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः स्यात् । तत्र लुप्तस्यैव प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावविधौ लोपविधिर्व्यर्थः स्यात् । ननु च यः प्रत्ययस्यैव लोपः 'णेरनिटि' इत्यादि, तस्य वैयर्थ्यं नामास्तु; यस्तु टेः' इत्यादिना सामान्येन विहितः, स यदा प्रत्ययस्य भवति—भिक्षुमाचष्टे भिक्षयतीति, तदा तस्य पुनः प्रादुर्भावेऽपि न तस्य वैयर्थ्यम्; उप्रत्यये चरितार्थत्वात् । एवं तर्हि लुप्तस्यैव प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भाव इष्टे, न प्रत्ययस्य लोप इति वक्तव्यम्—सामान्यविहितो लोपः प्रत्ययस्य न भवतीति ।

अथ प्रत्ययान्तरस्य लुप्तप्रत्ययनिमित्तकस्य प्रादुर्भावो विधीयते, यथा—ग्रामणीरिति क्विपो लोपे तन्निमित्तस्य सोर्विधिः । एवमपि 'प्रत्ययलोपे प्रत्यय' इत्येव वक्तव्यम्—प्रत्ययस्य लोपे तन्निमित्तकः प्रत्ययो

भावबोधिनी

प्रत्ययनिमित्तक कार्य प्रत्यय न रहने पर भी जिस प्रकार से हो सके, इसके लिए यह सूत्र आरम्भ किया गया है ।

लक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः 'सुप्तिङन्तं पदम्' (१.४.१४) इति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति दुहेर्लङि तिपि शब्लुकि तिलोपे घत्वभष्भावजश्त्वचर्त्वेषु कृतेषु रूपम् ।

न्यासः

ननु च स्थानिवद्भावेनाप्येतत् सिध्यति, नैतदस्ति; अलाश्रयमपि हि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यमिष्यते ! तथा ह्यग्निचिदित्यत्र 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इत्यलाश्रयोऽपि तुग् भवत्येव । **अग्निचिदिति ।** 'अग्नौ चेः' इति क्विप् । अधोगिति हल्ङ्यादिसूत्रेण तिलोपः, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'दादेर्धातोर्घः' इति घत्वम्, 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना भष् धकारः, 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्, घकारस्य गकारः, तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वं ककारः ।

पदमञ्जरी

भवतीति । अतो निमित्तपर्यायेण लक्षणशब्देन बहुव्रीहिः, कार्यं चान्यपदार्थं इत्याह—**प्रत्ययहेतुकं कार्यमिति ।** प्रत्यासत्तेश्च यः प्रत्ययो यस्य कार्यस्य निमित्तं तस्य लोपेऽपि तद्भवतीत्यर्थः ।

पदसंज्ञा भवतीति । ननु च स्थानिवद्भावेनापि सिद्धा पदसंज्ञा, इह तर्हि—ता ता पिण्डानामिति—तच्छब्दात्परस्य जसः शिः, 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लोपे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घश्च भवति; अनड्वान्—सोर्लोपे नुम्भवति; अधोक्—अड्गुणौ भवतः; न्यमार्ट्—मृजेर्वृद्धिः; उन्देर्लङि तिलोपे श्नमाटौ भवतः; 'श्नान्नलोपः'—'औनत्; अग्निचित्—क्विपो लोपे तुग्भवति ? एतान्यपि स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध्यन्ति; अल्विधित्वात् । सर्वत्रैवाल्मात्रप्रत्ययः, तदाश्रयो विधिरल्विधिरिति । नैतत्सुष्ठूच्यते, उक्तं हि कार्यापेक्षमल्विधित्वं नोदाहरणापेक्षमिति । नुमादिविधौ च सर्वत्र शास्त्रे यद्रूपमाश्रीयते—सर्वनामस्थाने सार्वधातुके पिति कृति सुप्तिङन्तमिति, साधारणं तदलश्चानलश्च । केवलं ताता पिण्डानामित्याद्युदाहरणेऽर्थादलात्मकं तदित्येतावत् ।

इह तर्हि अतृणेट्—'तृहि हिंसायाम्', लङ्, तिप्, श्नम्, 'इतश्च' इतीकारलोपः, तकारस्य हल्ङ्यादिलोपे हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानोऽल्विधिः 'तृणह इम्' अस्माद्भवति; तथा आशीरित्यत्र 'शास इदङ्हलोः' इतीत्वं लुप्तेऽपि क्विपि भवति । ननु च 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्'; नैवंविधं वचनमस्ति । द्वितीयस्य प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमिदं पठ्यते—अत्र हि 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' इत्येव सिद्धे पुनः प्रत्ययग्रहणाद्यत्र प्रत्ययस्यैवासाधारणं रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते सुपि सार्वधातुके कृति सुप्तिङन्तमिति तदेव यथा स्यात् । तेन गोहितमित्यवादेशो न भवति । न हि 'एचोऽयवायावः' इत्यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं किञ्चिद्रूपमुपात्तम्, किन्त्वचीति यदुपात्तं तद्गवे हितमित्यस्मिन्नुदाहरणे अर्थात्प्रत्ययात्मकमित्येतावत् । इत्वेमागमयोस्तु हलादौ ङिति हलादौ पिति सार्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येन निमित्तम्, हल् तु तद्विशेषणमिति नेमौ वर्णाश्रयौ । तस्मादल्विध्यर्थमिदमारब्धव्यम् ।

भावबोधिनी

प्रत्यय का लोप होने पर प्रत्ययलक्षण=प्रत्ययहेतुक कार्य होता है । उदा०—अग्निचित्, सोमसुत्, अधोक्—इनमें [प्रथम दो के] सुप् और [अन्तिम के] तिङ् प्रत्ययों का लोप कर देने पर भी 'सुप्तिङन्तं पदम्' (पा०सू० १।४।१४) इससे पदसंज्ञा होती है ।

अधोक्—यह दुह् धातु से अड्आगम लङ्=तिप् शप् का लुक् और तिप् का लोप करने पर—अदुह् इस अवस्था में उपधागुण अदोह्—(दादेर्धातोर्घः पा० सू० ८।२।३२ से ह का) घत्व; (एकाचो बशो भष० पा० सू० ८।२।३७) से भष्भाव (द् का ध्) '(झलां जशोऽन्ते पा० सू० ८।२।३९ से) जश्त्व (घ् का ग्) और (वाऽवसाने पा० सू० ८।४।५६ से) चर्त्व ग् का क् करने पर रूप सिद्ध होता है ।

पदमञ्जरी

यद्येवम्, भसंज्ञाङीप्षेपु दोषः। भसंज्ञायां तावद्—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति श्रूयमाणे प्रत्यये यथा संज्ञा भवति, एवं लुप्तेऽपि स्यात्। ततश्च तया पदसंज्ञाया बाधितत्वाद् नलोपो न स्यात्। ननु च द्वे अत्र पदसंज्ञे—स्वादाविति च, सुप्तिङन्तमिति च। तत्र या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, साऽपवादभूतया बाध्यते; या तु 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा, सा न बाधनीया, यथा—श्रूयमाणे प्रत्यये 'राज्ञः' इति समुदायस्य? नैतदेवम्; श्रूयमाणे प्रत्यये ततः पूर्वस्य भागस्य भसंज्ञा, समुदायस्य तु विसर्जनीयान्तस्य पदसंज्ञेति युक्तम्—त्रिभिन्नावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति। लुप्ते तु प्रत्यये यस्यैवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, सुबन्तं पदमित्यपि तस्यैवावधेः पदसंज्ञा। तत्रैवावधौ भसंज्ञा भवन्ती यथाऽपवादत्वात् स्वादिलक्षणां पदसंज्ञां बाधते, तथा सुबन्तलक्षणामपि परत्वाद्बाधते।

एवं तर्हि 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधाद् भसंज्ञा न भविष्यति, यचीति सप्तमीनिर्देशात्। ततः पूर्वस्य भागस्य वस्तुतोऽस्य प्रवर्तमाना भसंज्ञाप्यङ्गकार्यमेव। एवं च बुध्वा 'न ङिसंबुद्ध्योः' इत्यत्र ङौ नलोपः प्रतिषिध्यते, यदि प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा स्याद्, अपवादत्वादेवार्द्रे चर्मन्निति नलोपो न भविष्यतीति किं तेन प्रतिषेधेन? इह तर्हि चित्रायां जाता 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' इत्यणो लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति टापि लुप्ते, चित्र इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वात् ङीप् प्राप्नोति, नैष दोषः; 'टिड्ढाणञ्' इत्यत्र 'अतः' इत्यनुवर्तते, तत्र चाणाकारो विशेष्यते—अणोऽकार इति, ततश्चाकार एव ङीपो निमित्तम्; अण् तु तद्विशेषणमिति प्रत्ययलक्षणत्वाभावाद् ङीबभावः।

इह तर्हि वतण्डस्यापत्यं स्त्री 'वतण्डाच्च' इत्यञः 'लुक्स्त्रियाम्' इति लुकि वतण्डी-शार्ङ्गरवादिलक्षणं ङीनं बाधित्वा 'प्राचां ष्फस्तद्धितः सर्वत्र' इति सर्वत्रग्रहणस्य पूर्वत्रापकपर्षात्प्राचां मतेन यञन्तलक्षणः ष्फः प्राप्नोति, यथा आवटचाच्चापं वा बाधित्वा ष्फ एव भवतीति? नैष दोषः, अत्रापि यञाकारो विशेष्यते—यञोऽकार इति, यञवयवो योऽकारस्तदन्तादिति। तेनात्राप्यकार एव निमित्तम्, तद्विशेषणन्तु यञिति ष्फो न भवति। अयं तर्हि दोषः—परिवीरिति, परिपूर्वाद्व्येञः क्विपो लोपे यजादित्वात् संप्रसारणे पूर्वत्वे च तुक् प्राप्नोति, 'हलः' इति दीर्घश्च; तत्र विप्रतिषेधेन दीर्घ इष्यते, स विप्रतिषेधो न सिद्ध्यति। किङ्कारणम्? इह प्रत्ययलोपे सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवसन्नानि, तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते, अनेनैव तुक्; अनेनैव दीर्घः—तदेकयोगलक्षणयोरयुक्तो विप्रतिषेधः? नैष दोषः; अवस्थिते प्रत्यये, तन्निबन्धनं यत्कार्यं भवत्येव तदेवानेन लुप्ते तस्मिन् प्रत्युत्थाप्यते, न तु यस्य प्राप्तिमात्रं तदपि। परिवीयेत्यादौ श्रूयमाणे प्रत्यये दीर्घ एव परत्वाद् भवति, न तुक्; ततश्चात्रापि यदि क्विबेवास्थास्यद्, दीर्घ एवाभविष्यदिति स एवानेन प्रत्युत्थाप्यते। तदेवमारब्धव्यं सूत्रं न कश्चिद्दोष इति स्थितम्।

अत्रोच्यते—यदुक्तं 'तृणह इम्' हलाश्रय इति; नायं हलाश्रयः, हलीति तत्र निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते, तृणहानि—अत्रापि प्राप्नोति? नाभ्यस्तस्याचीत्यतो नाचीत्यनुवर्तते, ततश्चानल्विधित्वात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध इमागमः। आशोरित्यत्रापि आशासः क्वावुपसंख्यानम्' इत्यस्माद् वचनात्सिद्धमित्वम्। आरब्धेऽपि खल्वस्मिंस्तदवश्यं वक्तव्यम्। यदि तावत् 'शास इदङ्हलोः' इत्यत्र शासिमात्रस्य ग्रहणम्, ततो नियमार्थम् 'आशासः क्वावेव यथा स्याद्, आशास्त इत्यादौ मा भूत्' इति। अथ यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्य ग्रहणम्, ततो यथाऽऽशास्त इत्यादौ न भवति तथा क्विप्यपि न स्यादिति विध्यर्थमिदम्। इह तर्हि बिदस्यापत्यानि बहूनि 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' बिदाः, बिदानामपत्यं युवा, 'अत इञ्', तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इति लुकि कृते, अञो गोत्रबहुत्व उत्पन्नस्य लुकि प्राप्ते 'गोत्रेऽलुगचि' इति प्रतिषेध इष्यते, सोऽजादाविति लुप्तेऽप्यस्माद्वचनाद्भवति? एतदपि नास्ति प्रयोजनम्; अचीति विषयसप्तमी, तेन गोत्र इति विवक्षितेऽनुत्पन्न एव लुकि प्रतिषिद्धे पश्चादिञो लुगिति सिद्धमिष्टम्। तदेवमल्विधेः कस्यचिद् दर्शनात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्धमिति नार्थोऽनेन।

'प्रत्यय' इति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् ? कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत्—आघ्नीय, सङ्गमीय । (का० सं० ६·९) । हनिगम्योर्लिङात्मनेपदे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (७.२.७९) । इति सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपः तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलीत्यनुनासिकलोपो न भवति (६.४.३७) ।

प्रत्ययलक्षणमिति किम् ? रायः कुलं—रैकुलम्, गवे हितं—गोहितम्—(म० भा० १.१.६२) । आयवादेशौ न भवतः, वर्णाश्रयत्वात् ।

न्यासः

प्रत्यय इति । 'वर्तमाने' इति पूर्वसूत्रात् । **आघ्नीयेति** । 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति घः । **संग्मीयेति** । संपूर्वाद् गमेः 'समो गमि' इत्यादिनात्मनेपदम् । 'इटोऽत्' इत्यद्भावः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पूर्ववदुपधालोपः । **अनुनासिकलोपो न भवतीति** । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना ।

रैकुलमिति । षष्ठीसमासः । **गोहितमिति** । 'चतुर्थी' इत्यादिना । अस्त्यत्र षष्ठीचतुर्थ्येकवचनयोः प्रत्यययोर्लोपः; किं त्वयावादेशयोरचि विधानात् तद्विधौ वर्ण आश्रीयते, न तु प्रत्ययः । तेन वर्णनिमित्तकौ तौ न प्रत्ययनिमित्तकाविति न भवतः । ननु च नात्र प्रत्ययस्य लोपः क्रियते, किं तर्हि ? लुक्, नैतदस्ति; लोपशब्दोऽपि सामान्येन तद्भावितस्यातद्भावितस्य चाऽदर्शनस्य संज्ञा । तस्माल्लुगपि लोपो भवत्येव ।। ६२ ।।

पदमञ्जरी

एवं तर्हि नियमार्थमिदम्—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव यथा स्यात् प्रत्ययाप्रत्ययलक्षणं मा भूत्' इति । एतदुक्तं भवति—यस्मिन्कार्ये विधीयमाने प्रत्ययस्यैवासाधारणं किञ्चिद्रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते, तदेव प्रत्ययलोपेऽपि भवति; न पुनः प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य यद्विधीयते तदिति । तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषदिति 'सोमंनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति । अन्यथा लुप्तेऽपि जसि स्थानिवद्भावेनासन्तमुत्तरपदमिति स्यात्प्रसङ्गः । प्रत्ययलक्षणं तु न भवति, 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इत्यस्मात्तस्य ग्रहणात् ।।

वृत्तिकारेण तु 'नियमार्थमप्येतत् प्रत्ययलोपे सर्वत्र प्रवर्तते' इति मत्वोक्तं पदसंज्ञा भवतीति । **आघ्नीयेति** । 'आङो यमहनः' । **संग्मीयेति** । 'समो गम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदम्, 'इटोऽत्', बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, उभयत्र 'गमहन' इत्युपधालोपः ।। ६२ ।।

भावबोधिनी

प्रत्यय—यह पूर्वसूत्र से अनुवृत्त होते रहने पर पुनः यहाँ प्रत्ययग्रहण किसलिये है ? सम्पूर्ण प्रत्यय का लोप करने पर ही जिस प्रकार प्रत्ययलक्षण हो, उसके लिये प्रत्यय का पुनः ग्रहण है । यहाँ पर न हो—आघ्नीय, सङ्ग्मीय । हन् तथा गम् धातुओं से (आङ् और सम् उपसर्ग के योग में) आत्मनेपद लिङ् लकार उत्तम पुरुष एकवचन में आहन् + इ, आगम् + इ, 'लिङः सीयुट्' (पा० सू० ३।४।१०२) इससे सीयुट् और 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा० सू० ७।२।७९) से स् का लोप और 'इट्' का 'अ' होता है—आहन् + ईय् + अ, आगम् + ईय् + अ, यहाँ प्रत्यय के अवयवभूत स् का लोप होता है, सम्पूर्ण प्रत्यय का नहीं, अतः 'प्रत्ययलक्षण मानकर 'अनुदात्तोपदेशः' (पा० सू० ६।४।३७) से झल् परे अनुनासिक वर्ण (न् म्) का लोप नहीं है । [गमहन्० पा० सू० ६।४।९८ से उपधा का लोप और 'होहन्तेः' पा० सू० ७।३।५४ से ह् का घ् करने पर 'आघ्नीय' यह रूप होता है । 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० २।४।७३) से शप् लुक् और उपधालोप करने पर 'सङ्ग्मीय' यह रूप होता है ।]

प्रत्ययलक्षण किसलिये है ? अर्थात् प्रत्ययनिमित्तक कार्य ही होता है—यह मानने का क्या फल है ? रायः कुलम्—रैकुलम्, गवे हितम्—गोहितम्—यहाँ [षष्ठी एकवचन और चतुर्थी एकवचन प्रत्ययों का लोप है तो भी] आय्, आव् आदेश नहीं होते हैं क्योंकि ये आदेश अच् वर्ण को मानकर होते हैं, (प्रत्यय को मानकर नहीं) ।। ६२ ।।

६३. न लुमताऽङ्गस्य ॥ ६३ ॥ (२६३)

पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते। लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य

न्यासः

न लुमताऽङ्गस्य ॥ लुमतेति। लुशब्दो यस्मिन्नस्ति स लुमान्। कः पुनरसौ? लुगित्यादिसंज्ञाशब्दः। करणे चेयं तृतीया, हेतौ वा, इत्थम्भूतलक्षणे वा। लुमता करणेन लुप्ते प्रत्यये, तेन हेतुना वा, तदुपलक्षितेन वेत्यर्थः। अथ प्रत्यय इत्येतत् कुतो लभ्यते? प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्।

लुमताशब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति। तत् पुनस्तमेव प्रत्ययं निमित्तमाश्रित्य येनाङ्गसंज्ञा प्रतिलब्धा तद् वेदितव्यम्। तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवतीत्यविशेषाभिधानेऽपि प्रत्यासत्त्येयं एवासौ लुमता लुप्तः

पदमञ्जरी

न लुमताऽङ्गस्य ॥ 'लुमता' इति लुशब्दो यस्मिन्नस्ति स लुमान्-लुगादिः संज्ञाशब्दः। **करणे च तृतीया,** लोपे च करणत्वम्। 'प्रत्ययलोपे' इत्यनुवृत्तेः लुमता शब्देन प्रत्ययलोपे सति अङ्गस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति। तत्र च प्रत्यासत्तेर्लुप्तप्रत्ययापेक्षया येनाङ्गसंज्ञा प्रतिलब्धा तस्य तन्निमित्तं कार्यं न भवतीत्यर्थः। एतदेव वस्तुतो दर्शयति—**लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति।** तेनोत्क्रामेत्यत्र 'अतो हेः' इति लुकि कृते परस्मैपदापेक्षया यदङ्गं शबन्तं न तस्य दीर्घत्वम्, यस्य च दीर्घत्वं न तत्परस्मैपदापेक्षयाङ्गम्। किं तर्हि? शबपेक्षयेति निषेधाभावात् प्रत्ययलक्षणेन 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घो भवति, तथा 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इटो विधिप्रतिषेधौ जिगमिष विवृत्सेति परस्मैपदलुक्यपि भवतः। लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्गं सनन्तं न तस्येटो विधिनिषेधौ, किं तर्हि? सकारादेः प्रत्ययस्येति। इदं चान्यदस्मिन् ग्रन्थे दर्शितम्—नाङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते 'न लुमता लुप्ते प्रत्यये आङ्गं भवति' इति, किं तर्हि? लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्याङ्गमनाङ्गं च सर्वं प्रतिषिध्यते इति। तेन गर्गाः, बिदाः—यञञोर्लुक्, उष्ट्रग्रीवः—'इवे प्रतिकृतौ' इति कनः 'देवपथादिभ्यश्च' इति लुप्, पन्थाः प्रियोऽस्य पथिप्रियः—'सुपो धातु' इति सर्वनामस्थानस्य लुक्। अत्र 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्', 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इति चाद्युदात्तस्यानाङ्गस्यापि निषेधो भवति। सप्तमीनिर्देशाद्ध्येतद्वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यम्। तथाऽहर्ददाति—'रोः सुपि' इति रत्वप्रतिषेधो न भवति। यद्यनाङ्गमपि प्रतिषिध्यते, अवधि भवता दस्युः, अगायि भवता ग्रामः, अध्यगायि भवताऽनुवाकः; लुङि परतोऽङ्गस्य विधीयमाना हनिणिङादेशा 'चिणो लुक्' इति लुङो लुकि न स्युः। न लुङि हनिणिङादेशा विधीयन्ते, किं तर्हि? लुङि यदार्धधातुकं तत्र। ततश्च लुङि यदङ्गं चिणन्तं न तस्य हनिणिङादेशाः, यस्य च ते न तल्लुक्यङ्गमिति निषेधाभावः।

इह तर्हि 'मा हि दातां सर्पिरागच्छेत्' इति सिजामन्त्रितयोर्लुकि सति 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' 'आमन्त्रितस्य च' इति आद्युदात्तत्वं न स्यात्? नैतदङ्गस्य चिणन्तं कार्यम्, किं तर्हि? तदन्तस्य; षष्ठीनिर्देशात्। तेन पयः सामेत्यादौ पदसंज्ञा च भविष्यति। ननु यद्यपि तदन्तस्याद्युदात्तत्वम्, पदसंज्ञाऽपि, तथा लुप्ते इदानीं प्रत्यये वस्तुतोऽङ्गस्य प्राप्नुत इति भवितव्यं निषेधेन? नात्र लुप्ते प्रत्यये यदङ्गस्य प्राप्तं तन्निषिध्यते, किं तर्हि? अवस्थितेऽपि प्रत्यये यत्ततः पूर्वस्याङ्गस्य कार्यं तन्निषिध्यते। वृक्षा मा हि लाविष्टामित्यादौ च श्रूयमाणे प्रत्यये तदन्तस्यैव पदसंज्ञा स्वरश्चेति लुप्तेऽपि भविष्यतः। एवं च राज्ञः पुरुष इति श्रूयमाणे ङसि, ततः पूर्वस्य भसंज्ञा न तदन्तस्येति, अङ्गकार्यत्वात् लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ताऽनेन निषिध्यते।

भावबोधिनी

पूर्व सूत्र से प्रत्ययलक्षण अतिप्रसक्त है, सर्वत्र सामान्यतया प्राप्त होता है अतः विशेष में इसका प्रतिषेध कहा जाता है। लुमान् (लुक् श्लु लुप्) शब्द से लुप्त प्रत्यय परे रहते जो अङ्ग है, उसका प्रत्ययलक्षण (प्रत्ययनिमित्तक)

प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति। गर्गाः। मृष्टः। जुहुतः। यञ्शपोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः।

न्यासः

प्रत्ययोऽङ्गसंज्ञाया निमित्तं तल्लक्षणमिति गम्यते। **गर्गा इति।** 'गर्गादिभ्यो यञ्' 'यञञोश्च' इति बहुषु लुक्। अत्र 'तद्धितेष्वचामादेः' इति वृद्धिर्न भवति। **मृष्ट इति।** मृजेस्तस्, अदादित्वाच्छपो लुक्, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुत्वम्, 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिर्न भवति। **जुहुत इति।** तसि परतो जुहोत्यादिभ्यः श्लौ कृते सार्वधातुकलक्षणो गुणो न भवति। सर्वत्र यमेव प्रत्ययमाश्रित्याङ्गसंज्ञा जाता स एव वृद्धादेः कार्यस्य निमित्तम्। इह च विशेषस्यानाश्रयणान् न केवलमङ्गाधिकारविहितं कार्यं प्रतिषिध्यते, अपि त्वनङ्गाधिकारविहितमपि। तेन गर्गाः; बिदाः, उष्ट्रग्रीवा इत्यत्र 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वमनङ्गाधिकारविहितमपि न भवति। इह च—अत्रय इति तद्धितस्य 'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वम्। गर्गाः, बिदा इति यथाक्रमं गर्गादियञ्, 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' इत्यञ्। 'यञञोश्च' इति लुक्। उष्ट्रग्रीवा इति। 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य कनो 'देवपथादिभ्यश्च' इति लुप्। अत्रय इति अत्रेरपत्यार्थे 'इतश्चानिञः' इति विहितस्य ढकः 'अत्रिभृगु-

पदमञ्जरी

इह तर्हि अत्रेरपत्यानि 'इतश्चानिञः' इति ढकः 'अत्रिभृगु' इति लुकि कृते अत्रय इति तद्धितस्य 'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, तदन्तकार्यत्वात्, नैष दोषः, तद्धितस्यैवान्तोदात्तत्वम्, न तदन्तस्य।

इह तर्हि सर्वः स्तोमो यस्य सर्वस्तोमः—'सर्वस्य सुपि' इत्याद्युदात्तत्वं न स्यात्, सुपीति सप्तमीनिर्द्देशात् कर्तव्योऽत्र यत्नः। यत्नश्च सर्वस्य सुप इति षष्ठीनिर्द्देशः षष्ठीनिर्देशे तु तदन्तकार्यत्वात् सिच्स्वरवत् सिध्यति। ननु द्वयोरपि पक्षयोः—अभूवन्, प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्नोति, 'आतः' इति नियमान्न भविष्यति।

इह तर्हि देवदत्त याजयाञ्चकार—'आमः' इति लुकं बाधित्वा परत्वात्तिबादिषु कृतेषु तेषां च लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तस्य च निघातः, ततः परस्यानिघातश्च प्राप्नोति, लेरित्यनुवृत्तेर्लावस्थायामेव लुग्भविष्यति। इह च देवदत्तो युष्मत्पुत्र इति षष्ठन्तस्य विधीयमानौ वांनावौ 'द्वितीयास्थयोः' इति स्थग्रहणान्न भवतः। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ववस्थानं श्रूयमाणस्यैव सम्भवति।

इह तर्हि परमवाचा, परमगोदुहा, परमलिहा, परमदण्डिना, परमदिवा, परमकुमार्येति समासार्था या विभक्तिः, तामाश्रित्योत्तरपदस्य पदसंज्ञायां प्राप्तायाम्, 'चोः कुः', 'दादेर्धातोर्घः', 'हो ढः', 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य', 'दिव उत्', 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति—एते विधयः प्राप्नुवन्ति, नैष दोषः; भसंज्ञाविषये तावत्सैव पदसंज्ञां बाधिष्यते। ननु च समुदायस्य या पदसंज्ञा स्वादिष्विति प्राप्ता सा तुल्यावधिकया भसंज्ञया बाध्यताम्, या तूत्तरपदस्य सुबन्तमिति प्राप्ता सा कथं बाध्यते, भिन्नावधित्वात्? एवं तर्हि 'सुप्तिङन्तम्' इत्यतः सुबन्तमित्यनुवर्तनीयम्, ततश्चायमर्थो भवति—'यजादावसर्वनामस्थाने परतः पूर्वस्समुदायो भसंज्ञो भवति। तत्र च समुदाये यत्सुबन्तं वर्तते तदपि भसंज्ञं भवति यजादावनन्तरे' इति। तत्र च समुदायस्य भसंज्ञा प्रधानशिष्टा, अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा। यत्र च सुबन्तं पश्यति तत्र तस्यापीति, तेन राज्ञ इत्यादौ सुबन्ताभावेऽपि भवति। सुबन्तसद्भावे तु तस्य समुदायस्य चेति विवेक्तव्यम्। सर्वनामस्थानेऽपि 'असर्वनामस्थाने' इति प्रतिषेधात् पदसंज्ञा न भविष्यति। ननु 'स्वादिषु' इति या प्राप्तिः समुदायस्य, तस्या एव स प्रतिषेधः, नेत्याह;

भावबोधिनी

कार्य नहीं होता है। उदा०—गर्गाः। मृष्टः। जुहुतः। इनमें यञ् और शप् के लुमान् [लुक् और श्लु] शब्दों के द्वारा लुप्त हो जाने पर अङ्ग का गुण और वृद्धि नहीं होती है।

[गर्ग + यञ् के बहुवचन में 'यञञोश्च' पा० सू० २।४।६४ से यञ् का लुक् होता है। यहाँ प्रत्ययलक्षण मानकर 'तद्धितेष्वचामादेः' पा० सू० ७।२।११७ से आदिवृद्धि नहीं होती है। मृज् + तस् यहाँ शप् का लुक् करने पर 'मृजेर्वृद्धिः' पा० सू० ७।२।११४ से वृद्धि नहीं होती है। हु + तस्, शप् का श्लु करने पर सार्वधातुकनिमित्तक गुण नहीं होता है।]

लुमतेति किम् ? कार्यते । हार्यते । (६.४.५१) । अङ्गस्येति किम् ? पञ्च । सप्त । पयः । साम ॥

न्यास:

कुत्सवसिष्ठ' इत्यादिना बहुषु लुक् । **पञ्च, सप्तेति** । 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् । **पयः, सामेति** । अत्रापि 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति । अत्र यद्यपि लुमता लुप्तः प्रत्ययः, तन्निमित्ता चाङ्गसंज्ञा, तथापि प्रत्ययलक्षणेन 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञा भवत्येव; यस्मान्नासावङ्गस्य कार्यम्, अपि तु सविभक्तिकस्य समुदायस्य प्रत्ययस्य हि पूर्वभागोऽङ्गम् । न चेह तस्य लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तन्निमित्ता पदसंज्ञा प्राप्नोति; 'स्वादिष्व-सर्वनामस्थाने' इति वचनात् । तेन नात्र यमेव प्रत्ययमाश्रित्याङ्गसंज्ञा भवति तमेवाश्रित्य पदसंज्ञा प्राप्नोति । पदसंज्ञायाञ्चेह सत्यां पय इत्यत्र 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम् । खरवसानयोर्विसर्जनीयश्च पदकार्यं भवति । **पञ्च, सप्त, सामेति** । अत्रापि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः पदसंज्ञाकार्यम् । **कार्यते** इति ।

पदमञ्जरी

तत्रापि सुबन्तमित्यनुवर्त्तते, प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते, तत्सामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति नाश्रीयते; ततश्चायमर्थो भवति—'सर्वनामस्थाने परतः पूर्वस्य समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता पदसंज्ञा न भवति । तत्र च यत्सुबन्तमवयवत्वेन वर्त्तते, तस्य सुबन्तस्य पदसंज्ञा न भवति' इति । यद्येवम्; सुवाक्, सुराजेति सावपि समुदायस्यावयवस्य च स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा पदसंज्ञाया अभावात् कुत्वादि न स्यात् । एवं तर्हि 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र उत्तरसूत्राद्यचोत्यपकृष्यते, ततो यजादौ सर्वनामस्थाने या च यावती च पदसंज्ञा, सा सर्वा प्रतिषिध्यते; सौ तु स्वादिष्विति च सुबन्तमिति च भवत्येव । यद्येवम्, श्रूयमाणेऽपि सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोषः ? 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इत्यत्र पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति—भद्रं करोषि गौरित्यत्र मा भूदिति । तत्र क्रियमाणेऽपि पदान्तग्रहणे प्लुतविकारः प्राप्नोति, नैष दोषः; वाक्यपदयोरन्त्य-स्येत्येवमेतद्विज्ञायते, तदेवं समासेषूत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति स्थितम् । यद्येवम्, दधिसेचौ, दधिसेचः सात्प-दाद्योः' इति षत्वनिषेधो न प्राप्नोति, नैवं विज्ञायते—पदस्यादिः पदादिः, पदादेर्नेति, कथं तर्हि ? पदादादिः, पदादिः, पदादेर्नेति । कथमग्निषु, वाक्षु, त्वक्षु ? सात्प्रतिषेधो ज्ञापयति –स्वादौ यत्पदं ततः परस्य नेति । अवश्यं च पदादादिरित्येवं विज्ञेयम्, अन्यथा 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति यत्र सुबन्तमुत्तरपदं तत्र प्रतिषेधो न स्यात् ।

इह तर्हि बहुसेचौ, बहुसेचम्, बहुचोऽपदत्वात् प्रतिषेधो न प्राप्नोति, वक्तव्यमेवैतत् 'बहुच्पूर्वस्य न' इति, तत्रायं सूत्रन्यासः—साते सः षत्वं न भवति, ततो 'बहुचः', बहुचः परस्य षत्वं न भवति; आदिग्रहणं न कर्त्तव्यम् 'आदेः परस्य' इत्येव सिद्धम् । तदिदं बहुज्ग्रहणेन निमातव्यम् ।

कार्यते, हार्यते इति । ण्यन्तात्कर्मणि लकारः, यक्, णिलोपः । ननु चात्रान्तरङ्गा वृद्धिरुत्पन्नमात्र एव णौ भवति, लोपस्तु यकि भवन् बहिरङ्गः । एवं तर्हि विभज्यान्वाख्यानपक्षे एतत्प्रत्युदाहृतम् ॥ ६३ ॥

भावबोधिनी

लुमता [लुमान् शब्द के द्वारा—] इसका क्या फल है ? कार्यते, हार्यते । [यहाँ णिजन्त कृ और हृ धातु से कर्म में लकार तथा यक् करने पर णि का लोप हो जाता है, प्रत्ययलक्षण मानकर ही ऋ की वृद्धि होती है । क्योंकि यहाँ 'लोप' शब्द से णि लोप है, लुमान् शब्द से नहीं, अतः निषेध नहीं होता है ।]

अङ्गस्य—अङ्गसम्बन्धी—इसका क्या फल है ? पञ्च । सप्त । पयः । साम । [यहाँ 'षड्भ्यो लुक्' पा० सू० ७।१।२२ से जस् शस् का लुक् तथा 'स्वमोर्नपुंसकात्' पा०सू० ७।१।२३ से सु का लुक् होने पर यहाँ लुमान् शब्द से प्रत्यय लुप्त है । परन्तु 'सुप्तिङन्तं पदम्' (पा० सू० १।४।१४) से पदसंज्ञा होती ही है क्योंकि यह संज्ञा केवल अङ्ग की नहीं होती प्रत्युत प्रत्ययविशिष्ट समुदाय की । अतः निषेध नहीं होता है ।] ॥ ६३ ॥

६४. अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥ (७९)

'अचः' इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां योऽन्त्योऽच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित्—इच्छब्दः । सोमसुद्—उच्छब्दः । आताम्, आथाम्—आम्शब्दः । पचेते, पचेथे ।

टिप्रदेशाः—'टित आत्मनेपदानां टेरे' (३.४.७९) इत्येवमादयः ।।

न्यासः

ण्यन्तात् कर्मणि लकारः, 'सार्वधातुके यक्' अत्र न लुमता प्रत्ययो लुप्तः, किं तर्हि ? 'णेरनिटि' इति; अत्र 'आतो लोपः' इत्यस्माल्लोपग्रहणानुवृत्तेः । तेन प्रत्ययलक्षणा वृद्धिर्भवत्येव ॥ ६३ ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ अन्त्यादीति बहुव्रीहिः । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच्, स आदिर्यस्य शब्दरूपस्य तत् तथोक्तम् । ननु चान्त्यशब्दोऽत्राचामित्येतदपेक्षत इत्यसामर्थ्यादादिशब्देन सह समासो न प्राप्नोति, नैष दोषः; अन्त्यशब्दो हि सम्बन्धिशब्दः, सम्बन्धिशब्दानां नित्यसापेक्षत्वेन गमकत्वात् सापेक्षत्वेऽपि समासो भवति, यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति ।

निर्धारणे षष्ठीति । 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनेन यदि निर्धारणे षष्ठीयम्, एवं हि सति निर्धारणमनेकसन्निपाते भवतीत्यच इत्येकवचनं न स्यात् । बहुत्वाद्बहुवचनेन भवितव्यमित्यत आह—**जातवेकवचनमिति ।** जातेरेकत्वादिति भावः । **अचां सन्निविष्टानां योऽन्त्योऽजिति ।** कथं पुनरजित्येष विशेषो लभ्यते, यावता नेह द्वितीयमज्ग्रहणम्; नापि प्रकृतम् ? एवं मन्यते—समानजातीयस्यैव लोके निर्धारणं प्रसिद्धम् । तथा हि, कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेति द्वितीयं गोशब्दमन्तरेणापि गौरेव प्रतीयते । तस्मादिहापि यद्यपि द्वितीयमज्ग्रहणं नास्ति, तथापि समानजातीयोऽजेव निर्धार्यमाणोऽवसीयत इति । अन्ते भवोऽन्त्यः, दिगादित्वाद् यत् । **तदादीति ।** स आदिर्यस्येति विग्रहः । **इच्छब्द** इत्यादीनि रूपोदाहरणानि । कार्यं पुनरिच्छब्दस्य टिसंज्ञायामग्निचितमाचष्ट इति णिचि कृते णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति टिलोपः । अग्निं चयतीति ।

आताम्, आथामिति । अनयोस्तु टिसंज्ञाकार्यम्—'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वम् । **पचेते, पचेथे** इति कार्योदाहरणे । अथ वहिमहिङोरिकारस्य कथं टिसंज्ञा, यावता न सोऽस्ति यस्य सोऽन्त्यः, अजादिरिति व्यपदिश्यते ? नैष दोषः; 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति व्यपदेशिवद्भावेनादिः, अन्त्य इति व्यपदेशो भविष्यति ॥ ६४ ॥

पदमञ्जरी

अचोऽन्त्यादि टि ॥ अन्ते भवोऽन्त्यः दिगादित्वाद्यत्, अन्त्यादिति बहुव्रीहिः । यद्यप्यचामित्येतदपेक्षोऽन्त्यशब्दस्तथापि सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वादविरुद्धः समासः । **निर्धारणे षष्ठीति ।** यद्येवं निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वाद् अच इत्येकवचनमनुपपन्नम्, तत्राह—**जाताविति । योऽन्त्योऽजिति ।** निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वादजिति लभ्यम् । इच्छब्द इत्यादि रूपोदाहरणम् । कार्यं त्वग्निचितमाचष्टे णिचि 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपः । पचेते इत्यादि कार्योदाहरणम् ॥ ६४ ॥

भावबोधिनी

'अचः' यह निर्धारण अर्थ में षष्ठी है । जाति अर्थ में एकवचन है । (अतः) सन्निविष्ट (एक साथ स्थित) अचों के मध्य में जो अन्त्य अच् वह है आदि में जिसके ऐसा शब्दरूप टिसंज्ञक होता है । [अर्थात् अन्तिम अच् और उसके बाद वाला हल् इन दोनों का समुदाय टि कहा जाता है । यदि केवल अच् है तो उसे ही टि कहा जाता है ।] उदा० अग्निचित्–इसमें 'इत्' शब्द, सोमसुत्–इसमें 'उत्' शब्द, 'आताम्' 'आथाम्' इनमें 'आम्' शब्द टि हैं । [अतः 'टित आत्मनेपदानां टेरे' (पा० सू० ३।४।७९) से टि = आम् का ए करने पर] पचेते, पचेथे रूप होते हैं ।

टि के प्रदेश—'टित आत्मनेपदानां टेरे' (पा० सू० ३।४।७९) आदि [टि० घटित सूत्र] हैं ॥ ६४ ॥

६५. अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥ (२४९)

धात्वादौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वो यो वर्णः सोऽलेवोपधासंज्ञो भवति । पच् पठ्—अकारः । भिद्, छिद्—इकारः । बुध्, युध्—उकारः । वृत्, वृध्—ऋकारः । अलः इति किम् ? शिष्टः शिष्टवान् (म० भा०

न्यासः

अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ अलोऽन्त्यादिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । **धत्वादौ वर्णसमुदाय इति** । ननु च नेह वर्णसमुदायग्रहणमस्ति, नापि तत् प्रकृतम् । तत् कथमेषोऽर्थो लभ्यते ? अन्त्यग्रहणात्, समुदायस्यैवान्त्योऽल् भवति, न केवलः । तस्मादन्त्यग्रहणादेषोऽर्थो लभ्यते ।

अलेवेति । एवकारकरणादेवाल्समुदायो व्यवच्छिद्यते । ननु च नेह द्वितीयमल्ग्रहणमस्ति, तदल्समुदायस्याप्येषा संज्ञा कस्मान्न भवति ? लोकतश्च । लोके ह्यमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात् पूर्वं आनीयतामित्युक्त एक एवान्त्यात् पूर्वं आनीयते, न समुदायः । एवमप्यल एव व्यवहितस्य कस्मादेषा संज्ञा न भवति ? व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्त्तत एव । अत एव लौकिकाद् दृष्टान्तात्—लोके ह्यन्त्यात् पूर्वमानयेत्युक्ते न कश्चिद् व्यवहितमानयति, अपि त्वनन्तरमेव । यदि ह्यल एवैषा संज्ञा, नाल्समुदायस्य, 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यत्र यद् वक्ष्यति—'संयोगादिगुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति, तद्व्याहन्यते; न ह्यल एवोपधासंज्ञायामनेकानन्तरहल्समुदायात्मनः संयोगस्योपधात्वमुपपद्यते । संयोगावयवस्योपधात्वादवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेश इत्यविरोधः । भवति ह्यवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशः, यथा—आढ्यमिदं नगरमिति ।

अथ वा—संयोगस्याल्पूर्वत्वोपलक्षणार्थं तत्रोपधाग्रहणं द्रष्टव्यम् । अकार इत्यादीनि रूपोदाहरणानि । कार्यं त्वकारस्योपधासंज्ञायां पाचकः, पाठक इत्यत्र 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । इकारलृकारयोस्तु—भेदकः, छेदकः, वर्त्तकः, वर्द्धक इति । अत्र 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणः ।

शिष्ट इति । 'शासु अनुशिष्टौ', निष्ठा, 'शास इदङ् हलोः' इति उपधाया इत्वम् । तत्र हि 'अनिदिताम्'

पदमञ्जरी

अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ समुदाय एवान्त्यो भवतीत्याह—**धात्वादाविति** । 'अलः' इति जसन्तं चेद् अन्त्यस्याविशेषितत्वात् समुदायादपि पूर्वस्य संज्ञायां शिष्ट इति शकारस्येत्वं स्यात्, असन्देहार्थमलित्येव च ब्रूयाद्; अतोऽन्त्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमीत्याह—**अन्त्यादल इति** । यद्येवम्, पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायस्यापि संज्ञायां शिष्ट इति 'शा' इति समुदायस्येत्वं प्राप्नोति, 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य भविष्यति । 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेषु', तत्र यथा—आभ्भामित्यत्र 'हलि लोपः' इद्रूपस्य विधीयमानो लोपोऽन्त्यस्य न भवति, तथात्रापि न स्याद्; अतोऽलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलिति वक्तव्यमित्यत आह—**अलेवेति** । एवकारः पौनर्वचनिकः, यथान्त्योऽल्, एवं पूर्वोऽप्यलेवेति । कथं पुनर्द्वितीयमल्ग्रहणमन्तरेणायमर्थो लभ्यते ? लोकतः । लोके ह्यमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते एक एवान्त्यात्पूर्वोऽनन्तर आनीयते, न समुदायः । संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमित्यत्रावयवधर्मेण समुदायस्य संयोगस्योपधाव्यपदेशः । अकार इत्यादीनि रूपोदाहरणानि । कार्यं तु पाचक इत्यादौ 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । भेदक इत्यादौ 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणः । **शिष्ट इति** । शासेर्निष्ठा, 'शास इदङ्हलोः' इतीत्वम्, 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् ॥ ६५ ॥

भावबोधिनी

धातु आदि वर्णसमुदाय में अन्त्य अल् वर्ण से पूर्ववर्ती जो वर्ण वह अल् ही उपधासंज्ञक होता है । उदा०—पच्, पठ्—इनमें अकार । भिद्, छिद्—इनमें इकार । बुध्, युध्—इनमें उकार । वृत्, ऋध्—इनमें ऋकार [उपधासंज्ञक होता है ।]

अलः अर्थात् एक अल् से पूर्ववर्ती—यह किसलिये है ? शिष्टः, शिष्टवान् । यहाँ समुदाय से पूर्ववर्ती [श्] की उपधा संज्ञा न हो [शास् के 'आ' की ही उपधा संज्ञा हो—इसके लिये अन्त्य अल् से पूर्व—यह लिखा गया है] ।

१.१.६५) । **समुदायात् पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः—'अत उपधायाः'** (७.२.११५) **इत्येवमादयः ॥**

६६. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ (४०)

'तस्मिन्' इति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य। 'इको यणचि' (६.१.७७)—**दध्यु-**

न्यासः

इत्यादेः सूत्रादुपधाग्रहणमनुवर्त्तते । 'शासिवसि' इत्यादिना षत्वम् । **समुदायादित्यादि** । अकारसकारसमुदायात् । पूर्वस्य शकारस्योपधासंज्ञा मा भूदित्यर्थः । यदि हि स्यात्, तस्यैवेत्त्वं स्यात् ॥ ६५ ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ किमर्थमिदम् ? 'इको यणचि' इत्येवमादावचीत्येवमादेराधाराधेयभावः प्रत्यासत्तिनिबन्धनः, यथा—गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गायाः सा च प्रत्यासत्तिर्यथा पूर्वमपेक्ष्य भवति, तथा परमपि । ततश्च दध्युदकादिषु न ज्ञायते—किं पूर्वस्येकः प्रत्यासत्तिभाजो यणादेशः, उत परस्येति । तत्र संदेहे सति नियमार्थेयं परिभाषाऽऽरभ्यते । यद्येवं सन्देहविषय इयमारभ्यत इति यत्र संदेहस्तत्रोपतिष्ठते, ततश्च दध्युदकमिति सिद्धं स्यात्; इदन्तु न सिध्यति—दध्यत्रेति । ननु च विनैव परिभाषयैतत् सिद्धम्, न ह्यत्र सन्देहोऽस्ति । इदं तर्हि न सिध्यति—समिदत्रेति, अग्निचिदत्रेति । यदि हि यत्र सन्देहो नास्ति, तत्रैषा परिभाषा न स्यादिहानुपस्थानाद्, व्यवधानेऽपि यणादेशः स्यादेव । तस्मादसन्देहविषयेऽप्येषा परिभाषा यथा भवति स यत्नः कर्त्तव्यः । एष क्रियते—इह 'सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य' तावत् सूत्रं कर्त्तव्यम्; इयतैवाभिलषितार्थ-सिद्धेः । तत्राप्ययमर्थः—स्वरूपग्रहणशङ्कां निराकर्तुमितिकरणो न कर्त्तव्यो भवति । न हि क्वचिच्छास्त्रे सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दः श्रूयते, तेन स्वरूपग्रहणमाशङ्क्येत् । सोऽयमल्पेन सूत्रेण सिद्धे यन्महत् सूत्रं करोति तन्महाविषयेयं परिभाषेति सूचनार्थम् । एवञ्च महाविषयेयं भवति यदि सर्वत्र—सन्देहविषये, अन्यत्र च प्रवर्त्तते ।

स्यादेतत्—'सप्तमीनिर्दिष्टे' इत्युच्यमाने सप्तम्या यद्यप्यधिकरणं निर्दिश्यते, तथापि तस्याधेयप्रधानत्वाद् 'इको यणचि' इत्यत्राचि योऽव्यवस्थितस्तस्मिन् यणादेशो विज्ञायते, ततश्चेहैव स्याद्—दधि भुङ्क इति, इह तु न स्याद्—दध्यत्रेति; यथान्यासे त्वेष दोषो नास्ति, तस्मात् महत् सूत्रं प्रणीतम्' इति नैतदस्ति; यदयं 'दाधा घ्वदाप्' इति निर्देशं करोति, तज्ज्ञापयति-अधिकरण एव यणादेशादिकार्यं भवति, न त्वाधेय इति । अपि च—यथान्यासेऽप्यधिकरणस्याधेयप्रधानत्वादाधेय एव यणादेशादि कार्यं स्यात् । तस्मात् तत्रापि तदेव ज्ञापकं शरणमाश्रयणीयम् । तदेवं महतः सूत्रस्य प्रणयनं परिभाषाया महाविषयत्वसूचनार्थम् । तेन सर्वत्रैषा परिभाषोपतिष्ठत इति सर्वमिष्टं सिद्धं भवति ।

इह 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति स्वरूपस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम् । ततश्च यत्रैव तस्मिन्नित्येतत् पदमुच्चार्यते तत्रैवेयं परिभाषा स्यात् 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इति । अस्ति ह्यत्र तस्याः परिभाषायाः परनिवृत्तिः प्रयोजनम्—यौष्माकीणं युष्मभ्यं देहि, आस्माकीनमस्मभ्यं देहीति । युष्मभ्यं देहि यौष्माकीणम्, अस्मभ्यं देह्यास्माकीनमिति । 'इको यणचि' इत्येवमादौ त्वेषा नोपतिष्ठते, इत्यत आह—**तस्मिन्निति** ।

सप्तम्यर्थनिर्देश इति । एवं मन्यते—इतिकरणो ह्यत्र कृतः, स च स्वरूपपदार्थकत्वं निरस्यार्थपदार्थकत्वं

पदमञ्जरी

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात् **'तस्मिन्नणि च'** इत्यत्रोपात्तस्येदमनुकरणम्, ततश्च तत्रैवास्य प्रवृत्तिः स्याद् । अस्ति च तत्र व्यवच्छेद्यं हे **यौष्माकीणमस्मभ्यं** देहि, **आस्माकीनं** युष्मभ्यं ददामीति परनिवृत्तिः, तामिमां भ्रान्तिमपाकरोति—**तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देश इति** । एतेन 'तस्यापत्यम्' 'तत्र भवः' इत्यादिवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोऽयं निर्देशः,

भावबोधिनी

उपधा के प्रयोगस्थल—'अत उपधायाः (पा० सू० ७।२।११५) आदि [उपधा-शब्दघटित सूत्र] हैं ॥ ६५ ॥

तस्मिन्—इससे सप्तम्यर्थ का निर्देश रहने पर पूर्व का ही कार्य होता है, बाद वाले का नहीं । उदा०—'इको

दकम्, मध्विदम्, पचत्योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्—'अग्निचिदत्रेति' व्यवहितस्य मा भूत् ॥

न्यासः

तस्मिन्नित्यस्य संपादयति, तेनार्थस्यैव ग्रहणं भवति । स त्वर्थोऽवश्यं येन केनचिच्छब्देन निर्देष्टव्य इति नानार्थकत्वात् सामान्यवाचिना तस्मिन्नित्यनेन पदेन निर्दिष्ट इति ।

ननु च शब्दस्यार्थेन पौर्वापर्यं न सम्भवतीत्यर्थेनासंभवात् तद्वाचिना सम्भवात् तद्वाचिना शब्देन विज्ञास्यत इत्यदोषः । अत्रेदं चोद्यते—अर्थस्य ग्रहणं यथा स्यात् स्वरूपस्य च ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमितिकरणः क्रियते, तच्च स्वरूपग्रहणम् 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इति सूत्रेण सम्भाव्यते; यदि च स्वरूपग्रहणं स्यात्, तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात्, न च कृतम्; तस्मादवगम्यते—अन्तरेणापीतिकरणमर्थस्यैव ग्रहणं भविष्यति, न स्वरूपस्येति नार्थस्तेन ? सत्यमेतत्; ये तु मन्दबुद्धय एवं प्रतिपत्तुमसमर्थास्तान् प्रति सुखावबोधनार्थमितिकरणः कृतः । निर्दिष्टग्रहणमिदमर्थस्य विशेषणम् । इह च शास्त्रे 'इको यणचि' इत्यादिषु वाक्येषु यत्र सप्तम्यर्थोऽस्ति तत्रासौ निर्दिष्ट एव सर्वत्र । तदपार्थकं निर्दिष्टग्रहणविशेषणं व्यभिचाराभावादित्यत आह—**निर्दिष्टग्रहणमित्यादि** । आनन्तर्यमव्यवधानमर्थो यस्य तत् तथोक्तम् । कथं पुनस्तदानन्तर्यार्थं भवति ? ततस्तत्प्रतीतेः । तथा हि दिशिरयमुच्चारणक्रियः, निःशब्दोऽप्ययमिह नैरन्तर्यं द्योतयति । तत्र निरन्तरं दिष्टः=निर्दिष्ट इति प्रादिसमासे कृते स्फुटमेवानन्तरमुच्चारितमिति प्रतीयते ।

किमर्थं पुनरानन्तर्यमाश्रितमित्यत आह—**अग्निचिदत्रेत्यादि** । पूर्वशब्दोऽयं व्यवहितेऽपि वर्त्तते । तत्र यद्यानन्तर्यं नाश्रीयते ततो व्यवहितेऽपि स्यादित्यभिप्रायः । ननु च 'अचि' इत्यौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञायते,

पदमञ्जरी

तद्वदेव तस्मिन्निति सामान्यविशेषणमचि, हलीत्यादीनामुपलक्षणम्; न त्वनुकरणमिति दर्शयति । एतच्चेतिकरणाल्लभ्यते । स हि पदार्थविपर्यासकृत् । शास्त्रे च स्वरूपपदार्थः, तस्य विपर्यासोऽर्थपदार्थकता । यदि च 'तस्मिन्नणि च' इत्यत्रैवैतदुपास्थास्यत तत्रैव पूर्वग्रहणमकरिष्यतेति भावः । किमर्थं पुनरिदमारभ्यते ? 'इको यणचि' इत्यादौ सन्देहः—किं सत्सप्तमी ? किं वा गङ्गायां घोष इतिवदौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी ? इति । तत्र सत्त्वं परस्य च पूर्वस्य च सम्भवति, एवमुपश्लेषोऽपि । तत्र पूर्वस्य परस्य च व्यवहितानन्तरस्य यण् प्राप्तः, दध्युदकादिषु तु युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वायोगात्पर्यायेण यण् प्राप्तः; इष्यते च पूर्वस्यैव स्यादनन्तरस्यैवेति, तत्र नियमार्थमिदम्—सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्य भवति अनन्तरस्यैवेति । 'इको यणचि' इत्यादेश्च सकृत्प्रवृत्तिः, सा चैवं विशेषितेति न क्वाप्यनिष्टशङ्का । तत्राद्यं नियमं दर्शयति—**पूर्वस्यैवेति** । व्यावर्त्यं दर्शयति—**नोत्तरस्येति** ।

पचत्योदनमिति । यद्यप्यत्रानियमप्रसङ्गो नास्ति, तथापि 'एको यणचि' इत्यस्मिन्सूत्रेऽनियमप्रसङ्गे नियमः क्रियत इत्येतदपि भवत्येवोदाहरणम् । द्वितीयं नियमं दर्शयति—**निर्दिष्टग्रहणमिति** । दिशिरुच्चारणक्रियः, निःशब्दो नैरन्तर्ये, निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्ट इत्येवमानन्तर्यमर्थो भवति, तत्रैवं वचनव्यक्तिः—अचि हलीत्यादौ पूर्वस्यैव कार्यं भवति, तत्र निर्दिष्टे=निरन्तर एवोच्चारित इति तत्रार्थात्पूर्वस्यानन्तरस्येत्यर्थो भवति । तदाह—**व्यवहितस्य मा भूदिति** । अन्यथा व्यवहिते मा भूदिति वक्तव्यम्; पूर्वपदस्य व्यवहितेऽपि वृत्तेस्तस्य प्रसङ्गात् ॥ ६६ ॥

भावबोधिनी

यणचि' (पा० सू० ६।१।७७) दध्युदकम्, मध्विदम्, पचत्योदनम् । निर्दिष्ट का ग्रहण अव्यवधान अर्थ के लिये है । अग्निचित् अत्र—इसमें व्यवहित (इ) का यण् न हो ।

विमर्श—यह परिभाषा सूत्र है । जहाँ सूत्र में सप्तमी विभक्ति का निर्देश करके किसी का उल्लेख रहता है, (१) उससे बोध्य अर्थ के पूर्व का ही कार्य होता है (२) और अव्यवहित का ही होता है । उदाहरणार्थ 'इको यण्

६७. तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥ (४१)

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तते । 'तस्माद्' इति पञ्चम्यर्थनिर्देशः । उत्तरस्यैव कार्यं भवति, न पूर्वस्य । 'तिङ्ङ्-

न्यासः

न च व्यवहितमुपश्लिष्टम् भवति, तत् किमानन्तर्यार्थेन निर्दिष्टग्रहणेन ? असदेतत्; असति हि निर्दिष्टग्रहण औपश्लेषिकमधिकरणमेव न शक्यं विज्ञातुम् । यस्मात् पूर्वशब्दो व्यवहितेऽपि वर्त्तमानः परस्यैव निवृत्तिं करोति, न व्यवहितपूर्वस्यापि । निर्दिष्टग्रहणे तु सति, सप्तम्या औपश्लेषिकाधिकरणाभिधायिन्याः प्रत्यासत्तिरुपादीयते ॥ सा च पूर्वग्रहणेन न निवर्त्यते, परनिवृत्तिरेव क्रियत इत्येषोऽर्थो लभ्यते । तेन व्यवहितस्य कार्यं न भवति । उत्तरार्थञ्च निर्दिष्टग्रहणं कर्त्तव्यमेव ॥ ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ किमर्थमिदम् ? 'तिङ्ङतिङः' इति यात्र पञ्चमी सा तु न कारकविभक्तिः, किं तर्हि ? 'दिक्शब्दाश्चूत्तरपद' इति दिग्योगलक्षणा । दिक्शब्दस्त्वध्याहार्यः, तत्र किं पूर्वशब्दमध्याहृत्यातिङः पूर्वस्य निघातः क्रियते ? उत परशब्दमध्याहृत्य परस्य ? इति सन्देहे सति परिभाषेयं नियमार्थाऽऽरभ्यते ।

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तत इति । तेन तस्यानन्तर्यार्थत्वाद्व्यवहितस्य कार्यं न भवतीति भावः । इहापीति-करणोऽर्थनिर्देशार्थः क्रियते । तेन पञ्चम्यर्थग्रहणं भवति, न तु शब्दस्वरूपस्येत्यभिप्रायेणाह—**तस्मादिति । पञ्चम्यर्थनिर्देश इति ।** ननु च पूर्वसूत्रादेवेतिकरणोऽनुवर्त्तिष्यते, तत् किमर्थः पुनरिहेतिकरणः ? अनेन प्रकारेण पूर्वसूत्रादेकदेशोऽनुवर्त्तत इति ज्ञापनार्थः । तेनेतिशब्दवन्निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्ततेत्येतदाख्यातं भवति ।

अन्यस्त्वाह—"इतिकरणं त्विहावधेरवधिमत्तन्त्रतां निवर्त्तयति । तेनावधेरेवोत्तरस्य विज्ञायते, नावधिमतः । स्वरूपग्रहणनिरासार्थस्त्वितिकरणो न भवति; स्वरूपाभावात् । यदपि 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति, तत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वः शस् न सम्भवतीति न भवति सन्देहः । तस्मादवधेरवधिमत्तन्त्रतानिरासार्थं एवेतिशब्दः" इति, अत्रोच्यते; यद्यवधेरेवोत्तरस्य कार्यं यथा स्यादवधिमतो मा भूदित्येवमर्थ इतिकरणोऽवधेर-

पदमञ्जरी

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तत इति । तेनात्रापि व्यवहिते कार्यं न भवतीति भावः । अत्रापि इतिपरत्वादनुकरणमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्; 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इत्यत्र 'अत आदेः' इति दीर्घात्पूर्वस्याङ्गस्यासम्भवात् प्रयोजनाभावात् यद्यपि तस्यानुकरणं न भवति; 'तस्माच्छसो नः पुंसि' 'तस्मान्नुडचि' इत्यत्र तु व्यवच्छेद्यमस्ति, उच्चारितोऽनुपलभ्यते, गौरश्व इति पूर्वस्य मा भूदिति, अतस्तयोरेवेदमनुकरणमिति तामिमां भ्रान्तिपाकरोति—**तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देश इति ।** एतेन पूर्वसूत्रवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोऽयं निर्देशः । तद्वदेव च तस्मादिति सामान्यमतिङ इत्यादीनां विशेषाणामुपलक्षणम्, न त्वनुकरणमिति दर्शयति । एतच्चेतिकरणाल्लभ्यत इत्युक्तम् । किमर्थं पुनरिदमारभ्यते ? 'तिङ्ङतिङः' इत्यादौ कारकविभक्तेरसम्भवाद्दिग्योगलक्षणा पञ्चमीति, दिक्छब्दस्त्वध्याहार्यः; तत्र पूर्वोत्तरशब्दयोरध्याहारः सम्भवतीति नियमार्था परिभाषेयम् । तदाह—**उत्तरस्यैव कार्यमिति ।** तदेवं पूर्वस्य चास्य च **वृत्तिकारेण** नियमार्थत्वं दर्शितम् ।

भावबोधिनी

अचि' ६।१।७७ इसमें सप्तमी से निर्दिष्ट अच् (=अचि) है, इससे बोध्य अच् वर्ण से पूर्व का और अव्यवहित ही इक् का यण् होता है । इसलिये दधि + उदकम् में 'इ' का यण् 'य्' होता है और अग्निचित् + अत्र में 'इ' का यण् नहीं होता है क्योंकि बीच में 'त्' का व्यवधान है ॥ ६६ ॥

इसमें 'निर्दिष्टे' की अनुवृत्ति होती है । 'तस्मात्' यह पञ्चम्यन्त के अर्थ का निर्देश है । पञ्चम्यन्त का निर्देश रहने पर उत्तर का ही कार्य होता है, पहले वाले का नहीं । उदा०—तिङ्ङतिङः' (पा० सू० ८।१।२८) अतिङन्त से परे तिङन्त

तिङः' (८.१.२८)—ओदनं पचति । इह न भवति—पचत्योदनमिति ॥

न्यासः

वधिमत्तन्त्रतामपाकर्तुं क्रियते, नार्थस्तेन; लोकत एव तत्सिद्धेः; लोके हि तस्माच्छात्रादुत्तरो भोज्यतामित्युक्तेर-वधेरेवोत्तरो भोज्यते, नावधिमतः। तदिहापि विनापीतिकरणेनावधेरेवोत्तरस्य कार्यं भविष्यति; नावधिमतः। यदप्युक्तम्—"तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वः शस् न संभवति" इति, तदप्ययुक्तम्; तथा ह्यशब्दादिशब्दाच्च शसि परतः पूर्णसवर्णदीर्घत्वे पूर्वत्र च वृक्षादिशब्दे शसन्ते व्यवस्थापिते गच्छत आन् वृक्षानुपलभते गच्छतो वृक्षानानुपलभत इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वं शस् सम्भवत्येव।

अथ यत्रोभयनिर्देशस्तत्र कस्य कार्येण भवितव्यम् ? तत्र यानवकाशा सेतरस्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, अतः षष्ठीनिर्दिष्टस्य कार्यं भविष्यति। यथा 'आने मुक्' इत्यत्र सप्तमी निरवकाशा 'अतो येयः' इत्यत इति पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे सावकाशायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति। तथा 'ई दासः' इति पञ्चम्याऽऽन इति पूर्वसूत्रे सावकाशायाः सप्तम्याः। यत्रोभे सावकाशे तत्र परत्वात् पञ्चमी सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। यथा—'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति 'आज्जसेरसुक्' इत्यत्र पञ्चमी सावकाशा। 'आमि' इति सप्तम्युत्तरार्था। तत्रादिति पञ्चमी आमीति सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयति, तेन सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति। इह तु 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' इति यद्यपि 'च्छे च' इति सप्तमी पूर्वसूत्रे सावकाशा, तथापि तस्याः स्वरितत्वात् पूर्वयोगादनु-वृत्ताया निरवकाशत्वम्। अतः सा च सप्तमी पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति। पञ्चमी तु पौर्वापर्यं प्रकल्प्य सावकाशा निवर्त्तते। तेनायं सूत्रार्थो भवति—दीर्घादुत्तरो यश्छः, तस्मिन् परतः पूर्वस्य दीर्घस्यैव तुग् भवतीति। 'सार्वधातुके यक्' इत्यत्र निरवकाशापि सप्तमी धातोरिति पञ्चम्याः सावकाशाया अपि षष्ठीत्वं न प्रकल्पयति; अन्यथा हि धातोरेवादेशा यगादयः स्युः। ततश्च 'परश्च' इत्यस्यानुवृत्तस्य बाधाद् यगादीनां चानुबन्धकरणस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत। न हि धात्वादेशत्वे सति तेषां परत्वमुपपद्यते, नाप्यनुबन्धानामर्थवत्त्वम्; तस्मात् 'सार्वधातुके' इति सप्तमी यगादीनां प्रत्यासत्तिं गमयति। पराधिकारात् तु ते धातोः परे भवन्ति ॥६७॥

पदमञ्जरी

षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षोऽपि भाष्ये प्रदर्शितः। कथम् ? 'षष्ठी' इति वर्तते, सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यानन्तरस्य षष्ठी। पञ्चम्यर्थनिर्देशे, उत्तरस्यानन्तरस्य षष्ठीति; तत्र 'इको यणचि' इत्यादौ यत्र पूर्वमेव षष्ठी विद्यते तत्र पूर्वस्या-नन्तरस्य, नोत्तरस्यानन्तरस्य सा षष्ठीत्युच्यते। 'आने मुक्' 'ईदासः' इत्यादौ तु यत्र षष्ठी नास्ति, तत्र षठ्यपि प्रकल्प्यते सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी भवति। यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यमिति सर्वत्र कार्यनियमोऽपि सिध्यति। यत्र तूभयनिर्देशस्तत्र याऽनवकाशा सा इतरस्याः षष्ठीं प्रकल्पयति, यथा—'आने मुक्' इति सप्तमी निरवकाशा 'अतो येयः' इति पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे सावकाशायाः। एवम् 'ईदासः' इति पञ्चमी 'आने मुक्' इति सप्तम्याः, उभयोस्त्वनवकाशयोः परत्वात्पञ्चमी सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति, यथा—'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति सर्वनाम्न इति पञ्चम्यनवकाशामीति सप्तम्या अनवकाशायाः। अथ सप्तम्युत्तरार्था तथाप्यादित्यनुवृत्तया पञ्चम्या समानाधिकरणा 'सर्वनाम्नः' इति पञ्चम्यपि सावकाशा षष्ठीं प्रकल्पयति। एवं नियमपक्षेऽपि परत्वानव-काशत्वाभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या। 'दीर्घाच्छे तुग्भवति' इत्यत्र षष्ठ्याः स्थाने पञ्चमीव्याख्यानाद् दीर्घस्यैव तुक् भवति, न तु छस्य; तथा च 'सुराच्छाया' इति निर्देश उपपद्यते ॥ ६७ ॥

भावबोधिनी

का निघात होता है—] ओदनं पचति। [अतिङन्त ओदनम् से परे तिङन्त पचति का निघात हो जाता है।] यहाँ नहीं होता है—पचति ओदनम्। [क्योंकि तिङन्त से परे अतिङन्त है।] ॥ ६७ ॥

६८. स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ (२५)

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं = बोध्यं = प्रत्याय्यं भवति, न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासम्भवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । 'अग्नेर्ढक्—

न्यासः

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शास्त्रे स्वमेवेत्यादि । शास्त्रग्रहणं लोकेऽर्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । शब्दस्येति 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इति कर्त्तरि षष्ठी, शब्दः स्वमेव रूपं ग्राहयति = बोधयति, प्रत्याययतीत्यर्थः । कः पुनः शब्दस्य स्वरूपस्य च भेदः ? येन शब्दस्येति व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवति । परमार्थतो वस्तुगतो नास्त्येव भेदः । तथा हि—स्वं रूपं शब्दस्य स्वभावः । तच्चेत् ततोऽर्थान्तरं स्याच् शब्दस्य वैस्वभाव्यमेव स्यात् । असत्यपि तु वास्तवे भेदे बुद्धिविरचितं भेदमाश्रित्य षष्ठी भवति । बुद्धिर्हि स्वबीजपरिपाकवशादाकारविशेषपरिग्रहवत्युपजायमाना वस्तुनोऽसत्यपि भेदे भेदमापादयति, यथा—राहोः शिरः, स्वस्य स्वभाव इति । **न बाह्योऽर्थ इति ।** एवकारेण यद्व्यवच्छिन्नं तद्दर्शयति ।

अतिप्रसक्तस्यापवादमाह—**अशब्दसंज्ञेत्यादि ।** किमर्थं पुनरिदमारभ्यत इत्याह—**शब्देनेत्यादि ।** शब्देनोच्चारितेनार्थः कार्योपयोगितया गम्यते, न शब्दस्वरूपम् । तथा हि—गौरुपलभ्यतामित्युक्तेऽर्थमेवोपलब्धुमाद्रियते न शब्दस्वरूपम्, व्याकरणे तु प्रत्ययविधानादिकार्यमर्थस्य न सम्भवति; तेन सह शब्दस्य पौर्वापर्याभावात् । न चार्थाद् विहितेन प्रत्ययेन कश्चित् प्रकृतोपयोगः । तेन 'अग्नेर्ढक्' इत्युक्ते नायं संप्रत्ययो भवति । अग्निशब्दस्य योऽर्थः, स इह कार्यी, तस्येदं कार्यं विधीयत इति । ततश्च तस्यार्थस्य ये वाचकाः, एतेषामिदं कार्यं विधेयमिति । यथा—आकृतिवादिनां गौर्दुह्यतामिति शब्देन जातौ चोदितायां तत्र तत्कार्यासम्भवात् तदाधारायां व्यक्तौ सम्भवात् तत्साहचर्याच्च तस्यामेव व्यक्तौ संप्रत्ययो भवति, न जातौ; तथेहापि तन्मा

पदमञ्जरी

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयम् । शास्त्राङ्गत्वाच्च परिभाषाणां शास्त्र एव नियमः, न लोक इत्याह—**शास्त्रे स्वमेवेत्यादि, ग्राह्यमिति ।** 'ग्राह्यम्' इति णिजन्ताद् यत्, एतच्चाध्याहारेण लब्धम् । **शब्दस्येति** 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इति षष्ठी, शब्दः स्वमेव रूपं ग्राहयति = बोधयतीत्यर्थः । संज्ञापक्षे तु वृत्तावेव-शब्दः संज्ञानुच्चारणं च नोपपद्येत । सूत्रे षष्ठीनिर्देशोऽपि नातीव युक्तः स्यात्; संज्ञासंज्ञिसम्बन्धे प्रायेण सामानाधिकरण्यदर्शनात् । रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषादिभिरुदीरितासु भिन्नासु शब्दव्यक्तिषु समवेतं सामान्यमभिधीयते । 'अग्नेर्ढक्' इति सूत्रकारेण या व्यक्तिरुच्चारिता, तस्याः सर्वोच्चारणेष्वनुगतं सामान्यं वाच्यमित्यर्थः । सामान्यस्य कार्ययोगो व्यक्तिद्वारक इति तेन तेनोच्चारितायास्तस्यास्तस्या व्यक्तेर्ढग् भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।

एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति—**न बाह्योऽर्थ इति । शब्दसंज्ञां वर्जयित्वेति ।** शब्दसंज्ञासु स्वरूपं ग्राह्यं न भवतीत्यर्थः । अनियमप्रसङ्गे नियमः कर्तव्यस्तं दर्शयति—शब्देनेत्यादि । लोके गौरुपलभ्यतामित्युक्तेऽर्थ एव कार्ययोगो गम्यते, न हि शब्दरूपमुपलभ्य कृती भवति; व्याकरणे तु प्रत्ययविधानादिकार्यमर्थे न सम्भवति, तेन सह पौर्वापर्यायोगात् । तेन 'अग्नेर्ढक्' इत्युक्ते लोकवदर्थ एव तावत्प्रतीयते, तत्र सम्भवो नास्ति; अतस्तद्वाचिनां

भावबोधिनी

व्याकरणशास्त्र में शब्द का अपना रूप ही ग्राह्य, बोध्य, प्रत्याय्य (प्रतीति कराने योग्य) होता है, न कि बाह्य अर्थ; यह शब्दशास्त्रीय संज्ञाओं को छोड़कर होता है । [अर्थात् व्याकरणशास्त्र की जो संज्ञायें हैं उनमें शब्द अपने रूप का बोधक नहीं होता है, उसके अर्थ का बोधक होता है । शब्द से अर्थ का ज्ञान होता है, अर्थ में [शब्दशास्त्रीय प्रत्यय का योग आदि] कार्य सम्भव नहीं होता है, अतः उस अर्थ के वाचक [दूसरे शब्दों] का ग्रहण न होने लग जाय—इसके लिये यह सूत्र आरम्भ किया जाता है । उदा०—'अग्नेर्ढक्' (पा० सू० ४।२।३३) अग्नि से ढक् प्रत्यय होता है—

(४.२.३३) आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् (वै० श्रौ० सू० १.१९)। अग्निशब्दोऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति, न ज्वलनः, पावको, धूमकेतुरिति; नातः प्रत्ययो भवति।

'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' (४.२.१९)--औदश्वित्कम्। औदश्वितम्। तक्रम् = अरिष्टं, कालशेपं, दण्डाहतं, मथितमिति, नातः प्रत्ययो भवति।

न्यासः

भूत् तद्वाचिनां संप्रत्यय इत्येवमर्थमिदमारभ्यते। तद्वाचिनामिति कर्मणि षष्ठी। तद्वाचिनो मा विज्ञायीत्येवमर्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः।

तत्र केचिदाहुः—स्वरूपस्य पर्यायाणाञ्च कार्ये प्रसक्ते श्रूयमाणस्यैव तद् यथा स्यात्, पर्यायाणां मा भूदिति नियमार्था परिभाषेयमिति।

अन्ये तु "लिङ्गवती परिभाषा भवति, यथा, 'इको गुणवृद्धी' इति गुणवृद्धी लिङ्गम्। विध्यन्तरशेषभूता वा, यथा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति परस्य विध्यन्तरस्य शेषभावमापद्यते। न चास्या लिङ्गं विध्यन्तरशेषभावो वा विद्यत इति संज्ञासूत्रमिदम्" इति प्रतिपन्नाः। यद्यपि वृत्तौ संज्ञाशब्दो नोच्चारितः, तथापि 'स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यम्' इत्येवं ब्रुवता **वृत्तिकारेण** संज्ञैवेत्याख्यातं भवति। अग्निशब्दादौ शब्दान्तरैः साधारणमपि रूपमस्ति शब्दत्वादि, असाधारणमपि अग्निशब्दत्वादि, तत्र साधारणरूपव्युदासेनासाधारणस्याग्निशब्दत्वादिरूपस्य परिग्रहार्थम् 'स्वम्' ग्रहणम्। तद्धि स्वमेव तस्य रूपम्, इतरत् पुनः परस्यापि। प्रतीतिप्रत्यनुपदेशाच्च शब्दस्य स्वरूपमेवासन्नम्, नार्थः; विपर्ययात्, अहेयत्वाच्च, तन्नित्यसम्बन्धित्वाच्च। तथा ह्यनुकरणशब्दा ह्यर्थं जहति, न तु स्वरूपम्। असाधारणञ्च रूपम्, अर्थस्तु साधारणः; शब्दान्तरैरपि प्रत्याय्यमानत्वात्।

तदेवमासन्नत्वान्नित्यसम्बन्धित्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव शब्दस्य स्वम्, नार्थः। ततश्च स्वग्रहणादेव रूपपरिग्रहे सिद्धे व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम्। तेन—'अर्थवद्ग्रहणेन नानर्थकस्य' इत्येतदुपपन्नं भवति। शब्दानुशासनप्रस्तावादेव च शब्दस्येति सिद्धे शब्देग्रहणम्—यत्र शब्दपरो निर्देशस्तत्र स्वरूपं गृह्यते, नार्थपरो निर्देश इति ज्ञापनार्थम्। तेन 'स्वे पुषः' इत्यत्र स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति। अर्थपरत्वन्तु निर्देशस्याविच्छिन्नपारम्पर्यादाचार्योपदेशाद् विज्ञायते।

आग्नेयमिति। अग्निर्देवताऽस्येत्यत्रार्थे ढक्।

औदश्वित्कमिति। अत्राप्युदश्विता संस्कृतमित्यत्रार्थे ठक्। 'उदश्वितोऽन्यरस्याम्' इत्यत्र 'दध्नष्ठक्' इत्यस्यानुवृत्तेः, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति ठकः कादेशः।

पदमञ्जरी

सर्वेषां सम्प्रत्ययः स्याद्, यथा—आकृतिचोदनायां व्यक्तीनाम्, मा भूदेष दोषः; उपात्तादेव यथा स्यादिति नियमार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः।

औदश्वित्कमिति। उदश्विति संस्कृतमिति सप्तमीसमर्थाट्ठक्, 'इसुसुक्तान्तात्कः'।

भावबोधिनी

आग्नेयम् अष्टाकपालं निर्वपेत् वै० श्रौ० सू० १।१९ इस सूत्र में 'अग्नि' शब्द अपने रूप (आनुपूर्वी) का ही बोधक होता है, अपने पर्यायवाचक—ज्वलनः, पावकः, धूमकेतुः इनका नहीं होता है; अतः इनसे प्रत्यय नहीं होता है।

'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' (पा० सू० ४।२।१९) 'संस्कृतं भक्षाः' इस अर्थ में उदश्वित् शब्द से विकल्प से ठक् होता है और 'इसुसुक्तान्तात् कः' (पा० सू० ७।३।५१) से ठक् का 'क' आदेश, आदिवृद्धि करने पर—औदश्वित्कम्। (पक्ष में अण् होने पर) औदश्वितम्। तक्रम् = अरिष्टं, कालशेषं, दण्डाहतं, मथितम्—इनमें से किसी से प्रत्यय नहीं होता है।

अशब्दसंज्ञेति किम्? 'दाधा घ्वदाप्' (१.१.२०) 'तरप्तमपौ घः' (१.१.२२)--घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनां ग्रहणम्, न संज्ञायाः।

न्यासः

घुग्रहणेष्वित्यादि। यदि घुप्रभृतिरपि संज्ञाशब्दः स्वरूपस्य ग्राहकः स्याद् 'उपसर्गे घोः किः' इत्यत्र यद्यपि धात्वधिकारस्तथापि घुग्रहणाद् घुशब्दात् किप्रत्ययः स्यात्। उपसर्गग्रहणं तु प्राद्युपलक्षणार्थं स्यात्। यथा—'अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात्' 'उपसर्गाच्च' इत्यत्र। कुमारीघ इत्यत्र च घ इति संज्ञाशब्देन स्वरूपप्रत्यायने सति 'घरूपकल्प' इत्यादिना घशब्दे परतो ह्रस्वत्वं प्रसज्येत।

ननु च संज्ञाविधानसामर्थ्यात् संज्ञायाः स्वरूपग्रहणं न भवति, संज्ञा हि संज्ञिनः प्रत्यायनार्था क्रियते; यदि संज्ञाशब्दोऽपि स्वरूपं प्रत्याययेत् संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात्, नैतदस्ति; संज्ञाविधानसामर्थ्याद्धि संज्ञिनं प्रत्याययेत्, परिभाषाविधानसामर्थ्याच्च स्वरूपम्। तस्मात् प्रतिषेधः कर्त्तव्यः? न कर्त्तव्यः, ज्ञापकात् संज्ञाशब्दा रूपस्य ग्राहको न भविष्यति। यदयं 'ष्णान्ता षट्' इति षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां विदधाति, तज्ज्ञापयति—संज्ञाशब्दः स्वरूपस्य ग्राहको न भवतीति; अन्यथा हि 'षड्भ्यो लुक्' इत्यत्र षट्शब्देन स्वरूपस्य प्रत्यायितत्वात् ततोऽपि लुग् भवतीति षकारान्तायाः संख्यायाः षडिति संज्ञां न कुर्यात्। षट्शब्दो हि षकारान्ता संख्या, नान्या, सत्यमेतत्; तथापि येषां ज्ञापकद्वारेणार्थप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, तान् प्रति तत्परिहाराया-शब्दसंज्ञेति प्रतिषेधः कृतः। शब्दग्रहणम्—व्याकरणे या संज्ञा तस्या एव प्रतिषेधो न लौकिक्या इति प्रदर्शनार्थम्।

पदमञ्जरी

घुग्रहणेष्वित्यादि। अन्यथा 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययो धातोरेव घोः शब्दार्थात्स्यात्, न तु दाधाभ्यः। 'ई हल्यघोः' इत्यत्र तु घुशब्दस्यानाकारान्तत्वाद्दाधानामेव ग्रहणं सिध्यति। कुमारीघ इत्यत्र 'घरूप' इति ह्रस्वप्रसङ्गः।

ननु च प्रदेशेषु संज्ञिसम्प्रत्ययनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति, नैतदस्ति; उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विव स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धम्; यदयं 'ष्णान्ता षट्' इति षकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञां विदधाति, तज्ज्ञापयति—संज्ञाशब्दो न स्वरूपग्राहक इति। अन्यथा 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यादौ स्वरूपस्यापि षडित्यस्य षकारान्तायाः षट्संज्ञां न विदध्यात्।

ननु च षकारान्ता संज्ञा षकारान्तस्य कार्यमिष्यते, संज्ञापि षकारान्तैव; अतो नार्थोऽशब्दसंज्ञेत्यनेन? सत्यम्; प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थः प्रतिषेधः। शब्दशब्देन चाभेदोपचारात् व्याकरणमुच्यते, शब्दे संज्ञा शब्दसंज्ञा; एवं च कर्मकरणमित्यादिष्वर्थसंज्ञास्वपि शास्त्रीयासु स्वरूपग्रहणं न भवति।

अथ रूपग्रहणं किमर्थम्, इह यावता प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वान्नित्यसम्बन्धित्वाच्च तदेव शब्दस्य? स्वार्थो स्वम्, अर्थो हि स्वप्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणश्चानित्यसम्बन्धा-श्चानुकरणदशायामभावात्, न चार्थो ग्राहकः शक्यते कर्तुम्, ग्राह्यत्वे च सूत्रमनर्थकं स्यादिति नार्थो रूपग्रहणेन? एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति—'शास्त्रे **स्वरूपेण** समानकक्ष्योऽर्थः' इति। तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति। तत्र ज्ञापकादर्थोऽपि ग्राह्यः; स्वं रूपमिति वचनाद्। रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम्। तेन काशे कुशे इत्यत्र 'शे' प्रगृह्यसंज्ञाऽभावः सिद्धः।

भावबोधिनी

अशब्दसंज्ञा अर्थात् शब्दशास्त्रीय संज्ञा को छोड़कर—इसको किसलिये कहा गया? "दाधा घ्वदाप् (पा० सू० १।१।२०) तरप्तमपौ घः (पा० सू० १।१।२३)—घु का ग्रहण जिनमें है और घ का ग्रहण है जिनमें ऐसे सूत्रों में संज्ञी (दा, धा, तथा तरप् तमप्) का ही ग्रहण होता है, संज्ञा (घु, घ) का नहीं। [यह प्रयोजन है।]

❀ सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् ❀ (म० भा० १.१.६८ वा० ५)॥ सिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम्--तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति। किं प्रयोजनम्? वृक्षाद्यर्थम्। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् (२.४.१२) इति--प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः।

❀ पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ❀ (म० भा० १.१.६८ वा० ६)॥ पिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम्-पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति। किं प्रयोजनम्? स्वाद्यर्थम्। 'स्वे पुषः' (३.४.४०)--स्वपोषं पुष्टः। रैपोषम्। धनपोषम्। विद्यापोषम्। अश्वपोषम्। गोपोषम्।

❀ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ❀ (म० भा० १.१.६८ वा० ७)॥ जिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम्--पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विशेषाणाम्। किं प्रयोजनम्? राजाद्यर्थम्। 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' (२.४.२३)--इनसभम्; ईश्वरसभम्। तस्यैव न भवति--राजसभा। तद्विशेषाणां च न भवति- पुष्यमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा।

न्यासः

सित्तद्विशेषाणामित्यादि। यत्र विशेषाणां ग्रहणमिष्यते तत्र सकार इत्संज्ञकः कर्त्तव्यः—वृक्षस्, मृगस् इति। **ततो वक्तव्य इत्यादि।** सिन्निर्देशं कृत्वा ततः प्रथमेऽध्यायेऽन्यत्र वा परिभाषेयं कर्तव्या—सित्तद्वि-

पदमञ्जरी

सित्तद्विशेषाणामिति वार्त्तिकं व्याचष्टे—'**सिन्निर्देशः कर्त्तव्य इति।** वृक्षस् इत्येवम्। **ततो वक्तव्यमिति।** स्वं रूपमित्यस्यानन्तरम्। ननु किं प्रयोजनमित्युक्ते वृक्षादीतिवक्तव्यम्, किमुच्यते—वृक्षाद्यर्थमिति? वृक्षादिषु प्रयोजनमस्येत्युक्ते वृक्षाद्यस्य प्रयोजनमित्यर्थादुक्तं भवतीत्यदोषः। अस्यार्थस्य न्यायतः सिद्धिं 'विभाषेत्यत्र' वक्ष्यामः।

पित्पर्यायवचनस्यचेति। चकारात्स्वरूपस्य विशेषाणां च इदं वाचनिकमेव।

जित्पर्यायस्येत्यस्यापि न्यायतः सिद्धिं वक्ष्यामः।

भावबोधिनी

'उसके विशेषों का ग्रहण होता है इसके लिये सित्-निर्देश करना चाहिये, वृक्ष आदि के लिये।' सित् अर्थात् वृक्षस् मृगस् आदि निर्देश करना चाहिये। इस सूत्र के बाद कहना चाहिये 'उनके विशेष भेदों का ग्रहण होता है।' यह किसलिये है? वृक्ष आदि के लिये। "विभाषा वृक्षमृगतृण०" (पा० सू० २।४।१२) यह; प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः [वृक्ष मृग आदि के विशेषों का द्वन्द्व विकल्प से एकवत् होता है। अतः दो-दो रूप सम्भव होते है।]

'और पर्यायवाची का ग्रहण करने के लिये पित्-निर्देश करना चाहिये, यह 'स्व' आदि के लिये होगा।' पित् निर्देश करना चाहिये अर्थात् स्वप् ऐसा पढ़ना चाहिये। इस सूत्र के बाद कहना चाहिये—पित् के पर्यायवाची का ग्रहण होता है और 'च' के बल से अपने रूप का और अपने विशेष रूपों का भी ग्रहण है अर्थात् पित् निर्देश में (१) पर्याय, (२) विशेष और (३) अपना इन तीनों का ग्रहण होता है। इसका क्या प्रयोजन है? स्व आदि के लिये है। 'स्वे पुषः' (पा० सू० ३।४।४०) (स्ववाची करण उपपद रहने पर पुष् धातु से णमुल् प्रत्यय होता है) (१) अपने ग्रहण का उदा०—स्वपोषं पुष्टः; (२) पर्यायग्रहण का उदा०—रैपोषम्, धनपोषम् (३) विशेष ग्रहण का उदा० अश्वपोषम्, गोपोषम्। 'जित्-निर्देश पर्यायवाची का ही ग्रहण करने के लिए करना चाहिये; राजा आदि के लिये।' जित् = राजाज् ऐसा निर्देश करना चाहिये। इस सूत्र के बाद कहना चाहिये —पर्यायवाची का ही ग्रहण होता है, न अपने रूप का और न इसके विशेष रूपों का। इसका क्या प्रयोजन है? 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' पा० सू० २।४।२३ (सभाशब्दान्त तत्पुरुष नपुंसक होता है यदि वह सभा, राजापूर्वक और अमनुष्यपूर्वक हो)। यहाँ राजा के पर्याय ही लिये जाते हैं) 'इनसभम्, ईश्वरसभम्। किन्तु उस राजा का ग्रहण नहीं होता है—राजसभा। इसके विशेष रूपों का भी ग्रहण नहीं होता है—पुष्यमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा।

★ झित्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ★ (म० भा० १.१.६८ वा० ८)॥ झिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम्--तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति। किं प्रयोजनम्? मत्स्याद्यर्थम्। 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' (४.४.३५) इति ठक् पाक्षिकः, मात्स्यिकः। तद्विशेषाणाम्--शाकुनिकः। पर्यायाणां न भवति--अजिह्मान् हन्ति, अनिमिषान् हन्तीति। ★ अस्यैकस्येष्यते[1] (मा० भा० १.१.६८)--मीनान् हन्तीति मैनिकः।

६९. अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥ (१४)

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम्। अण्, गृह्यमाण उदिच्च सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य; प्रत्ययं वर्जयित्वा। 'आद् गुणः', (६.१.८७) 'अस्य च्वौ', (७.४.३२) 'यस्येति च' (६.४.१४८)। स्वरानु-

न्यासः

शेषाणामित्यादि। यस्य सकार इत्संज्ञकः, स तद्विशेषाणां वृक्षादिविशेषाणां खदिरादीनां प्रतिपादक इति वक्तव्यम्। एवं पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थमित्यादावपि वेदितव्यम्। न्यायादपि चैतत्-प्रतिपाद्योऽर्थः सिध्यति। यथा सिध्यति तथा यथावसरं पुरस्तात् प्रतिपादयिष्यामः। सुखाववबोधनार्थं तु सित्तद्विशेषाणा-मित्यादिग्रन्थोपन्यासः॥ ६८॥

अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ संज्ञासूत्रमिदम्, न परिभाषा। सा हि नियमार्था भवति। न चाणुदितो सवर्णानामन्येषाञ्च ग्रहणं प्राप्तम्, येन सवर्णानामेव ग्रहणं भवतीति नियमः क्रियते--परेणणकारेण प्रत्याहार-ग्रहणमिति। तेन ऋकारादयोऽपि सवर्णानां ग्राहकाः सिध्यन्तीत्यभिप्रायः। परेण च णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् 'अ इ उ ण्' इत्यत्र प्रतिपादितम्। पूर्वसूत्रात् 'स्वं रूपम्' इत्येतदिहानुवर्त्तते। तच्चार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते। तेन स्वस्यापि रूपस्याण् गृह्यमाण उदिच्च ग्राहको भवतीति दर्शयन्नाह--**स्वस्य च रूपस्येति**। **'आद् गुणः' इत्यादि**। यथेह भवति देवेन्द्र इति, तथा खट्वेन्द्र इत्यत्राप्याद्गुणो भवति। **अस्य च्वौ**। यथा पटीभवतीत्यत्रेत्वं भवति तथा मालीभवतीत्यत्रापि। **यस्येति च**। यथा दाक्षिरित्यत्र लोपो

पदमञ्जरी

झित्तस्य चेति। इदं वाचनिकमेव। मृगपक्षिणस्तु पिन्निर्देशः कर्त्तव्य इत्याहुः। **अथैकस्येति** इयमिष्टिरेव॥ ६८॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ संज्ञासूत्रमेतत् न परिभाषा; प्रसिद्धार्थविनियोगात्। **परेण णकारेणेति**। एतच्च 'लण्' इत्यत्र प्रतिपादितम्। **स्वस्य च रूपस्येति** यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतम्, तथापि सवर्णस्य चेति षष्ठ्यन्तस्यानन्तरं श्रूयमाणश्चशब्दोऽन्यस्य षष्ठ्यन्तस्याभावात् तस्यैव षष्ठ्यन्ततां प्रकल्पयतीति भावः। **प्रत्ययं वर्जयित्वेति**। तेन तत्रोच्चारितमेव रूपं गृह्यते। **'आद् गुणः' इत्यादि**। यथेह भवति देवेन्द्र इति, एवं खट्वेन्द्र इत्यादावपि भवति। **अस्य च्वौ**। यथेह भवति शुक्लीभवतीति, एवं मालीभवतीत्यादावपि भवति। **यस्येति च**। यथेह भवति दाक्षिः प्लाक्षिरिति, एवं चौडिर्बालाकिरित्यादावपि भवति। चूडाबलाकाशब्दौबाह्वादौ।

भावबोधिनी

'झित्-निर्देश करना चाहिये, उसके विशेष भेदों का ग्रहण करने के लिये, मत्स्य आदि के लिये।' झित्-निर्देश करना चाहिये। इस सूत्र के बाद कहना चाहिये—उस झित् का ग्रहण होता है और उसके विशेष रूपों का भी। यह किस लिये? मत्स्य आदि के लिये। 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' (पा० सू० ४।४।३५) इसमें पक्षी आदि और उसके विशेष रूपों से ठक् प्रत्यय होता है। अपने ग्रहण का उदा०—पाक्षिकः, मात्स्यिकः। इसके विशेष रूपों के ग्रहण का उदा०—शाकुनिकः। परन्तु पर्यायों का ग्रहण नहीं होता है—अजिह्मान् हन्ति, अनिमिषान् हन्ति। 'पर्याय में एक का ग्रहण इष्ट है'—मीनान् हन्ति—इस अर्थ में मीन + ठक् = इक, आदिवृद्धि आदि करके मैनिकः यह रूप बनता है॥ ६८॥

इसमें परवर्ती णकार से अण् प्रत्याहार लिया जाता है। गृहीत होने वाला अण् और उदित् अपने सवर्णों का ग्राहक = बोधक होता है और अपने रूप का भी, किन्तु प्रत्यय को छोड़कर है। (प्रत्यय = विधीयमान अतः अविधीयमान

---

१. अयमेव भाष्य सम्मतः पाठः।

नासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणं भवति (म० भा० १.१.६९) उदित्खल्वपि--'चुटू' १.३.७), 'लशक्वतद्धिते' (१.३.८)। चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति।

अप्रत्यय इति किम्? 'सनाशंसभिक्ष उः' (३.२.१६८), 'अ सांप्रतिके' (४.३.९)--दीर्घो न भवति॥

न्यासः

भवति, तथा चौडिरित्यत्रापि। बाह्वादित्वाच्चूडाशब्दादिञ्। **स्वरानुनासिक्येत्यादि**। उदात्तः सूत्रे गृह्यमाणः स्वरान्तरभिन्नस्यापि ग्राहको भवति। एवमनुदात्तः स्वरितश्च। तथा सानुनासिको निरनुनासिकस्य, सोऽपि तस्य।

दीर्घो न भवतीति। यदि 'अप्रत्यय' इति प्रतिषेधो न स्यात् प्रत्ययोऽपि सवर्णानां ग्राहकः स्यात्, ततश्च दीर्घोऽपि स्यात्। ननु चात्यल्पमिदमुच्यते—'अप्रत्ययः' इति, अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम्। प्रत्यये

पदमञ्जरी

ननु च 'अकः' 'अचि' इत्यादौ प्रत्याहारग्रहणे कथं मध्यवर्त्तिभिरिकारादिभिस्सवर्णग्रहणम्, उच्चारितो हि संज्ञाशब्दः संज्ञिनं प्रत्याययति, न च मध्यवर्त्तिनामुच्चारणमस्ति। ते ह्यगादिसंज्ञाभिः संज्ञित्वेन प्रत्याय्यन्ते, क्व तर्हि स्यात्? 'अस्य च्वौ' 'यस्येति' यत्र संज्ञाया उच्चारणमस्ति। प्रत्याहारे चाद्यो वर्ण उच्चारितत्वात्सवर्णग्राहकः। स्यादेतत्--अक्षरसमाम्नाय उच्चारिता इकारादयः सवर्णानां ग्राहका इति। अगादिचोदनासु ईकारादयोऽपि ह्रस्ववत्संज्ञित्वेनैव प्रतीयन्ते, [न] त्विकारादिभिः प्रतीतैः प्रत्याय्यन्त इति, न; अपरकालत्वात्। इह वर्णानामुपदेशस्तावद्, उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा, इत्संज्ञोत्तरकालमादिरन्त्येनैतत्प्रवर्त्तते, ततोऽण् सवर्णस्येति। तदनेनोपदेशादिष्वङ्गेषु निष्पन्नेषु अन्यत्र 'अस्य च्वौ' इत्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति, नाङ्गेषु, नापि स्वात्मनि; अनिष्पन्नत्वात्। यदि त्वस्मिन्नपि सूत्रे सवर्णग्रहणं स्यात्, 'आद्गमहनः,' 'ऋदोरप्' इत्यादौ अकारादयोऽपि सवर्णान् गृह्णीयुः। अतोऽस्मिन् सूत्रेऽक्षरसमाम्नाये चागृहीतसवर्णानां ग्रहणम्। ततश्च तदेव स्थितम् प्रत्याहारेषु मध्यवर्त्तिभिः सवर्णग्रहणं न स्यादिति, नैष दोषः; उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति नियमः, बुद्ध्युपारूढास्तु प्रत्यायकाः। अस्ति च मध्यवर्तिनां बुद्ध्युपारोहः, ततश्च संज्ञित्वेन प्रत्याय्यमानस्यापि प्रत्यायकत्वं भविष्यति। अत्र ज्ञापकम्—'दीर्घाज्जसि च' इति प्रतिषेधः। स हि कुमार्यावित्यादौ 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घो मा भूदिति। तत्र चाक इति वर्त्तते। खट्वे इत्यादौ तु 'नादिचि' इत्येव सिद्धः प्रतिषेधः। 'दीधीवेवीटाम्' 'ल्वादिभ्यः' इत्यादयश्च निर्द्देशा एवमेवोपपद्यन्ते, यदि मध्यवर्तिभिरपि सवर्णग्रहणं भवति। स्वरानुनासिकेत्यादिरुदात्तः सूत्रे गृहीतः स्वरान्तरभिन्नमपि गृह्णाति, एवमनुदात्तस्वरितौ च। तथा सानुनासिको निरनुनासिकम्, सोऽपि तम्।

दीर्घो न भवतीति। असति त्वप्रत्यय इत्यस्मिन् प्रत्ययेनापि सवर्णग्रहणात् दीर्घोऽपि स्यात्। अत्यल्पमिदमुच्यते—'अप्रत्ययः' इति, 'अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम्'। प्रत्यये प्रत्युदाहृतं तत्र। आदेशे –

भावबोधिनी

अण् को छोड़कर ही सवर्ण का ग्राहक होता है।) उदा०—'आद्गुणः' (पा० सू० ६।१।८७) 'अस्य च्वौ' (पा० सू० ७।४।३२) 'यस्येति च' (पा० सू० ६।१।१४८) [इन सूत्रों में सभी प्रकार के अकारादि का ग्रहण होता है।] स्वरभिन्न, आनुनासिक्यभिन्न और कालभिन्न [अण्] का ग्रहण होता है।

[भाव यह है कि उदात्त आदि एक स्वर का उल्लेख रहने पर अन्य भेदों का ग्रहण कराने के लिए यह सूत्र है। इसी प्रकार अनुनासिक से अननुनासिक का और मात्रा काल से ह्रस्व आदि सभी भेदों का ग्रहण कराता है।]

उदित् भी सवर्ण का ग्राहक होता है; जैसे 'चुटू' (पा० सू० १।३।७) 'लशक्वतद्धिते' (पा० सू० १।३।८) चवर्ग और टवर्ग का तथा कुकवर्ग का ग्रहण होता है।

अप्रत्यय = अविधीयमान—यह किसलिये है? 'सनाशंसभिक्ष उः' (पा० सू० ३।२।१६८) 'अ साम्प्रतिके' (पा० सू० ४।३।९) इनमें दीर्घ नहीं होते हैं।

न्यासः

प्रत्युदाहृतम् । आदेशे—'इदम इश्, अस्मात् = इतः, 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल्, अस्मिन् = इह, 'इदमो हः' । अत्र हि सवर्णग्रहणे सति यद्यकृते त्यदाद्यत्व इश्भावस्तदान्तरतम्यात् त्रिमात्र इकारः प्राप्नोति, अथ कृतेऽर्द्धचतुर्थमात्रः । यदि 'अतो गुणे' पररूपत्वेऽकृते तदापि; अथ कृते ततोऽर्द्धतृतीयमात्रः । अथ वा—अर्द्धचतुर्थमात्रोऽर्द्धतृतीयमात्रश्च नास्ति ततो द्विमात्रस्त्रिमात्रश्च स्यात् । टित्—'आर्धधातुकस्येड्वलादेः', लविता, सवर्णग्रहणे सति दीर्घोऽपि स्यात् । कित्—'भुवो वुग् लुङ्लिटोः', बभूव, अत्र सानुनासिकोऽपि स्यात् । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । मित्—'चतुरनडुहोरामुदात्तः', 'अम् सम्बुद्धौ', अनड्वन्—अत्र दीर्घोऽपि स्यात् । तत् तर्ह्येवं वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्; चकारोऽत्र क्रियते, सोऽनुक्तप्रतिषेधसमुच्चयार्थो भविष्यति । तेन येषामादेशादीनां ग्राहकत्वं नेष्यते ते सवर्णानां ग्राहका न भविष्यन्ति ।

अन्ये त्वाहुः—'अप्रत्यय' इति नेह संज्ञाग्रहणम्, किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम् । प्रतीयते=विधीयते = उत्पाद्यत इति प्रत्ययः । तेनाप्रत्यय इत्यस्यायमर्थो भवति—भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति । इशादयोऽपि भाव्यन्ते = उत्पाद्यन्त इति तेऽपि प्रत्ययाः, तेन ते सवर्णानां ग्राहका न भवन्ति" इति । तैश्चकारस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् । 'स्वं रूपम्' इत्यस्यानुकर्षणं तस्य प्रयोजनमिति चेत्, न; चानुकृष्टत्वादुत्तरत्र तदनुवृत्तिर्न स्यात् । न चैतत्प्रयोजनमुपपद्यते; स्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः ।

अथ मतम्—'प्रथमान्तं स्वमित्येतत्प्रकृतं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, तस्माच्चकारे कृते यत्नात् षष्ठ्यन्तता तस्य यथा स्यादित्येवमर्थश्चकारः' इति, एतदपि नास्ति; 'अर्थादेव हि विभक्तिविपरिणामसिद्धेः ॥ ६९ ॥

पदमञ्जरी

'इदम इश्,' इतः; इह विशेषविहितत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा त्रिमात्रिक आदेशः प्राप्नोति । टिति—'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः', पठितेति दीर्घोऽपि स्यात् । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इत्येतत्तु ग्रहेर्दीर्घ एव, न ह्रस्व इति नियमार्थं स्यात् । 'वृतो वा' इत्येतदपि ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थं स्यात् । किति—'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' बभूव, अनुनासिकोऽपि स्यात् । मिति—'अम् सम्बुद्धौ' हे अनड्वन्, आमपि स्यात् । एवं तर्ह्यप्रत्यय इति नेह संज्ञाग्रहणम्, किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्—प्रतीयते = विधीयत इति प्रत्ययः, भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीत्यर्थः । इशादयोपि भाव्यन्ते । संज्ञाप्रत्ययस्य तु नावश्यकः प्रतिषेधः । येनार्थम्प्रतियन्ति स प्रत्ययः, न हि दीर्घलुप्तयोरर्थस्याभिधानमस्ति । 'कुहोः श्चुः' इत्यादौ भाव्यमानस्याप्युदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधाभावः । तथा च पठ्यते—'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति' इति ॥ ६९ ॥

भावबोधिनी

विमर्श—समस्या यह है कि कहीं स्वरभेद के कारण, कहीं **मात्राभेद** = कालभेद के कारण और कहीं अनुनासिक रहने के कारण केवल उच्चारित वर्ण का ही ग्रहण हो सकेगा, अन्यों का नहीं । अतः सभी भेदों का ग्रहण कराने के लिए प्रस्तुत सूत्र है । इसमें 'अप्रत्यय' शब्द यौगिक है । प्रतीयते = विधीयते यः सः–अर्थात् जिसका विधान किया जा रहा है, वह प्रत्यय है, उससे भिन्न ही अण् अपने सवर्णों का ग्रहण कराता है । अतः 'आद्गुणः' (पा० सू० ६।१।८७) यहाँ अकार से सभी प्रकार का अकार ले लिया जाता है । 'इको यणचि' (पा० सू० ६।१।७७) में सभी प्रकार का इक् ले लिया जाता है । परन्तु जो प्रत्यय = विधीयमान है, वह अपना ही ज्ञान कराता है, अपने सवर्णों का नहीं । अत एव 'सनाशंसभिक्ष उ' (पा० सू० ३।२।१६८) इससे केवल ह्रस्व 'उ' ही होता है । इसी प्रकार अन्यत्र भी समझना चाहिये ।

'अप्रत्ययः' यह केवल अण् का ही विशेषण है, उदित् का नहीं । अतः विधीयमान भी उदित् सवर्ण का ग्राहक होता है । इसीलिए 'चुटू' (पा० सू० १।३।७) 'कुहोश्चुः' (पा० सू० ७।४।६२) आदि में पूरे चवर्ग और टवर्ग का ग्रहण होने से उनका विधान हो जाता है ॥ ६९ ॥

७०. तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ (१९)

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः, तादपि परस्तपरः, तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तर-

न्यासः

तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मात् सोऽयं तपर इति बहुव्रीहिं दर्शयति, **तादपि परस्तपर इति** पञ्चमीतत्पुरुषं च । स पुनः पञ्चमीति योगविभागात् समास इति वेदितव्यः । कथं पुनरेतत् समासद्वयं लभ्यते, यावतैकस्तपरशब्दः ? एकस्याप्यावृत्त्या द्विधा भेदो भविष्यतीत्यदोषः । अत्र हि बहुव्रीहेर्लिङ्गम्—'अतो भिस ऐस्' इति तपरकरणम् । न ह्यत्र पञ्चमीतत्पुरुष उपपद्यते । अवर्णो ह्यत्र तपरोऽभिमतः, न भिस् । यदि चेह पञ्चमीतत्पुरुषः स्यात्, तर्हि भिस् तपरः स्यात्; यतस्तपरो वर्ण इहोच्यते, न चासौ वर्णः, किं तर्हि ? तत्समुदायः । पञ्चमीतत्पुरुषे तु लिङ्गम्—'वृद्धिरादैच्' इति तपरकरणम् । न ह्यत्र बहुव्रीहिर्युज्यते । यदि बहुव्रीहिः स्यात् तदाऽऽकारस्य तपरत्वं स्यात्, न चाऽऽकारार्थं तपरकरणम्, अपि त्वैजर्थम् । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ।

सवर्णस्येति वर्त्तते, वर्णस्य च सवर्णो न भवति, ननु वर्णसमुदायस्य; तस्मादविशेषाभिधानेऽपि वर्ण एव तपरो विज्ञायत इत्याह—**तपरो वर्ण इति** । **तत्कालस्येति** बहुव्रीहिः—स कालोऽस्येति । अयुक्तोऽयं निर्देशः । तथा हि – तच्छब्देन तपरः परामृश्यते, तपरश्च वर्णः । कालस्तु क्रियाविशेष इष्यते । तथा ह्युक्तम् –

पदमञ्जरी

तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मादिति बहुव्रीहिं दर्शयति । **तादपि परस्तपर** । इति पञ्चमीतत्पुरुषम् ॥ स पुनरस्मादेव निपातनाद्वेदितव्यः । एकस्यापि तपरशब्दस्य तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणादर्थभेदो न विरुद्धः । तत्र बहुव्रीहेर्लिङ्गम्—'अतो भिस ऐस्' इति तपरकरणम् । तत्पुरुषस्य लिङ्गम्—'वृद्धिरादैच्' इत्यैजर्थं हि तदित्युक्तम् ।

तपरो वर्ण इति । वर्णस्यैव सवर्णसम्भवाद्वर्ण इत्युक्तम् । **तत्कालस्येति** बहुव्रीहिः—स कालोऽस्येति । अयुक्तोऽयं निर्देशः । तदित्यनेन तपरो वर्णः परामृश्यते, प्रसिद्धपरिमाणा च क्रिया प्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका । कालो यथा दिवसमधीत इति, दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते । स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात् कालः; वर्णस्तु क्रियात्मको न भवतीत्ययुक्तं वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यम् ? एवं तर्ह्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्यः, उष्ट्रमुखवत् । गम्यमानार्थत्वाच्चाप्रयोग एव लोपः, यथा—उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात् सादृश्यप्रतीतिः । उष्ट्र इव मुखमस्येति मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धम्, न कृत्स्नेनोष्ट्रेणेति सामर्थ्यादयमर्थो भवति–उष्ट्रमुखमिव मुखस्येति । एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया-क्रियान्तरेण निमेषादिना परिच्छिन्ना सती वर्णान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक इत्युच्यते । स कालोऽस्येत्यस्य कोऽर्थः ? तत्कालसंबन्धिनी क्रिया परिच्छेदिका अस्येत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—**आत्मनेत्यादिना** ॥ तपरवर्णसन्निधावुच्चारितोऽप्ययमात्मशब्दस्तत्सहचरितायामुच्चारणक्रियायां वर्तते, वर्णेन क्रियायास्तुल्यत्वानुपपत्तेः । यादृशी तपरस्य वर्णस्योच्चारणक्रिया निमेषादिपरिच्छिन्ना, तादृश्युच्चारणक्रियाऽस्येत्यर्थः ।

गुणान्तरयुक्तस्येति । यद्गुणक उपात्तस्ततो गुणान्तरयुक्तस्येत्यर्थः । किं पुनरिदं नियमार्थम् ?

भावबोधिनी

(१) त है परे जिससे वह तपर है, (२) त से परे भी तपर है; तपर वर्ण तत्काल = अपने तुल्य कालवाले, अन्य गुण से युक्त का ग्राहक = बोधक होता है और अपने भी रूप का । यह सूत्र विध्यर्थ = विधान के लिये है । (विध्यर्थ किस

युक्तस्य सवर्णस्यग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य। विध्यर्थमिदम्। 'अण्' इति नानुवर्तते। अणामन्येषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहणकशास्त्रम्। 'अतो भिस ऐस्' (२७.१.९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्त्तत एव। अतपरा अणस्तस्यावकाशः।

न्यासः

आदित्यग्रहतारादिपरिस्पन्दमथापरे ।
भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः॥ [वा० प० ३।९।७६] इति।

तत् कुतो वर्णक्रियाविशेषाभिधायिनोस्तपरकालशब्दयोः सामानाधिकरण्यम्? एवं तर्हि उत्तरपदलोपी समासोऽयं द्रष्टव्यः, यथा—उष्ट्रस्य मुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुख इति, एवं तत्काल इव कालो यस्य स तत्काल इति। अस्यार्थं दर्शयितुमाह—**आत्मनेत्यादि**। यद्यपि तपरकरणसन्निधानादिहात्मशब्दस्य तत्र वृत्तिर्युक्ता, तथापीह साहचर्यात् तत्सहचरितायामुच्चारणक्रियायां स वर्तते। कुत एतत्? तपरेण वर्णेन क्रियायास्तुल्यत्वानुपपत्तेः। सम्भवति साहचर्यात् ताच्छब्द्यम्। तदेतदुक्तं भवति—तपरवर्णसहचरितया क्रियया तुल्यकालस्येति यादृशी तपरवर्णस्योच्चारणक्रिया तादृगुच्चारणक्रिया यस्येति यावत्। **गुणान्तरयुक्तस्येति**। येन गुणेन धर्माख्येनोदात्तादिना विशिष्ट उच्चारितस्ततोऽन्यैरुदात्तादिभिर्गुणैः सम्बद्धस्येत्यर्थः।

स्वस्य च रूपस्येति। इहापि तदनुवृत्तेः। इहेदं सूत्रं नियमार्थं वा स्याद्? विध्यर्थं वा? यद्यणित्यनुवर्त्तते, ततः पूर्वेणैव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो भवति—तपरोऽण् तत्कालस्यैव ग्राहको भवति, नान्यस्येति। अथाणिति निवृत्तम्, ततो विध्यर्थम्।

तत्राद्ये पक्षे 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्याकारो दीर्घस्तपरो निरनुनासिकः सूत्र उपात्तः 'भेदका गुणाः' इत्यस्मिन् दर्शने सानुनासिकस्य ग्राहको न स्यात् अनण्त्वात्। ततश्च निरनुनासिक एवादेशः स्यात्। इतरत्र तु पक्षे सत्यपि भेदकत्वे गुणानामेष दोषो न भवतीति मन्यमानो द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**विध्यर्थमिदमिति**। कथं विध्यर्थमित्याह—**अणिति नानुवर्त्तते इति अणामन्येषाञ्चेत्यादि**। युक्तं यदन्येषामेव तपराणां ग्रहणकशास्त्रमिति तेषां पूर्वेण ग्रहणस्यासिद्धत्वात्। अणां तु पूर्वेणैव सिद्धे ग्राहकत्वे कथमित्यत आह—**अतो भिस ऐसित्यादि**।

स्यादेतत्, इहापि तत् प्रवृत्तमेवानवकाशत्वादित्यत आह—**अतपरा इत्यादि**। 'आद् गुणः' इत्यादावतपरा अणोऽवकाशः। अस्य त्वनणस्तपरा दीर्घाः। यथा 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति। ये त्वणस्तपराः, तेषूभयप्राप्तौ परत्वादिदमेव ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः।

पदमञ्जरी

अहोस्विद्विध्यर्थम्? तत्राणित्यनुवृत्तौ नियमार्थम्—तपरो वर्णस्तत्कालस्यैवेति। निवृत्तौ विध्यर्थम्। तत्राद्ये पक्षे 'आतो धातोः' 'आतां पुङ्णौ' 'यस्येति च' 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यादौ 'भेदका गुणाः' इत्यस्मिन् दर्शने यद्गुणक उपात्तस्ततो गुणान्तरयुक्तस्य ग्रहणं न स्यादिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**विध्यर्थमिति**। अत्र हेतुमाह—**अणिति नानुवर्त्तत इति**। यदि विध्यर्थमिदम्, ततोऽस्यानण्सु चरितार्थत्वादण्सु पूर्वमेव प्रवर्त्तेत, तत्राह—**अणामन्येषां चेति**। एतदेव विशदयति—**अतो भिस ऐसित्येवमादिष्विति। न प्रवर्त्तत एवेति**। परेणानेन बाधितत्वादिति भावः। विरोधो ह्यत्र वर्तते—पूर्वसूत्रेण ह्यष्टादशानां ग्रहणम्, अनेन तु षण्णामिति।

भावबोधिनी

प्रकार है? 'अण्' इसकी अनुवृत्ति नहीं होती है। अण् प्रत्याहार-घटक तपर वर्णों का और उनसे भिन्न तपर वर्णों का बोधक यही सूत्र है। 'अतो भिस ऐस्' (पा० सू० ७।१।९) आदि में पूर्ववर्त्ती (अणुदित्० १।१।६९) शास्त्र तो प्रवृत्त होता ही नहीं है। (क्योंकि पर होने से यह बाधक है।) अतपर अण्-स्थल पर उसकी प्रवृत्ति = अवकाश है।

किमुदाहरणम् ? 'अतो भिस ऐस्'—वृक्षैः, प्लक्षैः । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (६.४.४१)--**अब्जाः, गोजाः** (ऋ० ४.४०.५) । **तत्कालस्येति किम् ? खट्वाभिः, मालाभिः ॥**

७१. आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ (२)

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् ।

न्यासः

वृक्षैः प्लक्षैरिति । तृतीयाबहुवचनं भिस् । 'अतो भिस ऐस्' इत्यैसादेशः, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः । **अब्जाः, गोजा इति** । 'जनी प्रादुर्भावे' अप्सु जायते, गोषु जायत इति--'जनसनखनक्रमगमो विट्' ।

खट्वाभिरिति । कथं पुनरेतत् प्रत्युदाहरणम्, यावता 'अन्तादिवच्च' इत्यन्तादिवद्भावे भवितव्यमेवात्रैस्भावेन, तपरकरणस्य तु यत्रैकादेशो नास्ति तद् व्यवच्छेद्यं भविष्यति--कीलालपाभिः, सोमपाभिरित्यादि ? नैष दोषः; 'अन्तादिवच्च' इत्यत्र वक्ष्यति--'वर्णाश्रयविधावन्तादिवद्भावो नेष्यते' इति, तथा हि--खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाभावाद् 'अतो भिस ऐस्' न भवतीति । अथ वा--'अतः' इत्यत्राकारद्वयप्रश्लेषः कृतः, श्रूयमाणादतो यथा स्यात् ॥ ७० ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ स्वरूपविधिपरिहारायारम्भः । इदमपि संज्ञासूत्रम्, अनादिभूतं वस्त्वपेक्ष्य तत्पूर्ववस्तुन आदित्वं न भवति, अन्त्यभूतं वस्त्वपेक्ष्य ततः परस्यान्त्यत्वम् । न चेहाद्यन्तयोः परस्परापेक्षे आद्यन्तत्वे युज्येते । एवं हि सति वस्त्वन्तरस्य संज्ञिनो भावादादिरन्त्येन सहितः स्वस्यैव संज्ञा स्यात् । ततश्च 'स्वं रूपम्' इत्येतस्येहानुवृत्तये स्वरितत्वासङ्गो वृथा स्यात् । तस्मादाद्यन्तशब्दाभ्यां सामर्थ्यादाद्यन्तव्यतिरेकेण तन्मध्यपाति वस्तु संज्ञित्वेनाक्षिप्तमिति मत्वाह--**तन्मध्यपतितानामिति** । जाताविदं बहुवचनम्; अन्यथा ह्योङ्शब्द ओकारस्य संज्ञा न स्यात् ।

पदमञ्जरी

किमुदाहरणमिति । अभेदकत्वात् गुणानामनण्सु सिद्धमिति प्रश्नः, अण्सु भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं तावदारब्धव्यं सूत्रम् । तदेवानण्स्वपि विधिमुखेन प्रवर्तमानमिष्टं साधयतीत्युत्तरम् । **विड्वनोरनुनासिकस्यादिति** । कस्य पुनरत्र सवर्णस्य ग्रहणमिष्यत इति चिन्त्यम् । तस्मादुपलक्षणमेतत् । 'आतो धातोः' 'यस्येति च' इत्यादावेव प्रयोजनम् । **तत्कालस्येति किमिति** । प्रधानावयवद्वारेण सूत्रमेवाक्षिप्यते । **खट्वाभिरिति** । वर्णाश्रयविधावन्तादिवद्भावो न भवति ॥ ७० ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ इदमपि संज्ञासूत्रम्, आद्यन्तयोर्मध्यापेक्षत्वान्मध्यवर्तिनां संज्ञित्वं विज्ञायते, 'स्वं रूपम्' इत्यनुवृत्तेः स्वरूपस्य चेत्याह—**मध्यवर्त्तिनामिति** । यद्यप्याद्यन्तावयवा अवयविनः समुदायरूपस्य सम्बन्धिनौ तथापि तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्समुदायिनां संज्ञेति दर्शयति—**वर्णानामिति । स्वस्य च**

भावबोधिनी

इसका क्या उदाहरण है—''अतो भिस ऐस्' (पा० सू० ७।१।९) केवल ह्रस्व अकारान्त से परे ही 'भिस्' का 'ऐस्' होता है—जैसे--वृक्षैः, प्लक्षैः । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० सू० ६।४।४१) विट् और वन् प्रत्यय परे रहते अनुनासिक का 'आत्' आदेश हो जाता है; जैसे अब्जाः, गोजाः । [अप्सु जायते, गोषु जायते—इस विग्रह मे 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा० सू० ३।२।६७) इससे विट् प्रत्यय होता है और उसका सर्वापहारी लोप हो जाने पर अनुनासिक 'न्' का 'आत्' आदेश करने पर अप् + ज आ, होता है । और प्रकिया करने पर उक्त रूप सिद्ध होते हैं ।]

तत्कालस्य—(उसके समान कालवाले का ही ग्रहण होता है—) इसका क्या फल है ? खट्वाभिः, मालाभिः । [यहाँ 'अतो भिस ऐस्' पा० सू० ७।१।९ की प्रवृत्ति नहीं होती है क्योंकि यहाँ एकमात्राकालिक 'अ' नहीं हैं । भिस् के ऐस् सूत्र में 'अतः' यह तपर एकमात्राकालिक ही है] ॥ ७० ॥

आदि वर्ण अन्त्य इत्संज्ञक के साथ गृहीत होता हुआ अपने (दोनों के) मध्य में आने वाले वर्णों का और अपने विधायक रूप का (= आदि वर्ण का) ग्राहक = बोध कराने वाला होता है । उदा०—अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् ।

अन्त्येनेति किम् ? सुडिति तृतीयैकवचनेन 'टा' इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

न्यासः

ननु चाद्यन्तशब्दाभ्यां नियतदेशावयवावभिधीयेते, अवयवाश्चावयविनः समुदायरूपस्य सम्बन्धिन इति सम्बन्धिशब्दत्वादाद्यन्तशब्दाभ्यां तस्यैव संज्ञित्वेनाक्षेपो युक्तः । अत एवं वक्तव्यम्--तन्मध्यपतितानां समुदायस्येति । एवं मन्यते--यदयम् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादौ वर्णानां समुदाये परतो यकारं यणादेशं कृत्वा निर्देशं करोति, ततो गम्यते-न वर्णसमुदायः संज्ञीति, किं तर्हि ? प्रत्येकं वर्णा एवेति; अन्यथा वर्णसमुदाये संज्ञिनि परतो वर्णमालां यणादेशं कृत्वा निर्देशं कुर्यादिति । असम्भवात् स न कृत इति चेत्, न; वर्णमालात्मन आदेशस्य सम्भवात् । तर्हि समुदाये संज्ञिनि कार्यमेव न सम्भवतीति चेद्, यदि च समुदाये परतः कार्यं न सम्भवति वर्णा एव प्रत्येकं सन्तु संज्ञिनः; तत्र कार्यं सम्भवति, किं समुदायेन ? 'टा' इत्यनेन ग्रहणं मा भूदिति । ननु च सोऽपि तावतोऽवधेरन्त एव, न; तावतोऽवधेरविवक्षितत्वात् । टकारो ह्ययम् 'टाङसिङसामिनात्स्याः' 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यत्र तृतीयैकवचनस्य विशेषणार्थः, न तु प्रत्याहारार्थः ।

अथादिग्रहणं किमर्थम् ? अन्त्येन सह समुदाय एव संज्ञा मा भूदिति, नैतदस्ति; आवृत्तिधर्माणो हि संज्ञाशब्दा भवन्ति । आदिरेव प्रदेशवाक्येष्वावर्तते, न समुदायः; तस्मादन्तरेणाप्यादिग्रहणं सामर्थ्यादादेरेवान्त्यसहितस्य संज्ञात्वं विज्ञायते, न समुदायस्य । एवं तर्हि सामर्थ्यलब्धस्यैवार्थस्य विस्पष्टीकरणार्थमादिग्रहणम् ।

अथ सहग्रहणं किमर्थम्, यावता तृतीययैव सहार्थो गम्यते, यथा—'वृद्धो यूना' इत्यत्र ? नैतदेवम्; इत्थम्भूतलक्षणेऽपि तृतीयास्ति । तस्याञ्च सत्यामादिरेवान्त्येनेत्संज्ञकेनोपलक्षितः संज्ञा स्यात् । ततश्च प्रदेशेष्वक इति, इक इति अचि इति च समुदायाद् विभक्तिर्न स्यात्, निरर्थकत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् । 'सह' ग्रहणात् तु सहभूता संज्ञेति समुदायस्य संज्ञात्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे सति विभक्तिर्लभ्यते ।

इद्ग्रहणं तु 'अचि' इत्यत्रानित्संज्ञकेन 'चटतव' इत्यनेन चकारेण संज्ञा मा भूदित्येवमर्थम् । अन्त्यत्वं तस्य पूर्ववत्, न समुदायापेक्षया । एवं तर्हि 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञा प्राप्नोति, तदर्थं 'न विभक्तौ तुस्माः' इत्यत्र नेति योगविभागः कर्त्तव्यः ॥ ७१ ॥

पदमञ्जरी

रूपस्येति । स्वरूपमादेरेव गृह्यन्ते, नान्त्यस्य; अप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकारः प्रवर्त्तते, न णकारेण सहितः । सहग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेति समुदायादेव विभक्तिर्भवति 'इको यण्' इति, नादिमात्रात् । **टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूदिति** । तावतोऽवधेरविवक्षितत्वान्नायमन्त्यः 'टाङसिङसामिनात्स्याः' 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इति तृतीयैकवचनस्यासौ विशेषणार्थः ॥ ७१ ॥

भावबोधिनी

विमर्श—यहाँ 'अइउण्' आदि चतुर्दशसूत्री में आदि 'अ' वर्ण अन्तिम इत्संज्ञक ण्, क् आदि के साथ गृहीत होने पर अर्थात् अण्, अक् आदि रूप में लिये जाने पर अपना और इत्संज्ञक के पहले तक मध्य में आने वाले समस्त वर्णों का बोधक होता है । यह केवल वर्णों में ही नहीं अपितु प्रत्ययों में भी लागू होता है । इसीलिये आदि प्रत्यय 'सु' और अन्तिम 'सुप्' का 'प्' इन्हें मिलाकर बना हुआ 'सुप्' प्रत्याहार अपने साथ सभी का ज्ञान कराता है । यही प्रक्रिया तिङ् में भी है । अतएव सुप् से २१ प्रत्यय और तिङ् से १८ प्रत्ययों का ज्ञान किया जाता है ।

अनु०--अन्त्येन—इसका क्या फल है ? सुट् इसमें तृतीया के एकवचन 'टा' इसके साथ न ले लिया जाय । [टा में ट् इत्संज्ञक है परन्तु अन्त्य नहीं है । अतः उसे नहीं लिया जाता है । 'औट्' का 'ट्' ही इत् और अन्तिम है । इसी को लिया जाता है । अतः सु, औ, जस्, अम्, औट्—ये पाँच ही समझे जाते हैं ।] ॥ ७१ ॥

७२. येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ (२६)

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहको [संज्ञा] भवति, स्वस्य च रूपस्य। 'एरच्' (३.३.५६) इवर्णान्तादच्प्रत्ययो भवति—चयः, जयः, अयः। 'ओरावश्यके' (३.१.१२५) उवर्णान्ताद् ण्यद्भवति—अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम् ॥

न्यासः

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ स्वं रूपं शब्दस्येत्यस्यायमपवादः। इदमपि संज्ञासूत्रम्; न तु परिभाषा। न ह्यत्र नियमरूपता परिभाषाधर्मो विद्यते। 'येन' इति करणे तृतीया। विधीयते=अपूर्व एव क्रियते इति विधिः, कर्मसाधनः; 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययान्तः।

तदन्तस्येति। सोऽन्तोऽस्येति बहुव्रीहिः। तदित्यनेन स एव करणभूतः शब्दः प्रत्यवमृश्यते। अन्तशब्दोऽयमवयववाची, अवयवश्च समुदायस्य भवति। अतश्च तस्यैवेयं संज्ञा विज्ञायत इत्याह—**समुदायस्य संज्ञा भवतीति**।

अवश्यलाव्यमिति। अवश्यपाव्यमिति। 'लूञ् छेदने', 'पूञ् पवने', वृद्धौ कृतायाम् 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यावादेशः, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, 'लुम्पेदश्यमः कृत्ये' इति मकारलोपः।

अथेह कस्मादेजन्तस्य संज्ञा न सम्भवति, 'एचोऽयवायावः' इति ?, किञ्च स्यात् ? चयनं चायको लवनं लावक इत्यत्रानेकाल्त्वादयादयः सर्वादेशाः स्युः, नैष दोषः; निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येच एव

पदमञ्जरी

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ स्वरूपविधिपरिहारायायमारम्भः। इदमपि संज्ञासूत्रम्। येनेति करणे तृतीया। विधीयत इति विधिः, कर्मसाधनः किप्रत्ययः। **विधिर्विधीयत इति**। विधिशब्देन विधानयोग्यं वस्त्वभिधीयते, तस्य साम्प्रतिकक्रियाविशेषद्योतनायाख्यातप्रयोगः। आसने आस्ते, करणेन करोतीतिवत्। तदन्तस्येति बहुव्रीहिः। तदित्यनेन येनेति निर्दिष्टः करणभूतः शब्दो निर्दिश्यते, तदाह—**आत्मान्तस्येति**। अन्तशब्दस्यावयववाचित्वात्तदाक्षिप्तस्य समुदायस्येयं संज्ञेत्याह—**समुदायस्य संज्ञा भवतीति**। **अवश्यलाव्यमिति**। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः।

अथेह कस्मादेजन्तस्य संज्ञा न भवति 'एचोऽयवायावः' इति, किं स्यात् ? अनेकाल्त्वादयादयः सर्वादेशाः स्युः; ततश्च चयनलवनादिष्वयनमिति प्राप्नोति, प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिवदर्थविशेषावगतिः स्यात्, नैष दोषः; 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्येवं भविष्यन्ति। अथ वा - यथा एचा तदन्तविधिः, एवमयादिभिरपि भविष्यति। एवमपि 'आद् गुणः' इत्यत्र आदित्यवर्णान्तो गृह्यते, अचोति चाजादेरिति खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गः। षष्ठ्यनिर्देशान्निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति। एवं तर्हि नैवंविधोऽस्य विषयः। येनेति करणे तृतीयेत्युक्तम्, करणं च परतन्त्रम्; कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात्। न च 'एरच्' इत्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यम्, धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं [स्वरूपतोऽवभासते ?]।

भावबोधिनी

जिस विशेषण के साथ विधि का विधान किया जाता है वह विशेषण तदन्त=आत्मान्त [वह है अन्त में जिसके ऐसे] समुदाय का बोधक होता है और अपने रूप का भी बोधक होता है। उदा० 'एरच्' (पा० सू० ३।३।५६) इवर्णान्त धातु से अच् प्रत्यय होता है। चयः, जयः, अयः। 'ओरावश्यके' (पा० सू० ३।१।१२५) उवर्णान्त धातु से ण्यत् प्रत्यय होता है। अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम्। [एरच्—यहाँ इकार है। यह धातु का विशेषण बनता है और तदन्त= इकारान्त धातु का बोध कराता है। इसी प्रकार—'ओरावश्यके'। यहाँ 'उ' है, यह भी विशेषण बनकर उकारान्त धातु का बोधक होता है। जहाँ तदन्तता सम्भव नहीं है वहाँ व्यपदेशिवद्भाव से केवल से भी होता है, जैसे—'इ' धातु से अच् होकर 'अयः' यह रूप बनता है।]

समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.१.७२ वा० १) **द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते** (२. १. २४) **कष्टश्रितः। इह मा भूत्—कष्टं परमश्रित इति। प्रत्ययविधौ—'नडादिभ्यः फक्'**, (४. १. ९९) **नडस्यापत्यं नाडायनः। इह मा भूत्—सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः।**

न्यासः

भविष्यन्ति, न सर्वस्य तदन्तस्य। अथ वा—अस्य योगस्यैवंविधो विषय एव न भवति, ततो नायमिह प्रवर्त्तते। तथा हि येनेति करणे तृतीयेत्युक्तम्, न चाकर्तृकं करणमस्तीति कर्त्ताप्याश्रितः। स पुनरिह सम्बन्धिशब्दत्वादन्तशब्देनावयववाचिना सन्निधापितः समुदायो विज्ञायते। प्रकृतत्वात् स्वरूपञ्च कर्त्ता च त्रिभिः प्रकारैः सन्निहितो भवति। क्वचिन्निर्देशात्—'ईदूदेद्द्विवचनम्' इति, अत्र द्विवचनं कर्तृभूतं निर्दिष्टम्। तथा हीदादिभिः करणैः प्रगृह्यसंज्ञां विदधाति। क्वचित् प्रकरणाद्—यथा 'एरच्' इति, अत्र 'धातोः' इत्यधिकाराद् धातुः प्रकरणात् कर्त्ता सन्निहितः, स इकारेण करणेनाचं विदधाति। क्वचित् सामर्थ्याद्—यथा 'इको झल्' इति, अत्र धातोरेव सन् विधीयते, नान्यस्मादिति सामर्थ्याद्धातुः कर्त्ता सन्निहितः, स इका करणेन सनः कित्वं विदधाति। तदेवम्, 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इत्यादौ कर्तृकरणयोरुभयोरपि विद्यमानत्वात् सोऽस्य सूत्रस्य विषय इति तत्र तदन्तविधिर्भवति। 'एचोऽयवायावः' इत्यत्र तु न केनचित् कर्त्ता सन्निहितः प्रकारेण, न चाकर्तृकं करणं सम्भवति; तस्मात् कर्तृकरणयोरुभयोरप्यसन्निहितत्वान् नायमस्य सूत्रस्य विषय इति न सम्भवति तदन्तविधिः।

पदमञ्जरी

वा स्यादिति। वृक्षादीनातो[1] [?] विवक्षानिबन्धनं तदुभयमिति। विशेषणत्वेन विवक्षितं परतन्त्रमप्रधानम्, विशेष्यत्वेन विवक्षितं स्वतन्त्रं प्रधानम्। तेन विशेषणं विशेष्यस्य तदन्तस्य संज्ञेत्युक्तं सम्भवति। विशेष्यसन्निधौ च विशेषणं भवति, सन्निधिश्च कुत्रचित्साक्षान्निर्देशेन, यथा—'ईदूदेद्द्विवचनम्' इति द्विवचनस्य। क्वचिदधिकाराद्यथा-'एरच्' इति धातोः। क्वचिदाक्षेपाद्, यथा-'इको झल्' इति सना धातोः। 'एचोऽयवायावः' इत्यादौ न कथंचिद्विशेष्यसन्निधिरिति नैतत्प्रवर्त्तते। यदि विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा, ततः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्यत्र ऋकारस्तदन्तस्य धातोः संज्ञेति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणं धातोरेव विशेषणं स्याद्, न ऋकारस्य; संज्ञायाः संज्ञिप्रत्ययनार्थत्वात्। ततश्चेह स्यात्-सङ्कीर्णमिति; पूर्तमित्यादौ च न स्यात्। एवम् 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वाद्' इत्यत्रासंयोगपूर्वग्रहणमङ्गस्य विशेषणं स्यात्, नोतः, नैष दोषः; इयं हि संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षा, ततश्च 'उतश्च प्रत्ययाद्' इत्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलायां गुणभावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चात् विशेष्येण सम्बन्धे संज्ञा भवति।

समासेति। अनेनैतदाह-श्रितादयो पश्चात् विशेष्यास्तद्विशेषणं च सुप्। एवं 'नडादिभ्यः फक्' इत्यादौ नडादिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति। **कष्टं परमश्रित इति।** श्रितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति सम्बुद्ध्यन्तं पठितव्यम्, तद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते।

भावबोधिनी

*'समास में और प्रत्यय-विधि में तदन्त का प्रतिषेध कहना चाहिये'। * [द्वितीया श्रितातीत०' पा० सू० २।१।२४] द्वितीयान्त का 'श्रित' आदि के साथ समास होता है—कष्टं श्रितः=कष्टश्रितः। यहाँ न हो—कष्टं परमश्रितः। [यहाँ समास नहीं होता है।] प्रत्ययविधि में—'नड आदि से फक्'—(पा० सू० ४।१।९९) नडस्य अपत्यम्—इस विग्रह में फक् (फ्=आयन्) होता है। यहाँ प्रत्यय न हो—सूत्रनडस्य अपत्यम्—सौत्रनाडिः। [यहाँ नडान्त सूत्रनड से फक् न होकर 'अत इञ्' (पा० सू० ४।१।९५) से इञ् प्रत्यय ही होता है।]

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः। तत्त्वबोधिन्यनुसारेण एवं संशोध्यः—'स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव सम्भवति किन्तु वैवक्षिकम्।'—इति प्रस्तुतसूत्रे तत्त्वबोधिनी।

किमविशेषेण ? नेत्याह ।

❀उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वाच्यम्❀ (म० भा० १.१.७२ वा० २)। 'उगितश्च' (४.१.६) इति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती, अतिभवती । वर्णग्रहणम्—'अत इञ्' । (४.१.९५) दाक्षिः, प्लाक्षिः ।

❀यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे❀ (म० भा० १.१.७२ वा० १)। अल्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' (६.४.७७) इति—श्रियः, भ्रुवः ॥

न्यासः

वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'द्वितीया श्रित' इत्यादौ सुपा श्रितादयो विशिष्यन्ते, न श्रितादिभिः सुप् । विशेषणेन च तदन्तविधिः, न विशेष्येण । यस्माद् येनेति करणे तृतीया, करणञ्च परतन्त्रं परार्थं भवति, न विशेष्यम्; तस्माद् विशिष्टैः श्रितादिभिस्तदन्तविधिर्न भवति । **नडादिभ्यः फगिति** । अत्रापि प्रकृतेन प्रातिपदिकेन नडादयो विशिष्यन्ते, न नडादिभिः प्रातिपदिकम् । अतोऽत्रापि नास्ति तदन्तविधिरिति ।

उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवत्येव ।

यस्मिन् विधिरित्यादि । तदन्तविधौ प्राप्ते तदादिविधिरुच्यते । यस्मिन्निति सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिविधिं दर्शयति । यत्राल्ग्रहणे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य विधिस्तत्र तदादौ वेदितव्यः । अलादावित्यर्थः । यदि तर्हि तत्रापि तदन्तविधिः स्यात्, इहैव स्यात्—श्रियाविति, इह तु न स्यात्—श्रिय इति ? तदादिविधौ तु सतीहापि भवति, स्वस्य च रूपस्येति श्रियावित्यत्रापि भवत्येव ॥ ७२ ॥

पदमञ्जरी

नेत्याहेति । कः पुनराह ? उत्तरवादी, आचार्यो वा ।

उगिद्वर्णेति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यमित्यर्थः । यस्मिन्विधिरिति तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः, अतो विशेषणेनैव भवति ॥ ७२ ॥

भावबोधिनी

क्या अविशेष = अर्थात् सामान्यरूप से सभी प्रत्ययविधियों में तदन्तविधि का निषेध होता है ?

'नहीं' ऐसा आचार्य कहते हैं। [यहाँ महाभाष्य की अविकल पंक्ति उद्धृत है ।] * उगिद्-ग्रहण वाली और वर्णग्रहण वाली प्रत्यय-विधियों को छोड़कर ही तदन्त का प्रतिषेध होता है, अर्थात् इन दो में तदन्तविधि होती है । * 'उगितश्च' (पा० सू० ४।१।६) यह ङीप् प्रत्यय उगिदन्त [उक् = उ, ऋ लृ इत् हैं अन्त में जिनके वे उगित् हैं; उगित् है अन्त में जिसके वह उगिदन्त है] से भी होता है; जैसे भवती और अतिभवती । [यहाँ डवतु प्रत्यय में 'उ' की इत्संज्ञा है, ऐसा उगित् भवत् जिसके अन्त में है ऐसे 'अतिभवत्' शब्द से भी ङीप् होता है ।] वर्णग्रहण में तदन्तविधिः, 'अत इञ्' (पा० सू० ४।१।९५) दाक्षिः, प्लाक्षिः । [यहाँ अकारान्त से इञ् प्रत्यय होते हैं ।]

*'वर्णसम्बन्धी सप्तम्यन्त विशेषण परे रहते यदि किसी विधि का विधान है तो उस विशेषण में तदादिविधि होती है । * अल् ग्रहण वाले स्थलों में सप्तमी-निर्देश करके पूर्व की जो विधि हो, उसे उस (अल्) के आदि में समझना चाहिये । उदा०—'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' (पा० सू० ६।४।७७) यहाँ अच् यह वर्णसम्बन्धी सप्तमी विभक्ति प्रत्यय का विशेषण है, उसमें तदादिविधि करने से—'अजादिप्रत्यय परे रहते'—यह अर्थ होता है । श्रियः, भ्रुवः । [श्रि + जस् = अस्, भ्रु + जस् = अस्, इनमें 'इ' का इयङ् और 'उ' का उवङ् होने पर ये रूप बनते हैं ।]

विमर्श—विशेषण होने पर तदन्त की विधि होती है और अल्ग्रहण में परे रहते जो विधि होती है वह तदादिविधि मानी जाती है । इसी आधार पर सूत्रों के अर्थ किये जाते हैं ॥ ७२ ॥

७३. वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ७३ ॥ (१३३५)

यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । 'अचाम्' इति जातौ बहुवचनम् । शालीयः, मालीयः, औपगवीयः, कापटवीयः (४.२.११४) ।

न्यासः

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ यस्येति समुदाय उच्यत इति । अचां मध्ये यस्यादिर्वृद्धिसंज्ञकस्तस्यैव शब्दरूपस्य संज्ञा विधीयते । तच्च नियोगतः समुदायात्मकमेवेति सामर्थ्याद् यस्येति सामान्यपदेनापि समुदाय एवाभिधीयते । संज्ञिनिर्देशार्थं यस्येति वचनम् । **अचां मध्य** इत्यादिना वृद्धिसंज्ञिनः समुदायादेकदेशस्य निर्धारणं दर्शयन्नचामित्यस्य निर्धारणषष्ठीत्वं दर्शयति । आदिशब्दस्त्विहोपक्रमे वर्त्तते, उपक्रम्यते इत्युपक्रमः प्रथमत उच्चारित इत्यर्थः । अचामिति बहुवचननिर्देशाद् यस्य बहूनामचां मध्ये वृद्धिसंज्ञक आदिभूतः, तस्यैव वृद्धसंज्ञया भवितव्यम्; न तु यस्य द्वयोर्मध्य इति चोद्यमपाकर्तुमाह—**अचामित्यादि** ।

यदि तर्ह्यचामिति निर्धारणषष्ठीयम्, एवं सति समानजातीयस्यैव निर्धारणं भवतीत्यचां मध्ये वृद्धिसंज्ञकोऽजेव यथा स्यादित्येषोऽर्थः स्यात् । तथा च सत्याकारो यस्यादिस्तस्य संज्ञा न स्यादाश्वलायन इत्यादेः, न ह्याकारस्य मुख्यमच्त्वमस्ति; अक्षवसन्निवेशात् । उपचरितं तु स्यात्; 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यनेनाचोऽपि सतोऽच्कार्यकरणात् । न च मुख्ये सति गौणस्याश्रयणं युक्तम्, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात्, नैष दोषः; व्याप्तेर्न्यायादाकारस्यापि गौणमच्त्वमाश्रित्य भविष्यति, अन्यथा ह्यज्ग्रहणमेव कुर्यात्; न वृद्धिग्रहणम् । **शालीयः, मालीय इत्यादि** । अत्र वृद्धसंज्ञायां सत्याम् 'वृद्धाच्छः' इति च्छो भवति ।

ननु च शालामालाशब्दयोः कापटुशब्दस्य च संज्ञया न भवितव्यम्, न ह्येषां वृद्धिसंज्ञक आदिः, किं तर्हि ? हल्, नैतदेवम्; विद्यमानोऽपि ह्यत्र हल् नापेक्ष्यते, अजपेक्षस्यादित्वस्याश्रयणात् । एतदेव ह्यज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । कथं नाम तदपेक्षयादित्वं विज्ञायेतेति ? अन्यथा तत्र कर्त्तव्यमेव स्यात् । अज्ग्रहणे क्रियमाणे सत्ययमर्थो भवति । अचां मध्ये यस्य यो वृद्धिसंज्ञकोऽजेवादिभूत इति । अन्येभ्योऽज्भ्यो यस्य वृद्धिसंज्ञकः प्रागुच्चार्यत इति यावत् । तेन शालाशब्दादेरपि संज्ञा सिध्यति ।

पदमञ्जरी

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ समुदायस्यैवाचामादिः सम्भवतीति स एव यस्येत्यनेनोच्यत इत्याह—**यस्येति समुदाय उच्यत इति** । संज्ञिनिर्देशार्थं चेदम्; अन्यथा तच्छब्देन किं परामृश्येत, तदित्यस्यानुपादाने वृद्धेरेव सा वृद्धसंज्ञा स्यात् । **अचां मध्य इत्यादि** । अत्र यस्येत्यस्याचामित्यनेन सम्बन्धः, आदिश्च निर्धार्यते, वृद्धिर्विधेयो धर्मः । आदिशब्दश्चोपक्रमवचनः—उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, प्रथमत उच्चार्यत इत्यर्थः । यस्य समुदायस्य सम्बन्धिनामचां मध्ये प्रथमत उच्चार्यमाणो वृद्धिसंज्ञक इत्यर्थः । **अचामिति जातौ बहुवचनमिति** । तेन द्वयोरपि भवतीति भावः । एकस्यापि व्यपदेशिवद्भावाद् भवति । **शालीय इति** । अत्र समुदायस्य हला-

भावबोधिनी

यस्य—इससे समुदाय कहा जाता है । जिस समुदाय के अचों के मध्य में वृद्धिसंज्ञक [आ, ऐ, औ] आदिभूत है, वह (समुदाय) शब्दरूप वृद्धसंज्ञक होता है । अचाम्—यहाँ जाति अर्थ में बहुवचन है । [अतः दो अचों में अच्त्व मानकर आदि की वृद्धिसंज्ञा देखकर उसे वृद्ध कहा जाता है—जैसे] शालीयः, मालीयः । [यहाँ शाला और माला शब्दों में दो अचों में आदि वृद्धिसंज्ञक है अतः इस सूत्र से इन शब्दों की वृद्धसंज्ञा हो जाती है और 'वृद्धाच्छः' (पा० सू० ४।२।११४) से छ=ईय प्रत्यय होकर उक्त रूप बनते हैं ।] औपगवीयः कापटवीयः । [यहाँ औपगव और कापटव शब्द वृद्ध हैं । इनसे छ=ईय प्रत्यय होता है ।]

आदिरिति किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः (४.३.५३) (म० भा० १.१.७३)।
वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या **(म० भा० १.१.७३ वा० १)। देवदत्तीयाः, दैवदत्ताः (४.३.१२०)।**
गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् **(म० भा० १. १. ७३ वा० ३)।**

न्यासः

साभासन्नयन इति। अत्र वृद्धिसंज्ञाभावादणेव भवति, न तु च्छः। यदि पुनरादिग्रहणं न क्रियेत ततो यस्याप्यचां मध्ये वृद्धिसंज्ञकः कश्चित् सभासन्नयनादेस्तस्याप्येषा संज्ञा स्यात्। अत्र यद्यपि वृद्धिशब्दः श्रूयते, तथापि तल्लिङ्गकपरिभाषा नोपतिष्ठते। यस्माद् यत्र नियतस्थानिके गुणवृद्धी विधीयेते तत्र स्थानिनियमार्था सा व्याप्रियते। एतच्च प्रागेवोक्तम्। न चेह गुणवृद्धयोर्विधानम्, अतो नात्र व्यापारस्तस्याः। तेन यस्याप्यनियतस्थानिको वृद्धिसंज्ञक आदिभूतः, तस्यापि संज्ञा सिद्धा भवति। **वा नामधेयस्येत्यादि**। ये पुरुषैर्व्यवहाराय संकीर्त्यमानाः शब्दा देवदत्त इत्येवमादयः, तेषामेषा संज्ञा वेदितव्या। 'पौरुषेयं नाम गृह्यते' इति प्रदीपः। 'पौरुषेयमिति। आधुनिकमित्यर्थः। **गृह्यते इति**। अत्र वार्तिके—इत्यादि। इति उद्योतः। तेष्वेव नामधेयशब्दो रूढः न तु ये जात्यादिनिमित्तका गवादिशब्दा अनादिव्यवहारान्तःपातिनस्तेषु। ननु च काश्यादिपाठात् 'काश्यादिभ्यः' ठञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम्, तदयुक्तं देवदत्तीय इति च्छप्रत्ययान्तस्योदाहरणम्, नैष दोषः; यो हि देवैर्दत्तो देवदत्त इति क्रियानिमित्तको देवदत्तशब्दः, तस्यैव तत्र पाठः, न संज्ञाशब्दस्य। तेन संज्ञाभूताद्देवदत्तशब्दाद् यदा वृद्धसंज्ञा तदा छो भवति, अन्यदा त्वण्। **गोत्रान्तादित्यादि**। तथाऽसमस्तात् केवलाद्

पदमञ्जरी

दित्वेऽप्यजपेक्षया प्रथमोऽच् वृद्धिरिति संज्ञा भवति। ननु च निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वान्निर्द्धार्यमाण आदिरप्यजेव प्रतीयते, न वा आकारोऽच्; अक्षरसमाम्नायेऽनुपदेशात्। कथं तर्हि सोमपं ब्राह्मणकुलमिति अच्कार्यं ह्रस्वत्वं भवति; सवर्णग्रहणात्, न त्वच्त्वात्। इहापि तर्हि सवर्णग्रहणाद्भविष्यति ? स्यादेवम्, यदि ह्यज्ग्रहणमुच्चारितं स्याद्; इह तु निर्धारणस्वभावात्प्रतीयते। अस्तु, तथाप्रतीयमान एव सवर्णं ग्रहीष्यति यथाज्ग्रहणे मध्यवर्तीकारादिः। किञ्च—अचामिति निर्द्धारणाश्रये तावदकारस्योच्चारितत्वाद् आकारोऽपि प्रतीयते। तेन निर्द्धार्यमाणस्याप्याकारादेस्तथाभूतमेवाच्त्वं प्रतीयत इति यत्किञ्चिदेतच्चोद्यम्।

वा नामधेयस्येति। नामधेयशब्दः साङ्केतिकेषु रूढः। **देवदत्तीया इति**। काश्यादिषु देशवाची देवदत्तशब्दः पठ्यते। 'एङ् प्राचां देशे' इति वृद्धसंज्ञकः काश्यादिभिः साहचर्यादित्यदेशवाचिनश्छ एव भवति। वाहीकग्रामवाचिनोऽपि देवदत्तशब्दस्यानादित्वेनासाङ्केतिकत्वाद् अप्राचां देशवाचित्वाच्च वृद्धसंज्ञाया अभावात् काश्यादिलक्षणौ ठञ्ञिठौ न भवतः।

गोत्रान्तादित्यादि। गोत्रशब्देन गोत्रप्रत्ययान्तं गृह्यते, तदन्तादसमस्तवत् केवलात् गोत्रान्ताद्यः प्रत्ययो भवति स एव तदन्तादपि भवतीत्यर्थः।

भावबोधिनी

आदि [अक्षर वृद्धिसंज्ञक होना चाहिये]—इसका क्या फल है ? सभासन्नयने भवः—साभासन्नयनः। [यहाँ सभासन्नयन शब्द का आदि अच् वृद्धिसंज्ञक नहीं है। अपितु द्वितीय अच् है, अतः वृद्धसंज्ञा न होने से 'छ' प्रत्यय नहीं होता है अण् ही होता है।]

* 'नाम की वृद्धसंज्ञा विकल्प से होती है।' * देवदत्तीयाः, दैवदत्ताः। [वृद्धसंज्ञा होने पर 'छ' होता है। पक्ष में अण् होता है। दो-दो रूप होते हैं।]

* गोत्र-प्रत्ययान्त से असमस्त शब्द के समान प्रत्यय होता है, ऐसा कहना चाहिये अर्थात् केवल गोत्र-प्रत्ययान्त से भी होता है और तदन्त (गोत्रप्रत्ययान्त है अन्त में जिसके उस) से भी होता है। *

घृतप्रधानो रौढिः = घृतरौढिः, तस्य छात्रा घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिः = ओदनपाणिनिः, तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः, वृद्धाम्भीयाः, वृद्धकाश्यपीयाः ।

***जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्** * (म० भा० १.१.७३ वा० ४) **जैह्वाकाताः, हारितकाताः** (४.३.१२०) ॥

७४. त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ (१३३६)

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु न सम्बध्यते । त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति ।

न्यासः

गोत्रप्रत्ययान्ताद् वृद्धाच्छप्रत्ययो भवति तथा समस्तादवृद्धादपि । **घृतरौढिरिति** । समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति समासः । एवमुत्तरत्रापि । रूढस्यापत्यम्, पाणिनस्यापत्यम्— 'अत इञ्' । **वृद्धाम्भीया इति ।** अत्राप्यम्भःशब्दाद् 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ् । बाह्वादिषु 'सम्भूयोऽम्भसः सलोपश्च' इति पठ्यते । काश्यपशब्दो विदादित्वादञन्तः । **जैह्वाकाता हारितकाता इति** । कात्यशब्दो गर्गादियञन्तः । जिह्वाचपलः कात्यः, जिह्वाकात्यः । हरितभक्षः कात्यः हरितकात्यः, ताभ्यामौत्सर्गिक एवाण्, 'यस्येति च' इत्यकारस्य लोपः, 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यकारस्य ॥ ७३ ॥

त्यदादीनि च ॥ उत्तरार्थमिति । उत्तरसूत्रेऽस्य प्रयोजनवत्त्वाद् यद्यनुवर्त्तते, एतदर्थमपि कस्मान्न भवतीत्याह—**इह न सम्बध्यत इति** । यदीहापि सम्बध्येत तदायमर्थः स्यात्—त्यदादीनि यस्याचामादिभूतानि

पदमञ्जरी

घृतरौढीया इति । रूढस्यापत्यम् 'अत इञ्' शैषिकेष्वर्थेष्विञश्चेत्यणः 'न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु' इति निषेधाद् 'वृद्धाच्छः' । **एवं वृद्धाम्भीयाः**—अम्भसोऽपत्यम् 'सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च' इति बाह्वादिषु पाठादिञ्, सलोपश्च । **ओदनपाणिनीया इति** । पणिनोऽपत्यमित्यण् 'गाथिविदथि' इति प्रकृतिभावात् 'टेः' इति टिलोपाभावः, पाणिनस्यापत्यं [पणिनो] [१]युवेति इञ्, तस्य छात्रा इति विवक्षिते 'यूनि लुग्' इति इञो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन 'इञश्च' इत्यण् प्राप्तो गोत्राधिकारान्न भवति । 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र तावत् पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते तदेव 'इञश्च' इत्यत्राप्यनुवर्त्तते, तेन यूनीञ् न भवति । कश्यपशब्दो विदादिः, कतशब्दो गर्गादिः, जिह्वाचपलो हरितभक्षश्च कात्यस्ततोऽणेव भवति । कः पुनरत्र प्रत्ययातिदेशप्रस्तावः, यावता शेषाधिकारे प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र चैतद्वक्तव्यम् ? सत्यम्; कैश्चित्तु गोत्रान्तस्य वृद्धसंज्ञा विहिता, एवमपि वृद्धाम्भीया इति सिद्धेः । **वार्तिककारस्तु**—"वृद्धसंज्ञायां सत्यां पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वा इति 'वृद्धाच्छः' स्यात् । प्रत्ययातिदेशे तु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् लभ्यते" इति मन्यमानः पूर्ववाक्येन परमतमुपन्यस्यानेन वाक्येन निरस्यति स्म; तदेव पठितं **वृत्तिकारेण** ॥ ७३ ॥

त्यदादीनि च ॥ उत्तरार्थमिति । तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्याचामादिरेङिति सम्बन्धसम्भवाच्च । **इह तु**

भावबोधिनी

[भाव यह है कि गोत्र-प्रत्ययान्त को समास-रहित के समान मानकर अर्थात् स्वतन्त्र शब्द मानकर प्रत्यय करना चाहिये] उदा०—घृतप्रधानः रौढिः = घृतरौढिः यह मध्यम-पदलोपी तत्पुरुष है । इसमें रौढि को मानकर प्रत्यय करना चाहिये] घृतरौढि के छात्र—इस अर्थ में छ = ईय प्रत्यय करने पर घृतरौढीयाः—बनता है । ओदनप्रधानः पाणिनिः—मध्यम-पदलोपी समास करने पर ओदनपाणिनिः तस्य छात्राः इस विग्रह में पाणिनि को वृद्ध मानकर 'छ' प्रत्यय होता है, ओदनपाणिनीयाः; वृद्धाम्भि के छात्र—वृद्धाम्भीयाः ।

* [यह सामान्यरूप से नहीं होता है—] जिह्वाकात्य और हरितकात्य को छोड़कर वृद्धसंज्ञा समझनी चाहिये ।* जैह्वाकाताः हारितकाताः । [जिह्वाचपलः कात्यः—तथा हरितभक्षः कात्यः—इनमें मध्यम पदलोपी समास मानकर जिह्वाकात्य और हरितकात्य शब्द होते हैं । इनसे अपत्य आदि अर्थों में औत्सर्गिक अण् प्रत्यय ही होता है ।] ॥ ७३ ॥

उत्तरवर्ती सूत्र में सम्बन्ध करने के लिये 'यस्य अचाम्' आदि की अनुवृत्ति होती है । परन्तु इसके साथ सम्बन्ध नहीं होता है । त्यद् आदि शब्दरूपों की वृद्धसंज्ञा होती है । उदा०—त्यदीयम्, (त्यद् + छ = ईय), तदीयम् (तद् +

१. अयमसंगतः कैयटादावनुपलम्भात् अनावश्यकत्वाच्च ।

त्यदीयम्, तदीयम्, एतदीयम्, इदमीयम्, अदसीयम्; त्वदीयम्, त्वादायनिः; (४.१.१५७) मदीयम्, मादायनिः; भवदीयम्, किमीयम् ॥

७५. एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ (१३३८)

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राचां देशाभिधाने वृद्धसंज्ञं भवति । एणीपचनीयः, भोजकटीयः, गोनर्दीयः ।

एङिति किम् ? आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् ? देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः, तत्र भवो दैवदत्तः ।

न्यास

तद्वृद्धमिति । ततश्च त्वत्पुत्र इत्यादावेव स्यात्, केवलानाञ्च त्यदानीनां न स्यादित्यभिप्रायः । ननु च त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादावुपसर्जनानि त्यदादीनि, उपसर्जनानाञ्च तेषां त्यदादित्वं निर्वतितम्, तत् कुतोऽयं प्रसङ्गः ?, यदि यस्याचामादेरित्येतदिह सम्बध्यते तदा सत्युपसर्जनत्वे वचनात् त्यदादावेव संज्ञा स्याद्, न केवलानामिति मन्यते; कथं पुनरिहानुवर्तमानं शक्यमसम्बन्धुम् ? स्वसम्बन्धानुवृत्तेः । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति त्यदादीनि च वृद्धिसंज्ञकानि भवन्ति । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति तद्वृद्धम्, 'एङ् प्राचां देशे' यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते, वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । एवं वृद्धिशब्देन सम्बन्धमनुवर्त्तमानं न शक्यते त्यदादिभिः सम्बन्धुम् । **त्वादायनिः, मादायनिरिति** । 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इति फिञ्, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति युष्मदस्मदोस्त्वामादेशौ । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'वा नामधेयस्य' इत्यादि वक्तव्यं न भवति ॥ ७४ ॥

एङ् प्राचां देशे । प्राचां देशाभिधान इति । प्राचां सम्बन्धी यो देशस्तदभिधान इत्यर्थः । एतेन प्राचामिति देशविशेषणं न विकल्पार्थमिति दर्शयति । प्राचां मतेनेत्यस्याविवक्षितत्वादित्याख्यातं भवति ।

एणीपचनीय इत्यादि । एणीपचन इत्यादिभ्यश्छः । **आहिच्छत्र इति, कान्यकुब्ज इति ।** अहिच्छत्र-

पदमञ्जरी

न सम्बध्यत इति । अयोग्यत्वाद् निर्द्धारणस्य सजातीय-विषयत्वात् त्यदादीनां चाजात्मकत्वाभावाद् न ह्यस्ति सम्भवः—**यस्याचामादयस्त्यदादय इति ।** न च त्यदादिस्थेऽचि त्यदादिशब्दो वर्तत इति क्लिष्टकल्पना युक्ता; उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिसम्भवात् । तदुक्तम्—**उत्तरार्थमनुवर्तत इति । त्वादायनिरिति ।** "उदीचां वृद्धादगोत्राद्' इति फिञ्, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ॥ ७४ ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ प्राचां देशाभिधान इति । प्राचि देशे ये वसन्ति ते प्राचः पुरुषास्तेषां सम्बन्धो यो देशस्तदभिधान इत्यर्थः । एतेन श्रुतस्य विशेषणं प्राचां ग्रहणं नाचार्याणामिति दर्शयति । तथा हि सति 'मतेने' त्यध्याहार्यं स्यादिति भावः । **एणीपचनीय इत्यादि ।** एणीपचनादिभ्यश्छः । **दैवदत्ता इति ।** 'वाहीकग्रामे-

भावबोधिनी

छ = ईय), एतदीयम् (एतद् + छ), इदमीयम् (इदम् + छ), अदसीयम् (अदस् + छ), त्वदीयम् (युष्मद् एकवचन + छ), त्वादायनिः (युष्मद् + फिञ्), मदीयम् (अस्मद् एकवचन + छ), मादायनिः (अस्मद्+फि), भवदीयम् (भवत्+छस्), किमीयम् (किम् + छ) ॥ ७४ ॥

'यस्य अचामादिः' इसका अनुवर्त्तन होता है। एङ् जिस समुदाय के अचों का आदि होता है, पूर्व के देशों के कथन में वह शब्दरूप वृद्धसंज्ञक होता है। [पूर्व में रहने वाले लोगों के देश का कथन रहने पर यह संज्ञा होती है।] उदा० एणीपचनीयः, भोजकटीयः, गोनर्दीयः । [एणीपचन, भोजकट, गोनर्द ये पूरब के देश हैं, इनका अभिधान करने के लिये वृद्धसंज्ञा और 'छ' प्रत्यय होता है]।

एङ्—यह किसलिये है ? आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । [ये पूरब के लोगों के देश हैं परन्तु एङ् आदि में नहीं है अतः वृद्ध संज्ञा नहीं होने से 'छ' न होकर 'अण्' ही होता हैं।]

देशे इति किम् ? **गोमत्यां भवा—मत्स्या गौमताः।**

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा।

न्यासः

कान्यकुब्जशब्दाभ्यामणेव भवति। **दैवदत्त इति।** वृद्धाधिकारे विहितो 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ न भवतः, काश्यादिपाठादपि तौ न भवतः; क्रियानिमित्तको हि देवदत्तशब्दस्तत्र पठ्यते, संज्ञाशब्दस्य चेदं प्रत्युदाहरणम्। एतच्च यदा 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धसंज्ञा नास्ति; तदा वेदितव्यम्। **गौमता इति।** अत्र सर्वमस्ति न तु देशाभिधानम्। तथा हि गोमती नदी प्राग्देशे, न देशः। न हि नदी देशग्रहणेन गृह्यते; 'नदीदेशोऽग्रामाः' इत्यत्र नद्याः पृथग्ग्रहणात्।

एङ् प्राचां देश इति, 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इत्येवमादिषु प्रागुदञ्चौ श्रूयेते, तयोश्च विभागो न विज्ञायते। अतस्तत्परिज्ञानायाह—**प्रागुदञ्चावित्यादि।** शरावती नाम नदी, तस्याः पूर्वेण व्यवस्थितो दशः प्राग्देशः, उत्तरेण व्यवस्थित उदग्देशः। तौ शरावती विभजते = विभागेन व्यवस्थापयति। तस्यां हि मर्यादायां सत्यां तयोर्विभागः परिज्ञायते। किमर्थं विभजते ? **विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थमिति।** पण्डितानां = वैयाकरणानां शब्दव्युत्पत्त्यर्थम्। कथं विभजते ? **हंसः क्षीरोदकं यथा।** क्षीरोदकमिति 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः।

पदमञ्जरी

भ्यश्च' इति वृद्धादिति विहितौ ठञ्ञिठौ न भवतः। काश्यादिपाठादपि न भवतः; तत्रापि वृद्धाधिकारात्। एवं क्रोडो नाम ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेव भवति। **कुणिना** तु प्राचांग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्याख्यातम्, **भाष्यकारोऽपि** तथैवाशिश्रियत्; तेन सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ, तत्र 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ भवतः—सैपुरिकी, सैपुरिका; स्कौनागरिकी, स्कौनागरिका। अस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोष्ठञ्ञिठौ न भवतः। शैषिकेष्वेवार्थेष्वियं वृद्धसंज्ञेष्यते। तेनापत्यविकारयोः 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः। एतदपि व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धम्। **वृत्तिकारपक्षे** त्वेतत्सर्वं वचनात्साध्यम्।

गौमता इति। गोमती प्राग्देशे नदो देशग्रहणेन न गृह्यते, 'नदीदेशोऽग्रामाः' इति नद्याः पृथग्ग्रहणात्।

'एङ् प्राचां देशे' 'उदीचां वृद्धादगोत्राद्' इत्यादिषु प्रागुदञ्चौ श्रुतौ, तयोर्विभागज्ञानार्थमाह-**प्रागुदञ्चाविति।** शरावती नाम नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी, तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देश; उत्तरपरस्यामुदग्देशः, तौ शरावती विभजते; तया मर्यादया तयोर्विभागो ज्ञायते। **क्षीरोदकमिति।** 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः। क्वचित् 'क्षीरोदके' इति पाठात्तत्र नियतव्यक्तिविवक्षया जातिपरत्वाभावाद् द्विवचनम्। किमर्थं विभजते ? विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थम्। यद्यपि नद्या एवमुद्देशो न भवति—विदुषां शब्दा व्यवस्थिताः सिद्ध्यन्ति; तथापि तया हेतुभूतया व्यवस्थितं शब्दसाधुत्वमिति उद्देशोऽध्यारोप्यते। सैवंभूता सा नोऽस्मान् पातु क्वचित्

भावबोधिनी

प्राचाम्—[पूरब देश में रहने वाले लोगों के देश का अभिधान होने पर—] यह किसलिये है ? बाहीकों में देवदत्त नामक गाँव है, उसमें होने वाला—दैवदत्तः। [यहाँ पूरब का देश नहीं अपि तु पश्चिम का देश है। अतः वृद्धसंज्ञा और 'छ' प्रत्यय नहीं होता है।]

देशे—[देश का कथन होने पर] यह किसलिये है ? गोमत्यां भवाः—मत्स्याः गौमताः। [यहाँ गोमती नदी है, देश नहीं है। अतः वृद्धसंज्ञा न होने से 'छ' प्रत्यय न होकर अण् प्रत्यय ही होता है।]

[प्राक् और उदक् का विभाग स्पष्ट करने के लिये यह कारिका प्रस्तुत है—]

हंस जिस प्रकार क्षीर और नीर को अलग-अलग विभक्त करता है उसी प्रकार विद्वानों की शब्द-सिद्धि के लिये

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥

*** इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ***

—:०:—

न्यासः

क्वचित् क्षीरोदके इति पाठः। स सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति वेदितव्यः। यथा हंसः क्षीरमुदकञ्च मिश्रीभावमुपगतं पृथगसङ्करेण व्यवस्थापयति, तथा शरावती प्रागुदञ्चौ। यत्-तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् सेति वचनादनुक्तमपि येत्येतल्लभ्यते। या विभजते, सा नोऽस्मान् पातु = रक्षतु। प्रसिद्धस्तु पाठो यत्र श्लोके प्रागुदीचाविति, तत्राञ्चः 'उद ईत्' इति भसंज्ञकस्योच्यमानः कथमीकारः? कथञ्च 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुम् न भवतीति चिन्त्यम्। अत्र वर्णयन्ति—'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः' इत्यत्राजिति योगविभागेनाच्प्रत्ययः कृतः, तेनात्राचि परतो भसंज्ञायां सत्यामीत्वं भवति। नुम् न भवति; अचा सर्वनामस्थानस्य व्यवहितत्वादिति।

अन्ये तु प्रागुदीचमिति समाहारं कुर्वन्ति। तेषां 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टचि समासान्ते कृते पूर्ववदीकारो नुमभावश्च भवति। क्वचित्तु प्रागुदीच इति पाठः। तत्रावयवदेशापेक्षया बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम्। प्राग्देशानुदग्देशांश्च विभजत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

※इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥※

●

पदमञ्जरी

प्रागुदीचाविति पाठः, तत्र 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यत्राजितियोगविभागादच्प्रत्ययः। 'उद ईत्' इतीत्त्वम्। **प्रागुदीचमिति** पाठे समाहारद्वन्द्वः। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति टच्। क्वचित् **प्रागुदीच** इति पाठः, तत्रावयवबहुत्वस्य समुदाय आरोपः, प्राग्देशानुदग्देशांश्चेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

※इति हरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।※

●

भावबोधिनी

शरावती नदी प्राग् देश और उत्तर देश को विभक्त करती है। वह शरावती नदी हमारी रक्षा करे ॥ ७५ ॥

विमर्श—पाणिनि ने सूत्रों में 'प्राक्' और 'उदक्' शब्दों का उल्लेख किया है। इसकी सीमा निर्धारित करने के लिये काशिकाकार ने यह श्लोक लिखा है। शरावती नदी को केन्द्र बनाया है। परन्तु इसके प्रवाहस्वरूप में मतभेद है। न्यास के अनुसार नदी के पूरब का प्राग्देश और उत्तर का उदग्देश है। पदमञ्जरी के अनुसार शरावती उत्तर पूर्व की ओर बहती है। इसके दक्षिणपूर्व का देश 'प्राग्देश' है और उत्तर-पश्चिम का 'उदग् देश' है। नागेश के उद्द्योत के अनुसार—प्रागुदग्विभागस्तु—

.........................शरावत्यास्तु योऽवधेः।

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

इत्यमरेण दर्शितः। शरावती चोत्तरतः पूर्वाभिमुखीत्येके। ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाब्धिगामिनी सेत्यन्ये। उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः। (उद्द्योत १.१.७५)

इस प्रकार श्री जयादित्य द्वारा विरचित काशिकावृत्ति में प्रथम अध्याय का प्रथम पाद समात हुआ।

जयशंकरलाल-त्रिपाठि-विरचित भावबोधिनी हिन्दी-व्याख्या में काशिकावृत्ति के प्रथम अध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ॥

●

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

७६. गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥ (२४६१)

न्यासः

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ अत्र पक्षत्रयं सम्भाव्यते—इत्संज्ञको वा ङकारोऽनेन भाव्यते, गाङ्कुटादिभ्यः परे येऽञ्णितः प्रत्ययास्ते ङितो भवन्ति, इत्संज्ञको ङकार एषां सम्बन्धी भवतीति यावत्; एवं हि ते ङितो भवन्ति यदि हि तेषां ङकारोऽनुबन्धो विधीयते, नान्यथा; न हि विना चित्रगवीभिर्देवदत्तश्चित्रगुर्भवति। ङिदितीयं वा संज्ञाऽनेन क्रियते, गाङ्कुटादिभ्यः परे येऽञ्णितः प्रत्ययास्ते ङितो भवन्ति, ङित्संज्ञका भवन्तीति यावत्। अतिदेशोऽयं वा स्यात्, गाङ्कुटादिभ्यः परे येऽञ्णितः प्रत्ययास्ते ङितो भवन्ति, ङिद्वद् भवन्तीत्यर्थः। तत्राद्ये पक्षे 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यनया पञ्चम्याऽञ्णिदित्यस्या प्रथमायाः षष्ठ्यां परिकल्पितायां सत्याम् 'आदेः परस्य' इति वचनादादेरलः स्थान आदेश एव ङकारः प्राप्नोति। द्वितीये तु पक्षे 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्यत्र संज्ञिनः संप्रत्ययो न स्यात्; शब्दभेदात्। अन्यो हि ङिच्छब्दः, अन्यो हि क्ङिच्छब्दः।

पदमञ्जरी

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ कुट आदिर्येषामिति बहुव्रीहावन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वेऽपि जश्त्वं न भवति; अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात्। अथ वा—'कुट कौटिल्ये' इति धातुपाठे योऽकारस्तेन सह सानुबन्धानुकरणं द्रष्टव्यम्।

अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति (१) इत्संज्ञकेन ङकारेण सह सम्बन्धप्रतिपादनम्, (२) ङितो वा विधिः, (३) संज्ञाकरणम्, (४) तद्वदतिदेशो वेति। तत्राद्ये पक्षे गाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्णित्प्रत्ययो ङिद्=इत्संज्ञकङकारयुक्तः, इत्संज्ञको ङकारस्तस्यास्तीत्यर्थः। अत्र येषामस्ति ङकारो यङादीनां तेषु व्यर्थोऽनुवादः, येषां नास्ति तव्यादीनां तेषु मिथ्योद्यमित्युपक्रममात्रमयं पक्षः।

अथ द्वितीयः? 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति पञ्चम्या 'अञ्णित्' इति प्रथमायाः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां ङिदादेशः प्राप्नोति। अत्र प्रथमाया न च वैयर्थ्यम्, लाघवार्थत्वात्। तत्र ङिदिति कर्मधारये, असमासे वा 'आदेः परस्य' इति तव्यादीनामादेर्ङकारः प्राप्नोति, कथं पुनरित्संज्ञको नामादेशः स्यात् स्वयं निवृत्त्यभिमुखः? को दोषः? स्थानिनं निवर्त्य निवर्तिष्यते! स्यादेतत्—इद्ग्रहणसामर्थ्यादादेशो न भविष्यति, आदेशत्वे हि 'लशक्वतद्धिते' इत्येव सिद्धेत्संज्ञेत्यागमो ङकारो विधास्यत इति, तन्न; अनेनेत्संज्ञा यथा स्यात् तेन मा भूदित्येवमर्थमिद्ग्रहणं स्यात्। कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यामनेन वा? अयमस्ति विशेषः—तेन सत्यां लोपः स्यात्, अनेन पुनर्न। तस्येति प्रकृतपरामर्शात् तस्यैतस्य प्रकृतस्येत्संज्ञकस्येति। एवं च श्रूयमाण एव ङकारे ङित्कार्याणि भवन्ति। तत्र 'नेड्वशि कृति' इत्यत्र वरमनादौ कृतीति यदि परिगणनम्, तदात्र प्रतिषेधाभावात् कुटिङ्का कुटिङ्मिति प्राप्नोति। अथ तु सम्भवोदाहरणप्रदर्शनम्, तदात्रापि प्रतिषेधात् कुटङ्का कुटङ्मिति प्राप्नोति। बहुव्रीहौ तु येऽमी प्रसिद्धा ङितश्च ङादयस्त एव तृजादीनामादेशाः स्युः। न चान्तर्यतो व्यवस्था, यत्र खल्वन्तरतमस्यानन्तरतमस्य च प्रसङ्गस्तत्रान्तरतमपरिभाषा। न चात्रान्तरतमानां तव्यङादीनां प्राप्तिः; लोके शास्त्रे वा तेषामप्रसिद्धेः। न चान्तरतमपरिभाषैव तान् कल्पयितुमर्हति; नियामकत्वात्तस्याः। सन्तु वा तव्यङादयः, तेऽपि त्वादेशा भवन्तः 'ङिच्च' इत्यन्त्यस्यैव स्युः। ननु च नात्र श्रौतः स्थान्यादेशभावः, किं

भावबोधिनी

[अब प्रथम अध्याय में द्वितीय पाद प्रारम्भ होता है—]

अतिदेशोऽयम्। 'गाङ्' इति इङादेशो (२.४.४९) गृह्यते, न 'गाङ् गतौ' (धा० पा० ९५०) इति; ङकारस्यानन्यार्थत्वात्। कुटादयोऽपि—'कुट कौटिल्ये' (धा० पा० १३६७) इत्येतदारभ्य यावत् 'कुङ् शब्दे'

न्यासः

किञ्च, ङिद्ग्रहणे ग्रह्यादौ सूत्र एषामेव संज्ञिनां ग्रहणं प्राप्नोति, न यङादीनाम्; 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति वचनात्। अथापि कथञ्चिदेते दोषाः परिहर्तुं शक्येरन्, आद्ययोः पक्षयोर्यस्तु तत्परीहारद्वारेण प्रवृत्तौ साध्यायां प्रतिपत्तिगौरवदोष आपद्यते सोऽपरिहार्य एव। तृतीये तु पक्षे न कश्चिद् दोष इति मत्वा तमेवाश्रित्याह—**अतिदेशोऽयमिति**। यद्येवम्, वतिना निर्देशः कर्त्तव्यः, अन्यथा तदर्थो नावगम्येत; नैतदेवम्, परपदार्थेषु हि प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति, यथा—सिंहो माणवकः, गौर्वाहीकः।

गाङितीङादेशो गृह्यते—'इङश्च', 'गाङ् लिटि', 'विभाषा लुङ्लृङोः' इति। गाङादेशो य इङः स्थाने वक्ष्यते तस्येदं ग्रहणम्, न 'गाङ् गतौ' इत्यस्य। अथ 'गाङ् गतौ' इत्यस्य धातोर्ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह—**ङकारस्येत्यादि**। इङादेशस्य यो ङकारस्तस्येदं प्रयोजनम्—इह सूत्रे तस्यैव ग्रहणं यथा स्यान्नान्यत् किञ्चिदात्मनेपदार्थं स्यादिति चेत्? न; आत्मनेपदस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात्। तस्मादिङादेश एव गृह्यते;

पदमञ्जरी

तर्हि? गाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्णित्प्रत्ययो ङिद् इत्संज्ञकङकारयुक्त इति सिद्धानुवादमात्राक्षरव्यापारः। स तु सिद्धानुवादो विधानमन्तरेण नोपपद्यते इति ङकारस्येत्संज्ञकस्य विधिः कल्प्यते। किमतः? यद्येवम्, इदं ततो भवति विधिवाक्यस्याश्रुतत्वात् क्व परिभाषाङ्गतामुपेयात्—'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वा, 'आदेः परस्य' इति वा, 'ङिच्च' इति वा? नैतदस्ति, 'यस्मात् षष्ठीप्रकल्पनेन श्रौत एव स्थान्यादेशभाव उपपादितः। अस्तु वा कल्पितविधानम्, य एव त्वसौ विधिः कल्प्यते, तत्रैव परिभाषाङ्गभावमुपैति; विध्यङ्गत्वात्परिभाषाणाम्। परिभाषाः खलु विधेरङ्गभूता अनुवादवाक्यश्रुतार्थान्यथानुपपत्त्या विधिवाक्यमेव कल्पन्ते इति सर्वथा दुष्ट एवायं पक्षः।

संज्ञाकरणे 'क्ङिति च' इत्यत्रास्य ग्रहणं न स्यात्; संज्ञारूपस्यानुच्चारितत्वात्। ङिच्छब्दः संज्ञा, ङिच्छब्दश्चोच्चारितः प्रत्येकसम्बन्धमपीद्ग्रहणं क् इद् यस्येत्येतावदेव सम्पादयेत्। न वान्वर्थाऽवयवद्वययुक्ता संज्ञेति प्रत्यभिज्ञाभावात् क्ङित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहणं न स्यादेव। तथा केवले ङिच्छब्द उच्चारिते तस्यैव ग्रहणं स्याद्, न यङादीनाम्; कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्। ततश्च ग्रहिज्यादिसम्प्रसारणं गृह्णातीत्यादावेव स्याद्, न जरीगृह्येत इत्यादौ। न च यङादीनां ङित्करणस्य वैयर्थ्यम्; क्ङित्प्रदेशेषु यत्र संज्ञारूपं न प्रत्यभिज्ञायते तत्र ग्रहणार्थत्वात्। ननु चैवं गाङ्कुटादिभ्यः परस्य ङित्संज्ञाविधानमनर्थकमापद्यते, कथम्? क्ङित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहणं नास्तीत्युक्तमेव। केवलश्च ङिच्छब्दो ग्रहिज्यादिसूत्र एव, न च तत्र गाङ् गृह्यते, नापि सर्वे कुटादयः, किं तु व्यतिरेक एव, सत्यम्; न्यायागतेऽर्थे किं कुर्मः! त्यज्यतामयं पक्षः।

तदेवमेतेषां पक्षाणां दुष्टत्वात् चतुर्थं पक्षमाश्रित्याह—**अतिदेशोऽयमिति। इङादेशो गृह्यत इति।** 'इङश्च' 'गाङ् लिटि' विभाषा लुङ्लृङोः' इति विहितः। **ङकारस्यानन्यार्थत्वादिति**। इङादेशस्य हि यो

भावबोधिनी

यह अतिदेश शास्त्र है। अर्थात् जो ङित् नहीं है, उनमें ङित्त्व का अतिदेश करके ङिद्वत् करता है। 'गाङ्' यह 'इङ्' का आदेश ही लिया जाता है, 'गाङ् गतौ' धातु नहीं, क्योंकि इस (आदेश) के ङकार का और कोई प्रयोजन नहीं है [इसमें ग्रहण के अलावा ङकार अनुबन्ध का अन्य कोई दृष्ट प्रयोजन नहीं है। क्योंकि आत्मनेपदत्व तो स्थानिवद्भाव से ही सम्भव है।] कुटादि भी—'कुट् कौटिल्ये' यहाँ से लेकर 'कुङ् शब्दे' तक है अर्थात् धातु-पाठ में 'कुट्' से लेकर 'कुङ्' तक

(धा० पा० १४०२) इति । एभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परेऽञ्णितः प्रत्ययाः ङितो भवन्ति । ङिद्वद् भवन्तीत्यर्थः । गाङः—अध्यगीष्ट (६.४.६६), अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । कुटादिभ्यः—कुटिता (१.१.५), कुटितुम्, कुटितव्यम् । उत्पुटिता, उत्पुटितुम्, उत्पुटितव्यम् ।

न्यासः

अन्यथा ङकारस्य वैयर्थ्यं स्यात् । ननु चोभयोरपि सामान्यग्रहणार्थो ङकारः स्यात्, तत् कुतो वैयर्थ्यम् ? नैतदस्ति; यदि हि तौ समानौ स्यातां तदा स्यात् सामान्यग्रहणार्थता तस्य, न च तौ समानौ; गत्यर्थस्य गाङो ङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वात् । इतरस्य तु न क्वचिच्चरितार्थता । तस्मादसमानार्थत्वादयुक्तं सामान्यग्रहणमिति गाङादेश एव गृह्यते । किमर्थं पुनरिह ङकार उच्चार्यते, न गा इत्येवोच्येत ? नैवं शक्यम्; एवं हि सति निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्येति 'कै गै शब्दे' इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात् । कुटादयो हि 'कुट कौटिल्ये' इत्यत आरभ्य 'कुङ् शब्दे' इति यावदिति । तदनन्तरं वृत्करणात् ततोऽधिकानां कुटादित्वानुपपत्तेः ।

अध्यगीष्टेति । सिचो ङित्त्वे घुमास्थागादिसूत्रेणेत्त्वम् । अत्र हि 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यतः क्ङितीत्यनुवर्त्तते, 'ईद् यति' इत्यत ईदिति च । **अध्यगीषतेति** । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अथ लिटि यो गाङादेशस्तस्य कस्मादुदाहरणं न प्रदर्शितम् ? एवं मन्यते—लुङ एवायम्, नासाविह लिड्ग्रहणं प्रयोजयति; 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् । **उत्कुटितेति** । 'कुट कौटिल्ये' ।

पदमञ्जरी

ङकारस्तस्यैतदेव प्रयोजनम्—इह तस्यैव ग्रहणं यथा स्यादिति । अथ सामान्यग्रहणं कस्मान्न भवति ? असमानत्वादादेशस्य । ङकारोऽनन्यार्थः; आत्मनेपदस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् । धातोस्तु चरितार्थः । यद्येवम्, आब्ग्रहणे चाप एव ग्रहणं प्राप्नोति, पकारस्यानन्यार्थत्वात्, न; एवं हि चापोऽनुबन्धावनर्थकौ स्याताम्, टापश्च टकारः । अतो यच्च यावच्च समानं सम्भवति चरितार्थपित्त्वमचरितार्थपित्त्वमपि तत्सर्वमाश्रीयते, न चाब्रूपमेव यावत् । **कुङ् शब्द इति** । तदनन्तरं वृत्करणाद् 'आकूतम्' इति प्रयोगदर्शनात् 'कूङ् दीर्घान्तो ङिद्वद्भवतीत्यर्थः' इत्यन्तरेणापि वतिं वत्यर्थो गम्यते, यथा—सिंहो माणवक इति । यद्ययमतिदेशः, 'असंयोगाल्लिट् किद्' इति प्रकरणेऽपि कित्कार्यातिदेशोऽङ्गीकर्त्तव्यः, ततश्च सिसृक्षतीत्यत्र सत्यपि 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वातिदेशे स्वाश्रयमकित्त्वमाश्रित्य 'सृजिदृशोः' इत्यमागमः प्राप्नोति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते, न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् किति न भवतीति । ततश्च स्वाश्रयस्य कार्यस्याभावादातिदेशिककित्त्वाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । इह तर्हि उच्चुकुटिषति—'ङितः' इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति ? ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते, इह चातिदेशेन सन एव ङित्त्वम्, न धातोः । यत्रावयवे लिङ्गमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषकं भवति; इह त्ववयव एव गुणप्रतिषेधादिकं ङित्त्वस्य प्रयोजनमस्ति । यङन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति, तस्मान्नैवं शक्यं विज्ञातुम्—ङितो धातोरिति, ततश्चैकं सनमेव ङितमाश्रित्यात्मनेपदं प्राप्नोति ? नैष दोषः, सप्तमीसमर्थाद्वतिः—ङितीव ङिद्वत् । ननु च नात्र वतिर्निर्दिश्यते, सत्यम्; परत्र परशब्दप्रयोगात् कल्प्यमानो वतिर्व्याख्यानात् सप्तम्यन्तादाश्रीयते । एवमपि प्रतियोगिनि सप्तमी प्राप्नोति—अञ्णितीति ? एवं तर्हि 'अनुदात्तङित' इत्यत्र 'उपदेशे' इति वर्त्तते, उपदेशे यो ङित्, तत आत्मनेपदं भवति ।

अध्यगीषतेति । 'विभाषा लुङ्लृङोः' इति गाङादेशः, 'आत्मनेपदेष्वनतः', घुमास्थादिसूत्रेणेत्त्वम् ।

भावबोधिनी

४० धातुएँ कुटादि समझनी चाहिये । [सिद्धान्तकौमुदी में तुदादिगण में ये धातुएँ हैं ।] इन गाङ् धातु और कुटादि धातुओं से परे ञित् और णित् से भिन्न प्रत्यय ङित् हो जाते हैं । ङिद्वत्=ङित् के समान हो जाते हैं—यह अर्थ है । इङादेश गाङ् का उदा०—अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । [अधि + इ = गा + सिच् = स् + त सिच् प्रत्यय के ङिद्वत् हो जाने से 'घुमास्था'० (पा० सू० ६।४।६६) से धातु के 'आ' का 'ई' हो जाता है ।] कुटादि से परे ङिद्वत् के उदा०—कुटिता, कुटितुम्, कुटितव्यम्, उत्पुटिता, उत्पुटितुम्, उत्पुटितव्यम् । [ङिद्वत् करने से इनमें उपधागुण नहीं होता है ।]

अञ्णिदिति किम्? उत्कोटयति (३.१. २६), उच्चुकोट (३.४.४२), उत्कोटकः (३.१.१३३), उत्कोटो (३.३.१८) वर्तते ।

❀ व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ❀ । विचिता, विचितुम्, विचितव्यम् । अनसीति किम्? उरुव्यचाः । (ऋ० १.१०४.९)

७७. विज इट् ॥ २ ॥ (२५३६)

न्यासः

उत्पुटितेति । 'पुट संश्लेषणे' । अथेहोच्चुकुटिषतीति सनो ङित्त्वादात्मनेपदं कस्मान्न भवति? उपदेशाधिकारात् । तत्र हि 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्तते । न चात्रौपदेशिकं ङित्त्वम्, किं तर्हि? आतिदेशिकम् ।

व्यचेरित्यादि । 'व्यच व्याजीकरणे' इति तुदादौ कुटादिभ्यः प्राक् पठ्यते । **विचितेति** । ङित्त्वादिह ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । **उरुव्यचा इति** । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यसुन्प्रत्ययः 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः ॥ १ ॥

विज इट् ॥ इडादिप्रत्यय इति । इट् आदिर्यस्य तृजादेः स तथोक्तः । अथोत्तमपुरुषस्यैकवचनस्येटो ग्रहणं कस्मान्न भवति, 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेनैव तस्य कित्त्वस्य सिद्धत्वात्? नैतदस्ति, यत्र हि तेन न सिद्धयति तत्रोत्तमपुरुषस्यैकवचनस्य ङित्वविधानार्थमिड्ग्रहणं स्यात् । क्व च तेन न सिध्यति? आर्धधातुक आशिषि लिङि—उद्विजिषीयेत्यत्र । अतो युक्तञ्चोत्तमपुरुषस्यैकवचनस्य ग्रहणम्, नागमस्य; 'अर्थवद्ग्रहणे

पदमञ्जरी

व्यचेरित्यादि । 'व्यच व्याजीकरणे' तुदादौ कुटादिभ्यः प्राक् पठ्यते । **उद्विचितेति** । ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् ।

उरुव्यचा इति बहुव्रीहिः । कथं विव्यचिथ? 'अनसि' इति पर्युदासोऽयमसुन्प्रत्ययस्य कृत्वा तत्सदृशे कृति कार्यं विज्ञायते ।

कथं लिखितुम्, स्वयमेव लिखिष्यते, यावता कुटेः पूर्वं लिखिः पठ्यते? कश्चिदाह—"कुटस्यादिः, कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, कुटादिश्च कुटादयश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सहविवक्षायाम् 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यते' इति बहुव्रीहेः शेषः । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो लिखिरपि ङित्त्वस्य निमित्तम्" इति । एवं तु लिखित्वा, लेखित्वा; लिलिखिषति, लिलेखिषति; 'शकुनिष्वालेखने' इत्यनुपपन्नं स्यात् । तस्माद्यद्यवश्यमुपपादनीयम्—'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणो न भविष्यति । 'धू विधूनने', कुटादिः, तस्य 'अर्त्तिलूधूखनसहचर इत्रः' इतीत्रप्रत्यये गुणो न प्राप्नोति । नात्र गुण इष्यते, धुवित्रमित्येव भवति, कल्पसूत्रकाराणां तु प्रयोगाश्छान्दसत्वादुपपादनीयाः । अथ वा—'भञ्जभासमिदो घुरच्' 'विदिभिदिच्छिदेर्ङिद्' इति वक्तव्ये प्रत्ययान्तरकरणं ज्ञापकम्—आतिदेशिकं ङित्त्वमनित्यमिति ॥ १ ॥

विज इट् ॥ ओविजी भयचलनयोरिति । यस्तु 'सृजिविजि-विद्ध्यनिट्स्वरान्' इति विजिः, न स गृह्यते;

भावबोधिनी

ञित् और णित् से भिन्न—यह किसलिये है? उत्कोटयति, उच्चुकोट, उत्कोटकः, उत्कोटः, [इनमें णिच्, णल्, लिट् प्र० पु० एकवचन, ण्वुल् और घञ् प्रत्यय—णित् या ञित् हैं? अतः ङित् नहीं होने से गुण हो जाता है ।]

❀ व्यच् को कुटादि कहना चाहिये, अस् से भिन्न प्रत्यय परे रहते । ❀ विचिता, विचितुम्, विचितव्यम् । [ङित् होने के कारण 'ग्रहिज्या०' (पा० सू० ६।१।१६) से 'य्' का सम्प्रसारण 'इ' होता है] अस् में नहीं—यह किसलिये है? उरुव्यचाः । [यहाँ ङित् नहीं है, अतः सम्प्रसारण नहीं होता है ।] ॥ १ ॥

'ओविजी भयचलनयोः' (धा० पा० १२९०), **अस्मात्परः इडादिः प्रत्ययो ङिद्वद् भवति । उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् ।**

इडिति किम् ? उद्वेजनम्, (३.३.११३) **उद्वेजनीयम्** (३.१.९६) ।

७८. विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥ (२४४७)

'इट्' इति वर्त्तते । 'उर्णुञ् आच्छादने' (धा० पा० १०३९), **अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा ङिद्वद् भवति । प्रोर्णुविता, प्रोर्णविता । इडित्येव—प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ।**

७९. सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥ (२२३४)

न्यासः

नानर्थकस्य', 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्'—इति परिभाषाद्वयात् । अथापि कथञ्चिदागमस्येटो ग्रहणं स्यात् ? एवमपि तन्मात्रस्यैव ङित्त्वं लभ्यते, न तु तदादेः प्रत्ययस्य, तत्किमित्याह—इडादिप्रत्ययो ङिद् भवतीति ? एवं मन्यते—'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इत्यत आदिग्रहणमनुवर्त्तते, तेन चेड् विशिष्यते । न चोत्तमपुरुषस्यैकवचनस्यादित्वमस्ति, किं तर्हि ? आगमस्यैव; तस्मात् स एव गृह्यते । तस्य च केवलस्यादिभूतस्य ङित्त्वे प्रयोजनं नास्तीति सामर्थ्यादिडादेः प्रत्ययस्य ङित्त्वं विज्ञायत इति । **उद्विजितेति** । ङित्त्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणो न भवति ॥ २ ॥

विभाषोर्णोः ॥ **प्रोर्णुवितेति** । ङित्त्वाद् गुणे प्रतिषिद्धे 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङादेशः ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

अनिट्त्वात् । इतरस्तु ईदित्त्वसामर्थ्यात् सेट्, वृद्धसंज्ञासूत्राद् यस्यादिरिति वर्त्तते, तेनेड्विशेष्यते—यस्यादिरिडिति । तेनोत्तमैकवचनस्य ग्रहणं न भवति, न ह्यसौ कस्यचिदादिः । अत एवागममात्रस्यायं ङित्त्वविधिर्न भवति, किं तर्हि ? तदादेः प्रत्ययस्येत्याह—**इडादिः प्रत्यय इति** । **उद्विजितेति** । ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥२॥

विभाषोर्णोः ॥ 'ऊर्णुञ् आच्छादने' ञिद्, नोपधः, 'रषाभ्याम्' इति णत्वेन पाठः । प्रोर्णुनाव—रेफवियोगेऽभ्यासात्परस्य नकारस्य श्रवणं भवति । **प्रोर्णुवितेति** । ङित्त्वपक्षे उवङ्, अन्यत्र गुणः ॥ ३ ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ अपिदिति पर्युदासश्चेत्, च्यवन्ते इत्यत्र च्यु अ अन्ते इति स्थिते नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । न च वार्णादाङ्गं बलीयः, नानाश्रयत्वात् । तत्र कृते परस्येहापित् आश्रितत्वात्तं प्रत्यादिवद्भावात् पिदपितोरेकादेशोऽपिद्ग्रहणेन गृह्यत इति शबेकादेशवतः सार्वधातुकस्य ङित्त्वाद् गुणनिषेधः प्राप्नोति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु पित्त्वनिमित्तो निषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् ङित्त्वाभावः । अस्तु

भावबोधिनी

'ओ विजी भयचलनयोः' इस धातु से परे इडादि प्रत्यय ङिद्वत् होता है । उदा०—उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् । [यहां ङिद्वत् हो जाने से उपधागुण का निषेध हो जाता है ।]

इट् [ङित् होता है]—यह किसलिये है ? उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् । [यहा ल्युट् और अनीयर—प्रत्ययों में इट् नहीं होने से ङित् नहीं होता है । गुण हो जाता है] ॥ २ ॥

'इट्' की अनुवृत्ति होती है । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' इस धातु से परे इडादि प्रत्यय विकल्प से ङिद्वत् होता है । उदा०—प्रोर्णुविता—प्रोर्णविता । [ङित् होने से गुण का निषेध हो जाने पर 'उ' का उवङ् होता है । ङित् न होनेपर गुण और अवादेश होता है ।] इट्—यही ङिद्वत् होता है—प्रोर्णवनम् प्रोर्णवनीयम् । [यहां ल्युट्=अन और अनीयर् में इट् न होने से ङित् नहीं होता है । गुण और अवादेश होते हैं] ॥ ३ ॥

सार्वधातुकं यदपित् तत् ङिद्वद् भवति। कुरुतः, कुर्वन्ति। चिनुतः, चिन्वन्ति।

न्यासः

सार्वधातुकमपित् ॥ अपिदिति। किमयं प्रसज्यप्रतिषेधः? उत पर्युदासः? किञ्चात्र? पूर्वस्मिन् पक्षे लोडुत्तमपुरुषस्यैकवचनस्य 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याटि पिति कृते तुदानीत्यत्राड्विकरणाकारयोः पिदपितोरेकादेशः परं प्रति 'अन्तादिवच्च' इत्यादिवद्भावात् पिद्ग्रहणेन गृह्यते इति पित्त्वम्, पित्त्वे च सत्यपिदिति ङित्त्वप्रतिषेधः स्यात्, ततश्च धातोर्गुणः प्रसज्येत। इतरत्र तु पक्षे च्यवन्ते, प्लवन्ते इत्यत्र शबन्तादेशाकारयोः पिदपितोर्य एकादेशस्तस्य पितोऽन्यत्वात् ङित्वमापद्येत, ततश्च धातोर्गुणो न प्राप्नोति। पितोऽन्यत्वं त्वेकादेशस्य सर्वं प्रत्यादिवत्त्वात् परग्रहणेन ग्रहणाद्, उच्यते; यथेच्छसि तथैवास्तु, उभयथाप्यदोषः। पूर्वत्र तावददोषः, यस्मादपितोरेव तुदानीत्यत्रैकादेशः, न पिदपितोः। तथा हि—'आडुत्तमस्य पिच्च' इति लोडुत्तमपुरुषस्यैव पित्त्वं विधीयते, न त्वाटः। इतरत्राप्यदोषः, यस्मादपिदित्यनेन सार्वधातुकं विशिष्यते–पितोऽन्यत् सार्वधातुकमपिदिति। न चान्तशब्दाकारः सार्वधातुकम्, किं तर्हि? तदेकदेशः। यच्चात्र सार्वधातुकं न च तेन सहैकादेशः, येन सहैकादेशो न च तत्सार्वधातुकम्; तेन यद्यप्ययमेकादेशः पितोऽन्यः; तथापि सार्वधातुकं न भवतीति तत्कुतो ङित्वस्य प्रसङ्गः? अथ वा भवतु ङित्वम्, सत्यपि तस्य ङित्वे तस्मिन् नास्ति गुणाभावप्रसङ्गः? यस्माद् 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति वचनादेकादेशाद्धि प्रागेव च्यवन्ते, प्लवन्ते इत्यत्र गुणेन भवितव्यम्।

पदमञ्जरी

तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः? यद्येवम्, तुदानीत्यत्र विकरणोत्तमयोः पिदपितोरेकादेशः परस्य पितो ङित्वनिषेधे कर्त्तव्ये आदिवत्स्यात्, इत्यङितमुत्तममाश्रित्य गुणः प्राप्नोति। 'अन्तादिवच्च' इत्यत्र पूर्वपरौ समुदायावभिप्रेतौ, नाचौ। किं कारणम्? आद्यन्तयोरवयवत्वात्, स्थानिनोरचोरेकादेशेन निर्वतितत्वाच्च। अतः स्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययोः समुदाययोरन्तादी, एकादेशोऽपि तयोरेवान्तादिवद्भवतीत्ययमतिदेशार्थः। अत एव ब्रह्मबन्धूरित्यत्र एकादेशोऽपि प्रातिपदिकं प्रत्येवान्तवद्भवति, ध्रुवै तवै इत्यत्र च उत्तमैकवचने कृत्स्नयोरेव पिदपितोरेकादेश इति अचावेव प्रत्यादिवत्त्वे स्यादेव दोषः।

एवं तर्ह्येकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्पक्षद्वयेऽपि यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतः, तथा कृतेऽप्येकादेशे स्थानिबुद्ध्या भविष्यतः।

एवमुभयोर्निर्दोषत्वेऽपि प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रयणीयः। तत्र हि—तदाश्रयणसामर्थ्याद्यच्च यावच्च पितो ङित्त्वं प्राप्तं तस्य सर्वस्य निषेधादिदमपि सिद्धं भवति—अचिनोद्, अचिनवमिति। अत्र हि ङितो लङ आदेशस्य स्थानिवद्भावेन प्राप्तस्य निषेधो भवति। पर्युदासे त्वतिदेशेनैकवाक्यत्वात् तस्यैव पर्युदासात् स्थानिवद्भावकृतं ङित्त्वं स्यादेवेति यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापकमाश्रयणीयं स्यात्। किं च 'ङिच्च पिन्न भवति' इत्ययमप्यत्रार्थं इष्यते। अतो न ब्रूताद्भवानित्यत्र तातङः स्थानिवद्भावात्प्राप्तस्य पित्त्वस्य निषेधात् पिदाश्रयो ब्रुव इण् न भवति, तृण्ढाद्भवान्—तृणह इण् न भवतीत्येषा दिक्। अतः एतदर्थमपि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयणीयः। तत्र हि पृथक्कृतस्य नञो यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति—पिद् ङिन्न भवति, ङिच्च पिन्न भवति। तत्र यस्यौपदेशिकं पित्त्वं तस्यातिदेशप्राप्तं स्थानिवद्भावप्राप्तं च ङित्त्वं निषिध्यते; यस्य पुनरौपदेशिकं ङित्त्वं तस्य स्थानिवद्भावप्राप्तं पित्त्वं निषिध्यत इति विवेक्तव्यम्।

भावबोधिनी

जो सार्वधातुक अपित् प्रत्यय होता है वह ङिद्वत् होता है। उदा०—कुरुतः, कुर्वन्ति। चिनुतः चिन्वन्ति। [तिप्, सिप, मिप् से भिन्न तस् और झि = अन्ति अपित् होने से ङिद्वत् हो जाते हैं। अतः गुण का निषेध हो जाता है।]

सार्वधातुकमिति किम् ? कर्ता, कर्तुम्, कर्तव्यम् । अपिदिति किम् ? करोति, करोषि, करोमि ॥

८०. असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥ (२२४२)

'अपित्' इति वर्तते। असंयोगान्ताद्धातोः परो लिट् प्रत्ययोऽपित् किद् भवति।

न्यासः

कुरुत इति । तसो ङित्वे सति विकरणस्य गुणो न भवति । करोतेरस्य 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्वं भवति । तत्र हि 'गमहन' इत्यादिसूत्रात् क्ङितीत्यनुवर्त्तते ॥ ४ ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ धातोरेव लिड् विधीयते, नान्यस्मादिति लिटा सामर्थ्याद्धातुः सन्निधापितः; स चासंयोगग्रहणेन विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—**असंयोगान्ताद्धातोरिति** । यदि तर्ह्यसंयोगान्ताद्धातोः परस्य लिटः कित्त्वं विधीयते; तदा ववृते, ववृधे न इति सिध्यति, परत्वाद् गुणेन भवितव्यम् । कित्त्वस्यावकाशः—ईजतुरीजुरिति, गुणस्यावकाशः—वर्त्तित्वा, वर्धित्वेति; ववृते, ववृध इत्यादावुभयप्राप्तौ परत्वाद् गुण एव स्यात्, नैतदस्ति; इष्टवाचित्वात्परशब्दस्य, कित्त्वमेवेष्टम्, कित्त्वमेव परम्, अतस्तदेव भविष्यतीत्यदोषः ।

पदमञ्जरी

कुरुत इति । ङित्त्वाद्विकरणस्य गुणाभावः, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वं च भवति। अत्र च तृतीयासमर्थाद्वतिराश्रयणीयः, न पूर्ववत्सप्तमीसमर्थात् । तेन पचेते इत्यत्र 'आतो ङितः' इति ङितो यत्कार्यं तदपि भवति। यद्येवम्, चिनुत इति 'तास्यनुदात्तेत्' इतिलसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्राप्नोति ? नैष दोषः; उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि सम्बध्यते—ङिदुपदेशाद्, अदुपदेशादिति। 'अह्न्विङोः' इति वा पर्युदासात् तत्सदृशस्योपदेशङकारवतो ग्रहणमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ४ ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ लिटाऽऽक्षिप्तो धातुरसंयोगग्रहणेन विशेष्यत इत्याह—**असंयोगान्ताद्धातोरिति** । ननु चात्र पर्युदासत्वमुक्तं प्रतीयते, ततश्च संयोगान्तसदृशाद् हलन्तादेव स्याद्—बिभिदतुः, बिभिदुरित्यादौ; निन्यतुरित्यादौ तु न स्यात् ? ज्ञापकात् सिद्धम्, यदयम् 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति सस्मरतुरित्यादौ गुणं विधत्ते, तज्ज्ञापयति—नात्र नञिवयुक्तन्यायो, धातुमात्रस्यैव ग्रहणमिति। ङित्त्वे प्रकृते कित्त्वातिदेशस्य प्रयोजनम्—ईजनम्, ईजतुः, ईजुः, यजादीनां कितीति सम्प्रसारणं यथा स्यात्; जजागरतुः, जजागरुः—'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणो यथा स्यात् । यदि पुनर्गाङ्कुटादिभ्योऽपि क्त्वमेवातिदिश्येत ? नैवं शक्यम्; इह हि दोषः स्याद्—'णु स्तुतौ' 'धू विधूनने' तृच्, नुविदा धुविदा—'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति, यथा—लूत्वा, लूनः ? नैष दोषः; पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयमित्युक्तम् । इह तर्हि कुटित्वा, पुटित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात् ? ननु च सनि झल्ग्रहणं ज्ञापकं वक्ष्यते—'न क्त्वा सेट्' इति निषेधो नातिदेशिकस्य भवतीति, सत्यम्; असति क्त्वाग्रहणे, सति तु तस्मिन् सनः 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधो न लभ्यते इत्यज्ञापकं तत्र झल्ग्रहणम् । तथा 'सार्वधातुकमपिद्' इति कित्त्वातिदेशे जागृतः, जाग्रतीति गुणः स्याद्, ङित्त्वातिदेशे त्वविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासो भवति। 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन'।

भावबोधिनी

सार्वधातुक (प्रत्यय ही हो—) यह किसलिये है ? कर्ता, कर्तुम्, कर्तव्यम् । [इनमें आर्धधातुक प्रत्यय हैं। अतः ङिद्वत् न होने के फलस्वरूप गुण हो जाता है।] अपित् [प् की इत्संज्ञावाला प्रत्यय न हो] यह किसलिये है ? करोति, करोषि, करोमि । [यहां तिप्, सिप्, मिप् प्रत्यय पित् हैं। अतः ङिद्वत् नहीं होने से गुण होता है] ॥ ४ ॥

'अपित्' इसकी अनुवृत्ति होती है। असंयोगान्त धातु से परे अपित् लिट् प्रत्यय किद्वत् होता है। उदा०—

बिभिदतुः, बिभिदुः । चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः । ईजतुः, ईजुः ।

असंयोगादिति किम् ? सस्रंसे, दध्वंसे । अपिदित्येव—बिभेदिथ ॥

८१. इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ (३३९३)

'इन्धि-भवति' इत्येताभ्यां परो लिट् प्रत्ययः किद् भवति । 'समीधे दस्यु_हन्तमम्' (ऋ० ६.१६.१५),

न्यासः

अत्र च यदि 'असंयोगात्' इति पर्युदास आश्रीयते, तदा संयोगादन्यस्मिन् गृह्यमाणे नञिवयुक्तन्यायेन सदृशस्यैव ग्रहणं स्यात्—संयोगस्य सदृशो योऽन्योऽसहायो हल् इति हलन्तादेव कित्त्वं भविष्यति, नाजन्तात्, ततश्चक्रतुश्चक्रुरिति न सिध्यति । तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्, न पर्युदासः – न चेत् संयोगात् परो लिड् भवतीति । ङित्त्वे प्रकृते किद्वचनं वच्यादीनां सम्प्रसारणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तद्धि 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति किति विधीयते, न ङिति ।

बिभिदतुः, बिभिदुरिति । कित्त्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणाभावः । **सस्रंसे, दध्वंसे इति ।** कित्त्वाभावाद् 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपो न भवति । 'स्रन्सु ध्वन्सु अधःपतने', अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इत्येशादेशः । **बिभेदिथेति ।** सिप्, थल्, क्रादिनियमादिट् ॥ ५ ॥

इन्धिभवतिभ्याञ्च ॥ समीध इति । 'ञिइन्धी दीप्तौ', पूर्ववदात्मनेपदम्, एशादेशः, कित्वाद् 'अनिदिताम्' इत्यादिनानुनासिकलोपः, द्विर्वचनम्, अकः सवर्णे दीर्घत्वञ्च । अथ 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम् कस्मान्न भवति ? मन्त्रविषयत्वादस्य; तत्र च 'अमन्त्रे' इत्यधिकारात् । एवं तर्हि मन्त्रश्छन्द एवेति 'च्छन्दस्युभयथा'

पदमञ्जरी

कित्त्वस्यावकाशः—ऋजतुः, ऋजुः, न ह्यत्र विध्यन्तरस्य कस्यचित्प्रसङ्गः; गुणस्यावकाशः—वर्त्तित्वा, वर्धित्वा; ववृते, ववृधुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे कित्त्वं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । इह तु बिभिदतुः बिभिदुः, नित्यत्वादेव कित्त्वं सिद्धम्; तद्धि कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि, गुणस्तु कित्त्वे सति न प्राप्नोति । ववृते इत्यत्र तु गुणे कृते संयोगान्तत्वात् कित्त्वं न प्राप्नोतीत्युभयमनित्यमिति पूर्वविप्रतिषेध उच्यते । स चायं कार्यातिदेशपक्षे स्फुटमेव वक्तव्यः । तथा हि—अनेनैव कित्कार्यातिदेश ईजतुरित्यादौ यत्र विध्यन्तरस्याप्रसङ्गस्तत्र सम्प्रसारणमतिदिश्य चरितार्थमतिदेशं परत्वाद् गुणो बाधेत । शास्त्रातिदेशे वा 'क्ङिति च' इत्येतच्छास्त्रमतिदिश्यते, तच्च यद्यपि गुणस्यापवादभूतम्, तथाप्यन्यत्र चरितार्थत्वाद् दुर्बलेनातिदेशेनातिदिष्टः 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधो दुर्बल इति तं बाधित्वा गुणः स्यादेव ॥ ५ ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ इन्धेरागन्तुक इकारो न तु 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इतीक् प्रत्ययः, तेन 'अनिदिताम्' इति नलोपो न भवति । **समीध इति ।** 'ञिइन्धी दीप्तौ' अनुदात्तेत्, एशः कित्त्वाद् 'अनिदिताम्' इत्युप-

भावबोधिनी

बिभिदतुः, बिभिदुः । चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः । ईजतुः, ईजुः ।

[यहाँ भिद्, छिद् और यज् असंयोगान्त धातुयें हैं । इनसे तस् और झि = अतुस्, और उस् अपित् प्रत्यय हैं । वे कित् हो जाते हैं । अतः गुण नहीं होता है ।]

असंयोगात् (असंयोगान्त से परे)—यह किसलिये है ? सस्रंसे, दध्वंसे । [इनमें स्रंस् और ध्वंस् ये संयोगान्त धातुयें हैं इनसे परे लिट् प्रत्यय कित् नहीं होता है । अतः अनुनासिक का लोप नहीं होता है ।]

अपित्—यही कित् होता है । (अतः) बिभेदिथ [में कित् नहीं होने से उपधागुण हो जाता है ।] ॥ ५ ॥

इन्धि और भवति [√ञि इन्धी दीप्तौ तथा √भू सत्तायाम्] धातुओं से परे लिट् प्रत्यय कित् होता है । उदा०—समीधे दस्युहन्तमम्, पुत्र ईधे अथर्वणः । [इन्धि कित् हो जाने से अनुनासिक अक्षर 'न्' का लोप हो जाता है ।] भू से भी

पु॒त्र ई॑धे॒ अथ॒र्वणः (ऋ० ६.१६.१४)। भवतेः खल्वपि—बभूव। बभूविथ।

न्यासः

इति सार्वधातुकत्वम्, ततश्च 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वम्, अत एव ङित्त्वादनुनासिकलोपो भविष्यतीति तत् किमर्थमिन्धेः परस्य लिटः कित्त्वं विधीयते ? ज्ञापनार्थम्। एतदनेन ज्ञाप्यते—अनित्योऽयमामिति। नित्ये ह्यामि तेन व्यवधानादेवेन्धेः परो लिण् न सम्भवतीति कित्त्वविधानं नोपपद्यते; तस्मादनित्योऽयमामिति। तेन भाषायामपि समीध इति प्रयोग उपपन्नो भवति।

बभूव, बभूविथेति। कित्त्वाद् यथाक्रमं वृद्धिगुणौ न भवतः। 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः' इति वुक्। 'भवतेरः' इत्यभ्यासस्यात्वम्। ननु च कृतयोरपि गुणवृद्धयोर्वुका भवितव्यम् अकृतयोरपीति नित्यो वुक्; कृताकृतप्रसङ्गित्वात्, तत्र नित्यत्वाद् वुकि कृते गुणवृद्धयोः प्राप्तिरेव नास्ति, भवतेरलघूपधत्वात्, अनजन्तत्वाच्चेति भवतिग्रहणमनर्थकम् ? नैतदस्ति; 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति' इति वुगप्यनित्यः। ततश्च परत्वात् गुणवृद्धयोः कृतयोर्वुङ् न स्यात्। तस्माद् भवतिग्रहणं कर्त्तव्यम्। अथ कृतयोरपि गुणवृद्धयोरेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति नास्ति शब्दान्तरत्वम् ? एवं सति शक्यं भवतिग्रहणमकर्तुम्। तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्।

अथ बभूवेत्यत्र 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धेः कथं प्रतिषेधः, यावतेक इत्यनुवर्त्तते ? 'क्ङिति च' इत्यनेनेग्लक्षणा वृद्धिः प्रतिषिध्यते, न चेयमिग्लक्षणा वृद्धिः, निर्दिष्टस्थानिकत्वात्। अत्र कित्त्वविधानसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्भविष्यति प्रतिषेधः; अन्यथा कित्त्वविधानमनर्थकं स्यादिति चेत्, न; तस्य थल्युत्तमणलि च गुणप्रतिषेधार्थत्वात्। एवं तर्हि ङिद्ग्रहणमप्यनुवर्त्तते, तदनुवर्त्तमाने न विद्यमानमन्यत्

पदमञ्जरी

धालोपद्विर्वचने सवर्णदीर्घत्वम्। **बभूव, बभूविथेति।** कित्त्वाद्यथाक्रमं वृद्धिगुणौ न भवतः। **इन्धेः संयोगार्थमित्यादिना** पूर्वेणासिद्धिं दर्शयन् सूत्रारम्भं समर्थयते।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? इन्धेरनन्तरश्छन्दस्येव लिड् भवति, भाषायां त्विजादेश्चेत्यामा भवितव्यम्, छन्दसि च 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकसंज्ञा, 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वादुपधालोपः। श्नमि तु कर्तव्य आर्धधातुकसंज्ञा, छान्दसत्वाद्वा श्नमभावः। भवतेरपि 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुग्विधीयते, तत्र भूअ, भूइथ इति स्थिते वुक् प्राप्नोति, वृद्धिगुणौ च; कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो वुक्, न च शब्दान्तरप्राप्तिः, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्; वुकि च कृतेऽनजन्तत्वादलघूपधत्वाच्च वृद्धिगुणौ न भविष्यतः। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—'वुका वृद्धिगुणौ बाध्येते' इति। यो हि मन्यते—'कित्त्वादिमे गुणवृद्धी न भविष्यतः' इति, तस्य णलि वृद्धिः स्यादेव। न हि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धेः क्ङिति नेति प्रतिषेधः, अनिग्लक्षणत्वात्। एवं तर्हि ज्ञापकार्थमिन्धिग्रहणम्, एतज् ज्ञापयति—'इन्धेर्भाषायामप्यनित्य आम्' इति, समीधे समीधाञ्चक्र इति भाषायामपि भवति। भवतेरपि वुगनित्यः, किं कारणम् ? उरिति वर्तते, न च गुणवृद्धयोः कृतयोरुवर्णान्तो भवतिर्भवति; उरिति निवर्तिष्यते ? यदि निवर्तते; बोभाव, अहं किल बोभव–यङ्लुक्यपि नित्यत्वाद् वुक् प्राप्नोति। अनुवर्तमाने पुनरुरित्यस्मिन् उभयोरनित्ययोः परत्वाद् गुणवृद्धयोः कृतयोरनुवर्णान्तत्वाद् वुङ् न भवति। अथेदानीं यङ्लुक्यप्यनेनैव लिटः कित्त्वं कस्मान्न भवति ? श्तिपा निर्देशात्। यदि पुनर्वुग्विधावेव श्तिपा निर्देशः क्रियते ? नैवं शक्यम्; इह हि दोषः स्याद्—बोभूवतुः, बोभूवुः। यदा पुनः कित्त्वविधौ श्तिपा निर्देशः क्रियते, न वुग्विधौ; तदा यङ्लुकि पित्सु वचनेषु लिटः कित्त्वाभावाद् गुणवृद्धयोः कृतयोरुरित्यधिकाराद्

भावबोधिनी

परे कित् होता है—बभूव, बभूविथ। [कित् होने के कारण प्रथम में वृद्धि और द्वितीय में गुण नहीं होता है।] इन्ध

इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पिदर्थम् (म० भा० १.२.६) । **अत्रेष्टिः-★ श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम् ★ ॥ श्रेथतुः, श्रेथुः । ग्रेथतुः, ग्रेथुः । देभतुः, देभुः । परिषस्वजे, परिषस्वजाते ॥**

न्यासः

प्रयोजनम्, तेनानिग्लक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यति । **इन्धेः संयोगार्थं वचनमिति** । तस्य संयोगान्तत्वात् पूर्वेणासिद्धेः ।

भवतेः पिदर्थमिति । नापिदर्थम्; तस्यासंयोगान्तत्वादपिदिति पूर्वेण सिद्धेः । भवतेरिह श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः—यङ्लुगन्तात्लिटः कित्त्वं मा भूदिति—बोभावेति । तथा चोक्तम्—

श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चित् पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ [परिभाषेन्दु० १३१] इति ।

श्रन्थिग्रन्थीत्यादि । 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' 'दम्भ दम्भे', 'ष्वन्ज परिष्वङ्गे'—एषामपि श्रन्थिग्रन्थिप्रभृतीनां लिटः कित्त्वं भवत्येतदर्थंरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते, तेन श्रन्थिप्रभृतीनामपि संयोगान्तानां लिटः कित्त्वं भविष्यतीति । **श्रेथतुरित्यादि** । कित्त्वाद् 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः । 'तॄफलभजत्रपश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादनेकहल्मध्यस्याप्येत्वाभ्यासलोपौ । **परिषस्वजे इति** । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । पूर्वस्य सकारस्य 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति वर्त्तमाने, 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । परस्य तु सकारस्य 'सदिस्वञ्जयोः परस्य लिटि' इति षत्वप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

वुङ्न भवति । अपित्सु वचनेषु 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वे सति गुणाभावादुवर्णान्तत्वाद्वुग् भवति । ननु चोक्तम्—'आरभ्यमाणेऽपि कित्त्वे वृद्धेः प्रतिषेधो न सिद्ध्यति, अनिग्लक्षणत्वाद्' इति, नैष दोषः; ङिद्ग्रहणमप्यनुवर्तते, तत्सामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यति, सत्यम्; अस्त्ययं शुष्कस्तर्कः । **वार्त्तिककारस्तु** न क्षमते, यदाह—'इन्धेश्छन्दो विषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्' (म०भा० १.२.६ वा० १) इति ।

श्रन्थिग्रन्थीत्यादि । 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे', 'दम्भु दम्भे' 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' । **श्रेथतुः, श्रेथुरिति** । कित्त्वादुपधालोपः, एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ । **देभतुरिति** । नलोपे कृते 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेः' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । न च लोपस्यासिद्धत्वम्, आभाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वस्यानित्यत्वात् । **परिषस्वज इति** । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे', अनुदात्तेत्, 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् 'सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि' इति परस्य प्रतिषेधः । अत्र केचिद्वेति पठन्ति, शश्रन्थतुरित्याद्यपि भवति । अथ पित्सु वचनेषु कथम् ? यदि संयोगार्थमेव वचनम्, पित्सु न भाव्यम् । अथ संयोगान्तार्थं पिदर्थं च ? पित्स्वपि भाव्यम् । किं पुनरत्रार्थतत्त्वं देवो ज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥

भावबोधिनी

का ग्रहण संयोग के लिये है । [अर्थात् पूर्वसूत्र असंयोग में प्रवृत्त होता है यह संयुक्त इन्ध् धातु में भी प्रवृत्त होता है ।] भू का ग्रहण पित् के लिये है । [अर्थात् अपित् प्रत्यय तो कित् होता ही है । अतः पित् प्रत्यय कित् करने के लिये 'भू' का ग्रहण है ।]

यहाँ भाष्यकार की इष्टि है—★ 'श्रन्थ्, ग्रन्थ्, दम्भ् और स्वञ्ज् का ग्रहण करना चाहिये । ★ (इनसे परे लिट् प्रत्यय कित् होता है) श्रेथतुः, श्रेथुः [कित् होने के कारण अनुनासिक का लोप तथा एत्व और अभ्यासलोप भी होता है ।) ग्रेथतुः, ग्रेथुः । देभतुः, देभुः । परिषस्वजे, परिषस्वजाते । [इनमें कित् होने से अनुनासिक का लोप तथा लक्ष्यानुसार एत्व और अभ्यास का लोप होता है ।] ॥ ६ ॥

८२. मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥ (३३२३)

मृड, मृद, गुध, कुष, क्लिश, वद, वस्—इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद् भवति। 'न क्त्वा सेट्' (१.२.१८) इति कित्त्वप्रतिषेधं वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। गुध-कुष-क्लिशीनां तु 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' (१.२.२६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। मृडित्वा। मृदित्वा। गुधित्वा। कुषित्वा। क्लिशित्वा। उदित्वा। उषित्वा॥

८३. रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ (२६०९)

रुद, विद, मुष, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ—इत्येतेभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ भवतः। रुद-विद-मुषीणां 'रलो

न्यासः

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा॥ 'मृड सुखने', 'मृद क्षोदे', 'गुध रोषे' 'कुष निष्कर्षे', 'क्लिशू विबाधने', 'वद व्यक्तायां वाचि', 'वस निवासे'। **'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वप्रतिषेधं वक्ष्यतीति।** नन्वेतदेव नियमार्थं भविष्यतीति—मृडादिभ्य एव सेट् क्त्वा किद् भवति, नान्येभ्य इति, ततश्च सिद्धं देवित्वा, सेवित्वेत्यादि, तत् किमर्थं 'न क्त्वा सेट्' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति ? विस्पष्टार्थम्; अन्यथा हि केचिद्विपरीतनियमं सम्भावयेयुः—मृडादिभ्यः क्त्वाप्रत्यय एव किद् भवति, नान्य इति। **पुरस्तादपकर्ष इत्यादि।** अपकर्ष इत्यपवाद इत्यर्थः। **क्लिशित्वेति।** 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इतीट्। **उदित्वेति, उषित्वेति।** वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। वसतेः 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम्, 'वसतिक्षुधोः' इतीट् ॥ ७ ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने', 'विद ज्ञाने', 'मुष स्तेये', 'ग्रह उपादाने',

पदमञ्जरी

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा॥ 'क्लिश हिंसायाम्', अनुदात्तेद्, दिवादिरकर्मकः; 'क्लिशू विबाधने' क्र्यादिः सकर्मकः, परस्मैपदी—द्वयोरपि ग्रहणम्। किमर्थं पुनरिदम्, तावता किदेव हि क्त्वा ? तत्राह—**न क्त्वा सेडित्यादि!** अपकर्षः=अपवादः। नन्विदमेव नियमार्थं भविष्यति—'मृडादिभ्य एव क्त्वा किद्भवति नान्येभ्यः' इति नार्थः 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेन; कथं लूत्वा पूत्वा—तुल्यजातीयस्य सेटो नियमः ? ननु 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति विकल्पेनेड्विधानादनिट् क्त्वा सम्भवति ? एवं तर्हि मृडमृदवदवसां कित्त्वविधानं नियमार्थम्, इतरेषां तु 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पबाधेन विधिसम्भवान्नियमो न भविष्यति। एवमपि विपरीतोऽपि नियमः स्याद्—मृडादिभ्यः क्त्वैव किदिति। **उदित्वा, उषित्वेति।** यजादित्वात्सम्प्रसारणम् 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम्, 'वसतिक्षुधोरिट्' ॥ ७ ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ सन्नर्थमिति। तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥ ८ ॥

भावबोधिनी

मृड, मृद, गुध, कुष, क्लिश, वद और वस—इन धातुओं से परे क्त्वा प्रत्यय कित् होता है। 'न क्त्वा सेट्' (पा० सू० १।२।१८ सेट् क्त्वा कित् नहीं होता है) यह कित्त्व का प्रतिषेध आगे कहा जायगा। उसका यह पहले से ही अपकर्ष=अपवाद है। [मृड तथा मृद के लिये यह बात है।] गुध, कुष, क्लिश का तो 'रलो व्युपधात्॰' (पा० सू० १।२।२६) इससे विकल्प प्राप्त रहने पर नित्य कित् करने के लिये यहाँ ग्रहण है। उदा०—मृडित्वा, (सुखी करके), मृदित्वा (चूर्ण करके), गुधित्वा (रोष करके), कुषित्वा (निकाल करके), क्लिशित्वा (कष्ट देकर), उदित्वा (कह कर), उषित्वा (रह कर), [कित् होने से मृडादि के गुण का निषेध तथा 'वद' और 'वस' दो में 'व्' का सम्प्रसारण 'उ' होता है।] ॥ ७ ॥

रुद, विद, मुष, ग्रहि, स्वपि तथा प्रच्छ—इन धातुओं से परे सन् और क्त्वा कित् होते हैं। रुद, विद और मुष

व्युपधाद्धलादेः संश्च' (१.२.२६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम्। ग्रहेर्विध्यर्थमेव। स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणम्, किदेव हि क्त्वा। रुदित्वा, रुरुदिषति। विदित्वा, विविदिषति। मुषित्वा, मुमुषिषति। गृहीत्वा, जिघृक्षति। सुप्त्वा, सुषुप्सति। पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति। ग्रहादीनां कित्त्वात् संप्रसारणं भवति। 'किरश्च पञ्चभ्यः' (७.२.७५) इति प्रच्छेरिडागमः॥

८४. इको झल् ॥ ९ ॥ (२६१२)

'सन्' इत्यनुवर्तते। 'क्त्वा' इति निवृत्तम्। इगन्ताद्धातोः परो झलादिः सन् किद् भवति।

न्यासः

ञिष्वप् शये', 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्'। **ग्रहेर्विध्यर्थमेवेति।** 'क्त्वा सेट्' इति प्रतिषिद्धस्य कित्त्वस्य पुनर्विधिर्यथा स्यात्। **स्वपिप्रच्छ्योरित्यादि [किमर्थमत आह—] सन्नर्थमिति।** अथ क्त्वार्थं वचनं कस्मान्न भवतीत्याह—**किदेव हि क्त्वेति।** स्वपिप्रच्छ्योर्हि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट्प्रतिषेधात् क्त्वा सेड् न भवतीत्यतः 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधो न प्रवर्त्तते। तेन किदेव हि क्त्वेति। **रुदित्वेति।** 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वा। **गृहीत्वेति।** 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः', ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। **जिघृक्षतीति।** 'हो ढः' इति ढत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना गकारस्य घकारः, 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीट्प्रतिषेधः। **सुषुप्सतीति।** वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। **पिपृच्छिषतीति।** अत्रापि ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्, 'छे च' इति तुक्, 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वम् ॥ ८ ॥

इको झल्॥ क्त्वेति निवृत्तमिति। झलादेः क्त्वाप्रत्ययस्यौपदेशिकं कित्त्वमस्त्येवेति तदनुवृत्तेरपार्थकत्वात्। सन्ग्रहणन्तु प्रथमान्तमिहानुवर्तते, तस्य झलित्यनेन सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्। अतः सामर्थ्यात् तदादिविधिर्विज्ञायत इत्यत आह—**झलादिः सन् किद् भवतीति।**

पदमञ्जरी

इको झल्॥ सनाक्षिप्तस्य धातोरिका विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह—**इगन्ताद्धातोरिति।** 'इक् स्मरणे' इत्यस्य तु धातोर्ग्रहणं न भवति, न ह्यतः परो झलादिसन् सम्भवति, कथम्? 'इणो गा लुङि' 'णौ गमिरबोधने' 'सनि च' 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' 'गमेरिट् परस्मैपदेषु'—अधिजिगमिषति। ननु च भावकर्मणोरात्मनेपदे 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपार्थमेतत्स्यात्, तत्र तु रूपे विप्रतिपत्तिः, गमेरिङादेशस्य ग्रहणमिति वचनात् 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घो न भवति—अधिजिगंस्यत इति केचित्।

अन्ये त्वाहुः—"अज्झनगमाम्' इत्यत्राज्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्, कथम्? 'सनि दीर्घः' इत्येको योगः, 'अचश्च,' एवं सिद्धेऽज्ग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम्—अजादेशस्य गमेरिति, तेनास्यापि दीर्घेण भाव्यम्, अजादेशत्वाद्—अधिजिगांस्यत इति रूपमिति। तदेवं धातोरपि ग्रहणं युक्तमेव। एवं तर्हि झला साहचर्याद् गर्गादिषु जिगीषुशब्दस्य पाठाच्च प्रत्याहारस्य ग्रहणमुत्तरसूत्रे च इक्समीपाद्धलः पर इत्यनुपपन्नं धातुग्रहणे। **झलादिरिति।** कथं पुनस्सत्सप्तमीनिर्देशे तदादिविधिः शक्यो विज्ञातुम्? झल्मात्रस्य सनोऽ-

भावबोधिनी

का, 'रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च' (पा० सू० १।२।२६) इससे विकल्प प्राप्त होता है, वहाँ नित्य (कित् करने) के लिये ग्रहण है। ग्रह का विधान करने के लिये ही है। ['न क्त्वा सेट्' (पा० सू० १।२।१८) से निषेध प्राप्त है। अतः विधान के लिये इसका ग्रहण है।] 'स्वपि और प्रच्छ' का ग्रहण सन् के लिये है क्योंकि क्त्वा तो स्वयं कित् है। उदा०—रुदित्वा, रुरुदिषति। विदित्वा, विविदिषति। मुषित्वा, मुमुषिषति। गृहीत्वा, जिघृक्षति। सुप्त्वा, सुषुप्सति। पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति। ग्रह, स्वप् प्रच्छ का कित् होने से सम्प्रसारण होता है। 'किरश्च पञ्चभ्यः' (पा० सू० ७।२।७५) इससे प्रच्छ धातु से इट् आगम होता है ॥ ८ ॥

'सन्' इसकी अनुवृत्ति होती है। 'क्त्वा' इसकी निवृत्ति हो जाती है। इगन्त धातु से परे रहने वाला झलादि

चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति ।

इक इति किम् ? पिपासति । तिष्ठासति । झल् इति किम् ? शिशयिषते ।

किमर्थमिदमुच्यते ? गुणो मा भूदिति । 'अज्झनगमां सनि' (६.४.१६) इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं

न्यासः

अथ तदन्तविधिः कस्मान्न भवति—झलन्तः सन्निति ? एवं मन्यते—वृद्धसंज्ञासूत्रादिहादिग्रहणमनुवर्तते, तेन झल् विशिष्यते; तस्मात् तदादिविधिरेव विज्ञायते, न तदन्तविधिरिति । यदि पुनस्तदन्तविधिः स्यात् तदा किं स्यात् ? यत्रातो लोपे कृते झलन्तत्वं सनस्तत्रैव स्यात्—चिकीर्षितेत्यादौ; चिकीर्षतीत्यादौ तु न स्यात्, अदन्तत्वात् । अदन्तत्वन्तु सञ्शबकारयोर्द्वयोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् ।

अथेक इति 'इक् स्मरणे' इत्यस्य धातोर्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? झलिति प्रत्याहारसाहचर्यात् प्रत्याहारस्यैव युक्तत्वात्; किञ्च—गर्गादिषु जिगीषुशब्दपाठाच्च । धातुग्रहणे हि सति जयतेः परस्य सनः कित्त्वं न स्यात्, तथा च जिगीषुशब्दो न सिद्ध्येत् । किञ्च–धातुग्रहणे हि सतीको धातोः समीपगतो हल् न सम्भवतीति 'हलन्ताच्च' इत्येतदप्यघटमानं स्यात् । तस्मात् प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं न्याय्यम्, न धातोः । **चिचीषतीति** । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः । 'एकाचः' इत्यादिना पूर्वोक्तेनेट्प्रतिषेधः । उत्तरत्रापि यत्रेटः श्रवणं नास्ति, तत्राप्यनेनैव प्रतिषेधो वेदितव्यः । यत्र तु विशेषोऽस्ति, तत्रासौ वक्तव्य एव । **तुष्टूषतीति** । 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषः । **शिशयिषते इति** । 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । एवमुत्तरत्रापीच्छासन्नन्तादात्मनेपदमनेनैव बोद्धव्यम् ।

किमर्थं पुनरित्यादि । अत्र वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । **गुणो मा भूदिति** । यदर्थमिदमुच्यते तदाह । येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तमाविष्कर्तुमाह—**अज्झनगमां सनीत्यादि** । यदि दीर्घत्वे कृतेऽपि गुणः स्यात् तदा दीर्घत्वस्य

पदमञ्जरी

सम्भवात् । ननु च चिकीर्षितेत्यादावतो लोपे सति सम्भवति, अपूर्वविधित्वाच्च न लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, एवं तर्हि वृद्धसंज्ञासूत्राद्यस्यादिरिति वर्त्तते सन् किद्भवति, कीदृशः ? यस्य झलादिरिति । एतेन तदन्तविधिरपि निरस्तो वेदितव्यः । **चिचीषतीति** । 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः । **तुष्टूषतीति** । 'शर्पूर्वाः खयः' । **शिशयिषत इति** । 'पूर्ववत्सनः' ।

किमर्थमिति । योगविभागविषयः प्रश्नः । सूत्रं तूत्तरार्थं कर्त्तव्यम् । **दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यतीति** । ननु 'कुङ् शब्दे' कुटादिः, चुकूषत इत्यस्ति दीर्घस्यावकाशः ? दीर्घान्तोऽयमित्यवोचाम । इह तर्हि 'गु पुरीषोत्सर्गे' 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' कुटादी, जुगूषति, दुधूषति । एवमपि प्रत्याहारग्रहणमनर्थकम् 'उतो दीर्घः' इति वक्तव्यम् ? अस्ति प्रत्याहारग्रहणे प्रयोजनम्, किम् ? प्रतिभेदेन गमिमपि विशेषयिष्यामीति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'उतो दीर्घः' इत्युक्त्वा इङ्हन्योरिति वक्तव्यम्—येषां गमेरिङादेशस्य ग्रहणमिति पक्षः । येषामनिङादेशस्यापि

भावबोधिनी

सन् कित् होता है । उदा०—चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । [इनमें 'एकाचोऽनुदात्तात्' सूत्र से इट् निषेध होने के कारण झलादि सन् मिलता है । वह कित् हो जाता है अतः उक्त शब्द रूपों में गुण नहीं होता है ।]

'इकः' यह किसलिये है ? पिपासति । तिष्ठासति । [इनमें पा और स्था धातुयें आकारान्त है, अतः सन् कित् नहीं होता है ।]

झल् = (झलादि) यह किसलिये है ? शिशयिषते । [यहाँ शीङ् से इट् होने के कारण इडादि सन् मिलता है । झलादि सन् नहीं है ।] अतः कित् न होने के कारण गुणनिषेध नहीं होता है ।]

यह सूत्र किसलिये है ? [कित् होने के कारण] गुण न हो । 'अज्झनगमां सनि' (पा० सू० ६।४।१६) इससे दीर्घ होना गुण का बाधक होगा ? [अतः गुणनिषेध के लिये यह सूत्र नहीं माना जा सकता ?] जैसे दीर्घत्व गुण

भविष्यति ? यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत । तस्माद् दीर्घत्वस्यावकाशदानाय किन्त्वमिदमारभ्यते । चिचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते (६.४.२१) ज्ञीप्सति ।

न्यासः

वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मान् मा भूत्तस्य वैयर्थ्यमिति दीर्घत्वं तद्गुणस्य बाधकं भविष्यतीति । अत्र दोषमापादयितुमाह—**यथैव तर्हीत्यादि** । असति किन्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथा गुणस्य बाधकं भवति, तथा णिलोपस्यापि बाधकं स्यात् । ततश्च णिलोपं बाधित्वा दीर्घत्वे सति ज्ञीप्सतीति न सिद्धयेदित्यभिप्रायेणाह—**तस्मादित्यादि** । यत एवमनारभ्यमाण एतस्मिन्नेष दोषोऽनुषज्येत, तस्माद् दीर्घत्वस्यावकाशदानाय किन्त्वमिदमारभ्यते । अथारभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् कस्मादेष दोषो न भवतीत्यत आह - **चिचीषतीत्यादि** । किन्त्वे सति तेनैव गुणस्य बाधितत्वात् । चिचीषति, तुष्टूषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं भवति; तेन च परत्वाण्णिलोपो न बाध्यते । न हि किन्त्वे सति शक्यमेवं वक्तुम्—यथा दीर्घत्वं गुणं बाधते, तथा णिलोपमपीति; यस्मान्न गुणो दीर्घत्वेन बाध्यते, किं तर्हि ? किन्त्वेन । अत्र दीर्घत्वस्यावकाशो दर्शितः; णिलोपस्य त्वेषोऽवकाशः—पाचयतेः पाक्तिः, याजयतेर्याष्टिरित्यादि; ज्ञीप्सतीत्यत्रोभयप्राप्तौ दीर्घत्वं बाधित्वा परत्वात् णिलोप एव भवति । 'ज्ञा अवबोधने', 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा', 'मिच्च' इति चुरादिपाठाण्णिच् । 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । अन्ये तु—'ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु' इति पठन्ति, ततो णिच्, तत इच्छासन्, 'सनीवन्तर्द्ध' इत्यादिना पक्षे इडभावः, आप्ज्ञपृधामीत्' इतीत्त्वम्, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः ।

पदमञ्जरी

ग्रहणं तेषामिहन्योरिति वक्तव्यम्, हना साहचर्यादिरिति धातुर्गृह्यते, नेकारः, तस्मादज्ग्रहणसामर्थ्याद्दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यतीति सुष्ठूक्तम् । यथैव तर्हि झलादौ गुणो बाध्यते, एवमिङादावपि बाध्येत—जिजविषयति, नात्र दीर्घः प्रवर्त्तते, किं कारणम् ? झलिति वर्त्तते, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति । **यथैव तर्हीत्यादि** । असति हि किन्त्वे नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणं दीर्घत्वं यथा गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत । ननु यत्र नाप्राप्ते तस्य बाधकः, क्व च नाप्राप्ते ? दीर्घं आरभ्यते, गुणे णिलोपे तु ज्ञीप्सतीत्यत्र प्राप्ते, चिचीषतीत्यत्राप्राप्ते पाक्षिक एष परिहारः । यत्र बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते—'इदमस्मिन्विषये प्राप्तमिदमस्मिन्विषये' इति, तत्रैकबाधेनोपपत्तौ सत्यामनेकबाधो न न्याय्य इति किमेकं बाध्यतामित्यपेक्षायाम् 'येन नाप्राप्ते स बाधनीयः' इत्युच्यते, एवं ह्यपेक्षितविधिर्भवति । यदि तु 'नाप्राप्ते विध्यन्तरे इदमारभ्यते' इति कार्यसामान्यमपेक्ष्यते, तदा सर्वमेव बाधनीयम् । एतेन पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोपमेव दीर्घत्वं बाधेत, न गुणमित्यपि चोद्यं निरस्तम्; यस्मादयमपि न्यायः कार्यसामान्यचिन्तायां नास्त्येव । अतः सुष्ठूक्तम्—**णिलोपमपि बाधेतेति । दीर्घत्वस्यावकाशदानायेति** । एतदेव स्फुटयति—**चिचीषतीत्यादिष्विति** । सति हि किन्त्वे चिचीषतीत्यादौ किन्त्वेनैव गुणो बाध्यते, न दीर्घेणेत्यबाधित्वैव विध्यन्तरं सावकाशो दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यत इत्यर्थः । **ज्ञीप्सतीति** । 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा', 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिषु पाठाद् णिचि पुकि 'मितां ह्रस्वः' सन्, 'सनीवन्तर्द्ध' इतीडभावपक्षे 'आप्ज्ञपृधामीत्' इतीत्त्वम्, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ।

भावबोधिनी

का बाधक है उसी प्रकार णिलोप का भी बाध करेगा । अतः दीर्घत्व को अवकाश देने के लिये यह किन्त्व आरम्भ किया जाता है । चिचीषति आदि में सावकाश दीर्घत्व को पर होने से णिलोप द्वारा बाधित कर लिया जाता है—ज्ञीप्सति । [ज्ञप् + णिच् अथवा ज्ञा + णिच् धातु से पुक् ज्ञाप् + णि, 'मितां ह्रस्वः' (पा० सू ६०।४।९२) से ह्रस्व, इट् के अभाव पक्ष में 'आप् ज्ञप् ऋधामीत्' (पा० सू० ७।४।५५) से ईत्व, और 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' सूत्र से अभ्यासलोप, 'णेरनिट्' (पा० सू० ६।४।५१) से णिलोप होकर रूप सिद्ध होता है ।]

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत्।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

न्यासः

इकः कित्त्वमित्यादि। अथ किमर्थमिक उत्तरस्य सनः कित्त्वं विधीयते, किमर्थमिको झलिति योगविभागः क्रियते ? नन्वेकमेवेदं सूत्रं पठितव्यम् 'इको झल् हलन्ताच्च' इति ? प्रयोजनमाह—**गुणो मा भूदिति**। चिचीषतीत्यादौ 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः प्राप्नोति, स मा भूदित्येवमर्थं कित्त्वं विधीयते। नैतदस्ति प्रयोजनम्; यस्माद् 'अज्झनगमां सनि' इति नाप्राप्ते गुणे दीर्घत्वमारभ्यते, अतो दीर्घारम्भाद् गुणो न भविष्यतीति; अन्यथा हि दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्। ननु च चुकूषते इत्यत्र दीर्घवचनस्य सार्थकत्वम्, अत्र हि गाङ्कुटादिसूत्रेण ङित्त्वे सति गुणो न प्रवर्तते, नैतदस्ति; न ह्येकमुदाहरणं प्रति योगारम्भं प्रयोजयति। यदि ह्येतत् प्रयोजनमभिमतं स्यादुकारमेव गृह्णीयात्।

कृते भवेदिति। यदि कित्त्वं नोच्येत, कृते दीर्घत्वे गुणः स्यात्। **अनर्थकन्त्विति**। तुशब्दोऽवधारणे। यदि दीर्घत्वे कृते गुणः स्यात्। ननु च शास्त्रमावर्त्यमानमभ्युदयाय भवति, यथा मन्त्रजपादयः, तत् कुतस्तस्यानर्थक्यम् ? नैतदस्ति; शास्त्रप्रवृत्तिपूर्वकाद्धि प्रयोगादभ्युदयो भवति। यदि शास्त्रप्रवृत्तौ किञ्चित् प्रयोजनं सम्पद्यते, ततः शास्त्रं प्रवर्तते। ततः शास्त्रसंस्कृतप्रयोगाद्धर्मो भवति, न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रात्। गुणे च कृते दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति दीर्घशास्त्रमनर्थकमापद्यते। तदनर्थकं मा भूदिति गुणो न भविष्यतीति।

ह्रस्वार्थमिति। चिचीषतीत्यादौ ह्रस्वानां दीर्घत्वे कृते दीर्घत्वस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थं दीर्घत्वम्; ततो न तस्यानर्थक्यम्। **दीर्घाणान्तु प्रसज्यत इति**। ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्यान्न गुणो भविष्यति। दीर्घाणान्तु स्यादेव, न हि तेषां दीर्घत्वमुच्यते; यतो दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न प्रवर्तते। ततश्च निनीष-

पदमञ्जरी

किमर्थो योगविभाग इत्याशङ्क्य प्रयोजनमाह—**इकः कित्त्वमित्यादि**। गुणो मा भूदित्येवमर्थमिक उत्तरस्य सनः कित्त्वं विधीयत इत्यर्थः। दूषयति—**दीर्घारम्भादिति**। गुणो न भविष्यतीति शेषः। **कृते भवेदिति**। शास्त्रमावर्तमानं जपादिवद्धर्मे साधनमिति भावः। **अनर्थकं त्विति**। शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न तु प्रवृत्तिमात्रादिति भावः। ननु च 'सनि मीमाघु' इत्यत्र मिनोतेरपि मीग्रहणेन ग्रहणार्थं दीर्घविधिः स्याद्, मा भून्मीग्रहणेन ग्रहणम् 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इत्यात्वे कृते 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति माग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति; तत्रायमप्यर्थो मीग्रहणमपि न कर्त्तव्यं भवति। **ह्रस्वार्थमिति**। ह्रस्वानामेव

भावबोधिनी

गुण न हो—इसके लिये इक् से उत्तरवर्त्ती सन् का कित्व किया जाता है। [इसलिये चिचीषति तुष्टूषति—यहाँ गुण नहीं होता है।] [उपर्युक्त प्रयोजन नहीं है क्योंकि] दीर्घ-विधान करने से गुण का बाध हो जायगा। [ऐसा नहीं कहा जा सकता क्योंकि] दीर्घ कर लेने पर (भी) गुण हो ही जायगा। (यदि ऐसा होता है) तब तो दीर्घ होना अनर्थक ही हो जायगा ? ह्रस्वों के लिये दीर्घ चरितार्थ होगा [अर्थात् ह्रस्वों का दीर्घ-विधान करना ही गुण का बाधक हो जायगा] परन्तु जो स्वतः दीर्घ है उनका गुण प्राप्त होगा ? [क्योंकि वहाँ दीर्घ-विधान नहीं है, अतः गुण का बाध नहीं होगा] सामर्थ्य से पुनः दीर्घ किया जायगा। अतः पुनर्दीर्घ-विधान गुण का बाधक हो जायगा। [परन्तु ऐसा मानने पर तो ॠ का ई नहीं हो सकेगा—ऐसी शंका नहीं करनी चाहिये क्योंकि] ॠ का ईत्व तो दीर्घ को मानकर ही होता है क्योंकि 'ॠत इद्धातोः' (पा० सू० ७।१।१००) ऐसा विधायक सूत्र है। [ह्रस्व का अवश्य दीर्घ करने पर इत्व प्राप्त होता है परन्तु जहाँ स्वतः दीर्घ है वहाँ पुनः दीर्घ-विधान नहीं है वहाँ ॠ का इत्व प्राप्त होता है—ऐसा कहना ठीक नहीं है क्योंकि] दीर्घों का भी अवश्य दीर्घ करने पर ही ॠ का इत्व प्राप्त होता है। जब दीर्घ होने से गुण का

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥ (म० भा० १.२.९ वा० १-१०)

न्यासः

तीत्यादिर्न सिद्ध्येत्, नैतदस्ति; **सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमिति** । यथैव हि भुक्तवद्भिरपि पुरुषैः सामर्थ्याद् भोजनविशेषात् पुनर्भोजनक्रिया भाव्यते, तथा दीर्घाणामपि सामर्थ्यात् पुनर्दीर्घत्वेन भाव्यम् । सामर्थ्यन्तु प्रयोजनम्, तत् पुनर्गुणप्रतिषेधः । तस्माद् दीर्घाणामपि गुणो मा भूदित्येवमर्थं दीर्घत्वं वक्तव्यम्; ततश्च तेषामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यतीति ।

यथैव हि गुणो न भवत्येवं चिकीर्षतीत्यादौ 'ऋत इद्धातोः' इतीत्त्वमपि न स्यादित्यत आह—**ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयमिति** । दीर्घः संश्रयो = निमित्तं यस्य तत् तथोक्तम् । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेस्तदेव निमित्तं नासौ विधिर्बाध्यते । गुणं प्रति दीर्घत्वस्योपदेशोऽनर्थकः । ऋदित्त्वन्तु तन्निमित्तमेव, न हि करोतेर्विना दीर्घत्वेनेत्त्वस्य प्राप्तिरस्ति । तस्माद् दीर्घत्वेन तेन गुण एव बाध्यते, न ऋदित्त्वम् ।

स्यादेतत्—ह्रस्वानां नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोत्यतस्तेषां मा भूद् दीर्घत्वमृदित्त्वस्य बाधकम्, दीर्घाणान्तु तरतिप्रभृतीनां तितीर्षतीत्यादौ बाधकमेव स्यात्; न हि तेषामृदित्त्वं दीर्घविधिमपेक्षत इत्यत आह—**दीर्घाणां नाकृते दीर्घ इति** । दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घ ऋदित्त्वं प्राप्नोति; यस्मादित्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति वचनात् परत्वाद् दीर्घाणामपि गुणः प्राप्नोति । तद्बाधनार्थं तेषामपि दीर्घत्वं वक्तव्यमेव । तदेवं सर्वत्र ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयमिति कुतस्तद्दीर्घत्वेन न बाध्यते ! तस्मात् सर्वत्र दीर्घेषु ह्रस्वेषु च दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यतीति नार्थ इको झलिति सनः कित्त्वेन ।

पदमञ्जरी

दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्याद्, दीर्घाणां तु पुनः प्राप्नोति—लुलूषति; न हि दीर्घान्तेषु दीर्घशास्त्रं प्रवर्त्तते, पूर्वमेव तद्रूपसद्भावादिति भावः । **सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमिति** । सामर्थ्यम् = प्रयोजनसद्भावः, यथा 'मो राजि समः क्वौ' इति मकारस्यैव मकारो विधीयते, विकारान्तरं मा भूदिति । तथा दीर्घस्यापि गुणो मा भूदिति पुनर्दीर्घो भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिः दीर्घेण बाध्यते, ऋदित्त्वमपि न प्राप्नोति—चिकीर्षति, तत्राह—**ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयमिति** । दीर्घः संश्रयो = निमित्तं यस्य तत्तथोक्तम् । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । न चात्राकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । इह तर्हि—तितीर्षति, अकृतेऽपि दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोतीति ? ऋदित्त्वनिवृत्त्यर्थमेव दीर्घत्वं स्याद्, अत आह—**दीर्घाणां नाकृते दीर्घ इति** । दीर्घाणामप्यकृते दीर्घत्वे ऋदित्त्वं न प्राप्नोति, किं कारणम् ? इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन, अतो यावद्दीर्घेण गुणो न बाधितः, तावदित्त्वं न प्राप्नोति; तस्मान्नार्थ एतेनेति स्थिते प्रयोजनमाह—**णिलोपस्त्विति** ॥ ९ ॥

भावबोधिनी

बाध हो जाता है, उसके बाद ऋ का इत्व हो जायगा अतः यह दोष नहीं है ।] [तब कित्व का प्रयोजन णि लोप करना है ।] [यदि इगन्त से परे झलादि सन् कित् नहीं किया जायगा तब तो दीर्घत्व जैसे गुण का बाधक होता है उसी प्रकार णिलोप का भी बाधक होने लगेगा । इसके फलस्वरूप-ज्ञीप्सति—यह रूप सम्भव नहीं हो सकेगा । अतः ज्ञीप्सति—आदि लक्ष्यों में णिलोप की सिद्धि के लिए यह कित्व है ।]

विमर्श—ज्ञपि + स इस अवस्था में 'अज्झनगमां सनि' (पा० सू० ६।४।१६) इससे 'इ' (णि) का दीर्घ भी प्राप्त होता है और 'णेरनिटि' (पा० सू० ६।४।५१) से णि का लोप भी प्राप्त होता है । यदि कित्व नहीं किया जायगा तो दीर्घविधि अनवकाश होकर जैसे गुण का बाध कर लेती है वैसे ही णिलोप का भी बाध कर लेगी । कित् करने का

८५. हलन्ताश्च ॥ १० ॥ (२६१३)

'इकः सन् झल्कित्' इति वर्तते । समीपवचनोऽन्तशब्दः । हल् चासावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादिक्स-

न्यासः

णिलोपस्तु प्रयोजनमिति । इदं तर्हि प्रयोजनम्—ज्ञीप्सतीत्यत्र परत्वाद् णिलोपो यथा स्यात् । असति हि कित्त्वेऽनवकाशत्वाद्दीर्घत्वेन यथा गुणो बाध्यते, तथा णिलोपोऽपि बाध्येत । ततश्च ज्ञीप्सतीति न सिध्येत् । सति तु कित्त्वे, चिचीषतीत्यादिषु यत्र कित्त्वेन गुणो बाध्यते तत्र दीर्घत्वं सावकाशं भवति । तेन तत् सावकाशं दीर्घत्वं बाधित्वा ज्ञीप्सतीत्यत्र परत्वाण्णिलोप एव प्रवर्तते । ननु चासत्यपि कित्त्वे येननाप्राप्तिन्यायेन गुण एव दीर्घत्वेन बाधितः स्यान्न णिलोपः, नैतदस्ति; यस्माद् दर्शनान्तर इयं परिभाषा यत्र कार्यविशेषचिन्ता तत्र प्रवर्तते, यदा तु कार्यसामान्यचिन्ता तदा कार्यमात्रेण सकलो विषयो व्याप्त इति सर्वत्र दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । नन्वेवमप्यारभ्यमाणे कित्त्वे 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति णिलोपमेव दीर्घत्वं बाधेत, न गुणम्; गुणस्तु स्यादेवेति दोषायैवेदं कित्त्वम् ? एतदपि नास्ति; न ह्येकमुदाहरणं प्रति योगारम्भं प्रयोजयति । यदि ह्येतावत् प्रयोजनमभिमतं स्यात्, णिग्रहणमेव कुर्यात् । समुदायमात्रापेक्षया वा 'पुरस्तादपवादाः' इत्यादिका परिभाषा नास्त्येवेति ॥ ९ ॥

हलन्ताच्च ॥ इक इत्यनुवर्तते । अत्र यदि चान्तशब्दोऽवयववाची स्यादिको हला सह सम्बन्धो न स्यात्, न हीको हलवयवः सम्भवति । यो हि येनारभ्यते, अपृथग्देशभूतः स तस्यावयवो भवति; यथा—पटस्य तन्तव इति । न च हलेगारभ्यते, तस्मान्नायमन्तशब्दोऽवयववाची; अपि तु समीपवचनो युक्त इति मत्वाह— **समीपवचनोऽयमन्तशब्द इति** । ननु च धातुरत्र सामर्थ्यादाक्षिप्तः, अतस्तदपेक्षया हलोऽवयवत्वं भविष्यति, नैतदस्ति; एवं तर्ह्यन्तशब्दोऽतिरिच्येत, 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यनेनैव तदन्तविधेर्लब्धत्वात् । हल् चासावन्तश्चेति विग्रहविशेषेण कर्मधारयत्वं दर्शयति । कस्य पुनरसावन्तः ? प्रकृतस्येकः । यद्येवम्, सापेक्षमसमर्थं भवतीतीकमपेक्षमाणस्यान्तशब्दस्य समासो नोपपद्यते, नैष दोषः, अन्तशब्दो ह्यत्र प्रधानः । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति द्वितीयेऽध्याये ज्ञापयिष्यति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यत्र सामान्याप्रयोगग्रहणेन ।

इगन्तादिति । षष्ठीसमासोऽयम् । ननु चेक इति पञ्चम्यन्तं प्रकृतम्, तत् कथं षष्ठीसमासः ? नैष दोषः; यद्यपि पञ्चम्यन्तं प्रकृतम्, तथापीह समीपसमीपिसम्बन्धे सति विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्ततामनुभवति—

पदमञ्जरी

हलन्ताच्च ॥ **समीपवचनोऽन्तशब्द इति** । अवयववचनस्तु न भवति, धातावन्यपदार्थे 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्येव तदन्तविधेः सिद्धत्वात् । इकस्त्वन्यपदार्थत्वं नैव सम्भवति, न हि वर्णो वर्णान्तरस्यावयव उपपद्यते । **हल् चासावन्तश्चेति** । कर्मधारयं दर्शयति । निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः । तत्र च कस्यान्तो हलित्यपेक्षायामिक इति पञ्चम्यन्तं सन्निहितं षठ्यन्तं विपरिणम्यत इत्याह—**इगन्तादिति** । इकमपेक्षमाणस्याप्यन्तशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् सूत्रे कर्मधारयः, बहुव्रीहौ तु धातोरन्यपदार्थत्वं नैव सम्भवति, अन्तशब्दो हि नियतदेशमेव समीपमाचष्टे परं नाम, न समीपमात्रम् । न च धातोः परसमीपावस्थिते हलि ततः परः सन्सम्भवति; इकि त्वन्यपदार्थे—यस्येकः परसमीपे हल् न तस्यानन्तरः सन् सम्भवतीत्येकेन हला व्यवधाने

भावबोधिनी

लाभ यह है कि कित् स्थल में गुण का बाध होने से दीर्घविधि चरितार्थ है । यहाँ दीर्घ और णिलोप दोनों प्राप्त होते हैं । उनमें परत्वात् णिलोप ही होगा । इसलिये कित्व करना आवश्यक है ।। ९ ।।

'इकः सन् झल् कित्'—इनकी अनुवृत्ति होती है । यहाँ अन्त शब्द समीप का वाचक है । हल् चासौ अन्तश्च— यह कर्मधारय समास है । इगन्त = इक् के समीप जो हल् उससे परे झलादि सन् कित् होता है । उदा०—बिभित्सति ।

मीपाद्धलः परः सन् झलादिः किद् भवति। बिभित्सति। बुभुत्सते। इकः इत्येव—यियक्षते। झल् इत्येव—विवर्त्तिषते।

दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्। धीप्सति। धिप्सति (६.४.२४)॥

न्यासः

इकः समीपगतादिति। इकः समीपवर्त्तिन इति। **बुभुत्सत इति**। 'बुध अवगमने', 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना भष्भावः। एवमुत्तरत्रापि यत्र भष्भावस्तत्रानेनैव बोद्धव्यः। 'खरि च' इति चर्त्वम्=धकारस्य तकारः। **यियिक्षत इति**। यजेर्व्रश्चादिना षत्वम्, षकारस्य 'षढोः कः सि' इति कत्वम्। कित्त्वाभावाद् 'बचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणं न भवति।

यदि समीपवचनोऽयमन्तशब्दस्तदा दम्भेः परस्य सनः कित्त्वं न सिध्यति। तथा हि—तस्य य इकः समीपगतो हल् न तस्मात् परः सन्, यस्मात् परः सन् नासाविकः समीपगत इत्यत आह—**दम्भेरित्यादि**। हलित्यनेन हल्जातिरुच्यते, न तु व्यक्तिः। तेन यदा 'ता एव व्यक्तयस्त्यक्तभेदा जातिः' इति दर्शनम्, तदा तासां व्यक्तीनां हल्त्वेनाश्रितानां नास्ति व्यवधानम्। अतो यैव हल्जातिरिकः समीपवर्तिनी तत एव परः सन्निति दम्भेर्विहितस्य सनः कित्त्वं सिद्धमेव। यदाप्यर्थान्तरभूता जातिर्व्यक्तिषु प्रत्येकं परिसमाप्ता निरवयवैका,

पदमञ्जरी

विज्ञायेतेति धिप्सतीत्यत्र न स्याद्। हलिति जातिग्रहणात् सिद्धावपि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। ननु च मा भूदन्तग्रहणम्, 'हलः' इत्येवास्तु, इका हल्विशेष्यते, तेन च धातुः—इकः परो यो हल् तदन्ताद्धातोरिति। न चैवमत्र शङ्कनीयम्—"असत्यन्तग्रहणे इग्वतो हलन्तादिति विज्ञायेत, ततश्च यजेः सन् 'सन्यतः' यियक्षते इत्यत्रापि कित्त्वे सति संप्रसारणं प्राप्नोति" इति; न हीवच्छब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति तद्वति वृत्तिर्युक्ता, किं च 'इग्वतः' इत्यस्य व्यावर्त्यमपि न सम्भवति। यायज्यतेः सनि याययजिषत इत्यत्र सन्न झलादिः। तस्मादन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्।

इह धीप्सतीति य इक्समीपे हल् मकारो न ततः परः सन्, यतश्च परः सन् भकारात् न स इक्समीप इति कित्त्वं न स्यादित्यत आह—**दम्भेरिति**। दम्भेरपि परस्य सनः कित्त्वं सिद्धम्, कुतः? हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्। 'तत्प्रयोजकः' इतिवत्समासः। जातिवाची हल्शब्दः, एकैव च जातिर्मकारभकारयोः। व्यक्तिद्वारकं च जातेरिक्समीपत्वं तदपेक्षयात्र सनः परत्वम्। भकारव्यक्तिरिक्समीपे वर्तत इति जातिरपि वर्तते, भकारव्यक्तेः परः सन्निति जातेरपि परः। विपर्ययस्तु सन्नपि शास्त्रेणानाश्रितत्वादकिञ्चित्करः। भकारव्यक्तिरिक्समीपे न वर्तत इति जातिरपि न वर्तते। मकारव्यक्तेः परः सन्न भवतीति जातेरपि परो न भवतीति। **धीप्सतीति**। 'दम्भ इच्च' कित्त्वादुपधालोपः, 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' इति भष्भावः, द्विर्वचनम्, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ॥ १० ॥

भावबोधिनी

बुभुत्सते। [भिद् और बुध् से परे सन् कित् होने से गुणनिषेध होता है।] इक् का समीपवर्त्ती—इतना ही है—यियक्षते। [यज् + सन् यहाँ इक् के समीप हल् नहीं है अतः कित्त्व न होने से "वचिस्वपि०" (पा० सू० ६।१।१५) से सम्प्रसारण नहीं होता है।] झलादि सन्—इतना ही लेना है—विवर्त्तिषते। [यहाँ वृत् + इ + स है, इडादि है। अतः कित् न होने के कारण गुणनिषेध नहीं होता है।]

हल् ग्रहण हल्त्वजाति वा वाचक है अतः दम्भ् का सन् भी कित् सिद्ध हो जाता है। [दम्भ् + स यहाँ 'दम्भ इच्च' (पा० सू० ६।४।२४) सूत्र से 'अ' का 'इ' तथा 'ई' होने पर 'हलन्ताच्च' (पा० सू० १।२।१०) सूत्र से सन् कित् हो जाने पर अनुनासिक का लोप हो जाता है। और अभ्यासलोप तथा भष्भावादि करने पर दो रूप] (१) धिप्सति (२) धीप्सति [बनते हैं हल्त्व जाति 'दम्भ्' के 'म्' और 'भ्' दोनों में है। अतः हल् से परे 'सन्' सम्भव है।] ॥ १० ॥

८६. लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ (२३००)

'हलन्तादिको झल्कित्' इति वर्तते। 'सन्' इति निवृत्तम्। इगन्तादिक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ

न्यासः

तदापि नास्ति व्यवधानम्; यस्माद्वचक्तिर्व्यक्त्यन्तरस्य व्यवधायिका भवति, न तु जातेः; तस्या अशरीरिणीत्वात्। तस्मादिहापि दर्शने यैव हल्जातिरिकः समीपगता तत एव परः सन्निति दम्भेः परस्य सनः कित्त्वं भवति। तस्यास्तु व्यक्तिव्यतिरिक्ताया जातेर्यादिकमपेक्ष्य समीपवर्तिनीत्वम्, यच्च तज्जातिमपेक्षमाणस्य सनः परत्वम्—तदुभयं व्यक्तिद्वारकं वेदितव्यम्। तत्र मकारव्यक्तिरिकः समीपगतेति तदाधारा हल्जातिरपीकः समीपगतेति मकारस्य व्यक्तेः परः सन्निति तदाधारभूताया जातेरपि परः सन्, न तु जातेर्व्यक्तिनिरपेक्षं समीपवर्त्तिनीत्वं सम्भवति। नापि जात्यपेक्षं सनः परत्वम्; जातेरशरीरिणीत्वात्। यदि तर्हि व्यक्तिद्वारकमेतदुभयम्? एवं तर्हि विपर्ययोऽपि व्यक्तिद्वारकः स्यात्। भकारव्यक्तिरिकः समीपगता न भवतीति जातिरपि न स्यात्, मकारव्यक्तेः परः सन् न भवतीति जातेरपि न स्यात्, ततश्च हल्ग्रहणस्य सत्यपि जातिवाचकत्वे दम्भेः परस्य सनः कित्त्वं न सिध्यत्येव? नैतदस्ति; यद्यपि जातेर्व्यक्तिद्वारकमिकः समीपवर्त्तिनीत्वं तद्विपर्ययश्च, सनोऽपि यद्यपि व्यक्तिद्वारकं जात्यपेक्षं परत्वं तद्विपर्ययश्च; तथापि यदत्र हल्त्वसामान्यस्येकः समीपगतत्वं यदपेक्षञ्च सनः परत्वं तदाश्रयं कित्त्वं भविष्यतीति विपर्ययस्तु विद्यमानोऽपि नापेक्ष्यत एव, लक्ष्यानुरोधात्।

ननु च हल्त्वं नाम जातिर्नास्त्येव, तथा हि—हलिति संज्ञाशब्दः सङ्केतवशादेव प्रवर्तते डित्थादिशब्दवत्। न हि यथा गवादिषु गोत्वादिक नाम सामान्यमभिन्नमस्ति, तथा हकारादिषु वर्णेषु हल्त्वं नाम सामान्यमभिन्नमस्तीति शक्यमभ्युपगन्तुम्; तन्निबन्धनस्याभावात्। ततश्चायुक्तमुक्तम्-दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति, नैतदस्ति; जातिपदार्थवादिनां मते येऽपि तावदेकवस्त्वभिधायिनः संज्ञाशब्दा देवदत्तादयस्तदर्थानामप्यवस्थाभेदपरिकल्पितनानात्वेन जातिरभ्युपगम्यते, किं पुनर्हलित्येवमादीनामनेकवर्णविषयाणां संज्ञाशब्दानाम्? अन्यथा ह्यतिव्यापिनी शब्दार्थस्य व्यवस्था स्यात्। इदञ्च तावद् भवान् प्रष्टव्यः—गवादिषु जातेरस्तित्वस्य किं निबन्धनं येनासौ तत्राभ्युपगम्यत इति? भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययाविति चेद्, एतावितरत्रापि समानौ। यथैव हि गवादिषु भिन्नेष्वपि प्राक् सङ्केतादुत्तरकालमनुयायिनौ तौ भवतः, तथा हकारादिष्वपि। प्राक् सङ्केताद् यथा तेषु तौ न भवतस्तथा गवादिष्वपि। तस्माद् यौ भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययौ जातिसद्भावसम्प्रत्ययहेतुभूतौ तौ हल्ष्वपि स्त इति तत्रापि हल्त्वं नाम जातिरभ्युपेया, न तु गवादिष्वेव गोत्वादिकमस्तीत्येकान्त एव।

धिप्सति, धीप्सतीति। 'सनीवन्तर्ध' इत्यादिना यत्र पक्ष इण् नास्ति तत्रेदमुदाहरणम्। 'दम्भ इच्च' इतीत्त्वम्, ईत्त्वञ्च, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः। 'खरि च' इति चर्त्वम् = भकारस्य पकारः। कित्वे सति 'अनिदिताम्' इति नलोपः। दकारस्य भष्भावेन धकारः॥ १० ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु परत इति। कथं पुनर्लिङात्मनेपदेषु परतो भवति, यावता सिच एवात्मनेपदेषु परत्वं सम्भवति, न लिङः? एवं मन्यते—लिङेकदेशेऽत्र सीयुटि लिङ्शब्दो वर्तते, यथा—'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यत्र धात्वेकदेशे धातुशब्दो वर्तते। तस्मात् सीयुट एवानेन प्रकारेण कित्त्वं विधीयते। अथ वा—यथा हल्ङ्यादिसूत्रे ययोरेव दीर्घत्वं सम्भवति तयोरेव ङ्यापो दीर्घादित्येतद् विशेषणम्,

पदमञ्जरी

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ आत्मनेपदेषु परत इति। एतत्सिच एव विशेषणम्, न लिङ्परस्मैपदस्य;

भावबोधिनी

'हलन्ताद् इको झल् कित्'—इन पदों की अनुवृत्ति होती है। 'सन्' इसकी निवृत्ति हो जाती है। इगन्त = इक् के

आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः। भित्सीष्ट, भुत्सीष्ट। सिचि खल्वपि—अभित्त, अबुद्ध। इकः इत्येव—यक्षीष्ट, अयष्ट। संप्रसारणं (६.१.१५) हि स्यात्।

आत्मनेपदेष्विति किम्? अस्राक्षीत्, अद्राक्षीत्। 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (६.१.५८) इत्यमागमो न स्यात्। हलन्तादित्येव--चेषीष्ट, अचेष्ट। गुणो न स्यात्। झलित्येव—वर्तिषीष्ट, अवर्त्तिष्ट। गुणो न स्यात्।

लिङ्सिचाविति किम्? द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति॥

न्यासः

तथेहापि यस्मादात्मनेपदं परं सम्भवति सिचः, तस्यैवैतद् विशेषणम्। आत्मनेपदग्रहणं भवति परस्मैपद-व्यवच्छेदार्थम्।

भित्सीष्टेति। 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लिङ्, स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्। एवमुत्तरत्रापि स्वरितञितः कर्त्रर्थात्मनेपदमनेनैव वेदितव्यम्। 'सुट् तिथोः' इति सुट्। कर्तरि श्नम्, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति च न भवति; लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वात्, तयोश्च सार्वधातुके विधानात्। **भुत्सीष्टेति**। बुधेः 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदं वेदितव्यम्। उत्तरत्राप्यनुदात्तङिद्भ्यः कर्त्रर्थात्मनेपदमनेनैव वेदितव्यम्। **अभित्तेति**। **'झलो झलि'** इति सिचो लोपः। **अबुद्धेति**। 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः, झलां जश् झशि' इति पूर्वधकारस्य दकारः। **यक्षीष्टेति**। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्। पूर्ववत् षत्वं कत्वञ्च। **संप्रसारणं हि स्यादिति**। वच्यादिसूत्रेण।

अद्राक्षीदिति। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धिः। पूर्ववत् षत्वकत्वे॥ ११॥

पदमञ्जरी

झल्ग्रहणानुवृत्यैव व्यावर्तितत्वात्। **भित्सीष्टेति**। भिदिः स्वरितेत्, 'लिङ्ः सीयुट्', 'सुट् तिथोः'। **भुत्सीष्टेति**। बुधिरनुदात्तेत्, पूर्ववद् भष्। **अबुद्धेति**। 'च्लेः सिच्', 'झलो झलि', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'झलां जश् झशि' इति धकारस्य दकारः। **यक्षीष्टेति**। स्वरितेत्वादात्मनेपदम्, व्रश्चादिषत्वम्, 'षढोः कः सि'।

अद्राक्षीदिति। अमागमे यणि च कृते 'वदव्रज' इत्यकारस्य वृद्धिः॥ ११॥

भावबोधिनी

समीपवर्त्ती हल् से परे झलादि लिङ् और सिच् प्रत्यय आत्मनेपद के विषय में कित् होते हैं। उदा०—भित्सीष्ट, भुत्सीष्ट। [भिद् और बुध् धातुओं से 'आशिषि लिङ्लोटौ' (पा० सू० ३।३।१७३) से आशीर्लिङ् में आत्मनेपद में सीयुट् तथा सुट् आदि होते हैं। लिङ् के कित् होने से उसके लिये आगम होने वाले सीयुट् और सुट् भी कित् होते हैं। अतः गुणनिषेध और भष्भाव करने पर उक्त रूप सिद्ध होते हैं।]

सिच् में भी कित् होता है—उदा० [अभिद्+सिच्+त, 'झलो झलि' (पा० सू०८।२।२६) से सिच् लोप, आदि करने पर] अभित्त [और बुध्+सिच्+त में] अबुद्ध ये रूप है। इक् के समीप—इतना ही लेना चाहिये—यक्षीष्ट, अयष्ट [यज्+सीयुट्+सुट्+त आदि करने पर कित् नहीं होता क्योंकि इसमें इक् नहीं है।] इनमें सम्प्रसारण होने लगता।

आत्मनेपद के विषय में—इसका क्या फल है? अस्राक्षीत्, अद्राक्षीत्। [असृज्+सिच्+ति, अदृश्+सिच्+ति यहाँ परस्मैपद प्रत्यय है। अतः कित्व नहीं होता है। यदि कित् हो जाता तो] 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (पा० सू० ६।१।५८) इससे अम् आगम नहीं हो पाता। [फलतः उक्त रूप नहीं सिद्ध होते।]

हलन्त से परे—इतना ही [लेना चाहिये अतः यहाँ नहीं होगा] चेषीष्ट, अचेष्ट। [यहाँ चिञ् धातु के आशीर्लिङ् और सिच् कित् नहीं होते हैं अतः गुणनिषेध नहीं होता है। हलन्त से यह न कहने पर] गुण नहीं हो पाता।

झलादि—इतना ही [लेना चाहिये, अतः वर्तिषीष्ट और अवर्तिष्ट [में इडादि सीयुट्=लिङ् और सिच् हैं। कित् नहीं होता है। झलादि न कहने पर यहाँ भी कित् हो जाता। जिसके फलस्वरूप] इनमें गुण नहीं हो पाता।

लिङ् और सिच्—ये ही किसलिये? द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति। [यहाँ लिङ् और सिच् में कोई नहीं हैं अतः कित् न होने के कारण गुण हो जाता है।]॥ ११॥

८७. उश्च ॥ १२ ॥ (२३६८)

ऋवर्णान्ताद्धातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः। कृषीष्ट। हृषीष्ट। सिचः खल्वपि—अकृत। अहृत। झलित्येव—वरिषीष्ट, अवरिष्ट। 'वृतो वा' (७.२.३८)। अवरीष्ट॥

८८. वा गमः ॥ १३ ॥ (२७००)

'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति वर्तते। गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झलादी वा कितौ भवतः। संगसीष्ट, संगसीष्ट। सिचः खल्वपि—समगत, समगंस्त। कित्त्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्' (६.४.३७) इति॥

न्यासः

उश्च ॥ लिङ्सिचाविहानुवर्तमानौ धातुं सन्निधापयतः, तत एव तयोर्विधानात्। स च ऋकारेण विशिष्यते। 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति ऋकारेण तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—**ऋकारान्ताद्धातोरित्यादि।**

अथ 'ऋ गतौ' इत्यस्य धातोर्ग्रहणं कस्मान्न भवति? शैली ह्येयमाचार्यस्य यत्र यस्य धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र तस्य श्तिपा निर्देशं करोति, यथा—'अर्तिपिपर्त्योश्च', 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति, न चेह श्तिपा निर्देशः कृतः; तस्माद्वर्णस्यैवेदं ग्रहणम्, न धातोः। **अकृतेति।** 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **वरिषीष्टेति।** वृङो वृञो वैकस्य रूपम्। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीट्॥ १२॥

वा गमः ॥ संगसीष्टेति। 'समो गम्यृच्छि' इत्यादिनात्मनेपदम्। **समगतेति।** 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः॥ १३॥

पदमञ्जरी

उश्च ॥ लिङ्सिज्भ्यामाक्षिप्तस्य धातोरुरित्यनेन तदन्तविधिरित्याह—**ऋवर्णान्तादिति।** 'ऋ गतौ' इत्यस्य तु ग्रहणं न भवति; 'सर्तिशास्त्यर्त्तिश्च' इत्यङो विधानेन सिचोऽसम्भवात्। नन्वङ्विधौ कर्तरीत्यनुवृत्तेः कर्मणि सिजपि सम्भवति, एवं तर्हि शैलीयमाचार्यस्य यत्रास्य धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र श्तिपा निर्देशं करोति—'अर्त्तिपिपर्त्योश्च', 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च', 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इति, नैतदस्ति; 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' 'ऋच्छत्यृताम्' इति स्वरूपेणापि ग्रहणं दृष्टम्? एवं तर्हि व्यासिन्यायाद्वर्णग्रहणम्। **अकृतेति।** 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **अवरिष्टेति।** 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीट्॥ १२॥

वा गमः ॥ **संगसीष्टेति।** 'समो गम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदम्॥ १३॥

भावबोधिनी

ऋवर्णान्त धातु से परे रहने वाले झलादि लिङ् और सिच् प्रत्यय आत्मनेपद के विषय में कित् होते हैं। उदा०—कृषीष्ट। हृषीष्ट। [वह करे। वह हरे। कृ और हृ धातु के आशीर्लिङ् का रूप है। कित् होने के कारण गुणनिषेध हो जाता है।] सिच् भी कित् होता है—अकृत। अहृत [उसने किया, उसने हरण किया, कित् होने से गुणनिषेध होता है।] झलादि—इतना ही लेना चाहिये [अतः यहाँ इडादि लिङ् और सिच् होने से कित् नहीं होता है] उदा०—वरिषीष्ट, अवरिष्ट। [गुण हो जाता है] "वृतो वा" पा० सू० ७।२।३८ (इट् का वैकल्पिक दीर्घ होता है।) अवरीष्ट॥ १२॥

'लिङ् सिचौ आत्मनेपदेषु' इनकी अनुवृत्ति होती है। गम् धातु से परे झलादि लिङ् और सिच् आत्मनेपद के विषय में विकल्प से कित् होते हैं। उदा०—संगंसीष्ट, सङ्गसीष्ट। [कित्व पक्ष में अनुनासिक वर्ण का लोप होता है।] सिच् भी कित् होता है, उदा०—समगत, समगंस्त। कित्व होने पर "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्" (पा० सू० ६।४।३७) से अनुनासिक वर्ण का लोप होता है। [अतः दो रूप बनते हैं।]॥ १३॥

८९. हनः सिच् ॥ १४ ॥ (२६९७)

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद् भवति। आहत, आहसाताम्, आहसत। सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः (६.४.३७)। सिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत्।

आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते। इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् कित्त्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

न्यासः

हनः सिच् ॥ आहतेति। 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम्। पूर्ववत् सिचो लोपः। **आहसतेति।** 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः। अथ सिज्ग्रहणे प्रकृते पुनः सिज्ग्रहणं किमर्थं क्रियत इत्याह—**सिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थमिति।** प्रकृतं हि सिज्ग्रहणं लिङा सह सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ सत्यां तस्याप्यनुवृत्तिराशङ्क्येत; तस्मात् तन्निराकर्तुं सिज्ग्रहणं क्रियते। ननु च हन्तेर्लिङि वधादेशेन भवितव्यम्; न च तत्र सत्यपि कित्त्वे किञ्चिदनिष्टमापद्यते, तत् कस्माल्लिङ्निवृत्त्यर्थं सिज्ग्रहणं क्रियत इत्यत आह—**उत्तरत्रेत्यादि।** यद्यत्र लिङनुवर्त्तते तत उत्तरत्र तस्यानुवृत्तिः स्यात्, ततश्चोत्तरसूत्रेण तस्यापि कित्त्वं स्यादित्यभिप्रायः।

इह तु वृत्तावात्मनेपदेन सिज् न विशेष्यत इत्यात्मनेपदं निवृत्तमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्याद्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—**आत्मनेपदग्रहणमित्यादि।** इहापि कस्मान्न भवतीत्यत आह—**इह त्वित्यादि।** 'लुङि च' इति हन्तेः परस्मैपदेषु लुङि वधादेशः क्रियते, स च नित्यः। नित्यत्वन्तु तस्य 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्युत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणाद्। न च नित्ये वधादेशे कित्त्वस्य किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, अतो नेहात्मनेपदस्यानुवृत्तिरुपपद्यते।

पदमञ्जरी

हनः सिच् ॥ सौत्रत्वान्निर्देशस्याल्लोपो न कृतः। **आहसतेति।** 'आङो यमहन' इत्यात्मनेपदम्, आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः। **सिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थमिति।** प्रकृतं सिज्ग्रहणं लिङ्सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भावः।

ननु च 'हनो वध लिङि' इति लिङि वधादेशो नित्यः, घानिषीष्टेति चिण्वदिटि वधादेशाभावेऽप्यझलादित्वादप्रसङ्गस्तत् किं लिङ्निवृत्त्येत्यत्राह—**उत्तरत्रेति।** उत्तरार्थमवश्यं सिज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्, तदिहैव क्रियते, न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः।

आत्मनेपदग्रहणमित्यादि। यमः परस्मैपदेषु 'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ भवत इति झलादिः सिज्न भवति। उपयमने तु नित्यमात्मनेपदम्, स्थाघ्वोः परस्मैपदेषु सिचो लुग् भवति, 'वा गमः' इत्यत्रापि परस्मैपदेष्वङ् भवति, लिङि यासुट्निवृत्त्यर्थमेव च झल्ग्रहणमनुवर्त्त्यम्, एवमस्मिन्नप्यघानिषातामिति चिण्व-

भावबोधिनी

हन् धातु से परे सिच् कित् होता है। उदा०—आहत। आहसाताम्, आहसत। [आङो यमहनः' (पा० सू० १।३।२८) से आत्मनेपद में आ हन्+सिच्+त में] सिच् के कित् होने से अनुनासिक वर्ण का लोप हो जाता है।]

यहाँ सिच् का पुनः ग्रहण (पूर्वसूत्रोक्त) लिङ् की निवृत्ति के लिये है, आगे अनुवृत्ति न हो, इसके लिये है।

उत्तरवर्त्ती सूत्रों में अनुवृत्ति के लिये यहाँ भी 'आत्मनेपद' का सम्बन्ध होता है। इस सूत्र में तो परस्मैपद में हन् का वध आदेश होना नित्य है अतः कित्व का कोई प्रयोजन नहीं है। [अनुनासिकलोप के लिये कित्वविधान है वह वध में सम्भव ही नहीं है।] ॥ १४ ॥

९०. यमो गन्धने ॥ १५ ॥ (२६९८)

'सिच्, आत्मनेपदेषु' इति वर्तते। यमेर्धातोर्गन्धने वर्तमानात् परः सिच् प्रत्ययः किद् भवति आत्मनेपदेषु परतः। गन्धनम् = सूचनम्, परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां यमिस्तत्र वर्तते।

न्यासः

अथ किमर्थं हन्तेः परस्य सिचः कित्त्वं विधीयते, यावता 'सार्वधातुकमपित्' इति सिचः परस्य सार्वधातुकस्य ङित्त्वमस्त्येव ? तत्र 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः सिद्धः। सिच इदित्वान्न सिध्यतीति चेत् ? न; सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वात्। तथा हि 'च्लेः सिच्' इत्यत्र वक्ष्यति—'इकार उच्चारणार्थः' इति। एवमपि च्लेरिदित्त्वात् सिचोऽपि स्थानिवद्भावेनेदित्त्वमतो न सिध्यतीति चेत्, न; च्लेरिकारस्योच्चारणार्थत्वात्। तथा हि 'च्लि लुङि' इत्यत्र वक्ष्यति—'इकार उच्चारणार्थः' इति। एवं तर्हि सिद्धे ङित्त्वे सति यत् पुनरिह हनः सिजिति सिचः कित्त्वं विदधाति तज् ज्ञापयति—बाह्यसार्वधातुकमाश्रित्य सिजन्तस्य 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपो न भवतीति; तेनारंस्त, अमंस्त, आयंस्त पादमिति सिद्धं भवति; अन्यथा ह्यनुनासिकलोपे कृत आयतेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ॥ १४ ॥

यमो गन्धने ॥ ननु च 'यम उपरमे' इति पठ्यते, तत् कथमयं गन्धने वर्तते, इत्यत आह—**अनेकार्थत्वादित्यादि**। 'आङो यमहनः' इत्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्यतोऽकर्मकग्रहणमनुवर्तते। तत् कथमिह सकर्मकत्वे

पदमञ्जरी

दिटि मा भूदिति, तदेवम् 'वा गमः' इत्यारभ्यात्मनेपदग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। किमर्थं पुनरिदम्, यावता आत्मनेपदे ङिति सिजन्तस्याङ्गस्य 'अनिदिताम्' इत्येव नलोपः सिद्धः, उच्चारणार्थो हि सिच इकारः, नानुबन्धः ? ज्ञापनार्थम्। एतज् ज्ञापयति—'न सिजन्तस्योपधालोपो भवति' इति। तेनामंस्तेति सिद्धं भवति। ननु च सिचि 'अनुदात्तोपदेश' इति लोपो यथा स्याद्, आत्मनेपदे उपधालोपो मा भूदित्येवमर्थमिदं स्यात्, कः पुनरत्र विशेषः—सिचि वा लोपो भवतु, आत्मनेपदे वा ? अयमस्ति विशेषः—आत्मनेपदे लोपे सति अतो लोपः' प्राप्नोति, सिचि तु न; आभीयस्यानुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात्। यद्यपि उपधालोपोऽप्याभीयस्तथापि व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न प्राप्नोति—आत्मनेपदे उपधालोपः, सिच्यतो लोपः। यद्येवम्, बहिरङ्ग उपधालोपः, बहिर्भूतात्मनेपदापेक्षत्वाद्; अन्तरङ्गोऽल्लोपः, अन्तर्भूतसिजपेक्षत्वात् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'।

ननु चैषा परिभाषाप्याभाच्छास्त्रीया 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितेति तस्यान्तरङ्गबहिरङ्गयोरसिद्धत्वाद् यथा पपुष इत्यादावल्लोपादिषु वसोः सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वं न भवति, तथात्रापि न स्यात्, ततश्चातो लोपः स्यादिति सिच्येवानुनासिकलोप एषितव्य इति वक्तव्यमेव सिचः कित्त्वमिति ज्ञापकानुपपत्तेः, अमंस्तेत्यादावुपधालोपः स्यात्। तस्मात् सिच इकारोऽनुबन्ध एव, नोच्चारणार्थः। तेन 'अनिदिताम्' इति प्रतिषेधादुपधालोपाभावः। 'इदितो नुम्' इत्यत्र धातुग्रहणं सिजन्तनिवृत्त्यर्थमेव क्रियते, न तु धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्। कुण्डेत्यादिसिद्धये च यत्नान्तरमास्थेयमिति केचित्; नेति वयम्। उपधालोपेऽपि नातो लोपेन भवितव्यम्। किं कारणम् ? 'उपदेश' इति वर्तते उपदेशे योऽकारान्तस्तस्य लोपः, इहापि तर्हि न प्राप्नोति—'धिन्विकृण्व्योर च' धिनुतः, कृणुतः, नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसम्बध्यते—उपदेशे या प्रकृतिरकारान्तेति, किं तर्हि ? आर्धधातुकमभिसम्बध्यते—आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्येति। तदेवमुपधालोपेऽपि न कश्चिद्दोष इति ज्ञापकार्थमेव वचनमिति सर्वमनाकुलम् ॥ १४ ॥

यमो गन्धने ॥ ननु यमिरुपरमे पठ्यते, कथं गन्धने वर्तत इत्यत आह—**अनेकार्थत्वादिति**।

भावबोधिनी

सिच् तथा आत्मनेपदेषु इन दो की अनुवृत्ति होती है। गन्धन अर्थ में वर्तमान यम धातु से परे सिच् प्रत्यय आत्मनेपद के परे रहते कित् होता है। गन्धन = सूचना। दूसरे के द्वारा छिपाये जाने वाले निन्दनीय रहस्य को प्रकट करना

उदायत, उदायसाताम्, उदायसत। सूचितवानित्यर्थः। सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः (६.४.३७)। 'आङो यमहनः' (१.३.२८) इत्यात्मनेपदम्।

गन्धन इति किम्? उदायंस्त पादम्। उदायंस्त कूपादुदकम्। उद्धृतवानित्यर्थः। सकर्मकत्वेऽपि 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' (१.३.७५) इत्यात्मनेपदम्॥

९१. विभाषोपयमने॥ १६॥ (२७३०)

'यमः सिच्, आत्मनेपदेषु' इति वर्तते। यमेर्धातोरुपयमने वर्तमानात् परः सिच् प्रत्ययो विभाषा किद् भवति आत्मनेपदेषु परतः। उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्याम्। उपायत भार्याम्, उपायस्त भार्याम्।

उपयमनम् = स्वीकरणम्' विवाहः, दारकर्म, पाणिग्रहणमित्यर्थः। 'उपाद्यमः स्वकरणे' (१.३.५६)। इत्यात्मनेपदम्॥

९२. स्थाघ्वोरिच्च॥ १७॥ (२३८९)

'सिच् आत्मनेपदेषु' इति वर्तते। तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच्च किद् भवति

न्यासः

सत्यात्मनेपदमित्यत आह—**सकर्मकत्वेऽपीत्यादि**। सकर्मकत्वन्तु पादादेः कर्मणोऽत्र विद्यमानत्वात्। **उदायंस्त पादमिति**। आकृष्टवानित्यर्थः॥ १५॥

विभाषोपयमने॥ दारकर्मेति। कर्मशब्दः क्रियावाची। दारक्रियेत्यर्थः॥ १६॥

स्थाघ्वोरिच्च॥ सिच्च किद् भवतीति चकारेण कित्त्वं समुच्चीयत इति दर्शयति। किमर्थं पुनः सिचः कित्त्वं विधीयते; यावता गुणप्रतिषेधस्तस्य फलम्, इकारविधानसामर्थ्यादेव गुणो न भविष्यति, अन्यथा ह्येकारमेव विदध्यात्? नैतदस्ति; लाघवार्थं हीकारविधानं स्यात्। दीर्घोच्चारणाद्ध्रस्वोच्चारणं लघु भवति।

पदमञ्जरी

उदायतेति। परावद्यं स्वयं प्रकाशितवानित्यर्थः। **उदायंस्त पादमिति**। अपकृष्टवानित्यर्थः॥ १५॥ १६॥

स्थाघ्वोरिच्च॥ चकारेण कित्त्वं समुच्चीयत इत्याह—**सिच्च किदिति**। प्रयोजनं गुणो मा भूदिति।

भावबोधिनी

अर्थात् चुगली करना। धातुओं के अनेक अर्थ होते हैं अतः यम् धातु यहाँ इस [गन्धन] अर्थ में है। उदा०—उदायत। उदायसाताम्। उदायसत। सूचित किया—यह अर्थ है। सिच् के कित् हो जाने से अनुनासिक वर्ण का लोप है। 'आङो यमहनः' (पा० सू० १।३।२८) से आत्मनेपद होता है।

गन्धन—इसका क्या फल है? उदायंस्त पादम् [पैर खींचा]। उदायंस्त कूपाद् उदकम्। कुआं से पानी। ऊपर किया, निकाला यह अर्थ है। यहाँ सकर्मक रहने पर भी 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' (पा० सू० १।३।७५) इससे आत्मनेपद होता है॥ १५॥

यमः सिच्, आत्मनेपदेषु—इनकी अनुवृत्ति होती है। उपयमन अर्थ में वर्तमान यम् धातु से परे सिच् प्रत्यय, आत्मनेपद प्रत्ययों के परे रहते, विकल्प से कित् होता है। उदा० —उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्याम्। उपायत भार्याम्, उपायंस्त भार्याम्। [कित्वपक्ष में अनुनासिकलोप हो जाता है। अतः दो-दो रूप बनते हैं।]

उपयमन = स्वीकार करना, विवाह, दारकर्म, पाणिग्रहण - यह अर्थ है। "उपाद्यमः स्वकरणे' (पा० सू० १।३।५६) से आत्मनेपद होता है॥ १६॥

सिच् तथा आत्मनेपदेषु—इनकी अनुवृत्ति होती है। स्था धातु और घुसंज्ञक (दा, धा) धातुओं का इकार

आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित, उपास्थिषाताम्, उपास्थिषत । घुसंज्ञकानाम्–अदित, अधित ।

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेऽपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ (म० भा० १.२.१७ वा० १–५)

न्यासः

उपास्थितेति । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यतः स्थग्रहणेऽनुवर्तमाने 'उपान्मन्त्रकरणे' इत्यत उपादिति च, 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम्, पूर्ववत् सिचो लोपः । ननु च सिचमाश्रित्येत्त्वं विधीयते, तेन 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इतीत्त्वं नोत्सहते सिचं विहन्तुम्, तत् कुतो लोपः? नैतदस्ति; न हीत्त्वं सिचीत्युच्यते, किं तर्हि ? इकारश्चान्तादेशो भवति सिच्च किद् भवतीति । अथापि सिज्निमित्तकं स्यात् ? एवमप्यदोषः; तस्याः परिभाषायाश्चानित्यत्वात् । अनित्यत्वन्तु सप्तमेऽध्यायेज्ञापयिष्यते[1] ।

इच्चेत्यादि । हेतुशब्दोऽत्राध्याहार्यः । तेन 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति हेतुशब्दप्रयोगे कस्येति षष्ठी भवति । तकार एव इत् तकारेत्, तकार एव वा इद् यस्य स तकारेत्, तकारेतो भावस्तकारेत्त्वम् । इच्चेत्यत्र निर्देशे कस्य हेतोरिकारस्य तकारेत्त्वं क्रियते ? किमर्थमिकारस्तपरः क्रियत इत्यर्थः । शेषलक्षणा वा कार्यसम्बन्धविवक्षायां षष्ठीयम् । कस्य कार्यस्य निष्पत्त्यर्थमिकारस्तपरः क्रियत इति यावत् ।

दीर्घो मा भूदिति । असति हि तपरत्वेऽण् गृह्यमाणः सवर्णान् गृह्णातीतीकारेण सवर्णानां ग्रहणे सति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयोपास्थित, अदितेत्यत्र दीर्घस्थाने दीर्घो भवति, स मा भूदिति तपरत्वं क्रियते ।

ऋतेऽपि स इति । स इत्यनेन दीर्घस्य प्रत्यवमर्शः । ऋतेऽप्यस्मादेव वचनाद् घुमास्थादिसूत्रेण दीर्घः

पदमञ्जरी

इत्वं तु गुणविधानार्थमेव स्यात्; लघुत्वात् । **उपास्थितेति ।** 'उपान्मन्त्रकरणे' 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम्, 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । न चेत्वं सिचीत्युच्यते, किं तर्हि ? इकारश्चान्तादेशस्सिच्च किद्भवतीत्येतावत् । तेनेत्त्वस्यासिज्निमित्तत्वाद् भवत्येव लोपः ।

इच्चेत्यादि । तकार इद्यस्य तस्य भावः **तकारेत्त्वम्**, इच्चेत्यत्र निर्देशे कस्य कार्यस्य सिद्धये इकारस्य तकारेत्त्वं क्रियत इत्यर्थः । **दीर्घो मा भूदिति ।** आन्तर्यतः प्राप्नोतीति भावः । **ऋतेऽपि स इति ।** इकारविधानेनापि विनेत्यर्थः । कित्त्वे हि घुमास्थादिसूत्रेणैव दीर्घस्सिद्धः, तस्मादित्त्वविधानसामर्थ्याद् अनन्तरतमोऽपि ह्रस्व एव भविष्यतीत्यर्थः । **भाव्यमानोऽणसवर्णान्न गृह्णाति** इत्ययमप्यत्र परिहारः सम्भवति । **अनन्तर इति ।** असदृश आदेशे क्रियमाणे ह्रस्व इव प्लुतोऽपि स्यात्, स मा भूदित्यर्थः । **प्लुतश्चेति ।** अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते । यद्यनेन प्लुतो विधीयेत, तदा यत्र विषये 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इत्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेनैव स्याद्, अस्मिन्कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वादिति पक्षेऽनुवाददोषः प्राप्नोति, ततो ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु

भावबोधिनी

अन्तदेश होता है और सिच् कित् होता है, आत्मनेपद प्रत्ययों के परे रहते । उदा०—उपास्थित । उपास्थिषाताम् । उपास्थिषत । [उप आङ् स्था + सिच् + ति में आ का इ और सिच् कित् होने से गुण का प्रतिषेध होता है ।] घुसंज्ञकों का उदा०—अदित, अधित । [अदा + सिच् + ति, आ का इ, तथा कित् होने से गुण-निषेध]

'इत्' यह तपर किस प्रयोजन के लिये है ? दीर्घ आदेश न हो जाय । सूत्रारम्भ के विना भी 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (पा० सू० ६।४।६६ से) वह = दीर्घ (ई) सिद्ध है । (अतः सूत्र का क्या प्रयोजन है ?) अनन्तर = विसदृश में प्लुत न होने लग जाय । (इसके लिये तपर है—यह भी नहीं कहा जा सकता) क्योंकि प्लुत विशेषविषय (दूर से आह्वान आदि) में ही कहा गया है । [यदि उन विषयों में भी इसी से प्लुत होगा तब तो वह पुनरुक्ति दोष होगा । अतः तपर की आवश्यकता नहीं है । इसका प्रत्याख्यान है ।] ॥ १७ ॥

१. ङेर्यः (७।१।१३ पा० सू०) इत्यत्र काशिकावृत्तौ ।

९३. न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ (३३२२)

क्त्वाप्रत्ययः सेट् न किद् भवति । देवित्वा, वर्तित्वा ।

न्यासः

सिद्धः, तस्माद् वचनसामर्थ्याद्दीर्घो न भविष्यतीत्यभिप्रायः। 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्यतो दीर्घो न भविष्यतीति । एष तु परीहारो नोक्तः; भाव्यमानेनाप्यणा क्वचित् सवर्णानां ग्रहणात् । तथा हि— अदस औप्रत्यये परतस्त्यदाद्यत्वे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ कृतायाम् 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्युकारो विधीयमानः सवर्णानां ग्रहणादौकारस्य दीर्घस्य स्थाने दीर्घ एव भवति—अमू इति ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । अनन्तरार्थे विसदृशार्थं आरम्भे सति । कुत एतत् ? विसदृशस्य आकारस्य स्थाने क्रियमाणो ह्रस्वो भवति, न पुनः प्लुतः । तस्मात् प्लुतबाधनार्थं तपरत्वं कर्तव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । **प्लुतश्च विषये स्मृत इति** । चशब्दो हेतौ । प्लुतो हि दूराद्धूतादिविषयविशेष उक्त एव । तत्र यद्यनेन प्लुतो विधीयते तदा सर्वत्र दूराद्धूतादिविषयेऽन्यत्र चानेन भवितव्यम्, ततश्च दूराद्धूतादिविषयेऽपि तस्मिन् भवत्युक्तानुवाददोषः स्यात्; तस्य कृतस्य करणात् । तस्मात् पक्ष उक्तानुवाददोषो मा भूदिति ह्रस्व एव भविष्यति, न प्लुतः इति प्रत्याख्यातं **भाष्ये** तपरत्वम् ।

अन्ये तु वर्णयन्ति—**प्लुतश्च विषये स्मृत** इति नानेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते, किन्तर्हि ? तस्य प्रयोजनमाख्यायते । दूराद्धूतादिविषये प्लुत इष्टोऽभिप्रेतः, स न प्राप्नोति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया दीर्घस्यैव स्थाने दीर्घ एव विधीयते । ननु चोक्तं सिद्ध एव दीर्घ इति ? सिद्धस्य पुनर्वचनं प्लुतस्य बाधनार्थं स्यात् । इष्यते च प्लुतो दूराद्धूतादिविषये । तस्मात् तस्य बाधको दीर्घो मा भूदिति तपरत्वं कर्तव्यम् । तेन विचार्यमाणानामित्याष्टमिको भवत्येव प्लुत इति ॥ १७ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ क्त्वाप्रत्ययस्यौपदेशिकं कित्त्वमस्त्येवेति तदिटः क्त्वाप्रत्ययेन ग्रहणात् सेटोऽपि प्राप्नोतीत्यतः प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । **क्त्वाप्रत्ययः सेट् किन्न भवतीति** । अथ किं ककारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधात् कित्त्वन्न भवति ? कित्कार्यस्य प्रतिषेधाद्वा ? यदि ह्यत्र ककारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधादकित्त्वं विधित्सितं स्यादित्संज्ञाप्रकरणे 'लशक्वसेट्क्त्वातद्धितयोः' इति सूत्रं कुर्यात् । एवं हि द्विःप्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति । तस्मात् कित्त्वप्रतिबद्धं यत् कार्यं तत्प्रतिषेधादकित्त्वं सेटः क्त्वाप्रत्ययस्यानेन क्रियते, न तु ककारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधात् ।

पदमञ्जरी

तपरत्वमनेन समर्थितं मन्यन्ते—असति तकार आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति । ननु चोक्तम्—'सिद्धोऽत्र दीर्घः' इति ? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्याद्-दीर्घ एव यथा स्यात् प्लुतो मा भूदिति, तदिदमुक्तम् - अनन्तर इत्यादिना । घुमास्थादिसूत्रेणानेन वा दीर्घे सति यद्यपि विशेषो नास्ति, तथाप्यनन्तरेऽविद्यमानेऽपि विशेषे प्लुतो मा भूदिति दीर्घः स्यादित्यर्थः । मा भूद इति चेत् तत्राह - **प्लुतश्चेति** । स चासति तपरत्वे न प्राप्नोति, सति तु तस्मिन् दीर्घस्याप्रसङ्गाद्विधिरेव संपद्यत इति स्वविषये प्लुतो न व्यावर्त्यते । तदेवमन्यत्र भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं तपरकरणम्, इह तु दीर्घनिवृत्त्यर्थं प्लुतप्रवृत्त्यर्थं च वस्तुबलात्सम्पादि ॥ १७ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ न किद्भवतीति । कित्कार्यं न करोतीत्यर्थः । न पुनः ककारस्येत्संज्ञाभावात् किन्न भवतीति । प्रकृतो हि किच्छब्दः कित्कार्यकारिणि वर्तत इति तदर्थस्यैव निषेधो युक्तः—देवित्वेत्यादौ गुणप्रतिषेधाख्यं कित्कार्यं न भवतीति ।

भावबोधिनी

सेट् (इट्युक्त) क्त्वा प्रत्यय कित् नहीं होता है । उदा०—देवित्वा, वर्तित्वा । [खेलकर । बरतकर = रहकर । दिवु, वृतु इनमें उकार की इत्संज्ञालोप होने से 'उदितो वा' (पा० सू० ७।२।५६) से वैकल्पिक इट् होता है । इट् पक्ष में कित्

सेडिति किम्? कृत्वा, हृत्वा। क्त्वाग्रहणं किम्? निगृहीतिः (का० सं० २०.५)। उपस्निहितिः। निकुचितिः॥

न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात्।
ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः॥ (म० भा० १.२००)

न्यासः

अथ सानुबन्धकस्य ग्रहणं किमर्थम् 'न त्वा' इत्येवोच्येत, एवं हि लघु सूत्रं भवति? नैतदस्ति; ककारानुच्चारणे हि कश्चिद् द्वेष्यमपि विजानीयात्। सेटः क्त्वाप्रत्ययस्य ककारानुबन्ध एव नास्ति, निरनुबन्धकस्योच्चारणादिति। तदेवं मा विज्ञायीति सानुबन्धकस्योच्चारणम्। कः पुनः सेटो निरनुबन्धकत्वे दोषः स्यात्? 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यत्र सेटो ग्रहणं न स्यात्; निरनुबन्धकत्वात्। अथाव्ययसंज्ञाविधौ निरनुबन्धक उच्चार्यते, एवमपि सेट एव ग्रहणं स्यात्, नानिटः; सानुबन्धकत्वात्।

निगृहीतिरिति। 'स्त्रियां क्तिन्' 'तितुत्रतथ' इति 'ग्रहादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति तितुत्रतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधो न भवति। **उपस्निहितिरिति**। 'स्निह प्रीतौ'। **निकुचितिरिति**। 'कुञ्चु क्रुञ्चु कौटिल्याल्पीभावयोः' एषु त्रिषूदाहरणेषु यथाक्रमं संप्रसारणगुणप्रतिषेधौ। 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्यनुनासिकलोपश्च कित्त्वाद् भवति।

न सेडित्यादि। न सेडित्येतावता योगेनाकित्त्वे सति सिद्धं देवित्वेत्यादि, क्त्वाग्रहणं तु किमर्थम्, तेन विनाऽकित्त्वे सति 'गुध परिवेष्टने' निगुधितो निगुधितवानित्यत्र निष्ठायां प्राप्नोतीति चेत्? नैतदस्ति; **निष्ठायामवधारणात्**। 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि' इत्यत्रावधारणान्निष्ठायां न भविष्यति—शीङादिभ्य एव निष्ठा सेट किन्न भवति नान्येभ्यो धातुभ्य इति। शीङादिभ्यो निष्ठैवेति विपरीतनियमस्तु नाशङ्कनीयः, न ह्यनिष्टार्था शास्त्रे प्रक्लृप्तिरिति न भविष्यति। लिटस्तर्हि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात्, ततश्च जग्मिव, जग्मिमेत्यत्र 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपो न स्यादित्यत्र आह—**ज्ञापकान्न परोक्षायामिति**। परोक्षे विहितत्वात् लिटः श्रुतिः परोक्षेत्युच्यते, तस्यां कित्त्वप्रतिषेधो न भविष्यति। कथम्? ज्ञापकात्। किं तज् ज्ञापकम्? इत्याह—**सनि झल्ग्रहणं विदुरिति**। यदयम् 'इको झल्' इति सन्विशेषणं करोति, ततो ज्ञायते—

पदमञ्जरी

निगृहीतिरिति। अत्र 'तितुत्र' इतीट्प्रतिषेधो न भवति, तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनात्। **निकुचितिरिति**। 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'। एषूदाहरणेषु संप्रसारणम्, गुणप्रतिषेधः, उपधालोपश्च कित्त्वाद्भवन्ति।

न सेडित्यादि। पूर्वार्द्धमेको ग्रन्थः, उत्तरार्द्धाच्च नेत्यपकृष्यते। न सेडित्येतावतापि योगेनाकित्त्वे कृते गुधितो गुधितवानित्यत्र निष्ठायामवधारणान्नियमान्न भविष्यति। 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः' इति नियमः—शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति। विपरीतस्तु नियमः—निष्ठैवेति व्याख्यानान्न भवति। लिटि तर्हि प्रतिषेधः स्यात्, ततश्च जग्मिव, जग्मिम 'गमहन' इत्युपधालोपो न स्याद्, अत आह—**ज्ञापकादिति**। पूर्वाचार्यप्रसिद्धया परोक्षे लिडुच्यते, यथा—भवन्ती लट्, श्वस्तनी लुट्। किं ज्ञापकमित्यत आह—**सनीति**।

भावबोधिनी

न होने से गुण होकर उक्त रूप बनते हैं। पक्ष में ऊठ् आदि आदेश करके द्यूत्वा, वृत्वा रूप बनेंगे।] सेट् क्त्वा—यह किसलिये है? कृत्वा, हृत्वा। [इनमें इट् नहीं है अतः कित् ही रहने से गुण नहीं होता है।]

क्त्वा का ग्रहण किसलिये है? निगृहीतिः, उपस्निहितिः। निकुचितिः। [यहाँ 'क्त्वा' नहीं है क्तिन् है। कित् मानकर क्रमशः सम्प्रसारण, गुणनिषेध और उपधालोप (कुञ्च् के न् = ञ् का लोप) होता है।]

'न सेट्' इतना ही सूत्र रहना चाहिये इसी से अकित्व सिद्ध है क्त्वा-ग्रहण अनावश्यक है। [क्त्वा-ग्रहण न करने पर निष्ठा = क्त, क्तवतु में भी प्राप्त होगा?] निष्ठा में अवधारण से नहीं होगा [अर्थात् 'निष्ठा शीङ्-स्विदिमिदि-क्ष्विदिधृषः' (पा० सू० १।२।१९) इससे यह अवधारण होगा कि शीङ् आदि इन धातुओं से ही परे निष्ठा कित् नहीं होता है।

इत्त्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

न्यासः

औपदेशिकस्य कित्त्वस्य न सेडिति प्रतिषेधोऽयम्, नातिदेशिकस्येति । झल्ग्रहणं हि शिशयिषत इत्यत्र कित्त्वं मा भूदित्येवमर्थः क्रियते । यदि च न सेडिति प्रतिषेधः आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात्; झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वम्, तस्य न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यतीति तस्मादौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधोऽयं नातिदेशिकस्येति । अस्यार्थस्य ज्ञापकं झल्ग्रहणं विदन्ति विद्वांसः—आतिदेशिकञ्च लिटः कित्त्वम्, अतस्तस्य प्रतिषेधो न भविष्यतीति । ननु चोत्तरार्थं झल्ग्रहणं स्यात्, 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्यत्र झलादौ सिचीत्त्वं यथा स्याद्, अजादौ मा भूदिति—उपास्थायिषातामिति । अत्र हि 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इत्यादिना चिण्वद्भावः प्राप्नोति, इत्वञ्च; तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावादिट् । चिण्वद्भावे सति 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्, तत्रासति झल्ग्रहण इडादावपीत्त्वं यकारस्थाने प्राप्नोति, नैतदस्ति, यस्मादित्त्वं कित्सन्नियोगेन विधीयते । कित्त्वं हि प्रधानभूतम्, इत्त्वमन्वाचयशिष्टम् । अतः कित्त्वाभावे तदित्त्वं न भविष्यतीति । अथ 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्यत्रापि कित्त्वं कस्मान्न भवति ? 'न सेट्' इत्येतावता योगेन प्रतिषिद्धत्वात् ।

रेण तुल्यं सुधीवनीति । रेफेण तुल्यमेतदित्त्वम् । क्व चोदाहरणे ? सुधीवनीत्यत्र । शोभना धीवानो यस्यां सा सुधीवा । 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीपोऽत्र प्रतिषेधे कृते यथा 'वनो र च' इति रेफो ङीप्सन्नियोगेन विधीयमानस्तदभावे न भवति, तथा कित्त्वसन्नियोगेन विधीयमानमित्त्वं तदभावे न भविष्यति । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् ? क्वसौ कित्त्वप्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थं क्त्वाग्रहणं कर्त्तव्यम् । क्वसौ त्वौपदेशिकं कित्त्व-

पदमञ्जरी

'इको झल्' इत्यत्र झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—शिशयिषत इत्यत्र मा भूदिति । यदि च न सेडिति प्रतिषेध आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्याद् झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्राप्नोत्वत्र कित्त्वम्, 'न सेट्' इति प्रतिषेधो भविष्यति । तदेतद् झल्ग्रहणमौपदेशिकस्य कित्त्वस्यायं प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं विदुः ।

ननु चोत्तरार्थं झल्ग्रहणम्, स्थाघ्वोरित्त्वं झलादौ यथा स्यान् चिण्वदिटि मा भूदिति—उपास्थायिषाताम्, अत्र हि उपास्थास् आतामिति स्थिते, इत्त्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च, परत्वाच्चिण्वद्भावे युक्च प्राप्नोति वृद्धिश्च, अपवादत्वाद्युकि कृते यकारस्येत्त्वप्रसङ्गः; न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते, पूर्वमेव युका बाधितत्वात्, तस्मादुत्तरार्थं झल्ग्रहणम् ? नैतदस्ति; यस्मादित्त्वं कित्त्वसंयोगेनोच्यते, न चात्र कित्त्वमस्ति; न सेडिति प्रतिषेधात् । न ह्यत्रास्यां दशायां झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितमित्यातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्यायं प्रतिषेधो भवति । **रेण तुल्यं सुधीवनीति ।** शोभना धीवानोऽस्याः सुधीवा स्त्री 'अनो बहुव्रीहेः' इति प्रकृतस्य ङीपो निषेधे सति 'संनियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभावः' इति यथा रेफो न भवति तद्वदिहापीत्यर्थः ।

भावबोधिनी

अन्य में होगा । अतः यहाँ क्त्वाग्रहण आवश्यक नहीं है ।] ज्ञापक के कारण परोक्षा = लिट् लकार में कित्व नहीं होगा । क्या ज्ञापक है ? 'इको झल्' (पा० सू० १।२।९) इस सूत्र में झल्-ग्रहण है और वह सन् का विशेषण है । यह ज्ञापित करता है कि औपदेशिक कित्व का ही प्रतिषेध 'न क्त्वा सेट्' १।२।१८ से होता है, आतिदेशिक [अतिदेश से प्राप्त होने वाले] का नहीं । [यह झल्ग्रहण तो 'स्थाघ्वोरिच्च' (पा० सू० १।२।१७) में अनुवृत्ति के लिये है । अतः ज्ञापक नहीं मानना चाहिये ?] कित्व के संनियोग से इत्व कहा गया है । [अतः कित्व न रहने पर इत्व भी नहीं होगा ।] ये दोनों एक उसी प्रकार होते हैं जैसे 'सुधीवन' में रेफ के साथ ङीप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (पा० सू० ४।१।१२) से ङीप् का प्रतिषेध होने पर इस ङीप् के संनियोग से होने वाला रेफ भी 'वनो र च' (पा० सू० ४।१।७) से नहीं होता है दोनों नहीं होते हैं ।]

वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥ (म० भा० १.२.१८ वा० १-९)

१४. निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥ (३०५२)

'न सेट्' इति वर्तते । शीङ्-स्विदि-मिदि-क्ष्विदि-धृष्—इत्येतेभ्यः परो निष्ठाप्रत्ययः सेड् न किद् भवति ।

न्यासः

मस्ति, तस्य 'न सेट्' इत्येतावता योगेन प्रतिषेधः स्यात् । ततश्च जग्मिवान्—इत्यत्रोपधालोपो न स्यात् । **वस्वर्थं किदतीदेशादिति** । न भविष्यतीत्यध्याहार्यम् । अस्तु क्वसावौपदेशिकस्य कित्वस्य प्रतिषेधः, सत्यपि तस्मिन् 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति यदातिदेशिकं कित्त्वम्, तेनोपधालोपो भविष्यति । झल्ग्रहणादातिदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो न भविष्यतीत्युक्तं ह्येतत् । तस्माद् वस्वर्थं क्त्वाग्रहणं न भविष्यतीति ।

एवं तर्हि—**निगृहीतिः प्रयोजनम्** । क्तिनि तु प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थं क्त्वाग्रहणमित्यर्थः । जग्मिवानित्यत्र 'विभाषा गमहनविद्विशाम्' इति क्वसोरिट्, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्याब्भ्यो दिसंयोगान्तलोपौ, 'सान्तमहतः' इत्यादिना दीर्घः ॥ १८ ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ 'शीङ् स्वप्ने', 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे', 'ञिमिदा स्नेहने', ञिक्ष्विदा

पदमञ्जरी

वस्वर्थमिति । अर्थशब्दो निवृत्तौ । जग्मिवान् इत्यत्र क्वसोः कित्त्वप्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमित्यर्थः । दूषयति – **किदतीदेशादिति** । सिद्धमिति शेषः । अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः, आतिदेशिकं कित्त्वं भविष्यति । यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते संयोगान्तेष्वञ्जेः, आजिवान्—अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचन एकदेशे च 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीडागमः, तत्र कृते कित्त्वप्रतिषेधाद् नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वात् नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ कित्त्वनलोपादीनां चक्रकप्रसङ्गः । एवं तर्हि छान्दसः क्वसुः, लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वं ङितीत्युपधालोपः । न च संयोगान्तेषु कित्त्वङित्त्वयोः कश्चिद्विशेषः, तस्माद्वस्वर्थमपि क्त्वाग्रहणं न भवति । एवं तर्हि—**निगृहीतिः प्रयोजनम्** । क्तिन्क्तिज्निवृत्त्यर्थं क्त्वाग्रहणमित्यर्थः ।

यदि पुनरुपरिष्टाद्योगविभागः क्रियते—न सेण्निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः, मृषस्तितिक्षायाम्, उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्; ततः पूङश्च—पूङश्च परा निष्ठा सेण् न किद्भवति; ततः क्त्वा च, क्त्वा च सेट् किन्न भवति । अत्र 'पूङः' इति निवृत्तमिति, ततः क्त्वाग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ १८ ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ 'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः' इत्यस्य भौवादिकस्य ञीद्धातोर्ग्रहणम्, न तु 'ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दैवादिकस्य; ञीद्भिः[1] साहचर्यात्, अस्य चाञीत्वात् । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' इति दैवादिकस्य ग्रहणम्, न तु 'ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' इत्यस्य भौवादिकस्य; मिदिना साहचर्यात्, 'ञिधृषा

भावबोधिनी

तब वसु प्रत्यय के लिये क्त्वाग्रहण है [क्वसु के लिये वसु शब्द है, अर्थ शब्द निवृत्तिवाचक है । अतः क्वसु की निवृत्ति के लिये यहाँ क्त्वाग्रहण है ।] यहाँ औपदेशिक कित्त्व का प्रतिषेध होता है आतिदेशिक रहता है [अर्थात् 'असंयोगात् लिट् कित्' (पा० सू० १।२।५) से कित्त्व अतिदिष्ट है ।] क्त्वाग्रहण का प्रयोजन है—निगृहीतिः । [अर्थात् क्तिन् में यह प्रतिषेध लागू न हो—इसके लिये क्त्वा का ग्रहण है । यहाँ कित्त्व होने से रेफ का सम्प्रसारण होता है । योगविभाग द्वारा क्त्वाग्रहण त्याज्य है । देखें पदमंजरी ।] ॥ १८ ॥

'न सेट्' इसकी अनुवृत्ति आती है । शीङ्, स्विद्, मिद्, क्ष्विद् और धृष्—इन धातुओं से परे निष्ठा प्रत्यय सेट् (इट्

---

१. आदिर्ञिटुडवः' इति सूत्रेण 'ञि' इत्यस्यैव इत् संज्ञात्वात् 'ञि' इत् अस्ति अस्मिन् इत्यादि विग्रहे सवर्णदीर्घे ञीत् इत्येव शुद्धः पाठः ।

शयितः, शयितवान् । प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः, प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान् । सेडित्येव-स्विन्नः, स्विन्नवान् । स्विदादीनाम् 'आदितश्च' (७.२.१६) । इति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' (७.२ १७) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते, स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्य ॥

९९. मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥ (३०५९)

मृषेर्धातोः तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेट् न किद्भवति । तितिक्षा = क्षमा । मर्षितः, मर्षितवान् । तितिक्षायामिति किम् ? अपमृषितं वाक्यमाह ॥

न्यासः

स्नेहनमोचनयोः', 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । **शयितवानिति** । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । **शयित इति** । 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्त्तरि क्तः । **प्रस्वेदितः** इत्यादावादिकर्मणि क्तः, 'कर्तरि च' इत्यनेन प्रशब्द आदिकर्म = प्रारम्भं द्योतयति । **प्रधर्षित इति** । वैयात्यादन्यत्रेदमुदाहरणम् । तत्र हि 'धृषिशसी वैयात्ये' इतीट्प्रतिषेधेन भवितव्यम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुको ग्रहणं स्मरन्ति । अतो यङ्लुको ग्रहणं मा भूदिति शीङोऽनुबन्धनिर्देशः । तेन शेश्यितः शेश्यितवानित्यत्र कित्त्वप्रतिषेधाभावाद् गुणो न भवति । 'एरनेकाचः' इत्यादिना यणादेशः ॥ १९ ॥

मृषस्तितिक्षायाम् ॥ तितिक्षा = क्षमा, क्षान्तिरिति । यद्येवम्, क्षान्तिग्रहणमेव कर्त्तव्यम्, लघु ह्येवं सूत्रं भवति ? सत्यमेतत्; वैचित्र्यार्थं तु न कृतम् ।

अपमृषितमिति । अपरामृष्टमित्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । अनेकार्थत्वन्तु तितिक्षाग्रहणाद् विज्ञायते । असति हि तत्र मृषस्तितिक्षायामेव पठ्यत इति तन्न कुर्यात्, व्यवच्छेद्याभावात् ॥ २० ॥

पदमञ्जरी

प्रागल्भ्ये' । **शयितवानिति** । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणं भवति, स एव धातुर्द्विरुच्यत इति कृत्वा तत्रापवादः स्मर्यते ।

श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चित्पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ (परिभाषेन्दु० १२०) इति ।

तदिह शीङोऽनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, शेश्यितः, शेश्यितवान् --'एरनेकाचः' इति यण् ॥ १९ ॥

मृषस्तितिक्षायाम् ॥ इदमेव तितिक्षाग्रहणं ज्ञापकम्--अनेकार्था धातव इति; अन्यथा मृषिस्तितिक्षायामेव पठ्येत इति तदपार्थकं स्यात् । **अपमृषितमिति** । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ २० ॥

भावबोधिनी

युक्त) कित् नहीं होता है । उदा०—शयितः, शयितवान् । प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः, प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान् । सेट् क्त्वा ही (कित् नहीं होता, अनिट् तो कित् होता है) — स्विन्नः, स्विन्नवान् । स्विदा आदि आकारान्त धातुओं के निष्ठा में इट् का प्रतिषेध 'आदितश्च' (पा० सू० ७।२।१६) से होता है । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' (पा० सू० ७।२।१७) इससे पक्ष में इट् की स्वीकृति हो जाती है । यह इट्युक्त क्त्वा कित्त्व-प्रतिषेध का विषय है ।

[शयितः = सोया हुआ, शयितवान् = वह सोया । प्रस्वेदितः = पसीने से भीगा हुआ, प्रस्वेदितवान् = वह पसीने से भीगा । प्रमेदितः = स्नेह किया हुआ, प्रेमिदतवान् = उसने स्नेह किया । प्रक्ष्वेदितः = स्नेह किया गया, प्रक्ष्वेदितवान् = उसने स्नेह किया । प्रधर्षितः = ढीठ बना हुआ, प्रधर्षितवान् = उसने धृष्टता की] ॥ १९ ॥

तितिक्षा अर्थ में विद्यमान मृष धातु से सेट् निष्ठा प्रत्यय कित् नहीं होता है । तितिक्षा = क्षमा । उदा०—मर्षितः, मर्षितवान् । [उसने सहन किया ।] तितिक्षा अर्थ में विद्यमान मृष से परे—इसका क्या फल है ? अपमृषितं वाक्यमाह । [यहाँ अविस्पष्ट अर्थ है, तितिक्षा = क्षमा अर्थ नहीं है । अतः कित् हो जाने के कारण गुण नहीं होता है ।] ॥ २० ॥

९६. उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ (३०५६)

'निष्ठा, सेण्न, कित्' इति वर्तते । उदुपधाद्धातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्भवति । द्युतितमनेन, द्योतितमनेन । प्रद्युतितः, प्रद्योतितः । मुदितमनेन, मोदितमनेन । प्रमुदितः, प्रमोदितः ।

उदुपधादिति किम् ? लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् ? रुचितं कार्षापणं ददाति । सेडित्येव-- प्रभुक्त ओदनः ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन शब्विकरणानामेव भवति । 'गुध परिवेष्टने' (धा० पा० ११२०), गुधितमित्यत्र न भवति ॥

न्यासः

उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ आदिकर्मणि वर्तमान इति । आदिभूतक्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन् भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो भवति, स आदिकर्मणि वर्त्तते । **द्योतितमनेन, द्युतितमनेनेति । 'द्युत दीप्तौ'** नपुंसके भावे क्तप्रत्ययः । एवं **मोदितमनेन, मुदितमनेन**—इत्यत्रापि, 'मुद हर्षे' इत्यस्मात् । **प्रद्युतित** इत्यादिषु त्वादिकर्मणि क्तः । 'कर्त्तरि च' इति क्तः कर्त्तर्येव विधीयते, न कर्मणि; धातोरकर्मकत्वात् । नापि भावे; भावोदाहरणादविशेषप्रसङ्गात् । कर्त्तर्यव्युत्पन्नः क्त आदिकर्मसम्बन्धादादिकर्मणीत्युच्यते । आदिकर्मसम्बन्धस्त्वर्थद्वारकः ।

रुचितमिति । 'रुच दीप्तौ' अस्याकर्मकत्वाद् 'मत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः । दीप्तिमत् कार्षापणमित्यर्थः । आदिकर्मात्र न विवक्षितम् । **प्रभुक्त ओदन इति** । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः', 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि क्तः । तस्यादिकर्मसम्बन्धादादिकर्मणि वृत्तिः ।

'गुध परिवेष्टने' इति दैवादिकः । निगुधितमिति भावे क्तः । यदि व्यवस्थितविभाषया शब्विकरणानामेव भवति, सेड्ग्रहणेन किमर्थमिह निष्ठा विशिष्यते ? अशब्विकरणत्वादेव हि प्रभुक्त इत्यत्र न भवति । न हि भुजिः

पदमञ्जरी

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ द्युतितमिति । 'द्युत दीप्तौ' नपुंसके भावे क्तः । **प्रद्युतित इति ।** 'आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च' इति कर्त्तरि क्तः । **मुदितमिति** । 'मुदी हर्षे' । **लिखितमिति** । शब्विकरणानामेवेति न तावत् स्थितमित्यशब्विकरणोऽपि लिखिः प्रत्युदाहृतः । एवं **प्रभुक्त** इति । स्थिते तस्मिन् खिटिकिटी भौवादी, क्रुशिश्च; खिटितं किटितं क्रुष्टमिति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ २१ ॥

भावबोधिनी

इसमें 'निष्ठा, सेट् न, कित्'—इन पदों की अनुवृत्ति होती है । उदुपध (ह्रस्व उकार है उपधा में जिसकी ऐसी) धातु के बाद आने वाला, भाव और आदिकर्म अर्थ में विद्यमान सेट् निष्ठा प्रत्यय विकल्प से कित् नहीं होता है । [किसी क्रिया के प्रारम्भिकक्षण की क्रिया को आदिकर्म कहते हैं ।] उदा० – द्युतितम् अनेन, द्योतितम् अनेन । [यहाँ भाव में क्त है ।] प्रद्योतितः, प्रद्युतितः । [यहाँ 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (पा० सू० ३।४।७१) से क्त है ।] मुदितम् अनेन, मोदितम् अनेन । यह प्रसन्न हुआ । भाव में क्त है ।] प्रमुदितः, प्रमोदितः । यहाँ आदिकर्म में क्त है । प्रसन्न होने लगा । उकारोपध से परे—इसका क्या फल है ? लिखितम् अनेन । [यह इकारोपध है अतः वैकल्पिक कित्त्व न होकर नित्य होता है ।]

भाव में और आदिकर्म में वर्तमान इसका क्या फल है ? रुचितं कार्षापणं ददाति । [यहाँ रुचितम् = दीप्तिमद् चमकता हुआ यह अर्थ है । अतः विकल्प नहीं होता है ।]

सेट्—इट्युक्त—इतना ही लेना चाहिये – प्रभुक्त ओदनः । [यहाँ इट्युक्त नहीं है ।]

यह व्यवस्थित-विभाषा है अर्थात् इस विकल्प के लक्ष्य निश्चित हैं । अतः शप् विकरणवाली धातुओं के ही क्त का वैकल्पिक कित्त्व होता है । √गुध परिवेष्टने (इस दिवादिगणीय का क्त्वा वैकल्पिक कित् नहीं होता है ।) गुधितम् यहाँ विकल्प नहीं होता है ॥ २१ ॥

९७. पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥ (३०५१)

'अन्यतरस्याम्' इति न स्वर्यते; उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनात् । 'न सेट्' इति वर्तते । पूङश्च इड्विहितः 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः', (७.२.५०), 'पूङश्च' (७.२.५१) इति । पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेण्न किद्भवति । पवितः. पवितवान् ।

क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेट्' (१.२.१८) इति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम्--

न्यासः

शब्विकरणः, अपि तु श्नम्विकरणः, सत्यमेतत्; उत्तरार्थं सेड्ग्रहणमनुवर्त्तनीयम् । अतस्तदुत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहापि मन्दधियां सुखप्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । तकारोऽत्र मुखसुखार्थः, न दीर्घनिवृत्त्यर्थः; अलघूपधत्वादेव हि दीर्घोपधानां गुणप्रसङ्गाभावात् ॥ २१ ॥

पूङः क्त्वा च ॥ 'न सेट् इति वर्त्तते' इत्युक्तम् । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः । ननु च पूङः परयोः क्त्वानिष्ठयोरिटा न भवितव्यमेव; 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधात् । तदपार्थिका सेड्ग्रहणानुवृत्तिरिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह—**पूङश्चेड् विहित** इत्यादि । अथ क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं कस्मान्न प्रदर्शितमित्यत आह—**क्त्वाप्रत्ययस्येत्यादि** । यदि ह्यनेन योगेन क्त्वाप्रत्ययस्य कित्त्वं प्रतिषिध्येत, तदा तस्याप्युदाहरणं प्रदर्श्येत, न चानेन प्रतिषिध्यते, किन्तर्हि ? 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेनैव प्रतिषिद्धत्वात् । तस्मात् तस्योदाहणं न प्रदर्शितमिति भावः । क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेन प्रतिषेध इत्येतदेव द्रढयितुमाह—**तथा चेत्यादि** । 'पूङश्च'

पदमञ्जरी

पूङः क्त्वा च ॥ इहान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तौ सेडित्यस्य च निवृत्तौ इड्विधौ 'पूङश्च' इहि शक्यमकर्त्तुम्, उत्तरसूत्रे च वाग्रहणम्; कथम् ? अनिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते, तत्र यदा कित्त्वं तदा 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधात् पूतः पूतवान् पूत्वेति, अकित्त्वपक्षे त्विटि पवितः पवितवान् पवित्वेति भवति, सेड्ग्रहणं तु विच्छिद्येत; तस्मात्सेडित्यस्मिन्नुत्तरार्थमनुवर्तमाने 'पूङश्च' इत्यारभ्य उत्तरत्र वाग्रहणमिह नित्यतासिद्धयर्थम्, पुवित्वेति पक्षे मा भूत्तदाह—**अन्यतरस्यांग्रहणं न स्वर्यते; उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनादिति । न सेडिति वर्त्तत इति** । ननु पूङः परयोः क्त्वानिष्ठयोरिटा न भवितव्यम्, 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधादत आह - **पूङश्चेति । पूङः परो निष्ठाप्रत्यय इत्यादि** ।

किं पुनः कारणं साक्षात् श्रुतं क्त्वाप्रत्ययमपहायानुवृत्तस्य निष्ठाप्रत्ययस्यान्वयो दर्शित उदाहरणं च ? अत आह – **क्त्वाप्रत्ययस्येति** । एतदेव द्रढयति—**तथा चोक्तमिति** । इडाद्योः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमकित्त्वमिष्यते, ततश्च क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति **भारद्वाजीयैरेवमुक्तम्** । उत्तरार्थमपि यदिहैव कर्त्तव्यं सेडित्यनेन सम्बन्धार्थम्; अन्यथा निष्ठानिवृत्तौ तत्सम्बद्धं सेडित्येतदपि निवर्त्तेत ! अनुबन्धोच्चारणं विस्पष्टार्थं न पूञो निवृत्त्यर्थम्; इड्विधौ पूङ एव ग्रहणात् । पूञः क्त्वानिष्ठयोः इडभावान्नापि यङ्लुकि निवृत्त्यर्थम्; इड्विधावनुबन्धनिर्देशेन

भावबोधिनी

'अन्यतरस्याम्'—इसकी अनुवृत्ति नहीं होती है क्योंकि आगे वाले सूत्र में दूसरी बार 'वा' का ग्रहण किया गया है । 'न सेट्' इसकी अनुवृत्ति होती है । 'क्लिश् से क्त्वा और निष्ठा में इट् होता है' (पा० सू० ७।२।५०) 'और पूङ् से भी क्त्वा और निष्ठा को इट् होता है । (पा० सू० ७।२।५१) । पूङ् धातु से परे रहने वाला निष्ठा प्रत्यय और क्त्वा प्रत्यय जो सेट् है वह कित् नहीं होता है । उदा० –पवितः [पवित्र किया हुआ] पवितवान् । [पवित्र किया ।]

क्त्वा प्रत्यय के कित्व का निषेध तो 'न क्त्वा सेट्' इसी सूत्र से सिद्ध है । अतः क्त्वा का ग्रहण उत्तरसूत्र में अनुवृत्ति के लिये है । जैसा कि (भाष्य में) कहा गया है—

'नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्' (म० भा० १.२.२२ वा० ३) इति [भारद्वाजीयाः पठन्ति] ॥

९८. नोपधात् थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥ (३३२४)

'निष्ठा' इति निवृत्तम् नकारोपधाद्धातोस्थकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् वा न किद्भवति । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । श्रथित्वा, श्रन्थित्वा । गुफित्वा, गम्फित्वा ।

नोपधादिति किम् ? रेफित्वा । गोफित्वा । थफान्तादिति किम् ? स्रंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

न्यासः

इत्यत्र सूत्रे द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये विधयस्ते नित्या भवन्तीति मन्यमानैर्भारद्वाजीयैरिमुक्तम्—**नित्यमकित्त्वमिडाद्योरिति** । तौ पुनरिडादी क्त्वानिष्ठाप्रत्ययौ । यदि तर्हि नित्यमकित्त्वमिडाद्योः; तदा क्त्वाग्रहणमनर्थकं स्यात् । विकल्पेन ह्यत्राकित्त्वसिद्धये तस्य ग्रहणमर्थवद्भवति, नान्यथा । नित्यत्वं कित्त्वप्रतिषेधस्य 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति चोद्यमाशङ्क्येदमुक्तम्—**क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति** । 'पूङः' इति सानुबन्धकस्योच्चारणं किमर्थम् ? पोपुवितः, पोपुवितवान्, पोपुवित्वेति यङ्लुगन्तात् कित्त्वप्रतिषेधो मा भूदिति । पूङ्निवृत्त्यर्थं सानुबन्धकस्योच्चारणं नोपपद्यते; 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधात् । पूञः परयोः क्त्वानिष्ठयोः सेटोरभावात् ॥ २२ ॥

नोपधात् फान्ताद्वा ॥ निष्ठेति निवृत्तमिति । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । **ग्रथित्वेति** । कित्त्वपक्षे 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः । **गुफित्वेति** । 'गुफ गुन्फ ग्रन्थे' । **रिफित्वेति** । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' । ननु चैतद्विकल्पाभावेऽपि 'रलो व्युपधाद्' इत्यादिनैवात्र विकल्पेन भवितव्यम्, न चानयोर्विकल्पयोः कश्चिद् विशेषोऽप्यस्ति ? एवं तर्हि नोपधग्रहणसामर्थ्याद् योगान्तरकृतोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते । ननु च ऋकारोपधो नोपधग्रहणस्य प्रत्युदाहरणविषयो भविष्यति, 'ऋफ ऋन्फ हिंसायाम्', अर्फित्वेति, नैतदस्ति; इहास्माभिरनयोर्धात्वो रूपत्रयं साध्यम्—अर्फित्वा, ऋम्फित्वा, ऋफित्वेति । एतत् तु सत्यसति वा नोपधग्रहणेऽनेनैव

पदमञ्जरी

यङ्लुक्यपि 'न क्त्वा सेट्' इति प्रतिषेधस्य स्थितत्वात् । न च क्त्वाग्रहणसामर्थ्यात्तस्यापि प्रतिषेधः तस्योत्तरत्राप्युपयोगसम्भवात्, अनुबन्धनिर्देशस्य च निष्ठायां चरितार्थत्वात् । एवं च **'क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्'** इति वृत्तिग्रन्थस्याविरोधः, तेन पोपुवितवानिति निष्ठायां भवति । क्त्वायां तु गुणे पोपवित्वेति भवति ॥ २२ ॥

नोपधात् थफान्ताद्वा ॥ निष्ठेति निवृत्तमिति । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । **गुफित्वेति** । 'गुफ गुम्फ ग्रन्थने' ।

रेफित्वेति । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' । अथैतद्विकल्पाभावेऽपि 'रलो व्युपधाद्' इति विकल्पोऽत्र कस्मान्न भवति ? नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । ननु ऋकारोपधो नोपधग्रहणस्य व्यावर्त्यः सम्भवति 'ऋफ

भावबोधिनी

'इडादि [इट् है आदि में जिनके ऐसे] क्त्वा और निष्ठा में नित्य अकित्त्व सिद्ध है, इस स्थिति में यहाँ क्त्वा का ग्रहण उत्तरसूत्र में अनुवृत्ति के लिये है' ॥ २२ ॥

'निष्ठा' की निवृत्ति हो जाती है । नकारोपध (नकार जिनकी उपधा में है), थकारान्त और फकारान्त धातुओं से परे रहने वाला, सेट् क्त्वा प्रत्यय विकल्प से कित् नहीं होता है । उदा०—ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा [बांध करके] श्रथित्वा, श्रन्थित्वा [छूट करके] । गुफित्वा, गुम्फित्वा [गूँथ करके] । [जब कित्त्व होता है तो 'अनिदिताम्०' (पा० सू० ६।४।२४) से अनुनासिक का लोप हो जाता है ।]

नकारोपध—इसका ग्रहण किसलिये है ? रेफित्वा । गोफित्वा । [यहाँ नकारोपध न होने से विकल्प से कित्त्व न होने से गुण होता है । ये रिफ और गुफ के रूप हैं ।] थफान्तात् [थकारान्त और फकारान्त धातु से परे] यह किसलिये है ? स्रंसित्वा । ध्वंसित्वा । [यहाँ थकारान्त और फकारान्त न होने से वैकल्पिक कित्त्व नहीं होता है ।]

९९. वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ २४ ॥ (३३२५)

वञ्चि-लुञ्चि-ऋत्-इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् वा न किद् भवति । वचित्वा, वञ्चित्वा । लुचित्वा, लुञ्चित्वा । ऋतित्वा, अर्तित्वा । 'ऋतेरीयङ्' (३.१.२९) आर्धधातुके विकल्पितः (३.१.३१) । स यत्र पक्षे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव—वक्त्वा ॥

१००. तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ (३३२६)

न्यासः

सिद्धयत्येव । सति तावन्नोपधग्रहणे, अनोपधस्य ऋफेः 'न क्त्वा सेट्' इति प्रतिषेधे सत्यर्फित्वेति सिद्धयति । नोपधस्य तु ऋम्फेरस्मिन् विकल्पे सति, ऋम्फित्वा ऋफित्वेतीदमपरं रूपद्वयं सिद्धयति । असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वथास्मिन् विकल्पे सतीदं रूपत्रयं सिद्धयत्येव । तस्माद् युक्तमुक्तं प्रत्युदाहरणं रेफित्वेति । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणम् 'इह क्त्वाप्रत्ययकाण्डे यत्नमन्तरेण तदन्तविधिर्न भवति' इति ज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरसूत्रे 'ऋत' इति धातुः स्वरूपेण गृह्यते, न तु तदन्त इति ॥ २३ ॥

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ 'वञ्चु प्रलम्भने', 'लुञ्च अपनयने', 'ऋत' इति सौत्रो धातुः, यत्र 'ऋतेरीयङ्' इतीयङ् विहितः । **'ऋतेरीयङ्' आर्धधातुके विकल्प्यत इति** । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यनेन । **वचित्वेति** । 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।

वक्त्वेति । 'उदितो वा' इतीडभावः पक्षे । चकारो वग्रहणस्य स्वरितत्वविस्पष्टीकरणार्थः । तेनोत्तरसूत्रे **काश्यपग्रहणस्य** पूजार्थता विज्ञायते; अन्यथा हि तस्य विकल्पार्थता विज्ञायेत । तथा च द्वयोर्विभाषयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्योऽयं विधिः स्यात् ॥ २४ ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ 'ञितृषा पिपासायाम्', 'मृष तितिक्षायाम्', 'कृश तनूकरणे' ।

पदमञ्जरी

हिंसायाम्'—अर्फित्वेति, नैतदस्ति; त्रैशब्द्यं ह्यनयोर्धात्वोर्भवति—अर्फित्वा, ऋफित्वा, ऋम्फित्वेति; तच्च सत्यसति नोपधग्रहणे भवत्येव । सति तावत्, अनोपधस्य 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधे सति अर्फित्वेति भवति, नोपधस्य त्वस्मिन्विकल्पे-ऋफित्वेति । असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वत्रास्मिन्विकल्पे प्रवृत्तेऽपीदमेव रूपत्रयं भवति । अन्तग्रहणं ज्ञापनार्थम्—यत्नमन्तरेणास्मिन्प्रकरणे तदन्तविधिर्भवतीति, तेनोत्तरसूत्रे 'ऋतः' इति धातुर्गृह्यते, न ऋदन्तः ॥ २३ ॥

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ 'वञ्चु गतौ' भौवादिः, 'वञ्चु प्रलम्भने' चुरादिः, सोऽपि गृह्यते, 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति । 'लुञ्च अपनयने', ऋतिः सौत्रो धातुः 'ऋतेरीयङ्' इति, स च घृणायां वर्त्तते ॥ २४ ॥

भावबोधिनी

विमर्श—कहीं-कहीं 'रिफित्वा' यह पाठ है जो अशुद्ध है । न्यास में भी रेफित्वा यही पाठ उचित है । गोफित्वा के स्थान पर कोथित्वा पाठ उचित था ॥ २३ ॥

वञ्चि, लुञ्चि और ऋत्—इन धातुओं से परे सेट् क्त्वा प्रत्यय विकल्प से कित् नहीं होता है । उदा०—वचित्वा, वञ्चित्वा [ठग करके] । लुचित्वा, लुञ्चित्वा [दूर करके] ऋतित्वा, अर्तित्वा [घृणा करके] । [पहले की दो धातुओं में कित्वपक्ष में अनुनासिक का लोप हो जाता है । ऋत् में गुण वैकल्पिक होता है ।] 'ऋतेरीयङ्' (पा० सू० ३।१।२९) यह आर्धधातुक प्रत्यय में विकल्प से होता है । जिस पक्ष में यह आदेश नहीं है उसमें उदाहरण दिया गया है । सेट्—इतना ही लिया जाता है—वक्त्वा [उदितो वा पा० सू० ७।२।५६] इससे इट् न होने के पक्ष में यह उदाहरण दिया गया है । ['वञ्चु' से क्त्वा प्रत्यय में कित् होने से 'न्' लोप है ॥ २४ ॥]

'न क्त्वा सेट्' (१.२.१८)। इति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते। तृषि, मृषि, कृशि—इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद् भवति। तृषित्वा, तर्षित्वा। मृषित्वा, मर्षित्वा। कृशित्वा, कर्शित्वा। काश्यपग्रहणं पूजार्थम्, वा इत्येव हि वर्तते (म० भा० १.२.२५)॥

१०१. रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥ (२६१७)

'वा' इति वर्तते, 'सेट्' इति च। उश्च इश्च वौ, वौ उपधे यस्य स व्युपधः। उकारोपधादिकारोपधाच्च धातोः रलन्ताद्धलादेः परः संश्च क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः। द्युतित्वा, द्योतित्वा। दिद्युतिषते, दिद्योतिषते। लिखित्वा, लेखित्वा। लिलिखिषति, लिलेखिषति।

रलः इति किम्? देवित्वा, दिदेविषति। व्युपधादिति किम्? वर्त्तित्वा, विवर्त्तिषते। हलादेरिति किम्? एषित्वा, एषिषिषति। सेडित्येव—भुक्त्वा, बुभुक्षते॥

न्यासः

काश्यपग्रहणं पूजार्थमिति। 'काश्यपस्यैवैतद्विषयकं ज्ञानं नान्येषाम्' इत्यसाधारणज्ञानोद्भावनमेव पूजा। तस्य तत्पूजाद्वारेण शास्त्रस्यापि महार्थतोद्भावनलक्षणा पूजा कृता भवति। एवन्नाम शास्त्रस्य महार्थत्वं येन तथाविधा मुमुक्षवोऽप्याद्रियन्त इति। ननु विकल्पार्थं काश्यपग्रहणं कस्मान्न भवतीत्यत आह—**वेत्येव हि वर्तत इति**॥ २५॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च॥ क्त्वाप्रत्ययवस्य 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वे प्रतिषिद्धे सनोऽप्यकित्त्वे स्वभावत एव व्यवस्थित उभयत्रेदं विधिमुखेनैव प्रवर्तत इति पक्षे कित्त्वं भवतीति।

दिदिद्युतिषत इति। 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। **एषिषिषतीति।** 'इषु इच्छायाम्', इडागमे कृते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम्। **बुभुक्षत इति।** 'हलन्ताच्च'

पदमञ्जरी

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य॥ 'ञितृषा पिपासायाम्', 'मृष तितिक्षायाम्', 'कृश तनूकरणे'। **काश्यपग्रहणं पूजार्थमिति।** 'काश्यपस्यैतद्विषयं विज्ञानं नान्येषाम्' इत्यसाधारणज्ञानोद्भावनमाचार्यस्य पूजाद्वारेण शास्त्रस्यापि पारम्पर्यप्रतिपादनेन प्रामाण्यप्रतिपादनात् पूजा भवति॥ २५॥

रलो व्युधाद्धलादेः संश्च॥ क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वे प्रतिषिद्धे सनोऽप्यकित्त्वे स्वतःसिद्ध उभयत्र विधिमुखेनेदं प्रवर्त्तत इत्याह—**वा कितौ भवत इति। दिद्योतिषते इति।** 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्'। **एषिषिषीति।** इटि कृते—'अजादेर्द्वितीयस्य'॥ २६॥

भावबोधिनी

'न क्त्वा सेट्' इससे प्रतिषेध के प्राप्त रहते यह कित्त्व विकल्प से किया जा रहा है। तृष्, मृष् और कृश्—इन धातुओं से परे रहने वाला सेट् क्त्वा प्रत्यय काश्यप आचार्य के मत में विकल्प से कित् नहीं होता है। उदा०—तृषित्वा, तर्षित्वा [प्यासा होकर]। मृषित्वा, मर्षित्वा [सहन करके]। कृशित्वा, कर्शित्वा [पतला करके]। [कित्त्व के अभावपक्ष में गुण होता है।] यहाँ 'काश्यप' का ग्रहण पूजार्थ है, क्योंकि 'वा' इसकी अनुवृत्ति होती ही है। [अतः विकल्प की सिद्धि प्रयोजन नहीं हो सकता]॥ २५॥

'वा' और 'सेट्' इन दोनों की अनुवृत्ति होती है। उश्च इश्च—इति वौ, वौ उपधे यस्य सः—व्युपधः। [इकार और उकार है उपधा में जिसके वह व्युपध है।] इकार और उकार जिसकी उपधा में है, रल् प्रत्याहार का वर्ण जिसके अन्त में है, हल् जिसके आदि में है, ऐसी धातु से परे रहने वाले सेट् क्त्वा और सन् प्रत्यय विकल्प से कित् नहीं होते हैं। उदा०—द्युतित्वा, द्योतित्वा [प्रकाशित होकर] दिद्युतिषते, दिद्योतिषते [प्रकाशित होना चाहता है]। लिखित्वा, लेखित्वा [लिखकर] लिलिखिषति, लिलेखिषति [लिखना चाहता है।] कित्त्वपक्ष में गुणनिषेध हो जाता है। अभाव पक्ष में गुण होता है।]

१०२. ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ (४)

'ऊ' इति त्रयाणामयं 'मात्रिक-द्विमात्रिक-त्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः' (तै० प्रा० १.३१) । 'ह्रस्व-

न्यासः

इति नित्यं कित्वं भवति । लाघवार्थम् 'इणुपधात्' इति वाच्ये, इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेणेति ज्ञापनार्थं 'व्युपधात्' इत्युक्तम् । तेन लणित्यत्र यदुक्तम्—'इणग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण' इति तदुपपन्नं भवति ॥ २६ ॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । ऊः कालो यस्याचः स ऊकालः । ननु चायुक्तोऽयं निर्देशः, तथा हि—ऊ इति शब्दः, कालस्तु क्रिया, तत् कुतोऽत्र सामानाधिकरण्यम् ? नैष दोष; यस्माद् 'ऊ' इत्येतत्सहचरितायामुच्चारणक्रियामिह साहचर्याद् 'ऊ' इत्येष शब्दो वर्त्तते, एवमप्ययुक्तम्; यतः 'ऊ' इत्येतत्सहचरितं यदुच्चारणं तदूकारस्यैव, नान्यस्याचः । तत् कथं सोऽन्यसम्बन्धिन्या क्रियया ऊकालः स्यात्, न हि यज्ञदत्तसम्बन्धिनीभिश्चित्रगवीभिर्देवदत्तश्चित्रगुर्भवति ? अयमप्यदोषः; वत्यर्थस्येह विवक्षितत्वात्, तस्य च विनापि वतिना गम्यमानत्वात् । परपदार्थेषु हि प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्तीत्युक्तमेतत् । तदेतदुक्तम्भवति—'ऊ' इत्येतत्सहचरितयोच्चारणक्रियया तुल्योच्चारणक्रिया कालाख्या यस्याचः स ऊकाल इति । ननु च ऊकाल इत्येकः संज्ञी, संज्ञास्तु तिस्रः, ततो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीति यो मन्येत, तं प्रत्याह—**ऊ इति त्रयाणामित्यादि ।** मात्रिकाणां त्रयाणामकः सवर्णे दीर्घत्वमेकादेशं कृत्वा 'ऊ' इति निर्देशः कृत इत्यर्थः । कुतः पुनरेतद् विज्ञायते—त्रयाणामेकः प्रश्लेषनिर्देश इति ? तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात् । न ह्येकस्य भिन्नप्रयोजनमन्तरेणानेकसंज्ञाविधानमर्थवद्भवति । न चेहैकस्यानेकसंज्ञाकरणे भिन्नप्रयोजनमस्ति । 'ह्रस्वदीर्घप्लुत' इति यद्येक एवायं शब्दः संज्ञा स्यात्, लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्य, महत्याः संज्ञायाः करणमयुक्तं स्यात् । किञ्च—आवृत्तिधर्माणः संज्ञाशब्दाः प्रदेशेषु भवन्ति, न चायं समुदायः प्रदेशेष्वावर्त्यते, अपि तु प्रत्येकं ह्रस्वादिशब्दाः । तस्मात् तेषां द्वन्द्वं कृत्वा निर्देश इति मत्वाह—**ह्रस्वदीर्घप्लुत**

पदमञ्जरी

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । ऊकालो यस्य स ऊकालः 'तपरस्तत्कालस्य' इतिवन्निर्देशः समर्थनीयः । एतच्च संज्ञिनो विशेषणम्, तत्र च 'ऊ' इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्विशेषणस्यैकत्वात् संज्ञाप्येकैवेति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह—**ऊ इति त्रयाणामित्यादि ।** प्रश्लेषणम्=प्रश्लिष्टम्, तेन निर्देशः=प्रश्लिष्टनिर्देशः । तेन विशेषणत्रयपरिच्छिन्नास्त्रयः संज्ञिन इत्यर्थः । प्रश्लेषणे प्रमाणमाह—**ह्रस्वेति ।** ह्रस्वदीर्घप्लुत इति न तावदेका संज्ञा; गौरवादनावृत्तेश्च । अतस्तिसृणां संज्ञानां द्वन्द्वोऽयम् । न चैकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनमस्ति । लुगादिसंज्ञास्वपि तद्भावितत्वेन प्रत्ययादर्शनस्य आश्रितः, प्रकारान्तरासम्भवाद् । इह तु निर्देश एव त्रयाणां सम्भवति । तस्मात्संज्ञानां त्रित्वात् संज्ञिनामपि त्रित्वमनुमीयत इति भावः । 'बहुवचननिरासार्थमेकवद्भावः'

भावबोधिनी

रलः अर्थात् रलन्त से परे—यह किसलिये है ? देवित्वा, दिदेविषति । [यहाँ रलन्त न होने से कित् न होने के कारण गुण हो जाता है ।]

व्युपधात्—[इकार या उकार है उपधा में जिसकी उससे परे] यह किसलिये है ? वर्त्तित्वा, विवर्त्तिषते । [यहाँ ऋकार उपधा में है ।] हलादेः हल् आदि में हो-] यह किसलिये है ? एषित्वा, एषिषिषति । [इष् धातु अजादि है, हलादि नहीं ।] सेट् [इट् युक्त] इतना ही लेना चाहिये—भुक्त्वा, बुभुक्षते । [यहाँ अनिट् है, अतः कित्त्व होने से गुण नहीं होता है] ॥ २६ ॥

'ऊ' यह एकमात्रिक, द्विमात्रिक एवं त्रिमात्रिक—इन तीनों का प्रश्लिष्ट-निर्देश है । 'ह्रस्वदीर्घप्लुतः' यह समाहार

दीर्घप्लुतः' इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुंल्लिङ्गनिर्देशः। उ ऊ ऊ३-इत्येवंकालोऽज् यथाक्रमं 'ह्रस्वदीर्घप्लुतः'—इत्येवंसंज्ञो भवति। उकालो ह्रस्वः—दधि, मधु। ऊकालो दीर्घः—कुमारी, गौरी। ऊ३कालः प्लुतः—

न्यासः

इत्यादि। द्वन्द्वैकवद्भावस्तु 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इति वचनात्। ननु च द्वन्द्वैकवद्भावे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वेन भवितव्यम्, तत् कथं पुंल्लिङ्गेन निर्देशः, सौत्रत्वान्निर्देशस्य। छन्दसि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लिङ्गव्यत्यय उक्तः। 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इत्यविरुद्धास्य पुंल्लिङ्गता। उऊऊ३ इत्यनया आनुपूर्व्यैषां प्रश्लेष इति दर्शयति। कुतः पुनरेष निश्चयः—एषैवैषामानुपूर्वीति ? एवं मन्यते—'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' इत्येकमात्रिकस्य हेः प्लुतविधानाज् ज्ञायते—न मात्रिकोऽन्त्य इति। अन्त्यत्वे हि सति तस्य प्लुतसंज्ञा स्यात्। एवञ्च प्लुतस्य प्लुतविधानमनर्थकं स्यात्। द्विमात्रिकोऽप्यन्त्यो न भवति; 'ओमभ्यादाने' इति द्विमात्रिकस्य प्लुतविधानात्। तस्य चान्त्यत्वे हि सति यदि प्लुतसंज्ञा स्यात्, तदा च प्लुतस्य प्लुतविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मादन्ते एकमात्रिकद्विमात्रिकौ न भवतः। मध्येप्येकमात्रिको न भवति, 'अतो दीर्घो यञि' इति 'सुपि च' इति च दीर्घविधानसामर्थ्यात्। यदि मध्य एकमात्रिकः स्यात् तदा तस्य दीर्घसंज्ञा स्यात्, दीर्घस्य दीर्घवचनमकिञ्चित्करं स्यात्, तस्मादादावेकमात्रिकत्वे हि सति पारिशेष्यान्मध्ये द्विमात्रिकः, अन्ते त्रिमात्रिक इति।

उ ऊ ऊ३ इति। अत्राप्युकारादिसहचरितायामुच्चारणक्रियायामुकारादयो वर्त्तन्ते। एवंकालोऽजिति प्रत्येकमेवाभिसम्बद्ध्यते। 'एवं' शब्दः सादृश्ये। तच्च सादृश्यं क्रियाश्रितत्वादुकारादिसहचरिता योच्चारणक्रिया तदपेक्षं विज्ञायते। तेनायमर्थो भवति—उकारसहचरितोच्चारणक्रियया सदृशकालो योऽच् स ह्रस्वसंज्ञो भवति; ऊकारसहचरितोच्चारणक्रियया सदृशकालो योऽच् स दीर्घसंज्ञो भवति; ऊ३कारसहचरितोच्चारणक्रियया सदृशकालो योऽच् स प्लुतसंज्ञो भवति। दधि, मध्विति रूपोदाहरणम्; कार्योदाहरणन्तु दधिच्छत्रम्, मधुच्छत्रमिति। 'छे च' इति ह्रस्वाश्रयस्तुक्। कुमारी, गौरीति। एतदपि रूपोदाहरणम्; कार्योदाहरणं

पदमञ्जरी

इत्युक्तम्, समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः। 'स नपुंसकम्' इत्येतत्तु न भवतीत्याह—पुंल्लिङ्गनिर्देश इति। सौत्र इति भावः।

प्रश्लेषे क्रममवाह—उ ऊ ऊ३ इत्येवं काल इति। उकारादीनां परिच्छेदको यः कालो निमेषादिः, तत्काल इत्यर्थः। कुतः पुनरवसितमेष एव क्रम इति ? आदौ मध्ये वा त्रिमात्रे प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति, तथा मध्येऽन्ते वा मात्रिके 'द्वन्द्वे घि' इत्येतद् बाध्येतेति चेत्, न; अनेन हि प्लुतसंज्ञा, ततश्चादौ मध्ये वा पठितस्य त्रिमात्रस्य प्लुतसंज्ञैव न, कुतः प्रकृतिभावः ! यदि च मात्रिको मध्येऽन्ते वा स्यात्, ह्रस्वसंज्ञैव न स्यात् कुतो घिसंज्ञा ! कुतस्तरां पूर्वनिपातः ! एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' प्लुतं शास्ति, तज् ज्ञापयति—न मध्ये मात्रिक इति। कथं यो मध्ये स दीर्घः। दीर्घस्य दीर्घवचनमनर्थकम्। यच्च 'ओमभ्यादाने' इत्योमः प्लुतं शास्ति, तज् ज्ञापयति—द्विमात्रिको नान्त्य इति। कथं योऽन्ते स प्लुतः ? प्लुतस्य प्लुतवचनमनर्थकम्।

दधि, मध्विति। रूपोदाहरणे। कुमारीत्यादि कार्योदाहरणम् 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति दीर्घाश्रयः सुलोपो

भावबोधिनी

द्वन्द्व एकवद्भाव में पुंल्लिङ्ग-निर्देश [सौत्र] है। [सामान्यतया नपुंसक ही होता है।] उ, ऊ, ऊ३ इस प्रकार के उच्चारण के काल के समान कालवाला अच् क्रमशः—ह्रस्व, दीर्घ और प्लुत—इन तीन संज्ञाओं वाला होता है। उकाल [एकमात्रिक उ के उच्चारण काल के समान काल वाला] ह्रस्व होता है—दधि, मधु। ऊकाल [द्विमात्रिक ऊकार के उच्चारण काल के समान उच्चारण काल वाला] दीर्घ होता है—कुमारी, गौरी। ऊ३ काल [त्रिमात्रिक ऊ३ के

देवदत्त ३ अत्र न्वसि ।

कालग्रहणं परिमाणार्थम्; दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय, प्रलूय—'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६.१.७१) । इति तुङ् न भवति ।

न्यासः

कुमारीच्छत्रम्, गौरीच्छत्रमिति । दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' इति वा तुक् । **देवदत्त३ अत्र न्वसीति** कार्योदाहरणम् । 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति प्लुतः । देवदत्तशब्दात् परस्या विभक्तेः 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वप्रतिषेधः कार्यः, 'भोभगोअघोअपूर्वस्य' इति यकारः, तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' इति यकारस्य लोपः ।

ननु चोकारोऽयमण् गृह्यमाणः सवर्णान् गृह्णातीत्यत उकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणे सति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा भवतीत्यत आह—**कालग्रहणमित्यादि** । कालग्रहणे हि येषामेताः संज्ञा विधीयन्ते तेषां यथाक्रममेकमात्रिकत्व-द्विमात्रिकत्वत्रिमात्रिकत्वानि विशेषणानि लभ्यन्ते । तथा हि, कालग्रहणे सति प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तौ क्रियमाणायां त्रयो बहुव्रीहयो भवन्ति—उः कालो यस्य स उकालः, ऊः कालो यस्य स ऊकालः, ऊ३ः कालो यस्य स ऊ३कालः । एषां यथाक्रममेकमात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिका अचोऽन्यपदार्थाः । यस्मान् मात्रिक एवाचः 'उ' इत्येतत्सहचारिण्या उच्चारणक्रियायास्तुल्यकालः; एवं द्विमात्रिक एवाच 'ऊ' इत्येतत्सहचारिण्यां उच्चारणक्रियायास्तुल्यकालः; एवं त्रिमात्रिक एवाच 'ऊ३' इत्येतत्सहचारिण्या उच्चारणक्रियायास्तुल्यकालः । एवं च सति मात्रापरिमाणस्याचो ह्रस्वसंज्ञा विधीयमाना सत्यप्युकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणे तयोर्न भवति, न हि तौ मात्रापरिमाणौ । तेन **आलूय, परणीयेत्यत्र** ह्रस्वाश्रयस्तुङ् न भवति ।

पदमञ्जरी

भवति । **देवदत्त३ अत्र न्वसीति** । 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति प्लुता । **देवदत्त त्वमत्र भवसीति प्रश्नः ।** नुशब्दः प्रश्नं द्योतयति । देवदत्तशब्दात्परस्य सोः 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वे प्रतिषिद्धे 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' इति यत्वम्, 'लोपः शाकल्यस्य' । उकारोऽयमण्, तेन द्विमात्रयोरपि ग्रहणाद् ह्रस्वसंज्ञा प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाधः, एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशाभ्युपगमाद्, अत आह - **कालग्रहणमिति** । कालग्रहणं तावदुकारादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ऊकाल इत्यस्मिन्वाक्ये सत्यपि सवर्णग्रहणे कालशब्दस्य न पुनः प्रत्येकपरिसमाप्तिर्युज्यते, कुतः ? एकस्यैव श्रुतत्वात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ हि संज्ञित्वेन प्रतीयेते, न तु साक्षादुच्चरितौ । एवं चैकत्वाद् बहुव्रीहेरेक एव संज्ञी, तत्रैकस्य विरुद्धकालद्वयासम्भवेन सवर्णग्रहणाभावाच्छ्रुत एवोकारः कालविशेषणमिति कालग्रहणं संज्ञिनः परिमाणार्थम् ।

यद्वा—ऊ अजित्येव कालार्थो लभ्यते, कथम् ? उकारादयोऽच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते, अपि तु तैरच् । न चाजमात्रस्योकारादित्वमुपपद्यत इति सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या तत्सदृशस्याचः प्रतिपत्तिः । तत्र च स्थानसाम्यमसम्भवान्न गृह्यते, प्रयत्नसाम्यं चाव्यभिचारीति कालसाम्यमेव ग्रहीष्यते, नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैव कालं विशेषयितुमिति कालग्रहणं परिमाणार्थम् ।

आलूयेति । ह्रस्वाश्रयस्तुङ् न भवति । **तितउच्छत्रमिति** । असत्यज्ग्रहणे चद्वयसमुदायस्य प्रत्येक-

भावबोधिनी

उच्चारण काल के समान उच्चारण वाला] प्लुत होता है—देवदत्त३ अत्र न्वसि ।

काल का ग्रहण परिमाण के लिये है, दीर्घ और प्लुत की ह्रस्व संज्ञा न होने लगे । आलूय, प्रलूय—इनमें 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' [पा० सू० ६।१।७१] इससे तुक नहीं होता है । [अर्थात् द्विमात्राकाल वाले को ह्रस्व न मान लिया जाय, इसके लिए 'काल' का ग्रहण है ।]

अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्—(म० भा० १.२.२८ वा० ४) प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्य, ह्रस्वाश्रयस्तुङ् मा भूत्। तितउच्छत्रम्–'दीर्घात्' (६.१.७५)। 'पदान्ताद्वा' (६.१.७६)। इति विभाषा तुङ् मा भूत् (म० भा० १.२.२८)।

ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः – 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य', (१.२.४७)। 'अकृत्सार्वधातुकयोदीर्घः', (७.४.२५)। 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' (८.२.८२)॥

१०३. अचश्च ॥ २८ ॥ (३५)

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था। ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्थाने वेदितव्याः।

न्यासः

प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्येति। 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे', 'रक्ष पालने', 'कुगतिप्रादयः' इति समासे कृते 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप्। तत्र परतो द्वयोरर्द्धमात्रयोर्हलोः संयोगसंज्ञिनोरुकालत्वमस्तीत्यसत्यज्ग्रहणे ह्रस्वसंज्ञा स्यात्, ततश्च ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्रसज्येत।

तितउच्छत्रमिति। अत्राकारोकारयोरचोः समुदायस्य ऊकालत्वाद् द्विमात्रिकत्वमस्तीति दीर्घसंज्ञा स्यात्। ततश्च 'पदान्ताद्वा' इति विकल्पितस्तुक् प्रसज्येत। अज्ग्रहणे तु सति दीर्घसंज्ञा न भवति, अच्समुदायस्याज्ग्रहणेनाग्रहणात्! ननु च सत्यामपि तस्यां समुदायाश्रयायां दीर्घसंज्ञायामवयवाश्रया ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति। तदाश्रयस्तुङ् नित्य एव, नैतदस्ति; परत्वाद् दीर्घाश्रयस्तुग्विकल्पः प्राप्नोति। न चैवंविधविषये पुनःप्रसङ्गविज्ञानमस्ति; यत्र पूर्वो विधिः प्रवर्त्तमानः परविधिविज्ञानं न बाधते तत्रैतद् भवति—'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति, इह तु नित्यो विधिः परविधिविकल्पविज्ञानं बाधते; नित्यविकल्पयोर्विरोधात्। ततश्च 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति परिभाषयैव विकल्पः स्यात्। तस्मादज्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ २७ ॥

अचश्च ॥ परिभाषेयं लिङ्गवती स्थानिनियमार्था प्रदेशेषु 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्येवमादिषूप-

पदमञ्जरी

वर्णकालसंकलनया द्विमात्रत्वाद्दीर्घसंज्ञा स्याद्। यस्तु मध्येऽर्द्धमात्राकालः सवर्णकालो न भवतीति समुदायस्य द्विमात्रत्वं न व्याहन्तीति स्यादेव प्रसङ्गः। अज्ग्रहणे तु न भवति; अच्समुदायस्यानच्त्वात्। यद्यपि वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्, सा तु जातिरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या न समुदायव्यङ्ग्या, तेन दीर्घसंज्ञायामभावात् [दीर्घसंज्ञाया अभावात्] 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' इति तुग्विकल्पो न भवति। न च सत्यपि विकल्पे तेन मुक्ते ह्रस्वाश्रयस्तुग् लभ्यते; समुदाये कार्यमारभ्यमाणेऽवयवानां स्वकार्यं प्रत्यव्यापीरात् ॥ २७ ॥

अचश्च ॥ 'इको गुणवृद्धी' इत्यनेन समानमिदम्। स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थमित्यत्र युक्तिमाह—

भावबोधिनी

संयोग की और अच्समुदाय की ये संज्ञायें रोकने के लिए 'अच्' का ग्रहण है—प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य [इनमें दो व्यंजनों का काल मिलाकर एकमात्रिक हो जाने पर इसकी ह्रस्व संज्ञा न हो, इसके लिए अच् का ग्रहण है।] यहाँ ह्रस्व को मानकर होने वाला तुक् न होने लगे। तथा—तितउच्छत्रम्—[यहाँ अकार और उकार अच्-समुदाय को द्विमात्रिक मानकर] 'दीर्घात्' (पा० सू० ६।१।७५) 'पदान्ताद्वा' (पा० सू० ६।१।७६) इससे विकल्प से तुक् न हो।

ह्रस्व, दीर्घ और प्लुत के प्रयोगस्थल हैं—'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (पा० सू० १।२।४५) 'अकृत्-सार्वधातुकयोदीर्घः [पा० सू० ७।४।२५] 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' [पा० सू० ८।२।८२] ॥ २७ ॥

स्थानी का नियम करने के लिये यह परिभाषा है। ह्रस्व, दीर्घ और प्लुत अपनी-अपनी संज्ञा द्वारा अर्थात् नाम

वक्ष्यति—'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१.२.४७) । रै–अतिरि । नौ–अतिनु । गो–उपगु ।

अच इति किम् ? सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' – (७.४.२५) । चीयते, श्रूयते । अच इति किम् ? भिद्यते । छिद्यते (म० भा० १.२.२८ वा० ३) । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' (८.२.८२) देवदत्त३, यज्ञदत्त३ । अच इति किम् ? अग्निचि३त् सोमसु३त्—तकारस्य मा भूत् ।

स्वसंज्ञया विधाने नियमः (म० भा० १.२.२८ वा० ३) । अच् इति वर्त्तते, इह मा भूत्—

न्यासः

तिष्ठते, तदुपस्थाने च षष्ठीद्वयं प्रादुर्भवति; विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यत्राचा प्रातिपदिकं गृह्यमाणं विशिष्यते—अजन्तस्य प्रातिपदिकस्येति, न तु प्रातिपदिकेनाच् विशिष्यते । यदि हि प्रातिपदिकेनाज् विशिष्यते—प्रातिपदिकस्य योऽजिति, तदा मध्यस्थितस्याप्यचो ह्रस्वः स्यात् ।

सुवाग् ब्राह्मणकुलमिति । अचा तु प्रातिपदिके विशिष्यमाणे प्रातिपदिकस्यैवेत्येषा स्थानषष्ठी भवति, न चावयवषष्ठी; तेनालोऽन्त्यस्यैवाचो ह्रस्वो भवदि । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यत्र गृह्यमाणेन टिशब्देनाज्विशिष्यते टेर्योऽजिति । तेन टेर्मध्यवर्त्तिनोऽप्यचः प्लुतो भवति । यदि त्वचा टिर्विशिष्यते—अजन्तस्य टेरिति, तदेहैव स्याद्—देवदत्ता३ इति; इह तु न स्याद्—अग्निचिदिति । चकारेणाजित्यनुकृष्यते, तस्य प्रयोजनमिहैव वक्ष्यति । **अतिरि**—इत्यादीन्युदाहरणानि 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इत्यत्र व्युत्पादितानि । **चीयते** इति कर्मणि लकारः ।

संज्ञाविधाने नियम इत्यत्र युक्तिमाह—**अजिति वर्त्तत इति** । अज्ग्रहणे ह्यनुवर्त्तमाने ह्रस्वादिशब्दा अनुवर्तमाना अच एवोपस्थानं प्रति न व्याप्रियन्ते; तस्य स्वयमेवोपस्थितत्वात् । ततश्च स्वरूपमात्रपदार्थकाः सन्तो विधीयमानस्याचो विशेषणतामुपयान्ति । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते—अच स्थानेऽज् भवति 'ह्रस्वदीर्घ-

पदमञ्जरी

अजिति वर्त्तत इति । ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति, तस्य स्वयमुपस्थानादिति स्वरूपपदार्थका आश्रीयन्ते । तेन ह्रस्व इत्येवं योऽज्विधीयते सोऽचः स्थाने भवतीत्ययमर्थः सम्पद्यते । एवं दीर्घप्लुतयोः ।

भावबोधिनी

लेकर अनुशिष्ट किये जाने पर 'अच्' के स्थान पर ही समझने चाहिये । आगे पाणिनि कहेंगे––'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (पा० सू० १।२।४७) [यहाँ अच् के स्थान पर ही हो—यह नियम किया जाता है ।] उदा०—अतिरि, अतिनु, उपगु यहाँ रै, नौ और गो का ह्रस्वादेश अच् के ही स्थान पर होता है ।

अच् के स्थान पर ही हो––इसका क्या फल है ? सुवाक् ब्राह्मणकुलम् [यहाँ अन्त में अच् नहीं है अतः ह्रस्व नहीं होता है ।] 'अकृत्-सार्वधातुकयोदीर्घः' (पा० सू० ७।४।२५) [यहाँ भी अच् का ही दीर्घ होता है] उदा०—चीयते, श्रूयते ।

अच् के स्थान पर ही है––यह किसलिये है ? [एक प्रयोजन पहले लिखा जा चुका है अब दूसरा लिखते हैं––] भिद्यते, छिद्यते । [यहाँ अजन्त न होने से दीर्घ नहीं होता है । 'वाक्य की टि का प्लुत उदात्त होता है' (पा०सू० ८।२।८२) देवदत्त ३. यज्ञदत्त ३ । अच् के स्थान पर ही यह किसलिये है ? अग्निचि३त्, सोमसु३त् । यहाँ तकार का प्लुत न होने लगे ।

[यह परिभाषा] अपनी संज्ञा द्वारा विधान में नियम करती है । [पूर्व सूत्र से] 'अच्' इसकी अनुवृत्ति होती है ।

द्यौः, पन्थाः, सः । द्यु्भ्याम्, द्यु्भिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

१०४. उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ (५)

'अच्' इति वर्तते । उदात्तादिशब्दाः स्वरे = वर्णधर्मे लोकवेदयोः प्रसिद्धा एव, त इह तद्गुणेऽचि

न्यासः

प्लुत' इत्येवं संज्ञया विधीयमान इति । **द्यौः, पन्थाः, स इति** । एतानि 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र व्युत्पादितानि । एषु च यथायोगं 'दिव औत्' 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' 'त्यदादीनामः' इत्येभिरौकारादयः स्वरूपेण विधीयमाना दीर्घादिसंज्ञया न विधीयन्त इति हल एव स्थाने ते भवन्ति, नाचः । द्युभ्याम्, द्युभिरित्यत्रापि 'दिव उत्' इत्युकारो ह्रस्वसंज्ञया न विधीयत इति हल एव स्थाने भवति, नाचः । ननु च द्यौरित्यादीनि त्रीण्युदाहरणानि 'इको गुणवृद्धी' इत्यनेनैव संज्ञाविधाननियमेन सिद्धानि, तत्र हि तस्याप्येतानि प्रत्युदाहरणानि प्रागुपन्यस्तानि, तस्मान्नार्थं एतदर्थेन संज्ञया विधीयमानेन नियमेन ? सत्यमेतत्; एवं मन्यते--द्युभ्याम्, द्युभिरित्येवमर्थं संज्ञाविधाने नियमः कर्त्तव्यः; न ह्युकारस्य गुणसंज्ञास्ति, नापि वृद्धिसंज्ञा; यतः पूर्वेणैव संज्ञाविधाननियमेनैतदपि सिद्ध्यति । तस्मादन्यार्थोऽयं संज्ञाविधाननियमः क्रियमाणो येऽपि विस्मरणशीलाः पूर्वस्य नियमस्य प्रयोजनं न स्मरन्ति तान्ननुग्रहीतुम्--द्यौः, पन्थाः, स इत्येवमर्थोऽपि भवति ॥ २८ ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ उदात्तादयो लोकवेदयोः प्रसिद्धाः । तत् किं संज्ञाकरणेनेति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह— **उदात्तादिशब्द इत्यादि** । आदिशब्देनानुदात्तस्वरितयोः परिग्रहः । एवकारो भिन्नक्रमो **वर्णधर्मे** इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । लोकवेदयोरुदात्तादयः शब्दा वर्णानां यो धर्मः = गुणस्तत्रैव प्रसिद्धाः, न तु तद्वत्यचि । तस्मादिह व्याकरण उदात्तादयो धर्मा यस्याचस्तद्गुणेऽचि संज्ञाप्यन्ते = परिभाष्यन्ते; अन्यथा प्रदेशेषूदात्तादिशब्दश्रवणाद् वर्णधर्म एव गृह्येत, न तद्वानजित्यभिप्रायः ।

पदमञ्जरी

द्यौरित्यादि । 'दिव औत्' 'पथिमथ्यृभुक्षामात्', 'त्यदादीनामः', 'दिव उत्' इति औकारादयो न संज्ञया विधीयन्ते इति हल एव स्थाने भवन्ति ॥ २८ ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ ननूदात्तादयः शब्दा लोकवेदयोः प्रसिद्धा एव, तत्किं संज्ञाकरणेन, तत्राह—**उदात्तादिशब्दा इत्यादि** । सत्यं प्रसिद्धा एव ते । कुत्र प्रसिद्धाः ? धर्ममात्रे स्वरे, न तु तद्वत्यचि । ततश्च 'उदात्तादनु-

भावबोधिनी

यहाँ न हो--द्यौः, पन्थाः, सः । द्यु्भ्याम्, द्यु्भिः । यहाँ 'अच् के स्थान पर हो' यह नियम नहीं है ।

विमर्श--यहाँ 'ऊकालोऽज्' (पा० सू० २।१।२७) से अच् की अनुवृत्ति भी होती है और स्वतः 'अचः' का उल्लेख भी है । अतः अनुवृत्त होने वाला अच् पद स्वरूपमात्र का उपस्थापन करता है । इससे यह अर्थ सिद्ध होता है-- ह्रस्व इस संज्ञा से जिस अच् का विधान किया जाता है वह अच् के स्थान पर ही होता है । इसी प्रकार दीर्घ और प्लुत के विषय में भी समझना चाहिये । यह रीति प्रारम्भ में 'इको गुणवृद्धी' (पा० सू० १।१।३) सूत्र की व्याख्या में स्पष्ट की जा चुकी है । द्यौः आदि में 'दिव औत्' (पा० सू० ७।१।८४ से) 'औ' का विधान अवश्य है परन्तु वह 'दीर्घ' इस संज्ञा से नहीं है अतः 'अचः' की उपस्थिति नहीं होती है । 'व्' का 'औ' हो जाता है । इसी प्रकार पन्थाः का आत्व, सः का अत्व, द्युभ्याम्--का उत्व भी इन संज्ञाओं से नहीं विहित है । अतः अच् के स्थान पर न होकर हल् के स्थान पर होता है ।

अचः इति किम् ? यह तीन बार लिखा गया है । प्रथम दो में 'अजन्त' लेना है । अन्तिम में अच् लेना है ॥ २८ ॥

अच् की अनुवृत्ति होती है । लोक एवं वेद में उदात्त आदि शब्द वर्ण में रहने वाले धर्म = गुण स्वर के विषय में ही प्रसिद्ध हैं [न कि उस गुण = वर्णधर्म से विशिष्ट अच् के लिये]; ये उदात्त आदि तद्गुण में = उदात्तत्वादिगुण से युक्त

परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो योऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति ।

उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते – उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति; किं तर्हि ? स्थानकृतमुच्चत्वं

न्यासः

उच्चैरिति श्रुतिप्रकर्षेऽस्ति—श्रुतिप्रकर्षवत्युच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति । अस्ति च प्रमाणाधिकरणवाची उच्चैः स्थितो देवदत्त इति, उच्चैर्नाम प्रमाणम्, तस्य यदधिकरणं तदिहोच्चैःशब्देनोच्यते । तदिह द्वितीयस्योच्चैःशब्दस्यार्थो गृह्यते, नेतरस्येति दर्शयितुमाह **उच्चैरिति** । उच्चैर्भाषते इत्येवमादौ तु वाक्ये प्रयुक्तस्योच्चैःशब्दस्य योऽर्थः श्रुतिप्रकर्षः स उच्चैरित्यत्र न गृह्यते । यदि गृह्येत, उपांशुप्रयोग उदात्तादिसंज्ञा न स्यात्; प्रकर्षाभावात्, प्रकर्षस्यानवस्थितत्वादुदात्तादयो न विशिष्येरन् । य एव हि कञ्चित् प्रत्युच्चैर्भवति, स एव हि कञ्चित्प्रति नीचैर्भवति । एवञ्च सर्वमुदात्तं स्यात्, अनुदात्ततमोऽपि चेष्यत इत्यभिप्रायः ।

स्थानकृतमित्यादि । उच्चता नाम प्रमाणविशेषः, तदधिकरणभूतस्थानमुच्चैर्भवति । एवञ्च सर्वमुदात्तं न स्यात् । न चानुदात्तमुच्चैरुच्यत इत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

दात्तस्य स्वरितः' इति स्वरिताख्यस्य धर्मस्यैव विधिः स्यात्, न च धर्मधर्मिणोः स्थान्यादेशभावः सम्भवतीति 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्यानुपस्थानात् तदङ्गभूतम् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्येतदपि न प्रवर्तेतेति पूर्वस्याप्यचः स्वरितप्रसङ्गः । स्यादेतत्—यथा 'कृपो रो लः' इत्यत्र ऋकारस्य रेफस्य लृकारस्थे लकारेऽपि विहिते कृत्स्नस्य वर्णस्य कृत्स्न एव वर्णो भवति, तद्वदिहापि धर्मिणोरेव स्थान्यादेशभावो भविष्यतीति युक्तं तत्र रेफलकारावृकारलृकारयोरात्मभूतौ न तावन्तरेण तावुच्चारयितुं शक्यौ, इह तूदात्तादिकमन्तरेणाप्यच उच्चारणं शक्यम्, दृष्टं च भाषायामिति धर्ममात्रमेवादेशः स्यात् । नन्वेवं स्थिते स्थान्यपि धर्म एवेति युक्त एव परिभाषाव्यापारः, सत्यम्; वर्णमात्रधर्मोऽयमुदात्तादिरिति व्यामोहनिवर्त्तनेनाचामेवायं धर्मो न हलामिति दर्शयितुमिदमारब्धम् । अत एव **वर्णधर्मे** इति सामान्येनोक्तम् ।

तद्गुणेऽचोति । स उदात्तादिर्गुणो यस्य । एतेन वस्तुतोऽज्धर्मत्वमुदात्तादेर्दर्शितम् । तथा हि, अन्तरेणापि हलमच एष धर्मो दृश्यते—आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेरु, यथा आकारस्य, नान्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति, कुत एष स्वरः ! यदि च हलामप्येते गुणास्ततो हलामचां च पृथक् स्वरोऽप्युपलभ्येत । यतस्तु खल्वचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो निश्चीयते – अजुपरागादेषु स्वरप्रतिभासो न स्वत इति । अजुपरागश्च पूर्वपरसंनिधानेऽपि परेणैव भवति, न पूर्वेण ।

परिभाष्यन्त इति । केचिदाहुः—प्रदेशे लोकप्रसिद्ध्या हलामचां च ग्रहणे प्राप्तेऽचामेव ग्रहणं नियम्यते इति परिभाषेयमिति ।

अन्ये तु – धर्मिण्यप्रसिद्धत्वात् संज्ञात्वेन परिभाष्यन्ते इति व्याचक्षते । उच्चैरित्यस्याधिकरणप्रधानत्वात् क्रियापेक्षत्वाच्चाधिकरणस्योपलभ्यमान इत्युक्तम् ॥

श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यत इति । यदि गृह्येत उपांशुप्रयोगे न स्यादित्यव्याप्तिः, श्रुतिप्रकर्षस्य चानवस्थितत्वाद्यदेव कञ्चित्प्रत्युच्चैस्तदेव कञ्चित्प्रति नीचैरिति सर्वमुदात्तं स्यात्, सर्वं चानुदात्तमित्यतिव्याप्तिरव्यवस्था च स्याद् इति भावः । **स्थानकृतमित्यादि** । उच्चता नाम प्रमाणविशेष ऊर्ध्वतापर्यायः, तत्र ताल्वादिसम्बन्धो

भावबोधिनी

अच् के विषय में परिभाषित = संज्ञापित किये जा रहे हैं । [इसीलिये लक्ष्यों में उदात्त का तात्पर्य केवल धर्म न समझ कर धर्मी समझना चाहिये । तभी स्थानी और आदेश की व्यवस्था भी उपपन्न होगी ।] ऊँचा उपलब्ध होने वाला जो अच् वह उदात्त कहा जाता है ।

और उच्चैः = ऊँचा यह श्रवण का प्रकर्ष नहीं लिया जाता है—ऊँचा बोलता है, ऊँचा पढ़ता है । तो क्या लिया

संज्ञिनो विशेषणम्। ताल्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते, तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभाग-निष्पन्नोऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति। यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामः = निग्रहो भवति, रूक्षता = अस्निग्धता स्वरस्य, संवृतता कण्ठविवरस्य। ये, ते, के।

उदात्तप्रदेशाः—'आद्युदात्तश्च' (३.१.३, इत्येवमादयः॥

न्यासः

भागवत्स्विति। भागा अवयवा येषां तानि भागवन्ति। ते भागास्ताल्वादिषु स्थानेष्वौत्तराधर्येण व्यवस्थिताः। स्थानमुच्चैःशब्देनोच्यते, तत् कृतः संज्ञिन उच्चैस्त्वं विशेषणम्? उच्चैःस्थाननिष्पन्नत्वात्। तत्र समाने स्थान उच्चैरूर्ध्वभागे यो निष्पन्नः स उदात्तसंज्ञो भवति। यदि स्थाने य ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच्, स उदात्तसंज्ञो भवतीत्येतावदुच्यते, एवञ्च स एवानवस्थितदोषः। तथा हि—अल्पशरीरेषु य एव ताल्वादिभाग उच्चैर्भवति, स एव महाशरीरेषु ताल्वादिभागापेक्षया नीचैर्भवति। अतः 'समान' इत्येतत् स्थानविशेषणमुक्तम्। एतच्च लघ्वर्थत्वात् संज्ञाकरणस्यैकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायामनेकाक्षरसंज्ञाकरणाल्लभ्यते। ग्रन्थाधिक्या-दर्थाधिक्यं भवतीति। ननु च ग्रन्थाधिक्यादत्र कश्चिदाचार्यस्याधिकोऽभिप्रेत इत्येतावन्मात्रं प्रतीयते, समानत्व-मित्येषोऽर्थविशेषः कुतो लभ्यते? अविच्छिन्नादुपदेशपारम्पर्यात्। तत् पुनः समानत्वं वक्त्रभिन्नत्वाद् वेदितव्यम् न तु ताल्वादिस्थानस्याभिन्नत्वात्। अन्यथा तालव्यमेवापेक्ष्योदात्तः स्यात्, न तु कण्ठादीन्। वक्तुरभेदात्, तद्द्वारेण भिन्नानामपि ताल्वादीनां समानत्वेऽपि विज्ञायमान एष दोषो न भवति। किंलक्षणः पुनरसावुच्च-भागनिष्पन्नोऽजित्याह—**यस्मिन्नित्यादि। आयाम** इत्यस्य विवरणं **निग्रह** इति। निग्रहः = स्तब्धता। **संवृतकण्ठता** = कण्ठविवरस्य संवृतता। अतएव शनैर्निष्कामन् वायुर्गलावयवान् शोषयति। रूक्षता भवत्य-स्निग्धता।

ये, ते, के इति। यत्तत्किंशब्देभ्यस्त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, 'जसः शी', 'आद्गुणः'। अत्र प्रातिपदिकस्वरेण प्रकृतिरुदात्ता। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति विभक्तिस्वरः। एकादेशस्तु 'एकादेश उदात्तेनो-दात्तः' इति॥ २९॥

पदमञ्जरी

वर्णानामन्तरङ्ग इति स्थानसम्बन्धिन्युच्चता गृह्यते, तत्कृतमुच्चैस्त्वं संज्ञिनो विशेषणम्। ननु पूर्वमुच्चैरुप-लभ्यमान इति ताल्वादिस्थानवृत्तिरुच्चैःशब्दो दर्शितः, इह तूच्चैःस्थाननिष्पन्नत्वाद् अजेवोच्चैरित्युच्यते इति उक्तिविरोधः, न; पूर्वमक्षरार्थ उक्तः, इह तु वस्त्वर्थो व्याख्यातः। ननु चोच्चैःस्थान उपलभ्यमान इत्याश्रितेऽपि प्रांशुपुरुषोच्चारितोऽनुदात्तोऽप्युदात्त एव स्याद्, वामनपुरुषोच्चारित उदात्तोऽप्यनुदात्तः स्यात्; तत्रान्योऽन्यमुच्चतानीचतायोगाद्, अत आह—**ताल्वादिषु हीति।** ताल्वादीनि स्थानानि भागवन्ति, भागाश्चोत्तराधर्येण व्यवस्थिताः। **तत्र यः समान इति।** एकपर्यायोऽयं समानशब्दः। तेनायमर्थः—एकस्मि-स्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाणोऽजुदात्तसंज्ञो भवति। एवं चोच्चैरित्यस्योर्ध्व-भाग इत्यर्थः। सर्वश्चायमर्थो लोकप्रसिद्धेरेव लभ्यते, सूत्रं तु व्यामोहनिवृत्त्यर्थम्। ऊर्ध्वभागनिष्पत्तेर-प्रत्यक्षत्वात् तन्निश्चये लिङ्गमाह—**यस्मिन्निति। आयाम** इत्यस्य विवरणं **निग्रहः। रूक्षतेत्यस्य विवरणम् अस्निग्धतेति। संवृततेति।** अणुता। अत एव वायुः शनैर्निष्क्रामन् गलावयवान् शोषयतीति स्वरस्य रूक्षता भवति। **ये ते के इति।** यत्तत्किंभ्यो जसि त्यदाद्यत्वम्, 'जसः शी', आद्गुणः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ॥२९॥

भावबोधिनी

जाता है? स्थानसम्बन्धी उच्चत्व संज्ञी (अच्) का विशेषण है। क्योंकि भागवाले तालु आदि स्थानों में वर्णों की निष्पत्ति= उत्पत्ति होती है। इसमें समान स्थान पर ऊपरी भाग में निष्पन्न जो अच् वह उदात्त संज्ञावाला होता है। जिसके उच्चारण करने पर अवयवों का आयाम = निग्रह = कड़ापन होता है, रुक्षता = स्वर की अस्निग्धता होती है, कण्ठविवर की संवृतता होती है। (वह उदात्त है) उदा०—ये। ते। के। [इनमें 'ए' उदात्त है।] उदात्त के प्रयोगस्थल 'आद्युदात्तश्च' [पा० सू० ३।१।३] आदि हैं॥ २९॥

१०५. नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥ (६)

'अच्' इति वर्तते। नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति। समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः। यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गः=मार्दवं भवति, स्वरस्य मृदुता=स्निग्धता, कण्ठविवरस्योरुता=महत्ता। त्व-सम-सिम-नेम इत्यनुच्चानि। नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष (?)।

अनुदात्तप्रदेशाः—'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (३.१.४) इत्येवमादयः॥

१०६. समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ (७)

'अच्' इति वर्तते। उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसंज्ञो भवति। सामर्थ्याच्चात्र लोक-

न्यासः

नीचैरनुदात्तः॥ अन्ववसर्ग इत्यस्य विवरणं **मार्दवमिति**। शैथिल्यमित्यर्थः। **मृदुतेत्यस्य** विवरणं **स्निग्धतेति। उरुतेत्यस्यापि महत्तेति**। महत्त्वादेव कण्ठविवरस्य पुनः शीघ्रं वायुर्निष्क्रामन् गलावयवान्न शोषयतीति। अतः स्वरस्य स्निग्धता भवति। **त्व-सम-सिम-नेमेत्यनुच्चानीति** सर्वादिष्वेव पठ्यन्ते। अनुच्चानि अनुदात्तानीत्यर्थः। **नमस्ते रुद्रेत्यादि**। तेशब्दः 'तेमयावेकवचने' इति 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादनुदात्तः। रुद्रादयोऽपि। 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेनाष्टमिकेन सर्वेऽनुदात्ता भवन्तीति॥ ३०॥

समाहारः स्वरितः॥ उदात्तानुदात्तशब्दावज्विशेषयोः संज्ञे। संज्ञा हि प्रदेशेषूच्चारिताः **संज्ञिनं** प्रत्याययन्ति। ताभ्यामिहानुवृत्ताभ्यामुदात्तानुदात्तयोरचोरुपस्थापितयोः प्रत्ययः। तस्मात् समाहारात्मकस्याचः स्वरितसंज्ञा विधीयते। समाहारशब्दश्च समाहरणं समाहार इति भावसाधनोऽयं लोके समुदाये रूढः। न चोदात्तानुदात्तात्मकः कश्चिदच्समुदायः सम्भवतीति, ततश्च संज्ञिनोऽसम्भवात् संज्ञापि न सम्भवतीति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—**सामर्थ्याच्चेत्यादि**। उच्यते चेदम्—उदात्तानुदात्तसमाहारः स्वरितसंज्ञो भवतीति,

पदमञ्जरी

नीचैरनुदात्तः॥ अजिति वर्त्तते इति। तेन हल् स्रंसनधर्मेणानुदात्तसंज्ञो न भवति। **अन्ववसर्ग** इत्यस्य विवरणं **मार्दवमिति,** शैथिल्यमित्यर्थः। **मृदुतेत्यस्य स्निग्धतेति। उरुतेत्यस्य महत्तेति**। महत्त्वादेव च शीघ्रं वायोर्निष्क्रमणाद् गलावयवानामशोषणात्स्वरस्य स्निग्धता भवति। **अनुच्चानीति**। सर्वादावेवमेव पाठात्। फिषि तु 'सिमस्याथर्वणे' इत्यन्त उदात्त इत्युक्तम्। अनाथर्वणेऽपि तुच्छन्दस्यन्तोदात्तत्वं दृश्यते, आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै, उच्छुक्रमजते सिमस्मादिति, 'नमस्ते रुद्रेति, 'तेमयावेकवचनस्य' इत्यत्र 'अनुदात्तं सर्वम्' इत्यधिकारात्तेशब्दोऽनुदात्तः। रुद्रादयोऽप्यामन्त्रितनिघातेन। पदकाले चानुदात्तस्य श्रवणम्। संहितायां तु 'स्वरितात्संहितायाम्' इत्यैकश्रुत्यं भवति॥ ३०॥

समाहारः स्वरितः॥ सामर्थ्याच्चात्रेति। पारिभाषिकयोरुदात्तानुदात्तयोरचोः समाहाररूपस्याचः

भावबोधिनी

'अच्' की अनुवृत्ति होती हैं। नीचा उपलब्ध होने वाला जो अच् वह अनुदात्तसंज्ञक होता है। समान स्थान पर नीचे वाले भाग में निष्पन्न अच् अनुदात्त होता है। जिसके उच्चारित होने पर अवयवों का अन्ववसर्ग=कोमलता होती है, स्वर की मृदुता=स्निग्धता होती है और कण्ठविवर की उरुता=महत्ता=विकास होता है वह अनुदात्त है। त्व, सम, सिम, नेम—ये अनुच्च=अनुदात्त हैं। इसी प्रकार—नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ, सहस्राक्ष [ये भी अनुदात्त हैं।] अनुदात्त के प्रयोगस्थल –'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (पा० सू० ३।१।४) आदि हैं॥ ३०॥

अच् की अनुवृत्ति होती है। उदात्त और अनुदात्त इन स्वरधर्मों का जिसमें समाहार है वह अच् स्वरितसंज्ञक है। सामर्थ्यवश यहाँ सूत्र में लोक और वेद में प्रसिद्ध गुण=वर्णधर्म ही उदात्त और अनुदात्त लिये जाते हैं; अच् नहीं

वेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाचौ। तौ समाह्रियेते यस्मिन्नचि तस्य 'स्वरित' इत्येषा संज्ञा विधीयते। शिक्यम्, कन्या, सामन्यः, क्व।

स्वरितप्रदेशाः —'तित्स्वरितम्' (६. १.१८५) इत्येवमादयः॥

१०७. तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ ३२॥ (८)

'उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरितः' इत्युक्तम्। तत्र न ज्ञायते—कस्मिन्नंशे उदात्तः? कस्मिन्नं-

न्यासः

न च पारिभाषिकोदात्तानुदात्तसमाहारात्मनोऽचः सम्भवोऽस्ति। तत्र सामर्थ्याल्लोकवेदप्रसिद्धौ यौ धर्मावुदात्तानुदात्तौ तावेव गृह्येते; नाचौ। नन्वेवमपि स एव दोषः, लोके प्रसिद्धोदात्तानुदात्तसमाहारात्मकस्याप्यचोऽसम्भवादित्याह—**तौ समाह्रियते यस्मिन्नित्यादि**। न हि लोकप्रसिद्धोदात्तानुदात्तात्मनोऽच एषा संज्ञा विधीयते, कस्य तर्हि? लोकवेदप्रसिद्धावुदात्तानुदात्तौ समाह्रियेते यस्मिन्नचि तस्य। सम्भवति चैकस्मिन्नप्यचि तयोः समाहार इति कुतः संज्ञिनोऽसम्भवः! 'समाह्रियेते यस्मिन्' इति ब्रुवताऽधिकरणसाधनोऽयं समाहारशब्दो न भावसाधन इति दर्शितम्। समाह्रियेते=संहन्येते, सहितावुपलभ्येते इत्यर्थः। **शिक्यमिति**। 'पूञो यण्णुग्ह्रस्वश्च' इति यदिति वर्तमाने 'श्रन्सेः शि कुट् किच्च' इति श्रंसतेर्यत्प्रत्यये शिशब्दादेशे कुडागमे च कृते रूपम्। तित्त्वात् स्वरितत्वम्। **कन्येति**। 'तिल्यशिक्यमत्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः' इत्यन्तःस्वरितत्वम्। **सामान्य इति**। सामनि साधुः। 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः। **क्वेति** किम्शब्दात् सप्तम्यन्तात् 'किमोऽत्' इत्यत् प्रत्ययः। 'क्वाति' इति क्वादेशः॥ ३१॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ आदौ=आदितः, सप्तम्यर्थे तसिः। अयमेव निर्देशो ज्ञापकः—'आद्यादिभ्यस्तसिर्भवति' इत्यत्र। तेन तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्यः उपसंख्यानम्' इत्येतन्न वक्तव्यं भवति। **अर्द्धह्रस्वमिति**। ह्रस्वस्यार्द्धमित्यर्थः। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, ततश्च 'परवल्लिङ्गम्' इत्यादिना पुंल्लिङ्गेन

पदमञ्जरी

क्वचिदप्यसम्भवः सामर्थ्यम्। ननु च समाहरणं समाहारः, विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणमेकधर्मयोगो वा, यथा—पञ्चपूली, षण्णगरी दृष्टेति। तत्र पूर्वो मूर्त्तानामेव, उत्तरस्तु धर्मयोरपि सम्भवति; किं तु अचा सामानाधिकरण्यं न घटते. न हि वर्णधर्मयोरुदात्तानुदात्तयोः समुदायरूपः कश्चिदज् भवतीत्यत आह—**तौ समाह्रियेते अस्मिन्नचीति**। नानेनाधिकरणसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शितम्। तत्र हि 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटा भवितव्यम्। वासरूपविधिश्च नास्ति; क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात्। तस्मादर्थकथनमात्रमेतत्। सामानाधिकरण्यं त्वर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तत्वेन समर्थनीयम्। **शिक्यम्, कन्येति**। 'तिल्यशिक्यमत्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः'[1] इति फिट्सूत्रेणान्तःस्वरितत्वम्। **सामान्य इति**। सामसु साधुः 'तत्र साधुः' इति यत्, 'तित्स्वरितम्'। **क्वेति**। 'किमोऽत्', 'क्वाति'॥ ३१॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ अदौ = आदितः, सप्तम्यन्तात्तसिः। **अर्द्धह्रस्वमिति**। 'अर्द्धं नपुंसकम्' इति समासः। ह्रस्वशब्द उभयलिङ्गः—'ह्रस्वो नपुंसके', 'ह्रस्वं लघु' इति। तदिह परवल्लिङ्गत्वेन

भावबोधिनी

[क्योंकि ऐसे दो अचों का समाहार कठिन है।] वे दोनों, [वर्णधर्म] जिसमें समाहृत होते हैं, उस अच् की स्वरित यह संज्ञा होती है। उदा०–शिक्यम्। कन्या। सामन्यः। क्व। स्वरित के प्रयोगस्थल-'तित्स्वरितम्' (पा०सू० ६।१।१८५) आदि हैं॥ ३१॥

उदात्त और अनुदात्त का समाहार स्वरित होता है—यह कहा गया है। यहाँ यह नहीं ज्ञात होता है—किस भाग में उदात्त है? किस भाग में अनुदात्त है? अथवा कितना उदात्त है? कितना अनुदात्त है? ये दोनों [भाग और

१. किन्त्वत्र कौमुद्यां फिट्सूत्रे 'मत्य' शब्दो न दृश्यते।

षोऽनुदात्तः ? कियान्वा उदात्तः ? कियान्वा अनुदात्त इति ? तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्ध-ह्रस्वमुदात्तम्, परिशिष्टमनुदात्तम् । 'अर्धंह्रस्वम्' इति चार्धमात्रोपलक्ष्यते ।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः । शिक्यमित्यत्रार्द्धमात्रा आदित उदात्ता, अपरार्धमात्रा अनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ता, अध्यर्धमात्रा

न्यासः

भवितव्यम्, ह्रस्वशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात्, नैतदस्ति; ह्रस्वशब्दो हि प्रमाणविशेषं गुणमुपादाय प्रवृत्तः, 'गुण-वचनानाञ्चाश्रयलिङ्गवचनानि भवन्ति' इति गुणवचनत्वाच् शुक्लशब्द इव ह्रस्वशब्दस्त्रिलिङ्गः । 'ह्रस्व' इति मात्रिकस्य संज्ञा कृता, तस्यैव विभागः स्यात्, न तु दीर्घप्लुतयोरित्याशङ्क्याह--**अर्द्धह्रस्वमित्यादि** । ह्रस्वस्यार्द्धमर्द्धमात्रा भवति, अतोऽर्द्धह्रस्वग्रहणेनार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । तत एव च तस्येत्युक्तम् । त्रयाणां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानां निर्देशार्थम् । यदि चार्द्धंह्रस्वग्रहणमर्द्धमात्रोपलक्षणम्, अतस्त्रयाणां निर्देशोऽर्थवान् भवति; नान्यथा ।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति । अतन्त्रमप्रधानम्, उपलक्षणार्थत्वात् । यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकाः । तेन सर्वेषामेव ह्रस्वादीनामेष स्वरविभागो भवति । नन्वेवमप्याष्टमिकस्य स्वरितस्य विभागो न सिध्यति, तस्यासिद्धत्वात्, नैतदेवम्; यस्मात् परविधिः पूर्वविधावसिद्धः । न चायं विधिः, किं तर्हि ? तस्य विहितस्य विभागाख्यानार्थः । अथ वा--'न मुने' इत्यत्र नेति योगविभागात् सिद्धं भवति । **एकश्रुतिर्वेति** । पूर्वो भागोऽयमुदात्तः पटुतरः । तेनोपरज्यमानस्तद्रूपतामिवापन्नः परो भागः स्फटिकमणिरिवोपधानेनोपरक्तः शुद्धेनोदात्तेन भिन्नश्रुतिकत्वादनुदात्तव्यपदेशं नार्हति । उदात्तव्यपदेशमपि नार्हति; उपरागमात्रत्वात् । तस्मादेकश्रुतिरिति केचित् ।

पदमञ्जरी

नपुंसकत्वम् । उक्तपरिमाणस्याचो ह्रस्वसंज्ञा कृतेति यत्रैव तस्यार्धमिति दीर्घप्लुतयोरेतद्विभागवचनं न स्यादित्याशङ्क्याह—**अर्द्धह्रस्वमिति** । **चेत्यादि** । ह्रस्वस्य हि मात्रा भवति अतोऽर्द्धह्रस्वग्रहणेनार्द्धमात्रोप-लक्ष्यते । इह प्रकृतत्वादेव स्वरितस्य विभागाख्यानसिद्धे तस्येति वचनं स्वरितमात्रपरिग्रहार्थम् । यदि चार्द्ध-ह्रस्वग्रहणमर्द्धमात्रोपलक्षणं तत्र स्वरितमात्रपरिग्रहोऽर्थवान् भवति ।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति । अप्रधानम् उपलक्षणत्वाद्, यथा—काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकाः । नन्वेवमप्याष्टमिकस्वरितस्य विभागो न सिद्ध्यति, तस्यासिद्धत्वात्, नैष दोषः; इत आरभ्य नव सूत्राणि असिद्धकाण्डे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इत्यस्मात्पराणि पठितव्यानि, किं प्रयोजनम् ? इदं तावद्विभागाख्यानमाष्टमि-कस्यापि भवति । उत्तरत्रापि प्रयोजनं तत्र तत्र वक्ष्यामः ।

एकश्रुतिर्वेति । उदात्तभागस्य पटुत्वापटुत्वकृतो विकल्पः । पटुत्वे हि तदुपरागात्तद्रूपतामिवापन्नो नानुदात्तव्यपदेशमर्हति, नाप्युदात्तव्यपदेशम्; उपरागमात्रत्वात् । तेन भेदतिरोधानलक्षणमैकश्रुत्यं परो भागः प्रतिपद्यते । अन्वर्थं वा एकश्रुतित्वम्, पूर्वभागश्रुतेरेकाऽभिन्नाकारा श्रुतिरस्येति कृत्वा ।

अध्यर्धमात्रानुदात्तेति । एकश्रुतिर्वेति नोक्तम्; पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वात्, लघुना वा महतोऽनुपरागात् ।

भावबोधिनी

मात्रा] इस सूत्र से कह दिये जाते हैं । उस स्वरित के आदि में आधा ह्रस्व उदात्त होता है, शेष भाग अनुदात्त होता है । और 'आधा ह्रस्व' इससे आधी मात्रा उपलक्षित होती है ।

यहाँ 'ह्रस्व का ग्रहण अतन्त्र, अप्रधान है [केवल उपलक्षण है] । क्योंकि सभी ह्रस्व, दीर्घ प्लुतों के स्वरितों का यह स्वर-विभाग है । [अर्थात् अर्धं ह्रस्वम्, यहाँ अर्ध ही प्रधान है । ह्रस्व का आधा, दीर्घ का आधा और प्लुत का आधा भाग जो आदि में हैं, वह उदात्त होता है शेष अनुदात्त होता है । मिलकर स्वरित कहा जाता है ।] शिक्यम्—इस स्वरित में आदि में आधी मात्रा उदात्त है, और आधी मात्रा अनुदात्त है, अथवा एकश्रुति है । कन्या—यहाँ आदि में आधी मात्रा

अनुदात्ता । माणवक३ माणवक (८.२.१०३) इत्यत्रार्धमात्राऽऽदित उदात्ता, अर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

१०८. एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥ (३६६२)

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं = संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो

न्यासः

अन्ये त्वाहुः—पूर्वेण भागेनानुपजातरूपातिशयेन नोपरज्यते यदोत्तरभागस्तदा स्वेन रूपेण प्रतिभानादनुदात्त इति व्यपदिश्यते । यदा तूपधानेन स्फटिकमणिरिव पूर्वेण भागेन पटीयसोदात्तेनाभिभूयानुरज्यमानस्तद्रूपतामिवोपपद्यते तदैकश्रुतिरिति व्यपदिश्यते । पूर्वभागश्रुतेरभिन्नैका तुल्याकारा श्रुतिर्यस्येति कृत्वा । न हि तदानीं पूर्वोत्तरयोः स्वरितश्रुतिं प्रति कश्चिद् भेदोऽस्ति; द्वयोरप्युदात्तगुणवत्तया प्रतीयमानत्वादिति ॥३२॥

एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ ॥ एकश्रुति वाक्यं भवतीति । वाक्यग्रहणेन पदपदैकदेशयोर्निरासं करोति; तयोः सम्बोधनं प्रत्यसामर्थ्यात् । वाक्यस्य सम्बुद्धौ कर्तव्यायां करणभावोपगमादस्ति सामर्थ्यम् । ततस्तस्यैकश्रुत्यं विधीयते । कुतः पुनस्तद्वाक्यमित्याह—**दूरात् सम्बोधयति येनेति ।** एतेन सम्बुद्धिं प्रति वाक्यस्य करणभावो दर्शितो भवति । दूरादिति—'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति पञ्चमी । **सम्बोधनं सम्बुद्धिरित्यादिना** सम्बुद्धिरित्यन्वर्थग्रहणम्, न पारिभाषिकं सम्बुद्धिग्रहणमिति दर्शयति । यदि पारिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणं स्यात् तदा 'देवा ब्रह्माणः' इत्यत्रैकश्रुत्यं न स्यात्; पारिभाषिक्याः सम्बुद्धेरसत्त्वात् । अन्वर्थग्रहणे तु भवति; सम्बोधनलक्षणक्रियारूपायाः सम्बुद्धेरिहापि विद्यमानत्वादिति भावः । कुतः पुनरेतदन्वर्थग्रहणं व्यवसितम् ? दूरग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणे दूरादित्यनेन सम्बुद्धिरुत्पद्यते । **दूरात् सम्बोधने कर्तव्य इति ।** तेनार्थवद् भवति दूरशब्दस्योपादानम् । पारिभाषिक्यास्तु ग्रहणे तदसम्बद्धमेव स्यात् । न ह्यामन्त्रितविभक्तेर्दूरत्वमस्ति । दूरत्वञ्च यद्यप्यनवस्थितम्, तथापि यत्र प्राकृतप्रयत्नसंस्थापितं वचनं न श्रूयते, तदिह दूरं वेदितव्यम् । **स्वराणामित्यादि । एकश्रुतिस्वरूपाख्यानमविभाग इति ।** भेदतिरोधानमित्यनन्तरं विवरणम् । उदात्तादिस्वर-

पदमञ्जरी

माणवक३ माणवकेति । 'स्वरितमाम्रेडितेऽसूया' इति प्लुतः स्वरितः ॥ ३२ ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ इह यद्यप्यामन्त्रितान्तस्य पदस्याप्यभिमुखीकरणं प्रति सामर्थ्यम्, तथापि ह्यर्थविशेषस्य कस्यचिदनुष्ठेयतया । संबोधना = संबुद्धिः, अन्तर्भावितण्यर्थो बुद्धिः, तथा च संबोधयति येनेति णिच् प्रयुक्तः, तत्र च वाक्यस्यैव करणभावो न पदस्येति मत्वाह—**एकश्रुति वाक्यं भवतीति ।** कतरत्पुनस्तदित्यत आह—**दूरादिति संबोधनं संबुद्धिरिति ।** अनेनान्वर्थस्य संबुद्धिशब्दग्रहणं न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे 'देवा ब्राह्मणा' इत्यत्र न स्यात् । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन सम्बन्धाल्लभ्यते, न ह्यामन्त्रितैकवचनस्य दूरत्वमदूरत्वं वा सम्भवति । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद् अपादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवात् । दूरत्वं च न देशस्वरूपागतमाश्रीयते, अनवस्थितत्वात्; किन्तु सम्बोधनक्रियापेक्षया दूरत्वम् । यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं सम्बोध्यमानेन न श्रूयते, किन्त्वधिकं प्रयत्नमपेक्ष्यते, तत्संबुद्धौ दूरं भवति । **स्वराणामित्यादि ।** एकश्रुति=स्वरूपाख्यानम्, **भेदो तरोधानमि**त्यनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् ।

भावबोधिनी

उदात्त है शेष डेढ़ मात्रा अनुदात्त है । माणवक३, माणवक यहाँ आदि में आधी मात्रा उदात्त है शेष ढाई मात्रा अनुदात्त है ।

विमर्श - काशिकाकार ने अर्ध का अर्थ अर्ध मात्रा किया है । इसलिये ह्रस्व स्वरित की आधी मात्रा, दीर्घ स्वरित की डेढ़ मात्रा और प्लुत स्वरित की ढाई मात्रा अनुदात्त रहती है । आगे को आधी मात्रा ही उदात्त रहती है ।

कुछ व्याख्याकारों ने 'आर्ध' का अर्थ आर्धा करके ह्रस्व में आधी, दीर्घ में एक और प्लुत में डेढ़ मात्रा उदात्त की और शेष अनुदात्त की मानी है ॥ ३२ ॥

पदों का त्रैस्वर्य (तीनों स्वरों का होना) प्राप्त रहने पर दूर से सम्बोधन में ऐकश्रुत्य का विधान होता है । एक श्रुति = श्रवण है जिसका वह—एक श्रुति है । वाक्य एकश्रुति होता है । दूर से सम्बोधित करता है जिस वाक्य से वह

=भेदतिरोधानमेकश्रुतिः। आगच्छ भो माणवक देवदत्त३।

दूरादिति किम्? आगच्छ भो माणवक देवदत्त॥

१०९. यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु॥ ३४॥ (३६६३)

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते, तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते, जपन्यूङ्ख-सामानि वर्जयित्वा। यज्ञकर्मणि मन्त्राणामेकश्रुत्यं भवति।

अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्।

अपां रेतांसि जिन्वतो३म् (ऋ० ८.४४.१६)।

न्यासः

विशेषानुपलब्धिरकारादिवर्णमात्रावबोध एकश्रुतिरित्युक्तं भवति। आगच्छ भो माणवक देवदत्ता३ इति। 'दूराद्धूते च' इत्यत्रैवार्थे प्लुतः, स चोदात्तः; 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यधिकारात्। तस्यैकश्रुत्योदात्तस्य समावेश इष्यते, प्लुतनिवृत्त्यर्थम्। यथा चासौ लभ्यते तथा वक्ष्यति। प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवतीति तत्र **आकारः** 'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्युदात्तः। **गच्छेत्यस्य** 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः। **भो** इति 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्युदात्तः। **माणवक—देवदत्तशब्दयोः** 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः॥३३॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु॥ अग्निर्मूर्धा दिव इत्यादि। 'अगि रगि गत्यर्थाः'। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति वर्त्तमाने 'अङ्गेर्निर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययः, नलोपश्च भवति। अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। 'मुर्वी बन्धने', 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इत्यतः कनिन्निति वर्त्तमाने 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्-क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्' इति मूर्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तो निपातित इति निपातनादाद्युदात्तः। वकारस्य धकारोऽत्र निपातनादेव। 'दिवु क्रीडादौ' डिविन् प्रत्ययः। इकार उच्चारणार्थः। डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'टेः' इति टिलोपः। दिव् इति स्थिते 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' इति विभक्तेरन्तोदात्तत्वम्। ककुच्छब्दः 'प्रातिपदिकमन्तोदात्तं भवति' इत्यन्तोदात्तः। पतिशब्दः

पदमञ्जरी

आगच्छेत्यादि। दूराद्धूते वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः, परिशिष्टमेकश्रुति। ननु च प्लुतैकश्रुत्योर्द्वयोरपि दूरात्संबोधनं द्योत्यमिति फलैक्याद्विकल्पो युक्तः, कथं समावेशः? उच्यते, वाक्यमेव प्रतिपादकत्वात् संबुद्धी करणं प्लुतैकश्रुतीत्यस्यैव संस्कारमात्रम्, यथा—विषयग्रहणे चक्षुष उन्मीलनादि, तत्कृतः समानफलत्वमिति वाक्यापेक्षया च समावेशः। अन्त्याजपेक्षया तु बाध्यबाधकभाव एव। प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति। तत्राङ् 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तः। गच्छेति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः। भोःशब्दः 'निपाता आद्युदात्ताः' इति आद्युदात्तः, शेषयोरामन्त्रितनिघातः॥ ३३॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु॥ ऐकश्रुत्यमिति। बहुव्रीहेर्भावप्रत्ययः, चातुर्वर्ण्यादित्वाद्वा कर्मधारया-त्स्वार्थे ष्यञ्।

भावबोधिनी

वाक्य सम्बोधन=सम्बुद्धि है, यहाँ एकवचन=सम्बुद्धि नहीं [ली जाती] है। उदात्त आदि स्वरों का अविभाग=भेद छिप जाना—एकश्रुति है। [अर्थात् उदात्त आदि भेदों का ज्ञान न हो, एक ही प्रकार का सुनाई दे तो एकश्रुति कही जाती है।] उदा०—आगच्छ भो माणवक देवदत्त३। दूर से (सम्बोधित करने में)—इसका क्या फल है? आगच्छ भो माणवक देवदत्त। [यहाँ समीप में ही बुलाया गया है। अतः न प्लुत होता है और न एकश्रुति]॥ ३३॥

वेद में तीनों स्वरों में मन्त्र पढ़े गये हैं, यज्ञक्रिया में भी उनका इसी प्रकार का प्रयोग प्राप्त होता है, वहाँ एकश्रुति का विधान किया जाता है; (१) जप, (२) न्यूङ्ख और (३) साम को छोड़कर। यज्ञकर्म में मन्त्रों का ऐकश्रुत्य होता है। उदा० अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्।

यज्ञकर्मणीति किम् ? संपाठे मा भूत् । अजपेष्विति किम् ? ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु

न्यासः

'पातेर्डतिः' इति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः, ततः ककुदः पतिः ककुत्पतिरिति षष्ठीसमासः, 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'प्रथ प्रख्याने', 'प्रथे षिवन् संप्रसारणञ्च' 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति पृथिवशब्दान् ङीष् । प्रत्ययस्वरेण धातुप्रत्ययङीष आद्युदात्तोदात्ताः । षष्ठ्यैकवचनम् ङस् । 'आण्नद्याः' इत्याट् । 'आगमा अनुदात्ता भवन्ति' इत्यनुदात्तत्वम् । विभक्तेः 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वम् । सवर्णदीर्घः । 'इको यणचि' इति यणादेशः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तिरुदात्ता । **अयमिति** । 'इदि परमैश्वर्ये' 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम्, 'इन्देः कमिर्नलोपश्च' इति कमिप्रत्ययो नलोपश्च, इदम्शब्दः कमिप्रत्ययेनान्तोदात्तः । सौ परतः 'इदोऽय् पुंसि' इतीदम इद्रूपस्यादेशः । **अपामिति** 'आप्लृ व्याप्तौ', 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' इति क्विप्, ह्रस्वश्च, षष्ठीबहुवचनम् । 'ऊडिदं पद' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तेनापामित्यस्यान्तोदात्तत्वम् । 'रि गतौ', 'स्रुरिभ्यां तुट् च' इत्यसुन्प्रत्ययः । तुडागमः । **रेतांसीति** । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । **जिन्वतीति** । 'जि जये' लट्, शत्रादेशः । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्ययेन श्नुप्रत्ययः । 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । 'एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सुलोपः । 'ये यज्ञकर्मणि' इति वर्त्तमाने 'प्रणवष्टेः' इति प्रणवादेशः । स च प्लुत उदात्तश्च, 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यधिकारात् । प्रणव इत्योकारम्, ओङ्कारं वाऽऽचक्षते । प्रणवस्योदात्तविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वाच्च 'पदादुत्तरस्यामन्त्रितस्य च' इत्यनुदात्तं न भवति, शेषस्य तु भवति । एषु स्वरेषु प्राप्तेष्वेकश्रुतिर्विधीयते ।

संपाठे मा भूदिति । संपाठः=स्वाध्यायकालः । **ममाग्न इत्यादि** । 'असु क्षेपणे', 'युष्यसिभ्यां मदिक्' इति मदिक् । अस्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । षष्ठ्यैकवचनस्य 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यशादेशः 'तवममौ ङसि' इत्यस्मदो ममादेशः । स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' अग्निशब्दस्य 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । 'वर्च दीप्तौ', असुन्निति असुन्प्रत्ययः । वर्चशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्' । 'ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु' इत्यप् प्रत्ययः । 'उपपदमतिङ्' इति समासः । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, 'अन्त' इत्यनुवर्त्तमाने 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्, सप्तमीबहुवचने 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वम्, स्थानिवद्भावादेकारोऽप्युदात्त एव । 'अस भुवि', लोट्, तिप्, 'एरुः' इत्युत्वम्, अदादित्वाच्छपो लुक् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातेन 'अस्तु'

पदमञ्जरी

संपाठ इति । स्वाध्यायकाले अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्, 'अङ्गेर्नलोपश्च' इत्यग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, 'मुर्वी बन्धने', 'कनिन्युवृषितक्षि' इति वर्त्तमाने 'श्वन्नुक्षन्पूषन्तक्षन्' इत्यत्र सूत्रे मूर्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । 'दिवु क्रीडादौ', दिवेरन्तो डिविः षष्ठ्येकवचनस्य 'ऊडिदम्' इत्युदात्तम्, ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, 'पातेर्डतिः', पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः, प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च षित्त्वात् ङीष्, षष्ठ्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम्, इदंशब्दः प्रतिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, अप्नोतेः क्विब् ह्रस्वश्च, 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'रि गतौ', 'स्रुरिभ्यां तुट् च' इति असुन्प्रत्ययः, नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतः शब्दः । **जिन्वतीति** । जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि निघातः 'प्रणवष्टेः' इति प्रयोगकाले प्रणयः ।

ममेत्यादि । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नेशब्दस्यामन्त्रितनिघातः, वर्चश्शब्दोसुन्प्रत्ययान्तः,

भावबोधिनी

यज्ञकर्म में—इसका क्या फल है ? संपाठ=स्वाध्यायकाल में ऐकश्रुत्य न हो । जपादि से भिन्न में—इसका क्या

(ऋ० १०.१२८.१)। जपः = अनुकरणमन्त्रः, उपांशुप्रयोगः।

अन्यूङ्खेति किम् ? न्यूङ्खा ओकाराः षोडश; तेषु केचिदुदात्ताः, केचिदनुदात्ताः।

असामसु इति किम् ? ए३ विश्वं समत्रिणं दह३ (जै० स० अ० ११)। सामानि वाक्यविशेषस्था गीतय उच्यन्ते। तत्रैकश्रुतिर्न भवति॥

न्यासः

शब्दोऽनुदात्तः। **जपोऽनुकरणमन्त्र इति**। 'जप' इत्युक्तेरर्थकथनमनुकरणमन्त्र इति। अनुकृतिः = अनुकरणम्। सर्वत्र मन्त्रे स्फुटमुच्चारणमित्यनुकरणमन्त्रः। अत एवाह — **उपांशुप्रयोग इति**। यथा जले निमग्नस्य पाठः।

क्वचिदकरणमन्त्र इति पाठः। तत्रायमर्थः — ईषत् करणमुच्चारणं यस्य सोऽकरणमन्त्र इति; नञ ईषदर्थत्वात्।

एशब्दो निपातः। 'निपाता आद्युदात्ताः'। 'विश प्रवेशने', 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' इति क्वन्प्रत्ययान्तत्वाद्विश्वशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। समञ्च तत् अत्रिणञ्चेति विशेषणसमासः। समासान्तोदात्तत्वम्। 'दह भस्मीकरणे', 'लोट्, सिप्, सेर्हिरादेशः, 'अतो हेः' इति हेलुक्, 'तिङ्ङतिङः' इति निघातविधानाद् दहशब्दोऽनुदात्तः। केचिद् दहा३ इति प्लुतान्तं पठन्ति; तेषां साहसमनिच्छतां 'सर्वत्र विभाषा प्लुतो वक्तव्यः' इत्यतो वचनात् प्लुतो वक्तव्यः, स चोदात्तः।

अन्ये त्वाकारान्तं पठन्ति, तेषां छान्दसत्वादाकारः। ह्रस्वोऽपि हि वर्णो व्यत्ययेन दीर्घो भवति, 'पूरुषः' 'नारकः' इति यथा। **वाक्यविशेषस्था गीतय इति**। यथोक्तं **जैमिनिना**—'गीतिषु सामाख्या' इति। गीतिः = ध्वनिविशेषः।

अथ कर्मग्रहणं किमर्थम्, यज्ञ इत्येवोच्येत, यज्ञमन्त्राणां यज्ञक्रियार्थत्वाद् यज्ञकर्मणि भविष्यति ? सत्यमेतत्; विस्पष्टार्थं हि कर्मग्रहणम्। अथ वा—योऽपि न प्रसिद्धो यज्ञः पञ्चयजनादिः, तत्रापि यथा स्यादित्येवमर्थम्; अन्यथा 'यज्ञे' इत्युच्यमाने प्रसिद्धो यो यज्ञोऽश्वमेधादिस्तत्रैव स्यात्॥ ३४॥

पदमञ्जरी

विपूर्वाद् ह्वयतेः 'ह्वः सम्प्रसारणं च' इत्यप्प्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम्। **जपोऽनुकरणमन्त्र इति**। यद्यपि स एव मन्त्र उच्चार्यते, तथापि वर्णाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां भेदपरिकल्पनयाऽनुकरणव्यवहारः। अत एवाह— **उपांशुप्रयोग इति**। यथा जले निमग्नस्य पाठः। क्वचिदकरणमन्त्र इति पाठः, अनेनेदं कुर्यादिति चोदितः करणमन्त्रः, ततोऽन्योऽकरणमन्त्रः। प्रसिद्धस्तु पाठोऽन्तःकरणमन्त्र इति। ननु वागिन्द्रियेण शब्द उच्चार्यते स कथमन्तःकरणेन सर्वेन्द्रियसाधारणेन व्यपदिश्यते, सत्यम्; वागिन्द्रियस्य स्थूलो व्यापार उपांशुप्रयोगे नास्ति, स एव च तद्व्यापारत्वेन प्रसिद्ध इति सूक्ष्मव्यापारे मन एव प्रधानं मन्यते।

न्यूङ्खा इत्यादि। षोडशेति पाठः, ओकारा इति च, न त्वेते मकारान्ताः, तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्तास्त्रिमात्राः, इतरे त्रयोदश अनुदात्ता अर्धौकाराः। एतच्च **आश्वलायनेन** चतुर्थेऽहनीत्यस्मिन् खण्डे लक्षणेनोक्तमुदाहृतं च। **'षडोङ्काराः'** इति पाठे मूलान्तरं मृग्यम्। **ए३ विश्वमित्यादि**। एशब्दो गीतिपूरणः, निपात इत्यन्ये। विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, विश्वमत्त्रिणं पाप्मानं सन्दहेति सम्बन्धः गीतिवशाद् 'ए' शब्दोऽनेकमात्रः। **वाक्यविशेषस्था गीतय इति**। तदुक्तमृषिणा —'गीतिषु सामाख्या' (जं०सू०) इति॥३४॥

भावबोधिनी

फल है ? ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु। [यहाँ न हो।] जप = अनुकरणमन्त्र, उपांशुप्रयोग। अन्यूङ्ख यह किसलिये है ? न्यूङ्ख = १६ ओकार हैं। उनमें कुछ उदात्त और कुछ अनुदात्त हैं।

असाम—यह किसलिये है ? ए ३ विश्वं समत्रिणं दह ३। वाक्यविशेष में स्थित गीतियों को साम कहा जाता है। उसमें एकश्रुति न ही होती है॥ ३४॥

११०. उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥ (३६६४)

'यज्ञकर्मणि' इति वर्तते। यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति, एकश्रुतिर्वा। 'वषट्' शब्देनात्र 'वौषट्' शब्दो लक्ष्यते, 'वौषट्'-इत्यस्यैवेदं स्वरविधानम्।

यद्येवम्, वौषड्ग्रहणमेव कस्मान्न कृतम्? वैचित्र्यार्थम्। विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः।

'सोमस्याग्ने वीही३ वौ३षट्। सोमस्याग्ने वीही३ वौ३ षट् (ऐ० ब्रा० ३.५.४.६)॥

न्यासः

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः॥ वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यत इति। समानार्थत्वादित्यभिप्रायः। द्वावपि तौ देवानां दानवचनौ। यथा 'वषट्' शब्देन देवानां दानं दीयते तथा वौषट्शब्देनापि। तस्मात् समानार्थत्वाद् 'वषट्' शब्दो 'वौषट्' शब्दं लक्षयति। कारशब्दग्रहणमर्थपदार्थकत्वं विहाय शब्दपदार्थकत्वेन दानक्रियामुपयुज्यमानस्य तस्योदात्ततरत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्। कारग्रहणे शब्दपदार्थता दृष्टा, यथा एवकार इति।

अन्ये कारग्रहणमन्यस्यापि यथा स्यादिति वर्णयन्ति। तेन 'अस्तु श्रौषट्' इत्यत्रायमुदात्ततरो भवति। उच्चैस्तरामिति प्रकर्षप्रत्ययो वौषट्शब्दे 'ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः' इति यः प्लुतो विहितस्तदपेक्षया वेदितव्य; स ह्युदात्तः, अयं तूदात्ततरः 'अन्त्यसदेश' इत्यस्यां परिभाषायाः समाश्रयणादन्त्यसदेशस्यानुदात्तस्योदात्ततरो भवति।

अन्ये वर्णयन्ति—द्वयोरपि तयोरुदात्ततरो भवति। अन्त्यसदेशपरिभाषा नाश्रीयते। प्रकर्षप्रत्ययस्तु याज्या ऋचः सम्बन्धी वषट्कारः; तस्य याज्यान्त इत्यनेन य उदात्तः प्लुतो विहित तदपेक्षया प्रकर्षस्य सत्त्वात्। अथ वा—प्रकर्षप्रत्ययान्तः स्वरूपशब्दान्तरमेवैतदिति।

अपरे त्वाहुः—'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनेन प्लुतश्चोदात्तः। अन्यस्त्वनुदात्ततर इति॥ ३५॥

पदमञ्जरी

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः॥ वषट्शब्देन चात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते इति। समानार्थत्वाद् द्वावपि हि तौ देवतासम्प्रदानस्य द्योतकौ। कारग्रहणं तु ज्ञापकम्—अवर्णादपि कारप्रत्ययो भवतीति। तेन एवकार इत्यादि सिद्धं भवति।

यद्येवमिति। लक्षणायां हि प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति भावः। **विचित्रा हीति।** क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते, क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति वैचित्र्यम्। **उच्चैस्तरामिति।** उच्चैःशब्द उदात्तभवने वर्तते, तत्र भवनक्रियापेक्षया प्रत्ययः। उदात्ततर इत्यर्थो विवक्षितः, प्रकर्षश्च वौषट्शब्दे 'ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वहानामादेः' इति यः प्लुतो विहितः तदपेक्षया वेदितव्यः। सन्त्युदात्ताः, अयं तूदात्ततरः। अन्त्यसदेशस्येत्येके। प्लुतोदात्तस्य च विधानसामर्थ्याच्छेषनिघाताभावोऽसिद्धत्वाद्वा द्वयोरप्यचोरुदात्ततरो भवतीत्येके। तदा याज्यान्तापेक्षः प्रकर्षः स्वार्थिकस्तरबित्यन्ये। ततो ह्युदात्तमात्रमप्रथमस्य सिद्धमिति द्वितीयस्याचो विधीयते। वषट्कारशब्दोऽयं मन्त्रब्राह्मणयोः कल्पसूत्रेषु वौषट्शब्दे निरूढः। वषट् क्रियतेऽनेनेति वषट्कारः। 'मा मान्प्रमृज' इति मन्त्रे, 'त्रयो वै

भावबोधिनी

यज्ञकर्मणि इसकी अनुवृत्ति होती है। यज्ञकर्म में वषट्कार विकल्प से उच्चैस्तर = उदात्ततर होता है, पक्ष में एकश्रुति होती है। इस सूत्र में 'वषट्' शब्द से 'वौषट्' लक्षित होता है; वौषट् शब्द का ही यह स्वर-विधान है।

यदि यह बात है तो यहाँ वौषट् का ही ग्रहण क्यों नहीं किया गया? विचित्रता के लिये। पाणिनि के सूत्र की रचना विचित्र है। [इसीलिये कहीं अक्षरलाघव और कहीं ज्ञानलाघव को प्रधान माना गया है।]

उदा०—सोमस्याग्ने वीही३ वौ३षट्। सोमस्याग्ने वीही३ वौ३षट्। [एक में उदात्ततर है दूसरे में एकश्रुति है]॥ ३५॥

१११. विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥ (३६६९)

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं 'यज्ञकर्मणि' इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । 'इषे त्वोर्जे त्वा' । इषे त्वोर्जे त्वा (वाज० सं० १.१.१) । 'अग्न आया हि वीतये' । अग्नआयाहि वीतये (ऋ० ६.१६.१०) ।

न्यासः

विभाषा छन्दसि ॥ इषे त्वेत्यादि । 'इषु इच्छायाम्', अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । इडस्यास्तीति लुगधिकारस्य 'अप्रत्ययः' इत्यनेनोपसंख्यानेन अकारप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः, इषशब्दात् सप्तम्येकवचनम्, 'आद्गुणः', 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयान्तस्य 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वामादेशः, स त्वनुदात्तः; 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारात् । **अग्न इति ।** 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । आङ्पूर्वाद् 'या प्रापणे' इत्यस्माल्लोट्, सिप्, सेर्हिरादेशः, आङ् 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्युदात्तः । 'तिङ्ङतिङः' इति याहीत्यस्य निघातः । 'वी गत्यादिषु', 'मन्त्रेवृषेषपच' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः, चतुर्थ्येकवचने प्रत्यये 'घेर्ङिति' इति गुणः, अयादेशः, द्वावपि स्थानिवद्भावेनोदात्तौ, शेषमनुदात्तम् । अग्निशब्दः पूर्ववन्निप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्वितीयैकवचनेऽपि पूर्वत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । 'ईड स्तुतौ' । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । 'तिङ्ङतिङः' इतीडेशब्दस्य निघातः । पुरः पूर्वस्मिन् देश इति विगृह्य 'पूर्वापराधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययः, पूर्वशब्दस्य पुरादेशः । पुरःशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दधातेर्निष्ठायाम् 'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां सत्याम् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । समासस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । शंशब्दश्चादित्वान्निपातः । निपातस्वरेणाद्युदात्तः । अस्मच्छब्दस्य 'षष्ठी बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नसादेशोऽनुदात्तः, अनुदात्ताधिकारात् । दिवः पचाद्यच् । पचादिषु देवडिति षठ्यते । 'टिड्ढाणञ्' ङीप् अनुदात्तः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'अनुदात्तस्य

पदमंजरी

वषट्कारः वौषडिति वषट्करोति' इति ब्राह्मणे च वषट्कारोऽन्त्यः ।' सर्वत्रोच्चैस्तरां बलीयान्याज्याया' इति सूत्रे उच्चैस्तरामिति श्रुतिप्रकर्षो विधीयत इत्याहुः ॥ ३५ ॥

विभाषा छन्दसि ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति । ननु यद्ययं योगो यज्ञकर्मणि स्यात्, पूर्वो योगो निर्विषयः स्यात् । न च जपन्यूङ्खसामान्यस्य विषयः, जपादिव्यतिरिक्तस्तु पूर्वस्य विषय इति व्यवस्था; तथा हि सत्यत्रैव जपादिग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात्, किं छन्दोग्रहणेन ? छन्दोग्रहणात्तु छन्दोमात्रोऽयं विकल्प इति गम्यते, ततश्च यज्ञकर्मणीत्यस्यानुवृत्तौ पूर्वो नित्यो विधिर्निर्विषयः स्यात् ? एवं मन्यते—ऊहमन्त्राणामच्छन्दस्त्वात्ते पूर्वयोगस्य विषया इति छन्दोरूपेषु मन्त्रेष्वयमेव विकल्पः स्यादिति । यद्यूहमन्त्रेषु सावकाशः पूर्वो योगः, तदा यज्ञकर्मणीत्यस्य विभाषाग्रहणेन निवृत्तावपि छन्दोरूपेष्वनूहितेषु मन्त्रेषु परत्वादयमेव विकल्पः प्राप्नोति, नैष दोषः; यज्ञकर्मणीत्यत्र कर्मग्रहणं यज्ञानुष्ठानमात्रे सर्वत्र नित्यो विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । यद्यप्यूह्यमाना मन्त्रा न भवन्ति, तथाप्यमन्त्राणामेव तेषां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां पूर्वयोगस्य विषयत्वं भवत्येव । ये तु जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेव तत्र ग्रहणमिच्छन्ति, तेषां सामर्थ्यलभ्या यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तिरिति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् । **इष इत्यादि ।** इडन्नम्, ऊर्ग् बलम् । चतुर्थ्येकवचनस्य 'सावेकाचः' इत्युदात्तत्वम् । 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वादेशोऽनुदात्तः । अग्ने इत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । आङुपसर्गः । **याहीति ।** 'तिङ्ङतिङः'

भावबोधिनी

वेद के विषय में विकल्प से एकश्रुति होती है, पक्षान्तर में त्रैस्वर्य होता है । 'वा' यह अनुवृत्ति से सम्भव रहने पर भी 'विभाषा' का ग्रहण 'यज्ञकर्मणि' इसकी निवृत्ति के लिये किया गया है । अतः स्वाध्यायकाल में भी यह पाक्षिक ऐकश्रुत्य विधि होती है । उदा०—इषे त्वोर्जेत्वा । इषे त्वोर्जे त्वा । अग्न आयाहि वीतये । अग्न आयाहिवीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् ।

'अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम्' । 'अग्निमीळे पुरोहितम्' (ऋ० १.१.१) । शंनो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑ये । शंनो देवीरभिष्टये (ऋ० १०.९.४)[१] ॥

११२. न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥ (३६६६)

सुब्रह्मण्या नाम निगदः, तत्र 'यज्ञकर्मणि' (१.२.३४) इति 'विभाषा छन्दसि' (१.२.३६) इति च एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति ।

न्यासः

च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीबुदात्तः । द्वितीयाबहुवचने 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । 'ष्टुञ् स्तुतौ', अभिपूर्वाद् 'ऋदोरप्' इत्यप्, गुणावादेशौ । वर्णव्यत्ययेन वकारस्य यकारः । 'गतिकारक' इत्युत्तरदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'अन्त' इति वर्त्तमाने 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सप्तम्येकवचनम् । 'आद्गुणः', 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः', तस्मात् 'अभिष्टये' शब्दोऽन्तोदात्तः ॥३६॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ सुब्रह्मण्या नाम निगद इति । अपादबन्धे गदतिर्वर्त्तते । अपादबन्धं हि गद्यमुच्यते । निशब्दः प्रकर्षे । यदुच्चैरविच्छिन्नमपादबन्धं मन्त्रवाक्यं निगद इति तस्य व्यपदेशः ।

पदमञ्जरी

'वी गत्यादिषु', 'मन्त्रे वृषेषपच' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः, अग्निशब्दोऽन्तोदात्तः । अमि पूर्वत्वम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । **ईळे इति ।** 'ईड स्तुतौ' लडुत्तमैकवचनम् । बह्वृचा द्वयोरचोर्मध्ये स्थितस्य डकारस्य लकारं विदधति । **पुरोहितम् ।** 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञा, 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पुरःशब्दोऽसिप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । शम्शब्दो निपातः, नसादेशोऽनुदात्तः । देवडिति पचादिषु पठ्यते, टित्त्वान् ङीप्, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' अभिपूर्वादिषेः क्तिनि शकन्ध्वादित्वात् पररूपेऽभिष्टेत्यादौ च 'निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाभिशब्दस्यान्तोदात्तत्वं चतुर्थ्येकवचनम् ॥ ३६ ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ सुब्रह्मण्या नाम निगद इति । अपादबन्धे गदिर्वर्त्तते, यथा गद्यमिति, निशब्दः प्रकर्षे । उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः, नितरां गद्यत इति **कर्मणि**

भावबोधिनी

अग्निमीले पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये । शन्नो देवीरभीष्टये । [दो-दो बार उदाहरणों में एक ऐकश्रुत्य का और दूसरी बार त्रैस्वर्य का है ।]

व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यम्, ब्राह्मणदले नित्यमैकश्रुत्यमिति ॥

"इच्छासंहितयोरार्षे छन्दो वेदे च छन्दसि ।"

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् । (अधिकोऽयं पाठः क्वचित् मुद्रितपुस्तकेषु) ॥

यह व्यवस्थित विकल्प है—ऐसा कुछ लोग कहते हैं । और व्यवस्था यह है—वेद में मन्त्रभाग में नित्य त्रैस्वर्य होता है और ब्राह्मणभाग में नित्य ऐकश्रुत्य होता है ॥ ३६ ॥

'इच्छा, संहिता, आर्ष, वेद और छन्द अर्थ में छन्दस् शब्द है ।'

इस नानार्थ-कोष के अनुसार 'छन्दसि = वर्णसंहितायाम्' ऐसा भट्टाचार्य जी का मत है । भाषा में भी विकल्प से एकश्रुति-विधि होती है, यह सिद्ध हो जाता है] यह अंश प्रक्षिप्त प्रतीत होता है । अतः मूल में रखना ठीक नहीं है ।

सुब्रह्मण्या निगद को कहते हैं [पादबन्धन से रहित प्रैष गद्य भाग निगद होता है ।] उस निगद में 'यज्ञकर्मणि०' (पा० सू० १।२।३४) तथा 'विभाषा छन्दसि' (पा० सू० १।२।३६) इससे एकश्रुति प्राप्त होती है, उसका निषेध हो जाता है । सुब्रह्मण्या में एकश्रुति नहीं होती है, और सूत्र से जो स्वरित प्राप्त होता है उसका उदात्त आदेश

'सुब्रह्मण्योऽ३म् इन्द्रागच्छ, ह॒रिव आगच्छ, मेधातिथेर्मेष वृ॒षणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार॒ कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सु॒त्यामागच्छ मघवन्' (शत० ब्रा० ३.३.१ १९) ।

अत्र सुब्रह्मण्योमित्योकारस्तित्स्वरेण स्वरितः, तस्योदात्तो विधीयते ।

इन्द्र आगच्छ इत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८.४.६६) इति स्वरितः प्रसक्तः, तस्यानेनोदात्तः क्रियते; तेन द्वावप्युदात्तौ सम्पन्नौ । आगच्छ इत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितः, तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवम् इन्द्र आगच्छ इति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनुदात्तः ।

हरिव आगच्छ इत्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावनुदात्तौ ।

न्यासः

तस्य च सुब्रह्मण्योपलक्षणत्वात् **सुब्रह्मण्या** इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । **सुब्रह्मण्योमिति** । सुब्रह्मणि साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'तित् स्वरितम्' इति स्वरितत्वम्. 'प्रणवष्टेः' इत्योङ्कार आदेश इति केचित्, तदयुक्तम्; 'पादस्य वार्द्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते' इति वक्ष्यति[1] । न च निगदे पादव्यवस्था, नाप्यर्द्धर्चव्यवस्था । तस्मादोंशब्दोऽस्ति निपातोऽनर्थकः । तस्य स्वरितेन सहैकादेशः स्वरितः । **आमन्त्रितमाद्युदात्तमिति** । 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेन षाष्ठिकेन । **तस्यानेनोदात्तः क्रियत इति** । ननु चासिद्धोऽसौ स्वरितः; वचनात् तस्यासिद्धत्वं न भवति । ननु च वचनस्य सुब्रह्मण्योमिति प्रयोजनं वक्तुं शक्यम् ? न हि समस्ते निगदे सुब्रह्मण्याशब्देनोपलक्षिते सतीदमेकमुदाहरणं युक्तम् । **आकार उदात्त इति** । निपातस्वरेण । **ततः परोऽनुदात्तः स्वरित इति** । 'तिङ्ङतिङः' इति निघाते कृते, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन । **पश्चिम एक इति** । छकाराकारः । **चत्वार उदात्ता इति** । वकारच्छकाराभ्यामन्ये । **द्वावनुदात्ताविति** । वकारच्छकारौ । **द्वितीयमक्षरमिति** । मेधा-

पदमञ्जरी

'नौ गदनद' इत्यप्,[2] तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षितत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव नाम । ओङ्कारस्तित्स्वरेण **स्वरित** इति सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययः, तित्स्वरेण स्वरितः । तस्य टाबेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात् स्वरितः, ततो निपातेनौंशब्देन 'ओमाङोश्च' इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । 'आमन्त्रितमाद्युदात्तम्' इति आष्टमिकस्तु निघातोऽसमानवाक्यत्वान्न भवति । **तस्यानेनेति** । न च तस्या सिद्धत्वम्, इदं हि प्रकरणमसिद्धकाण्ड उत्कृष्टव्यमित्युक्तम् । अत एवास्मिन्नुदात्ते कृते शेषनिघातोऽपि न भवति; यथोद्देशपक्षेऽनुदात्तपरिभाषायां कर्त्तव्यायाम् असिद्धत्वेन वर्ज्यमानाभावात् । तेनेह द्वावप्युदात्तौ सम्पन्नौ इति । **पश्चिम एकोऽनुदात्त इति** । न च तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितप्रसङ्गः, प्रकरणोत्कर्षेणास्यासिद्धत्वाद्, 'नोदात्तस्वरितोदयम्' इति निषेधाच्च । **द्वावनुदात्ताविति** । वकारच्छकारौ, शिष्टं स्पष्टम् । 'असावमुष्येत्यन्तः'

भावबोधिनी

हो जाता है । ''सुब्रह्मण्यो३ मिन्द्रागच्छ, हरिव आगच्छ, मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् ।'' [शत० ३।३।१।१९]

यहाँ 'सुब्रह्मण्योम्' इसका ओकार तित् होने से स्वरित है; उसका उदात्तविधान किया जाता है ।

'इन्द्र आगच्छ'—आमन्त्रित आद्युदात्त है, दूसरा वर्ण अनुदात्त है । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (पा० सू० ८।४।६६) इससे स्वरित प्रसक्त है उसका उदात्त इस सूत्र से होता है; इस प्रकार दोनों वर्ण उदात्त हो जाते हैं । 'आगच्छ'—इसमें आकार उदात्त है, इससे परे अनुदात्त स्वरित हो जाता है, उस स्वरित का उदात्त इस सूत्र से होता है । इस प्रकार –'इन्द्र आगच्छ' यहाँ चार उदात्त हैं, अन्तिम एक अनुदात्त है ।

'हरिव आगच्छ'—इसमें इस प्रक्रिया से ही चार उदात्त हैं, दो अनुदात्त हैं ।

---

१. 'प्रणवष्टेः' (काशिका ८।२।८९) इति सूत्रव्याख्यायां वामनः—इति भावः ।

२. निगद्यन्ते उच्चैरिति निगदाः प्रैषाः, परसंबोधनार्थाः ।

मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' (२.१.२) इति। ततः सकलस्यामन्त्रितताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तम्। तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (८.४.६६) इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते। तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः। शेषमनुदात्तम्।

'वृषणश्वस्य मेने' इति समानं पूर्वेण। गौरावस्कन्दिन् इति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते, शेषमनुदात्तम्। अहल्यायै जार इति सुबन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः द्वावुदात्तौ। शेषमनुदात्तम्।

कौशिकब्राह्मण इति समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तम्। तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ। शेषमनुदात्तम्।

एवं गौतमब्रुवाणेति द्वावुदात्तौ। शेषमनुदात्तम्।

श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्निति श्वःशब्द उदात्तः, सुत्यामित्यन्तोदात्तः। 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ् शीङ्भृञिणः' (३.३.९९)। इति क्यपो विधाने 'उदात्तः' इति वर्तते। आगच्छ इति द्वावुदात्तौ। अन्त्योऽनुदात्तः। मघवन्निति पदात् परमामन्त्रितं निहन्यते॥

न्यासः

शब्दाकारः। **शेषमनुदात्तमिति**। मेधाशब्दे यावचौ ताभ्यामन्यत्। **पूर्वेणेति**। मेधातिथेर्मेषेत्यनेन। **तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते इति। यदि गौरावस्कन्दिन्निति**। समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तमिति। अथापि गौरेति शब्दान्तरमामनन्ति, तथापि तस्यापि प्रवेशे कृते सकलस्यामन्त्रितस्याद्युदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इत्यादिना पूर्वोक्तेन विधिना द्वे उदात्ते भवतः। **अहल्यायै जारेति**। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, 'बहुलं छन्दसि' इत्यत्र 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इत्युपसङ्ख्यानात्, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्ययेन वा। **समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तमिति**। कौशिकशब्दस्य परामन्त्रितानुप्रवेशात्। **एवं गौतमब्रुवाण इति**। एतदपि कौशिकब्राह्मणेत्यनेन तुल्यमित्यर्थः। **द्वावुदात्ताविति**। अनन्तरयोरुदाहरणयोः प्रत्येकमाद्याविल्यर्थः। **श्वःशब्द उदात्त इति**। प्रातिपदिकस्वरेण। **उदात्त इति वर्तत** इति। 'मन्त्रे वृष' इत्यादेः सूत्रात्। **द्वावुदात्ताविति**। तौ पुनरादौ आगच्छेत्यत्र दर्शितौ। **पदात् परमामन्त्रितं निहन्यत इति**। 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेन॥ ३७॥

पदमञ्जरी

एतस्मिन्नेव सुब्रह्मण्यानिगदे प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य चान्त उदात्तो भवति। गार्ग्यो यजते, दाक्षेः पिता यजते—तित्स्वरे प्राप्ते वचनम्। 'स्यान्तस्योपोत्तमं च' स्यशब्दान्तस्योपोत्तममुत्तमं चोभयमुदात्तं भवति। गार्ग्यस्य पिता यजते। 'वा नामधेयस्य' देवदत्तस्य पिता यजते॥ ३७॥

भावबोधिनी

मेधातिथेः—यह षष्ठ्यन्त परवर्त्ती आमन्त्रित में अनुप्रविष्ट हो जाता है, उसका अंग बन जाता है; (जैसा कि सूत्र है) "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" (पा० सू० २।१।२)। उसके बाद सभी का आमन्त्रित आद्युदात्तत्व करने पर दूसरा अक्षर (मेधा शब्द का आकार) अनुदात्त होता है। इसका 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (पा० सू० ८।४।६६) इससे स्वरितत्व प्राप्त होने पर इस उदात्तत्व का विधान किया जाता है इससे दोनों उदात्त हो जाते हैं। शेष अनुदात्त हैं।

'वृषणश्वस्य मेने' यह पूर्ववर्त्ती के समान ही है। 'गौरावस्कन्दि' यहाँ उसी (पूर्वोक्त) प्रकार से आदि के दो अक्षर उदात्त हैं शेष अनुदात्त है। 'अहल्यायै जार' इसमें सुबन्त का आमन्त्रित (सम्बोधनान्त) में अनुप्रवेश [अङ्ग] हो जाने से उस आमन्त्रित के समान ही स्वर होता है। दो उदात्त हैं शेष अनुदात्त हैं।

कौशिकब्राह्मण:—यह समस्त आमन्त्रित आद्युदात्त है। यहाँ पूर्ववत् दो उदात्त हैं, शेष अनुदात्त हैं।

इसी प्रकार 'गौतमब्रुवाण' इसमें दो उदात्त हैं। शेष अनुदात्त हैं।

'श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्' इसमें 'श्वः' शब्द उदात्त है, 'सुत्याम्' यह अन्तोदात्त है। 'संज्ञायां समजनि०' (पा० सू० ३।३।९९) इससे क्यप् के विधान में 'उदात्त' इसकी अनुवृत्ति होती है। 'आगच्छ' इसमें दो उदात्त हैं। अन्तिम अनुदात्त है। मघवन्—इसमें पद से परवर्त्ती आमन्त्रित का अनुदात्त होता है।

विमर्श—शतपथब्राह्मण में तृतीयकाण्ड तृतीय प्रपाठक में चतुर्थ ब्राह्मण की सत्तरहवीं कण्डिका से लेकर बीसवीं कण्डिका तक जो वेदमन्त्र का व्याख्यानरूप पाठ है उसको 'सुब्रह्मण्या' कहा जाता है॥ ३७॥

११३. देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ (३६६७)

सुब्रह्मण्यायामेव 'देवा ब्रह्माणः' इति पठ्यते, तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते। देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति। 'दे॒वा ब्र॒ह्माण आ॒गच्छत' (श० ब्रा० ३.३.१.२०)। द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतः, तस्यानुदात्तो भवति ॥

११४. स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥ (३६६८)

'एकश्रुतिः' इति वर्तते। संहितायां विषये स्वरितात् परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। 'इ॒मं मे' गङ्गे यमुने सरस्वति शुतु॑द्रि' (ऋ० १०.७५.५)। माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि। इमम् इत्यन्तोदात्तम्, मे इति अनुदात्तम्; विधिकाल एव निघातविधानात्। तत्पुनः 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८.४.६६)। इति

न्यासः

देवब्रह्मणोरनुदात्तः॥ **द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृत इति।** 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वाद् 'आमन्त्रितस्य च' इति पदात् परस्यापि निघातो न भवति। तेन द्वयोरपि पृथगेव षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं भवति। **शेषनिघात इति।** 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनेन ॥ ३८ ॥

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्॥ **अनुदात्तानामिति** जातौ बहुवचनम्। तेन द्वयोरपि भवति। **इममित्यन्तोदात्तमिति।** इदम्शब्दस्य कमिप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, तस्य त्यदाद्यत्वे 'अतो गुणे' पररूपत्वे तस्याप्येकादेश उदात्तेनोदात्तत्वात्। **विधिकाल एवेति।** 'तेमयावेकवचनस्य' इति विधिकाल

पदमञ्जरी

देवब्रह्मणोरनुदात्तः॥ **स्वरितस्योदात्ते प्राप्ते इति।** कथं प्राप्तः, यावताऽसिद्धः स्वरितः? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयत्याचार्यः—'तस्यादितः' इत्यारभ्य नवसूत्री 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यस्मात्परा द्रष्टव्येति। उक्तानि प्रयोजनानि, उत्तरत्र च वक्ष्यामः। सामान्यापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य नवसूत्र्यप्युत्कृष्यते, न सुब्रह्मण्यास्वर एव। **द्वयोरपि पदयोरिति।** द्वितीयस्य पदात्परस्यापि निघातो न भवति; 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वात्। प्रथमस्यापि न भवति; भिन्नवाक्यत्वात्॥ ३८ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्॥ अनुदात्तानामिति बहुवचनं जातौ, तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति—एकस्य पचति, द्वयोराग्निवेश्यः; बहूनां तु वृत्तावेव दर्शितम्। **इममित्यन्तोदात्तमिति।** इदं-शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, विभक्तिरनुदात्ता, त्यदाद्यत्वे 'अमि पूर्वः' 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'। **विधिकाल एवेति।**

भावबोधिनी

सुब्रह्मण्यानामक निगद में ही 'देवा ब्रह्माणः' यह पढ़ा गया है, उसमें पूर्व सूत्र से स्वरित का उदात्त प्राप्त रहने पर इस सूत्र से अनुदात्त-विधान किया जाता है। देव तथा ब्रह्मन् शब्दों के स्वरित का अनुदात्त आदेश होता है। उदा०—देवा ब्रह्माण 'आगच्छत।' इन दोनों पदों का आमन्त्रित आद्युदात्त होने पर और शेषनिघात [शेष का अनुदात्त] करने पर उदात्त से परे अनुदात्त का स्वरित किया गया है, उसका अनुदात्त होता है।

विमर्श—''अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'' पा० सू० ६।१।१५८ सूत्र—जहाँ एक उदात्त या स्वरित किया जा चुका है वहाँ उस एक अच् को छोड़ कर शेष का अनुदात्त करता है। उसे शेषनिघात कहते हैं॥ ३८ ॥

'एकश्रुतिः' इसकी अनुवृत्ति होती है। संहिता के विषय में स्वरित से परे अनुदात्तों की एकश्रुति होती है। उदा०—'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि'। 'माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि।' यहाँ 'इमम्' यह अन्तोदात्त है, 'मे' यह अनुदात्त है क्योंकि [मे शब्द-] विधान के समय ही [''तेमयावेकवचनस्य'' पा० सू० ८।१।२२ से] अनुदात्त किया गया है। वह बाद में 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (पा० सू० ८।४।६६) से स्वरित बन जाता है। इस स्वरित से परे रहने वाले

स्वरितं संपद्यते। तस्मात् स्वरितात् परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति। सर्वं एते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः। माणवक जटिलक इति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तम्, तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितम्, ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति।

संहिताग्रहणं किम्? अवग्रहे मा भूत्। इ॒मं मे॑ ग॒ङ्गे॒ य॒मु॒ने॒ स॒र॒स्व॒ति॒ (ऋ० १०.७५.५)॥

११९. उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः॥ ४०॥ (३६६९)

अनुदात्तग्रहणमनुवर्तते। उदात्तः परो यस्मात् स उदात्तपरः। स्वरितः परो यस्मात् स स्वरितपरः; उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति। अनुदात्ततरः इत्यर्थः। 'देवा मरुतः पृश्निमातरोऽपः'। (पै० ३.३१.१)। मातर इत्यनुदात्तः। अप इत्यन्तोदात्तः - 'ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः'

न्यासः

एव निघातविधानात्। **सर्वं एत आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ता इति**। यद्यपि 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति, तथापि मेशब्दापेक्षया सर्वेषां निघातापत्तेः। **प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तमिति**। 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्ठिकेन। **तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितमिति**। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति। **ततः परेषामनुदात्तानामिति**। 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इत्यविद्यमानत्वस्य प्रतिषेधे सति माणवकात् परयोः 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातविधानात् परेऽनुदात्ताः।

अवग्रहे मा भूदिति। अवग्रहः=असंहितापाठः। ननु च स्वरितादिति पञ्चमी, तेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थिकत्वादवग्रहे प्राप्तिरेव नास्ति, यथैव हि वर्णो व्यवधायकस्तथा कालोऽपि, तत् किं संहिताग्रहणम्? पञ्चमीनिर्देशकालो न व्यवधायक इति ज्ञापनार्थम्। तेन 'तिङ्ङतिङः' इत्यत्रावग्रहेऽतिङन्तात् परं तिङन्तं निहन्यते॥ ३९॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः॥ मातर इत्यनुदात्त इति। अनुदात्तत्वं तु विभक्तिस्वरेण। मातर इति मातृशब्दाज्जस्, 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः। जसः सकारस्य रुत्वम्। तस्याप्यप्शब्दे शसन्ते

पदमञ्जरी

यद्यप्यत्र विहितस्यानुदात्तविधानेऽपि न कश्चिद्दोषः, तथापि तत्त्वेन व्यवहर्तव्यमित्येवमुक्तम्। **तस्मात् स्वरितादिति**। न च तस्यासिद्धत्वम्; उत्कृष्टत्वाद् नवसूत्र्यास्तेन कार्यं देवदत्तेत्यादाविवेकश्रुतिर्भवत्येव। **गङ्गे प्रभृतीनामिति**। न च यमुनेप्रभृतीनां व्यवधानम्; जातेरेकत्वाद्, व्यक्तीनां सतीनामप्यनाश्रितत्वाद् अकिञ्चित्करत्वम्। **ततः परेषामिति**। 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति माणवकशब्दस्याविद्यमानत्वं न भवति।

अवग्रहे मा भूदिति। इदमेव च संहिताग्रहणं ज्ञापकम्—पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति। तेन 'तिङ्ङतिङः' इत्यवग्रहेऽपि भवति—अग्निमीळे (ऋ० १.१.१)॥ ३९॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। परशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इत्याह—**उदात्तः परो यस्मादिति**। सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते, तेनानुदात्तत्वं लक्ष्यत इत्याह—**अनुदात्ततर इति**। प्रकर्षः स्थान्यनुदात्तापेक्षः। **मातर इत्यनुदात्त इति**। समासैकदेशो निष्कृष्यानुकृतः, देवा इत्यादीनां त्रयाणामामन्त्रितानामेकीभूतानामाद्यु-

भावबोधिनी

'गङ्गे' आदि अनुदात्तों की एकश्रुति होती है। ये सभी आमन्त्रितनिघात से [आमन्त्रितस्य च पा० सू० ८।१।१९] अनुदात्त हैं। माणवक जटिलकाध्यापक यहाँ पहला आद्युदात्त है, उसका दूसरा अक्षर स्वरित है, उससे परवर्त्ती सभी अनुदात्तों की एकश्रुति होती है।

संहितायाम् —इसका क्या फल है? अवग्रह=असंहितापाठ में यह स्वर न हो। 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति'॥३९॥

अनुदात्त-ग्रहण की अनुवृत्ति होती है। उदात्त है पर=बाद में जिसके वह उदात्तपर, तथा स्वरित है पर=बाद में जिसके वह स्वरितपर है। उदात्तपरक एवम् स्वरितपरक अनुदात्त का सन्नतर [=अनुदात्ततर] आदेश होता है। अनुदात्ततर यह अर्थ है। उदा०—देवा मरुतः पृश्निमातरोऽपः। मातरः यह अनुदात्त है। अपः—यह "ऊडिदम्पदा०"

(६.१.१७१) । इति । तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि (ऋ० १०.७५.५) । इकारोऽनुदात्तः । शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्मान्न निहन्यते, 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' (८.१.१८) इति । तस्य प्रथममक्षरमुदात्तम्, तस्मिन्परभूते पूर्वस्य सरस्वति इति इकारस्य सन्नतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । क्व इति स्वरितः, तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

११६. अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥ (२९१)

'अपृक्त' इति इयं संज्ञा भवति, एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्दः । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्'—(३.२.५८) । घृतस्पृक् । 'भजो ण्विः' (३.२.६२) ।—अर्धभाक्, पादभाक् । एकालिति किम् ?

न्यासः

परतः 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम् । 'आद्गुणः', 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरन्तोदात्तत्वे कृते 'एङः पदान्तादति' इति य ओकारः, सोऽपि स्थानिवद्भावेनानुदात्तो भवति । **तस्योदात्ते परभूत इति** । विभक्त्यकारे । **इकारोऽनुदात्त** इति । सरस्वतीतिशब्दसम्बन्धे; 'आमन्त्रितस्य च' इति सरस्वतीशब्दस्य निघातविधानात् । **तस्मान्न निहन्यत इति** । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यत्रापदादाविति निघातप्रतिषेधात् । **प्रथममक्षरमिति** । शकारोकार उदात्तः, 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्ठिकेन ॥ ४० ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ घृतस्पृगिति । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् = शकारस्य खकारः, तस्य जश्त्वम् = खकारस्य गकारः । **अर्द्धभागिति** । 'चोः कुः' इति जकारस्य गकारः । उभयत्र 'वावसाने' इति

पदमञ्जरी

दात्तत्वे शेषनिघातः । 'विभाषितं विशेषचने बहुवचनम्' इति विद्यमानपक्षे चामन्त्रितनिघातः, जसः सकारस्य रुत्वम्, तस्य स्रंसनयुक्तस्य 'अतो रोरप्लुतात्' इति उकारोऽनुदात्तः, 'आद्गुणः' सोऽप्यान्तर्यतोऽनुदात्तः, अच्छब्दाकारस्य शेषनिघातः, तयोरनुदात्तयोः 'एङः पदान्तादति' इत्येकादेश आन्तर्यतोऽनुदात्तः । **सरस्वतीकारस्येति** । ननु च नवसूत्र्युत्कृष्यत इति ज्ञापितम्, ततश्च गङ्गेप्रभृतीनामिव सरस्वतीकारस्यापि पूर्वेणैकश्रुतिरेव प्राप्नोति, कः पुनः सन्नतरस्यावकाशः, यः स्वरितात्परो न भवति ? अग्निरिति । न च विप्रतिषेधेन सन्नतरो लभ्यते; पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य । एवं तर्हि 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागात् सिद्धत्वं भविष्यति । इह देवदत्तस्य न्यङ् इति 'न्यधी च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्यञ्चत्यकारस्य स्वरितः पूर्वस्य सन्नतरं प्रत्यसिद्धो न भवति; प्रकरणोत्कर्षाद् । 'उदात्तस्वरितयोः' इत्येव सिद्धे बहुव्रीहावेकवचनविवक्षार्थमिति गङ्गेप्रभृतीनां सन्नतराभावः ॥ ४० ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ घृतस्पृगिति । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । **अर्थभागिति** । अत्र 'वेरपृक्तस्य'

भावबोधिनी

(पा० सू० ६।१।१७१) से अन्तोदात्त है [अतः अपः का आदि अकार अनुदात्त है] इसमें दोनों अनुदात्तों का एकादेश ओकार अनुदात्त होता है । [विभक्ति का अ] उदात्त बाद में रहने पर इस अनुदात्त (ओ) का सन्नतर = अनुदात्ततर होता है । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । [सरस्वति का] इकार अनुदात्त है । शुतुद्रि यह आमन्त्रित पाद के आदि में अनुदात्त नहीं होता है -'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' (पा० सू० ८।१।१८) । उस (शुतुद्रि) का प्रथम अक्षर (उकार) उदात्त है, इसके परे रहते पूर्ववर्ती 'सरस्वति' के इकार का सन्नतर = अनुदात्ततर आदेश होता है । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । क्व यहाँ स्वरित है; इसके परे रहते [अध्यापक का] 'क' अनुदात्त है, उसका सन्नतर = अनुदात्ततर आदेश होता है ॥ ४० ॥

एकाल् जो प्रत्यय उसकी 'अपृक्त' यह संज्ञा है। यहाँ एक शब्द असहायवाची है । [एकश्चासौ अल् च—यह कर्मधारय तत्पु ष है] 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (पा० सू० ३।२।५८) घृतस्पृक् । 'भजो ण्विः' [पा० सू० ३।२।६२] अर्धभाक्

दर्विः, (उ० सू० ५०२)। जागृविः (उ० सू० ५०३) । (म० भा० १.२.४३)। प्रत्यय इति किम् ? सुराः । अपृक्तप्रदेशाः—'वेरपृक्तस्य' (६.१.६७) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

चत्वं ककारः। तत्रापृक्तसंज्ञायां सत्याम् 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपो भवति। प्रत्युदाहरणेषु हि तद्भावान्न भवति।

दर्विरिति। 'दॄ विदारणे', 'वृदृभ्यां विन्' इति विन्। **जागृविरिति**। 'जागृ निद्राक्षये', 'जॄशस्तृजागृभ्यः क्विन्'। **सुरा इति**। 'षुञ् अभिषवे', सुरां सुनोतीति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्, सुरासुत्, ह्रस्वस्य तुक्। 'तमाचष्टे' इति णिच्। 'णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः। सुरासवतेः पुनः क्विप्, णिलोपः, प्रथमैकवचनम्, हल्ङ्यादिना सुलोपः, रुत्वविसर्जनीयौ। अत्रापि णिलोपे कृतेऽसति प्रत्ययग्रहणे धातुसकारस्यापृक्तसंज्ञा स्यात्। तस्याञ्च सत्याम् 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति धातुसकारलोपः स्यात्। ननु चासत्यपि प्रत्ययग्रहणे 'प्रत्याप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति संज्ञा विज्ञास्यते, तत् किमर्थं प्रत्ययग्रहणम्? तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्।

अथैकग्रहणं किमर्थम्? असमुदायस्य मा भूदिति, नैतदस्ति; अल्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति, अन्यथा ह्यल्ग्रहणमनर्थकं स्याद्—यदि हल्समुदायस्यापि संज्ञा स्यात्। एवं तर्ह्यल्ग्रहणेनात्र जातिग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थमेकग्रहणम्। तेन 'हलन्ताच्च' इत्यत्र यदुक्तम्—'दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्' इति, तदुपपन्नं भवति ॥ ४१ ॥

पदमञ्जरी

इति लोपः प्रयोजनम्। **एकाल्ग्रहणं किमिति**। समुदायद्वारेणायमेकपदविषयः प्रश्नः, अन्यथा प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा स्यादिति प्रदेशेषु प्रत्ययग्रहणमेव कर्त्तव्यं स्यात् किं सञ्ज्ञया! यत्र यद्यलन्तस्य स्यात्, केवलस्य चाप्यन्तवद्भावात् अल्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्यादल्समुदायस्य न भविष्यतीति भावः।

दर्विरिति। 'दॄ विदारणे' औणादिको विन् प्रत्ययः। वर्णग्रहणे जातिग्रहणादल्समुदाया गृह्यन्ते इति भावः। स्यादेतत्—'वेरपृक्तस्य' इत्यत्र 'वोऽपृक्तस्य' इत्यस्तु, क्विबादिषु च मा भूदिकारः, न चान्यः प्रत्ययो वकारोऽस्तीति, तन्न; 'राजनि युधिकृञः' राजकृत्वा, तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे क्विपि णिलोपे च कृते क्वनिपः सम्बन्धी प्रत्ययो वकारोऽस्ति। अवश्यं च क्विबादीनामुच्चारणार्थे कश्चिदजासंजनीयः, तत्राकारे 'सृशृभ्यां वः' इत्यादिष्वपि लोपः प्रसज्येत। उकारे तु ण्वुलादिषु। अन्यत्र तु गौरवमिति यथान्यासमेव साधीयः। ननु च यद्यल्समुदायोऽपि गृह्येत, अल्ग्रहणमनर्थकं स्याद्। अतो यद्यपि 'निपात एकाजनाङ्' इत्यत्रैकग्रहणाद्वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापितम्, तथाप्यत्राल्ग्रहणसामर्थ्यात्समुदायस्य न भविष्यतीति चिन्त्यप्रयोजनमेकग्रहणम्। तथाऽपृक्तप्रदेशेष्वल्ग्रहणेनैव सिद्धे नार्थः संज्ञया; नतराम्महत्या, नतमाम्पूर्वनिर्दिष्टया।

सुरा इति। सुरां सुनोतीति क्विपि तुक् सुरासुतमाचष्टे इति णिचि टिलोपः क्विब् णिलोपः, अत्र धातुसकारस्य 'हल्ङ्याब्भ्य' इति लोपो न भवति, प्रत्ययपरिभाषया सिद्धम्। तिपा साहचर्याच्चैकवचनस्य ग्रहणं सिद्धमिति प्रत्ययग्रहणमपि चिन्त्यप्रयोजनमेव ॥ ४१ ॥

भावबोधिनी

पादभाक्। [क्विन् तथा ण्वि में सभी की इत्संज्ञा और लोप के बाद अकेला 'व्' बचता है, उसकी अपृक्त संज्ञा होती है तब 'वेरपृक्तस्य' [पा० सू० ६।१।६७] से व् का लोप होता है।

एकाल् [एक जो अल्] यह किसलिये है ? दर्विः, जागृविः। [इनमें विन् और क्विन् के 'वि' एकाल् नहीं हैं, दो अल् हैं अतः लोप नहीं होता है।]

प्रत्ययः—यह किसलिये है ? सुराः। अपृक्त के प्रयोगस्थल—'वेरपृक्तस्य' (पा० सू० ६।१।६७) आदि हैं।

११७. तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ (७४९)

'तत्पुरुषः' इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाची । समानाधिकरणः = समानाभिधेयः । परमराज्यम्, उत्तमराज्यम् 'अकर्मधारये राज्यम्' (६.२.१३०) । इत्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका (६.३.४२) ।

न्यासः

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ 'तत्पुरुष' इति समासविशेषस्याख्या । स च एक एव शब्दः । अनेकस्य च शब्दस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः = सामानाधिकरण्यम् । ततश्च यत्र बाह्येन पदेन तत्पुरुषस्य सामानाधिकरण्यम्, तत्रैवेयं संज्ञा स्याद् – राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, अस्ति ह्यत्र तत्पुरुषस्य सामानाधिकरण्यं शोभनशब्देन सह । पाचकवृन्दारिकेत्यादौ तु न स्यात्, न ह्यत्र तत्पुरुषस्य केनचित् सामानाधिकरण्यमस्ति; शब्दान्तरस्य प्रयोगाभावादिति चोद्यमपाकर्त्तुमाह --**समानाधिकरणपद इति** । समानम् = अभिन्नम्, एकमधिकरणम् = वाच्यं येषां पदानां तानि समानाधिकरणानि पदानि, तान्याश्रयभूतानि यस्य तत्पुरुषस्य स समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः एतेन तत्पुरुषार्थानां पदानां समानाधिकरणत्वादुपचारेण तत्पुरुषोऽत्र

पदमञ्जरी

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ अत्र 'तत्पुरुषः' 'समानाधिकरणः' इति द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थत्वे ब्राह्मणराज्यं शोभनमित्यादौ यत्र बाह्येन पदेन तत्पुरुषस्य सामानाधिकरण्यं तत्रैव संज्ञा स्याद्, न तु परमराज्यमित्यादौ; शब्दान्तरस्याप्रयोगादित्यन्यतरद्गौणार्थमिति स्थिते कामचाराद्यदि तत्पुरुषशब्दो गौणः स्यात् तत्पुरुषार्थानि पदानि समानाधिकरणानीति, ततः सहग्रहणाभावात् प्रत्येकं संज्ञा इति शङ्क्येत, अतस्तत्पुरुष इति पदं मुख्यार्थमित्याह–**तत्पुरुष इति । समासविशेषस्येत्यादि ।** इतरद्गौणार्थमित्याह–**समानाधिकरणपद इति ।** समानाधिकरणानि पदान्याश्रयत्वेन यस्य सन्ति स तथोक्तः; अवयवद्वारकं सामानाधिकरण्यमौपचारिकमपि पदान्तरनिरपेक्षमन्तरङ्गमिति तदेवाश्रीयत इति भावः । भवति ह्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः, यथा— अन्नेन समं चूर्णमिति । अत्र ह्यवयवद्वारकं चूर्णस्य साम्यम्, न तु कृत्स्नस्य चूर्णस्यान्येन । **परमराज्यमिति अकर्मधारये राज्यम्** इत्यत्राकर्मधारय इति निषेधादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे समासान्तोदात्तमेव भवति । **पाचकवृन्दारिकेति** । 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधं बाधित्वा 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवद्भावो भवति ।

भावबोधिनी

विमर्श—प्रत्यय-ग्रहण के फल के रूप में 'सुराः' प्रत्युदाहरण दिया गया है । उसका उपपादन समझना आवश्यक है । सुरां सुनोति इस विग्रह में क्विप् और तुक् करने पर सुरासुत् यह बनता है । 'तम् आचष्टे' इस अर्थ में णिच् प्रत्यय करने पर इष्ठवद्भाव करने के फलस्वरूप टि [उत्] का लोप करने पर --'सुरास् + इ' बनता है । यहाँ पुनः क्विप् प्रत्यय और णि का लोप कर देने पर 'सुरास्' शेष बचता है । इसके प्रथमा एकवचन में सु और हल्ङ्यादिसे सुलोप तथा प्रकृति के स् का रुत्व विसर्ग करने पर 'सुराः' यह प्रथमा एकवचन का रूप है । जब णिलोप हो जाता है तो सुरास् इस अवस्था में अकेला 'स्' है जो धातु है । यदि प्रत्यय का ग्रहण नहीं किया जाता तो इस धातु के सकार की भी अपृक्त संज्ञा होने लगेगी और उसका भी लोप 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० सू० ६।१।६८) से होने लगेगा । अतः प्रत्यय ग्रहण आवश्यक है ॥४१॥

समास के भेदविशेष की तत्पुरुष यह संज्ञा कही जायगी । समानाधिकरण पदों वाला वह तत्पुरुष कर्मधारयसंज्ञक होता है । अधिकरण शब्द अभिधेय = अर्थ का वाची है । समानाधिकरणः—समानाभिधेयः । उदा०—परमराज्यम्, उत्तमराज्यम् । 'कर्मधारय न रहने पर राज्यम्', इससे उत्तर पद का आद्युदात्त नहीं होता । पाचकवृन्दारिका । [यहाँ 'न कोपधायाः' पा० सू० ६।३।३७ इससे होने वाले प्रतिषेध का बाध करके 'पुंवत्कर्मधारय' (पा० सू० ६।३।४२) से पुंवद्भाव होता है ।

तत्पुरुष इति किम्? पाचिकाभार्यः (६.३.३७)। समानाधिकरण इति किम्? ब्राह्मणराज्यम्। कर्मधारयप्रदेशाः—'कर्मधारये निष्ठा' (६.२.४६)। इत्येवमादयः॥

११८. प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ ४३॥ (६५३)

न्यासः

सूत्रे समानाधिकरणशब्देनोक्त इति दर्शयति। कथं पुनर्बाह्यान्यपदापेक्षया तत्पुरुषस्य मुख्ये सामानाधिकरण्ये सम्भवति सत्यौपचारिकस्य ग्रहणमुपपद्यते? 'कर्मधारय' इति महत्याः संज्ञायाः करणात्। इह हि लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्य, लघीयस्यां संज्ञायां कर्त्तव्यायाम् 'कर्मधारय' इति महतीं संज्ञां कुर्वता—'अन्योऽप्यत्र कश्चिद् विपर्ययः संज्ञायामाश्रितः' इत्येषोऽर्थः सूचितः। तेन 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति मुख्यस्य समानाधिकरणस्य ग्रहणं न विज्ञायते।

अन्ये त्वाहुः—तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुषशब्देनोक्तानीति। तेषामेवैषा संज्ञेत्युक्तं भवति। एतत्तु **वृत्तिकार**स्यानभिमतम्; यतस्तत्पुरुष इति समासविशेषस्य यस्य संज्ञा वक्ष्यति, स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीत्येवं ब्रुवता **वृत्तिकारेण** समासस्यैवेयं संज्ञा, न तदर्थानां पदानामिति स्फुटमेवाख्यातं भवति।

समानाभिधेय इति। तदर्थानां पदानां समानाभिधेयत्वात् तत्पुरुषोऽप्युपचारेण समानाभिधेय इत्युक्तः। **परमराज्यम्, उत्तमराज्यमिति**। 'सन्महत्' इत्यादिना समासः। कर्मधारये सति 'अकर्मधारये राज्यम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति। **पाचकवृन्दारिकेति**। 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः' इत्यादिना समासः। 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवद्भावः। **पाचिकाभार्य इति**। बहुव्रीहिरयम्। तेनात्र 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधो भवत्येव। **ब्राह्मणराज्यमिति**। षष्ठीतत्पुरुषोऽयम्। तेनात्र समासान्तोदात्तत्वमेव न भवति, अपि तूत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ४२॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ समास इत्यधिकरणनिर्देशोऽयम्। कष्टश्रितादयः समासाः, तेषु न किञ्चित् प्रथमानिर्दिष्टं शब्दरूपमस्ति। तथा हि—समासे कृते तत एव समासाद् विभक्तिरुत्पद्यते, न तु तत्रस्थाच्छब्दात्। न च वाक्यकाले समासार्थात् पदाद् या प्रथमोत्पन्ना तदाश्रयं प्रथमानिर्दिष्टत्वं समा-

पदमञ्जरी

तत्पुरुष इति किमिति। प्रतिपदोक्तत्वादधिकारावगतेर्वा समानाधिकरणाधिकारविहितस्तत्पुरुष एव प्रतिपत्स्यत इति प्रश्नः। **पाचिकाभार्य इति**। अयमेवार्थो दुरवधार इति भावः। **ब्राह्मणराज्यमिति**। अत्रोत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ 'पूर्वकालैक' इत्यस्य प्रकरणस्यान्ते 'कर्मधारय' इति कस्मान्नोक्तम्, योऽयं समानाधिकरणाधिकारविहितस्तत्पुरुषः स कर्मधारय इति, एवं हि 'तत्पुरुषः समानाधिकरण' इति न वक्तव्यं भवति? सत्यम्; एकसंज्ञाधिकारात्तु कर्मधारसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञाया बाधः स्यादिति द्विगोरिव पुनस्तत्पुरुषसंज्ञाविधानाय कर्मधारयपदमुपादेयम्। पुनश्च पर्यायप्रसङ्गे समावेशाय चकारोऽपि वक्तव्यः। नन्वेवं करिष्यते—द्विगुकर्मधारयौ चेति? एवं तु न कृतमित्येव॥ ४२॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ समास इत्यधिकरणनिर्देशोऽयम्। कष्टश्रितादयश्च समासाः, तेषु किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति? समासे सति यस्मात्प्रथमा विधीयते, न च तथाभूतं सम्भवति। समासे हि कृते

भावबोधिनी

तत्पुरुष—इसका क्या फल है? पाचिकाभार्यः। (पाचिका भार्या यस्य सः यहाँ बहुव्रीहि है।) समानाधिकरण—यह किसलिये है? ब्राह्मणराज्यम् [यहाँ षष्ठी-तत्पुरुष है। दोनों का अर्थ अलग-अलग है।]

कर्मधारय के प्रयोगस्थल—'कर्मधारये निष्ठा' (पा० सू० ६।२।४६) आदि हैं॥ ४२॥

प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति। 'समासे' इति समासविधायि शास्त्रं गृह्यते। वक्ष्यति—'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' (२.१.२४) इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमा-

न्यासः

सावयवस्य कल्पयितुं युक्तम्; यतः 'समास' इत्यधिकरणनिर्देशोऽयम्। तत्र समासे कृते यस्मात् प्रथमोत्पद्यते, तदेव समासे प्रथमानिर्दिष्टं भवति; न तु यस्माद् वाक्यकाले विभक्तिरुत्पद्यते। तद्धि वाक्य एव प्रथमानिर्दिष्टम्, न तु समासे; प्रागेव समासात् तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्। ततश्च समासे कृते प्रथमानिर्दिष्टस्य संज्ञिनोऽसम्भवात् संज्ञा न सम्भवतीत्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—**प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यत इति**। समासार्थं यच्छास्त्रं तत् समासशास्त्रं गृह्यते। तत्र प्रथमानिर्दिष्टस्येयं संज्ञा विधीयते, न तु कष्टश्रितादौ; समासे प्रथमानिर्दिष्टस्याविद्यमानत्वात् विद्यते च समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं संज्ञीति कुतः संज्ञाया अप्रसिद्धिः ? कथं पुनः 'समासे' इत्युच्यमाने समासशास्त्रे यत् प्रथमया निर्दिश्यते तस्य संज्ञित्वं लभ्यत इत्यत आह—**समास इति। समासशास्त्रं गृह्यत इति**। कथं पुनः 'समासे' इत्युच्यमाने समासशास्त्रं ग्रहीतुं शक्यम् ? तादर्थ्यात् तत्र समासशब्दस्य प्रवृत्तेः। भवति हि तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—प्रदीपार्था मल्लिका 'प्रदीपः' इति, इन्द्रार्था स्थूणा 'इन्द्रः' इति। कष्टश्रितादिषूपसर्जनसंज्ञायाः कार्यम्—'उपसर्जनं पूर्वम्' इति पूर्वनिपातः।

तत्रेदं चोद्यते—राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यत्र राजन्शब्दः 'षष्ठी' इति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टः, 'द्वितीया श्रितातीतपतित' इति द्वितीयासमासशास्त्रे कुमारीशब्दश्च। समासशास्त्रे तत्रोभयोरप्यस्यां संज्ञायां सत्यां पूर्वनिपातानियम उपसर्जनह्रस्वत्वञ्चेत्येतद्दोषद्वयं प्राप्नोतीति। इह च राज्ञः कुमार्याः स्वं राजकुमारीस्वमिति द्वयोरपि षष्ठ्यन्तयोः समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुभयोरप्युपसर्जनसंज्ञायां सत्यां तदेव दोषद्वयं प्राप्नोति ? नैष दोषः; यस्मादुपसर्जनमिति महत्याः संज्ञायाः करणस्यैतदेव प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेति। अप्रधानमुपसर्जनम्, प्रधानमनुपसर्जनमिति। अप्रधानञ्च प्रधानमपेक्षते; सम्बन्धिशब्दत्वात्। तत्र सम्बन्धादेतदवगन्तव्यं यत् प्रति यदप्रधानं तत् प्रति तदुपसर्जनमिति। श्रितादींश्चापेक्ष्य द्वितीयान्तमुपसर्जनं भवति, न तु द्वितीयान्तमात्रम्। न चेह श्रितादयः सन्ति। राज्ञः कुमार्याः स्वं राजकुमारीस्वमित्यत्राप्येष परीहारः। अत्रापि कुमारीशब्दमपेक्ष्य राजशब्दस्याप्राधान्यम्, न तु राजशब्दमपेक्ष्य कुमारीशब्दस्य। तस्माद् राजन्शब्दस्योपसर्जनसंज्ञा, न तु कुमारीशब्दस्य। यदि ह्यन्वर्थसंज्ञेयम्, पाचकवृन्दारिका, पुरुषव्याघ्रः, अर्धपिप्पली, पूर्वकायः—इत्येतेषु पूर्वपदार्थ एव प्रधानमिति पाचिकादीनामिह प्राधान्यम्। अतो यद्यप्येते 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्', 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे', 'अर्धं नपुंसकम्', 'पूर्वा-

पदमञ्जरी

तत एव प्रथमोत्पद्यते, न तदवयवाद्। अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या श्रितशब्द एव प्रथमानिर्दिष्टो न कष्टशब्दः। सापि न समासे सत्युत्पन्ना, किं तर्हि ? वाक्यकाल एव। निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्, समासे प्रथमान्तमित्येव वाच्यं स्याद्, अतो मुख्यस्यासम्भवाद्गौणः समासो गृह्यते इत्याह—**प्रथमयेत्यादि**। कथ पुनः **समास इति** शास्त्रस्य ग्रहणमित्याह—**समासविधायीति**। समासविधायित्वात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्यर्थः। निर्दिष्टग्रहणादेव च तुल्येऽपि समासार्थत्वे वाक्यं न गृह्यते, न हि तत्र निर्देशार्था प्रथमा, अर्थप्रयुक्तत्वात्। **द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टमिति**। प्रथमया विभक्त्या उच्चारितम्। यद्येवम्, तस्यैव संज्ञा स्यान्न कष्टादीनाम्, न हि ते

भावबोधिनी

समास-विधायक सूत्र में प्रथमा विभक्ति के द्वारा जिसका निर्देश किया जाता है [अर्थात् प्रथमान्तपद से जिसका ज्ञान कराया जाता है] वह उपसर्जनसंज्ञक होता है। समास में = इससे 'समास का विधान करने वाले शास्त्र में' यह लिया जाता है। पाणिनि यह कहेंगे 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः (पा० सू० २।१।२४) इस द्वितीया-समास-विधायक सूत्र में 'द्वितीया' यह प्रथमा विभक्ति से निर्दिष्ट है। [अतः द्वितीयान्त पद की उपसर्जन संज्ञा होती

निर्दिष्टम् । तृतीयासमासे तृतीयेति, चतुर्थीसमासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शङ्कुलाखण्डः (२.१.३०) । यूपदारु (२.१.३६) । वृकभयम् (२.१.३७) । राजपुरुषः (२.२.८) । अक्षशौण्डः (२.१.४०) । उपसर्जनप्रदेशाः 'उपसर्जनं पूर्वम्' (२.२.३०) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

पराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे'—इत्येतेषु समासशास्त्रेषु प्रथमानिर्दिष्टाः, तथापि तेषामुपसर्जनसंज्ञा न प्राप्नोति; कुतः ? तेषां प्राधान्यात् । एवं तर्ह्युत्तरसूत्रेऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चकारस्य भविष्यतीत्यदोषः ।

अन्यस्त्वेवं मन्यते—"पाचकवृन्दारिकेत्येवमादिषु पूर्वोक्तेषु समासेष्वाद्यौ 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्', 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्येताभ्यामेव सिद्धौ; शेषौ तु 'षष्ठी' इत्यनेनैव । तस्माद् 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः' इत्यादीनां न तदर्थ आरम्भः, किं तर्हि ? उपसर्जनसंज्ञार्थः, तेनासत्यपि पाचिकादीनामप्रधानत्वे तेषामियं संज्ञा भविष्यति" इति, एतच्चासम्यक्, तथा हि—'पूज्यमानम्' 'सामान्याप्रयोगे' 'नपुंसकम्' 'एकाधिकरणम्'—इत्येतान् विशेषान् वक्ष्यामीत्येतदर्थ आरम्भः स्यात् । सति चैतदर्थ आरम्भेऽत्राप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा विधीयमाना प्रधानस्य न स्यात् ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

शास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टाः । य एव द्वितीयेत्यस्य प्रथमानिर्देशः, स एव कष्टादीनामपि; तत्परत्वात्तस्य । यथा वक्ष्यति—'तस्येति सामान्यं विशेषोपलक्षणार्थं तदीयप्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायते' इति । कष्टश्रितादिषूपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः ; महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । लोकेऽप्रधानमुपसर्जनमुच्यते, इहाप्यप्रधानमुपसर्जनम् । प्रधानमप्रधानमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, तेन यत्प्रति यदप्रधानं तदेव प्रति तदुपसर्जनं भवति, तेन राज्ञः कुमारीश्रित इति 'द्वितीया श्रित' इत्यत्र प्रथमानिर्दिष्टस्यापि कुमारीशब्दस्य संज्ञा न भवति । यदि स्यात्, पूर्वनिपातानियम उपसर्जनह्रस्वत्वं च स्यात् । अन्वर्थत्वे तु श्रितादीनेवापेक्ष्य द्वितीयान्तमुपसर्जनमिति न प्रसङ्गः । एवं राज्ञः कुमार्या इत्यत्र द्वयोरपि 'षष्ठी' इत्यत्र प्रथमानिर्देशेऽपि कुमारीमपेक्ष्य राज्ञ उपसर्जनत्वम्, न तं प्रति तस्याः । यद्यन्वर्थसंज्ञा, नार्थोऽनेन, प्रदेशेष्वेवान्वर्थग्रहणमस्तु । वाक्येऽपि तर्हि स्यात्—कुमारीं श्रिता गवां कुलम् । अथ संज्ञाविधिर्वाक्ये कस्मान्न भवति, यावता 'समासे' इति प्रथमानिर्देशस्याधारो न संज्ञायाः ? तथा गोकुलं कुमारीपुत्र इत्यत्र समासेऽपि पूर्वनिपातवद् ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति ? तस्मात्सत्येवोपसर्जनत्वे उपसर्जनगोशब्दान्तस्योपसर्जनत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात्समासाधिकारे पूर्वनिपातवचनाच्च वाक्ये तौ न भवत इति वाच्यम्, संज्ञाविधानं तून्मत्तगङ्गमित्यादौ द्वयोरप्यप्राधान्ये पूर्वनिपातनियमार्थम् । यत्र चानन्यार्थः प्रथमानिर्देशस्तत्र प्रधानस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थं च । यथा—पाचकवृन्दारकः, पुरुषव्याघ्रः, अर्द्धपिप्पली, पूर्वकाय इति अत्र 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्', 'उपमितं व्याघ्रादिभिः', 'अर्द्धं नपुंसकम्', 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति प्रथमानिर्देशस्येदमेव प्रयोजनम्; समासस्य विशेषणं विशेष्येण षष्ठीत्येव सिद्धत्वाद् । न च पूज्यमानतादिविषय एव यथा स्यादिति नियमार्थस्तदारम्भः ? उपसर्जन-

भावबोधिनी

है और 'उपसर्जनं पूर्वम्' (पा० सू० २।२।३०) से उसका पूर्वनिपात होता है । इसी प्रकार] तृतीया-समास में 'तृतीया' यह; चतुर्थीसमास में 'चतुर्थी' यह; पञ्चमीसमास में 'पञ्चमी' यह; षष्ठीसमास में 'षष्ठी' यह; सप्तमीसमास में 'सप्तमी' यह [प्रथमा विभक्ति से निर्दिष्ट है । अतः इनसे बोध्य की उपसर्जन संज्ञा होती है और यथाप्राप्त पूर्वनिपात आदि भी होते हैं ।] उदा०—कष्टश्रितः । [यहाँ द्वितीयान्त कष्टम् उपसर्जन है ।] शङ्कुलाखण्डः [में तृतीयान्त शंकुलया], यूपदारु [चतुर्थ्यन्तयूपाय], वृकभयम् [वृकाद्भयम् पञ्चम्यन्तवृकात्] राजपुरुषः [षष्ठ्यन्त राज्ञः पद] अक्षशौण्डः [सप्तम्यन्त अक्षेषु पद उपसर्जन है] ।

उपसर्जन के प्रयोगस्थल—'उपसर्जनं पूर्वम्' (पा० सू० २।२।३०) आदि हैं ॥ ४३ ॥

११९. एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ (६५९)

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति, समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिकं द्वितीये सम्बन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते। पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा।

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या (वा० १३३९)। पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव

न्यासः

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ अप्रथमानिर्दिष्टार्थोऽयमारम्भः। विभक्तिशब्दः सुपां वाचकः, विभागवचनो वा। कारकशक्तिर्विभागः—विभज्यते प्रातिपदिकार्थोऽनयेति कृत्वा। **समासे विधीयमान इति**। समासार्थवाक्यकाले। तदा हि तस्य समासस्य विधीयमानता भवति। एतेन समासग्रहणमनुवर्तमानं समासार्थे वाक्ये वर्तते, न समासशास्त्र इति दर्शयति। समासशास्त्रे हि सर्वमेव शब्दरूपमेकविभक्तिकमेव भवतीत्येकविभक्तिग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः। सर्वमेव हि प्रातिपदिकं पर्यायेणैकया विभक्त्या प्रयुज्यते। तस्मादेकविभक्तिग्रहणसामर्थ्यादवधारणमत्र विज्ञायत इत्यत आह—**यन्नियतविभक्तिकमिति**। तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**द्वितीये सम्बन्धिनीत्यादि। पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽपीति**। निष्क्रान्तशब्दः कर्तृशक्त्युपसर्जनीभूतं द्रव्यमाह। तच्चानेकसाधनशक्त्युपचितमिति क्रियान्तरसम्बन्धादनेकसाधनविभक्तिकं भवति। **उत्तरपदं तु पञ्चम्यन्तमेव भवतीति**।

पदमञ्जरी

संज्ञार्थत्वेऽर्द्धादिपूर्वपदस्य विशिष्टरूपस्यार्द्धपिप्पलीत्यादेः समासस्य विधिसम्भवात्। तस्मादेतदर्थापि संज्ञा। अन्वर्थत्वं तु सति सम्भवे व्यवस्थापकम् ॥ ४३ ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ विभक्तिशब्दः सुपां वाचकः, कारकशक्तिवचनो वा; विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा। **समासे विधीयमान इति**। यदुपमर्दनेन समासो भवति तस्मिन्वाक्य इत्यर्थः, समासरूपप्राप्त्यभिमुखे पदत्रय इति यावत्। एतेन समासार्थं वाक्यमत्र समासः, न पूर्वसूत्र इव शास्त्रमिति दर्शयति। शास्त्रे सर्वमेकविभक्तिकमित्येकविभक्तीत्यनर्थकं स्यात्, मुख्येऽपि समासे प्रत्ययलक्षणेनैकविभक्तित्वं समर्थनीयमिति वाक्यमेवात्र समासः। एकस्मिश्च प्रयोगे सर्वमेकविभक्तिकमिति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्प्रयोगभेदेनापि यस्य सर्वविभक्तित्वं तदाश्रीयत इत्याह—**यन्नियतविभक्तिकमिति**। एतदेव स्पष्टयति—**द्वितीये सम्बन्धिनीत्यादि**।

केचिदाहुः—'येन सह समस्यते द्वितीयसम्बन्धी' इति, एवं तु पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्वं न स्यात्। समाहारो ह्यत्र नानाविभक्तियुक्तो न पञ्चन्शब्दः, तस्मात्प्रधानार्थवाचो शब्दो द्वितीयः सम्बन्धः। निष्कौशाम्बिरिति कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तियोगात् पञ्चम्यन्त एव, न तस्य क्रियान्तरमपेक्ष्य शक्त्यन्तरावेशः सम्भवति। निःशब्दस्तु निष्क्रान्तप्रधानो नानाशक्तिभिर्युज्यते।

निष्कौशाम्बिरिति। कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः।

भावबोधिनी

एक = नियत विभक्ति है जिसकी ऐसा (पद) एकविभक्ति, समास का विधान करने में जो नियत विभक्तिवाला पद, दूसरे सम्बन्धी में बहुत सी विभक्तियों का योग होने पर भी एक ही विभक्ति से युक्त रहने वाला है, वह (पद) उपसर्जनसंज्ञक होता है, पूर्वनिपात को छोड़ कर। पूर्वनिपात = पूर्वनिपातनामक उपर्जनकार्य को छोड़ कर। अर्थात् पूर्वनिपात के लिये इसे उपसर्जन नहीं माना जाता है।

निर् आदि शब्द क्रान्त आदि अर्थ में पञ्चम्यन्त के साथ समस्त होते हैं।' यहाँ पूर्वपद में अनेक विभक्तियों का

भवति । निष्क्रान्ता कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्वाराणसिः ।

एकविभक्तीति किम् ? राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् ? न हि भवति कौशाम्बीनिरिति ॥

न्यासः

निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽऽविर्भूतापादानशक्तिकत्वात् । निष्कौशाम्बिरित्यत्रोपसर्जनसंज्ञाकार्यम् 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वम् । अथ निसोऽत्र केनोपसर्जनसंज्ञा विधीयते, यतोऽस्य पूर्वनिपातः ? पूर्वसूत्रेणेति चेत्, नैतदस्ति; तेनाप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्, निसश्चात्र प्राधान्यात्। एवं तर्हि चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् भविष्यति ।

अन्ये त्वाहुः—मा भून्निस उपसर्जनसंज्ञा, असत्यामपि तस्यां तस्यैव पूर्वनिपातो भविष्यति, 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति वचनादिति, एतच्चायुक्तम्; पूर्वनिपाते हि कर्तव्य एकविभक्तिकस्योपसर्जनसंज्ञा नास्त्येव । तत्र यदि निस उपसर्जनसंज्ञा न स्यात्, तदोदाहरणे द्वयोरप्यसत्यां तस्यां पर्यायेणानियतः पूर्वनिपातः प्रसज्येत । अथ कथमर्धपिप्पल्यादीनामुपसर्जनसंज्ञा न भवति ? अत्र च 'विभाषा च्छन्दसि' इत्यतो विभाषाग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनार्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीत्यादौ विषये पिप्पल्यादीनामेकविभक्तियुक्तानामप्युपसर्जनसंज्ञा न भवति । यदि हि स्यात्, तदा ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ ४४ ॥

पदमञ्जरी

निर्वाराणसिरिति । अनोजलं तद्वरं यस्याः सा वराणागङ्गा, तस्या अदूरभवा नगरी वाराणसी । पुराणे तु वरणा चासिश्च नद्यौ, शकन्ध्वादिः, तयोरदूरभवा पृषोदरादित्वाद्रेफाकारस्य दीर्घः । निसः पूर्वेणोपसर्जनत्वम्, प्रधानस्यापि हि प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात् भवतीत्युक्तम् । इहास्यावकाशोऽप्रथमानिर्दिष्टः, पूर्वस्यावकाशोऽनेकविभक्तिः नीलोत्पलादिः, अर्द्धपिप्पल्यादिश्च; कष्टश्रितादिषु कष्टादय एकविभक्तिकाः प्रथमानिर्दिष्टाश्चेत्युभयप्रसङ्गे परत्वादनेनैव प्राप्नोति, ततश्च 'अपूर्वनिपाते' इति प्रतिषेधप्रसङ्गः, न; अप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—पूर्वनिपाते नेति, किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्, पूर्वनिपाते न विधिर्न प्रतिषेधः । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यनन्तरप्राप्तिः प्रतिषिध्यते, कुत एतत् ? अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा भवति, पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । न चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते, प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ४४ ॥

भावबोधिनी

योग होनेपर भी उत्तरपदपञ्चम्यन्त ही रहता है । उदा०—निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः [यहाँ पूर्वपद में प्रथमा है]—निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौशाम्ब्याः [यहाँ पूर्वपद में द्वितीया है]—निष्कौशाम्बिम् निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिना [यहाँ तृतीया है] । निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बये [यहाँ पूर्वपद में चतुर्थी है] । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्याः [यहाँ पञ्चमी है] निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्ब्याः [यहाँ षष्ठी है] निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्याः [यहाँ सप्तमी है] निष्कौशाम्बौ । [यहाँ सर्वत्र 'कौशाम्ब्याः' यह पञ्चम्यन्त नियतविभक्तिवाला है, यही उपसर्जन है ।] इसी प्रकार निष्क्रान्तः वाराणस्याः निर्वाराणसिः आदि में भी समझना चाहिये ।

एकविभक्ति = नियतविभक्तिवाला—इसका क्या फल है ? राजकुमारी [यहाँ कुमारी पद में अनेक विभक्तियों का योग होता है ।] 'अपूर्वनिपाते'—पूर्वनिपात को छोड़कर—इसका क्या फल है ? कौशाम्बीनिः—यह प्रयोग नहीं होता है । [अर्थात् उपसर्जन होने पर भी नियतविभक्ति वाले का पूर्वप्रयोग नहीं होता है ।] ॥ ४४ ॥

१२०. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥ (१७८)

अभिधेयवचनोऽर्थशब्दः। अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा। डित्थः। कपित्थः। कुण्डम्। पीठम्।

न्यासः

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ **अभिधेयवचनोऽयमर्थशब्द इति।** एतेन प्रयोजनादिवचनाद्व्यवच्छिनत्ति। अर्थशब्दो हि प्रयोजनवचनोऽप्यस्ति, यथा—अनेनार्थेनागतः, अनेन प्रयोजनेनेति गम्यते। निवृत्तिवचनोऽप्यस्ति, यथा—मशकार्थो धूम इति, मशकनिवृत्त्यर्थं इति गम्यते। धनवचनोऽप्यस्ति, यथा—अर्थवान् देवदत्त इति, धनवानिति गम्यते। अभिधेयवचनोऽप्यस्ति, यथा—अस्य वचनास्यायमर्थ इति, इदमस्याभिधेयमिति गम्यते। इह त्वभिधेयवचनस्यैव ग्रहणम्। तत् पुनरभिधेयं जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन चतुर्विधम्। अत एव चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्भवति। तत्र जातिशब्दानां जातिरभिधेया–गौरिति। गुणशब्दानां गुणः—शुक्ल इति। क्रियाशब्दानां क्रिया—पाचक इति। द्रव्यशब्दानां द्रव्यम्—डित्थ इति। यद्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते तदाऽभाववचन-शशविषाणादिशब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञा नोपपद्यते, अर्थाभावात्, नैतदस्ति; 'अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः' इत्युक्तम्, अभावेऽप्यभिधेयो भवत्येव। अन्यथा ह्यर्थाभावादितीदं वचनमनुच्चारणीयं स्यात्; अनर्थकत्वात्, न ह्यनर्थकं वचनं प्रयोगमर्हति। तस्मादभाववचनानामपि प्रातिपदिकसंज्ञा भवत्येव।

पदमञ्जरी

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ अभिधेयवचनोऽर्थशब्द इति। न प्रयोजनवचनोऽव्यभिचारात्; न निवृत्तिवचनः, स्वयं निवृत्तस्य किं संज्ञया! न धनवचनः, स्वस्वामिभावस्यासम्भवात्। तच्चाभिधेयं चतुर्द्धा—जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन; गौः शुक्लः, पाचकः, डित्थ इति। यद्यर्थवतः संज्ञा, अभावशशविषाणादीनां न प्राप्नोति; अर्थाभावात्। मा भूदनेन, समास इति भविष्यति? न; अर्थवदित्यनुवृत्तेः। अन्यथाऽनर्थकेऽत्र विधिसम्भवात् समासग्रहणं नियमार्थं न स्यात्, उच्यते; येषां तावद्भूतलाद्याश्रयं घटादिप्रतियोगिकं नास्तीति बुद्धिबोध्यं तत्त्वान्तरमभावस्तन्मते तेनार्थेनार्थवत्त्वम्; येषामप्याश्रयाभिमतं भूतलादिस्वरूपमेव तद्बुद्धिविशेषो वा प्रतियोगिनो घटादेरभावस्तन्मते तेनैव भूतलादिनार्थऽवत्त्वमित्यभावस्य तावत्सिद्धा संज्ञा। शशविषाणमित्यत्रापि गवादिष्वनुभूतविषाणं शशमस्तकवर्तितया बुद्ध्योत्प्रेक्ष्य तस्यैवाभिधानाय शब्दप्रयोगः। बुद्ध्युपारोह एव चार्थस्य शब्दप्रयोगे कारणम्, न बहिःसत्ता। यदि बहिःसन्तमेवार्थं शब्दा अभिदधति; घटोऽस्ति, घटो नास्तीति प्रयोगो न स्याद्; एकत्र पौनरुक्त्याद्, अपरत्र विरोधाद्। बुद्ध्युपारूढस्य बहिःसत्त्वासत्त्वप्रतिपादनायोपपद्यते प्रयोगः। एवमपाक्षीत्, पक्ष्यति, अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादावपि बुद्ध्युपारूढ एव पच्यादीनामर्थः; न तु शब्दप्रयोगकाले बहिःसिद्धः।

डित्थादीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणानि। व्युत्पत्तौ कृदन्तत्वादेव सिद्धम्। सर्वं नाम धातुजमित्यत्रापि पक्षेऽव्ययार्थमनुकरणशब्दार्थं च सूत्रमारभ्यमेव। ननु लौकिके प्रयोगे शब्दानामर्थवत्ताध्यवसायः, स च वाक्यस्यैव पदस्य वा विभक्त्यन्तस्य; न तु प्रकृतिभागमात्रस्येति कथं तस्य निष्कृष्यार्थवत्त्वनिश्चयः! येषां हि सहैव प्रयोगस्तेषां सङ्घातस्यैवार्थवत्ता यथा वर्णानाम्? उच्यते; अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थनिश्चयः, यस्य शब्दस्यान्वये योऽर्थः प्रतीयते, व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थः। वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ च प्रत्ययसामान्य-

भावबोधिनी

यहाँ 'अर्थ' शब्द अभिधेय = वाच्यपरक है। धातु और प्रत्यय [तथा प्रत्ययान्त] को छोड़कर अर्थवान् शब्दस्वरूप की प्रातिपदिक संज्ञा होती है। उदा०—डित्थः, कपित्थः। कुण्डम्। पीठम्।

अर्थवदिति किम्? वनम्, धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत्। नलोपो हि स्यात् (८.२.७)।

न्यासः

नान्तस्यावधेर्मा भूदिति। ननु चाधातुरिति प्रतिषेधो भविष्यति, तथा हि 'वन सम्भक्तौ', 'धन धान्ये' इत्येतयोः धात्वोरेते रूपे, नैतदस्ति; अव्युत्पन्नावपि वनधनशब्दौ स्तः, तयोरेवायं प्रयोगः। अत्र यदि नान्तस्यावधेः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् तदा सुबुत्पत्तिः स्यात्, ततश्च पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः स्यात्। ननु च 'अधातुः' 'अप्रत्ययः'—इति पर्युदासावेतौ, ततो नञिवयुक्तन्यायेनार्थवतस्तत्सदृशस्यैवैषा संज्ञा भविष्यति, ततो नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेन? नैतदस्ति; अनर्थकस्यापि धातोर्विद्यमानत्वात्, यथा—इङ् अध्ययने', 'इक् स्मरणे' इति—एतयोरधिपूर्वयोरेवार्थवत्त्वम्, न केवलयोः। यस्तु गणपाठेऽनयोरर्थनिर्देशः, स समुदायार्थमवयवेऽध्यारोप्य कृत इति वेदितव्यम्। अध्यारोपितार्थयोरपि तयोर्गणपाठसामर्थ्याद् धातुसंज्ञा भवत्येव। एवं प्रत्ययोऽप्यनर्थकोऽप्यस्ति। यथा - 'यावादिभ्यः कन्', याव एव यावक इति। न ह्यत्र प्रत्ययस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्यतेऽर्थवत्त्वं प्रत्येतुम्। विनापि तेन कन्प्रत्ययेन यावशब्दादेव तदर्थः प्रतीयते। तस्मादर्थवदिति युक्तमुक्तम्।

पदमञ्जरी

व्यभिचारेऽपि तद्विशेषव्यभिचारः, वृत्तौ सामान्यव्यभिचारश्च वृक्षखण्डं वार्क्षी शाखेति, अर्थस्तु मूलस्कन्धफलपलाशादिमान् यावद्वृक्षशब्दं प्रतीयते।

नान्तस्यावधेरिति। ननु 'वन षण सम्भक्तौ', 'धन धान्ये' इत्येतयोर्धात्वोरेतौ शब्दौ पचाद्यचि व्युत्पादितौ, तत्राधातुरिति निषेधो भविष्यति। एवं तर्ह्यव्युत्पत्तिपक्ष एतदुक्तम्, अत एवोदाहरणत्वेनाप्यनयोरुपन्यासः। किं चासत्यर्थवद्ग्रहणे प्रतिवर्णं संज्ञाप्रसङ्गः, न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञा, न चाधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणाद् अर्थवतो ग्रहणम्। अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोः सम्भवाद्, यथा—अधीते, यावक इति। अत्र ह्यधिपूर्वस्येङोऽर्थवत्त्वं न तु इङि; तस्य क्वचिदप्यप्रयोगाद्। यावक इत्यत्रापि यावशब्दस्यैवार्थवत्त्वं न तु कनः; अन्तरेणापि तदर्थावगमात्। न च ज्ञायते-केन धर्मेण सादृश्यमिति! न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवतो ग्रहणम्? एषा हि नियतरूपोपादाने व्यवस्थापयति, न चात्र रूपविशेषोपादानम्। ननु सत्यामप्यनर्थकस्य संज्ञायां संख्याकर्मादिषु विधीयमानाः स्वादयो न भविष्यन्ति, नैतदस्ति; अविशेषेणोत्पद्यन्ते, उत्पन्नानामर्थनियमः, ततश्चाव्ययवत् स्वादयः स्युरेव।

नलोपो हि स्यादिति। विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति, समुदायस्यापि पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाल्लुको भावात्। यद्येवम्, द्विर्वचनन्यायेनावयवस्य न भविष्यति, युक्तं तत्र पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच्, तेनैव तदवयवोऽच्छब्दः पशब्दश्च; न चैकस्यैकदाऽनेकं प्रत्ययवयवत्वं निरूपयितुं शक्यम्। किञ्च—समुदायद्विर्वचनेनावयवा अपि द्विरुच्यन्ते, तदात्मकत्वात्तस्य। इह त्ववयवानां समुदायस्य च संज्ञानिबन्धनं शब्दत्वं पृथगेव। तत्र समुदायस्य यत् तेन तस्यैव कार्यं नावयवानाम्। ननु च एति, आभ्याम्, औपगवः, अ अपेहीति, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् वृक्षादिष्वपि वर्णा अर्थवन्तः, तथा कूप इति ककारे सति कश्चिदर्थो गम्यते, यूप इति यकारोपजनेऽर्थान्तरम्, तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति; तथा 'ब्राह्मण' इत्युक्ते योऽर्थो गम्यते नासौ बकारादीनामन्यतरापायेऽपि गम्यते। येषां च संघातो यत्कार्यं करोति प्रत्येकमपि तत् कुर्वन्ति, यथा—तिलानां खारी तैलमुत्पादयति, प्रत्येकं च तिलाः। ये च यस्मिन् प्रत्येकमसमर्थास्तेषां संघातोऽपि तत्रासमर्थः, यथा—प्रत्येकं सिकतास्तैलं

भावबोधिनी

'अर्थवत्'—अर्थवाला हो—इसका क्या फल है? धनम्, वनम्। इनमें नान्त अवधि अर्थात् धन् वन् इतने की प्रातिपदिक संज्ञा न होने लगे। क्योंकि ऐसा होने पर नलोप होने लग जायगा।

अधातुरिति किम्? हन्तेर्लङ्, अहन्—नलोपो हि स्यात्। अप्रत्यय इति किम्? काण्डे। कुड्ये—

न्यासः

अहन्निति। अदादित्वाच्छपो लुक्, तिपो हल्ङ्यादिना लोपः, अट्। स च हन्तिग्रहणेन गृह्यत इति कृतेऽपि तस्मिन् हन्तिर्धातुरेव। अत्र विना धातुग्रहणेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। नलोपस्तु प्रत्ययोत्पत्तौ पदत्वे सत्युत्तरकालम्। अथ वा—प्रतिपदिकसंज्ञापि प्रत्ययोत्पत्तेरुत्तरकालमेव स्यात्, तस्माद् धातुग्रहणं कर्तव्यम्। ननु चात्र प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति प्रतिषेधेन भवितव्यम्, तत् किमधातुग्रहणेन? नैतदस्ति; प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः कार्यः, नलोपे च 'न ङिसम्बुद्धयोः' इति प्रतिषेधो ज्ञापकः—प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति प्रतिषेधो न प्रवर्त्तत इति। यदि ह्यप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन हे राजन्नित्येवमादिषु प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात्, 'न ङिसम्बद्धयोः' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्; प्राप्त्यभावात्। अथ भिद्-छिद्-लूः-पूरित्येवमादीनां कथं प्रातिपदिकसंज्ञा, यावता क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति धातव एवैत इति, अत्राधातुरिति प्रतिषेधेन भवितव्यम्? नैष दोषः; मा भूदनेन, कृदन्तत्वादुत्तरसूत्रेण भविष्यति। न चोत्तरस्याः प्राप्तेरयं बाधकः; वाक्यान्तरस्थत्वात्। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति वा।

काण्डे, कुण्ड्ये इति। प्रथमाद्विवचनान्ते एते रूपे। 'नपुंसकाच्च' इति शीभावः। अत्र च 'प्रत्ययग्रहणे

पदमञ्जरी

नोत्पादयन्ति तथा खार्यपि तासाम्। अतः संघातार्थवत्त्वाच्चार्थवन्तो वर्णाः, तत्कथमर्थवद्ग्रहणे सत्यपि तेषां निवृत्तिः। अनर्थकास्तु, प्रतिवर्णानामर्थानुपलब्धेः, न हि 'ब्रा' इत्युक्ते कश्चिदर्थो गम्यते। अतो धात्वादीनामेकवर्णानामर्थवत्त्वाद् अन्येऽपि वर्णा अर्थवन्त इत्यनुपलब्धिबाधितमेतद्। एवमन्येऽपि हेतवो बाधितविषयाः। किं च कूपो यूप इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ककारयकारयोरर्थवत्त्वे यूप इति चतुर्णां वर्णानामानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात्; अथ तेषामर्थवत्त्वं भूयिष्ठः कूपे यूपार्थः स्यात्, कूपार्थश्च यूपे, यत्र भूयसामर्थवतामन्वय, व्यतिरेकस्तु कस्यचित्; तत्रार्थानामपि भूयसानुमवृत्तिर्भवति, व्यतिरेकस्तु कस्यचिद्; यथा देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अतः संघाता एव तेनार्थवन्तः। संघातार्थवत्त्वाच्चेति हेतुरनैकान्तिकः, तैलाग्निवर्तिसंघातेन दीपः, न प्रत्येकम्, रथावयवैश्चक्रादिभिः संहतैर्व्रजिक्रिया। किञ्चार्थवतां विपर्यासेऽर्थप्रत्ययस्यापि विपर्यासः—आहर पात्रं पात्रमाहरेति, अपाये चापायः—गामभ्याज शुक्लां गामभ्याजेति, उपजने चोपजनः—गामभ्याज शुक्लामिति। वर्णेषु तु नैवम्, हिनस्तीति सिंहो हन्तिः हतः घ्नन्ति। अतः संघाता एवार्थवन्तः।

अहन्निति। हन्तेर्लङि तिप् 'इतश्च' लोपे हल्ङ्यादिलोपोऽट्, स हन्ग्रहणेनैव गृह्यते, अत्र प्रागेव लङुत्पत्तेः संज्ञायां सत्यामुत्तरकालं पदत्वे सति नलोपः स्यात्। यद्वा प्रातिपदिकसंज्ञा पदसंज्ञासमकालमेव स्यात्, न चाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधः; 'न ङिसम्बुद्धयोः' इति लिङ्गात्; अन्यथा हे राजन्नित्यादावप्रत्यय इति निषेधादप्रातिपदिकत्वादेव नलोपप्रसङ्गात्।

अधातुरिति शक्यमकर्तुम्, 'सुपो धातु' इति धातुग्रहणं ज्ञापकम्—न धातोरियं संज्ञेति। नैतदस्ति ज्ञापकम्, प्रतिषिद्धार्थमेतत् स्यात्, श्येनायत इत्यादावप्रत्यय इति निषिद्धा संज्ञेति भिद्, भूः, पूरित्येवमादौ क्विबन्तत्वे कृदन्तत्वादुत्तरसूत्रेण संज्ञा। न च तस्या अपि प्रतिषेधोऽयम्, 'मध्येऽपवादाः' इति न्यायात्, पर्युदासत्वाद्वा।

काण्डे इति। प्रथमाद्विवचनस्य 'नपुंसकाच्च' इति शीभावः, अप्रत्यय इति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया

भावबोधिनी

अधातुः-धातुभिन्न-यह किसलिये है? हन् धातु के लङ् लकार में 'अहन्' होता है। यहाँ 'न्' का लोप न होने लगे। अप्रत्ययः—प्रत्ययभिन्न—यह कसलिये है? काण्डे, कुड्ये। [ये प्रथमा-द्विवचनान्त रूप हैं। केवल प्रत्यय की

(म० भा० १.२.४५)। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१.२.४७) इति ह्रस्वः स्यात् ।

*** अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेष्यते * (म० भा० १.२.४५ वा० १२)॥ अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।**

प्रातिपदिकप्रदेशाः—'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१.२.४७) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य' इति तदन्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति, न प्रत्ययमात्रस्य । ननु च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यत्रान्तग्रहणेन 'अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' इति ज्ञापितत्वात् 'अप्रत्ययः' इति प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधो न लभ्यते, नैष दोष; संज्ञाविधौ स प्रतिषेधः, न चायं संज्ञाविधिः, किं तर्हि ? प्रतिषेधविधिः । अथ किमर्थमप्रत्यय इति प्रतिषेध उच्यते, यावतोत्तरसूत्रे कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—'कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञा, नान्यप्रत्ययान्तस्य—काण्डे कुडचे इत्येवमादेः' इति ? नैतदस्ति, असत्यस्मिन् प्रतिषेधेऽन्यत्र 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' इति कृत्तद्धितयोरेव प्रातिपदिकसंज्ञा स्यान्न तदन्तस्य; तदन्तस्य चैवेष्यते—भिच्छित् लूः पूरित्येवमादीनां प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । सत्यप्रत्यय इत्येतस्मिन् प्रतिषेधे प्राप्ते यथा कृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा लभ्यते तथोत्तरसूत्रे प्रतिपादिष्यामः । ननु च 'काण्डे' 'कुडचे'—इत्येतयोः पूर्वमेव प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवृत्ता, विभक्त्या च सहैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति सत्यप्यप्रत्ययग्रहणे ह्रस्वत्वं प्राप्नोत्येव, नैतदस्ति; अप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति, अन्यथा ह्यप्रत्ययग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

पदमञ्जरी

तदन्तस्य निषेधः । यत्र हि प्रत्ययः संज्ञिरूपेऽनुप्रविशति, यथा—'तरप्तमपौ घः' इति, तत्र पदसंज्ञायामन्तवचनेन तदन्तविधिप्रतिषेधः । इह तु पर्युदासे प्रत्ययव्यतिरिक्तः संज्ञी, प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं, किं तर्हि ? प्रतिषेध इति, नास्ति निषेधः । ननूत्तरसूत्रे कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—प्रत्ययान्तस्य यदि भवति कृत्तद्धितान्तस्यैवेति, उच्यते; अस्मिन् सत्यप्रतिषेधे संज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्प्रत्ययस्य यदि भवति कृत्तद्धितस्यैवेति स्थानिनियमः स्यात् । सति त्वस्मिन्, अत्र तावत्प्रत्ययान्तस्य निषेध इति उत्तरसूत्रेऽपि तद्धितान्तस्य ग्रहणं भवति । अथ क्रियमाणेऽप्यप्रत्यय इत्यस्मिन्नपुंसकह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति ? पर्युदासे तावत्प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः काण्डशब्दस्य प्रवृत्ता संज्ञेति एकादेशस्यान्तवद्भाव इत्यस्त्येव प्रातिपदिकत्वम् । तथा च ब्रह्मबन्धूरित्यूङेकादेशस्यान्तवत्त्वात् स्वाद्युत्पत्तिः । न चाप्रत्यय इत्यस्य वैयर्थ्यम्; त्रपुणी इत्यादौ यत्रैकादेशत्वं नास्ति तत्रार्थवत्त्वात् । एवं तर्हि नपुंसके यद्वर्तते तस्य ह्रस्वः, विभक्त्यन्तं तु संख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं च, न च तयोर्लिङ्गयोगः, न चान्यवद्भावेनार्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः । यद्येवम्, त्रपुणी इत्यादावप्येवमेव न भविष्यति, नार्थोऽनेन, न चान्यः प्रत्ययान्तो व्यावर्त्यः सम्भवति । तथा हि, षड्विधाः प्रत्ययः – सनादयः, कृतः, तिङः, सुपः, स्त्रीप्रत्ययाः, तद्धिताश्चेति । प्रातिपदिककार्यमपि 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वम्, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति प्रत्ययविधिश्च । तच्च कृत्तद्धितान्तस्येष्यत एव । सन्प्रभृतिषु येषां तावद्धातुत्वं तेषामधातुरित्येव प्रतिषेधः, श्यन्शबादीनामपि विकरणानां लिङ्गाभावः, संख्याकर्माद्यभावोऽपत्याद्यर्थायोगश्च । एवं तिङन्तानाम्, यथा—यः पचतिरूपम्, तस्यापत्यम् इति रूपबन्तत्वात्सत्यपि

भावबोधिनी

प्रातिपदिक संज्ञा होने पर) 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (पा० सू० ८।२।७ से) 'ए' का ह्रस्व न होने लग जाय ।

'अनर्थक भी निपात की प्रातिपदिकसंज्ञा इष्ट है ।' अध्यागच्छति । प्रलम्बते । [यहाँ 'अधि', 'प्र' अनर्थक हैं ।]

प्रातिपदिक के प्रयोगस्थल— 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (पा० सू० १।२।४७) आदि हैं ॥ ४५ ॥

१२१. कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ (१७९)

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति। 'अप्रत्ययः' इति पूर्वसूत्रे पर्युदासात्कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते। * अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् (म० भा० १.२.४५ वा० ६)।

न्यासः

'अधातुरप्रत्ययः' इति द्विष्प्रतिषेधः षष्ठीतत्पुरुषाशङ्कानिरासार्थः[1] 'अधातुप्रत्ययः' इत्युच्यमाने षष्ठीतत्पुरुषोऽप्याशङ्क्येत – धातोर्यः प्रत्ययस्तस्य न भवतीति ॥ ४५ ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अत्रान्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीत्येतन्नोपतिष्ठते, यस्मादप्रत्यय इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम्। 'अप्रत्ययः' इति प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेध उक्तः। तेन यत्र संज्ञायाः प्रतिषेधस्तत्रेयमारभ्यमाणा तदन्तस्यैव भवतीत्येतच्चेतसि कृत्वाह—**अप्रत्यय इति पूर्वसूत्रे पर्युदासात् कृदन्तस्येत्यादि।**

अथ समासग्रहणं किमर्थम्? यावता समासस्यार्थवत्त्वात् पूर्वेणैव संज्ञा सिद्धेत्यत आह—**अर्थवत्समुदा-**

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकत्वे ये तु सम्भवन्ति स्वार्थिकास्ते 'तिङश्च' इति ज्ञापकान्न भवन्ति। स्त्रीप्रत्ययानां तु विरुद्धेन नपुंसकेनायोग एव, कुमारीपुत्र इत्यत्र 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः स्यादिति चेद्? अथ क्रियमाणेऽपि प्रतिषेधे राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति, अत्र हि समासत्वादस्यैव प्रातिपदिकत्वम्? अतो यस्तत्र परिहारः, स एवात्रापि भविष्यति। प्रत्ययविधिस्त्विष्यत एव। 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सुबन्तस्य ह्रस्वत्वं न प्राप्नोतीत्युक्तमेव। सुपां चाप्रसङ्गः; तद्विधानदशायां तदन्तस्यासम्भवात्, लिङ्गाभावात् स्त्रीप्रत्ययाभावः। तद्धितास्त्विष्यन्त एव 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति। अतो नार्थोऽनेन, उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणेन च, उच्यते; 'बहुषु बहुवचनम्' 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीनां स्वादिविधिवाक्येन भिन्नवाक्यतापक्षे सर्वेभ्यः प्रत्ययान्तेभ्यः स्वादयः स्युः, यथा—अव्ययेभ्यः। विकरणान्ताच्च स्वार्थिकास्तद्धिताः स्युरेवेत्यतोऽप्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यं तद्धितग्रहणं च। काण्डे कुड्य इत्येतयोस्तु प्रत्युदाहरणत्वम् 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यत्रापपादयिष्यामः।

अथ प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा कस्मान्न भविष्यति, सत्यां हि संज्ञायामुक्तेन न्यायेन बहुपटव इत्यादौ स्वादयः स्युः? उच्यते—व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तवदप्रत्ययइति प्रतिषेधो भविष्यति। यद्येवम्, कृत्तद्धितमात्रेऽपि विधिसम्भवात् उत्तरसूत्रे तदन्तविधिर्न भवति। अत्र परिहारं वक्ष्यामः ॥ ४५ ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ कृतो विहितास्तदादय इति वेदितव्यम्। अत्र हि कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते, तेन मूलकेनोपदंशमिति वाक्यस्य संज्ञा न भवति। मध्येऽपवादन्यायेन ह्यप्रत्यय इति निषेधः कृद्ग्रहणेन बाध्यते, न तु समासग्रहणेन कृतो नियमः। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेऽप्यत्र तदन्तविधिर्भवतीत्यत्रोपपत्तिमाह—**अप्रत्यय इति।** पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तस्य निषेधो न केवलस्य प्रत्ययस्येत्याश्रित्यैतदुच्यते। अप्राप्तप्रापणं विधिः, न च तदा कृत्तद्धितमात्रस्याप्राप्ता संज्ञा तदन्तस्य त्वप्राप्तेति विध्यर्थत्वात्तदन्तस्यैव ग्रहणम्। येषां तु पूर्वत्र प्रत्ययमात्रस्यापि निषेधस्तेषामर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरर्थवद्विशेषणस्य तदन्तस्य ग्रहणं समासग्रहणमनर्थकम्, अर्थवत्त्वात्पूर्वेणैव संज्ञासिद्धेरित्यत आह **अर्थवत्समुदायानामिति।** कर्मणि षष्ठी। नियमः=व्यावृत्तिः। ननु सुराजा अतिराजेत्यादौ

भावबोधिनी

कृत्, तद्धित और समास की प्रातिपदिकसंज्ञा होती है। पहले वाले सूत्र में 'अप्रत्ययः' इस पर्युदास [नञ्प्रयोग] के कारण [न प्राप्त होने के फलस्वरूप] कृदन्त और तद्धितान्त की प्रातिपदिक संज्ञा इस सूत्र से की जाती है। 'अर्थवान् शब्दों के समुदाय अर्थात् वाक्य की संज्ञा वारण करने के लिये समास का ग्रहण है।'

---

१. अत्र 'अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थमिति मनोरमाशब्दकौस्तुभयोर्भट्टोजिवाक्यन्तु न्यासादर्शनमूलकमेव प्रतिभाति। सर्वथा न्यासकारव्याख्यैव साधीयसी' इति श्रीरामचन्द्रचक्रवर्तिनः। वस्तुतस्तु 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति व्याख्यानत एव षष्ठीतत्पुरुषाशङ्का व्यपगता भवेदिति 'नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम्' इति दीक्षितमतमेव सर्वथा ज्यायः इति विद्वद्भिर्विचारणीयम्।

❀ कृत्—कारकः, हारकः, कर्त्ता, हर्त्ता। तद्धितः–औपगवः कापटवः। समासः–राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद् वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

न्यासः

यानामित्यादि। निर्धारणषष्ठीयम्—अर्थवन्तो ये समुदायास्तेषां मध्ये समासस्यार्थवतः समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यादिति नियमार्थं समासग्रहणम्।

यद्येवम्, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्—बहुपटव उच्चकैरिति? कोऽत्र दोषः? 'चितः' इत्यस्मिन् सूत्रे 'चितः सप्रकृतेर्बहुजकजर्थमि'ति वचनादेतद्व्यवस्थाप्यते—प्रकृतिमन्तर्भाव्य चित्स्वरो विधीयत इति। बहुपटव इत्यत्र बहुचि विहिते यदि प्रातिपदिसंज्ञा न स्यात्, तदा प्रातिपदिकत्वाभावात् यथा सुबुत्पत्तिर्न स्यात् तथोत्पन्नाया अपि विभक्तेः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुका न भवितव्यम्। ततश्च बहुपटव इत्यत्र जस्विभक्तेरकारस्य स्वरः स्यात्, उकारस्य चेष्यते। प्रातिपदिकत्वे तु सति पूर्वोत्पन्नाया विभक्तेर्लुकि कृते याऽन्या विभक्तिरुत्पद्यते, सा बहुजुत्पत्तेरुत्तरकालभाविनीत्वात् प्रकृतौ नान्तर्भवति। तेन तामुत्सृज्य पूर्वो भागः स्वरभाग् भवति। अत उकारस्य स्वरः सिध्यति। उच्चकैरित्यत्र प्रातिपदिकत्वाभावादकज्वतः समुदायाद्विभक्तिर्न स्यात्, तस्याश्चासत्यां पदत्वं न स्यात्। ततश्चोच्चकैः पठतीति 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न स्यात्। तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रतिपदिकसंज्ञा वक्तव्या? न वक्तव्या, यस्मात् तुल्यजातीयानां नियमः, तेन तुल्यजातीयो नियमेन व्यवच्छिद्यते। तुल्यजातीयश्च समाससुबन्तसमुदायादन्यः

पदमञ्जरी

अन्तर्वर्त्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायां समुदायस्य संज्ञा, तामपेक्ष्य सोरुत्पन्नस्य हल्ङ्यादिलोपे तस्यामवस्थायां नलोपार्थं या संज्ञा प्राप्नोति तस्याः प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेतत्स्यात्? ज्ञापकात्सिद्धम्, 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधो ज्ञापयति—न प्रत्ययलक्षणेन निषेध इति; अन्यथा उक्तेन न्यायेन हे राजन्नित्यादौ नलोपप्रसङ्गात्। नैतदस्ति ज्ञापकम्; हे सुराजन्नित्यादौ यत्र समासग्रहणेन संज्ञा विहिता तत्र नलोपप्रसङ्गे निषेधः स्याद्। एवं तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते, तेन प्रत्ययान्ते समासे विध्यर्थत्वासंभवान्नियमार्थमेव समासग्रहणम्।

यद्वा—अनुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं न कृत्संज्ञा प्रवर्तते, तस्यां तु सत्यां यस्यामवस्थायां यत्कार्यं प्राप्नोति तस्यां तद्भवति, न प्रतिकार्यमावर्त्तनीया संज्ञेत्ययं पक्ष आश्रीयते। अत्र च पक्षे सुबुत्पत्त्यर्थं नलोपार्थं च समाससंज्ञानन्तरमेव सकृत्संज्ञा प्रवर्त्तते, न तु नलोपदशायामिति विध्यर्थत्वासम्भवान्नियमार्थमेव समासग्रहणम्। तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, कश्च तुल्यजातीयो यस्यार्थवत्समुदायस्य पूर्वो भागस्तावत्पदम्, यश्चैव हि सुबन्तानां समासः—राजपुरुष इति, यश्चैव हि तिङन्तानाम्—"आख्यतमाख्यातेन क्रियासातत्ये', अश्नीतपिबता, खादतमोदतेति, यश्च सुबन्तानां तिङन्तानां च—'जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये', जहिजोडः, जहिशकट इति, यश्च सुबन्तानां प्रातिपदिकानां च—गतिकारकोपपदानामिति, वस्त्रक्रीती निष्कक्रीतीति, सर्वत्रात्र पूर्वो भागस्तावत्पदम्। अतः स तुल्यजातीयो नियमेन व्यावर्त्यते, तेन बहुपटव इत्यत्र जसन्तस्य पुरस्ताद्बहुचि कृते नोत्तरत्र संघाते पूर्वो भागः पदमित्यसति नियमे ईषदसमाप्तिलक्षणेनार्थेनार्थवत्त्वात्सत्यां संज्ञायां पूर्वोत्पन्नस्य जसः 'सुपो धातु' इति लुकि कृते चित्स्वरोऽपि भवन् 'चितः सप्रकृतेर्बहुजकजर्थमिति' पटुशब्दोकारस्य भवति। पूर्वोत्पन्नस्य तु जसोऽवस्थाने तस्यैव स्यात्। **वाक्यस्यार्थवत इति।** प्रत्येकं पदैरप्रतीतस्य संसर्गस्य वाक्येन

भावबोधिनी

उदा०—कृत्—कारकः, हारकः, कर्त्ता, हर्ता। [यहाँ, कृ धातु से ण्वुल् और तृच् ये कृत् प्रत्यय हैं। तदन्त की प्रातिपदिक-संज्ञा है।] तद्धित—औपगवः, कापटवः। [यहाँ उपगु और कापटु से तद्धित प्रत्यय हैं।] समास—राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः। [षष्ठीसमास है।] समासग्रहण नियमार्थ है, अतः अर्थवान् वाक्य की प्रातिपदिकसंज्ञा नहीं होती है।

१२२. ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ (३१८)

नपुंसकलिङ्गेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशोऽलोन्त्यस्याचः। अतिरि कुलम्, अतिनु कुलम् ।

नपुंसक इति किम् ? ग्रामणीः। सेनानीः। प्रातिपदिकस्येति किम् ? काण्डे तिष्ठतः। कुड्ये तिष्ठतः।

न्यासः

वाक्यसमुदाय एव, न तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः। तेनायं तस्य नियमेन व्यवच्छेदो न करिष्यते, नैतदस्ति; सुबन्तासुबन्तसमुदायोऽपि समासोऽस्ति, यथा—प्रकर्त्ता,प्रकारक इति। अत्र हि 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति कृदन्तेनासुबन्तेन गतिकारकं सुबन्तं समस्यते, तेन सुबन्तासुबन्तसमुदायोऽयं समास इति तुल्यजातीयस्यापि नियमे विज्ञायमाने बहुपटवः, उच्चकैरित्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति, यदयमप्रत्यय इति प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधं शास्ति॥ ४६॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ नपुंसकलिङ्गे इति। नपुंसकं लिङ्गं यस्येति बहुव्रीहिः। स पुनर्नपुंसकलिङ्गोऽर्थो द्रव्यभूतो वेदितव्यः; नपुंसकलिङ्गस्य द्रव्यधर्मत्वात्। **अलोऽन्त्यस्येति।** 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषया।

ग्रामणीरिति। 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्। 'अग्रग्रामाभ्यां च' इत्युपसंख्यानाण्णत्वम्। काण्ड्ये, कुड्ये—इत्यत्रापि 'अप्रत्ययः' इति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति, तेन ह्रस्वत्वं न भवति। ननु च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशोऽन्तादिवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणेन गृह्यते, ततश्च क्रियमाणे प्रातिपदिकग्रहणे

पदमञ्जरी

प्रतीयमानत्वात्तस्यार्थवत्त्वम्, समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानान्नास्त्यप्रत्यय इति निषेधः। न च 'नास्ति यस्मिन् प्रत्ययः सोऽप्रत्ययः' इति बहुव्रीहिः शक्य आश्रयितुम्; बहुपटव इत्यत्रापि निषेधप्रसङ्गात्॥ ४६॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ सूत्रे नपुंसकशब्देन तद्वद्द्रव्यं विवक्षितं न लिङ्गमात्रमित्याह—**नपुंसकलिङ्गेऽर्थे इति।** नपुंसकं लिङ्गमस्येति बहुव्रीहिः।

ग्रामणीरिति। 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्। **प्रातिपदिकस्येति किमिति।** नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव धर्मः, द्रव्यवाचित्वं च प्रातिपदिकस्यैव, न सुबन्तस्य; शक्तिसङ्ख्याप्राधान्यात्। न धातोस्तिङन्तस्य वाक्यस्य वा; क्रियाप्रधानत्वात्। वर्णास्त्वनर्थकाः, स्त्रीप्रत्ययानां तु विरुद्धेन नपुंसकेनायोग इति प्रश्नः। **काण्डे कुण्ड्ये इति।**

भावबोधिनी

विमर्श—भाव यह है कि 'राज्ञः पुरुषः' यह समुदाय न तो धातु है, न प्रत्यय है और न प्रत्ययान्त है अतः पूर्वसूत्र से ही प्रातिपदिकसंज्ञा सम्भव है। तब इस सूत्र से संज्ञा करना नियम को स्थापित करती है—यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेत् संज्ञा तर्हि समासस्यैव, इसलिये रामः पठति आदि वाक्य की प्रातिपदिक संज्ञा नहीं होती है॥ ४६॥

नपुंसक लिङ्ग अर्थ में जो प्रातिपदिक विद्यमान है उसका ह्रस्व आदेश होता है, अन्त्य अल्=अच् के स्थान पर। [इसमें 'अलोऽन्त्यस्य' पा० सू० १।१।५२ और 'अचश्च' पा० सू० १।२।२८ इन दोनों परिभाषाओं की उपस्थिति होती है। इसलिये उपर्युक्त अर्थ सम्भव होता है।]

उदा०—अतिरि कुलम्, अतिनु धनम्। [रायम् अतिक्रान्तम्, नावम् अतिक्रान्तम्—इस विग्रह में समास के बाद इस सूत्र से ह्रस्व आदेश करने पर रै के ऐ का 'इ' तथा 'नौ' के 'औ' का 'उ' होता है। द्र० 'एच इग्ह्रस्वादेशे' पा० सू० १।१।४८]।

नपुंसके—नपुंसक लिङ्ग अर्थ में—यह किसलिये है ? ग्रामणीः। सेनानीः। [ये नपुंसक लिङ्ग अर्थ में नहीं हैं।]

प्रातिपदिकस्य—इसका क्या फल है ? काण्डे तिष्ठतः। कुड्ये तिष्ठतः। [यहाँ प्रातिपदिक का 'ए' नहीं है, प्रत्यय

प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवन्न भवति ॥

१२३. गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ (६५६)

'प्रातिपदिकस्य' इति वर्तते । 'गो' इति स्वरूपग्रहणम्, 'स्त्री' इति प्रत्ययग्रहणम्; स्वरितत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणम्—गोरुपसर्जनस्य, स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य

न्यासः

ह्रस्वत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—**प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादित्यादि** । इह यद्यन्तवद्भावः स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यवच्छेद्याभावादिति भावः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ स्त्रीति स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति । अत्र हेतुमाह—**स्वरितत्वादिति** । स्त्रीग्रहणस्येह स्वरितत्वं क्रियत इति स्वरितेनाधिकारादवगतिर्भवति । तेन 'स्त्रियाम्' इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहिताष्टाबादयस्तेषां ग्रहणं भवति; न स्त्र्यर्थाभिधायिनः शब्दमात्रस्य, नापि स्त्रीशब्दस्यैव स्वरूपस्य । **उपसर्जनग्रहणं** द्वयोर्विशेषणमित्यादेः स्पष्टीकरणायाह—**गोरुपसर्जनस्य, स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनस्येत्यादि** । ताभ्यां प्रातिपदिक-

पदमञ्जरी

अत्र 'अप्रत्ययः' इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वं नास्ति । ननु च एकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणेन गृह्यते इति क्रियमाणेऽपि प्रातिपदिकग्रहणे ह्रस्वत्वं स्यादेवात आह—**प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादिति** । **कथं** पुनः सामर्थ्यम्, यावता यत्रान्तवद्भावो नास्ति—वाः वारी त्रपुणी इत्यादौ, तद्व्यावर्त्यं स्यात् ? अथ शक्तिसङ्ख्याप्रधानत्वात् तत्र नपुंसकेनायोगः, काण्डे इत्यादावपि एवमेव न भविष्यति । न ह्यन्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वे सत्यपि शक्तिसङ्ख्याप्राधान्यं हीयते । एवं मन्यते—'असति प्रातिपदिकग्रहणे नपुंसकवृत्तेरनपुंसकवृत्तेश्च य एकादेशः स नपुंसकवृत्तिग्रहणेन गृह्यते नपुंसक इति स्यात्प्रसङ्गः । प्रातिपदिकग्रहणे तु मुख्यप्रातिपदिकग्रहणार्थत्वाद् अतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वस्याभावः' इति । उत्तरार्थं च प्रातिपदिकग्रहणम् । इह वनाय, वनाभ्याम्, वनार्थम्, वनेभ्य इति ह्रस्वो न भवति, बहिरङ्गयोर्दीर्घत्वयोरसिद्धत्वात् । काण्डीभूतमित्यत्र पूर्वं नपुंसकत्वेऽपि च्व्यन्तदशायाम् अव्ययत्वेनालिङ्गत्वाद् ह्रस्वाभावः ॥ ४८ ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ स्त्रीति प्रत्ययग्रहणमिति । अत्र हेतुमाह—**स्वरितत्वादिति** । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो ग्राह्य इत्ययमप्यर्थः । इह च स्त्रीग्रहणं स्वर्यते, तेन स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितानां टाबादीनां ग्रहणं भवति; नार्थस्य, नापि स्वरूपस्य । क्तिन्नादीनां तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम् । **उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणमिति** । प्रत्येकं सम्बन्धात्तु द्विवचनं न भवतीत्याह—**गोरुपसर्जनस्येत्यादि** । **स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति** पाठः । पारिभाषिकं ह्यत्रोपसर्जनं गृह्यते । न च स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य पारिभाषिकोपसर्जनत्वसम्भवः । **ताभ्यामिति** । उपसर्जनेन गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च यदि ताभ्यां तदन्त-

भावबोधिनी

है । अतः ह्रस्व नहीं होता है ।] प्रातिपदिक के ग्रहण के सामर्थ्य से एकादेश पूर्व का अन्तवत् नहीं होता है ।

विमर्श—काण्ड + औ = शी = ई गुण करने पर 'काण्डे' आदि शब्दरूप होते है । यहाँ 'ए' इस एकादेश में 'अन्तादिवच्च' (पा० सू० ६।१।८५) से अन्तवद्भाव करके प्रातिपदिकत्व का अतिदेश किया जा सकता है । किन्तु ऐसा करने पर सर्वत्र प्रातिपदिकत्व सम्भव हो जाने के कारण प्रातिपदिकग्रहण व्यर्थ हो जायगा । इस वैयर्थ्य के कारण यह पूर्व का अन्तवत् नहीं होता है ॥ ४७ ॥

'प्रातिपदिकस्य' इसकी अनुवृत्ति होती है । 'गो' यह स्वरूप का ग्रहण है और 'स्त्री' यह प्रत्यय का ग्रहण है क्योंकि ऐसी स्वरितत्वप्रतिज्ञा है । उपसर्जनग्रहण इन दोनों का विशेषण है—उपसर्जन गो शब्द का तथा उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययान्त

तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः । शबलगुः । स्त्रियाः—निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः ।

उपसर्जनस्येति किम् ? राजकुमारी । स्वरितत्वं किम् ? अतितन्त्रीः । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः ।

न्यासः

स्येत्यादेरपि स्फुटीकरणायाह—**उपसर्जनगोशब्दान्तस्येत्यादि** । उपसर्जनगोशब्दोऽन्तो यस्येति विग्रहः । एवं गोशब्देनोपर्जनेन स्त्रीप्रत्ययेन च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सति गोः कुलं गोकुलम्, राज्ञः कुमार्याः पुत्रो राजकुमारीपुत्र इत्यत्र गोशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च ह्रस्वत्वं न भवति, अन्यथा इहापि स्यात् । भवति ह्यत्र गोशब्दस्य राजकुमारीशब्दस्य चोपसर्जनत्वमित्यभिप्रायः ।

चित्रगुरिति । 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इत्यादिना गोशब्दस्योपसर्जनसंज्ञा, निष्कौशाम्बिरित्यादौ तु 'एकविभक्ति चापूर्वे' इत्यादिना । **अतितन्त्रीरित्यादि** 'तत्रि कुटुम्बधारणे', 'इदितो नुम्', 'अवितॄस्तॄतन्त्रीभ्यः' इतीः—तन्त्रीः । 'लक्ष दर्शनाङ्कयोः', 'लक्षेर्मुट् च' इति मुट्, ईप्रत्ययश्च—लक्ष्मीः 'श्रिञ् सेवायाम्', 'क्विब् वचिप्रच्छि' इत्यादिना क्विप्, दीर्घः—श्रीः । 'अत्यादयः क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीयया' इति प्रादिसमासः ।

पदमञ्जरी

विधिर्न विज्ञायते, तदा उपसर्जनस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थः स्यात्; ततश्च गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यत्रापि स्यादिति भावः । इह तु 'कुमारीपुत्रः' इत्यत्र प्रातिपदिकत्वादेवाप्रसङ्गः । **उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्येति** पाठः । उपसर्जनं यत् स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्येत्यर्थः । यदि तु लौकिकेनोपसर्जनेन स्त्रीप्रत्ययमात्रं विशेष्य पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिर्विज्ञायते—उपसर्जनं यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति, ततो हरीतक्यः फलानीत्यत्रापि स्यात्; स्त्रीप्रत्ययार्थस्य फलं प्रत्युपसर्जनत्वात्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च । अत एवमेवाश्रयणीयम्—स्त्रीप्रत्ययान्तं यच्छास्त्रीयमुपसर्जनं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति । **निष्कौशाम्बिरिति** । कौशाम्बीत्येकविभक्तीत्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तं समासप्रातिपदिकम् । अथेह कथं ह्रस्वत्वम् अतिराजकुमारिरिति, यावता कुमारशब्दान् ङीब्विहतो न तु राजकुमारशब्दात् ? सत्यम्; अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति । अथ गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सत्यपि गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति, यावता 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'स्वं रूपम्' इत्यनुवर्तते, ततश्च येन तदन्तविधिः तत्स्वरूपस्यापि ग्रहणेन भाव्यम् ? एवं तर्हि गोशब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणसामर्थ्यात् केवलस्य न भवति; अन्यथा गोशब्दस्यैवोपसर्जनस्य ह्रस्वं

भावबोधिनी

का । इन दोनों के साथ प्रातिपदिक की तदन्त विधि होती है । उपसर्जन गो-शब्दान्त और उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययान्तान्त प्रातिपदिक का ह्रस्व होता है ।

उदा०—चित्रगुः । शबलगुः । [चित्रा गौः यस्य सः—इस बहुव्रीहि में गो का ह्रस्व होकर 'गु' बनता है ।] स्त्री प्रत्ययान्त का उदा०—निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । [निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्क्रान्तः वाराणस्याः यहाँ स्त्री प्रत्ययान्त कौशाम्बी और वाराणसी है, ये जिनके अन्त में है ऐसे प्रातिपदिक का ह्रस्व होता है ।] अतिखट्वः, अतिमालः । [खट्वामतिक्रान्तः, मालामतिक्रान्तः इस विग्रह में समास के बाद ह्रस्व होकर उक्त रूप होते हैं ।]

उपसर्जनस्य—उपसर्जन का—यह किसलिये है ? राजकुमारी । यहाँ 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' (पा० सू० १।२।४३) के अनुसार षष्ठीसमास में षष्ठ्यन्त उपसर्जन होता है, कुमारी नहीं । अतः इसका ह्रस्व नहीं होता है ।] स्त्रीप्रत्ययान्त का स्वरितत्व किसलिये है ? अतितन्त्रीः । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । [यहाँ तन्त्री, लक्ष्मी और श्री में 'स्त्रियाम्' (पा० सू० ४।१।३) इसके अधिकार में आने वाले ङीप् टाप् आदि प्रत्यय नहीं हैं । अपि तु औणादिक प्रत्यय हैं । अतः इनका ह्रस्व नहीं होता है ।]

॥ ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ (म० भा० १.१.४८ वा० ३) ॥ **बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥**

१२४. लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ (१४०८)

स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते, 'उपसर्जनस्य' इति च । पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते । तद्धितलुकि सति

न्यासः

यदि स्त्रीति स्त्र्यधिकारविहिताः प्रत्यया गृह्यन्ते ततश्च 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य' इति तदन्तग्रहणेऽतिराजकुमारिरित्यत्र ह्रस्वत्वं न सिध्यति, न हि राजकुमारशब्दाद् 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्प्रत्ययो विहितः, किन्तर्हि ? कुमारशब्दात्, नैष दोषः; एषा परिभाषा 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि' इत्यत्र सूत्रे प्रतिपादिता । तत्र च 'वामि' इत्यतः 'वा' ग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन व्यवस्थितविभाषावतीयं क्वचिन्नोपतिष्ठत एव । अथ वा—'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेनातिराजकुमारिरित्यत्रापि ह्रस्वत्वं भविष्यतीत्यदोषः ।

ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेध इति । ईयसन्ताद् यो विहितः स्त्रीप्रत्ययः, तदन्तस्य बहुव्रीहौ प्रतिषेध इति । कथं पुनरसौ लभ्यते ? 'विभाषा च्छन्दसि' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेः । न चैवं सत्यतिप्रसङ्गः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ।

बहुश्रेयसीति । अतिशयेन प्रशस्येति 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इतीयसुन्प्रत्ययः । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति प्रशस्यशब्दस्येयसुनि परतः श्रादेशो भवति, 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिवद्भावः, 'आद्गुणः', 'उगितश्च' इति ङीप् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्येति बहुश्रेयसीति 'नद्यृतश्च' इति कप् न भवति; 'ईयसश्च' इति कपो निषेधात् ॥४८॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ अदर्शनंलुक्, तच्चाभावः । अभावे पौर्वापर्यन्नोपपद्यते । तस्माल्लुकीति सती सप्तमीयम्, न परसप्तमीति मत्वाह—**तद्धितलुकि सतीति** ।

पदमञ्जरी

विदध्याद्, 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र वा 'स्वं रूपम्' इति निवर्त्यम् । व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिके नास्ति । राजकुमारीपुत्र इत्यत्र तु परिहारः—शास्त्रीयमप्युपसर्जनं सति सम्भवेऽन्वर्थमेवाप्रधानमुपसर्जनमिति, प्रधानं चापेक्ष्याप्रधानं भवति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासमन्तरेणानुपपन्नम्, समासश्चावयवात्मकः; द्वयं चात्र संनिहितम्—प्रधानमप्रधानमिति; तत्रैवं विज्ञास्यामः—यत् स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं तदन्तर्भूतमेवापेक्ष्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्याप्राधान्यमिति । इह तु तत्रानन्तर्भूतं पुत्रमपेक्ष्याप्राधान्यमिति न भवति ह्रस्वः ।

ईयस इत्यादि । ईयसुन्नन्ताद्यः स्त्रीप्रत्ययो विहितस्तदन्तान्तस्येत्यर्थः । **बहुश्रेयसीति ।** 'प्रशस्यस्य श्रः' ङीप्, बह्व्यः श्रेयस्योऽस्येति बहुव्रीहिः, 'नद्यृतश्च' इति कप्, 'ईयसश्च' इति प्रतिषेधः, पुंस्यपि सोर्हल्ङ्यादिलोपः । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतिश्रेयसिः ॥ ४८ ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ स्त्रीग्रहणमनुवर्तते इति । न तु गोग्रहणम्, कुतः ? प्रत्ययादर्शनस्य लुक्संज्ञाविधानाद् गोशब्दस्याव्युत्पन्नत्वाद् व्युत्पत्तिपक्षेऽप्यस्वरितत्वात् । **उपसर्जनस्य चेति ।** 'अनुवर्त्तते' इत्यपेक्षते । लौकिकं चात्रोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयम् । **पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते** इति क्वचित्पठ्यते, तत्र क्वचिदिति विशेषः ।

भावबोधिनी

'ईयसुन्' प्रत्ययान्त से जो स्त्रीप्रत्यय विहित है तदन्त बहुव्रीहि का प्रतिषेध करना चाहिये । उदा०—बहुश्रेयसी । [बह्व्यः श्रेयस्यः यस्य सः—यहाँ ईयसुन् से ङीप् होता । तदन्त बहुश्रेयसी का ह्रस्व नहीं होता है ।] विद्यमानश्रेयसी । [यहाँ भी श्रेयसी का ह्रस्व नहीं होता है । इनमें प्रथमा में पुंल्लिंग में भी सु का लोप 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० सू०) से हो जाता है] ॥ ४८ ॥

स्त्री-ग्रहण की अनुवृत्ति होती है और 'उपसर्जनस्य' की भी । पूर्वसूत्र द्वारा ह्रस्वकरना प्राप्त रहने पर यह लुक्

स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । (४.२.२४) (४.१.८८) **पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः** (५.१.३७; ५.१.२८) । **आमलक्याः फलमामलकम्** (४.३.१४४;१६३) । **बदरम् । कुवलम् ।**

न्यासः

पञ्चेन्द्र इति । 'तद्धितार्थं' इत्यादिना समासे कृते 'सास्य देवता' इत्यण्, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्, 'इन्द्रवरुण' इत्यादिना विहितस्य ङीषोऽनेन लुक् । तस्मिन्निवृत्ते सन्नियोगशिष्टानामेकतरापाय उभयोरप्यपाय इत्यानुको निवृत्तिः । **पञ्चशष्कुलरिति** । 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इत्यार्हीयस्य ठकस्तेन क्रीतार्थे विहितस्य लुक् । **आमलकमिति** । आमलक्याः फलं विकार इति 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयट्, तस्यापि 'फले लुक्' इति लुक् ।

बदरं कुवलमिति । विकारार्थे 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् । पूर्ववल्लुक् । शष्कुली, बदरी, आमलकी, कुवली—गौरादिपाठादेते ङीषन्ताः ।

पदमञ्जरी

पूर्वसूत्रेण हि शास्त्रीयमुपसर्जनं गृहीतं तस्यावकाशो यत्र न तद्धितलुग्—निष्कौशाम्बिरिति; अस्यावकाशो यत्र शास्त्रीयमुपसर्जनम्—आमलकमिति । तद्धितलुक्च यथा—पञ्चेन्द्र इति, अत्र हि समासार्थे नानाविभक्तिके पञ्चेन्द्राणीत्येकविभक्तिकमिति अस्त्युपसर्जनत्वम्; तत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव लुग् ह्रस्वं बाधत इत्यर्थः ।

केचित्त्वस्मादेव ग्रन्थात् पूर्वसूत्रेऽपि लौकिकस्योपसर्जनस्य ग्रहणं मन्यन्ते, तेषां हरीतक्यः फलानि इति लुब्विषये ह्रस्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । स्यादेवम्—लुपि युक्तवदिति शब्दार्थयोरप्यतिदेशः प्रकृत्यर्थस्य यल्लिङ्गं यश्च तदभिधायी प्रत्ययः तयोर्द्वयोरतिदेशः, तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्व आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यतीति ? यद्येवम्, युवतिरिव पुरुषः 'लुम्मनुष्ये' युवतिः, द्वौ तिशब्दौ श्रूयेयाताम्; तस्मात् 'लुब्योगाप्रख्यानात्' इति लुपः प्रत्याख्यानेन वात्र परिहारो वाच्यः, शास्त्रीयं वोपसर्जनं ग्राह्यम् । ग्रन्थस्य च व्याख्यात एवार्थः ।

अभावरूपेण लुका पौर्वापर्यासम्भवाल्लुकीति सत्सप्तमीत्याह—**लुकि सतीति । पञ्चेन्द्र इति** । 'तद्धितार्थ' इति समासः, 'सास्य देवता' इत्यणः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्, 'इन्द्रवरुण' इत्यादिना विहितस्य ङीषोऽनेन लुक्, सन्नियोगविशिष्टानामन्यतराभाव [उभयोरप्यभावः] इत्यानुको निवृत्तिः । **पञ्चशष्कुल इति** । 'तेन क्रीतम्' इत्यार्हीयस्य ठकः 'अध्यर्द्धपूर्व इति लुक् । **आमलकमिति** । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटः 'फले लुक्' । बदरीकुवलीशब्दाभ्याम् 'अनुदात्तादेश्च' इति अञ् । शष्कुल्यादयो गौरादिङीषन्ताः ।

भावबोधिनी

का विधान करता है । तद्धित प्रत्यय का लुक् [लोप] हो जाने पर उपसर्जन स्त्री-प्रत्यय का भी लुक् हो जाता है । उदा०—पञ्च इन्द्राण्यः देवता अस्य इति—पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः—पञ्चशष्कुलः । आमलक्याः फलम्—आमलकम् । बदरम् । कुवलम् ।

विमर्श—पञ्च इन्द्राण्यः देवताः अस्य—इस अर्थ में समास करने पर 'साऽस्य देवता' (पा० सू० ४।२।२४) से अण् प्रत्यय होता है और 'द्विगोर्लुगनपत्ये' पा० सू० ४।१।८८ से इसका लुक् हो जाता है । अब तद्धित का लुक् हो जाने पर इस सूत्र से स्त्रीप्रत्यय = ङीष् का तथा उसके संनियोग से आनेवाले आनुक् का भी लुक् हो जाता है । अतः पञ्च + इन्द्र = पञ्चेन्द्र यही रूप बचता है । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः—इसमें 'तेन क्रीतम्' (पा० सू० ५।१।३७) से होने वाले ठक् तद्धित प्रत्यय का 'अध्यर्ध-पूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' (पा० सू० ५।१।२८) से लुक् हो जाने पर प्रस्तुत सूत्र से स्त्रीप्रत्यय ङीप् का भी लुक् (लोप) हो जाता है । इसी प्रकार आमलकम् आदि में स्त्री प्रत्यय का लुक् समझना चाहिये ।

तद्धितग्रहणं किम् ? गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम् ? गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव-अवन्ती, कुन्ती, कुरूः ॥

१२९. इद् गोण्याः ॥ ५० ॥ (१७०३)

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः ।

'इत्' इति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः–पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवंविषय एव ॥

न्यासः

गार्गीकुलमिति । गार्ग्यशब्दाद् 'यञश्च' इति ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारस्य च लोपः, गार्ग्याः कुलमिति षष्ठीसमासः, षष्ठ्या लुक् । गार्गीशब्दस्य समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्छास्त्रीयमुपसर्जनत्वम्, मूलोदाहरणेषु त्विन्द्राणीप्रभृतीनां लौकिकमात्रोपसर्जनत्वम् । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति लौकिकमप्रधानत्वमुपसर्जनत्वम् । लोके ह्यप्रधानमुपसर्जनमित्युच्यते । **गार्गीत्वमित्यत्रापि** गार्गीशब्दस्य लौकिकमेवोपसर्जनत्वम् । **अवन्ती, कुन्ती, कुरूरिति ।** अवन्तेरपत्यं गोत्रं स्त्री, कुन्तेरपत्यं गोत्रं स्त्री—'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्' । कुरोरपत्यं स्त्री—'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । 'स्त्रियामवन्तिकुरुभ्यश्च' इति लुक् । अवन्तिकुन्तिशब्दाभ्याम्, 'इतो मनुष्यजाते' इति ङीष् । कुरुशब्दाद् 'ऊङुतः' इत्यूङ् । अत्र ङीषा ऊङा च तद्धितार्थो गोत्रापत्यं स्त्रीप्रधानमेवाभिधीयत इत्युपसर्जनत्वं नास्ति लौकिकम् । शास्त्रीयमपि नास्ति; अप्रथमानिर्दिष्टत्वात् समासशास्त्र इति ॥ ४९ ॥

इद् गोण्याः ॥ पञ्चगोणिरिति । 'तद्धितार्थे' इति समासे कृत आर्हीयष्ठक् । तस्य पूर्ववल्लुक् । **इदिति योगविभाग इति ।** एतस्येद्ग्रहणमेव लिङ्गम् । तथा हि गोणी इत्येतावति सूत्रे ह्रस्वग्रहणानुवृत्तौ ह्रस्वत्वे कृते

पदमञ्जरी

अवन्तीत्यादि । अवन्ति-कुन्ति-शब्दाभ्यामपत्ये 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' । कुरोः 'कुरुनादिभ्यो ण्यः', स्त्रियामवन्तीति लुक्, कुरुशब्दाद् 'ऊङुतः' इत्यूङ् । इतराभ्याम् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । अत्रागत्यलक्षणा जातिः स्त्रीप्रत्ययान्तेन प्राधान्येनाभिधीयते ॥ ४९ ॥

इद् गोण्याः ॥ पञ्चगोणिरिति । गोणीशब्दः परिमाणवचनः, आवपनवचनश्च; तत्राद्यात् 'प्राग्वतेष्ठञ्', द्वितीयादार्हीष्ठक् । तयोः पूर्वल्लुक् ।

इदिति योगविभाग इति । इहेद्ग्रहणमनर्थकम्, गोण्या इत्येवास्तु ह्रस्व इत्येव, लुकस्तु वचनसामर्थ्यादननुवृत्तिः ? तदेतदिद्ग्रहणमेव लिङ्गं योगविभागस्य । यदि योगविभागः क्रियते, सर्वत्रेत्वं प्राप्नोति, तत्राह—**स चेति ।** यदि सर्वत्र स्याद् गोणीग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । ननु तद्धितलुकि लुगप्युक्तः, इत्वं चेति,

भावबोधिनी

अनु०—तद्धितग्रहण का क्या फल है ? गार्ग्याः कुलम्—गार्गीकुलम् [यहाँ षष्ठीविभक्ति का लुक् है तद्धित का नहीं । अतः स्त्री प्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।] लुक् होने पर—यह किसलिये है ? गार्गीत्वम् [यहाँ लुक् नहीं है ।] उपसर्जन [स्त्री प्रत्यय] का ही लुक् होता है—[ये शास्त्रीय अथवा लौकिक उपसर्जन नहीं हैं अतः स्त्रीप्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।] ॥ ४९ ॥

पूर्ववर्ती सूत्र द्वारा स्त्रीप्रत्यय का लुक् प्राप्त रहने पर इससे इकार का विधान किया जाता है । तद्धित प्रत्यय का लुक् रहने पर गोणी का इकारादेश किया जाता है । उदा०—पञ्चभिः गोणीभिः क्रीतः पटः-पञ्चगोणिः । दशगोणिः । 'इत्' यह योगविभाग [पृथक् सूत्र] किया जाता है । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः' दशसूचिः यह विधान इसी प्रकार के विषय में लागू होता है ।

[परिमाणवाची या आवपनवाची गोणी शब्द से 'तेन क्रीतम्' अर्थ में ठञ् या ठक् प्रत्यय होता है । उसका लुक् करने पर पूर्ववर्ती सूत्र से स्त्रीप्रत्यय का लुक् प्राप्त होता है, यह 'इ' का विधान कर देता है ।] ॥ ५० ॥

१२६. लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ।। ५१ ।। (१६९४)

'लुपि' इति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थं उच्यते। तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः। 'युक्तवत्' इति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थं उच्यते। स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति, तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थे विधीयेते।

न्यासः

पञ्चगोणिरिति सिद्धयत्येव, किमिद्ग्रहणेन ? तदेतदिद्-ग्रहणं क्रियमाणं योगविभागार्थं विज्ञायते। ननु चानन्तरसूत्राल्लुक एवानुवृत्तिः स्यात्, न ह्रस्वस्य, नैतदस्ति; लुगनुवृत्तौ हि सूत्रमिदमनर्थकं स्यात्; लुकोऽनन्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वात्। तस्माद्ध्रस्वग्रहणमेवानुवर्त्तते, न लुग्ग्रहणम्।

पञ्चसूचिरिति। पञ्चगोणिरित्यनेन तुल्यम्। यदि योगविभागः क्रियते, तदातिप्रसङ्गः स्यात्। अन्येषामपि प्रसज्यत इत्यत आह—**स चेत्यादि**। यदि सर्वत्रेत्त्वं पूर्वयोगेणैव स्यात् तदा 'गोण्याः' इति वचनमनर्थकम्। तस्माद् गोणीग्रहणादस्यासर्वविषयत्वम्। तेन योगविभागः सूचीविषय एव, नान्यविषय इति। तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्। दीर्घस्य दीर्घकरणमनर्थकं स्यात्। अतो विना तपरकरणेन दीर्घो न भविष्यतीति चेत्, न; लुग्ह्रस्वबाधनार्थत्वाद् दीर्घकरणस्य। भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति, तस्माद् दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं नोपपद्यत इति चेत्, न; तस्याभाव्यमानत्वात्; अपूर्वस्य हि विधानं भाव्यमानत्वम्। न चात्रापूर्वस्य विधानम्। तथा हि—लुग्ध्रस्वयोः प्राप्तयोः पुनः स एव ईकारः प्रतिप्रसूयते। तस्मात् तपरकरणं कर्त्तव्यम् ।।५०।।

लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचने ।। अभिधेयस्य लिङ्गसंख्ययोः प्राप्तयोरयमारम्भः। लुबिति प्रत्ययस्यादर्शनम्, तच्चाभावात्मकम्। न चाभावे व्यक्तिवचनयोः शक्यतेऽतिदेशः कर्त्तुम्। तस्माल्लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थो लुप्शब्देन विवक्षित इति मत्वाह—**लुपीति लुप्संज्ञयेत्यादि**। कथं पुनरेतल्लभ्यते, यावता प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा, न तु प्रत्ययार्थस्य ? साहचर्यात्। साहचर्य्यन्तु यत्र लुप्, तत्रावश्यं प्रत्ययार्थस्य सद्भावात्। **युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थं उच्यत इति**। अत्र कारणमाह—**स हीत्यादि**। युनक्ति=अभिसम्बध्नाति,

पदमञ्जरी

तयोर्विकल्पप्रसङ्गे नित्यमित्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं गोणीग्रहणं स्यात्, तत्कथं ततो विशिष्टविषयत्वं योगविभागस्य ? उच्यते; एक एव तावद्योगः सूत्रकारेण पठितः, तत्सामर्थ्याद् विभागसंस्कारोऽप्यनुवर्त्तते, अविभक्तश्च योगो विशिष्टविषयः। इद्ग्रहणसामर्थ्यात्क्रियमाणो विभागो विशिष्टविषय एव कल्प्यते; अत एवोच्यते—योगविभागादिष्टसिद्धिरिति। स पुनर्विशिष्टो विषयो व्याख्यानादवसेयः। तपरकरणं तत्कालार्थम्—दीर्घस्य दीर्घो मा भूद्। वचनं तु लुग्ध्रस्वबाधनार्थं स्याद्। असति च तकारे, प्राप्तप्रतिषिद्ध ईकार एवं प्रतिप्रसूतः स्याद्, न त्वपूर्व इकारो विहितः स्याद् इति भाव्यमानत्वमेव न स्यात् ।। ५० ।।

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ।। अभिधेयवल्लिङ्गवचनयोः प्राप्तयोरयमारम्भः। अभावरूपस्य लुपो लिङ्गसङ्ख्यातिदेशासम्भवादाह—**लुपीति लुप्संज्ञेत्यादि**। क्वचित्तु सप्तम्यन्तो लुप्शब्द उपादीयते तत्रापि प्रकृत्यर्थं एवाभिधातुमिष्टः। सप्तम्युपादानं तु सूत्रे पठितत्वाद्, यथा—मताविति मत्वर्थ उच्यत इति। **युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेनेत्यादि**। अत्र हेतुमाह—**स हीति। युनक्ति** सम्बध्नाति। यद्यपि प्रत्ययार्थोऽपि प्रकृत्यर्थमात्मना युनक्ति, तथापि न तस्येह ग्रहणम्; आनर्थक्याद्, न हि तस्यैव लिङ्गसङ्ख्ये तस्यै विधातव्ये।

भावबोधिनी

'लुपि' इससे लुप्-संज्ञाद्वारा लुप्त प्रत्यय का अर्थ कहा जाता है। लुप् में अर्थात् लुप् संज्ञा द्वारा लुप्त प्रत्यय का अर्थ रहने पर युक्तवत्=प्रकृत्यर्थ के समान लिङ्ग और संख्या रहती है। युक्तवत्—इस निष्ठा प्रत्यय=क्तवतु के द्वारा प्रकृत्यर्थ कहा जाता है। क्योंकि वह प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थ को अपने साथ जोड़ता है। उस युक्तवान् प्रकृत्यर्थ के लिङ्ग और संख्या का लुबर्थ में विधान किया जाता है।

अथ वा–युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धः, तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थे भवतः। सप्तम्यर्थे वतिः। 'व्यक्तिवचने' इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्देशः, तदीयमेवेदं सूत्रम्। तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति— 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (१.२.५३)। इति।

व्यक्तिः—स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनम्—एकत्व-द्वित्व-बहुत्वानि। पञ्चालाः क्षत्रियाः, पुंलिङ्गः बहुवचन-

न्यासः

विशेषणविशेष्यभावलक्षणसम्बन्धेनात्मसम्बन्धिनं करोतीत्यर्थः। तत्र 'तस्य निवासः' इत्यादि प्रत्ययार्थो विशेष्यः, पञ्चालादिशब्दस्यार्थः प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। तेन हि पूर्वं विज्ञातेन स्वाम्यन्तरव्यवच्छेदेन प्रत्ययार्थो विशिष्यते।

अथ वेत्यादि। पूर्वं 'युजिर् योगे' इत्यस्माद्धातोः क्तवतुप्रत्यये सति युक्तवदित्येतद्रूपं प्रदर्शितम्, इदानीं तस्यैव धातोः क्तप्रत्ययाद्वतिप्रत्यये सति युक्तवदित्येतद्रूपं दर्शयति। यद्यपि द्विष्ठत्वात् सम्बन्धस्य—यथा प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थो युक्तः, तथा प्रकृत्यर्थेनापि प्रत्ययार्थः; तथापि प्रत्ययार्थसम्बन्धिनौर्व्यक्तिवचनयोः प्रत्ययार्थ एवातिदेशोऽनर्थक इति प्रकृत्यर्थ एवात्र युक्तशब्देन विवक्षित इति मत्वाह—**युक्तः प्रत्यर्थ इति**। **सप्तम्यर्थे वतिरिति**। लुपीति सप्तमीनिर्देशात्।

व्यक्तिशब्दः प्रादुर्भावादावप्यर्थे वर्त्तते, वचनशब्दो हि भाषणादिषु, अतस्तत्संप्रत्ययो मा भूदित्यत आह—**व्यक्तिवचने इति**। किं पुनः कारणं पूर्वाचार्यनिर्देश आश्रीयत इत्यत्र आह—**तदीयमित्यादि**। कुत एतदित्यत आह—**तथा चेत्यादि**। न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानं युक्तमिति भावः।

पञ्चालाः क्षत्रिया इति। पञ्चालस्यापत्यानि बहूनीति विवक्षायाम् 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्', तस्य

पदमञ्जरी

अथ वेत्यादि। पूर्वं 'युजिर्योगे' इत्यस्य क्तवत्वन्तस्य षष्ठीसमासो दर्शितः, इदानीं तु तस्यैव धातोः क्तान्तस्य वतिनिर्देशः, असमासश्चेति प्रदर्श्यते। **युक्तः प्रकृत्यर्थ इति**। अत्र हेतुः—**प्रत्ययार्थेन सम्बद्ध इति**। अस्मिन्नपि पक्षे पूर्ववदेव प्रत्ययार्थस्याग्रहणम्। **सप्तम्यर्थे वतिरिति**। 'लुपि' इति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात् सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः व्यक्तिशब्द आविर्भावादिकेऽप्यर्थे वर्तते। वचनशब्दोऽपि भीमसेनो भीम इतिवद्, एकवचनादिशब्दानामेकदेशप्रयोगोऽपि सम्भाव्येत, तस्य च ग्रहणे 'पञ्चालानां निवासः' इति वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवातिदेशः स्यात्; कुरुपञ्चाला इति च द्वन्द्वे वाक्यावस्थायामतिदिष्टस्य वचनस्य लुकि समुदायाद् बहुवचनं न स्यात्, ततस्तत्सम्प्रत्ययो मा भूदित्याह—**व्यक्तिवचने इति चेत्यादि**। पूर्वाचार्यनिर्देशाश्रयणे कारणमाह—**तदीयमेवेत्यादि**। कुत इत्यत आह—**तथा चेत्यादि**। न हि स्वकृतमेव स्वयं प्रत्याचष्ट इति युक्तम्; 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्' इति न्यायादिति भावः।

पञ्चालाः क्षत्रिया इति। पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' ते तद्राजाः', 'तद्राजस्य

भावबोधिनी

[दूसरा व्याख्यान करते हैं—] **अथवा युक्त**=प्रत्ययार्थ से सम्बद्ध प्रकृत्यर्थ, उसके समान लिङ्ग और संख्या लुबर्थ में होते हैं। सप्तमी के अर्थ में 'वत्' प्रत्यय है। व्यक्ति तथा वचन ये क्रमशः लिङ्ग और संख्या के लिये पूर्वाचार्यों द्वारा निर्दिष्ट हैं, उन्हीं का यह सूत्र है (पाणिनिकल्पित नहीं है।) और इसी कारण आगे इसका प्रत्याख्यान होगा 'तद् अशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (पा. सू. १।२।५३) अर्थात् लौकिकव्यवहार से ही सिद्ध हो जाने के कारण इस प्रकार के सूत्र आवश्यक नहीं हैं।]

व्यक्ति=स्त्री, पुरुष, नपुंसक। **वचन**—एक, द्वि और बहु। **पञ्चालाः क्षत्रियाः** यह पुंलिङ्ग और बहुवचन है

विषयाः । तेषां निवासो जनपदः (४.२.८१) । **यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने, तद्वज्जनपदे भवतः—पञ्चालाः, मगधाः, मत्स्याः, अङ्गाः, सुह्माः, पुण्ड्राः** (ऐ० ब्रा० ७.३.६ पृ० ११६९) ।

लुपीति किम् ? लुकि मा भूत् । लवणः सूपः, लवणा यवागूः, लवणं शाकम् (४.२.२२,२४) । **व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः** (४.२.७०,८२) **शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनम्**— (म० भा० १.२.४९) **'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः'** (८.४.६) **इति णत्वं न भवति ।**

न्यासः

'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति लुक् । **तेषां निवासो जनपद** इत्यस्य वक्ष्यमाणेन **पञ्चालानामित्यनेन** सम्बन्धः । **पञ्चालानां निवास जनपद इति** । तस्य 'जनपदे लुक्' इति लुक् । कुरुशब्दादपत्यार्थे 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यप्रत्ययः । मत्स्यादिशब्देभ्योऽप्यपत्यार्थे 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाण् । शेषं पूर्ववत् ।

लवणः सूप इति । लवणेन संसृष्ट इति प्राग्वहतीयष्ठक्, तस्य 'लवणाल्लुक्' इति लुक् । अत्राभिधेयवल्लिङ्गवचने भवतः । शिरीषाणामदूरभवो ग्राम इति शिरीषाः । 'अदूरभवश्च' इति शिरीषशब्दादण्, तस्य 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । णत्वन्न भवतीति व्यक्तिवचनग्रहणस्य फलम् । यदि 'व्यक्तिवचने' इति नोच्येत,

पदमञ्जरी

बहुषु' । **तेषां निवासो जनपद इति** । अस्य वक्ष्यमाणेन 'पञ्चालाः' इत्यनेन सम्बन्धः । 'तस्य निवास' इत्यणः 'जनपदे लुप्' । **कुरव इत्यादि** । 'कुरवः क्षत्रियाः' इत्यादिकं तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम् । कुरुशब्दादपत्ये 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' मगधादिभ्यः 'द्व्यञ्मगध' इत्यण्, शेषं पूर्ववत् ।

लुपीति किमिति । तद्धितोऽनुवृत्तः साहचर्यादर्थमुपस्थापयिष्यतीति प्रश्नः । **लुकि मा भूदिति** । अन्यथा 'तद्धितलुकि' इत्यनुवृत्तेस्तत्रैव स्यादिति भावः । **लवणः सूप इति** । 'संसृष्टे' 'लवणाल्लुक्' । **व्यक्तिवचने इति किमिति** । युक्तवदिति क्तान्ताद्वतिरेवाश्रयिष्यते, षष्ठीनिर्देशो वा करिष्यते इति मन्यते । **शिरीषाणामदूरभव इत्यादि** । अरीहणादिषु वराहादिषु कुमुदादिषु शिरीषशब्दस्य पाठाद् वुञ्छणादिसूत्रेण वुञादयोऽस्माद्भवन्ति, तेषां च विशेषविहितत्वाल्लुका न भवितव्यम्, सत्यम्; 'औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यते' इति वक्ष्यति, तस्य वरणादिदर्शनाल्लुप् असति व्यक्तिवचनग्रहणे शिरीषेषु यद्वनस्पतित्वं तस्यापि ग्रामेऽतिदेशः स्यात्, ततश्च णत्वं प्राप्नोति; णत्वविधौ विफली वनस्पतिरिति नाश्रीयते विशेषः । अत एव वृक्षवृत्तेर्णत्वं भवत्येव । **शिरीषवनमिति** । ननु च ग्रामेऽपि वर्तमानो गुणभूतं वनस्पतित्वमाहेति णत्वप्रसङ्गः, न चात्र किञ्चित्प्रधानाश्रयं कार्यमस्ति येन गुणः स्वकार्यं नारभेत । न च व्यक्तिवचनग्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असति हि तस्मिन्प्रकृत्यर्थगतस्य

भावबोधिनी

'पञ्चालानां निवासः, जनपदः [इस अर्थ में 'तस्य निवासः (पा० सू० ४।२।८१) से अण् प्रत्यय होता है और 'जनपदे लुप्' पा० सू० ४।२।८१ से उसका लुप् = लोप हो जाता है, अतः] जैसे उन क्षत्रियों [पाञ्चालों] में लिङ्ग और संख्या का प्रयोग होता है, उसी प्रकार जनपद अर्थ में भी होते हैं—पञ्चालाः, मगधाः, मत्स्याः, अङ्गाः, सुह्मा, पुण्ड्राः ।

विमर्श—जनपद एक होने से एकवचन प्राप्त होता है । परन्तु इस सूत्र के अनुसार मूल प्रकृति के वचन और लिङ्ग होने के कारण पुंल्लिङ्ग और बहुवचन है । ये सभी शब्द जनपद के वाचक हैं ।

(अनु०)—लुप् में—इसका क्या फल है ? लुक् होने पर ये न हों; लवणः सूपः, लवणा यवागूः, लवणं शाकम् । [यहाँ संसृष्ट अर्थ में होने वाले प्रत्यय का लुक् 'लवणाल्लुक्" पा० सू० ४।२।२२ से होता है । यहाँ लुप् नहीं है ।]

व्यक्ति और वचन होते हैं—इसका क्या फल है ? शिरीषाणाम् अदूरभवः ग्रामः—शिरीषाः [यहाँ अण् प्रत्यय होता है और उसका लुप् हो जाता है । अतः प्रकृति का पुंल्लिङ्गत्व और बहुवचन अतिदिष्ट होता है । तस्य वनम्—शिरीषवनम्—इसमें "विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः" पा० सू० ८।४।६ से णत्व नहीं होता है । [कारण यह है कि यह सूत्र केवल लिङ्ग और संख्या का ही अतिदेश करता है, शिरीष में रहने वाले वनस्पतित्व का नहीं । यदि 'व्यक्तिवचने' यह नहीं रहता तो वनस्पतित्व का भी अतिदेश हो जाने पर णत्व दुर्वार हो जाता ।]

❀ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ❀ (म० भा० १.२.५२ वा० ३)। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः (४.३.१६७) फलानि। ❀ खलतिकादिषु वचनम् ❀ (म० भा० १.२.५२ वा० ४)। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि (४.२ ७०,८२)। खलतिकं वनानि॥

१२७. विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥ (१३००)

'लुपि' इति वर्तते। लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतः, जातिं वर्जयित्वा।

न्यासः

तदा शिरीषेषु यद्वनस्पतित्वम् तस्यापि ग्रामेऽतिदेशः स्यात्। एवञ्च शिरीषवनमित्यत्र 'विभाषौषधि-वनस्पतिभ्यश्च' इति णत्वं प्रसज्येत।

हरीतक्यः फलानीति। हरीतकीशब्दो गौरादिषु पिप्पल्यादिदर्शनात् ङीषन्तः। ततः फले विकारे 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ्; तस्य 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति लुप्। अत्र व्यक्तिरेव युक्तवद्भावेन भवति, वचनन्त्व-भिधेयवदिति। एतच्च विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते। **खलतिकं वनानीति**। 'अदूरभवश्च' इत्यण्, तस्य 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप्। अत्र वचनमेव युक्तवद्भावेन भवति, व्यक्तिस्त्वभिधेय-वदेवेति। एतदपि पूर्ववदेव लभ्यते॥ ५१॥

विशेषणानां चाजातेः॥ पूर्वं प्रकृत्यर्थगतयोर्लिङ्गसंख्ययोर्लुबर्थेऽतिदेशात् तद्विशेषणानामपि रमणीयादीनां व्यक्तिवचनातिदेशः सिद्ध एव। यद्यपि भिन्नं विशेषणानां प्रवृत्तिनिमित्तम्; तथापि तेन भिन्नेनापि तत्र प्रवर्त्त-मानानां स एव लुबर्थोऽतिदिष्टव्यक्तिवचनस्तेषामभिधेयः, तस्मात् तद्गतेनैव लिङ्गसंख्याभिधाने सिद्धे जाति-

पदमञ्जरी

व्यतिरेकस्याप्यतिदेशात् षष्ठी प्रसज्येत; सति तु तस्मिन् सङ्ख्यामात्रातिदेशे व्यतिरेकसहितायाः सङ्ख्याया अनतिदेशाद्? नायं दोषः; एवं तर्हि णत्वविधौ प्रधानवनस्पतिग्रहणाद् अत्र तदभावः।

हरीतक्यः फलानीति। हरीतकीशब्दाद् गौरादिङीषन्ताद् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञः 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति लुप्। अत्र व्यक्तिरेव युक्तवद्भवति, वचनं त्वभिधेयवदेव। **खलतिकं वनानीति**। खलतिकशब्दो वरणादिः, समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो नियमार्थमेतद्—लुबर्थस्य बहुत्वातिदेशः समासे यदि भवति उत्तर-पदस्यैवेति, मधुरापञ्चालाः; इह न भवति—पञ्चालमधुरे इति, बहुवचनस्येति वचनाद्। द्वित्वातिदेशः पूर्वपदस्यापि भवति—गोदौ च ग्रामः मधुरा च गोदमधुरा इति॥ ५१॥

विशेषणानां चाजातेः॥ पूर्वं प्रकृत्यर्थगतयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्लुबर्थेऽतिदेशः कृतः, न तु लुबन्ते शब्दे इति तत्र वर्तमानानां विशेषणानां सिद्ध एव युक्तवद्भावः। वचनं तु जातिप्रतिषेधार्थम्। अथ व्यधिकरणानां

भावबोधिनी

'हरीतकी आदि में केवल लिङ्ग का ही अतिदेश होता है' हरीतक्याः फलानि [इस अर्थ में 'हरीतकी' से अञ् प्रत्यय और उसका लुप् करने पर स्त्रीलिङ्ग का अतिदेश होता है।] हरीतक्यः फलानि।

'खलतिकादि में वचन का अतिदेश होता है' खलतिकस्य पर्वतस्य अदूरभवानि वनानि [इस विग्रह में 'अदूर-भवश्च' पा० सू० ४।२।७० से अण् प्रत्यय और 'वरणादिभ्यश्च' पा० सू० ४।२।८२ से उसका लोप हो जाने पर यह केवल वचन = एकत्व संख्या का ही अतिदेश करता है] खलतिकं वनानि॥ ५१॥

'लुपि' इसकी अनुवृत्ति होती है। लुबर्थ [लुप् संज्ञा द्वारा लुप्त प्रत्ययार्थ] के जो विशेषण होते हैं उनकी भी [युक्तवत् = प्रकृत्यर्थ के समान] लिङ्ग और संख्या होती है, जाति को छोड़ कर। [पहले सूत्र से प्रकृत्यर्थ की लिङ्ग संख्या का लुबर्थ में अतिदेश कहा गया। प्रस्तुत सूत्र द्वारा लुबन्त शब्द के प्रति जो विशेषण हैं उनके भी प्रकृत्यर्थ-तुल्य लिङ्ग और संख्या के लिये विधान है। जातिवाची शब्द का विशेषण या विशेष्य रूप से प्रयोग होने पर उसका युक्तवद्भाव नहीं होता है।]

पञ्चालाः रमणीयाः, बह्वन्नाः, बहुक्षीरघृताः, बहुमाल्यफलाः। गोदौ रमणीयौ, बह्वन्नौ, बहुक्षीरघृतौ, बहुमाल्यफलौ। अजातेरिति किम् ? पञ्चालाः जनपदः। गोदौ ग्रामः।

जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः। तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति—पञ्चालाः जनपदो रमणीयो, बह्वन्नः, गोदौ ग्रामो रमणीयो, बह्वन्न इति।

न्यासः

प्रतिषेधार्थमिदं वचनम्। **गोदौ रमणीयाविति**। गोदौ नाम ह्रदौ, तयोरदूरभवो ग्राम इत्यर्थेऽण्। 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् तस्य।

पञ्चालाः जनपदः। गोदौ ग्राम इति। जनपदग्रामशब्दौ जातिवचनौ। ताभ्यां जातिनिमित्ताभ्यां स एव लुबर्थो जातिरूपेणोच्यत इति तयोरपि व्यक्तिवचने युक्तवत् स्याताम्। ततो 'जातेः' इति प्रतिषेधः।

जात्यर्थस्येत्यादि। जातिशब्दस्यार्थो जात्यर्थः, तस्यायम् 'अजातेः' इति युक्तवद्भावप्रतिषेधः, न जातिशब्दस्यैवेत्यर्थः। किमेवं सति सिद्धं भवतीत्यत आह—**तेनेत्यादि**। अर्थस्य युक्तवद्भावप्रतिषेधे सति यथा जातिशब्दस्य तत्रार्थे वर्तमानस्य तदीये लिङ्गसंख्ये न भवतः तथा तद्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो न भवति। यदि पुनर्जातिशब्दस्यायं प्रतिषेधः स्यात्, तदा पञ्चाला जनपदः, गोदौ ग्राम इत्यत्रैव स्यात्, **रमणीयो बह्वन्न** इत्यादौ न स्यात्, रमणीयादीनामजातिशब्दत्वात्। द्वारग्रहणं लुबर्थे जातिशब्दस्य प्रवृत्तत्वात्,

पदमञ्जरी

विध्यर्थं कस्मान्न भवति, ब्रह्मदत्तस्य पञ्चाला इति ? 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः' इत्यतः समानाधिकरणानुवृत्तेः। **गोदाविति**। गोदौ ह्रदौ वरणादिः, ग्रामजनपदशब्दौ जातिवाचिनौ ताभ्यां लुबर्थो जातिरूपेणोच्यते। **जात्यर्थस्य चेत्यादि**। जातिरूपस्य चार्थस्य, न जातिवाचिनः शब्दस्येत्यर्थः। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—**तेनेति**। द्वारग्रहणेनैतद्दर्शयति—जातौ प्रक्रान्तायां यद्विशेषणमुपनिपतितं तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टि, तद्द्वारेण तु लुबर्थो विशिष्टः प्रतीयते; तत्र विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचार इति रमणीयादीनां जात्युपनिपाते युक्तवद्भावो न भवति; लुबर्थोपनिपाते तु भवति। यद्येवम्, नार्थोऽनेन, लुपोऽन्यत्राप्ययं प्रकारो दृष्टः, यथा—बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरावृक्ष इति, मधुरादीनां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसङ्ख्यायोगः, वृक्षोपनिपाते वृक्षलिङ्गसङ्ख्योगः, वृक्षस्य च नियतलिङ्गता ? एवं तर्हि यत्तत्र तत्रोच्यते—गुणवचनानां हि शब्दानां नाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति, तदनेन क्रियते। **विशेषणानां**गुणवचनानामित्यर्थः। **युक्तवद्व्यक्तिवचने**। आश्रय-

भावबोधिनी

[यहाँ लुबर्थ पञ्चाल (प्रकृत्यर्थ) की लिङ्ग संख्या उसके विशेषण 'रमणीय' में अतिदिष्ट होती है। अतः इसमें भी बहुवचन होता है। इसी प्रकार अन्य विशेषणों में भी समझना चाहिये] उदा०—पञ्चालाः रमणीयाः, बह्वन्नाः, बहुक्षीरघृताः, बहुमाल्यफलाः [पञ्चाल जनपद रमणीय ...... है]। गोदौ रमणीयौ, बह्वन्नौ, बहुक्षीरघृतौ, बहुमाल्यफलौ।

[गोद नामक तालाब हैं, ये द्विवचनान्त हैं, उनके अदूर होने वाला ग्राम—इस अर्थ में अण् प्रत्यय होता है और 'वरणादिभ्यश्च' पा० सू० ४।२।८२ से अण् का लुप् हो जाता है। यहाँ गोदौ में पूर्वसूत्र से द्विवचन का अतिदेश होता है। किन्तु विशेषणों में इसी सूत्र से।

ध्यान रखना चाहिये कि पञ्चाल जनपद बहुत सुन्दर है, आदि एकत्वविशिष्ट अर्थ ही है। गोदौ [रमणीयौ—गोद नामक तालाब के पास वाला गाँव रमणीय है, आदि एकवचन का ही बोध होता है।]

अजातेः—इसका क्या फल है ? पञ्चालाः जनपदः। गोदौ ग्रामः। [जनपद और ग्राम शब्द जातिवाची हैं। अतः इनमें युक्तवद्भाव नहीं होता है।]

जातिवाचीशब्द का जो अर्थ उसके युक्तवद्भाव का यह प्रतिषेध है, [न कि जातिशब्द का] अतः जाति द्वारा जो विशेषण बनते हैं उनका भी युक्तवद्भाव [प्रकृत्यर्थतुल्य लिङ्गवचन] नहीं होता है—पञ्चालाः जनपदः रमणीयः, बह्वन्नः। गोदौ ग्रामः रमणीयः, बह्वन्नः। [यहाँ जनपद एवं ग्राम इन जातिवाचकों के माध्यम से रमणीयत्व आदि विशेषण हैं। अतः लिङ्ग, संख्या नहीं बदलती है।]

❀ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ (म०भा० १.२.५२ वा० ५)। चञ्चा अभिरूपः (म०भा० १.२.५२)। वध्रिका दर्शनीयः (५.३.९६.९८) ॥

१२८. तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥ (१२९५)

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते। तदशिष्यं=न वक्तव्यम्, कस्मात्? संज्ञाप्रमाणत्वात्। संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः प्रमाणम्। पञ्चाला वरणा इति च नैते योगशब्दाः, किं तर्हि? जनपदादीनां संज्ञा एताः।

न्यासः

लुबर्थे जातिविशेषणानां साक्षादप्रवृत्तेः तानि हि साक्षाज्जातिमेव विशेषयन्ति। तस्यां तु विशेषितायां लुबर्थोऽपि विशिष्ट एव प्रतीयत इति जातिद्वारेण तस्य तानि विशेषणानि भवन्ति।

मनुष्यलुपीति। मनुष्यलक्षणो यो लुप् तस्य विशेषणानां युक्तवद्भावप्रतिषेध इति। स च विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लभ्यते। **चञ्चाभिरूप इति**। चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा—'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्। तस्य 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्। **अभिरूप इति**—विशेषणस्याभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। **वध्रिकेति** पूर्ववत् कँल्लुपौ ॥ ५२ ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ तदशिष्यमिति प्रतिज्ञा, **संज्ञाप्रमाणत्वादिति** हेतुः। यस्मात् संज्ञाभूतानां पञ्चालादिशब्दानां प्रमाणत्वम्, तस्मात् तदशिष्यम्। प्रमाणत्वं पुनः प्रत्ययलक्षणम्। सर्वेषामेव शब्दानामेवंविधे स्वविषये प्रमाणत्वमस्ति, उच्यते चेदम्, तत्र विशेषो विज्ञायते, स पुनरभिधेयगतलिङ्गसंख्यानपेक्षया भिन्नलिङ्गसंख्यानामपि तेषां स्वार्थे प्रत्यायकत्वम्। अत एवाह—**संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्या इति**।

पदमञ्जरी

वल्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः। यदा तु जातिविशेषणं तदा नेति। पदसंस्कारपक्षे च वाचनिकमेतत्; पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे लिङ्गसर्वनामनपुंसकं वस्त्वन्तरानपेक्षमेकत्वं च प्राप्तमिति शुक्लं पटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य लिङ्गसंख्ये विधीयते। वाक्यसंकारे त्वयमनुवाद एव; आश्रयविशेषनिष्ठत्वेन विशेषाणानामपि तल्लिङ्गसंख्ययोरसिद्धत्वात्।

मनुष्यलुपीति। मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां प्रतिषेधः। लुबन्तस्य तु भवत्येव—चञ्चाभिरूप इति, तृणपुरुषश्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा 'संज्ञायाम्' इति कन्, 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्। **चर्मविकारविशेषो** वध्रिका ॥ ५२ ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ संज्ञाप्रमाणत्वादिति। प्रमाणानां हि प्रमाणत्वं प्रतिपादकत्वं स्वार्थप्रत्यायनलक्षणम्। एतच्च सर्वेषामेव शब्दानामस्ति, न संज्ञाशब्दानामेव। उच्यते चेदं तत्र विशेषो विज्ञायत इत्याह—**संज्ञाशब्दा हीत्यादि**। ये संज्ञाशब्दास्ते नानालिङ्गसंख्या अपि स्वाभिधेयगतलिङ्गसंख्यापेक्षया भिन्नलिङ्गसंख्या अपि प्रमाणम्, स्वार्थस्य प्रतिपादका इत्यर्थः। भवतु संज्ञाशब्दानामेवंविधं प्रमाणत्वम्, किमायातं यौगिकानां पञ्चालादिशब्दानामित्यत आह—**पञ्चाला वरणा इत्यादि**। तदनेन पक्षधर्मत्वं

भावबोधिनी

'मनुष्य-लक्षण लुप् में उसके विशेषणों के युक्तवद्भाव का प्रतिषेध कहना चाहिये।' उदा०—चञ्चा अभिरूपः। वध्रिका दर्शनीयः। [इनमें चञ्चा इव मनुष्यः इस विग्रह में 'इवे प्रतिकृतौ' पा० सू० ५।३।९६ से कन् होता है और 'लुम्मनुष्ये' पा० सू० ५।३।९८ से उसका लोप हो जाता है। यहाँ विशेषण अभिरूपः' में युक्तवद्भाव नहीं होता है। इसी प्रकार 'दर्शनीयः' में भी नहीं होता है। खेतों में तृण आदि से बना हुआ पुरुष 'चञ्चा' कहा जाता है। चमड़े का पात्रविशेष वध्रिका कही जाती है] ॥ ५२ ॥

'तद्' इससे प्रस्तुत युक्तवद्भाव [=प्रकृत्यर्थतुल्य लिङ्ग एवं संख्या] का कथन निर्दिष्ट होता है। वह=उक्त कथन, अशिष्य=कथनीय नहीं है, क्यों? संज्ञाप्रमाण होने के कारण। क्योंकि संज्ञाशब्द नानालिङ्ग और संख्या वाले प्रमाण =स्वार्थप्रतिपादक होते हैं। पञ्चालाः, वरणाः ये योग शब्द नहीं हैं। तो कैसे हैं? ये जनपद आदि की संज्ञायें=नाम हैं।

तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव, न यत्नप्रतिपाद्यम्; यथा—आपः, दाराः गृहाः, सिकताः, वर्षा इति ॥

१२९. लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥ (१२९६)

लुबप्यशिष्यः । योऽयम् 'जनपदे लुप्', (४.२.८१) । 'वरणादिभ्यश्च' (४.२.८२) इति लुबुच्यते, अयं न वक्तव्यः; किं कारणम् ? योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः = संबन्धः प्रख्यायते । नैतदुप-

न्यासः

प्रमाणमिति । प्रमाणंप्रत्यायका वाचका इत्यर्थः । तत्रैतत् स्यात्—संज्ञाशब्दा एवामी पञ्चालादयो न भवन्ति, किं तर्हि योगनिमित्तका इत्यत आह—**पञ्चाला वरणा इत्यादि** । योगनिमित्तकाः शब्दाः योगशब्दाः । न हि पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियादिसम्बन्धेन जनपदादौ वर्त्तन्ते, किं तर्हि ? संज्ञा एता जनपदादीनाम् ।

यदि संज्ञाशब्दा एते, ततः किमिति ? तदशिष्यमित्यत आह—**तत्र लिङ्गं वचनञ्चेत्यादि**। कुत एतत् ? यत् संज्ञाशब्दानां लिङ्गं वचनञ्च तत्स्वभावसिद्धमित्यत आह—**यथेत्यादि** । एकस्यामपि जलकणिकायां बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गोऽप्शब्दः प्रयुज्यते, एकस्यामपि योषिति दारशब्दः पुंल्लिङ्गो बहुवचनान्तः, गृहशब्दश्चैकस्मिन् वेश्मनि बहुवचनान्तः पुंल्लिङ्गश्च, एकस्यामपि बालुकायां बहुवचनान्तः सिकताशब्दः स्त्रीलिङ्गः, वर्षा इति एकस्मिन् विशिष्टकालेऽपि प्रवर्त्तमानः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च वर्त्तते । तस्माद् यथैवैषामप्प्रभृतिशब्दानां स्वाभाविकं लिङ्गं वचनं च तथा पञ्चालादिशब्दानामपीति नार्थो युक्तवद्भाववचनेन । यद्येवम्, कस्मात् पूर्वं तदुक्तम् ? प्रतिषेधविषयोपदर्शनार्थम् । न ह्यनिर्दिष्टविषयस्य प्रतिषेधः शक्यते कर्त्तुं ज्ञातुं वा ॥ ५३ ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ योगप्रख्यानादिति । योगो जनपदादेः क्षत्रियादिभिः सह सम्बन्धः, तस्याप्रख्यानादनुपलब्धेरित्यर्थः । ये हि योगनिमित्तकाः योगमभिधाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते, तेभ्यो योग उपलभ्यते; यथा—दण्डिशब्दादिभ्यः । न च पञ्चालादिशब्देभ्यो दण्डयादिशब्दवद् योग उपलभ्यते, तस्मान्नैते योगशब्दा इत्यत आह—**न हीत्यादि** । **प्रख्यायते** = कथ्यते, प्रकाश्यते, बुद्धेर्विषय आपाद्यत इति यावत् । यत

पदमञ्जरी

हेतोरुक्तम्, पूर्वं तु दृष्टान्तगतो हेतुर्व्याख्यातः । दृष्टान्तमाह—**यथेति** । युक्तवद्भावमारभमाणोऽपि नात्र कश्चिद् यत्नं करोति, तदवश्यमयं शब्दस्वभाव एवाश्रयणीयः । कश्चिद्धि शब्दः स्वभावात् समुदायसंख्यामभिधत्ते, कश्चिदवयवसंख्याम्, यथा—वनं वृक्षा इति । एवं लिङ्गेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ५३ ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ किं कारणमिति । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति प्रथमा द्वितीया वा । तथा च योगाप्रख्यानादित्युत्तरोपपत्तिः । योगः = जनपदादेः क्षत्रियादिभिः सम्बन्धः, तस्याप्रख्यानादनुप-

भावबोधिनी

उन संज्ञाशब्दों में लिङ्ग और वचन स्वभावतः सिद्ध हैं, किसी यत्न [वचनादि] के द्वारा साध्य नहीं होते हैं। जैसे—आपः दाराः, गृहाः, सिकताः, वर्षाः । [ये सदैव बहुवचन ही होते हैं और इनके लिङ्ग भी निश्चित हैं । आप् सदैव स्त्रीलिङ्ग, दारा पुंल्लिङ्ग, गृह बहुवचन पुंल्लिग]

लुप् (विधायक सूत्र) भी नहीं कहने चाहिये । जो यह 'जनपदे लुप्' (पा० सू० ४।२।८१) 'वरणादिभ्यश्च' (पा० सू० ४।२।८२) इनसे लुप् कहा जाता है, इसके भी अनुशासन की आवश्यकता नहीं है । क्या कारण है ? योग = सम्बन्ध के अप्रख्यान से = अप्रतीत होने से । क्योंकि पञ्चालाः, वरणाः—यहाँ योग = सम्बन्ध नहीं प्रख्यात होता है =

भामहे—वृक्षयोगान्नगरे वरणा इति, किं तर्हि ? संज्ञा एताः । तस्मादत्र 'तस्य निवासः' (४.२.६९), 'अदूरभवश्च' (४.२.७०) इति तद्धितो नैवोत्पद्यते, किं लुपो विधानेन ॥

१३०. योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥ (१२९७)

'पञ्चालादयः संज्ञाशब्दाः, न योगनिमित्ताः' इत्युक्तम् । तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम्, योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं = योगस्य वाचकः स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनम् =

न्यासः

एवं पञ्चाला वरणा इति सम्बन्धो न प्रख्यायते, अत एव **नैतदुपलभामहे वृक्षयोगान्नगरे वरणा इति, किं तर्हि ? संज्ञा एता** अनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ताः । यदि संज्ञाशब्दा एते, ततः किमित्याह—**तस्मादत्रेत्यादि** । गतार्थम् । ननु च संज्ञाशब्दानामपि व्युत्पत्त्यर्थं तद्धित उत्पद्यत एव, यथा 'हस्ताज्जातौ' हस्ती, 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' कम्बल्यमिति, तत्किमुच्यते—"तस्मादत्र 'तस्य निवासः' 'अदूर भवश्च' इति तद्धितो नोत्पद्यते" इति ? सत्यम्? संज्ञाशब्दव्युत्पत्त्यर्थं तद्धित उत्पद्यते । स च क्वोत्पद्यते ? यत्र श्रुतिकृतो विशेषो विद्यते, न चेह तद्धितोत्पत्तौ लुपि सति कश्चिद् विशेष इति न तद्धितोत्पत्तिः ॥ ५४ ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ योगप्रमाण इति । योगस्य प्रमाणं योगप्रमाणम्, येन योगः प्रत्याय्यते । तत् पुनरिह प्रकृतत्वात् पञ्चालादिशब्दः । स हि परमतेन पञ्चालादिसम्बन्धं स्वप्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय जनपदादौ वर्त्तते, नानभिधाय । तेन योगस्य प्रमाणं = प्रत्यायको = वाचक इत्यर्थः । **तदभावेऽदर्शनं स्यादिति** । यो हि योगनिमित्तकः स योगाभावे न प्रयुज्यते, दण्ड्यादिशब्दवदित्यभिप्रायः । **योगप्रमाणे**

पदमञ्जरी

लब्धेरित्यर्थः । तदाह– **न हीति** । एतदेव विवृणोति—**नैतदिति, संज्ञा एता इति** । यद्यपि संज्ञाशब्दा अपि पङ्कजादयोऽपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ताः सन्ति, तथापीह प्रकरणादनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ता अपीति बोद्धव्यम् । अत एवाह—**तस्मादत्रेत्यादि** । ननु योगाप्रख्यानेऽपि तद्धित उत्पद्यते, तद्यथा—'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' कम्बल्यमूर्णापलशतमिति, सत्यम्; यत्र रूपे विशेषोऽस्ति । ननु च संज्ञाप्रमाणत्वादिति पञ्चालादिशब्दानामयौगिकत्वमुपपादितमित्यर्थाल्लुबपि प्रत्याख्यात एव, किमनेन क्रियते ? उच्यते; संज्ञाप्रमाणत्वादित्यनेन दृष्टान्तगतो हेतुः शब्देनोक्तः, तस्यैव त्वर्थात्पञ्चालादिगतत्वेन प्रतीयमानस्यासिद्धिमाशङ्कय योगाप्रख्यानादिति यौगिकत्वमपाकुर्वन् हेतुमेव समर्थयते ॥ ५४ ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ पञ्चालादय इत्यादि । पूर्वयोगस्याप्रतिभास उक्तः, यस्तु तमपजानीते तं प्रत्यनेनानिष्टमापद्यत इति दर्शयति—**योगप्रमाणे हीति** । 'हि' शब्दो हेत्वर्थे प्रयुञ्जानः सूत्रे 'च' शब्दो हेता प्रयुक्त इति दर्शयति । एतदेव व्याचष्टे—**यदीति, अदर्शनमयोगः स्यादिति** । दर्शनं = ज्ञानं तच्च

भावबोधिनी

कहा जाता है । ऐसा नहीं पाते हैं—वृक्षों के योग के कारण नगर के विषय में 'वरणा' यह प्रयोग होता है । तो क्या पाते हैं ? ये संज्ञायें हैं । इस कारण यहाँ 'तस्य निवासः' पा० सू० ४।२।६९ 'अदूरभवश्च' पा० सू० ४।२।७० यह तद्धित प्रत्यय ही (पञ्चालाः तथा वरणाः में) नहीं उत्पन्न होते हैं, तब इनके लुप् का विधान व्यर्थ है ।

विमर्श—भाव यह है कि पञ्चालों के सम्बन्ध से या वरण नामक वृक्षों के सम्बन्ध से उनके निवास को 'पञ्चालाः' और उनके समीप होने वाले को 'वारणाः' कहा जाता हो, ऐसी बात नहीं है । ये शब्द तो संज्ञा के रूप में प्रयुक्त होते हैं । अतः इनमें प्रत्यय की प्राप्ति और उसके लुप् का विधान करना व्यर्थ है ॥ ५४ ॥

'पञ्चाल आदि संज्ञा शब्द हैं, योग = सम्बन्ध-निमित्तक नहीं हैं ।' यह कहा जा चुका है । यह अवश्य ही स्वीकार करना चाहिये, क्योंकि योग = सम्बन्ध का प्रमाण = प्रत्यायक होने पर, उस सम्बन्ध के अभाव में अदर्शन = अप्रयोग होने लगेगा । यदि पञ्चाल आदि शब्द योग [सम्बन्ध] का वाचक होगा तब तो इन [पञ्चालादि] के अभाव में

अप्रयोगः स्यात्। दृश्यते च संप्रति विनैव क्षत्रियसम्बन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दः, ततोऽवसीयते—नायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि? रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति॥

१३१. प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्॥ ५६॥ (१२९८)

'अशिष्यम्' इति वर्त्तते। प्रधानं समासे किञ्चित्पदम्, प्रत्ययः तव्यदादिः, ताभ्यामर्थवचनम् = अर्थाभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम्। ❁ प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः', ❁ 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः' इति। तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे—अशिष्यमेतत्, अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति। अन्य

न्यासः

हीत्यादि। हिशब्दं हेत्वर्थं प्रयुञ्जानश्चशब्दो हेत्वर्थवृत्तिः सूत्रे उपात्त इति दर्शयति। स्यादेतत्, भवत्येव योगाभावे पञ्चालादिशब्दस्यादर्शनमित्यत आह—**दृश्यते चेत्यादि**। गतार्थम्॥ ५५॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्॥ अन्यप्रमाणत्वादिति। अन्यत् प्रमाणम् अवगतिहेतुर्यस्यार्थाभिधानलक्षणस्य तदन्यप्रमाणम्, तस्य भावोऽन्यप्रमाणत्वम्। प्रधानं समासे किञ्चित् पदमिति। यथा राजपुरुषशब्दे परुष इत्येतत्। **प्रधानोपसर्जने इत्यादि**। राजपुरुष इत्यत्र पूर्वपदमुपसर्जनम्, इतरत् प्रधानम्। ते च प्रधानार्थं सह ब्रूतः। **प्रकृतिप्रत्ययावित्यादि**। औपगव इत्यत्रोपगुशब्दः प्रकृतिः, अण् प्रत्ययः, तावपत्यलक्षणं

पदमञ्जरी

प्रयोगस्योच्चारणस्य फलम्, अतः फलाभावेन हेत्वभावो विवक्षित इत्याचष्टे। योगनिमित्तको हि योगाभावेन प्रदर्शनं युज्यते, यथा—दण्डीशब्द इति भावः। ननु भूतपूर्वमपि निमित्तं भवति, ततश्च सम्प्रति वरणादियोगाभावेऽपि भूतपूर्वः स एव निमित्तं भविष्यति, नैतदेवम्; भूतपूर्वनिमित्तो हि व्यपदेशो गौणः स्याद्, न चायं गौणः; पदान्तरस्य प्रयोगमन्तरेणाऽपि प्रतीयमानत्वात्। किञ्च यौगिकत्वे पुरुषान्तरसंबंधनिबंधनोऽपि व्यपदेशः कस्मान्न प्रवर्तते? विपर्ययो वा कस्मान्न भवति? देशसम्बन्धाद्राजसु पञ्चालशब्द इत्यतोऽक्षादिशब्दवदनेकार्थ एवायं पञ्चालादिशब्दः॥ ५५॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्॥ अर्थवचनमिति। कर्मणि षष्ठ्याः समासः। ननु च प्रधानप्रत्यययोः कर्त्रोर्निर्देशादुभयप्राप्तावित्यनेनात्र षष्ठी, ततश्च 'कर्मणि च' इति निषेधः प्राप्नोति, नैष दोषः; प्रधानप्रत्यययोरत्र करणत्वं विवक्षितम्। कस्तर्हि कर्ता, पुरुषः, समुदायो वा प्रधानोपसर्जनयोः प्रकृतिप्रत्यययोश्च? एतदुक्तं भवति—प्रधानप्रत्ययाभ्यां करणाभ्यां पुरुषेण समुदायेन वा यदर्थस्य वचनशब्देन सह 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति समासः। ननु च प्रत्ययोऽपि प्रकृत्यपेक्षया प्रधानम्, कस्माद्भेदेनोपादीयते? उच्यते; यदा 'प्रकृतिः प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणतया स्वार्थमभिधत्ते' इति सिद्ध

भावबोधिनी

[इन शब्दों का] अदर्शन = अप्रयोग होने लगेगा। परन्तु इस समय देखा यह जाता है कि क्षत्रियों के सम्बन्ध के बिना ही जनपदों के विषय में पञ्चाल आदि शब्दों का प्रयोग होता है। [अर्थात् वहाँ पञ्चाल वंश का कोई क्षत्रिय नहीं है तो भी उस स्थान को पञ्चाल जनपद कहा जाता है।] इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि—यह पञ्चालादि योगनिमित्तक= सम्बन्धमूलक नहीं है। तो क्या? रूढिरूप से ही उन अर्थों में प्रयुक्त होता है। [अतः पञ्चालादि का योग मान कर तद्धित प्रत्यय करना और उसका लुप् करना—ये दोनों व्यर्थ हैं। इन्हें रूढ़ि शब्द मानकर लौकिक आधार पर बहुवचनान्त प्रयुक्त करना चाहिये]॥ ५५॥

इसमें 'अशिष्यम्' की अनुवृत्ति होती है। समास में कोई पद प्रधान होता है, प्रत्यय तव्यत् आदि हैं, इनके द्वारा अर्थवचन = अर्थ का कथन—इस प्रकार से होता है—ऐसा पूर्ववर्त्ती आचार्यों ने कहा है, परिभाषित किया है—"प्रधान = विशेष्य और उपसर्जन = दोनों प्रधान के अर्थ को एक साथ कहते है।" "प्रकृति और प्रत्यय अर्थ को साथ-साथ कहते हैं।" परन्तु आचार्य पाणिनि इन वचनों का प्रत्याख्यान करते हैं—इनके अनुशासन की आवश्यकता नहीं है क्योंकि अर्थ का

इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते। शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभाविकम्, न पारिभाषिकम्; अशक्यत्वात्, लोकत एवार्थावगतेः।

यैरपि व्याकरणं न श्रुतम्, तेऽपि 'राजपुरुषमानय' इत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति; न राजानम्, नापि पुरुषमात्रम्। 'औपगवमानय' इत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति; नोपगुम्, नाप्यपत्यमात्रम्, नोभौ। यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः, किं तत्र यत्नेन!॥

१३२. कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥ (१२९९)

'अशिष्यम्' इति वर्तते। कालोपसर्जने चाशिष्ये। कस्मात्? अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। तुल्यशब्दो

न्यासः

प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः। **अशक्यत्वादिति**। अशक्यत्वं त्वनन्तप्रकारत्वात्। तथा हि--चित्रगुरिति बहुव्रीहौ कृते गुणगुणिभ्यामन्यपदार्थ उच्यते। अत्र गुणपदं चित्रशब्दोऽप्रधानम्, विशेषणत्वात्; गुणिपदं गोशब्दः प्रधानम्, विशेष्यत्वात्। क्वचिदुपसर्जनाभ्यामन्योऽर्थोऽभिधीयते--प्लक्षन्यग्रोधमिति, अत्र हि समुदायार्थः प्रधानमुपसर्जनाभ्यामभिधीयते। क्वचित् प्रधानाभ्यां प्रधानार्थयोरेव सहाभिधानम्--प्लक्षन्यग्रोधाविति। तथा हि, न केवलं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, अपि तु क्वचित् प्रकृत्यर्थमपि, यथा--स्वार्थिकेषु शुक्लतरम्, शुक्लतममिति। तथा केचिदाख्यातेषु स्वभावात् प्रधानमाहुः प्रकृत्यर्थम्—'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति।

अन्ये तु मन्यन्ते—आख्यातेषु प्रधानभूतः प्रत्ययार्थं एव शक्तिरूपेणोच्यते. यथा विभक्तिभिः क्वचित् प्रत्यये; न तु शक्तिमान् पदार्थो द्रव्यभावमापन्न उच्यते। अतः क्रियान्तरेण च सम्बन्धे शक्त्यन्तरमाविर्भवति कर्त्तारं पश्येति। एवमाद्यनन्तप्रकारमर्थाभिधानमशक्यं सर्वमुपदेष्टुम्, तस्माल्लोकत एवार्थावगतिः। कथं पुनरेतद् विज्ञायत इत्यत आह—**यैरपीत्यादि**। सुगमम्॥ ५६॥

कालोपसर्जने च तुल्यम्॥ अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्युक्तम्। कथं पुनरत्राप्ययं हेतुर्लभ्यत इति प्रश्नावसर

पदमञ्जरी

भवति, तदा प्रत्ययस्य प्राधान्यम्, तदेवेदानीं परिभाष्यत इति पूर्वाचार्यैस्तावत्प्रत्ययो भेदेन निर्दिष्टः--प्रधानोपसर्जने, प्रकृतिप्रत्ययाविति, ततश्च तल्लक्षणनिराकरणे प्रत्ययोऽपि भेदेनोपादेयः। **अशक्यत्वादिति**। अशक्यत्वमनन्तप्रकारत्वात्। बहुव्रीहावन्यपदार्थ उच्यते; प्लक्षन्यग्रोधमिति समाहारः; क्वचित्प्रधानयोरेव सहाभिधानम्–प्लक्षन्यग्रोधाविति। स्वार्थिकेषु च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थं सह ब्रूतः—शुक्लतर इति; तथा आख्यातेषु क्रियाप्रधानमाख्यातमिति; तथा 'कर्त्तरि कृत्' 'कर्त्तरि तृतीया', तत्र 'कृत्सु शक्तिमद् द्रव्यं प्रधानमुच्यते' इति क्रियाभेदे शक्त्यन्तराविर्भावः; पाचकं पश्येति विभक्तिषु शक्तिप्राधान्यम्—इत्याद्यनन्तप्रकारमर्थाभिधानमशक्यं परिभाषितुमिति लोकत एवार्थावगतेः, कथमेतदित्याह—**यैरपीत्यादि**॥ ५६॥

कालोपसर्जने च तुल्यम्॥ अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति। कथं पुनरयमत्र हेतुर्लभ्यत इत्याह—**तुल्यशब्दो**

भावबोधिनी

[ज्ञान] अन्य प्रमाण से होता है। अन्य—यह शास्त्र की अपेक्षा लोक लिया जाता है। शब्दों के द्वारा अर्थ का कथन स्वाभाविक है, पारिभाषिक नहीं; सम्भव न होने के कारण; क्योंकि लोक से ही अर्थ का ज्ञान हो जाता है।

जिन्होंने व्याकरण नहीं सुना है (पढ़ा है), वे भी 'राजपुरुष को लाओ' ऐसा कहा जाने पर राजविशिष्ट पुरुष [राजा के ही पुरुष सिपाही आदि] को लाते हैं; न राजा को और न केवल [सामान्य] पुरुष को। 'औपगव को लाओ' ऐसा कहा जाने पर उपगुविशिष्ट [उपगु के] अपत्य को ही लाते हैं, न उपगु को, न केवल अपत्य [सामान्य] को और न उपगु तथा अपत्य दोनों को। और जो अर्थ लोक से सिद्ध है, उसमें यत्न करने की क्या आवश्यकता? [अतः प्राचीन आचार्यों की परिभाषायें व्यर्थ होने से त्याज्य हैं]॥ ५६॥

'अशिष्यम्' इसकी अनुवृत्ति होती है। काल एवम् उपसर्जन की परिभाषायें नहीं करनी चाहिये। क्यों? अर्थ अन्य

हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः ।

इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात्—एषोऽद्यतनः कालः । अपरे पुनराहुः—अहरुभयतोऽर्द्धरात्रम्—एषोऽद्यतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति—अप्रधानमुपसर्जनमिति ।

तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे—लोकतोऽर्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽप्याहुः—इदमस्माभिरद्य कर्तव्यम्, इदं श्वः कर्तव्यम्, इदम् ह्यः कृतमिति; नैवं व्युत्पाद्यन्ते ! तथोपसर्जनम्—वयमत्र गृहे ग्रामे वा उपसर्जनप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः, किं तत्र यत्नेन !

यद्येवम्, पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं कस्मान्न क्रियते, किमर्थो योगविभागः ? प्रदर्शनार्थः ।

अन्यदप्येवञ्जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते—'मत्वर्थे बहुव्रीहिः', 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः', 'उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः' इत्येवमादि; तदशिष्यमिति ॥

न्यासः

इत्याह—**तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थ इति** । कथं पुनस्तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थो भवति ? मन्यते—तुल्यमिति प्रत्याख्यानक्रियाविशेषणमेतद् । अनन्तरोक्तेन प्रत्याख्यानेन तुल्यमेतत् प्रत्याख्यानम् । एवञ्च तुल्यं भवति यदि यस्तस्य हेतुः स एवास्यापि भवति । तस्मात् तुल्यग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वको हेतुरत्रानुवर्तते । तेन तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थो भवतीति । **आन्याय्यादुत्थानादित्यादि** । उत्थानं शयनाद्रात्रेः पश्चिमे यामे न्याय्यमुक्तम् । संवेशनम्=शयनम्, तदपि रजन्याः प्रथमे यामे न्याय्यम् । तदेवं सकलो दिवसः; पूर्वस्याश्च रात्रेः पश्चिमो यामः, आगामिन्याश्च प्रथमो याम इत्येषोऽद्यतनः काल इत्युक्तं भवति । **अहरुभयतोऽर्द्धरात्रमित्यादि** । कृत्स्नो दिवस उभयतश्चार्द्धरात्रम् । अतिक्रान्तायाश्च रात्रेरागामिन्याश्च रात्रेरद्यतनः काल इत्यपरे ॥ ५७ ॥

पदमञ्जरी

हेत्वनुकर्षणार्थ इति । कथमेतदित्याह—**अशिष्यविशेषणं चैतदिति** । चशब्दो हेतौ । **आन्याय्यादिति** । रात्रेश्चतुर्द्धा विभक्तायाः पश्चिमे यामे न्याय्यं स्वापादुत्थानम्; शास्त्रीयत्वात् । प्रथमे यामे गते च संवेशनं शयनम् । अत्र लक्षणे रात्रेर्मध्ययामद्वयं नाद्यतनम्, द्वितीये तु तदपि । **उभयतोऽर्द्धरात्रमिति** । बहुव्रीहिः, कृत्स्नो दिवस आगामिन्या रात्रेः पूर्वार्धेनातीतायाः पश्चिमार्धेन च युक्त इत्यर्थः । **यद्येवमिति** । यद्यर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्ययमेवात्रापि हेतुरित्यर्थः । **पूर्वसूत्र एवेति** । एवं हि तुल्यमिति न वक्तव्यं भवतीति भावः ॥ ५७ ॥

भावबोधिनी

प्रमाण से ज्ञात हो जाता है । तुल्य शब्द हेतु [अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्] का अनुकर्षण करने के लिए है । यह [तुल्यम्] अशिष्यम् का विशेषण है । काल एवम् उपसर्जन तुल्य रूप से अशिष्य=अनुशासनीय होते हैं ।

यहाँ दूसरे वैयाकरण आचार्य काल तथा उपसर्जन की परिभाषा करते हैं । प्रातः उठने से लेकर रात्रि में शयन पर्यन्त—यह आज का समय है । दूसरे आचार्य कहते हैं—दिन के दोनों ओर आधी रात [अर्थात् रात १२ बजे से लेकर अगली रात १२ बजे तक] यह आज का समय है । इसी प्रकार उपसर्जन की परिभाषा करते हैं—'अप्रधान उपसर्जन होता है ।'

आचार्य पाणिनि इसका प्रत्याख्यान करते हैं—लोक से ही अर्थ का ज्ञान हो जाने के कारण इन [काल और उपसर्जन की परिभाषा नहीं करनी चाहिये । जिन्होंने व्याकरण नहीं सुना-पढ़ा है, वे भी कहते हैं—'हमें आज यह करना है, यह कल करना है ! यह कल कर लिया ।' इसका व्युत्पादन नहीं करते हैं । उसी प्रकार उपसर्जन—'यहाँ घर में अथवा गाँव में हम उपसर्जन=अप्रधान ऐसा प्रतीत हो जाता है । जो अर्थ लोकव्यवहार से सिद्ध=ज्ञात हो जाता है, उसके लिए यत्न करने की क्या आवश्यकता !

यदि ऐसी (उपर्युक्त) बात है तो पहले वाले सूत्र में ही काल और उपसर्जन का ग्रहण क्यों नहीं किया गया ? यह योगविभाग (दो सूत्र) किसलिए बनाये गये ? प्रदर्शन के लिये ।

और भी ऐसा हो तो वह भी अशिष्य=अनुशासन के अयोग्य है । जैसा कि पूर्व आचार्यों ने परिभाषित किया है—'मतुप् प्रत्यय के अर्थ में बहुव्रीहि होता है', 'अव्ययीभाव पूर्वपदार्थप्रधान होता है', 'द्वन्द्व दोनों पदार्थ प्रधान होता है' आदि आदि; यह सब अशिष्य अनुशासन के अयोग्य है ॥ ५७ ॥

१३३. जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥ (८१७)

'अशिष्यम्' इति निवृत्तम्। जातिर्नामायमेकोऽर्थः, तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तम्, अत इदमुच्यते। जातेराख्या जात्याख्या, जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्यां भवति। जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत्। तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते। संपन्नो यवः, संपन्ना यवाः। संपन्नो व्रीहिः, संपन्ना व्रीहयः। पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः, पूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः।

न्यासः

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ **जातिर्नामायमेकोऽर्थ** इत्यादिना सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह। ननु च जातेः संख्या न विद्यते ? तस्या द्रव्यधर्मत्वात्। यद्यपि वैशेषिकसिद्धान्तप्रसिद्धा गुणपदार्थसंगृहीता या संख्या सा विद्यत एवेत्यदोषः। **जातेराख्येति**। आख्यानमाख्या = प्रत्यायनम्। **एकस्मिन्नर्थ इति**। जात्याख्योऽर्थो **जात्यर्थो बहुवद्भवतीति यावदिति**। एतेनैतद्दर्शयति—न हि जातिशब्दाज्जसादिबहुवचनं विधीयते, किं तर्हि ? बहुवद्भावः। यदि हि जातिशब्दाज्जसादिबहुवचनं विधीयेत; जातिविशेषणेभ्यः सम्पन्नादिभ्यस्तन्न स्यात्। तेषामजातिशब्दत्वादित्यभिप्रायः। कथं पुनर्जात्यर्थस्य बहुवद्भावो लभ्यते ? अन्वर्थग्रहणात्। बहुवचनमिह न पारिभाषिकं बहुवचनं गृह्यते, किं तर्हि ? अन्वर्थम्। उक्तिः = वचनम्। बहूनां वचनं बहुवचनम्। न चैकस्मिन्नर्थे बहूनां वचनं सम्भवति, अतः सामर्थ्याद् वत्यर्थो गम्यते—एकस्मिन्नर्थे बहुवदिति। तदनेन प्रकारेण जात्यर्थो बहुवद्भवति। **तेनेत्यादि**। यत एव जात्यर्थस्य बहुवद्भावो विधीयते, तेन जातिविशेषणानामजातौ वर्तमानानां बहुवचनमुपपद्यते, जातिशब्दवत्।

पदमञ्जरी

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ **जात्याख्यायामिति** विषयसप्तमी। एवमेकस्मिन्नित्यपि व्यधिकरणे चैते सप्तम्यौ। **जातिर्नामेत्यादिना** सूत्रारम्भस्य कारणमाह—**एकोऽर्थ इति**। यद्यपि वैशेषिकपरिभाषिता संख्या जातेर्न विद्यते, तस्या द्रव्यधर्मत्वात्; तथापि भेदगणनरूपा संख्या विद्यत एव। यथोक्तम्—

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्त्तंभेदाय कल्पते।
क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥ इति। [वा० प० ३।८।२]

वैशेषिकाश्च व्यवहरन्ति—पञ्च कर्माणि, चतुर्विंशतिर्गुणा इति। **जातेराख्येति**। आख्यानमाख्या = प्रत्ययनम्। **एकस्मिन्नर्थ इति**। जात्याख्ये बहुवचनशब्दोऽयमन्वर्थो न पारिभाषिकः—उक्तिर्वचनम्, बहूनां वचनं बहुवचनम्। ततश्चायमर्थः—एकस्मिन्नर्थे बहूनामुक्तिर्भवतीति सामर्थ्याद्वत्यर्थो गम्यते—बहूनामिवोक्तिः। यदि च जात्यर्थो बहुवद्भवतीति बहूनामिवोक्तिर्भवतीति सामर्थ्यात् स एवार्थः संपद्यत इत्याह—**जात्यर्थो बहुवद्भवतीति**। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—**तेनेति**। यदि तु जातिशब्दाद्बहुवचनं जात्यादि विधीयेत, ततो विशेषणेभ्यः सम्पन्नादिभ्यो न स्यात्, तेषामजातिशब्दत्वादिति भावः।

भावबोधिनी

'अशिष्यम्' की निवृत्ति हो जाती है। जाति का अभिप्राय है एक पदार्थ। उस पदार्थ के अभिधान में एकवचन ही प्राप्त होता है, अतः [उसमें वैकल्पिक बहुवचन के लिए] यह सूत्र कहा जाता है। जाति की आख्या = कथन = प्रत्यायन—जात्याख्या; जाति के कथन में एक पदार्थ में विकल्प से बहुवचन होता है। जाति नामक पदार्थ बहुवत् [बहुत के समान] होता है। इस कारण उस जाति के विशेषण, अजातिवाचक सम्पन्न आदि शब्दों का भी बहुवचन उपपन्न होता है। उदा०—सम्पन्नः यवः, सम्पन्नाः यवाः। सम्पन्नः व्रीहिः, सम्पन्नाः व्रीहयः। पूर्ववयाः ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः, पूर्ववयसः ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः।

[**यहाँ यव आदि जातिवाचकों में और इनके विशेषण 'सम्पन्न' आदि में भी वैकल्पिक बहुवचन होता है।**]

जातिग्रहणं किम् ? देवदत्तः, यज्ञदत्तः। आख्यायामिति किम् ? काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः। भवत्ययं जातिशब्दः, न त्वनेन जातिराख्यायते, किं तर्हि ? प्रतिकृतिः। एकस्मिन्निति किम् ? व्रीहियवौ।

❀ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ (म० भा० १२.५८ वा० ४)॥ एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति॥

न्यासः

देवदत्त इति। देवदत्तशब्दो यदृच्छाशब्दः। नानेनैकं वस्त्वनेकव्यक्त्यनुगतमभिधीयते। अनेकव्यक्त्याधारा हि जातिः। ततो न देवदत्तत्वं नाम जातिरस्तीति न भवत्यत्र बहुवद्भावः। ननु चात्रावस्थाभेदेनानेकाधारं देवदत्तत्वमस्ति, नैतदस्ति; एवं हि जातिग्रहणमनर्थकं स्यात्, सर्वत्र जातेः सम्भवात् तस्माज्जातिग्रहणसामर्थ्याल्लोके ये जातिशब्दाः प्रतीताः, तदर्था एवात्र जातिशब्देन विवक्षिता इति विज्ञायते, न च देवदत्तशब्दो लोके जातिशब्दः प्रतीतः।

काश्यपप्रतिकृतिः काश्यप इति। कश्यपस्यापत्यम् 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' इत्यञ्—काश्यप इति। तत इवार्थे 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्। 'लुम् मनुष्ये' इति लुप् भवति। **अयं जातिशब्द इति**। 'गोत्रञ्च चरणैः सह' (म० भा० ४।१।६३) इति लक्षणात्, तस्य च गोत्रप्रत्ययान्तत्वात्। न त्वयं जातिरूपेणोच्यते, किं तर्हि ? प्रतिकृतिरिति। एवं तर्हि जातिप्रत्यायने हि चिकीर्षिते बहुवद्भावे भवितव्यम्। न चेह जातिप्रत्यायनं चिकीर्षितम्, किं तर्हि ? प्रतिकृतिप्रत्यायनम्। **व्रीहियवाविति**। एकस्मिञ्जात्यर्थे बहुवद्भावोऽनेन विधीयते। इह तु द्वौ जात्यर्थौ विवक्षितौ। वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—अन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन संख्याप्रयोगे न भविष्यति। अथ वा—एको व्रीहिः सम्पन्न इत्यत्रैकशब्दः

पदमञ्जरी

देवदत्त इति। यद्यपि जातिपदार्थवादिपक्षे ह्यत्राप्यवस्थाभेदानुगता जातिः शब्दवाच्या, तथापीह सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डसमवेता जातिराश्रीयत इत्यनतिदेशः। **काश्यप इति**। कश्यपशब्दाद्विदाद्यञ्, तत इवार्थे संज्ञायां कन् 'लुम्मनुष्ये'। **भवत्ययं जातिशब्द इति**। गुणभूताया गोत्रजातेरभिधानात्। **न त्वनेन जातिराख्यायत इति**। प्राधान्येनेति भावः। असत्याख्याग्रहणे जातौ वर्त्तमानादित्यर्थः स्यात्, तत्र यथा व्यक्तिपर्यन्ताभिधाने गवादिभ्योऽपि भवति, एवमत्रापि स्यात्। सति तु तस्मिंस्तत्सामर्थ्याज्जातिप्रधान्ये भवति। **व्रीहियवाविति**। ननु च यथा काशिकोसलीया इति जनपदलक्षणो वुञ् न भवति, तथा बहुवद्भावोऽत्र न भविष्यति ? विषम उपन्यासः; जनपदवाचिनो वुञ् विधीयते, न च जनपदरूपः समुदायोऽवयवाभ्यामारभ्यते; अतो यत्स्वतन्त्रं प्रातिपदिकं न तज्जनपदवाचि, यज्जनपदवाचि न तत्स्वतन्त्रं प्रातिपदिकमिति कुतो वुञः प्रसङ्गः! अयं तु जातिप्रत्यायने विधिर्न जातिशब्दादिति स्यादेव प्रसङ्गः।

संख्याप्रयोगे इति। एकस्यैव बहुत्वातिदेशे क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेऽपि स्यादिति भावः। आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् गोत्वं व्रीहित्वमित्यादि निष्कृष्य जात्यभिधानेनैवायं विधिरिष्यते। व्यक्तिपर्यन्ते त्वभिधाने

भावबोधिनी

जातिग्रहण का क्या फल है ? देवदत्तः यज्ञदत्तः। [ये जातिवाची नहीं हैं।] आख्यायाम्—इसका क्या फल है ? काश्यप की प्रतिकृति = मूर्ति—काश्यप। [इसमें प्रत्यय होकर उसका लोप हो जाता है। 'गोत्रं च चरणैः सह' इस वचन के अनुसार] यह भी जातिशब्द है, किन्तु इससे जाति की आख्या = कथन नहीं होता है; तो क्या होता है ? प्रतिकृति [प्रतिमा कही जाती है।] एकस्मिन्—एक में ही—इसका क्या फल है ? व्रीहियवौ। [यहाँ दो हैं।]

'संख्या का प्रयोग रहने पर प्रतिषेध कहना चाहिये।' उदा०—एकः व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति। [एकत्व संख्या का प्रयोग है।]॥ ५८॥

१३४. अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ (८१८)

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः ॥

*** सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः * (म० भा० वा० ५) । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि (म० भा० १.२.५८) ।**

न्यासः

प्रयुज्यमानो जात्यर्थस्यैकत्वमुद्भावयति, तच्च बहुत्वेन विरुध्यते । तस्मादेकत्वबहुत्वयोर्विरोधाद्बहुवद्भावो नेह भविष्यति ॥ ५८ ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ अत्राप्यर्थस्य बहुत्वातिदेशः । **अस्मदो योऽर्थः स बहुवद्भवतीति ।** तेन तिङन्तस्यापि तत्र वर्तमानस्य बहुवचनान्तत्वं भवति । **वयं ब्रूम इति । एकत्वे द्वित्वे चेत्यादि ।** युक्तं यदेकत्वे भवति, द्वित्वे तु कथम् ? न हि द्वित्वमस्मदर्थस्य सम्भवति; अस्मच्छब्दस्यात्मविषयत्वात्, आत्मनश्चैकत्वात्, नैष दोषः; आत्मत्वं परत्र यदोपचर्यते 'अयं मे द्वितीय आत्मा' इति तदा अस्मच्छब्दस्य तत्रापि वृत्तेर्द्व्यर्थविषयत्वं सम्भवति । अथ वा—त्यदादीनां मिथो यद् यत् परं तच्छिष्यत इत्यस्मच्छब्द एव शिष्यमाणो युष्मदर्थमप्याहेति द्व्यर्थतोपपद्यत इति युज्यते द्व्यर्थता । अथ यद्यस्मच्छब्दो बहुवचनान्तः प्रयुज्यते तदैकार्थविषयोऽयम्, न द्व्यर्थविषय इति; अथ द्व्यर्थविषयोऽयं नैकार्थविषय इति कुतस्तस्यैकार्थद्व्यर्थविषये वृत्तिरवसीयते ? प्रकरणात् । यथा—आराच्छब्दस्य दूरान्तिकार्थयोर्वृत्तिरिति । **अहमिति ।** 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यम्भावः, 'त्वाहौ सौ' इत्याहादेशः । **वयमिति ।** जसि 'मपर्यन्तस्य' 'यूयवयौ जसि' इति वयादेशः, 'शेषे लोपः' । **आवामिति ।** औप्रत्यये परतः 'युवावौ द्विवचने' इत्यावादेशः । 'प्रथमायाश्च' इत्यादिनात्वम् । **वक्तव्य ।** इति व्याख्येय इत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यं सम्बन्ध इति जातिरूपेण व्यक्तीनामभिधाने एकवचनं सिद्धम् । व्यक्त्यात्मना तु जातेरभिधाने बहुवचनमिति नार्थोऽनेन ॥ ५८ ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ 'अस्मदः' इत्यभिधेयसम्बन्धेन षष्ठीत्याह—**अस्मदो योऽर्थ इति ।** पञ्चम्यां तु तत्र वर्तमानस्य तिङन्तस्य न स्यादिति भावः । **एकत्वे द्वित्वे चेति ।** ननु चास्मच्छब्दः प्रत्यगात्मनि वर्त्तते, स चैकस्तस्य कथं द्वित्वयोगः, एकत्वमपि तस्यायुक्तं विशेषणम्, अव्यभिचारात् ? उच्यते; यदाऽन्यत्रात्मत्वमध्यारोप्यते—अयं मे द्वितीय आत्मेति, यदा वा 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति एकशेषः क्रियते, तदा सम्भवत्यनेकार्थत्वम् । अथ यत्रैवास्मच्छब्दो बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, तत्र कथं द्वित्वैकत्वविशेषावसायः, प्रकरणादाराच्छब्दस्येव दूरान्तिकयोः । **अहमिति ।** 'ङेप्रथमयोरम्', 'त्वाहौ सौ' । **वयमिति ।** 'मपर्यन्तस्य', 'यूयवयौ जसि', 'शेषे लोपः' । **आवामिति ।** 'युवावौ द्विवचने', 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इत्यात्वम् ।

सविशेषणस्येति । 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इत्यत्रोन्नतत्वमेव विधीयते । न च विधेयोऽर्थो विशेषणमिति अतिदेशो भवत्येव ।

भावबोधिनी

अस्मद् शब्द का जो अर्थ, उसके एक होने पर और दो होने पर विकल्प से बहुवचन होता है । उदा०—अहं ब्रवीमि; वयं ब्रूमः । [मैं बोलता हूँ ।] आवां ब्रूमः, वयं ब्रूमः । [हम दोनों बोलते हैं ।]

"विशेषण युक्त अस्मद् में बहुवचन का प्रतिषेध कहना चाहिये ।" अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुः ब्रवीमि । [इनमें देवदत्त, गार्ग्य और पटु विशेषण प्रयुक्त होने से बहुवचन नहीं होता है ।]

*** युष्मदि गुरावेकेषाम् *** । त्वं मे गुरुः, यूयं मे गुरवः ॥

१३८. फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥ (८१९)

चकारः 'द्वयोः' इत्यनुकर्षणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।

न्यासः

व्याख्यानं तु--अन्यतरस्यांग्रहणं यदनुवर्त्तते तस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । **युष्मदि गुरावेकेषामिति** । एतदपि चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सूत्रेणैव संगृहीतम् ॥ ५९ ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे ॥ चकारो द्वयोरनुकर्षणार्थ इति । ननु च फल्गुन्यौ नक्षत्रे द्वे एव, तथा प्रोष्ठपदे अपि द्वे; अत्रानयोर्द्वित्वाद् द्वित्व एव बहुवचनं भविष्यति, तत् किं चकारेण द्वयोरित्यनुकर्षणार्थेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति--नक्षत्रग्रहणं ज्योतिष उपलक्षणार्थमिति । तेनैतदपि सिद्धं भवति—उदिताः पूर्वाः फाल्गुन्यः, उदिते पूर्वे फल्गुन्याविति । यदि नक्षत्रग्रहणं ज्योतिष उपलक्षणार्थमिति न ज्ञाप्यते, तदिह तु न स्यात्, यतो ज्योतिषामावस्थिकी नक्षत्रता चन्द्रमसा योगे सति भवति, नान्यदा; अन्यदा तु ज्योतिष्ट्वमेव । न च नक्षत्राभिधायिनः 'उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः' इत्यत्र फल्गुनीशब्दस्य प्रयोगः, किं तर्हि ? ज्योतिर्मात्राभिधायिन

पदमञ्जरी

युष्मदीति । भाष्यवार्त्तिकयोरपठितमपि शिष्टप्रयोगदर्शनात्पठितम् ॥ ५९ ॥

फाल्गुनीप्रोष्ठदानां च नक्षत्रे ॥ चकार इत्यादि । केचिदाहुः—ज्योतिषामावस्थिकी नक्षत्रता चन्द्रयोगे सति भवति, अन्यदा तु ज्योतिष्ट्वमेव । चन्द्रयोगश्च द्वयोः समुदितयोरिति द्वयोरेव बहुवचने सिद्धे चकारेण द्वयोरित्यनुकर्षन्नाचार्यो ज्ञापयति—नक्षत्रग्रहणं ज्योतिष उपलक्षणमिति । उपलक्षितज्योतिष्ट्वमेकैकस्याप्यस्तीति एकनिवृत्त्यर्थं द्वयोरित्यनुकर्षणीयमिति ।

तत्रोच्यते—सत्यप्येकैकस्य ज्योतिष्ट्वे न तत्र फल्गुनीशब्दो वर्त्तते, एवं प्रोष्ठपदादिशब्दः । उद्भूतावयवभेदः समुदाय एव ताभ्यामुच्यते । अत एव 'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्' 'विशाखयोश्च' इति सूत्रारम्भः । नक्षत्रशब्दश्च **निघण्टुषु** तारकापर्याय एव पठितः । वेदेऽपि 'नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपंशन्' 'त्वं नक्षत्राणां मेध्यसि चित्रम्' 'नक्षत्रमुदगात्पुरस्तात्' इत्यादौ ज्योतिर्मात्रवचन एव नक्षत्रशब्दः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यत्र **वृत्तिकारो** वक्ष्यति—'कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते' इति, तदप्यनुपपन्नम्; आवस्थिके नक्षत्ररूपे पुष्यादिभिर्योगस्य कादाचित्कत्वात् । 'तिष्यपुनर्वस्वोः' इत्यत्र च उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । इत्थं चन्द्रयोगेऽप्युदाहरिष्यते । प्रत्युदाहरणे च ज्योतिःस्वभावमेवार्थं दर्शयति—तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति, तस्मान्नायं **वृत्तिकारस्य** पक्षः—आवस्थिकी नक्षत्रतेति । ज्योतिर्मात्रवचन एवायम् । चकारेण द्वयोरित्यस्यानुकर्षणमपि—उद्भूतावयवभेदः समुदायोऽभिधीयते, न त्वेकैकं ज्योतिरिति—प्रदर्शनार्थम् । प्रोष्ठपदानामिति सप्तम्यर्थे षष्ठी, नक्षत्रे इति वा षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्याह—**फल्गुन्योर्द्वयोरित्यादि** । **नक्षत्रयोरिति** प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । अत्राप्यर्थस्य बहुत्वातिदेश इति विशेषणस्यापि भवति । **पूर्वे फाल्गुन्याविति** । फल्गुनीभ्यां फल्गुनीभिर्वा युक्तः काल इति अण्, 'लुबविशेषे', 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' ।

भावबोधिनी

'युष्मद् शब्द गुरु का वाचक के रहने पर विकल्प से बहुवचन होता है--ऐसा कुछ आचार्यों का मत है' त्वं मे गुरुः, यूयं मे गुरवः [भाष्यादि में यह वचन नहीं है ।] ॥ ५९ ॥

पूर्व सूत्र से 'द्वयोः' का अनुकर्षण करने के लिए चकार है । दोनों फल्गुनियों और दोनों प्रोष्ठपदों नक्षत्रों में विकल्प से बहुवचन होता है । उदा०—कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फाल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः (पूर्वाभाद्रपद नक्षत्र) ।

नक्षत्र इति किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ॥

१३६. छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ (३३८७)

'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । 'पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता' (मै० सं० २.१३.२) । पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता (तै० सं० ४.४.१०) । नक्षत्र इत्येव-पुनर्वसू माणवकौ ।

छन्दसीति किम् ? पुनर्वसू इति ॥

१३७. विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥ (३३८८)

'छन्दसि' इति वर्तते । द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यरतस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी' देवता (मै० सं० २.१३.२०) । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता (तै० सं० ४.४.१०.२) ।

१३८. तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ (८२०)

न्यासः

तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् भवति । तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप् । अत्र ज्योतिष्ट्वमेकस्याप्यस्तीति तन्निवृत्त्यर्थं द्वयोरित्यनुकर्षणार्थं चकारकरणं युक्तम् । यदि पुनर् ज्योतिष उपलक्षणार्थं नक्षत्रग्रहणं न स्यात्, तदा क्व स्यात् ? तदैहैव स्यात्—अद्य पूर्वाः फल्गुन्यः, अद्य पूर्वे फल्गुन्याविति । अस्ति ह्यत्र फल्गुन्योर्नक्षत्रता, चन्द्रमसा युक्तत्वात् । तथा हि—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् भवति । श्रवणं तस्य न भवति; 'लुबविशेषे' इति लुप्तत्वात् ।

फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुन्योर्जाते इति । 'फल्गुन्याषाढाभ्यां टानौ' इत्युपसंख्यानाट्टप्रत्ययः । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥ ६० ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥

पदमञ्जरी

फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुन्योर्जाते 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ' इति टप्रत्ययः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥ ६० ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ द्वयोर्द्विवचने प्राप्त इति । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टस्य द्वयोरित्यस्येहाननुवृत्तावपि पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवभेदस्य ज्योतिर्द्वयस्य समुदायस्याभिधानाद् द्वयोरेवायं विधिरिति दर्शयति ॥ ६१ ॥

विशाखयोश्च ॥ किमर्थो योगविभागः ? इह चकारेण छन्दसीत्यनुवर्तयिष्यामीति तेनोत्तरत्र 'छन्दसि' इति नानुवर्त्तते ॥ ६२ ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ तिष्यपुनर्वस्वोः इत्यनेनैव सूत्रेण द्विवचनापेक्षया

भावबोधिनी

नक्षत्रे -- नक्षत्र अर्थ में—इसका क्या फल है ? फल्गुन्यौ माणविके [फल्गुनी नक्षत्रों में पैदा होने वाली माणविकायें = छात्रायें] ॥ ६० ॥

'अन्यतरस्याम्' इसकी अनुवृत्ति होती है । दो पुनर्वसु नक्षत्रों में द्विवचन प्राप्त रहने पर छन्दस् = वेद के विषय में विकल्प से एकवचन होता है । उदा०—पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता [एकवचन हुआ है ।] पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता [यहाँ द्विवचन हुआ है ।] नक्षत्र में ही होता है—पुनर्वसू माणवकौ [पुनर्वसु नामक नक्षत्र में पैदा होने वाले माणवक । यहाँ एकवचन नहीं होता है ।] छन्दस् = वेद विषय में ही—यह किसलिये है ? पुनर्वसू ॥ ६१ ॥

'छन्दसि' (वेदविषय में) इसकी अनुवृत्ति होती है । द्विवचन प्राप्त रहने पर वेदविषय में दो विशाखानक्षत्रों में विकल्प से एकवचन होता है । उदा०—विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । [यहाँ एकवचन और द्विवचन दोनों हुये हैं ।] ॥ ६२ ॥

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो बह्वर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते ।

तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् ? विशाखानुराधाः ।

नक्षत्रे ति किम् ? तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ = तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते ? पर्यायाणामपि यथा स्यात्—तिष्यपुनर्वसू, सिद्धचपुनर्वसू ।

द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे 'तिष्यपुनर्वसवः' (वाज० सं० २.६९) उन्मुग्धाः

न्यासः

इति लुप् । ततस्तिष्ये जातो माणवकः पुनर्वस्वोर्जातौ माणवकाविति 'सन्धिवेलादि' इत्यादिनाऽण्, तस्य 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधा' इत्यादिना लुप् । **पर्यायाणामपि यथा स्यादिति ।** नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थग्रहणादेतद् भवति । शब्दग्रहणे च 'स्वं रूपम्' इत्येषा परिभाषा भवतीत्युक्तमेतत् । तदभावे पर्यायाणामपि भवति । **सिद्धचपुनर्वसू** इति सिद्धचशब्दस्तिष्यपर्यायः । **यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषा**मित्यवयवेन विग्रहं दर्शयति । समुदायस्तु समासार्थो

पदमञ्जरी

सप्तमीद्विवचनम् । **नक्षत्रद्वन्द्वे** इति सत्सप्तमी, नक्षत्रद्वन्द्वे सति तिष्यपुनर्वस्वोरर्थयोर्द्वयोरिवोक्तिर्भवतीति द्वन्द्वापेक्षया षष्ठीद्विवचनं वा । **तेषां द्वन्द्व इति ।** अत्र तच्छब्दाद् द्विवचनं न भवति, वाक्यस्य प्रस्तुतत्वादद्वन्द्वार्थवृत्तित्वाद् । अत्र पारिभाषिकयोर्द्विवचनबहुवचनयोर्ग्रहणे बहुवचनस्य द्विवचनमादेशः स्यात् । तत्र जसादेशे प्रथमाद्विवचने 'जसि च' इति गुणः स्यात्, विशेषणानां च न स्यादिति मत्वाह — **बहुवचनस्य प्रसङ्ग इति ।** बहूनामर्थानामुक्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **द्विवचनं भवति ।** द्वयोरिवोक्तिर्भवतीत्यर्थः ।

तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां नक्षत्राणो लुपि जातार्थे सन्धिवेलादिसूत्रेणाण्, तस्य 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधा' इत्यादिना लुक् । नात्र द्वन्द्वो नक्षत्रे वर्त्तते, किं तर्हि ? माणवकेषु । तत्रापि न[1] गौणः; योगपरम्पराया वृत्तेः। **पर्यायाणामपीति ।** पुनर्नक्षत्रग्रहणसामर्थ्यादर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेशो भवति, तेन पर्यायाणामपि ग्रहणं सिद्धचति ।

द्वन्द्व इति किमिति । तिष्यश्च पुनर्वसू चेति वाक्ये समासेऽप्युत्तरपदार्थप्रधाने बहुत्व न सम्भवति, तादृशः समासश्च न सुलभः, बहुव्रीहिश्च न सम्भवति व्यधिकरणत्वात्, 'संख्यापूर्वो द्विगुः' अव्यपूर्वोऽव्ययपूर्वः, अव्ययीभावश्चासम्भाव्य एवेति द्वन्द्व एव भविष्यतीति मन्यते । **यस्तिष्य इत्यादि ।** अवयवेन विग्रहे उद्भूताव-

भावबोधिनी

'छन्दसि' (वेदविषय में) इसकी निवृत्ति होती है । तिष्य एक है, पुनर्वसु दो हैं इनका द्वन्द्व बहुत अर्थ के लिये होता है । इसमें बहुवचन प्राप्त रहने पर द्विवचन का विधान किया जाता है । तिष्य और पुनर्वसुओं का नक्षत्र के विषय में द्वन्द्व करने पर बहुवचन के प्रसङ्ग में नित्य द्विवचन होता है । उदा०—उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । [उदित तिष्य और पुनर्वसु दिखाई देते हैं । [तिष्य = पुष्यनक्षत्र]

तिष्य पुनर्वसुओं का—इसका क्या फल है ? विशाखानुराधाः । [यहाँ बहुवचन ही होता है ।]

नक्षत्र—यह किसलिये है ? तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवकौ—तिष्यपुनर्वसवः माणवकाः [तिष्य तथा पुनर्वसु नक्षत्रों में पैदा होने वाले माणवक, नक्षत्र अर्थ न होने से द्विवचन नहीं होता है ।] 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे' (पा० सू० १।२।६०) से 'नक्षत्रे' इसकी अनुवृत्ति रहने पर भी पुनः नक्षत्र का ग्रहण किसलिये किया गया है ? पर्याय शब्दों का भी जिस प्रकार हो सके, उसके लिये दूसरी बार नक्षत्र का ग्रहण है—तिष्यपुनर्वसू सिद्धचपुनर्वसू ।

द्वन्द्व—यह किस लिये है ? जो तिष्य है वे पुनर्वसु हैं जिनके वे—तिष्यपुनर्वसवः उन्मुग्धाः । [उन्मुग्ध पद का

१. अत्र 'न' इत्यस्य स्थाने 'च' इत्युचितं प्रतिभाति ।

तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवायम् ।

बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य मा भूत्–तिष्यपुनर्वसु इदमिति ।

'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवति' (व्या० प० ९१) इत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् (म० भा० १.२.६३) । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

१३९. सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ (१८८)

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति ।

न्यासः

वेदितव्यः । अथ तिष्यपुनर्वसव इति ? बहुव्रीहिणा विपर्यस्तमतयः पुरुषा एवैवमुच्यन्ते । ततश्च नक्षत्रसमास एवायं न भवति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन द्वन्द्वग्रहणेनेत्येवं यो देशयेत् तं प्रत्याह—**तिष्यादय एवेत्यादि** । स्वदर्शनापराधादन्यथा तिष्यादीन् दृष्ट्वा प्रतिपत्तृभिन्त एत्र तिष्यादयो विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणैव-मुच्यन्ते, न तु पुरुषाः; तस्मान्नक्षत्रसमास एवायम् । **तिष्यपुनर्वस्विदमिति** । केन पुनरत्रैकवद्भावः ? 'जातिरप्राणिनाम्' इति चेत्, न; संज्ञाशब्दत्वात्, देवदत्तादिशब्दवत् । नायं जातिशब्दः, अनेकाधारा हि जातिर्भवति, न च तिष्यादिस्तथा । किञ्च वक्ष्यति—'जातिप्रधानपरत्वे च जातिद्रव्याणामयनेकवद्भावः, न नियतद्रव्यविवक्षायाम्' इति; नियतद्रव्यविवक्षा चात्र, तस्मान्न 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यनेनैकवद्भाव उपपद्यते । न चान्यदेकवद्भावलक्षणमस्ति । तत्र तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रे द्वन्द्वसमासे बहुत्वाद् बहुवचनेन भवितव्यम् । एवञ्च बहुवचनग्रहणमनर्थकमित्यत आह—**सर्वो द्वन्द्वो विभाषेत्यादि** । यदयमेकवचननिवृत्त्यर्थं बहुवचनग्रहणं करोति, ततोऽवसीयते – अस्तीयम्परिभाषा 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति । तेनेह बहुवचनग्रहणमेकवचननिवृत्त्यर्थं कृतमित्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ सरूपाणामिति बहुव्रीहौ कृते 'ज्योतिर्जनपद' इत्यादिना समानस्य सभावः । रूपशब्दोऽत्र स्वभावे वर्त्तते । **सरूपाणां शब्दानामिति** निर्धारणे षष्ठी । तेन स्वरूपाणां मध्ये समान-

पदमंजरी

यवभेदः समुदायः समासार्थः । **उन्मुग्धाः** पुरुषास्तदाह—**तिष्यादय एवेति** । क्वचित्तु इमे **तिष्यपुनवसवो मुग्धा** इति पठ्यते, तत्रापि वैक्लव्यवचनान्मुहेः कर्त्तरि क्तः, अविविक्ता इत्यर्थः । ऋतवो मुह्यन्तीति यथा । **नक्षत्रसमास एवायमिति** । समुदायसमुदायिनोरभेदादिति भावः । **सर्वो द्वन्द्व इति** । ननु च एकवद्भावप्रकरणे प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः, दधि-पयआदीनामितरेतरयोग एवेति नियम आश्रितः; ततश्च तस्मिन् प्रकरणेऽनुपात्तानाम् 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्येव समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वसिद्धिः, किं ज्ञापकोपन्यासेन ? सत्यम्; विपरीतोऽपि नियमः सूत्रे सम्भाव्येत—प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति । तस्माद्बहुवचनग्रहणेन प्राण्यङ्गादीनां नियम्यत्वं ज्ञाप्यते । वृक्षादिविभाषाप्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः ॥ ६३ ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ समानं रूपं येषामिति सरूपा इति । 'ज्योतिर्जनपद' इत्यादिना समानस्य सभावः । 'सह रूपेण वर्तन्त इति सरूपाः' इति तु न भवति; व्यभिचाराभावात् । रूपशब्दश्चेह श्रोत्रग्राह्ये शब्दसम्बन्धिनि स्वरूपे वर्त्तते, न चक्षुर्ग्राह्ये शुक्लादौ; शब्दानुशासनप्रस्तावात्तदाह **सरूपाणां शब्दानामिति** । निर्धारणे चैषा षष्ठी, समुदायापेक्षया वा ।

भावबोधिनी

अर्थ—] तिष्य आदि ही भ्रम से दिखाई देने वाले—बहुव्रीहि से कहे जा रहे हैं [न कि पुरुष] । अतः यह नक्षत्रसमास ही है [द्वन्द्व न होने से द्विवचन नहीं होता है ।] बहुवचनस्य—यह किसलिये है ? एकवचन का न हो—तिष्यपुनर्वसु इदम् [यहाँ एकवचन कैसे होता है ?] 'सभी द्वन्द्व विकल्प से एकवत् होता है' इस वचन का यही ज्ञापक है । [इसीलिये उक्त उदा० — में एकवचन होता है ।] सूत्र में 'नित्य' का ग्रहण विकल्प की निवृत्ति के लिये है ॥ ६३ ॥

समान रूप है जिनका वे—सरूप हैं । [समान का स आदेश हो जाता है ।] एक विभक्ति परे रहते सरूप शब्दों

एकः शिष्यते, इतरे निवर्तन्ते। वृक्षश्च वृक्षश्च—वृक्षौ। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च—वृक्षाः।

न्यासः

जातीयो यः सरूपः, स एक एव शिष्यते, न विरूपः। समानजातीयस्यैव हि निर्धारणं भवति, न विजातीयस्य। अथ वा—समुदायलक्षणैषा षष्ठी, सरूपसमुदायान्तःपाती च सरूप एव भवति, न विरूपः। तेन सरूप एव शिष्यते। **एकविभक्ताविति**। एकशब्दः समानार्थः, एकधनाविति यथा। एका चासौ विभक्तिश्चेति 'पूर्वकालैक' इत्यादिना समासः। एवमेकशेष इत्यत्रापि। अत्र त्वेकशब्दः संख्यावचनः, शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह, नावस्थानमात्रम्। अत एवाह – **एकः शिष्यते अपरे निवर्त्तन्त इति। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि।**

पदमञ्जरी

अत्र पञ्च पक्षाः सम्भवन्ति। (१) समानपर्याय एकशब्दः 'तेनैकदिक्' इतिवत्। समानत्वं च भेदाधिष्ठानमिति पृथक् सर्वेभ्यः समानायां विभक्तौ परत एकः शिष्यत इति **प्रथमः**। (२) 'द्वन्द्वे' इति वर्तते, तत्र विरूपेषु सावकाशमपि द्वन्द्वमेकशेषो न बाधते, निमित्तत्वात्; सरूपाणां द्वन्द्वे कृते समासादेकस्यां विभक्तौ परत इति **द्वितीयः**। अत्र पक्षे सङ्ख्यावाच्येकशब्दः। (३) 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यतः 'प्रातिपदिकस्य' इति वर्त्तते, एकविभक्ताविति साङ्ख्योपलक्षणम्। एकविभक्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषां प्रातिपदिकानामेवानैमित्तिक एकशेष इति **तृतीयः**। (४) विभक्तिशब्दः कारकशक्तिवचनः, विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा; एकस्मिन्कारके विवक्षिते यानि सरूपाणि तेषामेकशेषः, कारकं च विवक्षितं स्वनिमित्तां विभक्तिं प्रसूत इति; पृथग् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति **चतुर्थः**। (५) सरूपसमुदायादेकस्यां विभक्तौ परत इति पञ्चमः।

तत्राद्ये पक्षे वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते पूर्वयोर्निवृत्तौ स् स् वृक्षस् इति स्थिते मध्यसम्बन्धिनः सोर्हल्ङ्यादिलोपे तदितरयोः श्रवणप्रसङ्गः। एवमाद्यन्तयोरपि निवृत्तौ द्रष्टव्यम्। परयोर्द्वयोर्निवृत्तावपि शिष्यमाणसम्बन्धिनोः लोपासिद्धिरेव। गोदौ वरणा इत्यादौ च पृथग् द्विवचनयोः परत एकशेषे तयोः श्रवणप्रसङ्गः। यत्र हि प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्र केवलस्यापि प्रत्ययस्य प्रयोगो भवत्येव, यथा—इयानिति।

द्वितीये तु - अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते यदि पूर्वशेषः सर्वानुदात्तं पदं स्यात् परशेषे तु अश्वशब्दान्तोदात्तः स्यात्, इह च ऋक् च ऋक्च ऋचौ अन्तरङ्गत्वात् 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्ते कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानान्नैकशेषः स्यात्। समासान्तो हि समासग्रहणेन गृह्यमाणस्तमेव न व्यवदध्यात्, सरूपं तु व्यवदधात्येव। एकग्रहणं वानर्थकम्, न हि द्वन्द्वाद्युगपदनेका विभक्तिः सम्भवति। यदि पुनरेकविभक्तावित्यैतदकृत्वा द्वन्द्वक्रियानन्तरमेवैकशेष इत्युच्येत, एवमपि पादौ पादा इत्यादौ द्विवचनबहुवचने न स्याताम्;प्राण्यङ्गादीनां समाहार इव द्वन्द्व इति नियमाद्।

तृतीये तु पक्षे जननीवचनो यो मातृशब्दः, यश्च 'माङ् माने' इत्यस्मात्तृचि धान्यमातृवचनः, तयोरपि माता मातृभ्याम् इति क्वचिद्विभक्तौ सरूपत्वात्सर्वत्रैकशेषप्रसङ्गः। तथा हरितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीब्नकारयोर्हरिणीशब्दः सम्पद्यते, यश्च हरिणशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि, तयोर्न स्यात्; ङ्यन्तयोः सारूप्येऽपि प्रातिपदिकावस्थायामसारूप्यात्।

चतुर्थे तु निवर्त्तमानः शब्दो यद्यपि सह विभक्त्या निवर्त्तते, शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्गः।

अतः **पञ्चमं** पक्षमाश्रित्याह – **सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत इति**। सरूपसमुदायादेकस्यां विभक्तौ परत इत्यर्थः। ननु 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्येकवचनान्तानां द्वन्द्वः, तत्र चैकत्वं विवक्षितम्, तत्कथं

भावबोधिनी

का एकशेष होता है। एक शेष रह जाता है और अन्य रूपों की निवृत्ति हो जाती है [लोप हो जाता है]। उदा०—वृक्षश्च वृक्षश्च—वृक्षौ। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च—वृक्षाः [यहाँ एक वृक्ष शब्द शेष बच जाता है अन्य लुप्त हो जाते हैं।]

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकसमुदायाद्विभक्तिः ? अस्तु प्रत्येकं प्रातिपदिकत्वम्, समुदायोऽपि त्वर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकम्, कः पुनः समुदायस्यार्थः ? परस्परसम्बन्धः; एकैकेन विशकलितोऽर्थ उच्यते, समुदायेन तु सम्बन्धः; तुल्यजातीयस्य चार्थवत्समुदायस्य समासग्रहणेन निवृत्तिः। कश्च तुल्यजातीयः ? यत्र पूर्वो भागः पदम्। न चात्रैवमिति समुदायाद्विभक्तिरविरुद्धा। सा त्वनुद्भूतावयवभेदत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा, न त्वेकवचनम्। नावौ जनावौ कर्तारावित्यादावच्परत्वादावादिष्वपि कृतेषु विरूपाणामपि समानार्थत्वादेकशेषः। शेषशब्दोऽयं नागराजे, अनन्ते, अप्रधाने, उपयुक्तादन्यत्र च न वर्तते, किं तर्हि ? निवृत्तिमदवस्थान इत्याह—**एकः शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते इति**। नन्वस्मिन् पक्षे एकग्रहणमनर्थकम्, न हि समुदायाद्युगपदनेका विभक्तिः सम्भवति ? उच्यते, असत्येकग्रहणे पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तौ परत इति प्रथमोऽपि पक्षः सम्भाव्येत। अतो यत्र पक्ष एकैव विभक्तिः सरूपाणां सम्भवति स एवैकग्रहणादाश्रीयते। अथ वा चतुर्थे पक्षे ग्रन्थः—कथं तर्हि विभक्तौ परत इति, न हि कारकशक्त्या शब्दानां पौर्वापर्यं भवति, उच्यते; इष्टत्वात्री परशब्द एकस्यां विभक्तावित्यायां एकस्मिन्कारके विवक्षित इति यावत्। ननु चोक्तम्—शिष्यमाणस्यैकवचनश्रवणप्रसङ्ग इति, न वेदानीं निवर्त्तमानसङ्ख्यावेशादुपजायमाने द्वित्वबहुत्वे द्विवचनबहुवचने उपजनयितुमुत्सहेते, प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, नैष दोषः; सहविवक्षायामेकशेषः। का पुनः सहविवक्षा ? उक्तमत्र—

अनुद्भूतेव[1] भेदानामेका प्रख्योपजायते।
यदा सहविवक्षां तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयोः॥ (वा० प० ३.१४.२८) इति।

अयमर्थः—यदा बहवोऽर्था एकस्यां बुद्धौ उपारूढाः, यथा—पुरोऽवस्थितस्य हस्तस्य पञ्चाङ्गुलयः, ते चैकस्मिन्गुणे क्रियायां वा तथैव विनियुज्यन्ते—शोभना इति वा, दृश्यन्त इति वा, तदा सहविवक्षा। तथा हि—आत्मनो या बुद्धिस्तां परत्र संक्रमयितुं प्रयोक्त्रा शब्दः प्रयुज्यत इति। यदि चावयवाः पृथक् पृथगवधारिताः स्युः, यथा वातायनमतेन क्रमेण गच्छन्तः ततो भिन्नैरेव शब्दैः प्रत्येकं पर्यवसायिभिरेकवचनान्तैरभिधीयेरन्। समुदायाकारा त्वनुस्यूतावयवभेदैका बुद्धिः, तां परत्र सङ्क्रमयितुमिच्छता तदनुरूपं शब्दः प्रयोक्तव्यः। न च तादृशस्य समुदायस्यासाधारणः कश्चिच्छब्दोऽस्तीत्यवयवशब्दैरेवासौ प्रतिपाद्यः। उपपद्यते चावयवशब्दैरेवाभिधानम्; समुदायसमुदायिनोरभेदात्। स चैकैक एवावयवशब्द उद्भूतावयवभेदसमुदायप्रतिपादनाद् द्विवचनान्तो बहुवचनान्तश्च प्रवर्तत इति नैकवचनश्रवणप्रसङ्गः। यद्येवम्, एकेनैवावयवशब्देन तादृशस्य समुदायस्याभिधातुं शक्यत्वान्न यावदवयवशब्दप्रयोगप्रसङ्गः।

अथ मतम्—अन्योऽन्यसन्निधावेव समुदायरूपार्थाभिधानशक्तिः प्रादुर्भवति, कथं तर्हि एकशेषारम्भे एकस्य सा भवति, न हि सतोऽसती शक्तिरेकशेषवचनेन कर्तुं शक्यते ? उच्यते; विरूपेष्वन्योऽन्यसन्निधाने समुदायार्थाभिधानशक्तिः प्रादुर्भवति। पटुगुप्तावित्यत्रापि ह्युद्भूतावयवभेदं समुदायं प्रतिपादयितुमवयवशब्द एव प्रत्येकं द्विवचनान्तः प्रवर्त्तते, अन्यथा द्विवचनबहुवचनायोगात्स्वार्थमात्रपर्यवसायिभिरवयवशब्दैः क्रमेणैवोच्चारणादर्थोऽपि प्रतीयते। क्रमेण चानेकार्थप्रतीतौ द्विवचनबहुवचने न भवतः। समुच्चयश्च भवति, तद्यथा वाक्ये पटुश्च गुप्तश्चेति। अतो विरूपेष्वेवं दर्शनात्सरूपेष्वपि द्वन्द्वाशङ्कायां सरूपेष्वेकस्यैवानेकार्थप्रतिपादनशक्तिरस्तीति वचनेन व्युत्पाद्यते।

अन्ये तु तृतीयमपि पक्षं ग्रन्थारूढं वर्णयन्ति। सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति; एकविभक्तौ परतः सरूपाणामित्यन्वयः, न त्वेकशेष इति। एकस्मिन्कारके विवक्षिते, एकविभक्तौ वा परतो ये सरूपा दृष्टाः शब्दास्तेषामित्यर्थः। तत्र च शिष्यमाण एव निवर्त्तमानस्याप्यर्थमाचष्टे। अग्निचिदिति प्रत्ययनिवृत्तौ प्रकृतिवदिति द्विवचनबहुवचने यथायोगं भवतः। तत्र यदुक्तम्—हरितहरिणयोर्ध्यन्तयोर्न अविभक्तिकानामयमेकशेषः, अनैमित्तकत्वाद्विभक्तेः। न ह्ययं परां विभक्तिमाश्रित्य विधीयते। एकविभक्तावितीह सारूप्योपलक्षणमेतत्, न निमित्तनिर्देशः। एकस्यां विभक्तौ परतो यानि रूपाणि दृष्टानि, तेषामनुत्पन्नायामेव

१. 'अनुस्यूतेव' इति मुद्रितः पाठः।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्तम्, तस्मादेकशेषः (म० भा० १.२.६४ वा० ३१) ।

न्यासः

विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषो भवति । ततः कृत एकशेषे विभक्तिरुत्पद्यते। अथ वा—सविभक्तिकानामेवैकशेषः, कथम् ? विभक्तिशब्देन हि कारकमभिधीयते, विभज्यते प्रातिपदिकार्थोऽनयेति कृत्वा । तदेतदुक्तं भवति—एकस्मिन् समानेऽभिन्ने कारके यानि सरूपाणि तेषामेवैककारणामेकशेषो भवतीति । यद्येवम्, 'परतः' इति वृत्तिग्रन्थो नोपपद्यते, कारकं ह्यर्थसमवायिनी शक्तिः, न च तथा शब्दानां पौर्वापर्यं सम्भवति, कथञ्च विभक्तिशब्देन कारकेऽभिधीयमाने सविभक्तिकानामेकशेषो लभ्यते ? उच्यते; वृत्तिग्रन्थस्तावदुपपद्यते—परशब्दो ह्ययमिष्टवाची, एकविभक्तौ परतः=एकस्यां विभक्ताविष्टायामित्यर्थः । विषयसप्तमी चेयम्, सती सप्तमी वा । एकस्मिन् कारके विषयभूत इष्टे सति चेत्यर्थः । किञ्चेष्टं कारकं भवति ? यद् विवक्षितम् । अत एव विवक्षितत्वात् कारकं स्वनिमित्तां विभक्तिमुत्पादयतीति सविभक्तिकानामेकशेषो लभ्यते ।

सहभावविवक्षायाञ्चायमेकशेषो भवति । यद्येकेन युगपत् सर्वेषामर्थोऽभिधातुमिष्यत एवं सति भवति; नान्यथा । ननु च जातिः पदार्थः, जातिश्चैकैव; तत्रैकत्वाज्जातेर्बहूनां शब्दानां प्रसङ्ग एव नास्ति, तत्किमेकशेषारम्भेण ? इति चोद्यावसरे 'द्रव्यं पदार्थः' इत्येतद्दर्शनमाश्रित्याह—**प्रत्यर्थमित्यादि** । प्रत्यर्थम् - एकै-

पदमञ्जरी

स्यादिति, तन्न; प्रातिपदिकग्रहणं नानुवर्त्तते, तेन ङ्यन्तयोरेव सारूप्याद् भविष्यति । यदप्युक्तम्—मातृशब्दयोः प्रसङ्ग इति, अर्थविप्रतिषेधान्न भविष्यति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न गम्यते, तैरित्युक्ते स्त्र्यर्थः । वक्ष्यमाणस्य वा एवकारस्येहानुकर्षणादेकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेत्याश्रयणात्परिच्छेत्तृवाचिनश्च 'अप्तृन्तृच्' इति सर्वनामस्थाने दीर्घविधानादसारूप्यादेकशेषाभावः । अत्र पक्षे एकग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । तदेवं पञ्चसु पक्षेषु त्रयः स्वीकृताः ।

वृक्षश्च वृक्षश्चेति । 'अनैमित्तिक एकशेषः' इति पक्षे विभक्तौ सारूप्यं दर्शयितुं विभक्त्यन्तेन विग्रहः । कथं पुनर्विग्रहः, यावता एकशेषवृत्तिर्नित्या ? नैतद्वृत्त्या समानार्थंवाक्यम्, प्रत्येकमत्र विवक्षा । आतश्च प्रत्येकम्; यतोऽत्र भेदनिबन्धेन समुच्चयश्चशब्देन द्योत्यते, भिन्नार्थमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्याद्वाक्यं भवत्येव । समानार्थन्तु बाध्यत एव, यथा-वृक्षौ च वृक्षौ, च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति । ननु यद्येतावदेकार्थाभिनिवेशिनः शब्दाः—आकाशद्रव्यत्वगोत्वादयः, न तेषु द्विवचनबहुवचनेनाप्येकशेषः; ये त्वनेकार्थाभिनिवेशिनः—गौः, शुक्लः, पाचक इत्यादयः, तेष्वनुस्यूतं किञ्चिदर्थगतमेकं गोत्वादिनिमित्तं वक्तव्यम्; अन्यथा सम्बन्धग्रहणासम्भवादत्र गवादिषु तद्गुणता जातिर्निमित्तं न, यथा शुक्लादिष्वपि गुणमात्रनिष्ठेषु । गुणनिष्ठेषु तु स्वगतया जात्या एकीभूतो गुणः । एवं पाचकादिष्वपि गोत्वाश्वत्वे सामान्ये, निःसाम्यान्यानि सामान्यानीत्यत्र भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययहेतुत्वं तावेतावित्यादौ परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकम् ।

अभावाश्चत्वार इत्यत्र निरुपाख्यत्वमित्यादि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । निमित्ततद्वतोश्च तादात्म्यम्, सर्वं हि वस्तु एकं नाना च गवादिरूपेणैकं खण्डमुण्डादि प्रातिपदिकरूपेण नाना । एवं स्थिते यदि तावज्जातिरेव शब्दार्थस्तदा तस्या एकत्वान्नानेकशब्दप्रसङ्गः । अथाप्युभयम्, एवमपि जातिरूपेणैव शब्दो द्रव्यमभिधत्ते न प्रातिस्विकेनाकारेणेति नास्त्यनेकशब्दप्रसङ्गः । केवलद्रव्यपदार्थपक्षेऽपि अस्मिन्विषयेऽनेकार्थाभिधानसामर्थ्यं शब्दस्य द्व्यादिपदवदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा सत्यप्येकशेषे तन्न स्यादिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । द्रव्यगतसङ्ख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यतः, नार्थ एतेनेत्याशङ्क्याह—**प्रत्यर्थमित्यादि** । एकैकस्मिन्नर्थे

भावबोधिनी

प्रत्येक अर्थ के लिये शब्द का निवेश [प्रयोग] होता है । अतः एक शब्द द्वारा अनेक अर्थों का अभिधान नहीं हो सकता । इसमें अनेक अर्थों के कथन में अनेक शब्दों का प्रयोग होना प्राप्त होता है; इस कारण एक का शेष किया जाता है ।

सरूपाणामिति किम् ? प्लक्षन्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात्—अक्षाः, पादाः, माषाः। एकग्रहणं किम् ? द्विबह्वोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आदेशो मा भूत् ।

न्यासः

कस्मिन्नर्थे यस्माच्छब्दानां निवेशप्रवृत्तिस्ततोऽनेकेन शब्देनानेकार्थस्याभिधानम् । तत्रैतद्दर्शनेऽनेकेषामर्थाभिधाने प्रत्येकेनैव कर्तव्येऽनेकशब्दत्वं प्रसज्यत इति यावन्तस्तेऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति, इष्यते चैकशब्दता । तस्मादेकशेष आरभ्यते ।

रूपग्रहणं किमिति ? एवं मन्यते—रूपग्रहणे क्रियमाणे पदद्वयसमनुगम्योऽर्थः प्रतिपत्तव्य इति प्रतिपत्तिगौरवं भवति । समानानामित्युच्यमाने सत्येकपदसमनुगम्योऽर्थः प्रतीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति, तस्मात् समानग्रहणमेव कर्तव्यमिति ? भिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यादिति रूपग्रहणम् । यदि रूपग्रहणं न क्रियेत तदा विशेषानभिधानाद् यत्र सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्याद्-वृक्षा इत्यादौ, अक्षा इत्यादौ तु न स्यात्; अर्थभेदात् । तथा ह्यक्षशब्द इन्द्रियाख्ये, शकटाङ्गे, बिभीतकादावर्थे च वर्तते, पादशब्दोऽपि कार्षापण-श्लोकपाद-पाणिपादादावर्थे वर्तते, माषशब्दोऽपि व्रीह्यादौ । **द्विबह्वोः शेषो मा भूदिति** । ननु च 'शेष' इत्येकत्वसंख्याविवक्षायां द्वयोर्बहूनाञ्च शेषो न भविष्यति, नैतदेवम्; इह विधीयमानत्वाच्छेष एव प्रधानम्, न च प्रधाने संख्या विवक्ष्यते । तथा हि—'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' इति कर्मसंज्ञा; ईप्सिततमस्य प्राधान्यात् । असत्यां संख्याविवक्षायां द्वयोर्बहूनाञ्च कर्मसंज्ञा भवति । गुणे तु संख्या विवक्ष्यते, यथा—'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति स्वादयो विधीयमानत्वात् प्रधानम्, ङ्याप्प्रातिपदिकमप्रधानमिति तत्र संख्या विवक्ष्यते । तेनैकैकस्मादेव स्वादय उपपद्यन्ते । लक्षणानुरोधाद् गुणेऽपि क्वचित् संख्या न विवक्ष्यते, यथा इहैव-सरूपाणामिति । तेन द्वयोरपि सरूपयोरेकः शिष्यते ।

आदेशो मा भूदिति । असति शेषग्रहणे सरूपाणामिति स्थानषष्ठीयं स्यात्, ततश्चादेशः स्यात् । एवञ्च

पदमञ्जरी

यस्माच्छब्दानां निवेशस्ततोऽनेकेन शब्देनानेकस्याभिधानं सिद्ध्यति । तत्रैवं स्थितेऽनेकार्थाभिधाने कर्त्तव्ये यावन्तस्तेऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति, इष्यते चैकशब्दत्वम्, तस्मादेकशेष आरभ्यते ।

अयमभिप्रायः—केवलं जातिपक्षे अक्षाः पादाः माषा इत्यादौ अनेकशब्दत्वं स्याद्, न हि बिभीतकदेवनशकटाक्षेष्वनुस्यूतं किञ्चित्सामान्यमस्ति । अत एव तत्र व्युत्पत्तिर्भेदेनापेक्ष्यते, एवमुभयपक्षेऽपि । केवलद्रव्यपक्षेऽपि वृक्षश्चेति वाक्येऽनेकशब्ददर्शनाद्विरूपेषु द्वन्द्वदर्शनाच्चारम्भणीयमेतदिति ।

रूपग्रहणं किमिति । अन्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षत्वाच्च रूपकृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते इति प्रश्नः । प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति रूढिशब्दत्वेन रूढिरिति तुल्यार्थविगमात् । रूपग्रहणे तु वर्तिपदार्थमवगम्यान्यपदार्थोऽवगन्तव्य इति गौरवं भवति । **भिन्नेऽप्यर्थे इति** । 'स्वं रूपम्' इत्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं शास्त्रे रूपवदर्थोऽपि तन्त्रमिति । ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येतेति भावः ।

एकग्रहणं किमिति । शेष इत्येकत्वं विवक्ष्यत इति प्रश्नः । **द्विबह्वोरिति** । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य

भावबोधिनी

सरूपाणाम् —[समानरूप वालों का ही] यह किसलिये है ? प्लक्षन्यग्रोधाः । [यहाँ सरूप न होने से एकशेष नहीं होता है ।]

रूप का ग्रहण किसलिये है ? भिन्न-भिन्न अर्थ रहने पर भी एकशेष हो सके, इसके लिये रूप का ग्रहण है; जैसे अक्षाः, पादाः माषाः । [ये तीनों शब्द अनेकार्थक हैं । परन्तु सरूप होने से इनका एकशेष हो जाता है ।]

एक—का ग्रहण किसलिये है । दो अथवा बहुतों का शेष न हो ।

शेष—का ग्रहण किसलिये है ? आदेश न होने लग जाय । [अर्थात् सरूपों का एक शेष बचे, अन्य लुप्त हों—यह ज्ञात हो । शेष—ग्रहण न रहने पर अनेक के स्थान पर एक आदेश होने लगेगा ।]

एकविभक्ताविति किम्? पयः पयो जरयति। ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि (म० भा० १.२.६४)॥

न्यासः

'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' इति क्वन्प्रत्ययान्तोऽश्वशब्दो नित्स्वरादाद्युदात्त इति द्वयोरश्वशब्दयोराद्युदात्तयोः स्थान आद्युदात्तद्वयवानेवादेशः स्यात्; आन्तरतम्यात्।

पय इत्यादि। एकः पयःशब्दः प्रथमान्तः कर्तृपदम्, द्वितीयो द्वितीयान्तः कर्मपदम्, ततो भिन्नविभक्तिकत्वम्; नैकविभक्तिपरत्वमित्येकशेषो न भवति।

ब्राह्मणाभ्यामिति। प्रथमो ब्राह्मणशब्दस्तृतीयान्तः, द्वितीयस्तु चतुर्थ्यन्तः। तेनात्रापि समानविभक्तिकत्वं नास्ति॥ ६४॥

पदमञ्जरी

शब्दस्येत्यर्थः। ननु द्वयोर्बहूनां चेति बहुवचनप्रसङ्गाद् इह शेषविधानद्वारेण संस्क्रियमाणत्वाच्छिष्यमाणं प्रधानम्, प्रधाने च सङ्ख्या न विवक्ष्यते, यथा-ग्रहं संमार्ष्टीति, विषम उपन्यासः; संमार्गे विधौ द्वितीयानिर्देशात् ग्रहाः प्रधानभूताः, संमार्गस्तु तेषां संस्कारः। संस्कारो नाम तस्य भवति यच्छास्त्रान्तरे प्रयोजनवत्यां क्रियायां साधनत्वेन विनियुक्तम्, संस्कृतस्य वा यस्य विनियोगः, द्रव्यमात्रस्य रूपसंस्कारोऽनर्थकः स्यात्। यदिह संमार्गसंस्कारो विधीयमानः शास्त्रान्तरे विनियुक्तं ग्रहमपेक्षते तत्र नवसङ्ख्या ग्रहा श्रुता इति तदपेक्षः संमार्गविधिर्नवानामपि भवितुमर्हति। ग्रहमित्येकवचनं तु कर्मत्वमात्रमभिधायकतार्थं भविष्यति। इह तु शेषस्य वाक्यान्तरेऽनवधारणादिदमेवोत्पत्तिवाक्यमिति विवक्षणीया सङ्ख्या, पशुमालभेतेतिवत्, सत्यम्; इदमेवैकग्रहणं ज्ञापकम्—शास्त्रान्तरानवगतेऽपि प्रधाने सङ्ख्या न विवक्ष्यत इति, तेन कर्तुरीप्सिततममित्यत्र ईप्सिततमस्य सङ्ख्याया अविवक्षा सिद्धा भवति।

शेषग्रहणं किमिति। साध्वनुशासनप्रक्रमात्सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति विज्ञास्यत इति भावः। **आदेशो मा भूदिति।** असति हि शेषग्रहणे 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वचनात् स्थानषष्ठी स्यात्, ततश्चादेशः स्याद्, अस्तु; शब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमो भविष्यति? नैवं शक्यम्, स्वरे हि दोषः स्याद् द्वयोरश्वशब्दयोः समुदायः स्थानी, तत्र च द्वावुदात्ताविति द्व्युदात्त आदेशः स्यादेतेन द्व्यनुदात्तत्वं व्याख्यातम्।

एकविभक्ताविति किमिति। नानाविभक्तौ वैरूप्यमवश्यंभावीति भावः। **पयः पय इति।** एकविभक्तावित्यस्मिन्नसति सरूपाणां सर्वत्र सह प्रयोगो न स्याद्। अथ क्रियमाणेऽप्यस्मिन्ननैमित्तिकपक्षे कस्मादेवात्र न भवति, एतदपि ह्येकस्यां विभक्तौ परतः सरूपं दृष्टमेव? नैष दोषः; एकग्रहणमस्मिन्पक्षे अतिरिच्यत इत्युक्तम्, तत्सामर्थ्यादेकस्यामेव विभक्तौ विषयभूतायां भविष्यति। अत्र तु सत्येकशेषे पर्यायेण भिन्ना विभक्तिः स्यात्।

अथ वा—किं न एतेन पक्षेण क्लेशतो व्याख्येयेन? स्तां द्वावेव पक्षौ? इह एकश्चेति सङ्ख्याशब्दानामेकशेषो न भवति, अनभिधानाद्। विंशत्यादीनां तु भवत्येव॥ ६४॥

भावबोधिनी

एकविभक्तौ—[समान विभक्ति परे रहते] इसका क्या फल है? पयः पयो जरयति [इसमें पहला प्रथमान्त कर्ता है, दूसरा द्वितीयान्त कर्म है। अतः एक = समान विभक्ति परे नहीं है।] ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि [यहाँ पहला शब्द तृतीया—द्विवचनान्त है और दूसरा चतुर्थी—द्विवचनान्त है। समान विभक्ति न होने से एकशेष नहीं होता है।]॥ ६४॥

१४०. वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ (९३१)

'शेष' इति वर्त्तते । 'यूना' इति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्त्तते। वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः, लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः, चेच्छब्दो यद्यर्थे, एवकारोऽवधारणे, विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते, युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ ।

न्यासः

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ वृद्धशब्दोऽयमस्ति लौकिकः, यश्चरमे वयसि वर्त्तते; अस्ति च शास्त्रीयः—'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति; अस्ति च पूर्वाचार्यसंज्ञा—अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । तत्र यदि लौकिको गृह्येत ? युवशब्दस्यापि तत्साहचर्याल्लौकिकस्यैव वयोविशेषवाचिनो ग्रहणं स्यात्, ततश्चाजश्च बर्करश्चेत्येवमादौ प्रसज्येत । वृद्धावस्थो हि पशुविशेषोऽज इत्युच्यते, युवा तु बर्करः । अथ शास्त्रीय उपादीयते ? औपगवश्चौपगविश्चेत्यादावपि स्यादित्येतदालोच्याह—**वृद्धशब्द इत्यादि** । एतेन पूर्वाचार्यप्रणीतायाः संज्ञाया वृद्धस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति । कथं पुनरेतल्लभ्यते ? उपदेशात् । अथ वा एवम्मन्यते—युवशब्दो यद्यपि लोके द्वितीये वयसि रूढः तथापि 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति परिभाषाबलादपत्ये यो वर्त्तते स एव गृह्यते । तेन तत्साहचर्यात् वृद्धशब्दस्यापत्यार्थवृत्तेरेव ग्रहणं युक्तमिति । गोत्रग्रहणं तु न कृतम्, वैचित्र्यार्थम् । **यूना सह वचन इति** । सहग्रहणेन यूनेति सहयोग एषा तृतीयेति दर्शयति । अत एव सहयोगे तृतीयाविधानादवगम्यते—सहभावविवक्षायामेकशेषो भवतीति । **समानायामित्यादिना** यत्र वृद्धयुवनिमित्तमेव वैरूप्यं तद्विषयं दर्शयति ।

पदमञ्जरी

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ वृद्धशब्दोऽयं लोके चरमे वयसि प्रसिद्धः, युवशब्दो द्वितीये, तयोरिह ग्रहणे तरुणश्च वृद्धश्च युवा च स्थविरश्चेत्यादौ स्यात् । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' 'जीवति तु वंश्ये युवा'—अनयोः शास्त्रीययोर्ग्रहणे औपगवश्चानन्तर औपगविश्च युवेत्यादावपि स्यात् । अतो युवशब्दस्य तावत्कृत्रिमस्य व्यवहितापत्यवाचिनोऽत्र ग्रहणम्, तत्साहचर्याद्वृद्धशब्दस्यापि व्यवहितापत्यवाचिनः शास्त्रान्तरे प्रसिद्धस्य ग्रहणमित्याह—**वृद्धशब्द इत्यादि** । गोत्रग्रहणे त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य ग्रहणमित्यपत्यमात्रस्य ग्रहणं स्यात् । क्वचित्पुनरधिकोऽपि ग्रन्थः पठ्यते—**यूनेति सहयोग एषा तृतीयेति** । स इदानीन्तनैः प्रक्षिप्तः, यूना सह वचन इति सहशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रे सहयोगे तृतीयेति दर्शयति । अत एव ज्ञाप्यते—सहविवक्षायामेकशेष इति । **विशेषो वैरूप्यमिति** । शब्दस्य वृद्धयुवनिमित्तस्य ग्रहणान्नान्य इति भावः । पदार्थं दर्शयित्वा तदयमर्थं इत्याह—**वृद्धयुवनिमित्तकमेवेत्यादि** । **समानायामाकृताविति** । आकृतिः=शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं

भावबोधिनी

'शेषः' इसकी अनुवृत्ति होती है । 'यूना' यहाँ सह=साथ के योग में तृतीया है । युवा के साथ कहने पर वृद्ध शेष रहता है, युवा की निवृत्ति=लोप हो जाता है । पूर्वाचार्यों ने गोत्र के लिये वृद्धसंज्ञा रखी है । व्यवहित [एक पीढी के बाद का] अपत्य वृद्ध होता है । वृद्ध और युवा के एक साथ कहने पर वृद्ध शेष रहता है, यदि तल्लक्षण ही विशेष हो । तत्—यह वृद्ध और युवा का निर्देश है, लक्षण शब्द निमित्त का पर्यायवाची है, चेत् शब्द 'यदि' के अर्थ में है, 'एव' अवधारण [निश्चय] अर्थ में है—विशेष=विरूपता (भिन्नता) वृद्ध और युवा [प्रत्यय] को मान कर ही यदि विरूपता होती है तो वृद्ध [प्रत्ययान्त] शेष बचता है, युवप्रत्ययान्त का लोप हो जाता है । आकृति [प्रवृत्तिनिमित्त गार्ग्यत्व आदि] समान रहने पर वृद्धप्रत्यय और युवप्रत्यय का भेद होता है । [अर्थात् जहाँ मूल प्रकृति एक ही रूप की होती है केवल प्रत्ययों का भेद होता है वहीं पर यह एकशेष का विधान करता है ।] उदा०—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च—वात्स्यौ ।

वृद्ध इति किम् ? गर्गश्च गार्ग्यायणश्च—गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गर्गश्च—गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः ? भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभाग-

न्यासः

आकृतिः = शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, गार्ग्यत्वादि, तस्यां **समानायाम्** = अभिन्नायां यत्र वृद्धयुवप्रत्ययावेव केवलं भिद्येते, नान्यत् प्रकृत्यादिकम्, तत्र वृद्धयुवप्रत्ययनिमित्तमेव वैरूप्यं भवतीति भावः । **गार्ग्यश्चेत्यादि** । गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादित्वाद् यञ् गार्ग्यः, वात्स्यः, ताभ्यां यून्यपत्ये 'यञिञोश्च' इति फक् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । प्रकरणादिनात्र युवार्थो गम्यते । **गर्गश्चेति** । गर्गशब्दोऽयं मूलप्रकृतिः; न वृद्धे वर्त्तते, नापि यूनि । **गार्ग्यवात्स्यायनाविति** । अत्र न केवलं वृद्धयुवप्रत्ययनिमित्तको विशेषोऽस्ति, अपि तु प्रकृतिनिमित्तकोऽपि । भागवित्तिशब्दो गोत्रापत्ये भगवित्तशब्दादिञन्तः । **भागवित्ति-**

पदमञ्जरी

गर्गापत्यत्वादि । क्वचित्तु **प्रकृताविति** पाठः, प्रकृतिः मूलप्रकृतिर्गर्गशब्दादिः । **गार्ग्यश्चेत्यादि** । गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादित्वाद्यञन्ताभ्यां यूनि 'यञिञोश्च' इति फक् । **गार्ग्यायणाविति** । प्रकरणादिनात्र जीवद्वंश्यतावसायः; शब्दस्य गोत्रद्वयस्यापि साधारणत्वात् ।

यद्येवम्, गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रशब्दयोरेव पूर्वेणैकशेषोऽस्ति प्रकरणादिनैव युवत्वमन्यतरस्य गंस्यते । यूनो हि द्वावाकारौ—जीवद्वंश्यत्वम्, पौत्रप्रभृत्यपत्यत्वं च; तत्र विशेषाविवक्षायां सामान्यशब्दो न निवर्तते, यथा - वस्तुतो भूतानद्यतनेऽपि 'अभून्नृपो विबुधसखः' इति लुङ् भवति, तस्मान्नार्थं एतेन ? उच्यते; प्रकरणानपेक्षेण शब्देन जीवद्वंश्यत्वं प्रतिपादयितुकामो द्वन्द्वं प्रयुञ्जीत गार्ग्यायणाविति । अतो द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम् । प्रत्युदाहरणे तु सर्वत्र द्वन्द्वो भवति - गार्ग्यवात्स्यायनाविति । नन्वत्र विशेषान्तरसद्भावेऽपि तल्लक्षणो विशेषो विद्यत इति स्यादेकशेषः, नैष दोषः; एवमर्थंवचनं व्यज्यते—योऽसौ विशेषो यस्य सद्भावात्पूर्वेणाप्राप्तिः, स तल्लक्षणश्चेदिति । एवं च यावदुद्देश्यं विधेयसम्बन्धात् सूत्रारम्भहेतुभूतस्य कृत्स्नस्य विशेषस्य तल्लक्षणत्व-विधानात् कुतोऽत्र प्रसङ्गः ! इह तु प्राप्नोति—भागवित्तिभागवित्तिकाविति, कृत्स्नस्य **विशेषस्य तल्लक्षण-**

भावबोधिनी

विमर्श—सूत्र में युवा और वृद्ध शब्द पारिभाषिक हैं । पाणिनि ने 'अपत्यं पौत्र-प्रभृति गोत्रम्' (पा०सू० ४।१।१६२) से पौत्र आदि अपत्यों को गोत्र कहा है । उस गोत्र को ही प्राचीन आचार्यों ने 'वृद्ध' कहा था, उसी का यहाँ ग्रहण है । 'जीवति तु वंश्ये युवा' (पा० सू० ४।१।१६३) वंश्य=पिता आदि के जीवित रहने पर पौत्र आदि का जो अपत्य (चौथी पीढ़ी), उसकी युवासंज्ञा होती है । इस प्रकार तीसरी पीढ़ी वृद्ध और चौथी पीढ़ी युवा है । इनको सूचित करने के लिये अलग-अलग प्रत्यय हैं । जहाँ इन प्रत्ययों में कोई अन्तर रहता है वहाँ दोनों प्रकार के प्रयोग में वृद्ध = गोत्रप्रत्ययान्त शेष बचता है, युवप्रत्ययान्त का लोप हो जाता है । उदा०—गर्ग शब्द से गोत्रापत्य अर्थ में यञ् प्रत्यय करने पर गार्ग्यः बनता है । इसी गार्ग्य से युवापत्य अर्थ में फक् = आयन प्रत्यय करने पर 'गार्ग्यायणः' रूप बनता है । गार्ग्यः में केवल यञ् प्रत्यय है और गार्ग्यायणः में यञ् के बाद फक् = आयन भी है । इस प्रकार वृद्ध और युवा प्रत्ययों को मानकर ही अन्तर है । दोनों की मूल प्रकृति 'गर्ग' तो समान ही है । अतः युवप्रत्ययान्त का लोप होकर केवल वृद्ध प्रत्ययान्त गार्ग्य बचता है । दो को बताने के लिये द्विवचन होकर 'गार्ग्यौ' यह होता है इस प्रकार गार्ग्यौ कहने पर गर्ग के पौत्र और प्रपौत्र दोनों का ज्ञान होता है ।

(अनु०) वृद्ध—यह किसलिये है ? गर्गश्च गार्ग्यायणश्च [यहाँ वृद्ध = गोत्र-प्रत्ययान्त नहीं है, अतः एकशेष नहीं होता है ।] यूना [युवा प्रत्ययान्त के साथ]—इसका क्या फल है ? गार्ग्यश्च गर्गश्च—गार्ग्यगर्गौ [यहाँ वृद्ध है गार्ग्य परन्तु गर्ग युवप्रत्ययान्त नहीं है । एकशेष नहीं होता है ।] तल्लक्षण [प्रत्ययनिमित्तक वैरूप्य]—यह किसलिये है ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । [इसमें प्रत्ययनिमित्तक विरूपता के साथ-साथ प्रकृति की भी विरूपता = भिन्नता है । अतः एकशेष नहीं होता है ।] एवकार—इसका प्रयोग किसलिये है ? [केवल प्रत्ययनिमित्त ही विरूपता हो इसका क्या फल है ?]

वित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

१४१. स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥ (९३२)

'शेष' इति वर्त्तते, 'वृद्धो यूना' इति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंस इवास्याः कार्यं भवति । स्त्र्यर्थः पुमर्थवद् भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च—गार्ग्यौ । वात्सी

न्यासः

कश्चेति । भागवित्तिशब्दाद् यून्यपत्ये 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च' इत्यतः 'कुत्सने' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्' इति ठक् ॥ ६५ ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ स्त्र्यर्थस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात् पूर्वेण न सिध्यतीति वचनम् । **पुंवच्चेति** वचनादतिदेशोऽयम् । **स्त्रीति** । स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वेदं स्यात्? स्त्र्यर्थवृत्तिशब्दस्य वा ग्रहणम्? अर्थग्रहणं वा? यदि स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं स्यात्, ततोऽनेन तस्यैव निवृत्तिः क्रियते—पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो भवतीति, न तु स्त्र्यर्थस्य निवृत्तिः क्रियते; ततो गार्ग्यश्च गार्ग्यायणाश्चेति गर्गा इत्यत्र 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्त्तमाने 'यञञोश्च' इति लुङ् न स्यात्; इह तु गर्गान् पश्यतीति 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वं न स्यात् । द्वितीये तु पक्षे स्त्र्यर्थवृत्तेः शब्दस्यानेन पुंवद्भावः क्रियते, न तु स्त्रीत्वस्य निवृत्तिः; तथापि स एव दोषः स्यात् । अर्थग्रहणे तु न कश्चिद् दोष इत्यतः स्त्र्यर्थस्येदं ग्रहणमिति मत्वाह—**स्त्र्यर्थः पुंवद्भवतीति** । कथं पुनरर्थस्येदं ग्रहणं लभ्यते? उच्यते; स्त्रीप्रत्ययानां तावदेतद् ग्रहणं न भवति; अस्वरितत्वात् । स्त्र्यर्थवृत्तेरपि शब्दस्य ग्रहणं न भवति; अप्राधान्यात् । अप्राधान्यं तु तस्याभिधेयपारतन्त्र्यात् । अर्थस्याप्राधान्यमपारतन्त्र्यात् । प्रधानगुणसन्निपाते तु प्रधानस्य ग्रहणं न्याय्यम्, अतः स्त्र्यर्थ एव गृह्यते । **गार्गी, वात्सी चेति** । गार्ग्यवात्स्यशब्दाभ्यां 'यञश्च' इति

पदमञ्जरी

त्वात्? एवकारेण तु व्यावर्त्यते, न ह्यत्र तल्लक्षण एव विशेषस्तदाह—**कुत्सा सौवीरत्वं चापरो विशेष इति** । विशेषहेतुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्याद्वचनं पुंवच्चेति वक्ष्यामीति च । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वे स्त्र्यधिकारविहितानां टाबादीनां ग्रहणादयमर्थो भवति—पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यथा पुंवदस्यास्तनावित्यभावातिदेशस्तद्वत् । ततश्च स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद् गार्ग्यश्च स्त्रियो गार्ग्यायणश्च गर्गा इत्यत्र 'यञञोश्च' इति लुग् न स्यात् । 'अस्त्रियाम्' इत्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधेऽयं दोषः । पर्युदासे तु शिष्यमाणस्य निवर्त्तमानार्थाभिधायित्वादस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति सिद्धयति । इह तु गर्गान्पश्येति स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वान्नायं पुंसां बहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न स्यात् । स्त्र्यर्थवृत्तेः शब्दस्य तु ग्रहणे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीत्यर्थः स्यात् । स्त्रीत्वं त्वनुवृत्तमेव । तत्र यद्यपि गर्गा इति बहुषु पुंशब्दस्य रूपमति तस्मिन्नतिदिष्टे जसादिषु न दोषः, नत्वं तु विभक्तिकार्यं न स्यात् । एवं स्त्र्यर्थग्रहणे तु पुमर्थातिदेशात्तत्प्रतिबद्धानां कार्याणां सिद्धिरिति न क्वचिद् दोषः । **स्त्रीति** चोक्तेऽर्थ एव प्रतीयते । शब्दानामर्थपरत्वात्स्वरूपग्रहणं त्वनाशङ्क्यमेव; वृद्धो यूनेत्यनुवर्त्तनाद् । अतोऽर्थस्यैव ग्रहणमित्याह—**स्त्र्यर्थः पुमर्थवद्भवतीति** । **गार्गी**

भावबोधिनी

भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च—भागवित्तिभागवित्तिकौ । भागवित्तिक की अन्य विशेषता है—कुत्सा और सुवीरदेशोत्पत्ति ।'

[भगवित्त शब्द से गोत्रापत्य अर्थ में इञ् प्रत्यय होकर भागवित्ति बनता है । इस भागवित्ति शब्द से युवापत्य अर्थ में 'वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्' (पा० सू० ४।१।१४८) से ठक्=इक् प्रत्यय होता है । इससे दो अर्थ अधिक प्रतीत होते हैं—(१) कुत्सा और (२) सौवीरत्व = सुवीर देश में उत्पन्न होना । अतः एकशेष नहीं होता है । केवल युवप्रत्ययान्त का अर्थ रहने पर एकशेष हो सकता था] ॥ ६५ ॥

'शेषः' इसकी और 'वृद्धो यूना' इस सबकी अनुवृत्ति होती है । स्त्री वृद्ध [वृद्धप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग] शब्द, युवप्रत्ययान्त के साथ कहने पर, शेष बच जाता है, यदि उनमें वृद्ध तथा युवाप्रत्ययनिमित्तक ही वैरूप्य हो [और सब समान हो ।] पुरुष के समान इसके कार्य होते हैं, स्त्रीलिङ्ग का अर्थ पुंलिङ्ग के समान हो जाता है, पुंवत् हो जाता है ।

च वात्स्यायनश्च —वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च—दाक्षी ॥

१४२. पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ (९३३)

'तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इति वर्त्तते । 'वृद्धो यूना' इति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते, स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च—ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च—कुक्कुटौ । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ ।

न्यासः

ङीप्, पूर्ववदकारयकारलोपौ । दाक्षी इति । पूर्ववत् ङीप् । दाक्षायणश्चेति । दाक्षेरपत्यमिति 'यञिञोश्च' इति फक् ॥ ६६ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेष इति । यद्येवम्, इह न स्यात्—गौश्चायं गौश्चेयमित्येतौ गावौ तिष्ठत इति, न ह्यत्र स्त्रीपुंसकृतः कश्चिद् विशेषोऽस्ति ? मा भूदनेन, 'सरूपाणाम्' इत्यादिना भविष्यति ? नैतदस्ति; यदि हि तेन स्यात् स्त्रीशब्दस्याप्येकशेषः प्रसज्येत । ततश्च स्त्रीलिङ्गतापि स्यात्, लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् । स्त्रीलिङ्गस्यैकशेषे कृते पुंस्त्वं विवक्षितव्यमित्यदोषः ।

अथ वा, पुमानिति योगविभागः क्रियते । तेनेहाप्यसत्यपि स्त्रीपुंसकृते विशेषे पुंस एवैकशेषो भवति । न चैवं सत्यतिप्रसङ्गो भवति; योगविभागादिष्टसिद्धेरिति । **ब्राह्मणी, कुक्कुटी, मयूरीति** । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । **कुक्कुटमयूर्याविति** । अत्र न केवलं स्त्रीपुंसकृतो विशेषः, किं तर्हि ? आकृतिश्रुतिकृतोऽपि ।

पदमञ्जरी

चेत्यादि । गार्ग्यवात्स्यशब्दाभ्यां 'यञश्च' इति ङीप् । **दाक्षीति** । 'इतो मनुष्यजातेः' दाक्षी इति ङीषि निवृत्ते इञन्ताद् द्विवचने 'प्रथमयोः' इति दीर्घः । इदमपि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेव वचनम् ॥ ६६ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेष इति । पदान्तरगम्येऽपि तल्लक्षणे विशेषे भवति, यथा—गौश्चायं गौश्चेयमिति एतौ गावौ चरत इति । एवं कन्याखुकृकवाकुग्रामणीखलपूप्रभृतिषु पुंसः शेषो वेदितव्यः । इह कस्मान्न भवति—हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्च अश्वश्च वडवा च पुरुषश्च यौषिच्चेति, सर्वत्राप्यत्र स्त्रीपुंसकृत एव विशेषः ? 'सरूपाणाम्' इति वर्त्तते, तेन समानायां प्रकृतौ यत्र स्त्रीपुंसकृत एव विशेषस्तत्रैव भवति । इह तु ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यत्र प्राप्नोति, नैष दोषः; स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः । सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृत एव विशेषस्तत्रै-

भावबोधिनी

उदा०—गार्गी च गार्ग्यायणश्च—गार्ग्यौ, वात्सी च वात्स्यायनश्च—वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च—दाक्षी ।

[गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री इस अर्थ में गार्ग्य से ङीप् प्रत्यय तथा यलोप आदि करने पर गार्गी बनता है । गर्गस्य युवापत्यम्—अर्थ में गार्ग्यायणः बनता है । इन दोनों का द्वन्द्व करने पर वृद्धप्रत्ययान्त स्त्री 'गार्गी' शेष बचती हैं, परन्तु इसका पुंवद्भाव करने पर 'गार्ग्य' हो जाता है । इसी के द्विवचन में—गार्ग्यौ—बना है । गार्गी = गर्ग की पौत्री और गार्ग्यायण = गर्ग का प्रपौत्र—इन दोनों का ज्ञान होता है । इसी प्रकार और प्रयोगों में भी समझना चाहिये] ॥ ६६ ॥

'तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इसकी अनुवृत्ति होती है । 'वृद्धो यूना' इसकी निवृत्ति होती है । स्त्री-प्रत्ययान्त के साथ कहने पर पुरुष (पुंल्लिङ्ग) शेष बचता है, स्त्री (प्रत्ययान्त) की निवृत्ति हो जाती है । यदि स्त्रीपुंसलक्षण [स्त्री एवं पुरुष के बोधक प्रत्ययमूलक] भिन्नता हो तो । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च—ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च—कुक्कुटौ । [यहाँ पुंल्लिङ्ग शब्द शेष बचता है । उसी का द्विवचन होता है ।] तल्लक्षण = स्त्रीत्व एवं पुंस्त्व द्वारा किया गया वैरूप्य रहने पर ही [एकशेष रहता है । अतः इसमें नहीं]—कुक्कुटश्च मयूरी च—कुक्कुटमयूर्यौ । [इनमें प्रकृति = आकृतिकृत विरूपता भी है ।]

एवकारः किमर्थः ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ। 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४.१.४८) इत्यपरो विशेषः। पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ। 'प्राक्' इत्यव्ययमलिङ्गम् ॥

१४३. भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ (९३४)

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्येते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम्। स्वस्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते—भ्राता च स्वसा च—भ्रातरौ। दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्दः शिष्यते—पुत्रश्च दुहिता च—पुत्रौ ॥

१४४. नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥ (९३५ ॥

'तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इति वर्त्तते। नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषेऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं

न्यासः

इन्द्राणीति। 'इन्द्रवरुण' इत्यादिना ङीष्, आनुगागमश्च। **प्राक् च प्राचीति**। प्राञ्चतीति प्रपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्। क्विनन्ताद् 'दिक्छब्देभ्यः' इत्यादिनाऽस्तातिप्रत्ययः। तस्य 'अञ्चेर्लुक्' इति लुक्। **प्राचीति**। प्राक्छब्दाद् 'उगितश्च' इत्यत्राञ्चतेश्चोपसंख्यानाद् ङीप्। **प्रागित्यव्ययमिति**। 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम् ॥ ६७ ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ अनपुंसकेनेति किमित्यादि। ननु च विना नपुंसकेनापि सहवचनेन सरूपाणामित्यादिनैकशेषो भवत्येव, तत् कोऽत्र विशेषः, यस्तेनैकशेष

पदमञ्जरी

वैकशेषः, इह त्वप्रधानकृतोऽपीत्येकशेषाभावः। इहापि मृगक्षीरादिवज्जातिविवक्षायां कुक्कुटावित्यादि सिद्धम्। द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थंन्तु वचनम्। **प्रागित्यव्ययमिति**। प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन्नन्तादस्तातेः 'अञ्चेर्लुक्' इति लुकि 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वं सत्त्वासत्त्वयोर्द्वन्द्वैकशेषौ चिन्त्यौ ॥ ६७ ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ इदमपि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम्। स्वसृशब्दस्य ह्येकापत्यत्वं निमित्तम्, दुहितृशब्दस्यापत्यत्वमेवमेव भ्रातृपुत्रशब्दयोः। स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयत्र विशेषः। तत्र 'भ्रातरौ पुत्रौ' इति स्त्रीपुंस्त्वाविवक्षायां सिद्धं स्वसृदुहित्रोरभिधानम्। एकशेषारम्भेऽप्ययमेव निर्वाहः ॥ ६८ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ शुक्ला च शुक्लं चेति। विभक्तौ विभक्त्यन्तयोश्चासारूप्यादप्राप्त एकशेषः, शुक्लं च शुक्लश्चेति विभक्त्यन्तयोरसारूप्यम्। विभक्तौ सारूप्येऽपि पुंनपुंसकयोः पर्यायः स्यादिति वचनम्, एकवद्भावार्थं च। **तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तत इति। शुक्लं च कृष्णश्चेत्यत्र**

भावबोधिनी

एवकार—किसलिये है ? इन्द्रश्च इन्द्राणी च इन्द्रेन्द्राण्यौ। 'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा० सू० ४।१।४८) यह अधिक विशेष है।

['पुंयोगादाख्यायाम्' (पा० सू० ४।१।४९) के बाद 'इन्द्रवरुण०' (४।१।४०) आदि सूत्र हैं। वह उक्त सूत्र के अर्थ में ही ङीष् और आनुक् करता है। जो पुमाख्या = पुंस्त्वकथन, पुरुषयोग पुरुषवाचक प्रवृत्तिनिमित्त के आरोप से, स्त्री में होती है उससे ङीष् और आनुक् होते है। अतः इन्द्राणी से केवल स्त्रीत्व अर्थ ही नहीं अपितु 'पुंयोग' यह अतिरिक्त अर्थ भी प्रतीत होता है। अतः एकशेष नहीं होता है।]

पुमान् [पुंलिङ्ग—] इसका क्या फल है प्राक् च प्राची च – प्राक्प्राच्यौ। यहाँ प्राक् यह अव्यय अलिङ्ग = लिङ्गरहित है ॥ ६७ ॥

(१) स्वसा और (२) दुहिता शब्दों के साथ कहे जाने पर क्रमशः (१) भ्रातृ और (२) पुत्र शब्द शेष रहते हैं। स्वसा के साथ कहने पर भ्रातृ शब्द शेष बचता है—भ्राता च स्वसा च—भ्रातरौ। और दुहिता के साथ कहने पर पुत्र शब्द शेष बचता है—पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। [इस प्रकार भ्रातरौ = भाई तथा बहिन, पुत्रौ = पुत्र और पुत्री—इन दोनों का बोध होता है] ॥ ६८ ॥

'तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इसकी अनुवृत्ति होती है। केवल नपुंसकत्व और अनपुंसकत्व द्वारा कृत विशेष = वैरूप्य में

शिष्यते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम्। शुक्लश्च कम्बलः, शुक्ला च बृहतिका, शुक्लं च वस्त्रं, तदिदं शुक्लम्, तानीमानि शुक्लानि (म० भा० १.२.६९)।

अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि। 'एकवच्च' इति न भवति॥

१४८. पिता मात्रा ॥ ७० ॥ (९३६)॥

'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते, न 'एकवत्' इति। मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम्। माता च पिता च पितरौ। मातापितराविति वा॥

न्यासः

विधीयमानः, अनेनैव चेत्यत आह—**एकवच्चेति न भवतीति**। यद्यनेनैकशेषः स्यात्, पक्ष एकवद्भावः स्यात्। तेन त्वेकशेषे सति न भवति। अथास्येति किमर्थमुच्यते ? यद्यस्येति नोच्येत, उत्तरत्राप्येकवच्चेत्यनुवृत्तिः स्यात्। ततश्चोत्तरत्र तु यस्यैकशेषः करिष्यते, तस्यैकवद्भावः प्रसज्येत। तस्मादस्यैव नपुंसकस्यैकवद्भावो यथा स्यात्। उत्तरत्र तु यस्यैकशेषः करिष्यते, तस्य मा भूदित्येवमर्थमस्येति वचनम्। अस्येति हि वचने सति मा भूदस्य वैयर्थ्यमित्युत्तरत्राप्येकवच्चेति नानुवर्त्तते। ननु चास्वरितत्वादेव नानुवर्त्तिष्यते। एवं तर्हि तदेवा-स्वरितत्वमनेन प्रकारेणाख्यायते विस्पष्टार्थम्। एवकारोऽत्रानुवर्त्तते। तेन हिमञ्च हिमानी च हिमहिमान्यौ, अरण्यञ्चारण्यानी चारण्यारण्यान्याविद्यत्र न भवति। इन्द्रवरुणादिसूत्रेण 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' इति वचनात् महत्त्वमपरो विशेषः॥ ६९॥

पिता मात्रा॥ पितराविति। 'ऋतो ङि' इति गुणः। **मातापितराविति**। 'आनङृतो द्वन्द्वे' इत्यानङ्, अभ्यर्हितत्वान्मातुः पूर्वनिपातः॥ ७०॥

पदमञ्जरी

मा भूत्। एवकारस्तु हिमहिमान्यौ अरण्यारण्यान्याविद्यत्र मा भूदिति। 'अत्र हिमारण्ययोर्महत्त्वे' इति महत्त्वमपरो विशेषः, अन्यतरस्यांग्रहणमानन्तर्यादेकवच्चेत्यनेन सम्बध्यते, न त्वेकशेषेण चेत्याह—**एक-वच्चेत्यादि**। अस्य ग्रहणमेकवच्चेत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूदिति। इह शुक्लेन च वस्त्रेण शुक्लेन च कम्बलेन तेनानेन शुक्लेनेति तल्लक्षणविशेषाभावादेकशेषो न प्राप्नोति, सामान्यविवक्षायामेकशब्दत्वमेकवचनं नपुंसकत्वं च भविष्यति। यद्येवम्, तदिदं शुक्लमित्यत्राप्येवमेव भविष्यति, नार्थ एतेन ? द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तु वचनम्।

अनपुंसकेनेति किमिति। नपुंसकेनापि सहवचने सरूपाणामित्येकशेषेण भवितव्यमिति प्रश्नः, तेन यथा स्यादनेन मा भूदिति प्रत्युत्तरम्। को न्वत्र विशेष इत्यत आह—**एकवच्चेति**॥ ६९॥

पिता मात्रा॥ मातापितराविति। अभ्यर्हितत्वान्मातुः पूर्वनिपातः, 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणाति-रिच्यते'। पितराविद्यभिधानं जनयितृत्वमात्रविवक्षायां लिङ्गाविवक्षायां समर्थनीयम्। एकशेषारम्भेऽपि द्वन्द्वस्त्विष्यत एवेति नार्थ एतेन॥ ७०॥

भावबोधिनी

अनपुंसक के साथ कहे जाने पर नपुंसक ही शेष बचता है। और विकल्प से इसका एकवद्भाव हो जाता है। उदा०—शुक्लश्च कम्बलः, शुक्ला च बृहतिका (दुपट्टा), शुक्लं च वस्त्रम्—(१) तद् इदम् शुक्लम्। [इसमें नपुंसकलिङ्ग और वैकल्पिक एकवद्भाव हुआ है। एकवद्भाव न होने पर बहुवचन होता है—] (२) तानि इमानि शुक्लानि।

अनपुंसक के साथ—इसका क्या फल है ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च—शुक्लानि। [यहाँ सभी नपुंसक है अतः] एकवद्भाव नहीं होता है॥ ६९॥

'अन्यतरस्याम्' = विकल्प इसकी अनुवृत्ति होती है, 'एकवत्' की नहीं होती है। माता के साथ कहे जाने पर पितृ शब्द शेष बचता है विकल्प से। उदा०—माता च पिता च—पितरौ। अथवा मातापितरौ। [दोनों शब्दों का अर्थ है—माता और पिता।]॥ ७०॥

१४६. श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ (९३७)

'अन्यतरस्याम्' इति वर्तते। श्वश्र्वा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम्। श्वशुरश्च श्वश्रूश्च—श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुराविति वा॥

१४७. त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥ (९३८)

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च। सर्वग्रहणं साकल्यार्थम्। नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। स च देवदत्तश्च—तौ। यश्च देवदत्तश्च—यौ।

❀ [1]त्यदादीनां मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते ❀। स च यश्च—यौ। यश्च कश्च—कौ॥

न्यासः

श्वशुरः श्वश्र्वा॥ श्वश्रूश्वशुराविति। पूर्ववत् पूर्वनिपातः॥ ७१॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्॥ सर्वग्रहणं साकल्यार्थमिति। विना तेनानपुंसकेनेत्यस्यानुवृत्तिराशङ्क्येत, ततश्च नपुंसकेन सह न स्यात्। अथ वा—तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येतदिहानुवर्त्तेत इत्याशङ्क्येत, ततश्च यत्र त्यदादिकृत एव विशेषस्तत्रैव स्यात्—स च यश्च यावित्यादि, इह तु न स्यात्—स च देवदत्तश्च ताविति। अतः सर्वग्रहणम्। **स च देवदत्तश्च ताविति।** यदा विशेषविवक्षा तदैतदुदाहरणम्, यदा तु सामान्यविवक्षा, तदा देवदत्तोऽपि तच्छब्देन सम्बध्यत इति 'सरूपाणाम्' इत्यनेनैव सिध्यति। **यद् यत् परमिति।** गणपाठापेक्षं परत्वं वेदितव्यम्॥ ७२॥

पदमञ्जरी

श्वशुरः श्वश्र्वा। पितृश्वश्रूभ्यामिति नोक्तम्, लाघवार्थम्। श्वश्रूशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेत्यूङन्तत्वे प्रत्ययान्तत्वाद् ब्रह्मबन्धूरित्यादिवदेकदेशाभावाच्चाप्रातिपदिकत्वेऽपि श्वश्रेत्यस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गात् सुपस्तद्धिताश्च भवन्ति। **श्वश्रूश्वशुराविति।** अभ्यर्हितत्वादेव पूर्वनिपातः, 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' अत्रापि दम्पत्योर्जनयितृत्वमात्रविवक्षायां लिङ्गाविवक्षायां समर्थनीयम्। अनारम्भपक्षेऽपि श्वश्रूश्वशुरावित्यभिधाने द्वन्द्वस्त्विष्यत एवेति, नार्थ एतेन॥ ७१॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्॥ सर्वशब्दस्यार्थमाह—**त्यदादिभिरन्यैश्चेति।** एतदेव प्रकटयति—**सर्वग्रहणमिति। त्यदादिभिरन्यैश्चेति।** यदिदं साकल्यमुक्तं तदर्थमित्यर्थः; अन्यथा प्रत्यासत्तेः 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इत्यधिकाराद्वा त्यदादिभिरेव सहवचने स्यादिति भावः। **स च देवदत्तश्चेति।** ननु देवदत्तोऽपि सामान्यविवक्षायां तच्छब्देनैव निर्देष्टुं शक्यते, ततश्च सरूपाणामित्येव सिद्धम्। न चारब्धेऽपि सूत्रे वृत्तौ विशेषोऽन्तर्भावयितुं शक्यः, तावित्यस्य सरूपसाधारणत्वाद्विरूपणां च नानाविधत्वात्, सत्यम्; तद्देवदत्तावित्यादिद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम् अन्यथा 'तत्पुत्रस्तदीय' इत्यादिवृत्त्यन्तरवद् द्वन्द्वोऽपि स्यात्।

भावबोधिनी

'अन्यतरस्याम्' की अनुवृत्ति होती है। श्वश्रू के साथ कहा जाने पर श्वशुर शब्द विकल्प से शेष बचता है। उदा० -श्वशुरश्च श्वश्रूश्च—श्वशुरौ। अथवा श्वश्रूश्वशुरौ। [दोनों से सास तथा ससुर प्रतीत होते हैं।]॥ ७१॥

त्यदादि के साथ तथा दूसरों के साथ अर्थात् सभी के साथ कहे जाने पर त्यदादि शब्द रूप ही शेष बचते हैं। सर्व का ग्रहण साकल्य = सभी प्रकार के अर्थ के लिये है। नित्यग्रहण विकल्प की निवृत्ति के लिये है। स च देवदत्तश्च—तौ। यश्च देवदत्तश्च—यौ। [तौ = वह और देवदत्त, यौ = जो और देवदत्त]।

'त्यादादि के परस्पर प्रयोग में जो बादवाला है वह शेष बचता है, [पहले वालों का लोप हो जाता है।] उदा०—स च यश्च = यौ। यश्च कश्च—कौ। [यहाँ बाद में यत् और किम् हैं। वे ही शेष बचते हैं। द्विवचन होता है। यौ = वह और जो; कौ = जो और कौन।]॥ ७२॥

---

१. प्रस्तुतसूत्रे महाभाष्ये नैतद्वचनं दृश्यते। अभिप्रायप्रदर्शकमिदमिति नागेशभट्टः—"एतन्मूलकमेव पठ्यते—त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते।" (उद्द्योतः १।२।७२)

१४८. ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ (९३९)।

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः, एतेषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान् स्त्रिया' इति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः ।

ग्राम्यग्रहणं किम् ? रुरव इमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम् ? ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः । संघेष्विति किम् ? एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् ? वत्सा इमे । बर्करा इमे ।

न्यासः

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ग्राम्याणामिति । ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद् यखञौ' इति यः । ननु च संघस्य तरुणत्वं न संभवति, नापि तदवयवच्छेद्यं तरुणत्वम् । अतः 'अतरुणेषु' इत्युक्तं विशेषणमित्याह --**अतरुणग्रहणमित्यादि** । उच्यते चेदं विशेषणम्, न च संघस्य तत् सम्भवति, तत्र सामर्थ्यादन्येषां संघो विज्ञायते । **गाव इमा इति** । इमा इत्यनुप्रयोगः स्त्रीत्वाभिव्यक्तये । **एतौ गावाविति** । कथं पुनरिदं प्रत्युदाहरणम्, यावता द्वाभ्यामपि संघो भवत्येव ? नैष दोषः, यस्मात् संघग्रहणादिह बह्ववयवः संघो विवक्षितः—बहूनां यः संघ इति;

पदमञ्जरी

यद्यत्परमिति । त्यदादिपाठे शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः । **स च यश्च यावित्यादि । भाष्ये तु** 'पूर्वशेषः खल्वपि दृश्यते—स च यश्च तौ' इत्युक्तम् । इह चाहं च भवांश्चावामिति भवतीत्याहुः ।

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि[1] । आद्यादित्वात्तसिः, त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितो योऽर्थः पुमान्, यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यर्थः । सचदेवदत्त च तौ, सा च देवदत्तश्च तौ, तच्च दवदत्ता च ते । पुंनपुंसकयोस्तु सहविवक्षायां परत्वान्नपुंसकवशेन व्यवस्था । तच्च देवदत्तश्च ते, इह स च कुक्कुटः सा च मयूरी—कुक्कुटमयूर्याविते, अर्धं पिप्पल्यास्तद् अर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते इति परवल्लिङ्गमिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्गं भवति ॥ ७२ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद्यखञौ' । **पुंसः शेषे प्राप्त इति** । 'पुमान् स्त्रिया' इत्यनेन । **सामर्थ्यादिति** । प्रधानस्य संघस्य तारुण्यातारुण्ये न सम्भवत इत्यस्मात्सामर्थ्याद् गुणभूतानामपि पशूनां विशेषणमित्यर्थः ।

एतौ गावाविति । यद्यपि द्वयोरपि संघो भवत्येव, तथापीह संघग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां संघो गृह्यते, अन्यथा शेषस्यानेकविषयत्वाद् अनर्थकं न[2] स्यात् ।

भावबोधिनी

ग्राम्य = गाँव में होने वाले, पशुओं का संघ = समुदाय—ग्राम्यपशुसंघ । इन [संघों] में सहविवक्षा में स्त्रीवाचक शेष बचता है । 'पुमान् स्त्रिया' (पा० सू० १।२।६७) से पुंल्लिङ्ग शेष होना प्राप्त रहने पर इससे स्त्री का शेषविधान किया जा रहा है । यहाँ सामर्थ्य [अन्वययोग्यता] के कारण 'अतरुण' का ग्रहण पशु का विशेषण है । [ग्राम्य = गाँव में होने वाले, अतरुण = जो तरुण नहीं हैं, बूढ़े या बच्चे हैं, ऐसे पशुओं के संघ का कथन रहने पर स्त्री पशुवाचक ही शेष बच जाता है ।] उदा०—गाव इमाः । अजा इमाः [ये गायें और बैल । ये बकरे और बकरियाँ ।]

ग्राम्य = गाँव में होने वाले—इसका ग्रहण क्यों है ? रुरव इमे । पृषता इमे । [ये हिरन हैं । ये विशेष प्रकार के मृग हैं ।] पशुषु—यह किसलिये है ? ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः [यहाँ नहीं होता है ।] संघेषु = यह किसलिये है ? ये दो बैल या गाय और बैल चर रहे हैं । अतरुणेषु—यह किसलिये है ? वत्सा इमे । बर्करा इमे [वत्स = बछड़ा, बर्कर = जवान बकरा । अतः नहीं होता है ।]

---

१. वृत्तौ नायमंशो लभ्यते । प्रस्तुतसूत्रे महाभाष्ये प्रथमं वार्त्तिकमिदं दृश्यते । तस्य भाष्यं कैयटीयप्रदीपश्च पदमञ्जरीकारेणात्र व्याख्यातः । एतेन वृत्तिपाठः त्रुटित इति प्रतिभाति ।

२. अर्थसमालोचनया 'न' इत्यस्य स्थाने 'च' इत्युचितं प्रतिभाति अथवा 'अनर्थकं तत्स्यात्' ।

❀ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ❀ । इह मा भूत्–अश्वा इमे ॥

❀ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ❀

●

न्यासः

अन्यथा यदि द्व्यवयवस्य ग्रहणमिति मतं स्यात् संघग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यवच्छेद्याभावात्। **अनेकशफेष्वित्यादि**। अनेकानि शफानि = खुरा येषां तेष्वयमेकशेषो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—अन्यतरस्यांग्रहणमिहानुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेनानेकशफेष्वेव भवति, नान्यत्रेति ॥ ७३ ॥

❀ इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्चिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ❀

●

पदमञ्जरी

अनेकशफेष्विति। शफाः = खुराः। उष्ट्राणां त्वारण्यत्वादेकशेषाभावः ॥ ७३ ॥

❀ इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ❀

●

भावबोधिनी

'अनेक खुर वालों का ही एकशेष कहना चाहिये' यहाँ पर न हो–अश्वा इमे। [घोड़े का एक ही खुर होता है।] ॥७३॥

॥ इस प्रकार श्रीजयादित्य द्वारा विरचित काशिकावृत्ति में प्रथम अध्याय का द्वितीयपाद समाप्त हुआ ॥

*** ॥ इस प्रकार जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचित 'भावबोधिनी' हिन्दी-व्याख्या में काशिकावृत्ति के प्रथम अध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ॥ ***

●

पाणिनीय-सूत्र-सूची

—:o:—

शुद्धाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठाङ्काः	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
७	१८	कूचिमश्वत्यादयः	कूचीमश्वीत्यादयः
३७	७	ईषस्पृष्टं	ईषत्स्पृष्टं
४९	३	इतिझकार	इति झकारेण
५६	६	संज्ञी, वृद्धिशब्दः संज्ञा	संज्ञा, वृद्धिशब्दः संज्ञी
६२	१६	०प्रक्षुद्रेष्वपिलोन्त्य ; अत्रा०	०प्रक्षुद्रेष्वपि; अत्रा०
६३	४	०गुणेषु विकाङ्गं	०गुणेषु इकाङ्गं
६४	हि०—१४	षष्ठ्यन्तं	षष्ठचन्तं
६६	हि०—७	पथिमथ्यृक्षामात्	पथिमथ्यृभुक्षामात्
७०	हि०—१०	√भज्ज्	√भञ्ज्
६९	१६	स्थावत्त्वाभावादुधा०	स्थानिवत्त्वाभावादुपधा०
८०	हि०—४	मुखनासिकावचनोऽनुनासिक ॥ ८ ॥	नहीं रहेगा
८३	२	मुखादबहिर्वृत्ति०	मुखाद्बहिर्वृत्ति०
८६	२३	तत्राकुहविवर्जनीयाः	तत्राकुहविसर्जनीयाः
८६	२६	अ, अं, अ	अ, अ, अं
८७	२२	रेफनिवृत्यर्थं	रेफनिवृत्त्यर्थं
८९	हि०—१	होतृकारः ॥ ९ ॥	होतॄकारः ।
८९	हि०—२	सूत्र] ।	सूत्र] ॥ ९ ॥
९४	१	१२.१७२.१२	१२.१७.१२
९४	१८	आदसो मात्	अदसो मात्
१०५	२४	शयानम्"	शयानम्'ऋ० ७.१०३.२
१०६	हि०—४	वाप्यवः	वाप्यश्वः
११०	१३	व्यवच्छेद्य	व्यवच्छेद्यं
११०	१८	०तदेवव्यावर्त्यमिति	०तदेव व्यावर्त्यमिति
१११	२४	पा० सू०	पा० सू० ५.३.५७
१११	२५	पा० सू०	पा० सू० ५.३.५५
११२	१	म० भा० १.८२	म० भा० १.१.२४
११९	१४	पर्वपदस्य	पूर्वपदस्य
१२७	६	५.३६.३८	५.३६.५८) । १६२.१९ ॥
१२९	३	१.१.३६ वा०	१.१.३५ वा० ३
१३६	७	१.१८	१.१.४१
१३७	२०	शीशस्यब्द	शीशब्दस्य

पृष्ठाङ्काः	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१४४	१९	संज्ञिर्नं	संज्ञिनं
१४६	हि०—६	८.३.३०	८.२.३०
१४७	१३	ओकारोकार०	ओकारौकार०
१५२	हि०—९	अघोग	अघोष
१६४	१६	चौपसंगृह्य ते	चोपसंगृह्य ते
१८१	२२	तद्विषयतप्समीपक्ष	तद्विषयसप्तमीपक्ष
१८२	५	शिषन्ति	शिंषन्ति
१८२	२०	शिषन्तीति	शिंषन्तीति
१८२	२२	चिहीष्	चिहीर्ष्
१८३	हि० — ७	नहीं पाता	नहीं हो पाता
१८४	८	(१०) चर्विधि	(१०) चर्विधि—
१८४	११	शासिवसिघसीनां	शासिवसिघसीनां
१८९	१४	इषेरुषेश्च	इषेरुषेश्च
१९५	१७	परशव्ययोयञ्ञौ	परशव्ययोर्यञौ
१९७	१४	सर्वत्रैवा०	सर्वंत्रैवा०
१९७	हि०—५	वाडवसाने	वाऽवसाने
२०१	१४	षष्ठीनिर्दशे	षष्ठीनिर्देशे
२०२	११	सुरा	सुरा—
२१०	२४	उदश्वितोऽन्यरस्याम्	उदश्वितोऽन्यतरस्याम्
२११	२८	स्वार्थो स्व्, अर्थो हि	स्वार्थो [स्वम्, अर्थो] हि
२१३	१३	परेणणकारेण	परेण णकारेण
२१३	२६	शब्दौबाह्वादी	शब्दौ बाह्वादी
२१४	हि०—७	कुकवर्ग	कु = कवर्ग
२१७	१	सवर्णस्यग्राहको	सवर्णस्य ग्राहको
२१८	हि०—८	ऐस् सूत्र में	ऐस्-विधायक सूत्र में
२१८	हि०—९	विधायक रूप	रूप
२१९	१७	इक इति अचि	इक इति । अचि
२२४	९-१०	'पौरुषेयं नाम' इत्यारभ्य 'इति उद्योतः ।' इत्यन्तः ग्रन्थः मुद्रणभ्रमात् न्यासे प्रक्षिप्तः । इयमस्माभिः कृता टिप्पणी, पादे प्रक्षेपणीयः ।	संज्ञा वेदितव्या । तेष्वेव
२३३	हि०—७	अनीपर्	अनीयर्
२३५	१५	'अह् न्विङोः'	अहन्विङः'
२४६	६	यियिक्षते	यियक्षते
२४७		ती	ती

पृष्ठाङ्काः	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
२५२	७	भार्याम, उपायस्त	भार्याम्, उपायंस्त
२७०	२०	सुम्नमेरु	सुम्नमेरु (ऋ० २.३३.१)
२७१	६	र्तत्तु कृतः	तद् कुतः
२७८	३०	(जं० सू०)	(जै० सू० २.१.३६)
२८०	१९	वषट्करोति' इति	वषट्करोति (ऐ० ब्रा० ११.६, ७ पृ० ३९९) इति ।
२८१	हि०—६-८	सुब्रह्मण्या आदि नीचे से तीन पंक्तियाँ	भावबोधिनी में दो पंक्ति के बाद होंगी ।
२९३	१५	अनोजलं''''वराणागङ्गा	अनो = जलं''' वराणा = गङ्गा,
२९३	हि०—२	निष्क्रोन्तेन	निष्क्रान्तेन
२९७	,, २	अध्यागछति	अध्यागच्छति
३०३	१६	अदर्शनंलुक्	अदर्शनं=लुक्
३०७	२१	०शब्दानांमेएक०	०शब्दानामेक०
३१३	१	०भामहे—	०लभामहे—
३२०	१४	प्रोष्ठदानां	प्रोष्ठपदानां
३२०	१९	द्यामपंशन्	द्यामपिंशन् (ऋ० १०.६८.११)
३२०	हि०—१	वाचक के रहने पर	वाचक रहने पर

—: ० :—